

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA REFORM, 1856-1876

Roderic H. Davison

Türkçesi: Osman Akınbay

RODERIC H. DAVISON

1937, doğumlu. Deneyimli ve bilgili tarihçi. Princeton'da tarih öğrenimi gördü ve yüksek onur belgesiyle mezun oldu. Harvard Üniversitesi'nde doktora yaptıktan sonra Princeton'da tarih dersleri vermeye başladı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'da yardım kuruluşlarında çalıştı, Almanya'da diplomatik bir görevde bulundu, New York'ta vicdani retçilerin çalışma kampında görev aldı. 46 yıllık öğretim hayatında Osmanlı İmparatorluğu konusunda uzmanlaştı, George Washington Üniversitesi'nde Avrupa tarihi dersleri verdi. 1954'te profesör oldu, 1986'da emekliye ayrıldı, fakat 1990'ların başlarına kadar ders vermeyi sürdürdü. 1994'te George Washington Üniversitesi kendisine onursal doktora ödülü verdi. *Osmanlı'da Batı Tesiri* (1997), *Kısa Türkiye Tarihi* (2004), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri* (2004) ve *Osmanlı-Türk Tarihi, 1774-1923* (2004) başlıklı çalışmaları da Türkçe'ye kazandırılmış olan Davison, 1996 yılında hayatını kaybetti.

OSMAN AKINHAY

1960, İzmir, Ödemiş doğumlu. 1976'da SBF'ye, 1980'de hapse girdi. İçeride çevirmenliğe başladı, 70'i aşkın kitap çevirdi. *Gün Ağarmasa* (2002) ve *Ölüme Bakmak* (2005) adlı iki romanı; *Piyasa Sosyalizmi Tartışması* (1991) ve Özcan Özen'le birlikte hazırladığı *Çeçenistan: Yok Sayılan Ülke* (2002) ve *Dünyanın Bütün Sokakları İsyanda* (2003) başlıklı üç derlemesi, Mehmet Uğur'la yaptığı *Müzakerelerden Üyeliğe: AB-Türkiye Gündemindeki Sorunlar* (2005) adlı bir söyleşi kitabı var.

Roderic H. Davison

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
REFORM, 1856-1876

Türkçesi: Osman Akınhay

a
agorakitaplığı

Tarih 1

Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876
Roderic H. Davison

Kitabın Özgün Adı:
Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876
Princeton University Press, 1963

İngilice'den çeviren: Osman Akınhay
Kapak tasarımı: Mithat Çınar
Dizgi: Sibel Yurt

© 1963, Roderic H. Davison
© 2005; bu kitabın Türkçe yayın hakları
Agora Kitaplığı'na aittir.

İkinci Basım: Kasım 2005
Birinci Basım: 1997 (Papirtüs)
ISBN: 975 - 8829 - 95 - 5

Baskı ve Cilt: Kitap Matbaacılık
Tel: (0212) 501 46 36

AGORA KİTAPLIĞI
Gümüşsuyu Mahallesi Osmanlı Yokuşu,
Muhtar Kâmil Sokak No: 5/1 Taksim/İSTANBUL
Tel: (0212) 243 96 26-27 Fax: (0212) 243 96 28
www.agorakitapligi.com
e-posta: agora@agorakitapligi.com

*Louise ile
John ve Richard'a...*

İÇİNDEKİLER

Önsöz	ix
Yazarın İngilizce'ye Aktarma, İsimler, Tarihler ve Kısaltmalar Üzerine Notu	xii
1) Giriş: 1856'ya Kadarki Gerileme ve Reformlar	1
2) 1856 Hatt-ı Hümayunu ve Karşılandığı İklim	53
3) Reform ve Komplo, 1856-1861: Âli, Fuad ve Kıbrıslı Mehmed	84
4) Gayri-Müslim Milletlerin Reorganizasyonu, 1860-1865	119
5) Taşra Yönetimi: Midhat Paşa ile 1864 ve 1867 Vilayet Sistemi	142
6) Siyasal Ajitasyon: Yeni Osmanlılar	179
7) Âli ile Fuad'ın Son Başarıları, 1867-1871	243
8) Kaos Dönemi, 1871-1875	281

9) 1876: Üç Padişahlı Yıl	324
10) 1876 Anayasası	373

EKLER

Ek A: Paris Antlaşması'na Göre Yabancıların Osmanlıların İşlerine Müdahalesi	429
Ek B: Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfusu	431
Ek C: Âli Paşa'nın Siyasal Vasiyeti	433
Ek D: Sultan Abdülaziz Öldürüldü mü?	436
Ek E: Abdülhamid Tahttan Feragat Etme Sözü Verdi mi?	438
Kaynakça	441

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılda girdiği reform ve Batılılaşma çabalarının belirleyici dönemi olan Tanzimat dönemine ilişkin incelemeler henüz emekleme aşamasındadır. Bu yüzden, ancak Türk arşivlerinin ve onu aşkın sayıdaki dilde geniş biçimde dağılmış bulunan materyallerin baştan sonra incelenmesiyle mümkün olabilecek belirli bir tarih anlayışına varmamız için hâlâ pek çok yıl geçmesi ve bir sürü monografi yazılması gerekiyor. Bırakın niçin olduğunu, henüz basitçe neler yaşandığını, olayların nasıl ve ne zaman geliştiğini dahi bilmiyoruz. Dolayısıyla, elinizdeki araştırma, başlıca reform gelişmelerini aktarıp değerlendirmek ve onları tarihsel bağlamına oturtmak üzere yapılmış bir ön deneme niteliği taşıyor. Araştırmanın odaklandığı dönemse, 1876'da ilk Osmanlı anayasasının (Kanun-u Esasî) ilan edilmesine dek uzanan, Tanzimat'ın en yoğun yirmi yılıdır.

Batı'nın Batılı-olmayan bir bölge üzerindeki etkisiyle ilgilenen toplumbilimciler, geç Tanzimat dönemi hakkında yapılan bu analizde yararlı karşılaştırma noktaları bulabilirler. Bu çalışma, büyük ölçüde Batılılaşmayı, özellikle siyasal alandaki Batılılaşmayı ele alıyor; bir başka açıdansa, ondan daha kaypak bir kavram olan modernleşme kavramıyla ilgili bir çalışma diye düşünülebilir. Yine de ben bu çalışmayı bir örnekölay incelemesi şeklinde nitelendirmek istemiyorum. Burada Batı'nın siyasal ve kültürel etkisinin güçlü olduğu başka bölgelerle karşılaştırma yapma yoluna hiç başvurmam. Oysa o tür örneklerle kurulacak birtakım paralellikler olduğu gibi, aralarında keskin karşıtlıklar da vardır. Yine, tek tek kişilikler ile salt tarihsel olayların art arda sıralanmasının, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapmak ve imparatorluğa yeniden hayat vermek amacıyla girişilen çabaları bir hayli etkilediğinin okuyucunun gözünde açık olduğunu umuyorum. Örneğin, 1876 Anayasası'nın doğuşu başka türlü açıklanamaz. Modern Türkiye'nin tarihinin anahtar bir dönemiyle ilgili olan bu denemenin, kendisinden sonraki reform çabalarını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişme aşamalarını anlamakta gerekli temel bir ölçüde sağlayacağı da güvenle iddia edilebilir. Gelgelelim, burada sadece modern Türk ulusunun doğuşunu önceden haber veren gelişmelerde yoğunlaşmakla kalmayıp, çok geniş ve heterojen bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki sorunlarına göz atmaya çalıştığımı da eklemeliyim.

Benim, zamanın olaylarıyla akımlarını kaydeden o devrin bilim adamları ile Tanzimat'ın çeşitli aşamalarına kadar uzanarak incelemeler yapmış çağdaş bilim adamlarına duyduğum borç hemen her sayfada açıkça görülmektedir. Bana şu veya bu noktada önerilerde bulunan ya da materyalleri doğru biçimde değerlendirmemde yardımcı çok sayıdaki bilim adamına da bir hayli borç duyuyorum. Bu insanlar arasında, bana verdiği cesaretle elinizdeki çalışmanın başlamasını sağlayan William L. Langer, Halil İnalcık, Lewis V. Thomas, Niya-zi Berkes, George C. Miles, Aydın Sayılı, Sevinç Dıblan Carlson, Stanford Shaw ve yakın zamanlarda kaybettiğimiz Michael Karpovich ile Chester W. Clark'ı sayabilirim. Yıllar önce, bu kitabın başlangıcını oluşturan özgün doktora tezinin bazı ya da bütün bölümlerini eleştirel bir gözle okuyan, şimdi aramızdan ayrılmış şu dört insana minnettarlığımı ayrıca ifade etmek isterim: Abdülhak Adnan-Adıvar, J. Kingsley Birke, Walter L. Wright, Jr. ve Daniel C. Dennett, Jr. Yine Dank-

wart Rustow da ilerideki bir aşamada çok yararlı eleştirilerde bulunmuştur. Üçü de dostum olan A.O. Sarkisyan, Jakob Saper ve Elie Salem Ermenice, Lehçe ve Arapça materyallerden yararlanmamda yardımcı oldular. Kardeşim W. Phillips Davison, İskandinav dillerindeki materyalleri kullanmama yardım etmenin dışında, İsveç arşivlerindeki bazı belgelerin kopya edilmesi işini de gerçekleştirdi. Howard A. Reed, Robert Devereux ve Albertine Jwaideh, yayımlanmamış doktora tezlerine başvurmama izin verme nezaketini gösterdiler.

Pek çok kütüphanenin personelinden de fazlasıyla yardım gördüm. Harvard College Kütüphanesi, Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, New York Public Library, Kongre Kütüphanesi, British Museum, Bibliothèque Nationale, Zürih'teki Centralbibliothek, George Washington Üniversitesi Kütüphanesi, Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi ve Ortadoğu Enstitüsü Kütüphanesi bunlar arasındadır. Londra'daki Public Record Office, Paris'teki Archives des Affaires Etrangères, Viyana'daki Haus- Hof- und Staatsarchiv ve Washington'daki National Archives personeli de bana karşı çok kibar davrandılar. American Board of Commissioners for Foreign Missions yetkilileriye elyazması kayıtlarından yararlanmama izin verme cömertliğini gösterdiler.

Araştırmanın ilk aşamaları Social Science Research Council'den sağlanan bir bursla yürütülebildi. 1960 yılı ilkbaharında bu incelemenin bitirilmesine büyük yardımı dokunan bir araştırma bursu sağlayan Sir Hamilton Gibb, Derwood Lockard ile Harvard'daki Ortadoğu İncelemeleri Merkezi'nin öteki mensuplarına da çok şey borçluyum. Fazla yoğun olmayan bir çalışmayla bazı bilgileri toplama işinin yükünü Harvard Tarih Bölümü'nden Robert Lee Wolff ile Myron G. Gilmore üstlendiler. George Washington Üniversitesi Araştırma Komitesi de bir hayli yardımcı oldu. Ayrıca, Kaiser Vakfı'ndan Nancy Hull Keiser ile Ortadoğu Enstitüsü sayesinde birçok kere araştırma yapmak ve yazım işi için yer sağladım. Carolyn Cross, Brenda Sens ve Bonnie Pugh elyazmalarımı çok titiz biçimde daktilo ettiler. Miriam Brokaw ile Mary Tozer çalışmanın yayıma hazırlanması konusunda çok yerinde öğütler verdiler. Karıma ve oğullarıma araştırma boyunca gösterdikleri hoşgörüyü duyduğum borcu sözlerle ifade edebilmemse mümkün değildir. Nitekim bu kitap onlara ithaf edilmiştir.

Roderic H. Davison
Washington, Ağustos 1962

YAZARIN İNGİLİZCE'YE AKTARMA, İSİMLER, TARİHLER VE KISALTMALAR ÜZERİNE NOTU

Yakındoğu üzerine kapsamlı bir okumaya girişmiş olan insanlar, Türk diline hiçbir şekilde uymayan Arap alfabesinden başka dillere aktarma sistemlerinde ortaya çıkan karışıklıkları bilirler. Türkiye'nin tarihini yazmaya kalkışan biri açınsındansa, Türkiye'de 1928 yılında Arap harflerinden Latin harflerine geçişin kabul edilmiş olması bu durumu daha da güçleştirmektedir. Türkçe sözcüklerle ilgili çağdaş yazım kuralları henüz her koşulda standart hale gelmiş değildir. Yine de fonetik bir imlâ vardır ve yapılacak incelemelerde en elle tutulur temel herhalde budur. Dahası, çağdaş Türkçe'de tarih bilimi üzerine hızla artan bir literatür söz konusudur. Bu yüzden ben, bir tercih yapma durumunun söz konusu olduğu yerlerde 'p' ve 't' harfleri yerine 'b' ve 'd' harflerini tercih etmenin dışında, çağdaş Türkçe kullanıma bağlı kaldım.

Türk alfabesinde İngilizce okuyucuya sorun çıkaran sadece birkaç harf vardır ve bu harfler şunlardır:

- c- 'job'daki 'j' gibi telaffuz edilir.
- ç- 'child'daki 'ch' gibi telaffuz edilir.
- ğ- çok yumuşak ve bazen gırtlaktan çıkarılan bir 'gh' sesiyle telaffuz edilir.
- ı- kabaca 'bird'deki 'i' gibi telaffuz edilir, ya da 'will'deki 'i' ile 'bug'daki 'u' arası bir sese karşılık gelir.
- ö- Fransızca 'peu'deki 'eu' gibi telaffuz edilir.
- ş- 'shall'deki 'sh' gibi telaffuz edilir.
- ü- Fransızca 'tu'deki 'u' gibi telaffuz edilir.

Bir sesli harf üzerindeki uzatma işareti, yayılmış bir telaffuz biçimini gösterir. Bu yüzden Batı Avrupalılar, eskiden 'Âli'yi 'Aali' şeklinde yazarlardı.

Türkçe'de yaygın biçimde kullanılan pek çok isim, gerek telaffuzda gerekse kavramada İngilizce biçimlerine en ufak bir zorluk çıkaramayacak kadar yaygındır ve bu tür örneklerde Türkçe imlâyı kullanmak daha doğru olur. Dolayısıyla, İngilizce okuyucuya ilk başta kötülük etmek gibi görünebilirse de, İngilizce biçimi olan 'vizier' yerine 'vezir', 'firman' yerine 'ferman', 'spahi' yerine 'sipahi', vb. sözcüklere yer verilecektir. Aynı durum, yine içinde İngilizce'de bulunmayan yeni Türk harflerinden birisinin yer aldığı ve İngilizce biçimine yakın olan başka yaygın Türkçe sözcükler açısından da geçerlidir: Şöyle ki, 'cadi' yerine 'kadı', 'mejlis' yerine 'meclis', 'shariat' yerine 'şariat' kullanılacaktır. Bu tür yaygın sözcükler için, sanki İngilizce'de şimdiden yerleşmişler gibi (kuşkusuz pek çok örnekte kısa süre içinde yerleşecekleri için), italik olarak yazmaya gerek duyulmayan Türkçe imlâyı yer verilecektir. Kullanımı pek yaygın olmayan Türkçe terimlerse italik harflerle yazılacaktır, italikle yazılacak grupta bulunan sözcüklerin çoğulları, Türkçe olarak ele alındıklarından sesli biçime göre doğru olarak değiştirilmelidir. Ancak ben, okumada kolaylık sağlaması açısından ve herhangi bir karışıklıkla karşılaşılmasın diye, Türkçe çoğul eklerini bırakıp onun yerine 's' eklemeyi yeğledim; böylece 'ayanlar' yerine 'ayan's', 'kariyeler' yerine 'kariye's' kullanmış oldum.

Özel isimlere gelince, Churchill'in savaş zamanında kibirli bir dile ifade ettiği, "‘İstanbul’ ismini aptallar kullanır; İngilizler kendilerini yabancı isimlere göre ayarlamazlar, bilakis, yabancı isimler İngiliz-

lere göre ayarlanır" şeklindeki sözlerine rağmen, burada 'Konstantinopolis' yerine 'İstanbul', 'Adrianople' yerine 'Edirne', 'Smyrna' yerine 'İzmir' isimlerini kullandım. Türkleri, yabancılar olarak göstermekten ziyade, kendi tarihsel gelişimleri içerisindeki merkezi kişiler olarak ele almayı tasarlamış olan bir incelemede, en azından modern Türkiye'nin sınırları içinde kalan yerler için Türkçe isimlere yer vermek herhalde daha uygun düşecektir. Modern Türkiye'nin sınırları dışında kalan yerlerin isimleri normal İngilizce biçimleriyle kullanılacak, ama haritada kolayca bulunması istenebilecek yerlerde Türkçe karşılığı ya da o yörede kullanılan biçimi de parantez içerisinde ekleyecektir. Yine, kişi isimlerinde de benzer bir ilkeye sadık kaldım. O yüzden bu metinde, 'Aali Pasha' yerine 'Âli Paşa', 'Sultan Abdul Aziz' yerine 'Sultan Abdülaziz', 'Djevdet Effendi' yerine 'Cevdet Efendi', vb. kullanılacaktır. Ermeni ve Rum isimleriyle diğer isimler ise Türkçe karşılıklarından çok, İngilizce karşılıklarıyla anılacaktır.

Gregoryen takvimini on iki gün geriden izleyen Eski Takvim (Rumî Takvim) bu kitapta tartışılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın biçimde kullanılıyor olmasına rağmen, metinde geçen bütün tarihler Gregoryen (Miladî) takvimine göredir. Bibliyografik aktarmalarda 1200'lü ya da 1300'lü olarak gösterilen yılların hemen hepsi Hicrî tarihlerdir ve 'M.S.' ön eki atılarak yazılmışlardır. Burada tartışılan dönemde Hicrî takvimin yaklaşık bir yıl önünde giden Malî (Türk malî yılı) tarihlerin kullanılmasınaysa çok ender rastlanır (bu takvime göre, elli yıl içindeki farklılık yaklaşık üç yıl etmektedir).

Belli başlı Batı dillerinin dışındaki dillerde yayınlanan kitap başlıkları dipnotlar yerine kaynakça bölümünde çevrilmiştir.

Dipnotlarda kullanılan kısaltmalar da şunlardır:

ABCFM: Harvard Üniversitesi, Houghton Library'de muhafaza edilen Archives of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.

AAE: Correspondance Politique, Archives des Affaires Etrangères, Paris.

FO: Foreign Office Archives, Public Record Office, Londra.

HHS: Politisches Archiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Viyana.

SRA: Diplomata Samlingen, Svenska Riksarkivet, Stockholm.

USNA: Department of State Records, United States National Archives, Washington.

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
REFORM, 1856-1876

1
GİRİŞ: 1856'YA KADARKİ
GERİLEME VE REFORMLAR

18 Şubat 1856 günü öğleden sonra saat 3'te Bab-ı Âli'de toplanan birkaç bin kişilik kalabalık, Sultan Abdülmecid'in, sadrazamı Âli Paşa'ya hitaben kaleme aldığı, imparatorlukla ilgili bir örgütlenme reformu konusundaki imparatorluk fermanı olan Hatt-ı Hümayun'un resmen ilan edilmesini dinlemeye hazırlanıyordu. Törende bulunan kişiler arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun nazırlarıyla çok sayıdaki ileri gelen Türkten başka, Rum ve Ermeni patrikleri, hamambası ile yine imparatorlukta çeşitli gayri-müslim halkların diğer nüfuzlu kişileri vardı. Okunan ferman, Müslüman olsun olmasın padişahın bütün uyruklarını ilgilendiriyordu.

Padişahın fermanı, reform sorununun kendisi kadar karmaşık olan şöyle bir cümleyle başlıyordu: "Bugün, şu anki durumumuzu

imparatorluğumun şanı ve uygar halklar arasında yer aldığı konumla uygun hale getirmek amacıyla çıkarılmış yeni nizamnameleri bir kat daha yenileme ve genişletme isteğiyle... kuvvet ve kudreti arttırmayı, benim gözümden hepsi eşit ve benim için aynı derecede aziz olup birbirine candan yurtseverlik bağlarıyla bağlanmış bütün uyruklarımın mutluluğunu sağlamayı ve imparatorluğumun mamuriyetini günden güne geliştirecek araçları temin etmeyi arzu ederim.” Sultan Abdülmecid, bu amaçlara ulaşmak için, sadrazamına çeşitli reorganizasyon tasarıları hazırlayıp uygulama emrini vererek devam ediyordu. Fermanda, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan bütün halkların (Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler) eşitliği özel olarak vurgulanıyor ve gayri-müslimlerin eşit haklarının güvence altına alınma biçimleri tek tek sayılıyordu. Yani Hatt-ı Hümayun, kendi deyişiyle, ‘yeni bir çağın başlangıcı’ını haber vermektedir.

Ne var ki, fermanın okunması bitip İstanbul camilerinde iyi tanıyan bir vaiz geleneksel hayır duasına başladığında, reformlardan, gayri-müslimlerden ya da eşitlikten hiç söz edilmemesi hemen dikkat çekti. "Büyük Allah'ım," diye yalvarıyordu vaiz, "sen Muhammed'in ümmetine merhamet et. Büyük Allah'ım, sen Muhammed'in ümmetini koru." Kalabalık donakalmıştı. Serasker, yanındakinin kulağına, kendisini mürekkep hokkasının dikkatsizlik sonucu devrilmesiyle bütün gece emek verdiği el yazısı berbat olmuş bir adam gibi hissettiğini fısıldıyordu.¹ Bunun ardından fermanın basılı kopyaları törende hazır bulunanlara ayrı ayrı dağıtıldı ve bu önemli an son buldu.

Fermanın okunuşundan tam bir hafta sonra Avrupa devletlerinin temsilcileri, aralarında Sadrazam Âli Paşa da bulunduğu halde, Kırım Savaşı'nı sona erdiren antlaşmayı düzenlemek üzere Paris'te bir araya geldiler. Rusya; Britanya, Fransa, Piomente ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan oluşan ve içinde savaşa katılmamış bir müttefik olarak Avusturya'nın da yer aldığı bir koalisyon tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, sağladığı bu zaferle, yani 30 Mart'ta imzalanan antlaşmayla Avrupa Uyumu'na* resmen kabul

1) Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 67-69, bunun büyük bölümünü yeniden akt. Ahmet Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 14:81 (1340), s. 195-197. Törenle ilgili anlatımlar için ayrıca bkz. F. Eichmann, *Die reformen des Osmanischen Reiches* (Berlin, 1858), s. 240 ve Prokesch-Osten'in raporu, HHS, XII/56, 21 Şubat 1856.

*) Concert of Europe: 1815'de Avrupa devletleri arasında yapılan ve bugüne kadar yaşayan 'Avrupa işbirliği' kavramını doğuran anlaşma. (ç.n.)

edilmiş oluyordu.² Paris Antlaşması, imparatorluğun bağımsızlık ve bütünlüğünü güvence altına almaktaydı. Ayrıca, antlaşmanın 9. maddesinde Hatt-ı Hümayun'a da atıfta bulunuluyordu: Söz konusu devletler, Osmanlı padişahının kendilerine tebliğ etmiş olduğu fermanın 'yüksek değerini kabul ediyorlar' ve fermanın tebliğ edilmesiyle imparatorluğun iç işlerine hiçbir şekilde müdahale haklarının doğmadığını ilan ediyorlardı. Nihayet, 15 Nisan 1856'da, Britanya, Fransa ve Avusturya devletlerinin temsilcileri Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve bütünlüğünün ortaklaşa ve ayrı ayrı savunulmasını garanti eden üç taraflı bir antlaşma imzaladılar.³ Bu şekilde, savaştan zaferle çıkan ve üç büyük devletin himaye etmekte olduğu Türklere, kendi kurtuluşlarını gerçekleştirebilecekleri bir zaman tanınmış olmaktadır.

Oysa Osmanlıların önlerinde, Sultan Abdülmecid'in Paris Antlaşması'nı kutlamak üzere verdiği görkemli bir ziyafette sembolik biçimde göze çarpan tehlikeler bulunuyordu. Padişahın ziyafetine katılan konuklardan birisi o sahneyi şöyle anlatır: "Padişah çekildikten bir iki dakika sonra iki korkunç gök gürlemesiyle irkildik; ardından bir rüzgâr ve dolu fırtınası çıktı. Bina baştan aşağı sarsılıyordu. Bir anda lamba söndü ve zifiri karanlıkta kaldık: Bando, çalgılarını gürültüyle bırakıp ortadan kayboldu. Bir süre kimse konuşmadı; sonra Fransızca sözlerle zayıf, ince bir ses işitildi: 'Baltasar'ın ikinci şöleni olması için bir tek duvardaki 'Mene, Tekel, Ufarsin' yazısı eksik*.'" ⁴

Osmanlı İmparatorluğu, on dokuzuncu yüzyılın ortasındaki reorganizasyon ve Batılılaşma girişimlerinin ikinci ve belirleyici aşamasına (Türkiye tarihinde Tanzimat olarak bilinen dönemdir bu) işte böyle, bir ölçüde uğursuz bir olayla girmiştir. Ondan sonraki yir-

2) Antlaşma metni için bkz. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman* (Paris, 1897-1903), C. III, s. 70-79.

3) Metin için bkz. Thomas E. Holland, *The European Concert in the Eastern Question* (Oxford, 1885), s. 259-260.

*) Kitab-ı Mukaddes'e göre, Babil'i yöneten naip Baltasar, bir şölen sırasında, Peygamber Daniell'in duvardaki el yazısını (mene, tekel, ufarsin) yorumlayarak, Babil şehrinin M.Ö. 539'daki çöküşünü önceden haber verir. Daniell'in yorumu Kitab-ı Mukaddes'e göre şöyledir: Mene (sayılmış), "Allah senin krallığını saydı ve onu sona erdirdi"; tekel (tartılmış), "terazide tartıldın ve eksik bulundun"; ufarsin (ve bölükler), "ülken bölündü ve Medlerle Farslara verildi". (ç.n.)

4) Edmund Hornby, *Autobiography* (Londra, 1928), s. 83. Benzer anlatımlar için bkz. Lady Hornby, *Constantinople During the Crimean War* (Londra, 1863), s. 407-410 ve der. C.S. de Gobineau, *Correspondance entre le Comte de Gobineau et le Comte de Prokesch-Osten* (1854-1876) (Paris, 1933), s. 97.

mi yılda, yani Batılı devletlerin İtalya ve Almanya'nın modern ulus-devletler olarak kuruluşuna yol açan savaşlarla meşgul oldukları ve Çarlık Rusyası'nın Kırım Savaşı'nda aldığı yaraları sarıp geniş kapsamlı iç reformlara kalkıştığı bir dönemde, Avrupa'da yaşanan olaylar Osmanlılara tanınmış olan süreyi sağlama alır gibi gözüküyordu. Gelgelelim, ondan sonra ne büyük devletler verdikleri müdahalede bulunmama sözüne sadık kaldılar, ne de kriz patlak verdiği zaman üç garantör devletin Osmanlı İmparatorluğu'nu koruması gibi bir durum yaşandı. Osmanlıların, bütün uyrukları arasında gerçek bir eşitlik yaratarak imparatorluğu yeni baştan organize edip kuvvetlendirme yönündeki çabaları da pek çok engelle karşılaştı. Hatt-ı Hümayun'un okunuşundan sonra vaizin duasının sözlerinde açıkça gözlenen zihniyet, bu engellerin en önemlilerinden biriydi.

Osmanlı devlet adamlarının karşılarında duran temel sorun, imparatorluklarının terazinin kefesinde hafif kalmasını ve muhtaç durumda görülmesini nasıl engelleyecekleri, günlerinin sayılı olacağı mukadder zamanın gelişini nasıl geciktirebilecekleriydi. 1876 Anayasası'na kadar ve 1876 Anayasası dahil olmak üzere Hatt-ı Hümayun'un okunuşundan sonraki yirmi yıllık reform⁵ döneminde giriştikleri belli başlı tasarıların hepsinin hedefi, imparatorluğun bütünlüğünü korumaktı. Heterojen yapıya sahip bir imparatorluğun var olma hakkının bulunup bulunmadığı burada tartışılmaya gerek olmayan bir sorundur; bu hakkın varlığı Osmanlı devlet adamlarının gözünde tartışma götürmezdi. Osmanlı devlet adamları, imparatorluğu başarıyla işleyen idari bir aygıt ve toprak birliği olarak bir arada tutmaya gayret ediyorlar; yine aynı yıllarda ve aynı biçimde heterojen bir yapıya sahip Habsburg İmparatorluğu'nda olduğu gibi merkezci bir iktidar ya da örgütlenme biçiminin yollarını arıyorlar; gerek isyanlar yoluyla, gerekse Avrupa'nın büyük devletlerinin diplo-

5) Lewis V. Thomas, *The United States and Turkey and Iran*'da (Cambridge, Mass., 1951, s. 51), bu sözcük o günlerin Batılılarının kendi usullerinin ahlâki açıdan Osmanlı usullerinden üstün olduğu inancını anlattığı için, 'reform' sözcüğünün on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda benimsenen Batılılaşma tedbirlerine uygulanmasının yanlış olduğunu ileri sürer; Osmanlılar bundan dolayı 'reform yapmalıdırlar'. 'Reform' sözcüğü genellikle bu tür anlamlarda kullanıldığından söz konusu savın geçerliliği vardı. Yine de 'reform' yerinde bir terimdir, 'Batılılaşma'dan daha kapsamlıdır ve eğer reformun temel anlamıyla -yeniden biçimlendirme- anlaşılırsa, sanırım gönül ferahlığıyla kullanılabilir. *Islahat* sözcüğü (tekili, *islâh*) Türkler tarafından işte tam bu anlamda ve Fransızca *réformes* sözcüğünün karşılığı olarak ve yine, Batı etkisi bulunsun bulunmasın, 1856 Hatt-ı Hümayun'un kendisi dahil, Tanzimat döneminde alınan bütün tedbirler için kullanılmaktaydı. *Islah* sözcüğü, 'düzeltme, reform yapma ve eksiklikleri giderme' anlamını taşır.

matik ve askeri eylemleriyle imparatorluktan yeni eyaletlerin koparılmasını önlemeyi umuyorlardı. Tanzimatçılar, Osmanlı mirasını korumak amacıyla başarabildikleri her yerde isyanları bastırdılar, olanak bulduklarında büyük devletleri birbirlerine karşı kullandılar ve içeride reorganizasyona yönelik tedbirlere başvurdular. Üstlerine düşen görevin başından beri umutsuz bir görev olup olmadığı ya da söz konusu devlet adamlarının çok az çaba gösterip çok geç kalıp kalmadıkları, cevaplanması için 1856'dan 1876'ya kadar geçen yılların gözden geçirilmesini bekleyen sorulardır. Ancak, hiçbir Osmanlı devlet adamının imparatorluğun tasfiyesini yürütmek üzere görev gelmediği açıkça ortadaydı. Bu reform döneminin doruk noktasını oluşturan 1876 Anayasası, kendini korumayı amaç edindiğini daha 1. maddesiyle ilan etmekteydi: İmparatorluk 'hiçbir zaman ve hiçbir sebeple bölünemez'.

Dolayısıyla bu reformlara, imparatorluğu yeniden canlandırmak ve Avrupa'nın gücü ile uygarlığının giderek artan biçimde egemen olduğu bir dünyada kendini korumak amacıyla girilmiş oluyordu. Ulaşılması istenen hedef bu olduğunda, Osmanlıların hayatında değişiklik yapılması gerekmeyen hiçbir yön yoktu. Avrupa'nın meydan okumasına karşı koymak için ilerleme kaydedilmesi gerekliliği, en belirgin biçimiyle askeri güç alanında kendini göstermekteydi. Ama bu alandaki ilerlemenin dayanacağı temel olarak da ekonomik ilerlemenin sağlanması gerekiyordu; aynı şekilde, eğitim sisteminde, adaletin sağlanmasında, hukukun modern hayatın ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde yenileştirilmesinde ve kamu yönetiminin örgütlenmesiyle etkinliğinin sağlanmasında da ilerleme kaydedilmesi gerekliydi. Değişim gereklilikleri örtüşmüştü; hepsi bir diğerini etkiliyordu. Dolayısıyla, reform ihtiyacı duyulan alanlardan herhangi bir tanesi ilerlemenin biricik anahtarı olarak diğerlerinden ayrılmaz ve diğer alanlardaki bütün gelişmelerin ona bağlı olduğu söylenemez; oysa on dokuzuncu yüzyıl Türkiye'si'ni inceleyen pek çok yazar soruna bu açıdan bakmıştır. Merkezi hükümetin maliyesi, bozuk vergi toplama yöntemi, toprak tasarrufu sistemi ve adaletin yönetiliş tarzı, bunların hepsi bu çerçeve içinde yer almaktaydı. Avrupa'nın geçen yüzyıldaki liberal-hümanist yazarlarıysa, temel sorunun azınlıkların isteklerinin karşılanması olduğunu ilan ederek, çoğu kez reformların anahtarı olarak imparatorluk sınırları içindeki Hristiyanlara yaklaşımı belirlemişlerdi. Ne var ki bu tür iddiaların

hepsi de, ayrı ayrı önemli sorunlara işaret etmekle birlikte, aşırı basitleştirilmiş iddialardı. Osmanlı tarihinde, tarihin başka alanlarında görüldenden daha çok yeterli ya da doğru bir monistik açıklamaya yer yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü zor durumun bir sürü sebebi vardı. Bu yüzden, reform ihtiyacı duyulan alan da çoktu (askeri, ekonomik, toplumsal, entelektüel, hukuksal ve siyasal alanlar). Osmanlı devlet adamları, 1856'dan sonraki yirmi yıl içerisinde bütün bu alanlarda reform denemelerine giriştiler. Reformları ilan etmeleri bazen taktik olarak Avrupa devletlerinden gelecek müdahaleleri savuşturmak amacıyla kullanılırken, bazen de onları aldatmayı hedefliyordu. Yalnız reform hareketinin arkasındaki temel dürtü, Avrupa'nın gözünü boyamak değildi. Tersine, sayılan çeşitli alanlarda bazı Batılı fikir ve kurumların benimsenmesini ya da uyarlanmasını içeren iç reorganizasyon tedbirleriyle imparatorluğu yeniden canlandırmaktı.

Osmanlı hayatının çeşitli alanlarındaki reformlar birbirine bağlı bulunmasına ve herhangi bir alanda kaydedilecek ilerleme mutlaka diğer alanlara da yansıyacak olmasına rağmen, hükümetin reform sürecinin merkezinde yer aldığı ve bu yüzden yönetim yapısıyla idari sistemin etkinliğinde yapılacak reformların diğer alanlarda başarılabilecek reformları büyük ölçüde etkilediği gerçeği değişmez. Kuşkusuz yönetimin iyileştirilmesi ya da reorganizasyonu, örneğin daha iyi bürokratlar yetiştirip reformlara daha elverişli bir düşünce iklimi doğuracak eğitim reformunun yapılması ya da daha fazla ulusal gelir elde edilip hükümet gelirlerini çoğaltacak ekonomik ilerlemeler sağlanması gibi başka değişikliklere bağlıydı. Ama her değişikliğin diğer değişikliklere bağlı olduğu bu dönüşlü süreçte, bütün alanlardaki reformların planlayıcısı ve yürütme aracı daima hükümetti. Otokratik Osmanlı geleneği ile Osmanlı toplumunun on dokuzuncu yüzyıldaki yapısı göz önüne alındığında başka türlü de olamazdı. Eski idari sistemin on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren çürümesi ve o tarihten sonra imparatorluğun iç bünyesindeki baskılar karşısında yetersiz kalması, Osmanlıların zayıflığının başlıca sebeplerinden birini oluşturmaktadır. “Balık baştan kokar” sözü, Osmanlı uyruklarının on dokuzuncu yüzyılda sık sık telaffuz ettikleri bir atasözüdür. Bunun için reformlar da yukarıdan gelmek zorundaydı. Yukarıdan aşağıya reform Tanzimat döneminin ayırt edici özelliğiydi; kaldı ki bu özelliğe o dönemden önce de daha son-

ra da sıkça rastlanmaktadır.⁶ İnisiyatif merkezi hükümetten gelmiştir, halktan değil. Reformu yapan kurum hükümetin kendisi olduğu için, yönetim yapısını ve idari uygulamaları düzeltmekte atılan adımlar burada üzerinde özellikle durulmayı hak eden konulardır.

Tanzimat devlet adamları, 1856-1876 yılları arasında, yalnız gelenekselleşmiş bir hale gelmiş olan idari alandaki suistimallerin kökünün kazınması için değil, aynı zamanda temsilî yönetim ile yönetimde nihai sekülerizasyona temel oluşturan Batı fikirlerinin benimsenmesi yönünde de çaba harcadılar. Bu doğrultuda, Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliği düşüncesini ortaya atıp ortak bir vatandaşlık kavramı (*Osmanlılık*) yaratmaya çalıştılar, eyalet ve ülke çapındaki meclislerde temsilî sistemin ilk adımlarını attılar ve nihayet 1876'da, Osmanlı tarihinin ilk yazılı anayasasını (Kanun-u Esasî) hazırladılar. Yönetimin yeniden düzenlenmesinde hâkim olan eğilim, bireyin statüsünün, haklarının ve görevlerinin (ister Müslüman, ister Hristiyan, isterse Musevi olsun) dini bir topluluk üyesi olmasında somutlaştığı klasik İslam düşüncesinden uzaktı; bireyin statüsünü Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı olmasına ve imparatorluğu yönetenlere bağlılığına dayandıran Batılı seküler düşünce doğrultusunda bir eğilim gözlenmekteydi. Ancak, henüz embriyon halindeki temsil ilkesi ile anayasanın kaynağı, Batı ülkelerinde görüldüğü gibi siyasal haklar talep eden ve ekonomik açıdan refah içindeki bir burjuvazinin baskıları değildi. Anayasanın kaynağı, yukarıdan aşağıya, özel olarak da güncel sorunlara karşılık bulmaya çalışan az sayıdaki devlet adamıydı.

Bundan başka hükümet, sadece uyruklarının saygısını ve bağlılığını elde edip prestijini yeterli düzeyde tutmasıyla değil, aynı zamanda yerel yönetimi merkezi denetime bağlı durumda işletmeye yetecek esneklikte bir idari sistem geliştirmesiyle de, imparatorluk halklarını bir arada tutmak zorunda olan kurumdu. Bu yüzden reformlara, taşra idaresinin işleyişinde ve gayri-müslim toplulukların yapısında girilmiş; bu sürecin bir noktasında federal imparatorluk planı gündeme getirilmişti. Bu çabaların amacı, daha dürüst ve etkili bir idari sistem yaratmakla sınırlı kalmıyor, aynı zamanda, imparatorluktan yeni eyaletlerin kopmasını ya da zaten değişik derecelerde temsilî sisteme sa-

6) Elbette aynı ölçüde ayırt edici başka bir özellik, reformların dışarıdan gelmesiydi; reformlara, eğitim ve tarım gibi temel sorunların üstesinden gelmeden önce, giyim ve askeri örgütlenme gibi dış görünüşlerle başlanmıştı.

hip olan Sırbistan ve Tuna Beylikleri, Mısır ve Lübnan gibi başka 'tampon bölgeler'in kurulmasını önlemeyi de kapsıyordu. Elbette reformcular bu sorunda, karşı karşıya oldukları diğer sorunlarda olduğu gibi, tam anlamıyla tatmin edici bir çözüme ulaşamadılar. Yine de salt çaba harcamalarının bile önemi vardı ve bu çabalar gelecekte girişilecek başka denemelere zemin hazırlıyordu.

Batılı yazarlar çoğu kez, sanki Tanzimat'ın arkasındaki tek önemli güç büyük devletlerin diplomatik baskılarıymış gibi, Osmanlı yönetiminde reform yapan girişimleri ve bu yönetimin getirdiği reform tedbirlerini bu açıdan ele almışlardır. Diplomatik baskılar gerçekten son derece önemliydi ve Osmanlı devlet adamları bunun sancısını duyuyorlardı. Yine de Tanzimat dönemi salt Doğu Sorunu'nun bir parçası olarak ele alınamaz ve dışarıdan bakılarak incelenemez. İmparatorluk bünyesinde yapılan değişiklikler, sadece Avrupa devletlerinin ne kadar dürtüklediğine bakarak ölçülemez. Aslına bakılırsa, Avrupa'nın Osmanlıların işlerine sürekli karışması reformları genelde engellemiş ve etkisizleştirmişti. Kuşkusuz büyük devletlerin diplomasisi çoğu kez imparatorluğun toprak bakımından küçülmesiyle sonuçlanmıştı. Gerçi böylesi müdahaleler her zaman yersiz de değildi. Örneğin, Fuad Paşa'nın Batılı bir diplomata söylediği şu acı ve alaylı sözlerdeki gerçek payı çoktur: "En güçlü devlet bizimkidir. Çünkü siz dışarıdan, biz içeriden uğraşıyoruz, ama bir türlü çökmüyor."⁷

Öbür yandan, reformları gerek hızlandırmakta gerekse engellemekte Avrupa diplomasisi kadar etkili olan büyük devletlerin manevralarının ayrıntılarına burada girilmeyecektir. Başka yazarlar bu konuyu zaten geniş biçimde ele almışlardır. Onun yerine burada, reform sorununu, diplomatik baskıların pek çok etkenden ancak birisini oluşturduğu bir iç sorun olarak inceleyeceğiz. Diğer etkenler arasında, İslam geleneği, imparatorlukta daha önce yapılan reform denemeleri, zamanın en önemli Osmanlı devlet adamlarının değişik bakış açıları ve bir de, Batı'yla kurulan ilişkiler beraberinde telgrafı, gazeteciliği ve yeni bir edebi hareketin filizlenmesini getirdikçe gelişen, çapı dar ama sesi gür bir kamuoyu sayılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'na 1856-1876 yılları arasında hâkim olan düşünce iklimi hakkında bilimsel anlamıyla kesin saptamalarda bulunmak müm-

7) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 104.

kün değildir; gelgelelim, Tanzimat döneminin başarı ve başarısızlıkları da bu düşünce iklimine başvurmaksızın anlaşılamaz. ‘Kamuoyu’ (*efkâr-ı umumiye*) terimi o yıllarda Türk yazarların ağzından giderek daha fazla işitilen bir sözcüktü. Bu kamuoyu, en eski Müslüman geleneklerinden en yeni Parisli seküler düşünceye kadar uzanan, bir-biriyle çatışan ve çakışan etkilerin ürünüydü. 1876 yılına gelindiğinde, bu kamuoyu artık hesaba katılmak zorundaydı.

Demek ki, aşağıda okuyacağınız sayfalar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini baştan sona yeniden yazmak gibi bir amaç gütmüyor; sadece 1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan 1876 Anayasası'na kadar yönetim alanında yapılan reformların tarihsel sürecini analiz etmeye, hükümetin getirdiği reformların niteliğinin ana hatlarını çizmeye ve İstanbul'daki devlet adamları üstünde yoğunlaşan etkilerle baskıları araştırmaya çalışıyor. Bu süreçteki en güçlü etkiler arasında, daha önce değinildiği gibi, 1856 yılından önceki reform çabalarının biriktiği miras vardı. Bu sebeple, böylesi tedbirlerin zorunluluğuna ve onların niteliğine kısa bir göz atış, 1856 Hatt-ı Hümayunu ilan edildiği zaman var olan durumu bir hayli aydınlatacaktır.

* * *

Osmanlı padişahlarının imparatorluğu, yaklaşık 1300 yılında, kuzeybatı Anadolu'daki dar sınırlarında doğmuştu. İmparatorluk ilkin yavaş yavaş genişlediyse de, on beşinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu'nun büyük bölümünün yanı sıra Tuna'ya kadar uzanan eski Bizans İmparatorluğu'na ait Balkan eyaletlerini ve daha ötesindeki yerleri kontrolü altında tutuyordu. Osmanlı devletinin toprak bakımından büyümesi on yedinci yüzyıla kadar, iç çürümenin ilk işaretlerinin fark edilebilmesinden sonra bile devam etti. Osmanlı padişahı, başkent İstanbul'dan, Budapeşte'den Basra'ya ve Cezayir'den Ermenistan'a kadar yayılan, devrinin en büyük (yalnızca toprak bakımından değil, komşularına kıyasla güç bakımından da büyük) imparatorluklarından birisine bakabiliyordu.

İmparatorluğu kurmakta sağlanan başarının pek çok sebebi vardı ve bu sebepler içinde, komşu devletlerin zayıflığı ile Osmanlıların talihlerinin açık olmasının payı önemsiz değildi. Osmanlıların genişlemesinde ilk zamanlarda gaza ruhunun (gerçek Müslüman inancı uğruna fetihlere girişen savaşçı ruhu) etkisi de çoktu. Bu-

nunla birlikte, on altıncı yüzyıla gelindiğinde, yani o zamana kadar asıl kuvvetinden bir kısmını kaybetmiş olsa bile imparatorluğun ulaştığı en görkemli dönemde, imparatorluğu bir arada tutan çimento gaza ruhu değil, önceki iki yüzyıl boyunca kurulmuş olan yönetim sistemiydi.

Sistemin tepesinde padişah duruyordu. Padişah bir otokrattı ve onun gücünü sadece, uyrukları gibi kendisinin de bağlı olduğu İslam hukuku (şeriat), halkının doğuştan tutuculuğu ve gelenekçi kafa yapısı ile isyan tehditleri sınırlardı. Yasa yapma ayrıcalığı geleneksel olarak padişahındı. Padişah da bu ayrıcalığını sık sık kullanmaktaydı, çünkü dini hukuk artık Osmanlı devleti gibi karmaşık bir örgütlenmenin ihtiyaçlarını karşılamaz olmuştu. Yönetimin bütün dizginleri padişahın ellerindeydi. On altıncı yüzyıla kadar yönetim işinin pek çok ayrıntısıyla bizzat ilgilenmekteydi. Ne şans ki, Osmanlı hanedanı on altıncı yüzyıl ortalarına dek bir ölçüde ya da tamamen yetenekli olan on kadar padişah çıkarabilmişti. Padişahların oğulları, tahta oturmadan önce genellikle sancakbeyi ve askeri birlik komutanı olarak tecrübe kazanıyorlardı.

Sivil ve askeri memurlar ile sürekli ordu, Yönetim Kurumu'nu⁸ oluştururdu. Bu kesimlerin hepsi de padişahın kişisel köleleriydi. Gerçi onların köleliği asla bir kulluk durumu değildi, ama padişaha, ölüm kalım yetkisi dahil olmak üzere memurları üstünde tam denetim sağlaması amacıyla getirilmiş hukuksal bir olguydu. Padişah, dini hukuk uyarınca özgür doğmuş Müslüman uyrukları üzerinde böyle keyfi bir yetki kullanamadığından, köle memurlarını, savaşta esir edilerek, köle pazarlarından satın alınarak ya da imparatorluk-taki Hristiyan ailelerin oğlan çocuklarının sistemli biçimde toplanmasıyla (devşirme usulü) kendi hizmetine sokulan Hristiyan kökenliler arasından seçmekteydi. Bu tür insanların kaymak tabakası, saraylarda bulunan okullardaki eğitim ve öğretim yıllarının ardından, dikkatli bir seçme süreciyle padişahın maiyetinde ve merkezi idarede, taşra yönetiminde ve çeşitli askeri birimlerin komutanları gibi görevlerin sorumluluklarını üstlenmeye hazırlanıyorlardı. Bu kişiler Müslüman oluyor, ama köle kalıyorlardı. Onlara imparatorluk-taki en yüksek mevki olan sadrazamlık makamına kadar ilerleme

8) Albert H. Lybyer'in bulduğu bu terim yerinde ve tanımlayıcı bir terimdir: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Mass., 1913).

yolu açıldı. Böyle bir süreçte seçilerek toplanan acemi köleler, sürekli silahlı birliklerin mensuplarını oluşturmak üzere başka eğitimlerden geçiyorlardı. Bu birliklerin başlıcası Yeniçeri Ocağı'ydı. Yönetim Kurumu'nu meydana getiren kişilerin oğulları, özgür Müslümanlar olarak doğduklarından, imtiyazlı köle hiyerarşisine giremezlerdi. Sonuçta, babadan oğula geçen bir memurlar aristokrasisinin gelişmesi önlenmiş olmaktaydı.

Daha çok askere ihtiyaç duyulduğunda, padişahın sipahilerine (özgür doğmuş Müslüman süvariler) tanıdığı toprak tasarrufunun devredilmesi sistemine başvuruluyordu. Osmanlı orduları Hristiyan bölgelerde ilerledikçe, fethedilen toprağın çoğu kadastro işlemleri tamamlanarak devlet adına kaydedilmişti. Bu topraklar, değişen büyüklükte tımarlar biçiminde sipahilere tahsis ediliyordu. Tımarlı sipahilerin her biri ihtiyaç halinde bir eyalet valisi standardına ulaşmak ve şart koşulan sayıda savaşçıyı getirmek zorundaydı. Sipahiler, bedel olarak kendi tımar bölgeleri içerisindeki köylülerin ödemekle yükümlü bulundukları öşürü toplarlardı. Tımarlar sipahilerin oğullarına geçebilir, genellikle de geçerdi; öyle ki bazen bir mevkiye pratikte babadan oğula geçerek bir aile sahip oluyor, ancak toprağın mülkiyeti ve tasarrufunu devretme hakkı devletle kalıyordu. Bu toprak tasarrufu sistemi, asker toplamanın yanı sıra, devlet adına merkezi hükümetin çıkarlarına aykırı düşen maddi çıkarlara sahip sürekli bir toprak aristokrasisinin gelişmesini önleyecek denetimi kurma olanağı sağlıyor, aşırı derecede büyük özel mülklerin ortaya çıkmasını zamanından önce önüyor ve köylülerin başında yerel bir toprak beyi tutuyordu. Hem devletin kontrolü altında bulunduğu, hem de uzun vadeli çıkarları köylülerin sürekli refahına bağlı olduğundan, bu toprak beyinin zorbaca yöntemlerle köylülerin pestilini çıkarması ihtimal dışıydı. Sipahiler köle değildi. Sürekli donanmayı takviye etmek için de yardımcı bir deniz gücü, buna benzer bir yolla, tımarları Ege kıyısı boyunca uzanan yerel toprak beyleri tarafından temin edilmekteydi.

Yönetim Kurumu'na paralel olarak, özgür doğan bütün Müslümanlara açık olan İslamiyet Kurumu⁹ vardı. İslam dini ve hukukuna göre eğitilen bu ulema sınıfı, yani bilgili Müslümanlar, her düzeydeki okullarda hocalık ve camilerde vaizlik gibi işlere aday oluyorlardı, ama devlet hiyerarşisi içindeki başlıca fonksiyonları en dipten en

9) Bu da Lybyer'in terimidir.

tepeye kadar hukuksal ve adli mevkilere kadro yetiştirmektir. Adli hiyerarşinin tepesine kadar yükselen birisi, Anadolu ya da Rumeli Kazaskeri olabilir. Müftüler hiyerarşisinin tepesinde, İstanbul müftüsü olup en yüksek hukuksal ve dini otoriteyi temsil eden *şeyhülislâm* durmaktaydı.

Padişahın özel meclisi olan divanında, hem Yönetim Kurumu hem İslâmiyet kurumu, ikisi de temsil edilmekteydi. Divan toplantılarına katılan Sadrazam, Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya, Nişancı, Defterdar ve iki Kazasker, genellikle hazır bulunan diğerk yüksek rütbeli kimselerle birlikte devlet işlerini tartışırlardı. Padişah on beşinci yüzyıla kadar divan oturumlarına bizzat başkanlık ediyordu. Ama ondan sonra bir kafes ardından dinlemeye başladı.

Eyaletlerin idaresi, padişahın köle hiyerarşisinin mensupları olan sancak beylerinin ellerindeydi. Sancak beyleri de, daha sonra çoğalmakla birlikte sayıları başlangıçta ikiyle sınırlı olan beylerbeylerine bağılıydılar. Her sancak beyi, aynı zamanda eyaletindeki sivil idarenin başı ve orada üslenen ya da toplanan askerlerin komutanıydı. Sancak beyleri, bileşimi bakımından İstanbul'daki divanı yansıtan, her görevlinin başkentteki amirinin bir alt düzeydeki temsilcisi olduğı bir divana başkanlık ederlerdi. İmparatorluğun aynı idari birimlerinde merkezi hükümetteki amirlerine bağılı kadılar ve müftüler görev yapıyordu.

Osmanlı yönetimini anlatan bu kabataslak portreye oldukça önemli bir ek yapılmalıdır; çünkü imparatorluktaki gayri-müslim uyruklar, nihaî otorite mercii daima tartışmasız olarak kalsa bile, bazı bakımlardan padişahlık yönetiminin doğrudan otoritesinin yerini alan yarı-özerk organlar şeklinde örgütlenmişlerdi. Gayrimüslim uyrukları oluşturan bu grupların başlıcaları Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni ve Yahudi cemaatleriydi. Özellikle Osmanlıların toprak bakımından genişlediğı ilk zamanlarında, fethedilmiş topraklarda yaşıyan çok sayıda insan İslamiyeti kabul etmiş olmakla birlikte, içlerinden pek çoğı da kabul etmemişti; bazılarıysa, özellikle Hristiyan Avrupa'daki zulümden kaçan Yahudiler, imparatorluğun hemen hemen genişlemesinin son noktalarına gelişinden sonra göç etmişlerdi. Türkler, İslam geleneğı içinde kabul edilen semavî kitaplara sahip (bunlar *ehl-i kitab* diye adlandırılır) gayri-müslimlere karşı hoşgörülüydüler. Ehl-i kitaptan olan gayri-müslimler imparatorluğı kabul ediliyor, Osmanlı Türklerinin egemenliğine boyun

eğip konulan özel vergileri ödeme koşuluyla kendi ibadet usulleri korunuyor ve kendilerine hoşgörölü biçimde davranılıyordu. Bunlar tam olarak birbirlerinden ayrı ya da toplu gruplar biçiminde yaşamayıp imparatorluk içinde dağılmış durumda bulundukları halde, Osmanlılar, idari kolaylık olması açısından, Fatih Mehmed zamanından beri her grubun kendi dini başkanları altında örgütlenmesine olanak tanımışlardı. Her grup imparatorluk içinde ayrı bir milleti oluşturmaktaydı; bu millet üyeliği doğallıkla dini inanç doğrultusunda ortaya çıkıyordu.¹⁰

Her gayri-müslim milletin başında, görevi Osmanlı yönetimince onaylanan bir patrik (ya da, Yahudiler söz konusuysa, hahambaşı) bulunuyordu. Patrik, ruhanî yetkilerine ve dinsel hiyerarşide kendisinin altında yer alan din adamlarını denetlemesine ek olarak, millet idaresinin iç işlerinde oldukça geniş kapsamlı bir sivil otoriteye sahipti. Bu otorite, Batı'da bir zamanlar yaygın, on dokuzuncu yüzyıl Yakın Doğusu'nda ise hâlâ geçerli olan, 'hukukun temeli bölgesel olmaktan ziyade kişiseldir ve bireyin hangi hukuka bağlı olarak yaşayacağını, oturduğu yer ya da siyasal inancından ziyade dini belirler' şeklindeki varsayıma dayanmaktaydı. Buna bağlı olarak, milletlerin reisleri, yalnız kendi cemaatlerinin din, dini ibadet ve hayır işlerini değil, ayrıca evlilik, eğitim, boşanma, vesayet ve miras gibi kişisel statü konularının düzenlenişini de denetliyorlardı. Dini hiyerarşi, Osmanlı yönetiminin kendi mahkemelerine bıraktığı cezai konular dışında, millet üyeleri arasındaki hukuk davalarında yargılama yetkisine sahipti. Dini hiyerarşinin ayakta kalabilmek için kendi halkına koyduğu vergiler gibi, gayri-müslimlerin padişah yönetimine ödemeleri gereken bazı vergiler bile millet örgütlenmesi aracılığıyla toplanıyordu. Osmanlı yönetimi, patriği, milletin sözcüsü olarak tanıyor ve patriğin aldığı kararları kendi otoritesiyle destekliyordu; patrik de kendi adına, sivil otoritesinin nihai onay mercii olan ve çıkarlarının sıkı biçimde kaynaştığı Osmanlı yönetimini dinleyip onunla işbirliği içinde hareket etmeyi uygun görmekteydi.

10) 'Millet' sözcüğü, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde az sayıda Türk tarafından belirli bir dini grubu belirtmekten çok, bütün halk anlamında 'ulus'u anlatmak üzere kullanılmaya başlanmıştı. Yine de 'millet' sözcüğü, geleneksel olarak, yukarıda tanımlanan türde bir dini topluluğu ifade ediyordu ve bütün Tanzimat dönemi boyunca bu anlamını korumayı sürdürmüştü. Azınlık milletleri ve onların gelişimleri konusuna değinmeler için bkz. 4. Bölüm. Müslüman milleti elbette kendi padişahı ve bürokrasisinin doğrudan egemenliği altındaydı.

Bu yönetim çatısı Osmanlı İmparatorluğu'nun işine bir hayli yaradı. Yalnız imparatorluk hiçbir zaman kusursuz bir çatı içinde, gelişmesinin zirvesine çıktığı bir noktada dengeye kavuşamadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi, diğer devletlerin tarihleri gibi, bir dizi geçiş devrinden oluşur. Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak devrine ve görkemli konumuna on altıncı yüzyılda, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ulaştığı nasıl doğruysa, Osmanlılardaki gerilemenin tohumlarının yine bu çağda fark edilebildiği de doğrudur. İdari sistemde düzeltilmesi gereken bazı aksaklıklar Kanuni Süleyman'ın gözünde bile açıkça ortadaydı: Örneğin Kanuni Süleyman, beylerbeylerinin tımarları dağıtmalarında görülen karışıklık ve kayırma olayları sebebiyle, büyükçe tımar ve zeametlerin hepsinin dağıtımını tekrar kendi ellerinde toplamak zorunda kalmıştı. Ne var ki imparatorluğun Batı Avrupa'nın gücünün artıp kültürünün yayılması karşısındaki zayıflaması, o zamanın Osmanlı Türklerinin gözünde belirgin değildi. Gerçekte bu zayıflama kendisini topraklarının daralması biçiminde de göstermemişti. Gerçi Osmanlı ordusunun 1529'da Viyana kapılarındaki başarısızlığı felaketle sonuçlanmadı ve imparatorluğun genişlemesi on yedinci yüzyıl boyunca yine devam etti. Ama imparatorluk, sonunda, 1699'daki Karlofça Antlaşması'yla doruğuna çıkan askeri yenilgilerle birlikte çok ciddi bir güç kaybına uğradı. Bununla beraber, on yedinci yüzyıl içerisinde birçok Osmanlı devlet adamı imparatorluğun idari sisteminin bütün yapıyı zayıflatabilecek aksaklıklarının bir kısmının farkına varmış ve ayrıca, Avrupa'nın en azından askeri donanım ve örgütlenme alanındaki üstünlüğünü hissetmiş durumdaydılar. Yine de ne onlar ne de on sekizinci yüzyıldaki halefleri, Osmanlı devletinin gerek Avrupa'ya gerekse Osmanlı sisteminin altın çağına kıyasla, Tanzimat dönemine kadar süregelen tedrici zayıflamasını tam anlamıyla açıklayabilmekteydiler.

Avrupa'nın üstünlüğünün belirginleştiği alan savaş alanıydı, ama bu üstünlük, sadece Batı'daki, Osmanlı dominyonlarının katılmadığı ve Osmanlıların uzun süreden beri kavrayamaz oldukları genel entelektüel, ekonomik ve siyasal gelişmelerin dışsal bir sonucuydu. İslam âlemi hiçbir rönesans ve reformasyon dönemine tanık olmadı. Bireysel enerjiler Batı'yla benzerlik kurulabilecek biçimde bir patlama sergilemedi: Ne teknolojik buluşlarda bir patlama, ne genelde düşünce alanında bilimsel ve rasyonel bir gelişme, ne keşif yapmak

amacıyla enginlere yönelen okyanus seyahatleri, ne de iş dünyasıyla sanayide herhangi bir sıçrama görüldü.

Batı tarihinin alışılmış klişe terimlerini kullanırsak, hümanizm, akıl çağı, ticari devrim, sanayi devrimi ve tarım devrimi Osmanlı dominyonlarına yansımada. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu görece dezavantajları, kısmen Batı'daki hayat tarzıyla yakın bir ilişkisinin olmamasından, kısmen de Müslüman âleminin kendi dışında olup bitenleri küçümsemesinden kaynaklanıyordu. Bu küçümseyici tutumun asıl kaynağı da, yalnızca (o özellikler tarih boyunca bütün halklarda gözlenmiş olmakla birlikte) Batı'dan ziyade Yakındoğu'nun karakteristik özelliği olan gelenekçi kafa yapısı ve tutuculuk değil, bunların yanında, geleneksel dini düşünceler ve pratiklerdir. Salt bir ibadet biçimi olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir hayat tarzı, bütünsel bir dünya görüşü ve hukuksal temel de olan İslamiyet, ilerleyen zamanın gerektirdiği kadar hızlı biçimde gelişip değişmiyordu artık. Osmanlı geleneği ile İslami tutuculuk siyasal örgütlenmeyi de etkiliyordu. Batı'da ve denizaşırı ülkelerde, yeni siyasal fikir ve taleplerle ortaya çıkan bir burjuva sınıfının giderek önderliğini ele geçirdiği güçlü ve merkezi bir ulusal monarşi egemen hale gelirken; çok geniş bir alanı kapsayıp heterojen bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu hep olduğu gibi kaldı ve bu yüzden bütün alanlardaki rekabet gücünü gün geçtikçe kaybeder oldu. "Osmanlıların geleneksel yöntemleri ve teknikleri, Osmanlılara özgü İman, Devlet ve Yol sentezi, kendini düşmanlarına karşı savunmakta etkisiz hale gelmişti."¹¹

Osmanlı yönetim sistemi, dışsal yapısı bakımından on dokuzuncu yüzyıl başlarına dek olduğu gibi kalmakla birlikte, sistemin dışlıları artık bozulmuştu. Yönetim aygıtı, anlamlı biçimde bizzat padişahın kendisinden itibaren her kademede aksamaktaydı. Yetenekli hükümdarlar dizisinin onuncusu olan Kanuni Süleyman'ın ardından, on yedinci yüzyılda kısa süreli örnekleri oluşturan II. Osman ile IV. Murad'ı saymazsak, padişahların gücünde ve genel kişisel niteliklerinde belirgin bir düşüş görülüyordu. M.S. 1603 yılından sonra, şehzadeler tahta çıkmadan önce tecrübe kazandıkları taşraya gitmez oldular. Tersine bütün şehzadeler, imparatorluk saraylarından birinde, kafes diye bilinen özel dairelerde lüks koşullarda ama yıpratıcı tecrit

11) Thomas, *United States and Turkey*, s. 49.

ortamında yaşıyorlardı artık. Tahtı miras alan bir şehzade, böylesi kapalı bir hayattan hem tecrübesiz, hem de genellikle akli dengesi bozulmuş ve sefahat zevklerine kendini kaptırmış olarak çıkıyordu. Padişahların, henüz *kafes* sistemi kurumlaşmadan önce kendini göstermiş olan lükse ve ihtişama düşkünlükleri iyice artmıştı; artık savaşa ordularının başına geçmedikleri gibi, av, harem ya da şarapla ilgilenen birer doğu hükümdarı kılığına bürünmüşlerdi. Kendilerine ve gözdelelerine yaptıkları müsrif harcamalar, devlet hazinesini har vurup harman savurmalarına, rüşvete ve kutsal şeylerin alınıp satılmasını teşvik etmelerine yol açıyordu. Ayrıca padişahlar, haremle-
rindeki kadınlardan, özellikle de sultan annelerden ya da oğulları adına hırsla dolup taşan şehzade annelerinden güçlü biçimde etkilene-
mekteydiler: Dahası on yedinci yüzyılda, imparatorluğun bir sü-
re fiilen harem kadınlarınca yönetildiğini bile söyleyebiliriz.

Yönetim Kurumu da baştan aşağı bozulmuştu. Saray gözdeleleri-
nin, liyakatlerine bakılmaksızın keyfi biçimde en yüksek kademele-
re getirilmeleri sonucunda sistem daha on altıncı yüzyılda zayıfla-
maya yüz tutmuş; rüşvet idari sisteme iyice sızmıştı. Kamu görevle-
rinin parayla alınıp satılabilmesi hem memurların yozlaşmasına se-
bepe oluyor, hem de atamalarda liyakatin dışındaki etkenleri geçerli
kılıyordu. Köle toplama yöntemi işlemez hale gelip zaman içinde
kaldırılınca, yönetim kademelerini, belirli aile bağlarına ve çıkarları-
na sahip özgür Müslümanlar doldurmaya başlamışlardı. Bu da kayır-
macılığı, hizipçiliği ve entrikacılığı arttırıyordu. Dolayısıyla, memur-
ların hızla yerlerini kaybedişi ile rüşvetçilik birbirini tamamlar oldu.
Padişahlar, on beşinci yüzyıldan itibaren divana şahsen başkanlık et-
meye ve devlet işlerini koordine etmeye son verdiklerinden, bürok-
rasinin bozulması daha olumsuz etkilere yol açıyordu. Bu durumda
işler, devleti Bab-ı Âli'deki dairelerinden yöneten sadrazam ile yar-
dımcılarına kalmaktaydı. Divan ender olarak ve çoğunlukla iş olsun
diye toplanırdı. Kadıların kazanç ve rüşvet hırsı büyüdükçe, İslami-
yet Kurumu'nu da buna benzer bir bozulma süreci sarmış; adaletin
parayla sağlanması, Türklerin olağan şikayet noktalarından birisi
durumuna gelmişti.

Daha önce Osmanlı ordularının çiçeği olan Yeniçeri Ocağı da za-
manla savaş gücünü kaybetmiş ve tam tersine, devlet için bir tehli-
ke odağına dönüşmüştü. Yeniçeri Ocağı'na mensup olanlar tahta
her yeni padişah çıkışında dağıtılan cülus bahşişine alışmışlardı ve

bu bahşış, gerçekte, Yeniçerilerin onayının satın alınması anlamına geliyordu. İsyan tehdidiyle büyük bir güç kullanabilen Yeniçerileri zaptetmek genellikle zordu. Uzak eyaletlerde görevlendirilen Yeniçeriler, istedikleri her şeyi halktan zorla, hiç para ödemededen aldıkça, tamamen baskıcı ve tahakkümcü bir kimliğe büründüler. Davranışlarıyla tehlikeli hale gelen yalnızca Yeniçerilerin kendileri değildi; örgütlenme sistemleri de baştan aşağı bozulmuştu. Aktif hizmet süreleri boyunca evlenmelerine konan yasak kaldırılınca aile bağlarına sahip olmaya başlamışlardı. Böylece ocağa, padişahın kölelelerinden çok, Yeniçerilerin özgür Müslüman olarak doğan oğulları kabul edilmeye başlandı ve bu süreç, onların dışındaki Müslümanların da kabul edilmeleriyle tamamlandı. Ocağın savaş yeteneği giderek azalırken, büyüklüğü başa çıkılması güç boyutlara ulaşmıştı. Bu arada her Yeniçerinin sahip olduğu ulufe tezkiresi (esame kâğıdı), hisse senetleri gibi ticari bir nesneye dönüşüyordu: Bu türden birçok belgeye sahip olup, bunlar karşılığında haksız kazanç toplayan ve Yeniçeri olmayan bir sürü insan vardı. Ayrıca çok sayıda Yeniçeri, askeri aylığını almanın yanı sıra sivil bir hayat da sürmeye başlamış, çeşitli kentlerde değişik zanaatlara atılmıştı. Yeniçeri birimlerinin sefere çıkmak amacıyla İstanbul'da toplandıkları bazı durumlardaysa, ordunun büyüklüğünün neredeyse yarısı esrarengiz biçimde dağılır giderdi.

Aynı şekilde, tımarlardan sipahi sağlama sistemi, yalnız Osmanlıların askeri kuvveti açısından değil, bütün toprak tasarrufu sistemi ve sistemin dayanağını oluşturan köylülük açısından da ciddi sonuçlar yaratarak bozulmuştu. Pek çok tımar savaşçılara değil, harem kadınları ile bir bölümü birden fazla arazi ele geçirmiş, ama hiç asker toplamadan gelir elde etmeyi sürdüren bürokratlar dahil olmak üzere saray gözdelelerine dağıtılıyordu. 'Kılıç tımarları', saray kadınlarının 'ayakkabı parası' olmuştu. Bu tımarlar hukuksal açıdan hâlâ devletin mülkiyetinde bulunmakla birlikte, özel mülk gibi işlem görmeye başlamışlardı. Aynı zamanda gerek devlet, gerekse tımar sahipleri, iltizam sisteminin nimetlerini keşfetmişlerdi; bu sisteme göre, belirli bir bölgedeki vergi toplama imtiyazı en yüksek teklif veren kimseye satılıyordu. Mültezim de ilkin masrafını karşılamak, sonra vergi olarak devlete ödenmesi gereken meblağın üstünde bir kâr sağlamak hedefiyle köylülüğü sıkıştırıyordu. Böylece birçok yerde *âyan*lardan oluşan bir toprak aristokrasisi ortaya çıktı. Âyanlar, bu top-

raklara düzmece tapularla sahip olmanın yanı sıra, yerel siyasal otoritede de önemli ölçüde hak iddia etmekteydiler. Üstelik bazıları, merkezi hükümete kafa tutacak ölçüde güçlenmişlerdi.

Bütün bu gelişmeler, eyalet yönetimi sistemi açısından ciddi sonuçlar doğuruyordu. On altıncı yüzyılın sonlarında imparatorluğun parçalarını oluşturan (ve o günlerde 'eyalet' adıyla anılan) vilayetler, görevlerini parayla satın alan valiler tarafından yönetilirdi ve bu valiler, yaptıkları masrafı karşılayıp çalışmayacakları gelecek dönemleri adına para biriktirmek amacıyla halktan haraç toplamak için ellerinden ne gelirse yaparlardı. Valilerin çoğu, görevde kalabildikleri sürece İstanbul'dan gelen emirlere pek kulak asmazlardı. Bu merkezkaç süreç on sekizinci yüzyıl boyunca ve bilhassa merkeze uzak eyaletlerde, yerel toprak sahiplerinin valilikleri babadan oğula intikal etme usulüyle ele geçirmeleri ve İstanbul'dan görece bir bağımsızlık kazanabilmeleriyle birlikte iyice oturdu. Üstelik bu *derebeyleri*, çıkarlarını korumaları kendi arazilerindeki köylülerin sürekli refahına bağlı olduğundan, görevi kısa süreliğine üstlenmiş valilere oranla genelde daha az baskıya başvuruyorlardı. Ancak derebeylerinin yükselişi, imparatorluğun bütünsel bir politika izlemesi ve birliğini muhafaza etmesi açısından felaket anlamına da gelmekteydi.

Toplanan gelirlerin toprak sahiplerinin, memurların ya da müsrif sultanların ceplerine gidişi, doğallıkla imparatorluğun mali durumunu zayıflatmaktaydı. Aynı şekilde on yedinci yüzyıldan sonra girilen ve en ufak bir ganimet geliri sağlamadığı gibi büyük ölçüde mali yüküle sonuçlanan savaşlar dizisi de imparatorluğun durumunu zayıflatan bir etkendi. Zayıflamayı körükleyen başka bir sebepse, Yeniçerilerin ulûfelerini karşılama gerekliliği idi. Ayrıca bir sürü arazi, yasa dışı yollarla *vakıf* haline getirildiğinden devlete gelir sağlamaz duruma gelmişti. Vakıf mülklerinden sağlanan gelirin düzenli biçimde dini ve hayır işlerine sarf edilmesi gerekirdi, oysa bu paralar daha çok, suyun başını tutmuş kişilerin ceplerine giriyordu. Bu şekilde yasa dışı yollardan *vakıfa* dönüştürülmüş olan tımar toprakları, devlet tarafından başkalarına devredilmekten kurtulurdu. Öte yandan, ucuz Amerikan gümüşünün ülkeye girişi ciddi bir enflasyona yol açmıştı. Hükümet, mali çöküntüyü önlemek amacıyla sık sık paranın değerini düşürmeye başladı; gelgelelim, bu yollarla sağlanan avantajlar da körüklenen yeni enflasyon süreciyle yok olmaktaydı.

Millet idaresi sistemi çökmedi; ama, dini hiyerarşilerdeki (özellikle Rum hiyerarşisindeki) rüşvet yiyicilik ve yüksek rütbeli din adamlarının kendi amaçları uğruna halktan para sızdırmaları sistemin temellerini adamakıllı yıktı.¹² Azınlık milletlerin yüksek rütbeli din adamları, halkın kanını emmekte Osmanlı memurlarıyla genellikle işbirliği yapıyorlardı. Öbür yandan, ayrı ayrı dini toplulukların var olmasının Avrupalı büyük devletlere azınlıklar arasında sürekli ajitasyon yürütmeye ve entrikalara girişmeye (savaş zamanlarında beşinci kol faaliyetlerine, barış zamanlarında diplomatik müdahalelere) elverişli fırsatlar sunması, Osmanlı devletinin varlığını sürdürmesi açısından, milletlerin bünyesinde gözlenen bozulma eğilimine göre daha feci sonuçlara yol açacak bir etkeni. On dokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde, modern milliyetçilik öğretisi, bazı azınlık milletlerinin düşlerini doldurmaya ve büyük devletlerin de katkıda bulunduğu ayrılıkçı hareketler biçiminde boy göstermeye başlamıştı.

Yukarıda kaba taslak biçimde çizilmiş olan bozulma ve çürüme tablosu, gerçek olmakla birlikte tamamen doğru da değildir; yoksa Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü çok daha önceleri gerçekleşirdi. Dışarıda büyük devletler arasındaki dengeyi koruyucu rekabetler kadar imparatorluk sınırları içinde etkili olan birçok hafifletici faktör de, Osmanlı İmparatorluğu'na, içeride çürümenin ilk işaretlerinin görülmesinden sonra üç yüzyıl daha yaşamaya yetecek kuvveti sağlamıştır. Söz konusu faktörlerin birincisi, yetenekli denebilecek birkaç padişahın çıkmış olmasıdır. İkincisi, bozulmuş olsa dahi idari sistem hâlâ bütünlük yanlısı insanlar çıkartıyor ve zaman zaman çarpıcı yeteneklere sahip sadrazamları zirveye yükseltiyordu (on yedinci yüzyılda yüksek mevkilere gelmiş olan Köprülü ailesinin fertleri buna örnek gösterilebilirdi). Üçüncüsü, bozulan sistem sanki kendine göre belirli bir denge sağlamış gibiydi. Halkı sömürüp padişahı ustalıkla aldatan memurlar ile bu memurların arkasında duran güçlü klik ya da bireyler, kendilerini imparatorluğu yok etmeye değil de koruyup güçlendirmek üzere çaba harcamaya yönelten bir biçimde yerleşik sisteme bağlıydılar.¹³ Müsadere silahı, imparatorluk

12) Rumlar ile Türkler arasında, Türklerin rüşvet ile bozulmayı Bizans ve Rum Ortodoks devrinden miras alıp almadıkları, ya da Rumların, imparatorluk içindeki bağımlı rollerinin kendilerini ona doğru ittiği ikiyüzlülükle Osmanlılardan kapıp kapmadıkları konusunda öteden beri sürüp giden ve görünüşe bakılırsa çözülmesi mümkün olmayan bir tartışma vardır.

13) Bu, Walter, L. Wright, Jr.'ın tezidir, *Ottoman Statescraft* (Princeton, 1935), s. 56-60.

hazinesine bu şekilde aktarılan fonlar tekrar yasadışı kanallara akıtılsa bile, paşaların yolsuzlukla elde ettikleri kazançlarını yok etmekte kullanılıyordu. Nihayet şu üç unsur, yani Saray ve Bab-ı Âli memurları, bazen halkın sesini dile getiren Yeniçeriler ile pederşahi derebeyleri arasında, bu gruplardan herhangi birini imparatorluğu doğrudan yıkmaya çaba harcamaktan alıkoyan belirli bir denge kurulmuştu. Son olarak, Tanzimat'tan önceki dönemlerin reformcuları ile bunların reform denemelerinin etkisi söz konusuydu. Bu reform çabalarının çoğundan sonuç alınamamış olsa bile, hep birlikte ele alındıklarında, on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen reformlara bir temel sağlamış oldukları açıkça ortadaydı.

* * *

Bu temel bir açıdan olumsuzdu; çünkü ilk reformcularda görülen eğilim, idari sistemin aksayan yanlarını saptamaktan, dürüstlüğe ve etkin çabalara dönmeyi öğütlemekten öteye gitmiyordu. Model olarak imparatorluğun geçmişte kalan altın çağına dikmişlerdi gözlerini. Geçmişe dönük reform geleneği, on dokuzuncu yüzyılda Batılılaşma yanlısı diğer reformcuların çabalarını dengeleyici bir güç olarak etkisini koruyordu; nitekim bunun izleri, 1839'daki Gülhane Fermanı'nın ifade tarzında ve çeşitli devlet adamlarının düşüncelerinde açıkça görülebilir. Durmadan alarm çanı çalıp bürokraside yüksek bir düzey tutturulmasında ısrar edenler arasında, 1607 yılında, zamanın sadrazamı Kuyucu Murad Paşa'nın emri üzerine, özellikle tımar sahipliği sistemindeki bozulmaya işaret ederek idari sistemdeki suistimalleri kapsayan geniş bir değerlendirme hazırlayan Ali Ayni sayılabilir.¹⁴ Ondan yirmi yıl kadar sonra Mustafa Koçi Bey, ayrıntılı reform önerileriyle birlikte, imparatorluk bünyesindeki suistimalleri işleyen geniş bir inceleme yazmıştı.¹⁵ Yine birkaç yıl sonra, Batı'da genellikle Hacı Kalfa olarak tanınan Kâtib Çelebi, küçük bir risalede eyalet yönetimi ile mali ve askeri durumları incelemişti.¹⁶ On sekizinci yüzyıl başlarında Defterdar Sarı Mehmed Paşa, vezir ve valilere sunulmak üzere, suistimallerden dolayı yine bürokrasiyi suçlayan ve birtakım

14) Çevirisi için bkz. P.A. von Tischendorf, *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche* (Leipzig, 1872), s. 57-103.

15) W.F. Behrnauer'in çevirisi: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 15 (1861), s. 272-332.

16) Çev. Behrnauer, *ibid.* 11 (1857), s. 111-132.

çareler tavsiye eden bir danışma kitabı yazmıştı.¹⁷ Bu insanlar ve aynı doğrultuda değerlendirmeler yapan başka kişiler, ele aldıkları konuyu iyi biliyorlardı. Genellikle değişik ve önemli idari görevlerde bulunmuşlardı; etraflarında gördükleri bozulmayı, ideallerindeki görkemli Kanuni Süleyman devrinin tablosuyla karşılaştırabiliyorlardı. Aynı zamanda şair olan memurlar da, gerek Yönetim Kurumu'nda gerekse İslamiyet Kurumu'nda hüküm süren ve rüşvetçilik ile ahlâki değer yoksunluğunu suçlayan yazılar kaleme almaktaydılar. Örneğin, on yedinci yüzyıl başlarında kadılık yapmış olan Veysi, sanki Eski Ahit peygamberi gibi konuşuyordu: "Büyük adamlar keseye taparlar"; vezirler "İman'a ve Devlet'e düşmandırlar".¹⁸ Yusuf Nabi, aynı yüzyılın sonuna doğru oğluna yazdığı bir nasihat şiirinde, hukuki hiyerarşiye olduğu gibi eyalet valiliklerine de bulaşmış olan rüşvet, bozulma ve baskının, bir memurun hayatını sürekli kâbusa çevirdiğini bildirerek, aynı ölçüde kasvetli bir tablo çizmekteydi.¹⁹

On sekizinci yüzyılda Batılılaşma yönünde görülen ilk reform parıltısı doğal olarak silahlı kuvvetlerle ilgiliydi. Yeniçerilerin bozulması ve yasa tanımazlığı, birçok padişahın düşüncelerini bu hizmet kolunda reform yapmaya yöneltmişti. On yedinci yüzyıl gibi erken bir zamanda IV. Murad, Yeniçerileri bir dereceye kadar dizginlemiş ve anlaşılan Yeniçeri Ocağı'nı lağvedip onun yerine yeni bir düzenli ordu kurma emelleri beslemişti; oysa IV. Murad'ın eski moda reformcuların yöntemi olan öldürme ve müsadere etme silahlarına acımasızca başvurması dahi bu işi kotarmaya uygun değildi. Yeniçeri Ocağı'nın reformdan geçirilmesi ya da tamamen kaldırılması gerekliliğine, Osmanlıların 1683'te ikinci Viyana kuşatmasından sonraki geri çekilişini izleyen savaş yüzyılında Avrupa'nın artan askerî üstünlüğünden alınan dersler de eklenmişti.²⁰ Padişahlar ve sadrazamlar çare olsun diye gözlerini Batı'nın askerî bilimine çevirdiler. 1730'larda padişaha kendisini birçok askerî konuda uzman olarak tanıtan Fransız serüvenci Bonneval, Ahmed Paşa adını alarak Türk

17) Çeviri için bkz. Wright, *Ottoman Statecraft*, s. 61-158.

18) Veysi'nin kasidesinin kısmi çevirisi için bkz. E.J.W. Gibb, *History of Ottoman Poetry* (Londra, 1900-1909), C. III, s. 214-218.

19) Kısmi çevirisi için bkz. *ibid.*, s. 343-345.

20) 1717 tarihli bir belge, bazı konulardaki Avrupa üstünlüğünün gerçekleşmesinin erken bir örneğidir; Faik R. Unat, "III. Ahmed Devrine Ait Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları*, 1:2 (Ağustos 1941), s. 107-121, akt. Niyazi Berkes, "Historical Background of Turkish Secularism", der. Richard N. Frye, *Islam and the West* (Lahey, 1956), s. 49.

oldu ve Osmanlı humbaracılar ocağını yeni baştan düzenlemekle görevlendirildi. Onun çabaları kısa süreli yararlılardan öte bir sonuç vermediyse de, bu çabalar Osmanlı sisteminde Batılılaşma adı verilebilecek bir girişime verilen ilk resmî onay örnekleri arasında yer alır.²¹ Ondan otuz yıl sonra, önceden Fransa'nın hizmetinde çalışmış bir Macar olan Baron de Tott, Osmanlı İmparatorluğu'nda topçu uzmanı ve donanma personeline yönelik bir matematik okulunda hoca olarak görev yaptı.²² 1774'te Rusya'yla feci bir savaşı sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması, askerî reform gerekliliğini tartışmasız biçimde tekrar gözler önüne serdi. Sultan I. Abdülhamid zamanında (1774-1789) Sadrazam Halil Hamid Paşa, Fransız uzmanların rehberliğinde topçu, lağımçı ve humbaracı ocaklarında Batılılaşma yönünde yeni, bilinçli çabalara girişti; bundan kısa süre sonra da ordu mühendisleri için bir okul açıldı. Bu okulda bilimsel konuların yanı sıra Fransızca öğretilmekteydi. Ancak askerî reform alanındaki adımların hiçbirisi, ince bir Batılılaşma cılası çekmenin ötesinde anlam taşımıyordu. Batı'nın askerî üstünlüğünü doğuran kültürel temeli hiç kimse kavramış değildi. Bu çabaların önemi, Batılı reformların yalnızca ilk adımını oluşturmamasından gelmekteydi.

Çünkü askerî reformlar Avrupa'yla iletişim kanallarını arttırmaya ve Batı usulleri hakkında bilgi akışını çoğaltmaya yardım ediyordu. Bu tür kanallar çeşitli araçlarla (savaşlar, diplomatik misyonlar, imparatorlukta yaşayan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, Avrupalı gezgin ve tacirler ile Müslümanlığı seçen Avrupalı dönmeler, vb.) her zaman var olmuştu. Daha 1720 yılında, Paris'e elçi olarak gönderilip imparatorlukta yararlanılabilecek Batı imalatı ve bilgisinin çeşitli yönlerini öğrenmekle görevlendirilmiş olan Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed'in Batı hakkında sunduğu rapor olumlu nitelikteydi.²³ Ancak genelde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitim görmüş insanlar bile on dokuzuncu yüzyıla kadar Avrupa bilgisi ya da örneğiyle fazla ilgili değillerdi. Örneğin, imparatorlukta ilk matbaa 1493 yılında, İspanya'dan kaçan Yahudiler tarafından kurulur ve bunu ondan sonraki yüzyıl içinde Ermeni ve Rum matbaaları izlerken, Osmanlı yönetimi Türkçe kitaplar basacak ilk matbaa kurma ruhsatını ancak 1726 yılında

21) Bkz. Albert Vandal, *Le pacha Bonneval* (Paris, 1883); Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. I, s. 44-50.

22) Bkz. François Baron de Tott, *Mémoires*, 3 cilt (Amsterdam, 1785).

23) E.Z. Karal, *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 19; Berkes, "Historical Background", s. 50 ve n. 3.

vermiş ve o zaman da matbaayı bir Türk değil, Müslümanlığı seçmiş bir Macar esir olan İbrahim Müteferrika kurmuştu. Ulema, teoloji ya da hukukla ilgili kitapların basımına izin vermeyeceğinden, ruhsat *fetvası*, basılacak ürünleri bilimsel-tarihi eser ve sözlüklerle sınırlıyordu.²⁴ Bu tutum, askerî bilimin ihtiyaçları Batılı eğitimin yolunu açmaya başlayana kadar, eğitim görmüş temel sınıf olan ulemanın geniş kesimi açısından tipik bir özellik olarak kalacaktı; oysa ulema kendi yerleşik çıkarlarını savunuyordu ve bu kesimin büyük bir çoğunluğu, yaşadıkları devirler ve dünya hakkında korkunç derecede bilgisizdi. Ulema, dinî ve laik eserler arasında ayırım yapıp, pratikte laik eserleri denetleme yetkisinden feragat ederek bir yandan kendine özgü alanı koruyor, öbür yandan laik doğrultuda eğitilmiş yeni bir kesimin yükselişini kolaylaştırıyordu.²⁵

Askerî reformun ihtiyaçları, yalnız yabancı uzmanların görevlendirilmesinin değil, aynı zamanda kara ve deniz mühendislik okullarının kurulması, Batılı matematik ve diğer bilimsel eserlerin çevrilip basılması, ordu için gerekli tıp eğitiminin sağlanması ve askerî olmayan alanlarda buna benzer adımların atılmasının yolunu da açtı. Bazı Türkler, ya yurt dışı görevlerinde ya da evlerinde çalışarak, kendilerine yeni ufuklar açan Fransızca'yı öğrenmeye başladılar. Batı bilgisi bazen dolambaçlı yollardan geliyordu. Raif Mahmud Efendi, on sekizinci yüzyılın sonunda Londra'daki Osmanlı elçiliğinde görev yapan bir kâtipti. Orada, bir derece eskimiş Batı kaynaklarından yararlanarak Fransızca bir coğrafya kitabı yazmış ve bu kitap Türkçe'ye, Viyana'daki Osmanlı diplomatik servisinde görevli bir Rum tarafından çevrildikten sonra, Türkçe olarak Üsküdar'da, daha yeni kurulan askerî mühendislik okulunun yönetiminde kurulan matbaada basılmıştı.²⁶ Zamanının en eğitilmiş insanlarından birisi olan Hoca İshak Efendi (Yahudi kökenli bir Müslüman), askerî mühendislik okulunda hocalık yapmış, on dokuzuncu yüzyıl başlarında ikinci müdürlüğe kadar yükselmişti. İshak Efendiengin dil bilgisini yazmakta, özellikle doğa bilimleri ve matematik üzerine dört ciltlik eserini yazarken Ba-

24) Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1943), s. 146-148; Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18ten Jahrhundert* (Leipzig, 1919), s. 10 dipnot; Avram Galanti Bodrumlu, *Türkler ve Yahudiler*, 2. basım (İstanbul, 1947), s. 100; Berkes, "Historical Background", s. 50-51; T. Halasi-Kun, "İbrâhim Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V, s. 898-899.

25) Berkes, "Historical Background", s. 50-51.

26) *Tanzimat*, C. I, s. 525; Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 188-189.

tı kaynaklarından yararlanmakta değerlendirmişti.²⁷ Gelecekteki reformların önderlerinin bir kısmı, Batılılaşma perspektiflerini en azından bir ölçüde bu insanların askerî eğitimlerine borçluydular.

Batılı askerî eğitimin ilk adımları ve onun doğal sonucu olan Avrupa'dan bilgi ithali, yukarıda değinilen yeniliklerden bir kısmını kendi hükümdarlığında gerçekleştiren Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) çoğalmıştı. Fransız Devrimi de, hem bölgesel statüko-da ve Avrupa güçler dengesinde, hem de siyasal fikirlerde yarattığı korkunç alt üst oluşla Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilemeye yine III. Selim'in hükümdarlığı döneminde başlamıştı. O sürecin en dramatik olayı Napoléon'un Mısır'ı işgaliydi. Bu olay Avrupa'nın askerî üstünlüğünü tekrar gösterdi ve ondan kısa süre sonra Mısır'da Mehmed Ali'nin başlattığı Batılılaşma sürecine esin kaynağı oldu. Devrimci dönemin yarattığı değişiklikler, yeni özgürlük fikirlerini yayan ve Türklere askerî yardım sağlayan çok sayıdaki Fransız İstanbul'a getirdi. Osmanlı Türkleri arasındaki tepkinin bir bölümü, hem krallara karşı devrim yapma hakkını meşru sayan Fransız siyasal öğretisine, hem de on sekizinci yüzyıl Fransası'ndan gelen laiklik ve tanrısızlık atmosferine kararlı bir düşmanlık besleme şeklini almaktaydı. 1798 yılında, zamanın Dışişleri Bakanı (*reis ül küttab*), Fransa'daki olayları Voltaire ve Rousseau gibi tanrısızların işi diye mahkûm ediyor, devlet ile toplumun biricik sağlam temeli olarak dini ve şeriatı (kutsal hukuk) savunuyordu.²⁸ Türkiye'deki Fransız etkisi hemen her tarafa yayılırken, bir süreliğine gerici duyguların zafer kazandığı görüldü. Buna rağmen, yeni ve geleneklere uymayan fikirler genç Türklerin bir kesimi arasında, hatta Bab-ı Âli ve Saray'da bile yayılmaktaydı. Yeni fikirlerin tutucu muhaliflerinden olan bir dönemin Osmanlı tarihçisinin yazdığı gibi, Fransızlar "Frenk âdetlerini kalplere yavaş yavaş sokabildiler ve kendi düşünce modellerini, zayıf fikirli ve inancı sığ bazı insanlara sevdirebildiler".²⁹ Böylece hiç değilse az sayıda Türk, İnsan ve Yurttaş Hakları

27) *Ibid.*, s. 196-197; Bodrumlu, *Türkler ve Yahudiler*, s. 130; *idem*, *Histoire des juifs d'Istanbul* (İstanbul, 1941), C. I, s. 28.

28) Atuf Efendi'nin Divan'a sunduğu 1798 tarihli lâyiha Adnan-Adıvar tarafından *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 192'de *Tarih-i Cevdet*'in VI. cildindeki bir ekten aktarılmış ve bir bölümü Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, 1:1 (Temmuz 1953), s. 121-122'de çevrilmiştir. Krş. aynı lâyihayı akt. Sıddık S. Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları* (İstanbul, 1952), s. 539-540, n. 2.

29) Asım Tarihi'nden bir pasaj çeviren, Lewis, "The Impact of the French Revolution", s. 125; ayrıca bkz. Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 192.

Bildirgesi'nde somutlaşmış, siyasal açıdan patlayıcı nitelikteki ilkeri tanımaya başlamıştı.

III. Selim liberaller arasındaydı. XVI. Louis'nin idam edilmesiyle alt üst olmasına rağmen III. Selim'in yönelimi, özellikle askerî alanda, Batılılaşma doğrultusunda idi. Genel olarak zamanı ve konumuna göre büyük bir aydınlanma adamı olduğu söylenirdi; görüş ufku, salt görevlerin kötüye kullanılmasının önlenmesini aşıyordu. III. Selim, bunlarla, Osmanlı devletine 'Yeni Düzen' (*nizam-ı cedid* olarak ifade edilirdi) getirecek derecede ilgiliydi. Tahta çıkmadan, kendisinden önceki şehzadelere kıyasla *kafes* hayatından daha büyük serbestlik elde etmiş ve XVI. Louis'yle mektuplaşmıştı. Hükümdarlığının başlangıcından itibaren çıkardığı fermanlar, onun reformlara duyduğu ilgiyi açığa vurmuştur. Çağının gereklerinin farkında olan III. Selim, eğitim tedbirlerini ve özellikle askerî okulları cesaretlendiriyor; çeşitli Avrupa başkentlerinde daimi Osmanlı elçilikleri kurduruyor; sahipleri hiç asker vermeyen birçok tımara el koyup bunların gelirlerini başka reform tasarılarına aktarıyor ve eyalet valiliklerine yapılacak atamaları düzene koymayı, iltizam sistemini kaldırmayı öneriyordu. III. Selim, ileri gelen memurlardan oluşan bir danışma meclisi (*meclis-i meşveret*) kurulmasından yanaydı. Aslında, hükümdarlık döneminin başlarında ve kendisinin başkanlığında, alınacak reform tedbirlerini tartışmak amacıyla böyle bir meclis toplamıştı.³⁰ İleri gelen memurlarının çoğundan bu tür reformlarla ilgili yazılı tavsiyelerini istemişti. Onun en cesaretli, fakat düşüşüne de yol açan projesi, Avrupai tarzda eğitilmiş ve giyimli, embriyon halindeki yeni bir düzenli ordunun kurulmasıydı. Ne var ki yeniliklerden ve Fransız etkisinden korkan ulemanın çoğunluğunun kışkırttığı ve konumları açıkça tehdit altına girmiş bulunan Yeniçerilerin isyanının ön ayak olduğu gerici güçler, 1807'de III. Selim'i tahttan indirdiler ve onu ertesi yıl öldürdüler. Yeni kurulmuş askerî okullardan mezun olanlar dahil olmak üzere Batılılaşma yanlısı pek çok genç insan da Selim'e karşı girişilen bu gerici hareketinde şehit düşmüşlerdi.

Tahta 1808'de çıkan II. Mahmud, III. Selim'in kaderine uğramaktan kendisini ancak saray çatısına saklanarak kurtarabilmişti.

30) Recai G. Okandan, *Umumî Amme Hukukumuzun Ana Hatları* (İstanbul, 1948), C. I, s. 53-55 ve n. 1; Ahmet Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1342), C. I, s. 33-36. İkisi de *Tarihi Cevdet*, C. V, s. 289'daki 20 Şaban 1203 tarihli meclis hakkındaki anlama dayanır.

II. Mahmud'un konumu o aşamada çok sallantıdaydı, çünkü taşrada pratik bakımdan otoritesi bulunmadığı gibi, başkentte ulema ile Yeniçeriler gibi güçlü muhalifleri vardı. Ama II. Mahmud, doğrudan Osmanlı soyundan gelen son kişi olarak, o an için güvenlikteydi. Tahta çıkmadan önceki yıl III. Selim'in reform coşkusundan etkilenmişti ve bu yüzden kendisine, III. Selim'in ölümünün intikamını alma ve onun programının sürdürücüsü olma rolü yakıştırılmaktaydı. Oysa çok yavaş ilerlemek, ilk ve en önemli çabalarını basitçe kendi evinin efendisi olmaya yöneltmek zorundaydı. Ne var ki bu çabaları, Osmanlı'nın geride kalan gücünü de tüketip bitiren bir dizi savaş ve isyanla engellenmekteydi. Napoléon savaşları yeni bir Sırp isyanı ile Rusya'yla 1812'ye kadar süren bir savaşa yol açmıştı; Arabistan'da Vehhabîler güçlenmişti ve Mahmud onların üstüne yürümesi için Mısır'daki vassalı Mehmed Ali'ye el açmak zorunda kalmıştı; 1821'de patlayan Yunan isyanı, Yunanlılara İngiliz-Fransız desteği sağlamış ve 1828-1829'da yeni bir Rus-Türk savaşını doğurmuştu; bunun sonucunda Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlaşmasının koşulları yine büyük devletler tarafından bir çözüme bağlanırken, Mehmed Ali 1832'de Mahmud'un üzerine yürüdü, İstanbul'a kadar yaklaşma tehdidinde bulundu ve bu tehlike ancak, Suriye'nin denetimini 1840 yılına kadar Mehmed Ali'ye bırakan büyük devletlerin yeni bir müdahalesi karşılığında savuşturulabildi. Rusya, bu gelişmelerdeki hizmetlerinin ödülü olarak, II. Mahmud'dan Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı kopardı. Bu antlaşma, esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'yla yaptığı ittifakta ikincil taraf konumuna getirmekteydi. 1839'da Mehmed Ali ile II. Mahmud arasında tekrar savaş patladı. II. Mahmud, mahvolan ordusunun kalıntıları başkente varmadan ve donanması tek bir el dahi ateş etmeksizin Mısırlılara teslim olmadan hemen önce öldü. İşte bu koşullar karşısında II. Mahmud'un reform yolunda bir takım adımlar atabilmiş olması bile gerçekten anılmaya değer bir durumdur. Ancak onu suistimallerin kökünü kazıma, imparatorluktaki birbirine rakip otoritelerin bastırılması ve Batılılaşmadan oluşan üçlü bir reform paketine doğru iten de, kendi eğilimlerinin yanı sıra yine bu koşullardı.

Bu reformların üçü de II. Mahmud'un asıl darbesiyle ilintiliydi: 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması. II. Mahmud'un başlangıçtaki niyeti Yeniçerileri yok etmek değil, dağınık Yeniçeri grupları-

nın parça parça bütünleştirilebileceği yeni bir Batılı ordu yaratmaktı. Böylece Yeniçeri Ocağı'nın kendi iktidarına tehdit oluşturmaması durumuna son verecek, aynı zamanda esame kâğıtlarının alışverişi-ni kökünden kazıyacak ve silahlı kuvvetlerdeki Batılılaşmayı, III. Selim'in giriştiği ve önceki birkaç yılda Mehmed Ali'nin Mısır'da daha başarılı biçimde uyarladığı doğrultuda sürdürebilecekti. Mahmud ulema mensuplarının, sivil ve askerî memurların, başkente çağrılmış bir grup âyanın yeminli desteğini elde ederek birkaç yıl boyunca dikkatli hazırlıklar yapmış olmasına rağmen, 14 Haziran 1826'da, yeni Avrupa stilineki üniformalarını giymiş bir avuç subayın talim yaptırmaya başlamasından iki gün sonra Yeniçeri isyanı patlak verdi. II. Mahmud'a sadık kuvvetlerin karşı saldırısı sonucunda birkaç bin Yeniçeri öldürüldü. Bir kısmı yakalanıncaya kadar kovalandı, birçoğu sürgüne gönderildi ve Yeniçeri Ocağı iki gün sonra resmen kaldırıldı. Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını almış olan yeni birlikler kısa süre içinde Fransız mühendis subayları ile Alman askerî müzisyenlerin kendi uzmanlarını takviye etmesini isteyen padişahın gözleri önünde talim yapmaya başladılar. Yeni ordu askerî etkinlik kazanmadan önce yıllar geçti, ama en azından, Yeniçeriler artık bir varlık olarak başka reformlara karşı koyabilecek örgütlü bir güç olmaktan çıkmış oluyordu. Bu olay, söz konusu kırımın Türkler tarafından biline geldiği adıyla Vaka-yı Hayriye (Hayırlı Olay), sonunda Yeniçerilerin hakkından gelinmesini sağlamıştı.³¹ Yeni ordu, yeni Batı etkilerinin girmesinin önünü açmıştı. 1834 yılında bir Harbiye Mektebi kurulmuş ve bu okulun mezunlarından bir bölümü ek öğrenim görmek üzere Avrupa başkentlerine gönderilmişti. O sırada askerî kariyerinin başlarında bulunan yaşlı Moltke'nin de dahil olduğu yeni ordunun uzmanları Prusya'dan getirilmekteydi.

II. Mahmud'un kolu eyaletlere de uzanıyordu. Askerî seferlerle Kürdistan ve Irak gibi bölgeleri bir kez daha İstanbul'un denetimine soktu. Diplomasi ve gücün birleşmesiyle, derebeylerinin kudreti büyük ölçüde kırıldı. En ünlü isyancı olan Yanyalı (Tepedelenli) Ali Paşa öldürüldü ve onun kesilmiş başı sarayın ön avlusuna koyulan bir tepside teşhir edildi. Bazı derebeyleri topraklarından uzaklaştırılıp çeşitli şehirlerde mecburî ikamet yoluyla sarayın gözetimi altına

31) Yukarıdaki özetin dayandığı yer olarak bkz. Howard A. Reed, *The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826* (Princeton, yayımlanmamış doktora tezi, 1951).

alındılar.³² Ne var ki, Yunanistan ile Mısır'a gücü yetmiyordu II. Mahmud'un. Sırbistan'la bir yarı özerklik düzenlemesi yapılmıştı. Yalnız, büyüklük ve sayı bakımından ufak değişikliklerle yeniden düzenlenmiş eyaletlerin çoğunda, atanan valiler artık İstanbul'u daha fazla dikkate almaktaydılar. Ölüm kalım yetkisi ellerinden resmen alınmıştı. II. Mahmud, bazı eyaletlerde bizzat kendisi teftiş gezilerine çıktı. Bu gezilerin en azından ikisi, bir ölçüde padişahın Hıristiyan uyruklarına nasıl muamele yapıldığını araştırması içindi.³³ II. Mahmud eyalet yönetimi yöntemlerinde genel bir Batılılaşmaya gitme yoluna hiç başvurmadı, ama azınlıklar için adil bir idari sisteme duyduğu ilgi, zaman zaman uyruklarının hepsinin eşitliği hakkındaki açıklamalarına yansımaktaydı. Çeşitli eyaletlerin ileri gelenlerine, Müslümanlar ile gayri-müslimlere eşit biçimde davranılması uyarısında bulunuyordu.³⁴

Genellikle yüzeysel ve dış görünüşle sınırlı kalan diğer konularda Batı'yı taklit ediyordu. Fas kökenli kırmızı bir başlık olan *fes*, sarık yerine, ulema sınıfı dışındaki bütün memurlara zorunlu tutuldu; yine bunun gibi, fesle birlikte Osmanlı bürokrasisini tekbiçimli hale getiren istanbulin (siyah redingot) giyme zorunluluğu getirildi. II. Mahmud, öğretim konularında, öğretmenler kadrosunda ve Fransızca olan öğretim dilinde güçlü Batı etkilerinin egemen olduğu bir tıp okulu kurdu ve kendisinden öncekilere benzemeyen bu okulun ömrü uzun oldu. Askerî okulların yanı sıra tıp okulundan da seçilmiş küçük öğrenci grupları, 1834'ten sonra öğrenim görmek üzere zaman zaman Paris, Londra ve Viyana'ya gönderildiler.³⁵ II. Mahmud ayrıca bir nüfus sayımı yaptı, tımarları kaldırdı, bir karantina sistemi getirdi ve ilk resmî gazeteyi (*Moniteur Ottomane*) kurdu. Bu gaze-

32) Derebeylerinin akıbetinin bazı örnekleri için bkz. Abdolonyme Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 261-264; Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords* (Londra, 1870), s. 56-58; H.F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (Londra, 1881), s. 175-176; Robert Walsh, *A Residence at Constantinople* (Londra, 1836), C. I, s. 394.

33) Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, 3. basım (Berlin, 1877), s. 124-144. (Moltke, 1837 yılında bir teftiş gezisinde II. Mahmud'a eşlik etmişti.) Ayrıca bkz. Felix Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1875-1879), C. I, s. 84.

34) Bkz. Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (Londra, 1936), s. 40-41'de kaydedilen çeşitli açıklamalar.

35) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 278-279, 297, 306. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), yurt dışına gönderilen ilk öğrenci heyeti için 1827 tarihini verir. Bu öğrenciler, Hüsrev Paşa'nın maiyetinde eğitim görmüş dört köle oğlandı. Krş. İ.A. Gövsâ, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul, tarihsiz), s. 125, 'Ethem Paşa' başlığı.

teyi kısa süre içinde Türkçe karşılığı olan *Takvim-i Vekayi* izledi. *Takvim-i Vekayi*, sonraki yarım yüzyıl içinde önemi hızla büyüyecek olan Türk gazeteciliğinin başlangıcını oluşturmaktadır.

Fes, istanbulun ve yeni düzenlemelerle atamaların çıktığı resmî gazete, esas olarak II. Mahmud'un çalışmalarının eseri olan reformdan geçirilmiş ve yavaş yavaş Batılılaşmış bir bürokrasinin görünürdeki işaretleriydi. Aralarında saray arpalıklarının da bulunduğu geleneksel mevkilerden bir kısmı kaldırıldı. Sivil memurlar hiyerarşisi (mülkiye sınıfı) yeniden sınıflandırıldı.³⁶ II. Mahmud, ölen memurların mallarına artık keyfi biçimde el konulmayacağını açıkladı. Rüşvetin etkisini kırmaya ve maaşları düzenli biçimde ödemeye çalıştı. Hükümdarlık döneminin sonuna doğru hariciye, dahiliye ve maliye nezaretleri kurarak, Avrupa'ya uyması amacıyla bazı nazırların unvanlarını değiştirdi. Bunlar ve diğer nazırlar, eski divandan ziyade Avrupa tipindeki bir kabineye benzemesi tasarlanmış bakanlar kurulunu (*Meclis-i Has*) oluşturmaktaydı. Her nazır kendi bölümünün idaresinden sorumluydu. Yine de bu kurul, 'bakanlar kurulu'na başkanlık eden sadrazamın konumunu etkilemeden nazırların yerleri padişah tarafından keyfi olarak tekrar tekrar değiştirilebildiğinden bir birim olarak görev yapamadı. Sadrazamlık unvanı (*Sadr-ı Âzam* ya da *Vezir-i Âzam*) kısa süreliğine 'başbakan' (*Baş Vekil*) olarak kaldırıldı, ama 1839 yılında tekrar eski unvana geçildi.³⁷ II. Mahmud, 1838 yılı başlarında, ayrıca, Batı'da genellikle 'Yüksek Adalet Meclisi' olarak bilinen ve yeni nizamnamelerin enine boyuna tartışılıp hazırlanmasıyla görevli *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'yi kurdu.³⁸ Ondan sonraki otuz yıl içerisinde bir dizi değişikliğe uğrayan bu meclis, gayrimüslim azınlıklardan seçilmiş kişilerin yer almasıyla temsil ilkesini somutlaştıran ilk merkezî hükümet organı olacaktı. 1868'de zamanın Avrupa modeline dayalı Danıştay'ı (*Şûra-yı Devlet*) haline gelen de bu meclisti.

II. Mahmud'un Batılı devletlerle diplomatik ilişkilerin artması gibi pratik bir sorundan doğan bir yeniliği, zamanında tahmin edilebi-

36) 1834 yılındaki değişiklikler için bkz. Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Pest, 1827-1835), C. X, s. 695-712.

37) Bu konuda ve yüzyılın daha sonraki kısmında yapılan buna benzer iki unvan değişikliği konusunda bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 264-266.

38) Meclis-i Vâlâ başlangıçta Saray'da toplanıyordu. II. Mahmud, idari politika konularını ele almak üzere Bab-ı Âli'de de bir kurul kurmuştu (Dar-ı Şûra-yı Babîâli); ancak bu kurulun gelecek açısından taşıdığı önem daha azdı.

lecek olanın çok ötesinde sonuçlar doğurmuştu. Bu da, hariciye nazırlığı olan bölüm bünyesinde *Tercüme Odası*'nın kurulmasıydı. Yüzyıllardır imparatorluk divanında yardımcısıyla beraber bir tercüman hep bulunmuştu ve bu tercümanlar, Batı dillerini bilen Türklerin çok az olması sebebiyle, genellikle Hristiyanlar ya da İslâmiyeti seçmiş Hristiyanlardan oluşurdu. On sekizinci yüzyılda, baştercümanlık makamı pratikte başkentteki önde gelen Fenerli Rum ailelerin birkaçının tekeline geçmişti. Ne var ki 1821 Yunan isyanının ardından Rumların resmî makamlarda yer almasına artık pek hoşgörüyle bakılmıyordu; günlük çalışmanın Fransızca, tarih, aritmetik ve başka konuların öğretilmesiyle takviye edildiği *Tercüme Odası*'nın kurulması bundan kaynaklanıyordu. İdarî bir kolaylık olması tasarlanarak düzenlenmiş bu daire, kısa sürede on dokuzuncu yüzyıldaki sayılı Osmanlı memurlarının bir bölümünün yetiştiği bir okul haline aldı. Gerek hariciye nezaretinde, gerekse başka bölümlerde önemli görevlere yükselen genç Osmanlı bürokratları buradan çıktılar ve bunlardan bir kısmı sadrazam oldu. *Tercüme Odası*'ndan çıkan iki kâtip, 1850'lerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk telgraf sisteminin kurulmasına yardım ettiler; aynı daireden yetişen iki eski eleman, 1859 yılında taşra idarecilerini eğitmek üzere kurulmuş bir okulda (Mekteb-i Mülkiye) ders veren ilk hocalar arasına girdiler. *Tercüme Odası*'ndan yetişenler arasında, Âli Paşa, Fuad Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Münif Paşa, Mehmed Reşid Paşa, Safvet Paşa ve Namık Kemal Bey gibi kişiler vardı. Bu insanlar Fransızca'yı *Tercüme Odası*'nda öğrendiler ya da yetkinleştirdiler. İlgilendikleri diplomatik işler sayesinde Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ediyorlardı; zaten, dilin kendisi bile Batı fikirlerine her kapıyı açan sihirli bir formül gibiydi. *Tercüme Odası* elemanlarının birçoğu Avrupa başkentlerindeki diplomatik görevlerde ek tecrübeler kazanmışlardı. *Tercüme Odası*'nda Batılılar da görevlendirilmekteydi: Örneğin, ünlü İngiliz oryantalist Redhouse bir süre bu dairenin başında bulunmuştu. Prusyalı ya da Avusturyalı bir dönme olan Emin Efendi de aynı dairede Avrupa dillerini öğretmekte, aynı zamanda hariciye nezaretinin kütüphaneciliğini yürütmekteydi. Dairede 'Frenk etkisi ve tutumluluğu'nun egemen olduğu söylenirdi.³⁹ Büroda bazı Osmanlı Hristiyanlarına da görev verildi. Herhalde Rumların sayısı daha az, Ermeniler

39) ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 81, 8 Nisan 1959.

daha çoktu ve sadece birkaç Yahudi çalışmıştı.⁴⁰ Tercüme Odası, sivil idare alanında, ordu teşkilatındaki Batılılaşmış profesyonel okullarla ilginç bir paralellik sergiliyordu. Avrupa'nın askerî ve diplomatik baskıları, her seferinde, Fransızca öğrenimini özendiren ve Batı fikirlerinin taşınmasına yeni kanallar açan, ilerisi için önemli sonuçları bulunan yeni kurumlarla sonuçlanıyordu. Tercüme Odası'nın kuruluşunu izleyen birkaç yılda, Bab-ı Âli'deki kâtipler için Farsça ve Arapça hocası olma koşulu gerektiren eski uygulama yürürlükten kaldırıldı.⁴¹

Bazen, II. Mahmud'un imparatorluğa bir anayasa getirmeye çalıştığı ve hükümdarlığı sırasında iki meclisli bir parlamenter yönetim planı hazırlandığı öne sürülmüştür.⁴² Oysa o günlerde Batı tipinde bir anayasa tasarısı başarılı olamazdı ve II. Mahmud'un da bunu ciddi bir ihtimal olarak düşünmesi kesinlikle mümkün değildir. Onun hükümdarlığı sırasında görülen anayasal fikirlere atıflar, kendisinin kurduğu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin danışma niteliğindeki bir organ olması ve o kurulda daha sonra gayri-müslim azınlıkları temsil eden üyelerin de yer almasından kaynaklanmış olabilir.⁴³

II. Mahmud'un hükümdarlığının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların ve Batılılaşmanın gelişmesi açısından taşıdığı gerçek an-

40) Tercüme Odası ve bu büronun Osmanlı reformları üzerindeki etkisine ilişkin benim bildiğim tek bir ayrıntılı inceleme bile yoktur. Bu kuruma pek çok devlet adamının biyografilerinde değinilmiştir. Parça parça bilgiler için bkz. Ergin, *Maarif Tarihi*, C. I, s. 52, 56-60; C. II, s. 499, 518-519, 533; C. III, 900-902; Mustafa Nihat, *Metinlerle Türk Muasır Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1934), s. 8; Ahmed H. Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1942), s. 66, 98; der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 21; Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenenthum* (Leipzig, 1877-1878), C. I, s. 129-131, 141, 177, 179; Murad Efendi (Franz von Werner), *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C. II, s. 72; Abdolonyme Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 87; *Tanzimat*, C. I, s. 448; Walsh, *Residence*, C. II, s. 33-34.

41) Tayyib Gökbilgin, "Babîâli", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, s. 177.

42) Benoît Brunswik, *La réforme et les garanties* (Paris, 1877), s. 21'de, kanıt göstermeden meşrutiyet fikrinin 1834'te doğduğunu iddia eder. Gad Franco, *Développements consitutonnels en Turquie* (Paris, 1925), s. 12-13'te dayandığı kaynak olarak isimsiz 'yazarlar'dan söz eder ve kendisi bulamamış olsa bile, anayasa tasarısının bir örneğinin İstanbul kütüphanelerinin birinde olduğunu 'kendisine temin edildiği'ni belirtir.

43) II. Mahmud, hükümdarlığının başlangıcında, taşra âyanlarından oluşan bir kurultayla merkezi yönetime sınırlamalar getiren bir anlaşma (Sened-i İttifak) yapmıştı, ama bu anlaşma kısa süre sonra dikkate alınmaz oldu: Okandan, *Umumî Amme Hukukumuz*, C. I, s. 56-58. Bu metin bir anayasa değildi; ancak en azından bir otoriteye göre, bu belge hukuk devleti ilkesinin başlangıcı şeklinde değerlendirilmektedir: Sıddık S. Onar, "Les transformations de la structure administrative et juridique de la Turquie", *Revue internationale des sciences administratives*, C. IV (1955), s. 771.

lam, reform alanında 1839 yılına kadar fiilen gerçekleştirdiği başarı-
lardan ziyade, gelecekteki ihtimallere kapıyı açan ilk adımların sayı-
sında yatar. II. Mahmud'un çabalarının pek çoğu görece etkisiz kal-
mıştı. Gerçekte, rüşvet ile müsadereyi kaldırmayı ve maaşları düz-
gün biçimde ödemeyi başaramadı. Kurduğu yeni ordu ile açtığı yeni
okullar ilk hallerinden daha iyi bir duruma gelemediler. II. Mah-
mud'un, yüz yıl sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün şapka reformunda
yaptığı gibi, attığı adımların daha temel değişikliklere psikolojik ha-
zırlık olduğunun farkına varabilmekle birlikte, giyimde zorlama de-
ğişiklikler gibi dış görünüşlerle, yani kendisine yanlış amaçlar sapta-
yarak işe başladığı suçlamasının haklı bir yanı vardır. Mısır valisi
Mehmed Ali'nin yetenekli oğlu İbrahim Paşa, II. Mahmud'a karşı
yargısında oldukça sertti: "Bab-ı Âli, uygarlığı yanlış tarafından al-
mıştır; bir ulusa apoletler taktırıp dar pantolonlar giydirerek yeni-
den doğuş işine girişemezsiniz; elbiselerinden başlamak yerine...
halkının zihinlerini aydınlatmaya çalışmalısınız".⁴⁴ Geleneğe kafa tu-
tan bu tedbirler, doğuştan gelen tutuculuğu canlandırmıştı. Dervişin
biri, Mahmud'un atının dizginlerini yakalamış, şöyle bağıırıyordu:
"Gâvur padişah, Allah günahkârlığının hesabını senden soracak. İs-
lâm'ı yıkıyor ve Peygamber'in bütün lanetini üstümüze çekiyor-
sun."⁴⁵ Bu sözler muhalefeti simgelemektedir. II. Mahmud'un re-
formları, bir anlamıyla, tıpkı Büyük Petro'nun, getirdiği yeniliklerle
'Moskofların ruhunu bölmesi' gibi, halkından pek çok kimseyi kar-
şısına almıştı. II. Mahmud'un keyfi yöntemleri Petro'nun yöntemle-
riyle benzer etkilere sahipti.

Buna rağmen Batı fikirlerinin giriş kanalları açık tutulup genişle-
tilmişti. Dahası, II. Mahmud'un hangi inancı taşırlarsa taşırsınlar bü-
tün uyruklarına eşit davranılmasını sağlama arzusu, 1839 yılında ve
daha sonraki yıllarda Osmanlı eşitliği doktrininin resmen ilan edil-

44) Alexander Pisani'nin İbrahim Paşa'yla görüşmesine ilişkin raporunun metni, 10 Mart 1833 (aynen), Canning'den Palmerston'a, No: 12. 7 Mart 1832 (aynen), FO 78/209'da ili-
şiktir ve yine Frank E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* (Cambridge,
Mass., 1942), s. 172, n. 53'te aktarılmıştır. Buradaki tarihler açıkça tahrif edilmiştir.
Moltke, sadece Batılı dış görünüşlerle değil, onların 1830'lu yıllardaki melez niteliğiyle
de alay ediyordu: "En talihsiz eser, Rus ceketleri, Fransız düzenlemeleri, Belçika silahla-
rı, Türk başlıkları, Macar eyerleri, İngiliz kılıçları ve her ulustan uzmanlarıyla, Avrupa
modeline dayanan bir ordu yaratılmasıydı..." Moltke, *Briefe*, s. 418.

45) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, C. I, s. 179, akt. Okandan, *Umumi Am-
me Hukukumuz*, s. 61-62; krş. A. de la Jonqui re, *Histoire de l'Empire ottoman* (Paris, 1881),
s. 481-482.

mesinin zeminini hazırlamıştı. Nitekim şu sözleri II. Mahmud'un söylediği bildirilir: "Uyruklarım arasında ancak Müslümanlar camide, Hristiyanlar kilisede, Yahudiler havradayken ayırım yapabilirim; aralarında başkaca hiçbir fark yoktur."⁴⁶

Kalıcı başarı sağlamada bu ilk adımlardan daha anlamlısı, II. Mahmud'un daha etkili olduğu yıkıcı girişimlerdi. Yeniçerileri ortadan kaldırıp derebeylerinin gücünü ezerek, bütün reformcuların temel amacı olan imparatorlukta birliğin ve merkezî denetimin korunmasına büyük katkıda bulunmuştu. Ama aynı yolla, merkezî hükümetin keyfi otorite kullanmasını fiilen denetleyen güçlerden ikisini de kaldırmış oluyordu.⁴⁷ Bozulmuş halde olmakla birlikte var olan eski denge, tamamen alt üst olmuştu. İktidar, artık saray ile Bab-ı Âli'deydi ve buna bağlı olarak merkezî hükümet halkı daha çok ezebiliyordu. Merkezî hükümetin iktidarı iyi olduğu gibi kötü de olabilirdi; iktidarın nasıl kullanılacağı artık padişahların ve memurların karakterine bağlıydı. Padişah, kendisi güçlü ya da bürokrasi zayıf olduğunda hükümeti idare eder ve memur klikleri arasında birçok destek bulurdu. Yani II. Mahmud'un yaptıkları, 1871 sonrası Abdülaziz'in ve 1878 sonrası II. Abdülhamid'in bir felaket olan kişisel egemenlik dönemlerinin zeminini hazırlamıştı. Öbür yandan, bürokrasi zayıf ya da kayıtsız padişahları kontrol edebilecek veya keyfi padişahları dizginleyebilecek güçlü insanlar çıkardığında da üstünlüğü bürokrasi eline geçiriyordu. 1839'da II. Mahmud'un ölümünden 1871'e kadar ve ayrıca 1876 yılı boyunca var olan durum genellikle buydu. Anlamlı biçimde, II. Mahmud'un kurduğu Meclis-i Vâlâ onun ölümünden sonra Saray'dan Bab-ı Âli'ye taşınmıştı. II. Mahmud'un yaratmaya başladığı modernleşmiş bürokrasi, Tanzimat döneminde önde gelen bir rol üstlenecekti.

Kuşkusuz geçmişten keskin bir kopuş söz konusu değildi; bürokrasideki değişikliklerin hızı yavaştı. Gerilemesi sırasında olduğu kadar Yönetim Kurumu'nun parlak günlerinde de olduğu gibi, bürok-

46) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 65; krş. Reşit Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), s. 100. Reed, *Destruction of the Janissaries*, s. 247. Yeniçerileri kaldıran ve sadece Müslüman uyruklara eşitlik vazedilen 1826'daki fermanda, bu eşitlik doktrininin tohumlarını görür. Fermanda şöyle nasihat edilir: "Bütün Müslüman cemaat, büyük küçük Müslüman yetkililer ve ulema, diğer askeri birliklerin mensupları ve bütün halk yekvücut olsun, birbirlerine iman kardeşleri olarak saygı gösterecekler..." Ne var ki bu, Peygamber'in yedinci yüzyılda belirttiği, iman edenlerin kardeşliği ve bütün müminlerin eşitliği doktrininin bir daha vurgulanmasından öte anlam taşımaz.

47) II. Mahmud, nüfuzlarını yok edemese de zayıflatarak, ulemanın özerkliğine de bir ölçüde ket vurmaya başlamıştı: Bkz. Bernard Lewis, *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım, C. I, s. 837-838 ve 972-973. 'Baladiyya' ve 'Bab-ı mashikhat' başlıkları.

rasi hâlâ yönetici sınıfı oluşturmaktaydı; buna rağmen, kan bağından ziyade mevkiye dayalı bir aristokrasiden söz edilebilirdi.

Memurların oğullarının babalarının mesleklerini izleme eğilimi geliyordu, ama doğum kendi başına hiçbir resmî makam garantisi vermiyor ve yönetici grubun safları aşağıdan yeniden dolduruluyordu. Bunun yanında memurlar sınıfı, konumu, mevki gururu, sıradan insanları aşağılaması ve eğitimiyle, köylülükten keskin bir kopuş sürecine girmişti.

Eğitim, on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki bürokratlar açısından, ilk başta okuyup yazma yeteneği anlamına gelmekteydi. Bu sanatlarda ustalaşanlar genelde 'efendi' unvanını alırlardı. Okuma yazma, dilin ve elyazısı sisteminin güçlüğü ve özellikle, Arapça ve Farsça terminolojiyle yüklü olup açık biçimde anlaşılmayı zorlaştıran ifade inceliğini kurmaya uğraşan resmî üslûbun karmaşıklığını dikkate alırsak, sıradan başarılar değildi. Efendilerin eğitimi, haremde geçen ilk çocukluk günlerinin bitişinden sonra ilk (ve 1840'lardan sonra orta) okulda, diğer yüzeysel bilgilerle birlikte, okuma yazmayı öğrenmekle başlıyordu. Sonra, erken yaşlarda, bir yandan öğrenimine devam ederken, çalıştığı hükümet dairelerinden birinde *kâtib* oluyordu. Efendiler içinde en iyi eğitim görmüş olanlar, aslında kendi kendini eğitenlerdi; bilgiyi kendi okumaları ve deneylerinden, İstanbul'un entelektüel salonlarındaki tartışmalardan ediniyorlardı. III. Selim'in ve özellikle II. Mahmud'un reformlarının ardından, giderek daha çok sayıda efendinin Fransızca öğrenip çeşitli Batı âdetlerini benimsemeye başladığı görüldü. 1838'de, II. Mahmud'un hükümdarlığının sonunda, özel olarak hükümet dairelerinde çalışanları eğitmek amacıyla tasarlanmış bir okul (Mekteb-i Maarif-i Adliye) kuruldu. Bu okulda coğrafya, matematik ve diğer konuların yanı sıra Fransızca dersleri verilmekteydi.⁴⁸

Bununla birlikte, Batılılaşma denilen gelişme genelde yüzeysel kalıyor, pek derine inmiyordu. Yüzyılın ortasına gelindiğinde İstanbul efendisi tuhaf bir Doğu-Batı karışımıydı. İstanbulun ve fes giyiyordu. Fransızca'sı bir hayli kötüydü. Bazı efendiler, Batı usullerini başkentin en Avrupaî semti olan Pera (Beyoğlu) levantenleriyle kurdukları ilişkilerden alıyorlardı. Bazıları Batı'da pratik tecrübe edinmişlerdi. İki durumda da en iyi efendiler yeni fikirleri, karakter ya da yeteneklerini kaybetmeden benimsiyorlardı. Yeni fikirler, Batı edebî beğenilerinden başlayıp yeni iktisadi kalkınma kav-

48) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 330-341.

ramlarına ve padişahın yetkilerini sınırlama düşüncelerine kadar uzanmaktaydı. Bunun yanında, ifade tarzları, davranış ve kusurları sadece yüzeysel olarak benimseyen efendilere de rastlanıyordu. Paris ve Londra'da birkaç yıl kalıp üç kez sadrazamlık yapmış olan Kıbrıslı Mehmed Paşa için, karısının, 'Avrupa'ya eğitim görmek üzere gönderilenlerin büyük bölümü' gibi kocaman bir cahillik kütlesi üzerindeki ince bir bilgi cilasından başka bir şeye sahip olmadığı söylenirdi.⁴⁹ Bazıları, gözlemledikleri zıtlıklar sonucunda sadece hayal kırıklığına uğramış ve alaycı bir ruh haliyle geri dönerlerken, bazıları da Batı'dan reformcu olarak geliyorlardı. Genellikle aşağılanmış bir kişi olan *alafranga* efendi (Batılılaşmış efendi), eğitimiyle Doğu ve Batı unsurlarını bir arada özümseyememiş olması sebebiyle, kanıyla olmasa bile görünüşüyle Levanten bir kişi olurdu. *Alafranga* efendi en kötü haliyle şöyle görünürdü: "Aynı siyah redingot, Avrupai fikirlerin kesinlikle düğmeyi gerektirdiği yerlerde düğmenin görünmediği siyah pantolonlar, aynı şişkin iç çamaşırlar, parlak çizmeler, hafif kırmızı başlık, aynı ayağını yere sürüyerek yürüme ve donuk gözler, bu gruba giren her insanın karakteristik özelliğidir."⁵⁰ Eski ekolden Türkler bu kişileri genellikle aşağılardı. "Oğlumu *alla franca* bir Konstantinopolis Türk'ü ve bir Paşa olarak görmektense," diyordu bir paşa, "gerçekten iyi bir Hristiyan ve dürüst bir insan olarak görmeyi tercih ederim."⁵¹ Ulemanın en bilgili ve zeki adamları arasında yer alan Cevdet Paşa, '*alafranga çelebiler*'den (Batılılaşmış beyefendiler) alaycı bir dille bahsediyordu.⁵² Avrupa'yı tanıyan ve Fransızca'yı oldukça iyi bilen Türkler, kötü bir okul sisteminin eğitimsiz ürünü olan sıradan Osmanlı bürokratını da eleştirmekteydiler.⁵³ Yine de Batılı reformların ilerlemesi bu memurlara bağlıydı.

49) Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem* (Londra, 1872), s. 277-278. Melek Hanım bir Levantendi ve Kıbrıslı Mehmed Paşa'dan boşanmıştı; aşırı derecede sert olması bu durumuna bağlanabilir.

50) William G. Palgrave, *Essays on Eastern Question* (Londra, 1872), s. 14.

51) G.G.B. St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria* (Londra, 1877), s. 310. St. Clair, bu tür duyguları aktarıp onaylamaktan mutlu olacak kadar Türk yanlısı bir insandı.

52) Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 68; krş. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1332), s. 84.

53) Bkz. Ziya Paşa'nın *Hürriyet*, Sayı: 5'teki (7 rebiülâhîr 1285) yazıları; bu yazıları akt. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, C. 1, s. 840-841; ayrıca Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb* (İstanbul, 1326), s. 3-4: Süleyman Paşa burada, 1870'li yılların memurlarını aritmetik, coğrafya ya da ilk ve orta okullarda öğretilen doğadaki üç âlemi bilemeyecek kadar cahil olmakla suçlar.

Memurların bir kısmı, Batılılaşma derecesi ne olursa olsun, yeterli ve çalışkan insanlardı. Ama çoğunluk öyle değildi; bir sürü insan salt arpalık koparma peşindeydi ve arpalıkların sayısı da her zaman herkesi doyuracak kadar olmuyordu. İstanbul'daki nüfusun yarısının şu ya da bu biçimde sırtını devlete dayayarak geçindiği tahmin edilmekteydi. Pek çoğu, gerek İstanbul'da gerekse eyalet merkezlerinde kendilerine bir mevki ya da yolsuzluklardan pay düşeceğini umarak, paşaların gönüllü çanak yalayıcılığını yapıyorlardı. Her yüksek memurun bekleme odasını dolduran akraba ve asalaklar kalabalığı Osmanlı idarî sisteminin büyük belalarından biriydi ve kayırmacılığa, kötü idareye, rüşvete yol açmaktaydı. II. Mahmud, bir mevki kapmak için genellikle hâlâ zorunlu olan ve daha sonra, borçları geri ödemek ve belirsiz bir gelecek uğruna âdet haline gelmiş zorbalıklara veya zimmete geçirme olaylarına neden olan rüşveti yok etmeyi başaramamıştı. Osmanlı âdetleriyle iç içe girdiği için, hediye alıp vermeyi sırf ahlâki gerekçelerle mahkûm etmek doğrusu çok güçtür.⁵⁴ Yine de bu durum, yönetimin etkili olmasının önünde ciddi bir engeldi. Memurlar sistemin tuzaklarından kurtulamıyorlardı. "Dürüst olmayı teşvik eden hiçbir şey yok," diyordu Diyarbekir valisi. "Adil bir yöneticilik yapmaya kalksam öbür paşaların hepsi karşımda birleşirler ve kısa sürede yerimden olurum; rüşvet almasam hiçbir şey satın alamayacak kadar fakirleşirim."⁵⁵ Bu yüzden yüksek mevkideki memurlar, genellikle para yedikleri suçlamasıyla karşılaşıyorlardı ve çevreleri, her söze kulak kabartan, rakip politikacılarla yabancı elçilere bilgi satan, bahşiş aldıkları iltimas düşkünlerine yaklaşma aracı olan asalak ve hizmetçilerle kuşatılıyordu.⁵⁶

Osmanlı memur sınıfının merkezinde *Babîâli* (Yüce Kapı) yer alıyordu. *Babîâli* terimi, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bütün Os-

54) Friedrich Hellwald, *Der Islam* (Augsburg, 1877), s. 37, ABD ile Türkiye'nin hükümet mevkilerinin satın alınması konusunda aynı düzlemde bulundukları gibi ilginç bir yorum yapar; İstanbul'daki Britanya konsolosluk mahkemesinde on yıl yargıçlık yapmış olan Hornby, Kanadalıları tıpkı Türkler gibi bahşiş delisi olarak görüyordu: *Autobiography*, s. 90.

55) ABCFM, Assyrian Mission, No: 61, 15 Ağustos 1859.

56) Osmanlı bürokrasisi hakkında II. Mahmud zamanından 1876'ya kadar geçen dönemi kapsayan ve dağınık şekilde pek çok gözlem vardır: Frederick Millingen (Osman-Seyfi Bey), *La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz, 1862-1867* (Paris, 1868), s. 255-257; Melek Hanım, *Thirty Years*, s. 93, 278-283, 374-375; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 131-137, 196-206 ve C. II, s. 242; Orhan F. Köprülü, "Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, s. 132-133; Murad, *Türkische Skizzen*, C. I, s. 26 ve C. II, s. 42-52, 62-79; Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C. I, s. 5, 223 ve C. II, s. 29-30; Hermann Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1875), s. 80-85;

manlı yönetimini isimlendirmek amacıyla kullanılıyor olmasına rağmen, yüzyılın ortasında, daha özel bir isim olarak sadrazamlığın, hariciye ve dahiliye nezaretleri ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bulunduğu bina için kullanılmaktaydı. Sarı ve pembe renkle boyanmış bu büyük tuğla yapı, 1839 yılındaki feci bir yangının ardından yeni baştan inşa edilmişti. Bab-ı Âli, o tarihten Âli Paşa'nın öldüğü 1871 yılına kadar, II. Mahmud'un yaratmaya başladığı bürokrasinin kontrolü altındaki fiilî hükümet merkeziydi. Bab-ı Âli'deki dairelerin çoğu artık Avrupaî isimler taşıyordu gerçi, ama dairelerde yaşanan karışıklık yine doğuya özgüydü. Daireler ve koridorlar memurlar, kâtipler, dilekçeciler, odacılar, satıcılar ve falcılarla dolup taşıyordu. Bu insanlar, devlet işleri gözlerinin önünde görülürken divanlarda oturuyor ya da ayakta bekliyorlardı. Kâtipler yazılarını alçak masalarda ya da dizlerinin üstünde yazıyorlardı. Amirler ayrıntılarla korkunç zaman kaybetmekteydiler. Her memurun önemli belgelerini sakladığı (ve genellikle haftalarca el sürülmeyen) ipekten ya da ketenden yapılmış ünlü *torbası* vardı. Keza arşivler de duvardaki kancalara asılı torbalarda korunmaktaydı. Bu sahne, eyalet yönetiminin her kademisinde yenilenirdi. Böyle bir çalışma düzeninde dahi işler etkin biçimde yürütülebilirdi ve bazen gerçekten de yürürdü, ancak çeşitli aksaklıkların çıkması daha genel bir durumdu.⁵⁷

* * *

Hermann Vambéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande* (Berlin, 1876), s. 196-203; Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 121, 143-144; Abdolonyme Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 189-208; Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism* (Londra, 1950), s. 75. Thomas, *United States and Turkey*, s. 46-47'de, geleneksel Osmanlı yönetici sınıfını tanımlar. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 97-99'da, eyaletlerdeki memurlar sınıfı ile onların çanak yalayıcılarını anlatır. Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 42-52'de, Ziya Bey'in gençliğine ve yetişme ortamına ilişkin öyküsünü yeniden aktarır; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa'da*, bir tanım getirmenin yanı sıra, daha sonra mülkiye sınıfına geçmiş olan bir ulema mensubunun resmi ve müfredat dışı eğilimi (s. 82-85) ile İstanbul bürokrasisini, Kırım Savaşı'ndan hemen önce yaşanan mali sıkıntıları anlatır; memurların genel eğitimi konusunda bkz. Ergin, *Maarif Tarihi*, C. I, s. 51-55 ve C. II, s. 315-321.

57) Bab-ı Âli'nin dış cephesi 1878'e, yeni bir yangında iyiden iyiye zarar görene kadar fazla değişmemişti. Yapı hakkında bkz. Tayyib Gökbilgin, "Babıâli", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, s. 174-177; Jean Deny, "Bab-i ali" *Encyclopaedia of Islam*, Ek I, s. xi-xii, s. 35; Murad, *Türksche Skizzen*, C. I, s. 31 ve C. II, s. 70-77; Vambéry, *Sittenbilder*, s. 191-193, 203-209; Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. II, s. 330-338; Charles de Moüy, *Lettres du Bosphore* (Paris, 1879), s. 57, 180; Van Lennep, *Travels*, C. I, s. 223; Ergin, *Maarif Tarihi*, C. I, s. 51. n. 1 ve 52, n. 1. Yangınlar hakkında bkz. Abdurrahman Şeref, "Babıâli harikleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, C. II:7 (1327), s. 446-450. Etkinliği konusunda bkz. Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert*, s. 80-85; V. Hoskier, *Et Besog i Grækenland, Ægypten og Tyrkiet* (Kopenhag, 1879), s. 154.

II. Mahmud 1839'da öldüğü zaman reform çabalarına henüz yeni girişmişti ve sahip olduğu imparatorluk Mısır valisi Mehmed Ali'nin tehdidi altındaydı. II. Mahmud ölünce, onun yerini, on altı yaşında bir oğlan çocuğu olan oğlu Abdülmecid aldı. Yeni padişahın hükümdarlığı birçok alanda reform ve Batılılaşma çabalarının artışıyla ayırt ediliyordu. Ne var ki Abdülmecid, babasının tersine, yeni çabaların arkasındaki asıl önder değildi. Oldukça ılımlı kişiliğinin yanı sıra Osman'ın tahtına geçtiği zaman genç ve tecrübesiz oluşu, Bab-ı Âli'nin egemenlik kurma çabalarına yağ sürmüştü. Abdülmecid'in hükümdarlığının başlangıcına işaret eden 3 Kasım 1839 tarihli büyük reform fermanı, resmî bir saray buyruğu, yani Hatt-ı Hümayun olarak onun adına çıkarılmıştı. Oysa fermanın padişahın inisiyatifiyile ilan edildiği söylenemezdi; parlak bir devlet adamı olan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın eseri idi.

Reşid genç bir adamdı. Henüz kırk yaşına bile varmamış, ilk gençliğinde memuriyet hayatına başladığından beri siyasal yıldızı parlayan birisiydi. Bab-ı Âli'nin çeşitli kademelerindeki kâtiplik hizmetlerini, daha sonraki meslek hayatını haber veren Batı bilgisini alıp akılcı bir Fransızca hâkimiyeti kazandığı Paris ve Londra büyükelçilikleri izlemişti. Paris'te, Reşid'in kısa, tıknaz yapısı ve kömür karası sakalla çevrelenmiş zeki yüzü, salonlarda, tiyatrolarda ve edebiyatçılar arasında tanındık bir sima haline gelmişti. Fransız gazeteciler onu 'M. Thiers'in başına fes geçirip paşaya dönmüş hali' diye tanımlıyorlardı.⁵⁸ Batı usulleriyle ilgili bilgileri eksiksiz değildi, ama herhalde ona yönelik eleştirileri haklı çıkaracak kadar yüzeysel de değildi. Görünüşteki sığlığı bir ölçüde tartışmasız kibirliliğinden geliyordu; her fırsatta Avrupa gazetelerinin övgüsünü almaya çalışırdı. Batı kurumlarının en ılımlı hallerinin uygulamaya konusunun bile uyandırdığı muhalefeti gözden uzak tutmazsak, reform girişimlerinde hızlı hareket edememiş olması, Reşid'in görünüşteki yüzeyselliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Yine de Reşid içten bir reformcu, *Tanzimatçılar* olarak tanınan insanların ilki ve halkın genellikle *gâvur paşa* diye adlandırdığı kişilerden birisiydi.⁵⁹ Bu unvanını sadece kendi Batıcılığına değil,

58) C. Hippolyte Castille, *Réhid-pacha* (Paris, 1857), s. 23.

59) Muhtıralarından birinden aktarma için bkz. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), s. 3, n. 1; ayrıca F.S. Rodkey, "Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839," *Journal of Modern History*, 11:2 (Haziran 1930), s. 251-257, keza Bailey, *British Policy*, s. 271-276'da yeniden basılmıştır.

aynı zamanda hangi inancı taşırsa taşırsın imparatorluk içindeki bütün insanlara eşit muamele yapılmasına bağlı oluşuna borçluydu. Onun gayretlerinin bir sebebi de, yönetimi düzene sokmak, nazırların rolünü arttırmak ve bürokrasiyi padişahın keyfi kaprislerine karşı korumak arzusuydu elbette. Reşid, içten bir reformcu olmanın yanında iyi bir politikacıydı ve fırsatları değerlendirmesini bilirdi. Yeternekle insanları bulurdu ve aralarında Âli ile Fuad'ın da olduğu bir grup öğrenci yetiştirmişti; yine de dizginleri hep kendi ellerinde tutmayı isterdi. Hareketlerine bazen korku, bazen de hırs yön veriyordu. Başlıca prensibi 'politika mümkün olanın sanatıdır' düşüncesiydi. Her fırsatta Batılılaşmada mümkün olan hedeflere doğru yürürdü.⁶⁰

Reşid'in 1839'da Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin⁶¹ ilan edilmesini sağladığı zamanki durum böyleydi. Mehmed Ali'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü tehdit etmesi karşısında dış ülkelerden yardım sağlaması zorunluydu. Zamanın diplomatik ilişkileri göz önüne alındığında yardımın gelmesi en muhtemel yer İngiltere'ydi. Ama

60) Reşid'in çeşitli portreleri için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 75-79; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s. 6-55; Castille, *Réhid pacha*; Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat*, C. I, s. 723-726'da; Melek Hanım, *Thirty Years*, s. 164-170; Ubicini, *La Turquie actuelle*, s. 153-168; Vambéry, *Der Islam*, s. 148-150; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 10 ve C. II, s. 268; Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 55-58; L. Thouvenel, *Trois années de la Question d'Orient* (Paris, 1897), s. 222-225; Durand de Fontmagne, *Un séjour à l'ambassade de France* (Paris, 1902), s. 139; Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, C. II, s. 153-156; Temperley, *England and the Near East*, s. 158-159; Stanley Lane-Poole, *The Life of Stratford Canning* (Londra, 1888), C. II, s. 104-107; Nicholas Milev, "Réhid pacha et la réforme ottomane", *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, C. II (1912), s. 382-398; Kaynar, *Mustafa Reşit*, s. 41-223; *passim* (çoklukla belge); Mehmed Selaheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1306), s. 5-37; Cevdet, *Tezâkir*, s. 13, 16-17.

61) *Hattı Şerif* (şanlı buyruk) ya da *Hatt-ı Hümayun* (padişah buyruğu), padişahın "buna göre yapılınsın" diye kendi eliyle yazdığı bir notla başlayan resmi padişahlık fermanıydı. Bu ferman, padişahların şeriat dışı konularda sahip oldukları yasa çıkarmadaki tarihsel ayrıcalıklarının kullanılmasının bir örneğiydi, yine de gerçekte, padişahın çıkardığı bu tür yasalar eyaletlerde bazen şeriatla çelişirdi. On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, bu terimler sadece padişahın belli başlı reformlar konusunda ilan edilmiş emirleri için kullanılmaya başlanmıştı. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı'nın *İslâm Ansiklopedisi*, C.V, s. 373-375'deki makalesi. Batılı yazarlar 1839 yılında çıkarılan fermanı çoğunlukla Hatt-ı Şerif şeklinde söz etmişlerdir; Hatt-ı Şerif, Bab-ı Âli'nin bu ferman ilan edildiği sırada yabancı diplomatlara dağıttığı resmi Fransızca çeviride yer alan başlıktı. "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, C. I, s. 48'i izleyen sayfalar. Ama Türk yazarları bu ismi genellikle kullanmazlar; onlar ya 1839'daki Türkçe metinde olduğu gibi Hatt-ı Hümayun, ya da başka bir şekilde, Gülhane Fermanı veya Tanzimat Fermanı'nı kullanırlar. Buna rağmen yazar, karışıklık doğmasını engellemek ve 2. Bölüm'de inceleyeceğimiz 1856 yılındaki Hatt-ı Hümayun'dan ayırmak amacıyla geleneksel Batı terminolojisine bağlı kalacaktır. Gülhane, İstanbul'da Marmara Denizi'nin yanı başında, 1839 fermanının halka ilan edildiği eski Topkapı Sarayı'na bitişik bahçelerin bir bölümünün adıdır.

Osmanlı İmparatorluğu, yardım almak için kurtarılmaya değer bir görüntü sunmak, birtakım reformları gerçekleştirmek ve Mehmed Ali'nin Mısır'ı kadar liberal olmak zorundaydı. Reşid daha önce, Londra'da diplomatik görevde bulunduğu sırada, Britanya Dışişleri Bakanı Palmerston'la, reform konusundaki fikirlerini anlatıp Avrupa'nın desteğini almaya çalışırken görüşmüştü. Şimdiyse kendi başkentinde Hariciye Nazırı olarak, reform fermanını çıkarması için tahta gelişinden tam dört ay sonra genç padişahı harekete geçirmekteydi. Fermanın ilan edilme zamanı kesinlikle mevcut koşullara göre belirlenmiş, Hatt-ı Şerif diplomatik bir silah gibi kullanılmıştı. Ne var ki Reşid'in diplomatik krizden, aslında tutucu nitelikteki nazırların liberal fermanı desteklemesini sağlamak üzere yararlandığı da doğrudur. Sonuçta Hatt-ı Şerif, Reşid'in adına bir ikiyüzlülük eseri olmadığı gibi, zamanı ve yerine göre dikkate değer bir belge olarak kalmıştır.⁶² Hatt-ı Şerif'in Britanya hükümetince dayatıldığı veya onlardan esinlendiği de söylenemezdi; Hatt-ı Şerif, Reşid'in eseri idi.⁶³

Açıkça anlaşılсын diye yoğun çaba harcanmasına da bağlı olarak, Gülhane Hatt-ı Şerifi modern kulaklara baştan sona safça gelir. Gelgelelim, ustaca tonu da esas olarak eskiyle yeniye, Osmanlı uyruğundaki herkesin mutlak eşitliğiyle dinî hukuku, yeni kopuşlarla 'Osmanlı monarşisinin ilk zamanları'nın mutluluk ve refahına geri dönüşü uzlaştırma çabasından kaynaklanır. İmparatorluğun bir buçuk

62) Fermanın metinleri birçok yerde bulunabilir. Türkçe olarak *Düstur*, C. I (İstanbul, 1289), s. 4-7'nin yanı sıra, Abdurrahman Şeref (C. II, s. 355-360) ve Ahmed Rasim'in (C. IV, s. 1865-1867) Osmanlı tarihlerinde modern Türkçe haline getirilmiş biçimi için bkz. Enver Ziya Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri* (Ankara, 1947), s. 263-266. Thomas X. Bianchi, *Nouveau guide de la conversation en français et en turc*, 2. basım (Paris, 1852), s. 37-40, 296-299, Türkçe metin ile Fransızca çevirisini verir. Belin, "Charte des Turcs", *Journal asiatique*, Dizi 111:9 (Ocak 1840), s. 5-29, Osmanlıca metnin karşı sayfalarında Fransızca'ya yaptığı ve resmi çeviriden daha aslına uygun olan kendi çevirisini verir. Resmi Fransızca çeviriler aslının aynısı değil, anlamın yakından izlenmesidir. Bu resmi metinler, Grégoire Aristarchi Bey'in *Législation ottomane*, C. II (Konstantinopolis, 1874), s. 7-14'de, son üç paragrafı atlaması ve hat'la beraber çıkartılan bir fermanı eklemesi dışında, birbirinin aynıdır. George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. I, s. 29-33, hat'ın metnini, onu izleyen fermanın içine katar, s. 33-36. Fransızca metinler şu eserlerde de rahatlıkla bulunabilir: Edouard Engelhardt, *La Turquie et la Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. I, s. 257-261, ve Abdolonyme Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 231-234. İngilizce bir çeviri için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* (Princeton, 1956), C. II, s. 113-116.

63) Bailey, *British Policy*, s. 184-190, bu sorunu araştırır; ama fermanın esin kaynağının dışarıdan gelmesi ihtimali hakkında bkz. Okandan, *Umumî Amme Hukukumuz*, s. 88-89, n. 1. İstanbul'daki büyükelçisi Ponsonby'a yazan Britanya Dışişleri Bakanı Palmerston, "Sizin Hatt-ı Şerif büyük bir politik darbeydi," diyordu. C.K. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841* (Londra, 1951), C. II, s. 657.

yüzyıldır süren gerilemesi, 'Kur'an'ın yüce hükümleri ile imparatorluk kanunları'nın gözetilmemesine bağlanır. Ancak çare, sadece hukuka saygılı olmaya dönüşte değil, bunun yanında 'yeni kurumlar'a ve 'eski alışkanlıkların değiştirilip tamamen yenileştirilmesi'ne dayanmakta gösterilir.⁶⁴ Aynı zamanda bu yenilikler, 'Cenabı Hakkın inayeti' ve 'Peygamberimizin yardımıyla' başarılı olacaktır. Vaat edilen yeni kurumları, tutucular ya da fanatiklerin benimseyebilmesi düşüncesine dayanarak salt göz boyamak amacıyla dine, hukuka ve şanlı geçmişe yapılan atıfları gözden kaçırmak olanaksızdır. Reşid, reformları Müslüman tutucuların da kabul edebilmesiyle kesinlikle ilgiliydi, ama Hatt-ı Şerif'in ikili niteliği aslında bütün Tanzimat döneminin ikili niteliğini yansıtmaktadır: Zamanın gerekliliklerini yerine getirmek amacıyla yeni ve Batılı kurumlar yaratılırken, imana ve devlete dayalı geleneksel kurumlar da korunuyor, ayrıca bunlarda bir ölçüde reforma gidiliyordu. Kaldı ki hiç kimse kendi geçmişinden keskin biçimde kopamayacağından bu ikilikten nasıl kaçınılabileceğini anlamak da güçtür; ayrıca, reformların doğasından kaynaklanan güçlüklerin bulunduğu açıkça ortadadır.

Fermandaki özel vaatler, aslında ilk kez ortaya atılan vaatler değildi ve daha önceki vaatlerle reform çabalarını hatırlatıyordu.⁶⁵ Özellikle dikkat çekilen üç nokta şunlardı: 1) Bütün uyrukların can, namus ve mal güvenliği sağlanmalıdır; yargılamalar açık ve kurallara göre yapılmalıdır ve müsadere kaldırılmıştır; 2) iltizam sisteminin yerine düzenli bir sabit vergi sistemi getirilmelidir; 3) hizmet süresi hayat boyundan dört-beş yıla indirilerek, düzenli bir askere alma sistemi kurulmalıdır. *Hat*'tın vaat ettiği 'iyi idare'nin ayrıntıları, askeri harcamaların sınırlanması, memurlara belirli maaşlar ödenip rüşvetin kaldırılması, büyük küçük ulema ve vezirlere de aynı ölçüde uygulanması gereken bir ceza kanunu düzenlenmesi koşulları dışında ayrıntılı olarak açıklanan bir şey yoktu. Bunlara benzer vaatler daha önce de yapıldığından, bunların bir kez daha belirtilmesi hem geç-

64) Bu ifadeler, Türkçe metinde, Fransızca metinde olduğu kadar radikal görünmez. Türkçe metinde 'yeni kurumlar' yerine 'bazı yeni kanunlar', 'değişim ve tam yenilenme' yerine 'tam değişim ve sınırlama' yazılıdır.

65) En yakın çabaya, daha önceki yıl, nazırlar ile Meclis-i Vâlâ, 1839'daki örneğini ön ceden haber veren bir reform programını onaylayınca rastlanmıştı. Bununla birlikte, 1838 yılında Bursa ve Gelibolu sancaklarında pilot tasarı şeklinde düşünülmüş bir arazi yazımı girişimi fiyaskoyla sonuçlanmıştı: Baysun, *Tanzimat*, C. I, s. 731-732'de bunu *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 169'dan (1838) aktarır; Kaynar, *Mustafa Reşit*, s. 115-120; Bailey, *British Policy*, s. 197-198.

mişteki başarısızlığın itirafı anlamına geliyor, hem de geleceğin kurulacağı temel in resmî bir açıklaması oluyordu.

Hatt-ı Şerifin en dikkat çekici vaadi olumluydu: "Bu imparatorluk ödünleri, dini ya da mezhebi ne olursa olsun bütün uyruklarımızı kapsar."⁶⁶ Osmanlı uyruğundaki herkesin kanun önünde eşit olması ilk kez bu tarzda, resmen açıklanmış bir politika haline geliyordu. Din ayrımı gözetmeksizin eşitlik sağlanması doğrutusundaki bu tür ifadeler, bütün Tanzimat dönemi boyunca bir leitmotif gibi her belgede yenilenir. Bunun nihaî anlamı, milletler arasındaki engellerin kaldırılması, resmî amaç olarak Osmanlı uyruğundaki herkesin çok milletli kardeşliğinin yaratılması, dolayısıyla devlet ve vatandaşlık kavramlarının gittikçe Batılılaşıp laikleşmesiydi. Reşid'in ileri sürmüş ve Gülhane Hattı'nın da belirtmiş olduğu gibi, kanun önünde eşit ölçüde korunma sağlanması doğrutusundaki güvencelerin Müslümanların yanı sıra Hristiyan uyrukların da sadakatini arttırıp ayrılıkçı eğilimleri azaltarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve bütünlüğünü kuvvetlendirmesi umuluyordu. Reşid, anlaşılan çeşitli Balkan Hristiyanları arasında milliyetçiliğin gelişmesinin altındaki asıl sebeplerin farkında değildi ve bu noktada herhalde bir hayli saftı.

Gülhane Hatt-ı Şerifi bazen bir tür anayasa şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁷ Elbette değildi. Fermanda padişahın iktidarını kısıtlayan hiçbir fiilî engel ya da yaptırım yoktu; en fazla, isteklerini çiğneyenler olması durumunda Tanrı'nın lanetinin üstlerine çekilmesi istenenler arasında padişahın da adı geçiyordu. Ferman, on sekizinci yüzyıl Amerikan ve Fransız devrimlerinin 'hayat, özgürlük ve mülkiyet' ilkelerini yansıtıyor, medenî özgürlükler ve eşitlik senedi (*charter*) olarak gelecekteki reformlar ile 1876 Anayasası'nın zeminini hazırlıyordu. Yalnız 1839 fermanı, bir nokta dışında, Fransız ve Amerikan devrimlerinin meşrutiyet yönetimine yönelişini yansıtıyor değildi.

66) Türkçe metinde eşitlik vaadinde bulunulurken, Müslümanlara da özel bir dikkat ayrılıyordu: "İmparatorluğumuzun tanıdığı haklara nail olanlar, ayrımsız, Müslüman halk ile padişahlığımızın uyrukları arasında bulunan diğer halklardır." Türkçe ve Fransızca metinlerin, iç ve dış kamuoyuna hitap ettikleri akılda tutularak ayrı ayrı hazırlanıp hazırlanmadıkları, üzerinde düşünölmeye değer bir konudur.

67) Örneğin Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C. I, s. 35; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien*, 2. basım (Viyana, 1879), s. 25; Friedrich Hellwald, *Der Islam, Türken und Sloven* (Augsburg, 1877), s. 34; ya da Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 60, bunun gerçek bir anayasa olmadığını bildiğini açık bir dille ifade eder. Krş. Yavuz Abadan'ın *Tanzimat*, C.I, s. 39-44'teki savları.

Bu bir nokta da, Hatt-ı Şerif'in oldukça genel hatlarıyla belirtilmiş vaatlerini pratikte uygulamak için gerekli tedbirleri tartışıp ayrıntılarıyla hazırlayacak kurum olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de parlamenter bir işleyişin kurulmasıydı. Söz konusu ferman, gerektiği kadar yeni üyeyle sayısı arttırılan Meclis-i Vâlâ'nın medenî haklar ve vergilerle ilgili yeni kanunları serbestçe tartışarak hazırlaması hükmünü getirmekteydi. Padişah, Hatt-ı Şerif'te öngörülen ilkelerin hayata geçirilişi sırasında "çoğunluk oyuyla kararlaştırılacak bütün tedbirler"i onaylayacağı konusunda güvence vermişti.⁶⁸ Meclis-i Vâlâ için açıkça Batı'dan alınmış işleyiş kuralları benimsendi. Buna göre, bütün üyelerin özgürce konuşması, söz almanın yazılı usulle yapılması, gündemin önceden hazırlanması, nazırlar için soruşturma açılabilmesi, zabıtların korunması ve kararların oy çoğunluğuyla alınması hükme bağlanıyordu.⁶⁹ Padişahın onayı elbette belirleyici faktördü yine. Süreç, temsili ya da sorumlu bir hükümeti olmayan bir parlamenter işleyişe benzemekteydi. Reşid de, iki yıl sonra yazılmış bir muhtıradaki meşrutiyetçiliği taklit etmeye çalıştığı iddialarını reddetmekteydi. "Bizimki gibi cahil ve gerçek çıkarlarını anlama yeteneğinden yoksun bir halkı meşrutî yöntemlerle yönetmek tamamen olanaksızdır," diye yazıyordu.⁷⁰ Padişah yasama yetkisinden vazgeçmemiş, sadece bu yetkisini kısmen ve Hatt-ı Şerif'teki vaatlerin sınırları çerçevesinde, seçimden ziyade atamayla gelen bir kurula devretmişti. Meclis-i Vâlâ'nın 1840'daki açılış oturumunda Abdülmecid, kendi tahtından, serbestçe tartışmanın değerini vurgulayan, her yıl bir yasama programıyla meclisin önüne çıkmaya söz veren kısa bir konuşma yapmıştı.

Tanzimat dönemi 1839'da bu şekilde başladı. Kök anlamıyla 'düzen' kelimesinden türeyen 'Tanzimat' terimi, yeniden örgütlenmiş ya da reform yapılmış kurumlar ve temel düzenlemeler anlamına gelir; kullanım olarak ise, Hatt-ı Şerif'ten başlayıp 1876 Anayasası'na kadar süren yıllardaki 'reform hareketi'yle hemen hemen eş anlamlı hale gelmiştir.⁷¹ Tabii bu reformlar, III. Selim ve II. Mahmud'un ilk çabaları üstünde yükselerek Batılılaşma doğrultusunda olmuştur.

68) Eyaletlerdeki paşalara gönderilen ferman: Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 12.

69) Metin için bkz. Freiherr Friedrich Wilhelm von Reden, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit* (Frankfurt a.M., 1856), s. 288-290.

70) Milev, "Réchid pacha", s. 389.

71) *Tanzimat-ı hayriyye* terimi bazen, 1839'dan önceki yıllarda bile kullanılıyordu. Bu terim yaklaşık olarak 'yararlı kanunlar' anlamına gelmektedir.

Girişilen reformların pek çoğunun kaderi, yarım kalmış tedbirler, kısmî başarılar ve tam başarısızlıklar olmak ya da sadece kâğıt üzerinde kalmaktı. Yine de 1839-1876 yıllarının Türkiye tarihi üzerindeki birikmiş etkisi, özellikle Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliği, yerel ve ulusal yönetimde temsil ilkesi ve laikleşme düşüncelerini yansıtan idarî kurumların tedrici gelişmesinde kendini göstermiştir. Bu süreç, tedrici de olsa eski alışkanlıklardan kopmayı gösteriyordu ve Osmanlı devlet adamlarıyla belli bir kesimin çok isteyeceği türden, Kanunî Süleyman'ın muhteşem günlerine geri dönmeye yönelik girişimlerin sonu demektir.

Hatt-ı Şerif ilkelerinin pratikte uygulanmasının zorluğu ve *hat*'tın kendisinin -özellikle eşitliğe yaptığı vurguda- imparatorlukta genel bir kabul görmemesi, üzerinde durulmaya değer bir konudur. Abdülmecid, çıkardığı fermanla ilan edilen ilkeleri savunmaya Allah'ın huzurunda yemin etmiş ve aynı yemini, Peygamber'in harmanisinin korunduğu odada (Hırka-i Şerif odası) yüksek memurlarıyla ulemaya da ettirmişti. Fermanın taşradaki bütün yönetim merkezlerinde okunmasını ve aynı ilkelerin gözetilmesini emretmişti. Ancak gerek Reşid gerekse reformlar, tutucu nazırlarla sıradan memurlarda ciddi bir muhalefetle karşı karşıyaydı. Üstelik ulema da, bir kurum olarak, eşitlik ve laikleşme doğrultusundaki radikal kopuşları anlamaya hazır değildi. Meclis-i Vâlâ'da (bu kurul zaman zaman "Tanzimat'ın gerçek hedefi... zorbalığı ve suistimalleri kaldırmak, halkın ve bütün uyrukların güvenlik ve rahatını sağlamaktır"⁷² gibi açıklamalar yapabilmesine rağmen) Reşid'in meclise getirdiği tasarıları anlamayan ya da değerlendiremeyen pek çok insan vardı. Türkler arasında can ve mal güvenliği, vergi reformu ve askere alma reformu vaatlerinin lehinde olan ilk tepkiyi, esas olarak eşitlik ilkesini hedef alan zıt yönde bir tepki izledi. Şeriatın çiğnendiği söylenmekteydi. "Mutaassıp çevreler Reşid'i dinî konularda dikkatsiz görüyor, Avrupalılarla ilişkileri arttırdığı için ondan hoşlanmıyorlardı."⁷³ Müslümanların itirazları çeşitli biçimlere bürünüyordu: Anadolu'daki bazı şehirlerde halkın da katıldığı karışıklıklar, İstanbul'da Mehmed Ali'nin Osmanlı yönetimini Avrupa etkisinden ve *gâvur* paşa Reşid'in denetiminden

72) 1840'ların sonlarında Bosna'daki durum üzerine bkz. Meclis-i Vâlâ tutanaklarından, 29 rebiyülevvel 1265, Başvekâlet Arşiv 14/1, I. 46, akt. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 9, n. 3.

73) Cevdet, *Tezâkir*, s. 8.

kurtaracağı umutları ve eşitliğin basitçe 'şeylerin doğal düzeni'ne karşı olduğu iddiaları, vb. Kendisine *gâvur* diyerek hakaret ettiği için bir Hristiyan tarafından zabıta karakoluna sürüklenen bir Müslüman, zaptiye çavuşundan şu azarı işitiyordu: "A oğlum, şimdi Tanzimat var. *Gâvura gâvur* denmeyecek demedik mi?"⁷⁴ Müslümanların gördüğü gibi çıplak gerçeklik açıkça konuşulamıyorsa yeni düzenleme nasıl kabul edilebilirdi?

Fermanın uygulanmasına, doğal olarak, statükonun korunmasında maddî çıkarları bulunan ulemanın dışındaki kesimlerden de muhalefet geliyordu. Muhalif kesimler arasında, daha sıkı denetimden korkan taşra yöneticileri, mültezimler, hatta Rum ruhban sınıfı vardı. Rum din adamları Rum milletin in imparatorluktaki bağımlı halklar arasında birinci olan geleneksel konumunun eşitlik öğretisiyle tehdit altına girmesinden kuşkulanıyorlardı.⁷⁵ Hatt-ı Şerif'teki vaatlerin gerçekleştirilmesine gösterilen muhalefetin bir bölümü de Reşid'in işe hızla girişmesinden kaynaklanıyordu. Reşid kendisine, reform fırsatının kaybedilmemesini gerektiğini düşündüren bir acillik duygusuna sahipti. Reşid'in acillik duygusunu diplomatik durum da haklı çıkarıyordu. Çünkü 1839 yılında ve 1840 yılı başlarında Reşid'in programının arkasına diğer devlet adamlarının istikrarsız desteğini toplayan etken, Mısır'ın Osmanlı bütünlüğüne yönelttiği tehditti. Fransa dışındaki bütün devletlerin müdahalesiyle Mehmed Ali Suriye'den çıkarılıp tekrar Mısır sınırlarına sokulduğu ve böylece reformlar diplomatik bir silah anlamında acilliğini kaybettiği anda, reformlara karşı muhalefet daha açık ve aktif bir nitelik kazandı.⁷⁶ Reşid, daha sonra reformcu Midhat Paşa'nın da itham edileceği gibi, kendisini bazen cumhuriyetçi emeller beslemekle suçlama noktasına varan düşmanlarıyla mücadele etmekten çekinmiyordu.⁷⁷ Ancak, dairesine girip çıkarken olduğu gibi reform çabalarını da sürekli kontrol altında tutan, baş edilmesi güç bir muhalefetle karşı karşıya olduğu açıktı.

Çeşitli güçlülere rağmen, 1840 yılı ile Kırım Savaşı'nın çıkışı arasındaki zaman diliminde bazı önemli adımlar atıldı. Bazı hukukî konularda eşitlik ilkesi yeniden ortaya konup kısmen uygulandı; Batı

74) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 73.

75) 1839 fermanına genel tepkiler üzerine bkz. *ibid.*, s. 67-74; onun bilgilerinin bir kısmı Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 189-192'de yeniden çıkmıştır; ayrıca bkz. Edouard Driault, *L'Egypte et l'Europe, la crise de 1839-1841* (Kahire, 1930-1934), C. I, mektup 79; C. II, mektup 9, 57 ve 95; C. III, mektup 38, 39 ve 46.

76) Krş. Cevdet, *Tezâkir*, s. 7.

77) *İbid.*, s. 13; *Tanzimat*, C. I, s. 738-739'da; Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 353.

usulleri ile laik kanunların etkisi hissedilmeye başlandı. Bazı Hristiyanlar 1839'dan sonra askerî tıp okuluna kabul edildiler. Meclis-i Vâ-lâ 1840'da, bir vaat olarak ilan edilen ceza kanununu tamamladı (bu kanun Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliğini bir kez daha onaylı-yordu).⁷⁸ Yabancıları ilgilendiren ticarî davalara bakmak üzere Müslü-manlar ile gayri-müslimlerden oluşan karma mahkemeler kuruldu; bunu çok geçmeden karma sulh mahkemeleri izledi. Bu mahkemeler-de Hristiyanların Müslümanlar aleyhinde tanıklık yapabilmesi, eşitlik yönünde atılmış başka bir adımdı. Batı hukukundan ilk toptan ödünç alma da, büyük ölçüde Fransız mevzuatından kopya edilen 1850 Ti-careh Kanunu'yla birlikte gündeme geldi. Hatt-ı Şerif'te vaat edilen iltizam sisteminin kaldırılması 1840'da gerçekleşti. Ya vergilerin iltiza-mını kendileri satın alan ya da satın almaları için Osmanlı memurları-na peşin borç veren belli başlı sarraflar -Hristiyan banker ve tefeciler-İstanbul'a çağrılarak kendilerine sözleşmelerinin geçersiz olduğu bil-dirildi. Bazı bölgelerde vergileri doğrudan idarî memurların toplama-sı köylülerden alınan haraçları azaltmakla birlikte, yeni sistem bozul-ma unsurlarını da beraberinde taşıyordu ve ayrıca yeterli gelir toplan-masını sağlayamamıştı; bunun üzerine iki yıl içinde iltizam sistemi tekrar yürürlüğe kondu. 1840'larda ayrıca, ulemanın denetimindeki gramer okulları (*mektebler*) ve dini okullarda (*medreseler*) mümkün olandan daha modern, dolayısıyla daha laik eğitim sağlanmasıyla eği-tim sorununu çözmeye yönelik ciddi bir girişim yapıldı. Eğitim soru-nunu ele almak üzere atanan komisyonda, Reşid'in yetiştirmeleri Âli ile Fuad da yer alıyordu. Komisyonun 1846'da hazırladığı raporda, Müslüman okulların baştan aşağı elden geçirilmesi ya da kaldırılması değil, ilkokullardan başlayarak ortaokulda devam edip üniversiteye kadar uzanan paralel bir eğitim sistemi kurulması tavsiye edilmekteydi. Bir halk eğitim kurulu ve maarif nezareti kurulmuş olsa bile yavaş ilerleme kaydedilebilmişti: Üniversiteler, ilk kuruluşundan sonra geli-şemedi; açılan ortaokulların (*rüşdiyeler*) sayısı da çok azdı. Modern la-ik eğitimin yerleşmeye başlamasıyla ders kitaplarını hazırlamak ama-cıyla bir İlim Akademisi (Encümen-i Daniş) kurulmuştu.

Hristiyan olsun Müslüman olsun, Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliği düşüncesi, Batı hukukunun, karma mahkemelerin ve laik eği-timin benimsenmesinde örtük olarak içeriliydi. Hatt-ı Şerif'ten sonra

78) Bu, gerek 1840'daki, gerekse 1851'deki gözden geçirilmiş haliyle Batılı olmayan bir kanundu.

eşitlikten açık açık söz eden örnekler çoğaldı: "Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, hepiniz tek bir hükümdarın tebaası ve bir babanın çocuklarısınız," diyordu Rıza Paşa, kendisini ziyaret eden gayri-müslim millet temsilcilerinden oluşan bir heyete.⁷⁹ Ne var ki halka ve yabancılaraya yönelik olarak söylenen bu tür sözler eylemle desteklenmiyor, sonuçta bir aldatmacadan öteye gidemiyordu. Tabii bütün konuşmaların samimiyetsizce olduğu söylenemezdi. Asıl zorluk, liderlerin kamuoyu önünde olmaları ve ancak ihtiyatla ilerleyebilmelerinden kaynaklanıyordu. Bab-ı Âli eşitlik konuları içinde en hassası olan İslâm dininden Hristiyanlığa, Hristiyanlıktan da İslâmiyete geçiş konusundan uzun süre uzak durmuş, ancak saray 1844'te, Britanya Büyükelçisi Stratford Canning'e, İslâm dininden ayrılanlara uygulanan ölüm cezasının, Hristiyanlıktan gelmiş ve tekrar ilk inancına dönmek isteyen Müslümanlara artık uygulanmayacağı noktasında bir söz vermek zorunda kalmıştı. Meclis-i Vâlâ 1850'de, aynı ölçüde nazik başka bir konuyu, Hristiyanların da orduda aynı Müslümanlar gibi görev almasını (Osmanlıların geleneğini çiğneyen bir yenilik) tartışmıştı; zaten Hristiyanlar da, geleneksel muafiyet vergisini ödemeyi tercih ederek askerlik yapmaya pek istekli davranmadılar.⁸⁰ Sadece donanmaya, o da az sayıda Rum denizci alındı. Eşitlik ilkesi yine kabul ediliyor, ama uygulanması erteleniyordu.

Meclis-i Vâlâ'nın yasama görevinin yeniden tanımlanmasının yanında, imparatorluktaki idarî yapıyı etkileyen en önemli reformlar taşra yönetimi alanında idi. Buradaki sorun, dürüstlüğün ve etkili idarenin sağlanmasından (gerçi bu konu da önemsiz değildi) daha karmaşıktı. Bab-ı Âli bir sistem geliştirmeye çalışıyordu. Bu sistem sayesinde, II. Mahmud'un eyaletler ve eyalet valileri üzerinde kurduğu merkezî denetim, her bölgenin sakinlerine yerel yönetimde asgari ölçüde söz hakkı tanıyan ve yöneticilerini belli ölçülerde denetlemelerini sağlayan belli bir idarî esneklikle birleştirilebilirdi. Bab-ı Âli, Hatt-ı Şerif ile Kırım Savaşı arasındaki yıllarda eyalet yetkililerini denetleyip yönetilenleri hoş tutmak üzere üç yöntemle başvurmuştu. Bu yöntemlerden birisi, eyaletlerden başkente delege çağırarak; ikincisi, eyaletleri denetlemek üzere İstanbul'dan müfettişler göndermek; üçüncüsü, her

79) Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 175. Krş. Reşid'in buna benzer bir konuşması, Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 81.

80) Bu vergi üzerine krş. H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I, Kısım 2 (Londra, 1957), s. 16 ve n. 1, s. 251-252 ve n. 3.

eyalet valisine bağılı olarak, yerel nüfusu belli oranda temsil eden bir meclis oluşturmaktı. Bu yöntemlerin üçü de daha öncekiler gibi idarî reformun gelişmesini amaçlıyordu; ayrıca, bu yöntemlerle Osmanlıların eşitliği ilkesinin kapsamı genişletildi ve hükümet kurullarında ilk kez temsil ilkesi uygulanmaya başlandı. 1876 Anayasası'nı yapanlar, başlarını geri çevirip bu örneklerden esinlenebilirlerdi.

Politikayı tartışmak ve idarî sistemi kuvvetlendirmek üzere başkentte ileri gelen kimselerden oluşan toplantılar düzenlemek, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerginlik zamanlarında alışılmadık bir yol değildi. Böyle bir genel meclis (*meclis-i umumî*) toplamak yerleşik bir âdet olduğu gibi, on dokuzuncu yüzyıl ortasına kadar hâlâ işleyen bir kurumdu da. Yalnız, delegelerin eyaletlerden geldiği temsili nitelik taşıyan bir milli meclis de denemezdi buna; çağrılan kişiler, görev almış olsunlar olmasınlar, genellikle zaten İstanbul'da bulunan ve sadece memur sınıfını temsil eden sivil, dinî ve askeri yetkililerdi.⁸¹ Genel meclis savaş ve barış, temel idarî politika ve reform konularını ele almaktaydı. Ayrıca, eyaletlerden İstanbul'a gelen heyetlerin Bab-ı Âli önünde şikayetlerini dile getirmelerine de rastlanırdı.⁸² 1845 yılında taşra âyanlarından oluşan bir meclisin toplanmasıyla yapılan ciddi bir deneme, herhalde bu örneklerle dayandırılmıştı. Genel meclise, tarım, vergiler ve yolların durumunu ele almak üzere her eyaletten biri Müslüman, diğeri Hristiyan, iki temsilci çağrılmıştı. Bab-ı Âli'nin delegelerin işlevine dair iyimser tanımı, onların idarî sistemin durumunu ve yapılması gerekli düzeltmeleri tartışacakları, görüş alışverişiyle birbirlerinin düşüncelerini zenginleştirecekleri ve ondan sonra, edindikleri yeni fikirleri yaymak ve işlerin düzeltilmesine yardımcı olmak üzere eyaletlerine geri dönecekleri yönündeydi.⁸³ Oysa delegeler başkentte iki aydan fazla kaldılar ve

81) 1808'de taşra âyanlarının katıldığı bir toplantı yapılmıştı; krş. Okandan, *Umumî Amme Hukukumuz*, s. 56-58. Ancak bu toplantı, yukarıda tanımlanan türden alışlagelen bir Meclis-i Umumî değildi. Âli ile Fuad Paşa'lar, 1856'dan sonra bu geleneksel Meclis-i Umumî'yi görmezlikten gelmişlerdi ve Reşid bu yüzden onları eleştirmekteydi: Cevdet, *Tezâkir*, s. 80.

82) Kıbrıslı heyetlerden iki örnek için bkz. George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C. IV, s. 153 ve 170; ayrıca Bulgarların bir heyeti için bkz. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 75 ve 80. Bulgarlar, gerçekte, eyalette 1850 yılında çıkan huzursuzluğun sebeplerini araştırmakta olan Bab-ı Âli'nin özel müfettişlerinden birisi tarafından gönderilmişti.

83) 13 Nisan 1845 tarihli tamim metni için bkz. Louis Antoine Léouzon le Duc, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s. 12-14 ve Benoît Brunswik, *La turquie, ses créanciers et la diplomatie* (Paris, 1877), s. 124-129.

Abdülmecid'in bir kafes ardına gizlenerek katıldığı bir toplantıda, vergi reformları ve ekonomik reformlar hakkındaki isteklerini dile getirdiler. Delegelelerden biri birkaç yıl sonra, padişahın bütün istekleri için söz verdiğini, ama bunların içinden sadece bir tanesini, öşürün nakdî olarak değil aynı olarak toplanmasını yerine getirdiğini söylemişti. Eyaletlerden gelen insanlar ekonominin düzelmesi için temel isteklerini bildirmelerine rağmen, anlaşılan fazla sözlerini sakınmadan konuşurlarsa hem padişahı kızdırmış olmaktan, hem de kendilerini oraya gönderen eyalet memurlarının misilleme yapmalarından korkuyorlardı.⁸⁴

1877 yılında toplanan ulusal parlamentoya kadar eyalet delegelelerinin yer aldığı başka bir meclis toplanmadı. Yine de 1845 meclisi, eyalet teftiş komisyonlarının çalışmasını hızlandırmıştı. Teftiş görevlisi (müfettiş) imparatorlukta zaten bilinen bir kişiydi. Bazen neredeyse Charlemagne'ın *missi*'lerine yakın yetkilerle donatılmış olarak, aksaklıkları giderme göreviyle başkentten gönderilirdi.⁸⁵ Daha 1840'ta iki ulema mensubu eyalet teftiş gezilerine gönderilmişti.⁸⁶ Sonra, 1845 meclisindeki delegelerin memleketlerine dönüşünün ardından, teftişin işlevi genişletildi. Eyaletleri teftiş etmek ve ekonomik reformları gözetmek üzere, beşi Avrupa'ya beşi de Asya'ya olmak üzere on 'geliştirme komisyonu'na (*Meclis-i İmariye*) görev verildi. Her komisyon, bir subay, bir sivil memur ve bir ulema mensubundan oluşuyordu. Geleceğin taşra yöneticisi Midhat Paşa, bu komisyonların ikisinde kâtiplik yaparak tecrübe kazanmıştı. Geliştirme komisyonları, başkentten eyaletlerin sorunları hakkındaki bilgisinin artmasının dışında fazla sonuç vermedi. Ama teftiş komisyonları sayesinde eyalet yönetimini düzene koyma ve suistimalleri ortadan kaldırma taktiği, neredeyse beylik uygulama halini almıştı. 1850 ve 1851'de, geniş bir ölçüde 1860'da ve daha sonraki yıllarda müfettiş yollama uygulamasına devam edildi; bunlar, 1864 Vilayet Kanunu'ndaki taşra idaresinin yeniden organize edilmesine zemin hazır-

84) Ubicini, *Letters*, C. I, s. 321-322; Okandan, *Umumî Amme Hukukumuz*, s. 72-73, 106; Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 75-76; Senior, *Journal*, s. 177-178; Kanitz, *Donau-Bulgarien*, C. I, s. 92; Berhand Stern, *Jungtürken und Verschwörer*, 2. basım (Leipzig, 1901), s. 85. Mehmed Ali, 1830'larda Mısır ve Suriye'de buna bir derece benzeyen toplantılar yapmayı denemişti; krş. Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt* (Cambridge, 1931), s. 205.

85) Mouradgea D'Ohsson, *Tableau générale de l'Empire ottoman* (Paris, 1788-1824), C. VII, s. 289, on sekizinci yüzyılda müfettişlerin genellikle kendilerinin rüşvet yemeye ve zulüm uygulamaya taraf haline geldikleri yorumunu yapar.

86) Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 42.

layan gelişmelerdi.⁸⁷ Abdülmecid de II. Mahmud örneğini izlemiş ve bir keresinde, yanına geleceğin sultanları Abdülaziz ve V. Murad'ı alarak bizzat kendisi teftiş gezilerine çıkmıştı.⁸⁸

1840'ların eyalet yönetimindeki gerçek yenilik, her valiye bağlı olarak, gayri-müslim toplulukların da temsil edildiği bir *meclis* oluşturmak ve valiyi denetleme görevini bu meclise vermektir. Deneme amacıyla 1845'te Avrupa'da üç, Asya'da iki eyalette uygulanan yeni sistem, daha sonra diğer eyaletleri kapsayacak şekilde genişletildi. Meclisler, çoğunluğun Müslümanlarda kalacağı şekilde oluşturulmuştu ve üyelerin çoğu da memurdu; gayri-müslim üyeler, yerel dinî otoriteler ile gayri-müslim yerel toplulukların seçilmiş başkanlarıydı (*kocabaşlar*). Sivil, malî ve adlî sorunları özgürce tartışma hakkı tanınmış olan meclisin, Hatt-ı Şerif'teki vaatlerin gerçekleştirilmesini denetlemesi tasarlanmıştı. Yetkileri II. Mahmud tarafından zaten kırılıp kuşa çevrilmiş olan valinin, attığı her adım için şimdi bir de bu meclisten bir *mazbata* (yazılı ve mühürlü belge) alması gerekiyordu.

Soyut düzeyde değerlendirildiğinde, bu sistem merkezîyetçilik ile adem-i merkezîyetçiliği birleştirmede, İstanbul'dan atanan memurları yerel nüfusun temsilcileriyle dengelemede zekice bir girişimi temsil etmekteydi. Oysa sistem iyi işleyemedi. Valinin sorumluluktan kaçınmak için *mazbata* arkasına saklanması sık rastlanan bir örnekti. Bundan başka, meclis genellikle nüfuzlu yerel toprak sahiplerinin egemen olduğu Müslüman çoğunluğun kontrolü altındaydı; dolayısıyla, bu kişiler valiyi kontrol edebiliyorlardı. Statükonun korunmasında çıkarları bulunan Hristiyan ileri gelenler de valinin önerdiği reformlara karşı çıkmakta egemen grupla işbirliğine giriyorlardı. Meclisin, Hristiyanlar olsun Müslümanlar olsun, sıradan halkı temsil etmediği açıktır. Sonuçta, yine merkezî denetime dönen Bab-ı Âli, bu duruma 1852'de, reformcu eğilimler taşıması yerel âyanlar ya da küçük memurlardan daha muhtemel olan valinin yetkilerini yeniden genişleten bir fermanla çözüm bulmaya çalıştı. Ama, Kırım Savaşı'na kadar eyalet idaresi hakkındaki tanımlarda da açıkça görüldüğü gibi, durum esas olarak düzelmemişti. Yerel düzeydeki çıkar-

87) 1845 komisyonları üzerine bkz. Ubicini, *Letters*, C. I, s. 322; Léouzou, *Midhat*, s. 12, 14; Brunswik, *La Turquie, ses créanciers*, s. 124-129. Sonraki müfettişler hakkında bkz. Temperley, *England and the Near East*, s. 236; Charles Thomas Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (Londra, 1865), C. I, s. 113-114. 1860'lardaki komisyonlar için bkz. Bölüm 3.

88) İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 81; Nassif Mallouf, *Précis de l'histoire ottomane* (İzmir, 1852), s. 53; Ubicini, *Turquie actuelle*, s. 110.

lar ile hoşgörölü ya da etkisiz valiler ilerlemeyi engelliyorlardı. Biraz yol kat edebilenler sadece en enerjik valilerdi. Bu süreçten geriye kalan, gerçekte, uygulamada ne kadar eksik kalınsa da eyalet meclisleri aracılığıyla imparatorluğun yönetim yapısına halk temsili ilkesinin sokulmuş olmasıydı.⁸⁹

Reformun meyveleri Kırım Savaşı'nın patlamasına kadar hayal kırıklığı uyandıracak derecede az oldu. 1839'dan itibaren iki kez Hariciye Nazırı, üç kez Sadrazam olan Reşid, hızlılık gerektiren yerlerde ilerlemeyi yavaşlatan tembellik ve önyargılardan yakınmaktaydı.⁹⁰ Görünüşe bakılırsa, Reşid'in kendisi de bu dönemin sonuna doğru reform coşkusuunu bir hayli kaybetmişti.⁹¹ Kutsal Yerler sorusunda patlak veren ve Rusların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum Ortodoks uyrukları himaye etmeyi istemelerine yol açan 1852-1853 krizi, yalnızca halkın Ruslara düşmanlık beslemelerine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Müslümanların eşitlik, Osmanlı kardeşliği ve genelde reformlara muhalefetlerini de şiddetlendirmiş gibidir.⁹² Bununla birlikte, ondan önceki on beş yıl boyunca, idarî, hukukî ve eğitim kurumlarındaki yeniliklerin dışında bir değişiklik daha gözleniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal hayatın çehresi, özellikle Hatt-ı Şerif'te vaat edilen can, namus ve mal güvenliğinin sağlanmasındaki artışla bir parça farklılaşmıştı. Adalet genel olarak daha tarafsızdı ve müsadereler geçmişte kalmıştı. "Abdülmecid'in

89) 1847'deki eyaletler ilk imparatorluk yıllığında (salname) kayıtlıdır ve Thomas X. Bianchi, "Notice sur le premier annuaire... de l'Empire ottoman...", *Journal asiatique*, C. II (1848), s. 1221'de aktarılmıştır. Eyalet meclisi örgütlenmesi için bkz. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 6; Ubicini, *Letters*, C. I, s. 45-46; Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 195-196. Yazar hiçbir doğrudan bağ göremese bile, imparatorluğun özel ayrıcalıklara sahip bazı bölgelerinde eyalet meclisine örnek bulunması ihtimali vardır: Örneğin bkz. 1832'deki Sisam adası örgütlenmesi için Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 145-146, ve Young, *Corps de droit*, C. I, s. 115-116. Suriye ile Girit de 1830'larda Mısır egemenliği altındayken, gayri-müslimlerin temsil edildiği yerel meclislere sahiptiler: M. Sabry, *L'Empire égyptien sous Mohamed-Ali et la Question d'Orient* (Paris, 1930), s. 346, 398. 1852 fermanı için bkz. Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 105-110. Sistemin eleştirisi çok fazladır ve Hill, *History of Cyprus*, C.I, s. 177-182'de Kıbrıs ve İnalçık, *Tanzimat*, s. 75-77'de Bulgaristan'la ilgili örnekler incelemelerindeki eleştiriler özellikle yararlıdır; ayrıca bkz. John Barker, *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey* (Londra, 1876), C. I, s. 145-148; Yeni Osmanlılar'ın daha sonraki eleştirileri için bkz. *Tanzimat*, C. I, s. 821-822; Melek Hanım'ın, kocası Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın 1840'larda Kudüs valiliğindeki görev süresi hakkında yaptığı oldukça alaycı anlatımı için bkz. *Thirty Years*, s. 52-134 passim.

90) Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 235.

91) Stratford da böyle düşünüyordu: Temperley, *England and the Near East*, s. 244.

92) Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 102; Andreas D. Mordtmann, *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe* (Hannover, 1925), s. 39.

tahta çıkışına kadar," diye yazıyordu Ankara yakınında birkaç yıl geçirmiş olan bir Avrupalı, "yetkililerin kıskançlığını üzerlerine çekme ve pantolonlarıyla birlikte canlarını da kaybetme korkusundan ne Ermeni tüccarlar, ne de Türk paşaları evlerine cam pencere takmaya cesaret edebilirlerdi."⁹³ Tanzimat, Anadolu'nun en ücra köşelerinde bile biliniyordu. Yerel bir memurun ve Kürt bir soyguncunun Tanzimat'ı alaya alan yorumları, Bab-ı Âli'nin Anadolu'da yönetimi hukuk temelinde güçlendirme ve kamu düzenini sağlama çabalarında belli bir etkinlik sağladığını ortaya koyar.⁹⁴ Hristiyanlarla Yahudilerin ikinci sınıf statülerinin işaretlerinden bir kısmı (önceden fesle birlikte siyah şerit takmanın zorunlu olması; yanından bir Müslüman geçtiğinde gayri-müslimlerin hayvandan inmeleri) karşı koyulmaksızın bırakılıyordu.⁹⁵ Rumlar yönetimin taleplerini daha yumuşak bulduklarından, bağımsız Yunanistan'dan Osmanlı dominyonlarına göç edenlere bile rastlanıyordu.⁹⁶ Aynı biçimde, Kafkaslar'a göç etmiş, göç etmeye zorlanmış ya da 1828-1829 Rus-Türk savaşının ardından Ruslar tarafından kandırılmış Ermeniler de Türk egemenliğinde yararlandıkları daha geniş kapsamlı özgürlüğün arayışı içinde, her fırsatta tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na geçiyorlardı.⁹⁷ Kısacası, eşitliğin, Osmanlılığın, idarî sistemin düzgün işleyişinin sağlanması, temsili yönetim ve genel bir Batılılaşma yönünde başlangıç yapılmış oluyordu, ancak gelişmelerin gelecekte izleyeceği yol henüz belirsizdi.

93) Christine la Princesse de Belgiojoso, *Asie Mineure et Syrie* (Paris, 1858), s. 226.

94) H.A. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (New York, 1853), s. 16, 20.

95) Cyrus Hamlin, *Among the Turks* (New York, 1878), s. 334; Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850...* (Londra, 1851), C. I, s. 244-245, akt. Barbara Jelavich, "The British Traveller in the Balkans", *Slavonic and East European Review*, 33:81 (Haziran 1955), s. 398.

96) Charles Albert A.E. Dumont, *Le Balkan et l'Adriatique* (Paris, 1874), s. 381-382.

97) Layard, *Discoveries*, s. 13-16. Bu özgürlüğün sebebi, bir ölçüde kuşkusuz sadece geleneksel Türk hoşgörüğü değil, ayrıca Rusya'daki uygulamaya kıyasla var olan idari gevşeklikti.

Reform hareketinin 1850'lerin başlarında vardığı geçici durgunluk noktası, kısa süre sonra patlak veren Kırım Savaşı'nın etkisiyle aşılmıştı. Boğaziçi'ni doldurup Karadeniz'e çıkan İngiliz ve Fransız orduları, beraberlerinde hem iyi hem kötü denebilecek yeni Batı etkilerini getirmişlerdi. Britanya ile Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olma konumlarından yararlanarak Türkleri daha çok ölçüde Batılılaşmaya ve eşitlik doktrinini daha etkin biçimde uygulamaya zorluyorlardı.¹ Savaşın sonunda doruğuna çıkan bu ülkelerin baskısı yeni bir fermanla, Tanzimat'ın ikinci ve son aşamasını başlatan 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda somutlaşmaktaydı.

1) Fransızlarla İngilizlerin nüfuzu ve baskısı şu eserde açıkça görünmektedir: Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953); krş. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1336), s. 118-119.

Savaş döneminde bile, o sırada artık Lord Stratford de Redcliffe unvanını taşıyan Britanya Büyükelçisi Stratford Canning, bazı cinayet davalarında Hristiyanların tanıklığının kabul edilmesine izin vererek Osmanlı uyrukları arasındaki ayrım noktalarından birisini kaldıran bir fermanın ilan edilmesini sağlamakta etkili olmuştu.² Müslüman kadıların Hristiyanların tanıklığına önyargılı yaklaşımlarından kaçınmak amacıyla da karma ceza davalarına bakmak üzere laik sulh mahkemeleri kurulmuştu,³ ne var ki bu mahkemelerin görevlileri Müslüman valilerin saptadıkları adaylarla dolduruluyordu. Aynı yıl içinde reformları takip edecek yeni bir meclisin kurulmasını da büyük ihtimalle müttefiklerin (doğrudan baskıları olmasa bile) varlıkları hızlandırmıştı. Söz konusu organ, önceden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin yürüttüğü, reform kanunlarının tasarılarını hazırlama görevini devralan Tanzimat Meclisi'ydi (Meclis-i Âli-i Tanzimat).⁴ Bu kurula ayrıca, anlamlı biçimde, nazırlar hakkında soruşturma açma, düzen ve hukukun korunmasını gözetme görevleri verilmişti. Tanzimat Meclisi pratikte, sadrazam adına bürokrasi üzerinde bir tür bekçi köpeği gibi hareket edecekti. Reşid'i bu kurulu kurmaya birtakım çürüme belirtilerinin görülmesinin zorladığı açıktı.⁵ Meclis'in ilk başkanı Âli Paşa'ydı ve bu meclisin üyeleri arasında, Âli'nin genellikle yakın ilişki içinde çalıştığı Fuad Efendi (daha sonra Paşa) ile Mütercim Mehmed Rüşdi de bulunuyordu. Kurul, kendisine havale edilen konularda yeni kanunlar hazırlayabiliyor, yeni kanun önerileri yapmakta inisiyatif kullanabiliyordu. Tanzimat Meclisi savaş sırasında, yine müttefiklerin baskısıyla, Müslümanlar ile gayri-müslimler arasındaki eşitsizlik noktalarından birini daha kaldıracak başka bir tedbir hazırlamıştı. Bu adımla gayri-müslimlerin askerlik yapmamaları karşılığında ödedikleri haraç vergisi kaldırılıp, artık askerlik hizmeti yapabilecekleri ilan edilmiş oluyordu.⁶ Ancak her iki tarafın içine işlemiş olan düşmanlık duyguları sebebiyle bu adımı uygulamaya koymak mümkün olmayacaktı.

2) Nizamnamelerin metni için bkz. F. Eichmann, *Die reformen des osmanischen Reiches* (Berlin, 1858), s. 429-432.

3) Ferman metni için bkz. *ibid.*, s. 426-428.

4) Ferman metni için bkz. Friedrich Wilhelm von Reden, *Die Türkei und Griechenland* (Frankfurt a.M, 1856), s. 298-300.

5) Cevdet, *Tezâkir*, s. 27, 36; Fatma Aliye, *Cevdet*, s. 119-122.

6) Metin için bkz. Eichmann, *Reformen*, s. 436-440. Krş. Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit* (Berlin, 1892), s. 263; Eichmann, *Reformen*, s. 226-232; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. I, s. 126-127. Haraç ve cizye terimleri, başlangıçta ikisi aynı anlamı taşımamasına rağmen, on dokuzuncu yüzyılda askerlik hizmeti yapmanın karşılığı olduğu düşüncesiyle, ehl-i kitaptan olan gayri-müslim halkların ödediği baş vergisi anlamına gelmek üzere birbirinin yerine kullanılabiliyordu.

Bu adımlarda müttefiklerin inisiyatiflerinin olması, bu ülkelerin savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda daha genel reformlar yapılmasına duydukları ilginin göstergesiydi. Müttefiklerin ilkin Hristiyanların haklarını güvenceye alma niyeti taşımış olmaları, özellikle Âli Paşa'dan gelen, bunun gereksiz olduğu ve padişahın egemenlik haklarının ihlâl edilmiş olacağı itirazlarına yol açtı.⁷ Diplomatlar bunun üzerine, padişahın uyruğundaki herkesi etkileyen daha kapsamlı bir reform tartışmasına döndüler. Söz konusu tartışmanın ürünü 1856 Hatt-ı Hümayunu oldu ve bu belge pek çok bakımdan Lord Stratford'un şaheseriydi. Lord Stratford, 1856 Ocak ayı boyunca, Bab-ı Âli'deki Fransız Büyükelçisi Thouvenel ve Avusturya Büyükelçisi Prokesch'le görüşmekteydi. O sırada Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevlerini de üstlenen Âli Paşa ile Fuad Paşa ve bir Osmanlı Rumu olan Prens Kallimaki, kendi projelerini tartışmak üzere üç büyükelçiyle bir araya geldiler.⁸ Yani üç devlet, Türkleri Paris'teki barış konferansı başlamadan fermanı tamamlayıp resmen ilan etmeye zorluyorlardı; böylece Rusya, Türklerin reformlarına karışmış olmayacak, dolayısıyla ferman bir oldubitti şeklinde sunulacaktı. Yabancı devletler bu amaçlarında başarılı da oldular; ne var ki, Âli ile Fuad hat'ta belirtilen hemen hemen bütün noktaların geçerliliğini kabullenmeye hazır olsalar da, Türklerin bir reform programının esasen dış dayatmayla gelmesine kızgın oldukları, yapılan görüşmelerle ilgili anlatımlardan çıkarılabilir. Stratford istediği her şeyi elde edemedi, çünkü Türkler, Fransa ile Avusturya'nın desteğinin, bazı talepleri yumuşatmaya yönelik olduğunu anlamışlardı. Yine de 1856 Hatt-ı Hümayunu, 1839 Hatt-ı Şerif'inin tersine, esasen Avrupa'da yapılmış oldu ve sadece biçimi yerliydi. Ferman, padişahın kendi başına gerçekleştirdiği bir adım olarak ilan edildiği ve Paris Antlaşması'na hat'tın yabancıların müdahalesine temel oluşturamayacağı şeklinde bir hüküm konduğundan, Türkler görüşte onurlarını kurtarmış sayılıyorlardı.⁹

7) 28 Aralık 1854 tarihli muhtıra ve Âli'nin görüşü, Eichmann, *Reformen*, s. 214, 374-381.

8) Tartışmaların kayıtlarını Kallimaki tutuyordu: Cevdet, *Tezâkir*, s. 3.

9) Görüşmeler konusunda bkz. Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1856, C. 61, *Accounts and Papers*, C. 24, Eastern Papers (Kısım 18); Prokesch'in 24 Ocak 1856 tarihli raporu, HHS, XII/56 ve ilişigi; Bamberg, *Geschichte*, s. 263-265; Stanley Lane-Poole, *Life of... Stratford Canning* (Londra, 1888), C. II, s. 439-443; Harold Temperley, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe," *English Historical Review*, 47 (1932), s. 226-231; E. Ziya Karal, *Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri* (Ankara, 1947), s. 257-258. Cevdet, *Tezâkir*, s. 67, Şeyhülislâm Arif Efendi'nin de hazırlık komisyonunda yer aldığını söyler. Stratford'un Türkleri fermanı resmen ilan etmeye yönlendirme çabaları, hat'tın daha açık ve kapsamlı olmamasına üzülmeleri, FO 78/1173, No: 176, 13 Şubat 1856 ve No: 213, 21 Şubat 1856'daki mektuplarında açıkça görülebilir.

Gülhane Hatt-ı Şerifi yabancıların dayatması sonucunda gerçekleşirken Hatt-ı Hümayun¹⁰ yabancıların dayatmasıyla çıkarıldığı halde, iki belge birçok bakımdan birbirine benziyordu. İki belge de Osmanlı İmparatorluğu uluslararası alandaki karışıklıklara boğazına kadar batmışken ilan ediliyor ve ikisi de içeride reformlar yapılmasını olduğu kadar Avrupa kamuoyunu da hedef alıyordu.¹¹ İkisi de en resmî imparatorluk fermanı biçiminde çıkarılmış ve daha özel nizamnamelerle tamamlanacağı vaadiyle etkili kılınmaya çalışılmıştı. 1839'daki güvenceler 1856 fermanında da tekrarlanıp genişletiliyordu. Gelgelelim, aralarında önemli farklılıklar da vardı. 1856 fermanı, yapılacak değişiklikleri sayarken öncekinden daha titizdi; 1839'da bulunulan vaatlerin yinelenmesiyle başlıyor, ama daha da ileri gidiyordu. Üstelik 1856 fermanı, 1839'daki örneğinden farklı olarak, çelişkili bir nitelik taşıyordu. O günlerin Osmanlı belgelerinde alışılmadık derecede açık ve öz bir dil kullanılması sayesinde daha modern ve Batılı bir görüntü sunmakla kalmıyor, ayrıca dinî hukuka, Kur'an'a ya da eski kanunlarla imparatorluğun parlak devirlerine tek bir kelimeyle dahi atıfta bulunulmuyordu. Bu durum psikolojik açıdan tehlikeliydi. Yalnız ferman bütün olarak ileriye bakıyordu, geriye değil.

10) Batılılar bu fermanı, Bab-ı Âlî'nin 1856 Paris Barış Konferansı'nda resmî olarak tebliğ ettiği ve fermanın ilan edilışinden hemen sonra dağıtılan Türkçe metinlerdeki başlığı izleyerek, hep Hatt-ı Hümayun şeklinde adlandırmışlardır. Türkler ise, hemen her zaman, *Düstur*, C. I (İstanbul, 1289), s. 1 ve 7'de değinildiği şekliyle 'İslahat Fermanı', ya da çok yaygın bir ifadeyle 'imtiyazlar fermanı' diye adlandırmışlar. Ben, 1839 fermanıyla karıştırılmasını önlemek amacıyla, Batı'da yaygın olan biçimi kullanmayı tercih edeceğim.

1856'da dağıtılmış olan orijinal fermanın iyi korunmuş kopyaları, Stratford'dan Clarendon'a, No: 213, 21 Şubat 1856, ilişkiler, FO 78/1173 ve Prokesch'ten Buol'a, No: 16A-G, 21 Şubat 1856, HHS, XII/56'daki hem Türkçe hem Fransızca versiyonlarda görülebilir; 1856 fermanının Türkçe metninin bir sureti için bkz. *Tanzimat*, C. I, s. 56 ve sonrası. Türkçe metin basılı haliyle pek çok yerde bulunabilir: Örneğin Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C. IV (İstanbul, 1328-1330), s. 2048-2062; Türkçe'ye aktarılmış biçimi ve yorumlarla birlikte en yararlı olarak, Thomas Xavier Bianchi, *Khaththy Humaioun... en français et en turc* (Paris, 1856). Modern Türkçe'ye aktarılmış biçimi içinse, Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 266-272. Türkçe metin madde madde sıralanmamıştı; bundan dolayı paragraflamada çeşitli Fransızca versiyonlar arasında bazı farklılıklara rastlanır. Resmî Fransızca metin pek çok yerde bulunabilir, örneğin: George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. II, s. 3-9; Eichmann, *Reformen*, s. 353-360; Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 263-270. Grégoire Aristarchi Bey, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C. II, s. 14-22'de Türkçe'den yapılmış bağımsız bir çeviriyi aktarır. İngilizce bir çeviri içinse bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* (Princeton, 1956), C. I, s. 149-153.

11) Bu nokta, yani 1856 fermanının Avrupa kamuoyunu yatıştırmak amacıyla çıkarılmış olması, özellikle Osmanlı devlet adamlarının fermandaki vaatlerin bir bölümünün uygulanma yollarını ele almak üzere yaptıkları özel bir toplantının raporunda belirtilir: Mehmed Selâheddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1306), s. 149.

1856 fermanındaki vaatlerin bir kısmı önceden de yapılmış olduğu halde, ileriye dönüklüğün geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz. İltizam sisteminin ve rüşvetin kaldırılması yine vaat ediliyordu. Müslümanlar ile gayri-müslimler askerlik konusunda aynı yükümlülüklerle bağlı olacaktı. Fermana eklenen bir notla, İslâm dininden ayrılanların ölümle cezalandırılmayacağını bildiren 1844 yılındaki teminat yinelenmişti.¹² Yalnız Hatt-ı Hümayun'un diğer maddeleri 1839'daki vaatleri aşıyordu: yıllık bütçenin sıkı biçimde denetlenmesi, bankaların kurulması, ekonominin düzeltilmesi için Avrupa sermayesi ve hünelerinden yararlanılması, ceza ve ticaret kanunlarının yapılması, hapishane sisteminin reformdan geçirilmesi, Müslümanlar ile gayri-müslimleri ilgilendiren davalara bakacak karma mahkemelerin kurulması.

Bunlar ve diğer reformlar, hangi inancı taşıyıp hangi sınıftan olurlarsa olsunlar, padişahın uyruğundaki herkese yarar getirecek eşitlik ilkesinin yeniden onaylanması yine Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin bir yansıması olmakla birlikte, eşitliğe yapılan vurgu 1856'daki fermanında çok daha belirgindi. Osmanlılığın kapsamı daha ayrıntılı biçimde açıklanıyordu: Askerlik hizmetinde, adalet idaresi alanında, vergilerde, sivil ve askerî okullara alınmada, kamu görevlerine girme ve toplum içinde saygı görmede herkes eşit olmalıydı. İftira ve suçlamalara karşı özel bir maddeyle, memurlar ya da sıradan kişilerin "imparatorluğumun uyruklarından herhangi bir sınıfın, dil, din ya da ırkı sebebiyle başka bir sınıfı aşağılama eğilimi taşıyan" küçük düşürücü hitapları¹³ kullanmaları yasaklanıyordu. Karma mahkemeler önünde bütün tanıklar eşit statü taşıyacak ve herkes kendi dini usullerine göre yemin edecekti. Ferman, millet engellerinin kaldırılmasını, imparatorluktaki bütün halkları kapsayan ortak bir vatandaşlığı içeren sözlerle doluydu. "İmparatorluğun uyrukları," "yüce padişahın uyrukları" ve "Yüce Osmanlı Devleti'nin uyrukları" deyiş-

12) Hatt-I Hümayun metni, sadece "Hiç kimse dinini değiştirmeye zorlanmayacak" -Şura, H: 257'deki (Bell'in çevirisi), "dinde zorlama yoktur" deyişinin bir yansımasıdır belki- diye belirterek bu nazik konuya fazla girmiyordu.

13) Bu madde anlaşılan, sadece yaygın gâvur terimini ve onun edebî karşılığı olan *kâfir* terimini değil, ayrıca *reaya* terimini de içeriyordu. Reaya, başlangıçtaki 'cemaat' anlamından kopup sultanın köylü uyruklarını anlatmaya başlamıştı, ama on dokuzuncu yüzyıldaki yaygın kullanımı sadece imparatorluktaki gayri-müslim uyruklardan bahsedilirken söz konusuydu. Krş. Bianchi, *Khaththy Humatoun*, s. 12, n. 1, ve H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I, Kısım I (Londra, 1950), s. 237. Joseph von Hammer-Purgstall, *Des osmanischen Reichs Staatsvetfassung und Staatsverwaltung* (Viyana, 1815), C. I, s. 181, reaya teriminin olumsuz çağrışımlarını açıklar.

leri fermanda durmadan yinelenmektedir.¹⁴ Hatt-ı Hümayun'un girişinde, imparatorluğun bütün uyrukları arasındaki bağ olarak yurtseverlik, yani 'vatandaşlık' kavramına yer verilmişti.¹⁵ Bu, laik ve Batılı milliyet kavramına doğru atılmış bir adımdı. Yine de, din ayrımı gözetmeksizin eşitliğe yaptığı vurguyla birlikte, Hatt-ı Hümayun'un kısmen Hristiyan ve diğer gayri-müslim toplulukların haklarını sıralaması, özellikle de millet örgütlenmelerini sürdürmesinde (bunlarda reform yapılmasını öngörmekle birlikte) örtük bir düalizm vardı. Millet sınırları bulanıklaşıyordu, ama hâlâ vardı. Tam eşitlik, eşitlikçi Osmanlılık, teoride henüz geleceğe ait bir beklentiydi.

Hatt-ı Hümayun, üç ayrı hükmüyle, yönetimde temsil ilkesini genişletmeyi de vaat ediyordu. Bu ilkeyi somutlaştıran eyalet ve kömün meclisleri, Müslüman ve gayri-müslim delegelerin adil biçimde seçilip meclislerde tartışma özgürlüğünün sağlanması amacıyla yeni baştan oluşturulacaktı. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye artık gayri-müslim temsilciler de alınacaktı. Üstelik millet yapıları yeniden öyle bir düzenlenecekti ki, gayrimüslim toplulukların dünyevi işleri, yalnız ruhban sınıfınca değil, ayrıca laik delegelerin de yer aldığı meclislerce denetlenecekti. Bu şekilde, Meclis-i Vâlâ ve millet örgütlenmeleri aracılığıyla temsil ilkesi bütün imparatorluğa yayılmış bulunuyordu.

Hatt-ı Hümayun'un ilan edilmesine gösterilen tepkiler karışık, ama genelde coşkudan ziyade muhalefet uyandırmıştı. En muhalif

14) *Tebaa-yı şahane, tebaa-yı saltanat-ı seniye, tebaa-yı Devlet-i Aliyye*. 1839 Hatt-ı Şerifi'nde *tebaa-yı saltanat-ı seniye* deyişi bir kez kullanılmış ve anlaşılan o vesileyle bulunmuş bir deyişti: Bkz. T.X. Bianchi, *Le Nouveau Guide de la conversation...*, 2. basım (Paris, 1852), s. 296, n. 2.

15) Bianchi, *Khaththy Humaïoun*, s. 4, n. 1, burada Fransızca *patriotisme* yerine kullanılan *vatandaş* teriminin yeni bir biçim olduğunu söyler. On dokuzuncu yüzyıla kadar 'doğum ya da ikamet yeri' anlamına gelen *vatan* sözcüğü, yüzyıl ortasına gelindiğinde, hem halk dilinde hem de resmî kullanımda, Fransızca *patrie* olan 'anayurt'a karşılık geliyordu. Krş. Reşid'in *vatan*'ı 1856'daki kullanışı için, Cevdet, *Tezâkir*, s. 75. 1839 Hatt-ı Şerifi'nin resmî Fransızca metninde *millet* tuhaf biçimde *patrie* şeklinde çevrilirken, Türkçe metinde görünen *vatan* sözcüğü iki kez *pays* şeklinde karşılanıyordu. Bu sözcüğün evrimi hakkındaki yorumlar için bkz. Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey," *Journal of World History*, 1:1 (Temmuz 1953), s. 107-108; krş. terimin Arapça'daki evrimi konusunda, Sylvia G. Haim, "Islam and the Theory of Arab Nationalism," *Die welt des Islams*, n. s, IV:2/3 (1955), s. 132-135. Ondan sonra *vatandaş* 'citizen' yerine kullanılmaya, 'patriotism' ise, örneğin Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867'de Sultan'a yazdığı mektuptaki Fransızca terimlerin Türkçe çevirisinde gösterildiği gibi *vatanperverlik* şeklinde çevrilmeye başlandı. *Vatan* ise 'anayurt' anlamında kullanılmaya devam edildi, ama duygusal içeriğinin çoğunu Yeni Osmanlılar'ın, özellikle Namık Kemal'in 1873 yılında yazdığı *Vatan yahut Silistre* adını taşıyan oyunundaki (bkz. Bölüm 8) kullanılış tarzından alıyordu.

olanlar Müslüman Türklerdi. Bilhassa başkentteki insanlar, fermanın ilan edilmesine yol açan dış baskılara karşı öfkeliydiler. Şeyhülislâm, anlamlı biçimde, sadece İngiliz ve Fransız donanmalarının değil, iki ülkenin kara ordularının da İstanbul çevresine toplandığına dikkat çekiyordu. Reşid, onun bir tavizler fermanı olduğunu söyleyerek hat'tı açıktan açığa eleştirmektedir. Nitekim, yazdığı uzunca bir lâyi-hada, Âli ile Fuad'ın Hristiyanlara siyasal ayrıcalıklar tanımakta fazla ileri gidip aceleci davrandıklarını öne sürüyordu. Hristiyanlara artık yüz yıl, hatta yirmi yıl önceki gibi davranılamayacağına kuşku yoktu, ancak değişiklikler yavaş yavaş ve yabancıları işe karıştırmadan gerçekleştirilmeliydi. "Fermada vaat edilen tam eşitlik," diyordu Reşid, "Osmanlı İmparatorluğu'na, hâkim millet ile yönetilenler arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak, geçmiş altı yüzyılda olduğundan tamamen farklı bir renk verecekti. Müslüman kamuoyu bunu kabul etmezdi; önce zihinler hazırlanmalıydı." Reşid, imparatorluğun çeşitli yerlerinde çıkacak sorunlara önceden işaret etmekteydi. Fermanın hazırlanış tarzı ile Paris Antlaşması'nda fermanın söz edilmesine de güçlü itirazları vardı. Bu konular devlet ile padişahın onuru, bağımsızlığı ve bütünlüğünü ciddi biçimde etkilerdi. "Üstelik," diye sürdürüyordu Reşid, "nazırlar ile onların bir avuç köle ruhlu izleyicisi, fermanı tartışmak üzere eskiden beri yapılagelen genel bir âyan meclisi toplantısını atlayarak, işi aceleye getirme yolunu seçmişlerdi".¹⁶

Reşid'in o sırada, hükümet kendi öğrencilerinin kontrolündeyken görevde olmamasından kaynaklanan bir kişisel kırgınlık duygusuyla hareket ettiği kesindi tabii, yine de eleştirileri yersiz olmadığı gibi, eşitliğin vurgulanmasına kızıp *gâvur* teriminden hiçbir koşulda vazgeçmeyecek başka Türkler tarafından da destekleniyordu. Bu kişiler Müslüman milletin atalarının kanıyla kazandıkları hâkim konumun terk edildiğini söylüyorlardı; "Müslümanlar adına ağlanacak bir gündü."¹⁷ Sayısı fazla olmayan yarı-Batılılaşmış genç efendiler ise fermanı sevinçle karşılamışlardı. Bunların bazılarının, Müslümanlarla gayri-müslimlerin Osmanlı toplum hayatında gide-rek daha çok iç içe geçmeleriyle, Müslümanların gayri-menkul mallarının artma ihtimaline sevindikleri bildirilmekteydi. Yine de bu

16) Reşid'in lâyihası için bkz. Cevdet, *Tezâkir*, s. 76-82. Bununla birlikte Reşid, aynı sıralarda, Avrupalı dostlarına açıkça Hatt-ı Hümayun'un yeterince cesur olmadığını söylüyordu! Prokesch'ten Buol'a, No: 16D, 21 Şubat 1856, HHS XII/56.

17) Cevdet, *Tezâkir*, s. 67-68.

örnekler istisnaydı. Reform yanlısı Türkler, yalnızca dış dayatmaya değil, Hatt-ı Hümayun'un muhalefet uyandıracağı kesin olan geniş kapsamına da kızıyorlardı. "*Hatt-i-Humayoon* yazarlarına hiç tahammülüm kalmadı," diyordu bir tanesi. "Reformlarımızı hızla sürdürüyorduk, oysa şimdi bu aptalca adım atılıyor. Belki ıslahatçıların yirmi yıllık çabası da boşa gidecek... Fermanı Paris'ten gönderenler, bizim kurumlarımızdan tamamen bihaberler."¹⁸ Anadolu'nun içlerinden, "son *Hatti Humayoon*'la Müslüman ırkının içinde taşıdığı bağnazlığın canlandırıldığı, insanların fermanı başlarına dert ettiği için Avrupalılardan, kendisine ayrıcalık sağladığı için de Rusya'dan nefret ettikleri..." bildiriliyordu.¹⁹ Maraş ile Suriye'nin bazı merkezlerinde taşkınlıklara bile rastlanmıştı.²⁰

Hatt-ı Hümayun, genelde daha olumlu çizgide olmakla birlikte, Bab-ı Âli'nin Hristiyan uyrukları arasında da karışık tepkilere yol açmıştı. Hristiyanların değerlendirmeleri özgül konumlarına bağlıydı. Herhalde en coşkulu olanlar, fermanın milletlerin yeniden örgütlenmesini emreden ve değişken ruhanî gelirler yerine ruhban sınıfına belli ücretler ödenmesini öngören hükümlerinde Rum Ortodoks hiyerarşisinin nefret edilesi boyunduruğundan kurtulma şansı gören Bulgarlardı.²¹ Sıradan Hristiyanlar, hangi mezhepten olurlarsa olsunlar, eşitlik hükümlerinin büyük bölümüne duydukları coşkunun yanı sıra, millet işlerinin denetlenmesinde laik insanların daha çok söz sahibi olmalarını da onaylıyorlardı. Ancak, askerlik hizmetinde eşitlikten hoşlanmamışlardı. Kaldı ki, Türklerin bile hoşlanmayıp her fırsatta kaçmaya çalıştıkları bu yükü Hristiyanların seve şeye taşıyacaklarını düşünmek basbayağı aptallık olurdu. Kırım Savaşı'nda yaşanan deney öyle kötü sonuçlanmıştı ki, teoride gerek Müslümanlar gerekse Hristiyanlar için eşit bir yükümlülük olan askerliğin bedelinin ödenmesi

18) Nassau Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 72.

19) Van Lennep, 12 Haziran 1858, No: 386, ABCFM, Armenian Mission, VIII.

20) Müslüman Türklerin Hatt-ı Hümayun'a gösterdikleri tepkiler konusunda bkz. Cevdet, *Tezâkir*, s. 66-89, burada Reşid'in uzun lâyihasına yer verir; Ahmed Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 14:81 (1340), s. 195 dipnot, büyük ölçüde Cevdet'in bilgilerini kendisininmiş gibi gösterir; Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 258-259; Karal, *Islahat Fermanı Devri* (Ankara, 1956), s. 7-11, büyük ölçüde Cevdet'i basitleştiriyordu; George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C. IV, s. 177, 201-203; Andreas D. Mordtmann, *Anatolien; Skizzen und Reisebriefe* (Hannover, 1925), s. 252, 255-256, 262.

21) Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925), s. 188; William W. Hall, *Puritans in the Balkans* (Sofya, 1938), s. 15.

ilkesi Hatt-ı Hümayun'a da konmak zorunda kalınmıştı.²² Yüksek rütbeli din adamları Hatt-ı Hümayun'a muhaliftiler, çünkü böylece milletler üzerindeki nüfuzlarını, ruhanî tebaalarını soyma fırsatlarını kaybetme durumuyla karşı karşıya geliyorlardı. Sözelimi, gayri-müslimler arasındaki önceliğini kaybetmekten korkan Rum hiyerarşisinin hoşuna gitmeyen yan, sadece geleneksel ayrıcalığının tehlikeye girmesi değil, aynı zamanda eşitliğe yapılan genel vurguydu. "Devlet bizi Yahudilerle bir tutuyor," diyorlardı bazı Rumlar, "oysa biz İslâm'ın üstünlüğünden memnunduk."²³ İzmit'teki Rum metropolitenin, Bab-ı Âli'deki törenden sonra Hatt-ı Hümayun kırmızı saten torbasına tekrar konurken kendisine atfedilen şu dileği ağzından kaçırmış olması pekâlâ mümkündür: "İnşallah o torbadan bir daha çıkmaz."²⁴ Aslında, Rum din adamlarının diğer gayri-müslim din adamları karşısındaki önceliği bütün Tanzimat dönemi boyunca bir dereceye kadar korunmuş olsa bile, Rumların bu fermanla eşitliğin yavaş yavaş yerleşmesinden endişelenmekte geçerli sebepleri vardı.²⁵

Özetle, Hatt-ı Hümayun'un ilan edilişi, Tanzimat döneminin önemli belgelerinden biri olarak yerini almakla birlikte, değişik biçimlerde onaylanmıştı. Âli ile Fuad kötü bir işten açıkça en iyi biçimde yararlanmışlar, daha aktif bir dış müdahaleyi önleyip inisiyatifini kendi ellerinde tutmak amacıyla fermana razı olmuşlardı.²⁶ Paris barış antlaşmasındaki dış müdahaleyi yasaklayan madde, onların izlediği yönün mantığını doğrular gibiydi.²⁷ Ne var ki Hatt-ı Hüma-

22) Prokesch'ten Buol'a, No: 39, A-E, 16 Mayıs 1856, HHS, XII/56, Benoît Brunswik, *Études pratiques sur la question d'Orient* (Paris, 1869), s. 148-149, Hristiyanların silahlanmasından korkan Bab-ı Âli'nin Hristiyan patriklere bu noktaya itiraz etmelerini emrettiğini bildirir. Ancak Hristiyan halkların itiraz etmek için kendilerine özgü gerekçeler bulunduğunu, patriklerin Hatt-ı Hümayun'dan hoşlanmamakta bağımsız sebepleri olduğu açıktır.

23) Cevdet, *Tezâkir*, s. 68.

24) Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 142; Karal, *Islahat Fermanı Devri*, s. 11. Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 191'de aynı sözleri 1839 fermanının okunuşu sırasında Rum Ortodoks patriğinin söylediğini iddia eder, ancak bu iddia yanlış olsa gerektir. Daha fazlası için bkz. Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 140, 147-148; Senior, *Journal*, s. 152. Cevdet, *Tezâkir*, s. 82-83, tamamiyle Bab-ı Âli'nin hizmetine sadık bir Rum olan ve eşitliğin tanınmasının çok ani olduğunu, geçmişten gelen âdet ve değerlere ters düştüğünü ileri süren Stephen Vagorides'in bir muhturasını özeyleyip aktarır.

25) Krş. eyalet meclislerindeki emsal hakkında 1869 (?) nizamnamesinin 2. maddesi: *Düstur*, C. I, s. 719; Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 297.

26) Fuad, hat'ın çıkarılışının, büyük devletlerin Osmanlı reformları konusundaki ayrıntıları barış antlaşmasına sokmalarını önlediğini ileri sürmekteydi: Cevdet, *Tezâkir*, s. 85.

27) Bu maddenin yorumu konusunda bkz. Ek A.

yun'un dış kaynaklı olduğu, herkesin bildiği bir gerçektir. Bu durum sadece Türkleri kızdırmakla kalmıyor, aynı zamanda Hristiyan azınlıklar arasında, vaat edilen eşitliğin sağlanmasına destek bulmak için, fermanı ancak baskılar sonucunda çıkarabilmiş Osmanlı hükümetinden ziyade Avrupa'ya umut bağlama eğilimlerini doğuruyordu. Osmanlı nazırları Hatt-ı Hümayun'u herkese değişik biçimlerde açıklamaya çalışmışlardı: Avrupa devletleri ile gayri-müslim uyruklarına, kendilerine verilmiş önemli bir taviz olarak; Müslüman uyruklarınaysa, özellikle yeni ya da onların prestijini sarsıcı hiçbir yan içermeyen bir belge olarak.²⁸ Hatt-ı Hümayun'un varlığı bile taviz verildiği için Müslümanların, gerçekleştirilmediği içinse Hristiyanların ve Avrupa'nın şikayetlerine zemin hazırlıyordu. Bu yüzden, tantanayla bir Hatt-ı Hümayun çıkarılması yerine, bir dizi küçük tedbirle daha fazla adım atıp daha az tepki çekmek mümkündü. Ne var ki, ferman sürekli bir saldırı hedefi olarak kaldı. Oysa kendi başına uygulatıcı bir niteliği de yoktu; yürürlüğe konması için yeni kanunlar çıkarılıp pratik adımlar atılmalıydı.

Bu çabaların başarısı, gerek imparatorluk içindeki memur sınıfında ve eğitim düzeyinde sağlanacak ilerlemelere (fermanın hiç el atmadığı konulardı bunlar), gerekse 1856'da imparatorlukta egemen olan genel düşünce iklimine bağlıydı. "İyi öğüt verebilir, ama iyi âdet veremezsiniz," der bir Türk atasözü. Hatt-ı Hümayun'dan on yıl sonra reform programının başarılarını değerlendiren Fuad Paşa da şu sözü yineliyordu: "*Lon ne saurait improviser la réforme des moeurs**."²⁹ Avusturya Büyükelçisi Baron Prokesch de aynı fikirdeydi. Fikirleri değiştirip toplumsal değişiklikleri gerçekleştirmek zaman alır, diyordu; reform işi aceleye gelmezdi.³⁰ Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasının önünde ne tür engellerin bulunduğuysa, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Savaşı sonundaki durumu ve imparatorluk içindeki halkların bakış açıları ışığında anlaşılabilirdi.

* * *

28) Bkz. Fuad Paşa'nın hat'tın gerçekte Hristiyanların Meclis-i Vâlâ'ya üye olarak alınacaklarını değil, sadece tartışmalara katılmaya çağrılmalarını gerektiğini belirttiği şeklindeki, Müslümanlar açısından oldukça aldatıcı (ancak Hatt-ı Hümayun'un aslına uygun metnine göre haklı çıkan) tezi: Cevdet, *Tezâkir*, s. 71.

*) (Fr.) Adetler bir çırpıda ıslah edilemez. (ç.n.)

29) "Considérations sur l'exécution du Firman Impérial du 18 février 1856", Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 26.

30) Prokesch'ten Buol'a, No: 41C, 20 Mayıs 1856, HHS XII/56.

Osmanlı İmparatorluğu 1856'da, hâlâ her hükümetin zorlukla idare edebileceği çok geniş bir alana yayılmış topraklara sahipti. Bu kadar geniş bir bölgede reformları etkin biçimde uygulayabilmek daha zordu. Sırbistan, Boğdan, Eflak, Mısır ve Tunus değişik derecelerde özerklik kazanmışlardı; ondan sonraki yirmi yılda Fransız egemenliğinden kurtulma çabasıyla Bab-ı Âli'ye yaklaşan Tunus dışında hepsi de bağımsızlık yolunda hızlı adımlarla ilerliyordu. Merkezî hükümetin Asya'daki Arap eyaletleri üzerindeki denetimi, elli yıl öncekine göre daha sıkı olmakla birlikte, hâlâ yerleşmiş değildi. Aşiret grupları sık sık Bab-ı Âli'nin denetiminden neredeyse tamamen kurtuluyorlardı. Genelde, merkezî hükümetin bazı bölgelerde denetimi az olmakla kalmıyor, bu bölgeler hakkında pek bilgisi de olmuyordu. Sultan Abdülmecid'in bir sorusu üzerine Kırım Savaşı döneminde Yunanistan sınırındaki köyleri yeniden gruplandırma konusunda çıkan tartışma, bölgenin tek bir haritasının bile bulunmadığını ortaya koymuştu. Tanzimat döneminin sonunda Türkler hâlâ kendilerine ait Balkan topraklarının haritalarını Avusturya-Macaristan genel kurmayından satın alma ihtiyacını duyuyorlardı.³¹

İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan insanların sayısı 36 milyon kadardı.³² Sayıları yaklaşık 21 milyona varan Müslümanlar kesin çoğunluğa sahipti, ancak sayıları tahminen 10-12 milyon kadar olan Türkler azınlıkta kalıyordu. Türkler sadece Anadolu'da ve toplu bir kitle halinde yaşıyorlardı. İmparatorluktaki diğer halklar, Bulgarlar dahil 6 milyonla Slavlar, 2 milyonla Rumlar, 4 milyonla Romenler, 2,5 milyonla Ermeniler, 6-8 milyonla Araplar, 1,5 milyonla Arnavutlar ve 1 milyonla Kürtlerdi. Yahudilerle öbür halklar daha küçük gruplardı. Çoğu Gregoryen kilisesinden olan Ermeniler dışında, gayri-müslimlerin büyük çoğunluğu Rum Ortodokstu. Bu heterojenlik, yeniden örgütlenmiş bir imparatorluğu Osmanlılık temelinde kaynaştırma girişimlerinde reformcuları başarılması çok güç bir görevle karşı karşıya bırakmaktaydı. Yüzyıllardır ırkların

31) Cevdet, *Tezâkir*, s. 50-51; Alexander Novotny, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*, C. I (Graz-Köln, 1957), s. 183. Bu dönemdeki, çoğunu Avrupalıların yaptığı coğrafya çalışmaları konusunda bkz. İ.H. Aykol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji," *Tanzimat*, C. I, s. 527-548.

32) Buradaki en tartışmalı rakamlar Araplarla Türklere ait olanlardır. Ubicini, Mısır ve Tunus'takiler dahil olmak üzere sadece 4.700.000 Arap sayar. Bu rakam düşük görünür, ama Mısır'ın nüfusu Mehmed Ali'nin egemenliğinin sonlarına doğru 2 milyonu biraz aşırıyordu: Helen Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt* (Cambridge, Mass., 1961), s. 263, 278-280. Sayılar ve nüfus kaynakları konusunda bkz. Ek B.

birbirleriyle kaynaştığı ve her inançtan sıradan insanlar arasında önemli bir dinî yakınlaşma görüldüğü doğrudur. Buna rağmen, ruhanî hiyerarşilerin kendi çıkarlarını düşünerek güçlendirdikleri millet engelleri hâlâ kalkmış değildi. Milletler, sadece Müslümanlarla gayri-müslimler arasındaki ayrımı değil, aynı zamanda on dokuzuncu yüzyılda Bab-ı Âli'ye sayısız sorun çıkaran gayri-müslim mezhepler arasındaki uzlaşmaz düşmanlıkları da vurguluyorlardı: Hristiyanların Musevileri hor görmesi, Rumların Ermenilere olan düşmanlığı ve Gregoryen, Katolik, Protestan Ermenilerin birbirleriyle kavgaları, vb. İmparatorluktaki halklar arasında kısmî bir dil kaynaşması olduğu da doğrudur. Çok sayıda Rum ve Ermeni kendi ulusal dillerini bilmiyor, Rum ve Ermeni harfleriyle yazmakla birlikte sadece Türkçe konuşuyorlardı.³³ Ne var ki yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kendi ana dillerine daha çok ağırlık veren azınlık halkları arasında Batılı milliyetçilik kavramı giderek güçlenmekteydi. Osmanlılığı benimsemek yerine giderek ayrılıkçılığa doğru sürükleniyordu bu azınlıklar. Milliyetçilik Sırlara, Romenlere ve Rumlara zaten bulaşmış durumdaydı; Bulgarlarla Ermenilere de bulaşmaya başlıyordu. Türkler ve Araplar ise milliyetçilik yoluna girecek Osmanlı halklarının sonuncusuydular.

Bu çeşitlilik içerisinde yönetici grup hâlâ Türklerdi. Türk nazırların Avrupalılara işaret etmekten hoşlandıkları gibi, çeşitli halklar arasında mizaçları ve konumları itibariyle yönetmeye en uygun güç Türklerdi.³⁴ Türk yönetiminin simgesi, Kudüs'te, birbirleriyle kavg eden Hristiyanlar arasında düzeni sağlamak üzere Holy Sepulchre Kilisesi'ne yerleşmiş olan Türk askeri idi. Yönetimi etkisiz ve bozulmuş olsa bile, Türklerde ciddi bir yönetim yeteneği vardı. Yüzyıl ortalarında, Avrupa kaynaklı Türklerin yönetmeye uygun olmadıkları, eğitim görmemiş barbarlar oldukları şeklindeki ağır yargılar, aslında Türkler adına var olan moral üstünlüğün belirtileri sayılmalıdır.

Oysa 'Türk' diye birisi yoktu. Merkezi Bab-ı Âli olan bürokrasiye yoğunlaşmış egemen Osmanlı grubu ile çoğunlukla köylülerden oluşan bir kitleden söz edilebilirdi ancak. *Efendi*, kabalığa işaret

33) Onlar arasında çalışan Amerikalı bir misyoner, Rumların ve Ermenilerin 'tam yarısının kendi dillerini bilmediklerini tahmin ediyordu: ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 21, 11 Ağustos 1874.

34) Krş. Fuad'dan bir Fransız ziyaretçiye: P. Challemel-Lacour, "Les hommes d'état de la Turquie," *Revue des deux mondes*, 2. dönem, 73 (15 Şubat 1868), s. 922.

eden bir hakaret terimi olan ‘Türk’ü aşağılıyor ve kendisini ‘Osmanlı’ saymayı tercih ediyordu. Ülkesi Türkiye değil, Osmanlı Devleti’ydi.³⁵ Dili ise ‘Osmanlıca’ydı; dilini ‘Türkçe’ olarak adlandırabildiği zaman bile onu *kaba Türkçe*’den (sıradan konuşma dilinden) ayırıyordu. Yazarken edatlar ve yardımcı fiiller dışında en az sayıda Türkçe sözcüğe yer verirdi. Toplumsal terazinin öbür kefesindeki bedbaht Türk köylüsüne gelince, genel olarak sıradan gayri-müslimlerden daha iyi bir durumda değillerdi ve kötü idare karşısında çok fazla eziliyorlardı. Ayrıca sıradan Türkler, 1839’dan sonra getirilen beş yıllık askerlik hizmetinin yükünü taşımak zorundaydılar. Yönetim reformuna duydukları ihtiyaç Hristiyanlar kadar çoktu, ama kendilerini koruyacak ne bir antlaşma, ne bir yabancı devlet, ne de bir patrik vardı. Üstelik çoğunun Avrupa’dan haberi bile yoktu.

Bu yüzden, asıl sınır çizgisi Müslümanlar ile Hristiyanlar, Türkler ile Türk olmayanlar arasında değil, yönetenler ile yönetilenler, ezenler ile ezilenler arasındaydı.³⁶ Tepede olanlar (ister Osmanlı devlet memurları ya da subaylar, ister Rum ya da Ermeni bankerler, tüccarlar veya yüksek mevkideki din adamları olsun) kitlelere yukarıdan bakıyorlardı.³⁷ Bu küçük görme tavrı, bazen şehirlilerin taşralılarla, yani köylülükle olan karşıtlığını temsil etmekteydi. Ancak, bu ikiye bölünmede bir gerçeklik payı bulunmakla birlikte, şehirliler kitleleri yönetilenlerdi, yönetici değillerdi; çizgi yine de yönetenlerle yönetilenler arasında çiziliyordu. Ticaretle uğraşanların büyükçe bir kesimi gayri-müslimlerden olduğu için, özellikle Türkler arasında uçurumu kapatacak geniş bir şehir orta sınıfı yoktu. Zanaatçı loncaları (*esnaflar*) on dokuzuncu yüzyılda önceki dönemlere göre daha güçsüzdü ve bazı milletlerde, özellikle Bulgarlarla Ermeniler arasın-

35) Osmanlı İmparatorluğu’nu anlatan bir sürü isim olmakla birlikte, aynı yüzyılın daha sonraki dönemlerinde Türk ulusal bilinci gelişmeye başlayana kadar ‘Türkiye’ adına rastlanmıyordu. Daha yaygın olarak kullanılan terimler *Memalik-i Osmaniye*, *Devlet-i Aliye*, *Devlet-i Osmaniye*’ydi. 1876 Anayasası, *Memalik-i Devlet-i Osmaniye* terimine yer veriyordu.

36) Mustafa Fazıl Paşa, mektubunda, *Lettre adressée à S.M. le Sultan* (yer ve tarih yok, ama Paris’te 1866 sonları ya da 1867 başında çıkmış olmalı), buna kuvvetle parmak basıyordu.

37) Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem* (Londra, 1872), görünüşte bilinçsiz olduğundan çelişkili bir örnekti. Melek Hanım, önemli bir Türk devlet adamı olan Kıbrıslı Mehmet Paşa’yla evli, yarısı Fransız, çeyreği Rum, çeyreği Ermeni olan bir Levanten’di. Otobiyografisinde yer yer köylülere sempatiyle, yönetilenlere aşağılamayla yaklaştığı genel bir tutum sergilemekteydi.

da, reformlar doğrultusunda etki yapmalarına rağmen, ulusal bir orta sınıfı meydana getirmiyorlardı.³⁸ Taşrada da büyük toprak sahipleri ile köylülük arasındaki derin uçurum varlığını tamamen sürdürüyordu. Eyalet âyanları, başka toplumlarda küçük topraklı *gentry'nin** yaptığı gibi ilerici bir kırsal orta sınıf rolünü yerine getirmiyorlar; merkezî hükümetin siyasal ve malî denetimini korumaktaki dağınıklığı ve etkisizliğinden çıkar sağladıkları için reformlara karşı çıkıyorlardı. Âyanlar arasında Müslümanlar bulunduğu gibi Hristiyanlar da vardı; köylülüğü iki kesim de eziyordu.³⁹ Osmanlı toplumunda görülen toplumsal ve ekonomik uçurumlar, din ve dil farklılıkları gibi, hak eşitliğini, herkesin can, namus ve mal güvenliğini sağlamayı ve temsili siyasal kurumları oluşturmayı amaçlayan bir reform programının önündeki ciddi engellerdi.

1856'da var olan bu durum ve aşağıdan örgütlü bir baskının gelmemesi karşısında, yönetici kesim aynı zamanda reformcu kesim de olmak zorundaydı. Oysa yönetici grup, ya amaçlarda ya da reform yöntemlerinde birleşmiş olmaktan uzaktı; bir bölümü de statükodaki her türlü değişikliğin karşısındaydı. Geçmişten kesin bir kopuşa vicdanlarıyla karşı çıkan önemli insanlar (gerçek ve zeki tutucular) vardı. Bu insanlar, görevlerin kötüye kullanılmasının giderilmesini ve yavaş yavaş gerçekleştirilecek bir değişikliği istiyorlardı belki, ama, atalarının izinden giderek, imana ve devlete hizmet etmeyi sür-

38) Esnaf loncalarının arka planı konusunda bkz. Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, C. I, kısım 1, s. 288-299. On dokuzuncu yüzyıl için: H.G.O. Dwight, *Christianity Revived in the East* (New York, 1850), s. 184-185; Salaheddin, *La Turquie à l'exposition universelle* (Paris, 1867), s. 163-168; Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1870, C. 66, *Accounts and Papers*, C. 26, s. 231-235, 247, ve 1871, C. 68, *Accounts and Papers*, C. 32, s. 729, 766-770, 826-827. 1876'nın ateşli reformcusu Süleyman Paşa, İstanbul *esnafının* siyasal reformlarda ne çıkarının ne de etkisinin bulunmasına aldırıyordu: *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s. 76. Ermeni esnafar hakkında bkz. Bölüm 4; Bulgar loncaları üzerine, C.E. Black, *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria* (Princeton, 1943), s. 13-15.

*) Feodalizmde (ve özellikle Britanya tarihinde) soyluluğun altındaki toplumsal sınıf: krallık-aristokrasi-gentry. (ç.n.)

39) Taşra âyanlarının belirleyici konumu ve köylülüğün sıkıntıları hakkında bkz. özellikle Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), passim, ve özel olarak s. 10-11, 75-81, 135-142; *idem*, "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları*, 1940-1941 (İstanbul, 1941), s. 245-251, 259-260; Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), C. I, s. 266-283, köylülüğe konulan vergiler konusunda; Black, *Constitutional Government in Bulgaria*, s. 10-12, yerel çorbacılar, yani Bulgar âyanları konusunda; T.W. Riker, *The Making of Roumania* (Londra, 1931), s. 3-7, 292-294, Eflak ve Buğdan'daki benzer koşullar üzerine; Wayne S. Vucinich, "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period," *Journal of Modern History*, 27:3 (Eylül 1955), s. 287-305, Yugoslav araştırmacıların, özellikle Bogiçević, Hadgibegić, Elezović ve Djurdjev'in bu sorunla ilgili yakın zamanlardaki önemli çalışması hakkında.

dürmek de istiyorlardı. Ayrıca, tek başına imana ve devlete hizmet etmekle daha çok ilgilenen, statükonun sağladığı maddî çıkarlardan dolayı tutuculuğu sürdüren bir kesim de vardı. Yine, önceki bölümde tanımlanan ve yüzeysel Batıcılıkları sebebiyle ciddi bir reformcu olamayan efendilerin içinde yer alan tutuculara rastlanıyordu. Zamanla radikal reformcular da boy göstermeye başladılar; bunlar, İslâm'ı yorumlayış tarzlarıyla olduğu kadar Batı'daki entelektüel, siyasal ve ekonomik modellere dair bilgileriyle de etkili olan, enerjilerinin çoğunu devrin hükümetini eleştirmeye harcayan aceleci genç insanlardı.⁴⁰ Yani bu kişiler, hâkim kesim arasında Tanzimat'ın vaatlerinin gerçekleşmesiyle ciddi biçimde ilgilenen, görece bir avuç insandılar. İç ve dış baskılardan doğan ve devletin korunmasına hasretilmiş bir acillik duygusuna, bir dizi küçük adımla uzak amaçlara yürüme ufkuna, Batı usulleri bilgisi ile modern hayatın gereklerine sahip, ayrıca geçmişin değerinin farkında olup yönetimde sorumluluk duygusu taşıyan Âli ile Fuad eğilimindeki bireylerdi. Bu insanların kibirlilik, yüksek mevki aşkı ve zaman zaman İslâmî geçmişe karşı çok bilinçli olmayan bir kayıtsızlık gibi kusurları yok değildi, ama reformların lideri de onlardı. Karşı karşıya kaldıkları engeller ise çok büyüktü.

Önlerindeki engeller arasında İslâmî geleneğin herkesi saran etkisi vardı. Türk Müslümanlar diğer semavî dinlere bağlı olanlara karşı genelde hoşgörülüydüler; Hristiyanlara ve Musevilere zulüm yapmaya düşkün değillerdi ve onlara pekâlâ şöyle diyebiliyorlardı: "Senininki de inanç, benimki de." Yine de Müslüman Türkler arasında, siyasal kriz zamanlarında fanatik taşkınlıklara yol açabilen bir aşırı duygusallık var olagelmıştır. Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliğine dayanan reformların önündeki daha önemli bir engel, Müslüman Türklerin doğuştan sahip oldukları gurur, üstünlük inancıydı. Kendilerini tartışmasız biçimde egemen millet (*millet-i hâkime*) olarak görüyorlardı.⁴¹ Gurur, ulemanın en bilgili olanları içinde daha belirgindi.⁴² Gurur, inançlarındaki putperestlik ya da sufilik derecesi ne olursa

40) Esas olarak Yeni Osmanlılar; bkz. Bölüm 6.

41) Kont Léon Ostrorog, en bilgili Batılardan birisi, basitçe "İslamiyet fanatiklik değil, gururdur" gözleminde bulunuyordu. *The Turkish Problem*, çev. Winifred Stephens (Londra, 1919), s. 17.

42) Bkz. Cevdet Paşa'nın İslamiyet ve Hristiyanlık üzerine Fransız Büyükelçisi M. Motier'yle görüşmesine ilişkin anlatımı, Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s. 291-294; krş. ayrıca Cevdet, *Tezâkir*, s. 79.

olsun, İslâm'ı hâlâ gerçek inanç olarak kavrayan Türkler arasında da belirgindi. Hristiyanlık ile Musevilik gerçeğin bütünsel değil, kısmî açıklamalarıydı onlara göre. Bu yüzden Hristiyanlar ile Museviler, Osmanlılar tarafından yönetilip onların boyundurukları altında olmaları gibi açık bir sebeple olduğu kadar dinî açıklamalar ışığında da kaçınılmaz biçimde ikinci sınıf vatandaş sayılıyorlardı. Yaygın bir kullanımı olan *gâvur* teriminin altında yatan düşünce, bu Müslüman üstünlüğüydü.

İslâm, yeniliğe (*bid'at*) karşı güçlü bir önyargıyı da getirmekteydi. Osmanlılığı yerleştirme doğrultusundaki reformlar, bu önyargıyla, sadece Müslüman ilâhiyatçılar ve vicdanlarıyla hâlâ hem devlete hem de imana hizmet eden yönetici kesim mensupları arasında değil, aynı zamanda yeniliğe karşı dinî kuşkuyla ataletin tutuculuğunu birleştirecek halkın zihninde de karşılaşılabirdi. Müslüman öğretisine, modernistlerin kurumlar ve âdetlerdeki değişikliğin kabul edilmesini haklı göstermekte yararlanmak üzere giriştikleri *icma*'nın (konsensüs) yanı sıra 'iyi', yani 'kabul edilebilir yenilik' düşüncesinin dahil edildiği doğrudur. Ama konsensüs (*icma*) öğretisi, yenilik yaratmaktan çok, önceden yapılmış bir değişikliğin kabul görmesine dikkat çekmek ve onunla geçmiş arasında bir bağ kurmak anlamına geliyordu. *İcma*'nın geniş bir reformu kapsayabilmesi gücü. İslâmiyetin temelindeki tutuculuk ve yeniliğe karşı önyargılar, Tanzimat döneminde, bilhassa hukuk alanında önemliydi. İslâm sadece bir ibadet biçimi değil, aynı zamanda insanın Tanrı'yla olduğu kadar başka insanlar ve devletle ilişkilerini de düzenleyen bir hayat tarzı olduğu için, dinî hukuk (şeriat) -hukukî bir kanun değil, bir ideal olarak olsa bile- toplumun ve devletin temelini oluşturma konumunu koruyor, gerçekteyse kamu hukukunun çok az yönünü kapsıyordu. Osmanlı padişahları kendi haklarını kanun haline getirmekte hiç duraksamamışlardı, ama şeriat ile dinî mahkemeler de sultanın kanunları ve laik mahkemeleriyle yan yana varlıklarını koruyorlardı. Batı hukuku 1856'ya kadar Osmanlı İmparatorluğu'na ticaret kanunuyla girmeye başlamış ve giderek benimsenir olmuştu. Ne var ki şeriat ilkeleri hukukun bazı alanlarında, özellikle aile ve miras hukukunda, egemenliğini yirminci yüzyıla kadar korudu. Dinî hukuk İçtihat Kapısı'nın onuncu yüzyıldan itibaren kapanışından sonra katılmıştı; katılık, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda, mutlak değilse karakteristik bir durumdu.⁴³ Şeriat ayrıca, yeni tedbirlerin sınanması-

43) Bkz. Léon Ostrorog, *The Angora Reform* (Londra, 1927), Bölüm 1 ve 2.

na yarayan bir simge ya da ölçüt olarak kaldı. Osmanlı reformcuları gerçekte padişahın geleneksel yasama yetkilerine dayanmak, ama diğer yandan, kendilerini eleştirenleri, önerilen tedbirlerin dinî hukukla bağdaştığına veya en azından onunla çelişmediğine inandırmak zorundaydılar. 1876 Anayasası'na göre bile, senatonun (Âyan Meclisi) tüzüğü bu organa bütün kanunların şeriatı uygunluğunu gözetme görevi veriyordu.⁴⁴ Tanzimat devlet adamlarından bir kısmının, modern bir eleştiricinin sözleriyle, "ülkenin hukukî gelenekleri hakkında inanılmaz derecede cahil"⁴⁵ olmaları ve dolayısıyla bazı tedbirlerinde İslâm hukukunu ihlâl ettiklerinin bilincine varmamaları, kendilerinin avantajı olmuş olabilir.

İslâm'ın modernleşmeye, Batılılaşmaya, eşitliğe ve temsili yönetime engel olmadığı ileri sürülebilirdi. Bu tür savlar Tanzimat döneminde gerek Türkler, gerekse yabancılar tarafından ileri sürülmüştü. Ubicini, yüzyılın ortalarında, 'modern demokrasinin bütün esasları'nın Kur'an'ın öğretilerinde bulunabileceğini iddia etmekteydi.⁴⁶ Birkaç yıl içinde Yeni Osmanlılar ve daha sonra Midhat Paşa, İslâmiyetin temelinde demokrasinin yattığını, Müslüman topluluğun başlangıçta bir tür cumhuriyet olduğunu ve seçim ilkesinin imanın temelinde yer aldığını ileri süreceklerdi. Kur'an metinleri, Peygamber'in hadisleri ve ilk dönemki Müslüman pratiği temelinde, hangi siyasal görüşlerin haklı görülebileceğini araştırmaya başlamanın yeri burası değil, ama, Tanzimat dönemindeki bu modernist tezlerin Osmanlı Türkleri arasında yaygın olan Müslüman öğretisi ve geleneğini temsil etmediğini not düşmek gerekir. Osmanlı Türkleri, bildikleri kadarıyla, şeriatı yüce, padişahı halife saymaya koşullanmışlardı; padişahın böyle bir unvanı kullanmasının yerinde olup olmadığı konusundaki tarihsel tartışmaya hiçbir şekilde ilgi duymuyorlardı.

Müslüman geleneği ve bilgisini, kendilerinin hayatı ve ekmeği olan sistemi doğal olarak destekleyen ulema sınıfı korumaktaydı. Tek tek istisnalar bulunmasına rağmen, ulema bir sınıf olarak tutucuydu ve reformların önünde engeldi. Ancak, gerginlik zamanları uygun fırsat sağlarsa halk arasında fanatik duygular uyandırma yeteneğine sahip olmakla birlikte, ulemayı fanatik diye tanımlamak güçtür.

44) Aristarchi, *Législation*, C. V, s. 313.

45) Fuad Köprülü, "L'institution du Vakouf," *Vakıflar Dergisi*, C. II, 1942, s. 32.

46) *Letters*, C. I, s. 57. Krş. 132, burada Ubicini, İslam hukukunun "resmî olarak ulusun egemenliğini, genel oy hakkını, seçim ilkesinin her yana, hatta yönetici iktidara yayılmasını, siyasal toplumun bütün üyeleri arasındaki eşitliği ortaya koyduğunu..." öne sürer.

Ulemanın büyük bölümü, iman eden kesim arasında nüfuzlarını koruyup varlıklı kesimden hibe koparmak uğruna fanatik dindarlık gösterisi yapıyordu.⁴⁷ Öbür yandan, ulemanın içinde çok sınırlı bir kesim Hristiyanların kutsal metinlerini okuyup onun hakkında araştırma yapardı. Açık bir fanatikliği olmamasına rağmen ulema, bir grup olarak, kendi inançlarına beslediği doğuştan gurur kadar o inanç temelinde kurulmuş toplumdaki konumlarından da gurur duyduklarını iddia ediyor, yerleşik gelenekleri savunmanın dışında bir yol tanıımıyordu. Sözün kısası, yeniliğin karşısındaydılar. 1846'da Fransızca öğrenmeye başlayan Cevdet Efendi (daha sonra Cevdet Paşa), eleştiriyle karşılaşma korkusundan bunu gizlice yapmak zorunda kalmıştı; yabancı dil öğrenmek ulema sınıfına mensup olmakla bağdaşmaz görünüyordu.⁴⁸ O da bir ulema mensubu olup Paris'te kalmak gibi olağandışı bir avantajdan yararlanan Selim Sabit Efendi, İstanbul'daki bir okula harita gibi modern hizmetler getirmeye çalıştığında, meslektaşlarının güçlü muhalefetiyle karşılaşmıştı; bu tür uygulamaların iman ve dinle bağdaşmamasıyla suçlanıyordu.⁴⁹ Elbette ulema, sivil bürokratların getirdikleri yeniliklere (örneğin, şariat dışındaki hukuk ilkelerinin benimsenmesi) de karşıydı.⁵⁰

Yeniliklere gösterilen muhalefet konusunda, ilerlemenin önünde engel olan kör inatçılıktan herhalde daha önemli bir olgu, ulemanın çoğunluğunun cehaletiydi. Görünüşe bakılırsa, on sekizinci yüzyılda ulemanın bilgisi ve dayanışmasında belirgin bir düşüş yaşanmıştı.⁵¹ On dokuzuncu yüzyılda ulemanın çoğunluğu gerçekte İslâmiyet hakkında bilgisizdi; hatta dış dünya hakkında da fazla bilgileri yoktu. "İlmi Çin'de bile olsa arayın," sözü Peygamber'in deyişlerinden biri olarak genel kabul görüyordu gerçi, ama ulemanın çoğunluğu ne Çin'i bilirdi, ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen bir parçasını

47) Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C. I, s. 118-119.

48) Fatma Aliye, *Cevdet Paşa*, s. 33-34.

49) Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. II, s. 384. Şeyhülislâm, Maarif Nezareti Selim Efendi'nin kademeli olup kamuoyunu gözetmesi koşuluyla bu tür değişiklikler yapmasına izin verirken, ulemanın protestolarını da destekliyordu.

50) Cevdet, *Tezâkir*, s. 63. 1854'te kadı yetiştirmek amacıyla kurulan ve Hatt-ı Hümayun'un çıkarıldığı yıl ilk diplomalarını dağıtan yeni bir okul, açıkça, Batı etkisindeki hukuka çok sınırlı ölçüde eğiliyordu. 1869'dan sonra yeni kanunlaşan medenî kanunun - Mecelle- kuralları bu okulda öğretilmişti. Ancak Mecelle, sınıflandırma ilkeleri dışında dinî hukuktı; Batı etkisindeki hukukun temel öğreniminin 1869'da kurulan ayrı bir hukuk okulunda yürütülmesi gerekmişti: Ergin, *Maarif Tarihi*, C. I, s. 135.

51) Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, C. I, kısım 2 (Londra, 1957), s. 104-113.

oluşturduğu Avrupa'yı. "Niçin," diye soruyordu Moltke'nin işitebileceği yakınlıktaki bir molla, "bugün bile on bin Osmanlı çıkmasın ve Allah'a olan sarsılmaz inançları, keskin kılıçlarıyla Moskova'ya doğru at koşturmasın?"⁵² Osmanlı okullarında hocalık yapan insanlardı bu sözleri söyleyenler. 1840'larda başlamış eğitim reformları 1856'ya kadar fazla meyve vermediği için, geleneksel mekteplerde olsun medresede olsun, eğitilmiş ve terbiye almış Müslüman Türklerin büyük bölümünü hâlâ ulema eğitmekteydi.⁵³ Buralarda öğretilen konular yüzyıllardır değişmemişti. İlk yıllarda okuma, el yazısı, aritmetik, Kur'an ile din ve ahlâk ilkeleri öğretilirdi. Yüksek öğretim, pek çok bakımdan, İslâmî bir çerçeve içindeki orta çağın *trivium** ve *quadrivium***una⁵⁴ benziyordu.⁵⁵ Elbette çoğu Türkün eğitimi ya azdı ya da hiç yoktu. Ziya Bey 1868'de, Müslüman nüfustaki okur yazar oranının yaklaşık yüzde 2 olduğunu tahmin etmekteydi.⁵⁶ Tanzimat döneminin sonunda yazan Ahmed Midhat, okuma yazma bilmeme oranının yüzde 90-95 arasında olduğunu düşünüyor ve geri kalanının da 'kalemsiz ve dilsiz' oluşuna yas tutuyordu.⁵⁷ Süleyman Paşa, aynı dönemde başkentte bile ancak 20 bin Müslümanın gazete okuyabildiğini tahmin ediyordu.⁵⁸ Üstelik yüksek sınıflardaki okur yazar Türkler bile, ilk yıllarını -bazı üst sınıf kadınlarının sanatlar ve Fransız kültürüyle önemli ölçüde tanışıklığı olmakla birlikte- cahilliğin ve batıl inançların da yuvası olan haremde geçirmekteydiler. Demek ki, imparatorlukta Türklerin düşük eğitim düzeyleri ve İslâm'ın geleneksel tutumları, imparatorluğun genişliği, heterojenliği ve toplumsal yapısıyla birleştiğinde, eşitlikçi Osmanlılık temelindeki reformların önündeki önemli engeller olarak görülmelidir.

Özellikle Kırım Savaşı ve Hatt-ı Hümayun sonrası dönemde daha çok önem taşıyan şu olgu da vardır: Hristiyan Avrupa'nın Türkler üze-

52) "Pasaportlarını Rus temsilciliği vize ederse niçin olmasın?" diye cevap veriyordu bir Türk subay. Ne var ki bu subay Avrupa eğitimi almıştı ve cevabı Fransızca olarak vermektedir: Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, 3. baskı (Berlin, 1877), s. 313-314.

53) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 383 dipnot, gramer okulları (mektepler) ve hocaların ceahleti üzerine.

*) *trivium*: üçlü; dilbilgisi, mantık, retorik. (ç.n.)

**) *quadrivium*: dördlü; geometri, aritmetik, astronomi, müzik. (ç.n.)

54) *Ibid*, C. I, s. 82-102, 115-117; Ubcini, *Letters*, C. I, mektup 9; Arminius Vambéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande* (Berlin, 1876), s. 120-127; Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, C. I, kısım 2, bölüm 11.

55) *Hürriyet*, Sayı: 5, akt. *Tanzimat*, C. I, s. 841.

56) *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 122.

57) Süleyman Paşa *Muhakemesi*, s. 76.

rinde bıraktığı izlenim. Reformların pek çoğu Batı'dan ödünç alınıp uyarlandığı için, onların kabullenilmesi bir ölçüde Avrupa'yla kurulan ilişkilerin niteliğine bağlı olacaktı. 1856'ya kadar ve onu izleyen yıllarda bu ilişkiler büyük ölçüde artmıştı. Batı etkisi, İstanbul ile Batı Avrupa arasındaki telgraf hatında gözlemlenebilirdi; bu hattan Paris'e ve Londra'ya gönderilen ilk mesaj, Müttefik kuvvetlerin 1855'te Sivastopol'a girişini bildirmekteydi.⁵⁸ İmparatorlukta demiryolu yapımı imtiyazları devri savaşıyla birlikte başlarken, Avrupa gemi taşımacılığının çıkarları Osmanlı kıyıları boyunca ilk modern deniz fenerleri dizisinin yapımını hızlandırmaya yardım ediyordu. Batı etkisi daha yüzeysel yanlarda, örneğin denize kıyısı olan kentlerde bıçak, çatal, sandalye ve karyola kullanımındaki çarpıcı artışta görüldüğü gibi çabuk hissediliyordu. Daha Kırım Savaşı'ndan önce taklitçiler bulmuş olan Paris, yani *alafranga* modaları ve tavırları, şimdi daha hızlanmıştı. Bu tür taklitler, zorunlu olarak Batı'nın kavrandığını ya da reformlara eğilim duyulduğunu göstermezdi. En zeki reformcuların bir bölümü aslında *alafranga* kıyafet ve tavırlara karşıydılar.⁵⁹ Ancak Batı etkisi süratle yayılmaktaydı. O devri simgeleyen en çarpıcı olay, Sultan Abdülmecid'in var olan gelenekleri yıkarak İstanbul'da Lord Stratford'un verdiği bir baloya katılmasıydı. Şeyhülislâm affını dilemiş olmakla birlikte, sadrazam, Hristiyan patrikler ve hahambaşı Batı'ya özgü bu toplantıya şeref vermişlerdi.⁶⁰ Müttefik askerlerin geçici varlıkları dışında, iletişim kanalları yine geleneksel yollardı: diplomatlar, gezginler, işadamları, misyonerler, macera peşinde koşanlar, öğrenciler, mülteciler ve imparatorlukta yerel Hristiyanlar. İletişimin hacmi Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Avrupalıların sayısıyla birlikte ciddi ölçüde artmıştı.⁶¹ Ancak Avrupa'nın Osmanlı Türkleri üzerindeki etkisinin her zaman iyi olmadığı açıktı. Ol-
sa olsa karışık bir etki söz konusuydu.

58) Young, *Corps de droit*, C. IV, s. 345.

59) Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb* (İstanbul, 1326), s. 11; Ziya Paşa, *Hürriyet*, Sayı: 35'te, akt. *Tanzimat*, C. I, s. 815. Avrupa moda ve tavırlarının yayılması konusunda bkz. ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 394, 2 Eylül 1857; Spence'den Marcy'ye, 28 Kasım 1856, USNA, Turkey 14. Her zamanki gibi, Hristiyanlar modaları daha çabuk benimsiyorlardı. Kırım Savaşı'ndan hemen önce Fransız modaları İstanbul'daki üst sınıf kadınlarını etkilemiş, saraya bile girmişti. Bu, Mısır'ın yönetici ailesinin serbestçe para harcaman fertlerinin akin edişinin yardım ettiği bir süreçti: Fatma Aliye, *Cevdet*, s. 84; Cevdet, *Tezâkir*, s. 20. Sarayda çatal ve tek kişilik yemek tabağı 1860 yıllarında kullanılmaya başlandı: Leila Hanoum, *Le Harem impérial* (Paris, 1925), s. 139. 1860'lar hakkında bkz. Dumont, *Le Balkan*, s. 120 dipnot.

60) Cevdet, *Tezâkir*, s. 61-62.

61) Cevdet, ticaretin artışı ve bunun Osmanlı hukuku açısından yarattığı sonuçlara özel bir ağırlık verir: *Tezâkir*, s. 63-64.

Avrupa'nın etkisi, diplomatik görevle ya da sivil veya askerî öğrenci olarak Avrupa'ya giden Türklerde görülüyordu. Avrupa'ya gidenler orada Fransızca öğrenip yeni fikirler edindiler. Kırım Savaşı'ndan bile önce Paris'te bulunmuş olan İbrahim Şinasi Efendi gibi bazıları Fransız edebiyatıyla haşır neşir olmuşlardı.⁶² Avrupa'ya savaştan önce gitmiş olanların bir bölümüyse, gördükleri zıtlıktan cesareti kırılarak ya da acı duygularla geri dönüyorlardı. Lâkabını Edinburgh'ta eğitim görmesine borçlu bir subay olan İngiliz Mehmed Said Paşa daha sonraları şöyle demişti: "Kendimi yetiştirdiğimi hayal edene kadar yurt dışında kaldım ve ülkeme geri geldiğimde kendimde sadece hayvanca arzularla duygular buldum..."⁶³ Bazıları da yalnızca Batı tavırlarını ve sefahat alışkanlıklarını kapmaktaydılar.⁶⁴

İlişkilerin çoğu başka yöne akmıştı. İmparatorluktaki Avrupalılar arasında en tanınmış kimseler diplomatlardı. Rus diplomatları, genelde, Balkan Slavları lehine, eninde sonunda imparatorluğun paylaşılmasına yol açacak özel ayrıcalık isteklerinden dolayı Türkleri sürekli kaygılandıran ayrı bir kategoriydi. Nitekim bu dönemin Osmanlı edebiyatı Rus entrikalarından yakınmalarla doludur. Ancak Osmanlıların işlerine sık sık ve dayatmacı bir tarzda karıştıklarından, Osmanlı İmparatorluğu'na savaşta daha yeni destek vermiş devletleri temsil eden Fransız ve İngiliz diplomatlardan da hoşlanılmazdı. Bunlar, Türkleri kendi diplomasi oyunlarında piyon gibi kullanıyor, bazen sadrazamları göreve getirip azlettiriyorlardı. Britanya Reşid'i desteklerse, Fransa da Âli ile Fuad'ı destekliyordu.⁶⁵ 1856'da-

62) Şinasi hakkında bkz. Bölüm VI. Onun başlattığı yeni edebî hareket, yüzyıl ortasında kurulan bu ilişkilerin en önemli sonucu oldu.

63) Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. I, s. 134.

64) Çeşitli örnekler için bkz. Vambéry, *Der Islam*, s. 100, 108-109; Durand de Fontmagne, *Un séjour à l'ambassade de France* (Paris, 1902), s. 305; Dumont, *Le Balkan*, s. 57-58; Hoskier, *Et besøi Grækenland, Ægypten of Tyrkiet* (Kopenhag, 1879), s. 116. Avrupa'ya giden Türklerin sayısını belirlemek zordur. Bab-ı Âli, 1855'ten 1874'e değin Paris'te altmış kadar Osmanlı askerî öğrencisi için küçük bir okul bulundurmuydu: Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 379-381. 1856'da on kişilik bir hükümet kâatibi grubu bilimler üzerine öğrenim görsünler diye Avrupa'ya gönderilecekti: Cevdet, *Tezâkir*, s. 62. 1857'de birçok Osmanlı Rumu ile Ermenisinin yanı sıra yaklaşık iki yüz genç Türk de Paris'e gitti: ABCFM, *Armenian Mission V*, No: 269, tarihsiz, 1857. *Levant Herald*, 17 Eylül 1862, on beş teknik öğrencinin Paris'e gittiğinden söz eder. Biyografik sözlükler, çok sayıda Osmanlı devlet adamının kısa portrelerinde yurt dışındaki hizmet dönemlerine değinir.

65) Krş. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın yorumları, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, 1940-1953), C. I, s. 15.

ki Britanya Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe birçok açıdan Osmanlı İmparatorluğu'na büyük hizmetlerde bulunmuştu, ama bu, Âli'nin kendisini Londra'dan üç kez geri çağırılmasını istemesini engellememişti. Âli'ye göre, Stratford kendisi için "o derece üstün ve belirgin" bir nüfuz istiyordu ki, Bab-ı Âli'nin kendi halkının gözleminde tüm prestijini yitirmesi söz konusuydu.⁶⁶ Yıllar sonra Âli, Stratford'un adını hep gerçek bir kinle anacaktı.⁶⁷ Öbür yandan, rahat Avrupalı davranışları sayesinde yabancı diplomatlarla iyi ilişkiler kuran Fuad, sempatik Fransız Büyükelçisi M. Bourée hakkında hemen hemen aynı eleştirileri dile getiriyordu, çünkü "Fransızlar alçakgönüllü bir şekilde dostça öğütler vermekle asla tatmin olmazlardı; ... ne tür bir iyilik yaparlarsa yapsınlar, Fransa'nın ihsan ettiği bir lütuf olarak takdim edilsin isterlerdi..."⁶⁸ Her ne kadar reformlar hakkında geçerli önerilerle gelse bile Osmanlı devlet adamlarının dış müdahalelere duydukları doğal kızgınlıktan ayrı olarak, bunun sonucunda Bab-ı Âli'nin kendi uyruklarının gözünde itibar yitirmesi, hükümetin yönetiminde gerçekleşecek bir reform programının benimsenmesine önemli bir engeldi. "Yabancılar Türk hükümetini nefret edilir hale getirdikten sonra şimdi de rezil etmeye çalışıyorlar," diyordu 1857'de İstanbul'da oturan bir Ermeni.⁶⁹ Tanzimat devlet adamları bunun tamamen farkındaydılar. "Bab-ı Âli kendisini Büyük Devlet olarak görüyor," diyordu Avusturya Büyükelçisi, "ve gizli iç döküşlerinde Türk nazırlar, aslında güçlenmelerini istediklerini devletlerin kendilerini ikinci sınıf devlet düzeyine indirmelerinden yakınmaktadır."⁷⁰ Önde gelen Türkler, kendilerine ısrarla öğüt veren diplomatların Türkiye'yi gerçek anlamda tanımamalarından da şikayetçiydiler. Cevdet Paşa bir Fransız Büyükelçisi'ne şunları söylemişti; "Siz Beyoğlu'nda [yani Pera, elçiliklerin bulunduğu başkentin en Avrupalı semti] yaşıyorsunuz. Osmanlı devletinin ruhunu, hatta İstanbul'un koşullarını bile doğru düzgün öğrenmiş değilsiniz.

66) Clarendon'dan Stratford'a, 4 Ocak 1856, Private Stratford Mss., FO 352/44, akt. Temperley, "The Last Phase of Stratford," s. 218. Âli bu dönemde elbette kendisini Fransızlar desteklediği için müdahaleye daha çok kızmıştı, rakibi Reşid'iye İngilizler desteklemekteydi.

67) Der. L. Raschdau, "Diplomatenleben am Bosphorus. Aus dem literarischen Nachlass... Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 138 (1909), s. 384.

68) Elliot'tan Stanley'e, No: 68, gizli, 17 Aralık 1867, FO 78/1965.

69) Senior, *Journal*, s. 152.

70) Prokesch'ten Buol'a, No: 41B, 30 Mayıs 1856, HHS, XII/56.

Beyoğlu, Avrupa ile İslâm dünyasını birbirine bağlayan bir berzah-tır. Oradan İstanbul'a ancak teleskopla bakabilirsiniz."⁷¹

Yabancı konsolosların tavırlarının Türklerde bıraktığı izlenim herhalde daha da kötüydü. Konsoloslar, yerel Türk yetkilileriyle bitmez tükenmez kavgalara tutuşma, Türklerle kişisel tartışmalarına ulusal onuru karıştırma ve genellikle küçük birer lordmuş gibi hareket etme eğilimindeydiler. "Her bölgenin konsolosları bağımsız hükümdarlar haline geldiler," diyordu Süleyman Paşa.⁷² Bazı fahri konsoloslar temsil ettikleri ülkelerin milliyetinden olmayıp, yapmacık tavırlar takınan ve himaye görmek isteyenlere ayrılan kazançlarla zenginleşen Levantenlerdi. Ayrıcalıklı konumlarından bazen kuşkulu muamelelerle kişisel çıkar sağlamakta yararlanıyorlardı.⁷³

Diplomat ve konsolosların müdahalesi, bilhassa kapitülasyonlar uyarınca tek tek yabancılara tanınmış olup Osmanlı kanunlarını aşan haklara bağlandığı zaman ciddi dertlere yol açıyordu. Yabancı milliyetlerden olan kişilere Türk mahkemelerinde tanınan özel ayrıcalıklar, konsolosluk mahkemelerinin kazancı ve çeşitli türden vergi muafiyetleri, büyük devletlerin temsilcilerince çoğaltılıp istismar ediliyordu.⁷⁴ En büyük istismar konularından birisi, bu himayenin, imparatorluktan hiç ayrılmamış ve himayesi altında olduğu ülkeyi hiçbir zaman görmemiş binlerce insanı (büyük ölçüde Osmanlı Hristiyanlarıydı bunlar) kapsayacak derecede genişletilmesiydi. Kapitülasyonların tanıdığı ayrıcalıklar onlara iş alanında yeni başarılar elde etmelerini sağlıyordu. Himaye görenler arasında, Osmanlı dominyonlarının dışından gelen ve aslında sadece sözde Batılı olan kişiler de vardı: Britanya himayesindeki Maltalılarla İyonya Rumları, Fransız himayesindeki Cezayirli, Avusturya himayesindeki Hırvatlarla Dalmaçyalılar, vb.

71) Akt. Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 294. Süleyman Paşa, Beyoğlu'ndaki Avrupalıları Türklerle değil, sadece Rumlar ve Ermenilerle ilişki kurdukları için eleştiriyordu: *Hiss-i İnkılâb*, s. 5.

72) *Ibid.*, s. 4.

73) Örnekler için bkz. Bulwer'den Russell'a, No: 177, 27 Eylül 1859, aynı tarihli Bulwer'den C. Alison'a, FO 78/1435'e ilişik; Edmund Hornby, *Autobiography* (Londra, 1928), s. 97-100, 131-139; Dr. K. [Joseph Koetschet], *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1885), s. 69-71; Hill, *History of Cyprus*, C. IV, s. 62, n. 2. 1860'ların Yeni Osmanlıları, her türden diplomatik ve konsolosluk müdahalesinden çok şikayetçiydiler: örneğin bkz. *Hürriyet*, Sayı: 48'de Ziya, akt. *Tanzimat*, C. I, s. 787-789.

74) Kapitülasyon ayrıcalıkları konusunda bkz. özellikle G. Pelissié de Rausas, *Le Régime des capitulations dans l'Empire ottoman*, 2 cilt (Paris, 1902-1905); Young, *Corps de droit ottoman*, C. I, s. 251-278; P.M. Brown, *Foreigners in Turkey: their juridical status* (Princeton, 1914); Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey* (Baltimore, 1933).

Özellikle Kırım Savaşı sırasında ve savaştan hemen sonra, imparatorluğun belli başlı sahil kentleri genellikle kuşuklu, hatta suçlu tiplerden oluşan bu kalabalıkla doldurulmuştu. Bunların pek çoğu, Batı Avrupa ülkelerinin gerçek vatandaşlarıyla birlikte, yine kapitülasyonlar kalkanından yararlanarak imtiyaz koparmaya uğraşıyorlar, görünüşte Türklerin ekonomik kaynaklarını (madenler, tarım ürünleri ya da ulaşım araçları) geliştirmek amacıyla imtiyaz almaya çalışıyorlardı. Oysa asıl amaçları, komisyonlar, garantiler, Avrupa borsalarındaki işlemler ya da Bab-ı Âli aleyhine açılan davalarla çabuk yoldan kâr elde etmektir. İmparatorluktaki saygın Avrupalılar Batı'nın Türk çamuruna bulaşmasının sebebi olan bu durumdan utanç duyuyor, ama elçilikler de Doğu'daki prestijleri uğruna her türlü insanı himaye etmeyi sürdürüyorlardı. Eğer Kırım Savaşı'ndan sonra Batı'yı sayısal bakımdan en çok temsil edilen insanlar bu tipten olsaydı, Batı kökenli reformların benimsendiğini göremezdik herhalde. Baron Prokesch'in alaycı yorumuyla: "Kendilerini bizim uygarlaştırmak ilerlememizin gizlerini öğreteceğimiz Türkler dışında, en azından görünüşte, başka saygıya değer bir halk yoktur."⁷⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda saygı gören Batılılar elbette çıkıyordu. Türkler böyle insanların davranışlarını onaylıyor, ama aynı za-

75) Prokesch'ten Buol'a, 10 Ocak 1856, HHS, XII/56. Himaye sistemi konusunda bkz. Brown, *Foreigners*, s. 93-95; Sousa, *Capitulatory Regime*, s. 89-101; E.C. Grenville Murray, *Turkey*, gözden geçirilmiş basım (Londra, 1877), s. 353-359; Hornby, *Autobiography*, s. 92-94, burada Hornby, takriben 1856'da "Britanya'nın himayesi altında diye bilinen uyrukların" sayısının "1 milyonun biraz altında olduğu" tahminini yapar (s. 93); Senior, *Journal*, s. 42, 46-50, 113, 119, 131; Charles T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (Londra, 1865), C. I, s.76 dipnot; Spence'den Marcy'ye, No: 50, 15 Ekim 1857, USNA, Turkey 14; William'dan Cass'e, No: 98, 17 Eylül 1860, USNA, Turkey 16 İstanbul'daki gerçekten yabancı uyruğuna geçen Osmanlı doğumlarının sayısını 50 bin olarak tahmin eder; Morris'ten Seward'a, No: 74, 7 Ocak 1864, USNA, Turkey 18, Amerika'nın himayesinde olanların bir listesiyle birlikte; Bulwer'den Russell'a, No: 222, Dalzell'den (Erzurum) Bulwer'e, ilişik, No: 16, 30 Eylül 1859, FO 78/1436, Rusların Osmanlı Ermenilerine pasaport satışı üzerine. Himaye görenlerin bir kısmı, elbette tercümanlar gibi yabancı elçiliklerde yasal olarak çalışanlardı: Franz von Werner, *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C. I, s. 74-75.

İstanbul ayaktakımındaki suç işleme eğilimi konusunda bkz. Prokesch'ten Buol'a, No: 56 B, 25 Temmuz 1856, HHS-XII/57, Senior, *Journal*, s. 72-73; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 27 Mayıs 1857 (Ausserord. Beilage); (Marco Antonio) Canini, *Vingt ans d'exil* (Paris, 1868), s. 111-142, orada bulunan bir siyasal mültecinin Galata ve Pera'nın tablosunu çizdiği; Lady Hornby, *Constantinople During the Crimean War* (Londra, 1863), s. 92, 118-119.

İmtiyazlar konusunda bkz. Hornby, *Autobiography*, s. 113-114; Mordtmann, *Anatolien*, s. 521-525; Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 98-100; Prokesch'ten Buol'a, 10 Ocak 1856, HHS/56. İmtiyaz arayışı, Osmanlı devlet görevlilerinin rüşvet almasına da varyordu: Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 88-89, n. 99.

manda onlara kızabiliyorlardı. İçlerinde en çok göze çarpanlar misyonerlerdi. Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ve Amerika'dan gelen, gerek Katolik gerekse Protestan misyonlar imparatorluğun her tarafına dağılmışlardı.⁷⁶ Misyonerler ahlâklı ve Tanrı korkusu bilen insanlar olmalarına, kişi olarak Türklerin saygısını kazanmalarına rağmen, İncil'i yayan faaliyetleri kolaylıkla sorun çıkarabiliyordu. Bir Britanya konsolosluk mahkemesi yargıcının görüşünce, misyonerler "neredeyse adi suçlulardan sonra, dünyada uğraşılacak en sorunlu insanlardı"⁷⁷. Aynı yargıç, bir gün Ayasofya camisine gelip ertesi gün caminin basamaklarından Hazreti Muhammed'i sahtekârlıkla suçlayacaklarını ilan eden bir afiş asan iki İngiliz misyonerle ilgili olağandışı bir örneği aktarmaktaydı. Kırım sonrası dönemde az sayıda Türk, İslâmiyetten Hristiyanlığa geçmesine rağmen,⁷⁸ misyonerlik çalışmalarının çoğu imparatorluk içindeki yerli Hristiyanlar arasında kalıyordu. Böyle bile olsa misyonerlik çalışmaları mezhepçiliği cesaretlendirerek ve Bulgarlar, Araplar ve Ermeniler gibi halkların ana dilleriyle ulusal bilinçlerini yeniden kazanmalarına yardım ederek, genellikle Osmanlıların çıkarlarına ters düşmekteydi. Misyonların kurdukları okullarda Hristiyanlara öncelik tanınmıyor, Müslümanlar daha sonra alınıyorlardı. Müslümanların misyonerlerden sağladıkları yarar, herhalde dinî konular yerine teknoloji alanındaydı. Sözcüleri Cyrus Hamlin, Yanki dehasıyla, İstanbul'da Kırım Savaşı zamanında bir tenekeci dükkânı, bir buharlı fırın ve bir çamaşırhane keşfedivermişti.⁷⁹ Suriye'deki Amerikalı misyonerlerse patatesi, gaz lâmbasını, tel çiviye, dikiş makinesini ve onlara benzer başka aletleri getirmişlerdi.⁸⁰

Öteki Avrupalılar imparatorluğun çeşitli bölgelerine, genellikle şehirlere dağılmışlardı; bunların çoğu tüccar, usta işçi ya da Bab-ı Âli'nin hizmetine girmiş uzmanlardı. Bazıları Müslümanların açıkça saygısını kazanmışlardı. Örneğin Beyrutlu bir Müslümanın, "Muhammed'in sa-

76) Noel Verney ve George Dambmann, *Les puissances étrangères dans le Levant* (Paris, 1900), s. 31-145, Türkiye'deki her türlü Avrupa etkisini değerlendirir. ABCFM kayıtları Amerikan Kongregasyon Kilisesi mensuplarının geniş faaliyetlerini gösterir. Ubcini, *Letters*, C. II, s. 206-208; Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 637-648; Hilaire, *La France Catholique en Orient* (Paris, 1902), passim, Katolik okulları üzerinde durur.

77) Hornby, *Autobiography*, s. 124-125.

78) ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 56, 12 Şubat 1857; No: 79, 11 Mart 1859; No: 82, 9 Nisan 1859; No: 87, 31 Ekim 1859.

79) Cyrus Hamlin, *Among the Turks* (New York, 1878), s. 212-243.

80) Henry Harris Jessup, *Fifty-three Years in Syria* (New York, 1910), C. I, s. 360-361.

kalından daha güçlü bir şey adına yemin etmek istediğinde, Beyrutlu bir tüccar olan "İngiliz Black'in sözü adına" diye yemin ettiği anlatılır.⁸¹ İsviçreli bir hekim olan Dr. Josef Koetschet, bütün olgunluk çağını Türklerin hizmetinde geçirmiş ve çok sayıda Türkün güvenini kazanmıştı.⁸² Böyle kişilerin sayısı çoktu. Ne var ki bu insanların bir grup olarak Türkler üzerindeki etkilerini belirlemek güçtür. Tüccarların çoğu Avrupalı semtlerde bir derece ayrı yaşıyor, genellikle Levantenlerle daha sıkı ilişkiler kuruyor ve bazen kendi aralarında evleniyorlardı; öyle ki sıradan Türklerin, zihinlerinde onları Levantenlerle karıştırmış olmaları mümkündür. Çeşitli yerlerde de Avrupalıların meydana getirdiği küçük koloniler vardı. Ankara'da İngiliz, Fransız ve Hollandalı tüccarlardan oluşan bir koloni 1650'den 1800'e kadar varlığını sürdürmüş, ama elli yıl sonraya hiçbir iz bırakmamıştı.⁸³ Abdülaziz'in hükümdarlığının bir döneminde, Hasköy tersanesindeki dört yüz kadar İngiliz işçinin oluşturduğu bir koloni vardı; onlar Türklere hünerlerini bir parça öğretiyor, ama genelde ayrı yaşıyorlardı.⁸⁴ Amasya'da bir ipek fabrikasında çalışan Alman İsviçrelilerden oluşan oldukça büyük bir koloni, Metz isimli Strasbourglu bir girişimcinindi. Metz de Türkler arasında Protestanlığı yaymayı düşünen bir idealistti. Amasya kolonisi, herhalde İsviçreliler kendilerini yerli sakinlerden daha iyi gördükleri ve onların âdetlerini anlayamadıkları için, Türkleri dinî ya da başka bir açıdan etkileyememiştir.⁸⁵ Bazı Türk yetkilileri ülkenin ekonomik düzeyini yükseltmek amacıyla Avrupalı kolonicilerin bulunmasına çok istekliydiler; nitekim, Kırım Savaşı'nın sonunda çıkarılan bir fermanla, muhtemel kolonicilere bedava toprağın yanı sıra vergi muafiyeti ve altı yıldan on iki yıla kadar askere alınmama sözü vaat edilmişti.⁸⁶ Abdülmecid ile Reşid Paşa, Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Teselya'da Olimpos Tepesi'nin eteğinde bir Polonya kolonisi kurulması için para sağlamışlardı, ancak salgın hastalıklar ve göçler bu top-

81) *Ibid.*, C. I, s. 49; C. II, s. 465.

82) Krş. kaynakçada aktarılan eserleri ve *Aus Bosniens letzter Türkenzeit* (Viyana, 1905) önsözündeki biyografisi, s. v-vii.

83) Van Lennep, *Travels*, C. II, s. 177-178.

84) Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 247-252.

85) Van Lennep, *Travels*, C. I, s. 94-102; Mordtmann, *Anatolien*, s. 94, 472, 559, n. 65; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 301, 17 Eylül 1861; Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1871, C. 68, *Accounts and Papers*, C. 32, s. 733.

86) Metin için bkz. B.C. Collas, *La Turquie en 1864* (Paris, 1864), s. 456-458. Ayrıca bkz. yerel yetkililerin açıklamaları için, Mordtmann, *Anatolien*, s. 512, 539. 1857'de Hariciye Nazırı olan Edhem Paşa, Alman, İrlandalı ve İskandinav göçmenleri çekmekte hiçbir başarı sağlayamadı: Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 310.

luluğu iki yıl içinde yok edecekti.⁸⁷ 1840'larda Boğaziçi'nin Asya yakasında Prens Adam Czartoryski tarafından daha başarılı bir Polonya kolonisi kurulmuştu, ama yine bunun da çevredeki nüfusu ne kadar etkilediğini belirlemek kolay değildir.⁸⁸

Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'na 1830, 1848 ve 1863 devrimlerinden sonra akın akın gelen Polonyalı ve Macar mültecilere diğer Batılılara kıyasla kuşkusuz daha olumlu yaklaşıyorlardı. Polonyalılar ve Macarlar Ruslara karşı sertlikleri dolayısıyla, genelde Türklere daha Türktüler.⁸⁹ İçlerinden birçoğu çeşitli siyasal ve kişisel sebeplerle İslâmiyeti benimsedi, Türk ismini aldı ve Türk kadınlarıyla evlendi. Ülkelerinin yeniden özgürlüğe kavuşması ümidini taşımalarına rağmen, grup olarak hiçbir büyük devletin hizmetinde değillerdi. Aralarında doktor, mühendis ve subay olarak Bab-ı Âli'nin hizmetine giren, meslekî eğitime sahip bir sürü insan bulunuyordu. Yol, demiryolu, kale ve telgraf hatları yapımına, telgraf dairelerine eleman sağlamaya yardım ediyorlardı.⁹⁰ "Burada Türkiye'de, siyasal bir göçmenin sahip olabileceği en büyük özgürlükten yararlanıyoruz," diye yazıyordu Polonyalılarından biri, "aynı zamanda herkesle konuşabiliyoruz. Burada bize üstün ve yararlı varlıklar

87) Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji* (1831-1878) (Varşova, 1935), s. 144-145.

88) Lewak, *Emigracji polskiej*, s. 50-51, Polonyalı milliyetçi ajanlara sığınmak işlevi de gören ve Fransız konsolosun himayesindeki koloniyi tanımlar. Türklerin 'Polonezköy' adını verdikleri bu yerleşim yeri 'Adampol' ve 'Adamköy'e ilişkin çeşitli değinmeler vardır. Ayrıca krş. Ubcini, *Letters*, C. I, s. 325.

89) Özellikle, Rusya'yı ezen bir ülkeden kurtarıcı olarak görülebilecek Balkan Slavları göz önüne alındığında; G. Muir Mackenzie ve A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* (Londra, 1866), s. 236-237. Polonyalı sürgünlerin Rus karşıtı politikaları hakkında bkz. Marceli Handelsman, Czartoryski, *Nicolas Ier et la question du Proche-Orient* (Paris, 1934), passim; ve M. Kukieli, *Czartoryski and European Unity, 1770-1861* (Princeton, 1955), s. 229-250, 272-305. Kossuth'un buna biraz paralel ve Avusturya karşıtı çabaları konusunda bkz. Dénes Jánossy, "Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient," *Archivum Europae Centro-Orientalis*, V:1-4 (1939), s. 113-275.

90) Lewak, *Emigracji polskiej*, Bölüm 4 ve s. 86-88, Türk ordusundaki Polonyalılar hakkında; *ibid*, s. 108, 190-192, diğer serbest meslek sahibi kişiler ve teknisyenler hakkında Jánossy, "Die ungarische Emigration," s. 260-263, Avusturyalıların hazırladığı ve 1854 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmuş yüzü aşkın Macarın listesini, meslekleriyle birlikte verir. 1854'te Osmanlı ordusunda iki Leh alayı vardı: Werner (Murad), *Skizzen*, C. II, s. 125-127. 'Murad', o alaylardan birine mensuptu. Ayrıca bkz. Osmanlı hizmetindeki Polonyalı ve Macarlara değinmeler için, Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C. I, s. 180, ve C. II, s. 120, 169, 231, 262; Avram Galanti (Bodrumlu), *Türkler ve Yahudiler* (İstanbul, 1947), s. 129. Âli Paşa, Polonyalıların bir kısmından pan-Slav faaliyetleri gözlemekte ajan olarak yararlanmış görünür: Josef Kotschet, *Osman Pascha* (Sarajevo, 1909), s. 50-51.

olarak değer veriliyor."⁹¹ Böyle kişilerden en dikkate değer olanı, Avusturyalı bir Hırvat olan Michael Lattas'dı. Lattas, Ömer Lûtfi Paşa adıyla, subaylık ve eyalet valiliğinde seçkin bir kariyer yapmış, Türk ordularının başkomutanı olmuştu. Yabancı kökeni unutulmamıştı, bazen 'Macar' ya da 'Frenk' Ömer Paşa adıyla bilinirdi, yine de Türklerde en iyi izlenim bırakan insandı.⁹² 1857'de Bağdat valisiyken, Ömer'in maiyetinde beş Polonyalı, bir Macar ve iki Hırvatın bulunması dikkat çekici bir özellikti.⁹³

Batılılarla bu temelde ilişki kurulduğu göz önüne alındığında Batı fikir ve kurumları mutlaka karışık etkiler bırakacaktı. Türklerden oluşmuş kütle, imparatorluğu ziyaret edenlerin sayısı 1856 sonrasında başka yolların yanı sıra turistlerin gezileriyle de büyük ölçüde artmış olsa bile, onlarla elbette sürekli değil, tesadüfi ilişkiler kuruyordu.⁹⁴ Halktan insanların gözünde, bu tür gezginler tuhaf ya da şüpheyle karşılanan kişiler olabiliyor, hatta büyücü sayılıyorlardı.⁹⁵ Bazı köylüler, hoşgörüsüz ve işgalci diye gördükleri Batılılardan korkuyor, bazılarıysa onların hoşgörülü ve adil olduğuna inanıyordu.⁹⁶ 1856 sonrası dönemde özellikle telgraf ve birkaç küçük demiryolu hattı sayesinde görünmeye başlayan Batı teknolojisi, olumlu eleştiriler aldığı kadar batıl inançlardan kaynaklanan eleştirilerle de karşılaşmıştı. Mekanik hüner ve icatlar bazen korku uyandırıyor, tipik olarak Şeytan'a atfediliyordu. Türklerden biri, bu tür şeyleri anlayıp yayan Cyrus Hamlin'i "imparatorluktaki en şeytan adam" diye tanıtıyordu.⁹⁷ Pek çok Türkün gözünde, yol yapımı bile yararlı bir şey değil, vergi toplayıcılarına, işgalci ordulara ve yabancı casuslara açılan bir yol veya sadece Hristiyan tacirlere yardım olarak görünmekteydi.⁹⁸ Kuşkusuz eğitim-

91) Lewak, *Emigracja polskiej*, s. 191.

92) Krş. şu biyografiler: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 235-237, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* (İstanbul, 1308-1311), C. III, s. 602-603, ve İbrahim A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul, 1946), s.301; ayrıca Koetschet, *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1885); der. J.F. Scheltema, *The Lebanon in Turmoil* (New Haven, 1920), s. 21 ve n. 32.

93) Koetschet, *Erinnerungen*, s. 51-54.

94) Kutsal Topraklar'a gezi yapmak özellikle moda olmuştu. Cook'un turistleri Araplar tarafından 'Kukiyye' olarak tanınıyordu. Lesley Blanch, *The Wilder Shores of Love* (New York, 1954), s. 71.

95) F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Londra, 1929), C. II, s. 641-645.

(96) Melek Hanum, *Thirty Years*, s. 263-264.

97) Hamlin, *Among the Turks*, s. 58. Hamlin, bu terimin ciddi olarak kullanılıp batıl inanç anlattığını söyler. Ama terim 'hünerli, kurnaz, şeytanca, zeki' anlamlarına da gelir. Krş. ayrıca batıl inançlara dayalı tepkiler konusunda, Mordtmann, *Anatolien*, s. 383; Van Lennep, *Travels*, C. I, s. 85.

98) Dumont, *Le Balkan*, s. 262-264.

li Türklerin oluşturduğu küçük bir grup, bu yeniliklerin (bilimsel temelini değilse bile) yararlığını anlıyordu, ancak bu grup içinde dahi Batı usulleri bilgisi sınırlıydı. Küçük bir örnek verirsek, 1877'deki parlamentoda oturumların Türk zamanının azizliklerinden sakınmak için Batı zamanına göre saat 11'de başlaması önerildiğinde, bu fikir mebusların çoğunun Batı zamanını bilmediği, üstelik saatleri bile bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmişti.⁹⁹ Batı'nın kusurlarının, daha çok kabul edilebilir Batı usulleriyle aynı ölçüde yayıldığı da gün gibi ortadadır.¹⁰⁰

Batı teknolojisi korku, batıl inanç ya da cehaletle karşılanabiliyordu, ama bu teknolojiyi daha yakından tanımak Türklerin kuşku-larını ortadan kaldırılabildi. Ancak iş siyasal kurumlar ve toplum felsefesiyle ilgilenen Tanzimat'ın temel amaçlarına geldiğinde durum değişiyordu. Bu alandaki değişiklikler, reforma, aceleciliğe ve atalarının usullerini terk etmeye karşı pek gözle görülmeyen ama müthiş bir muhalefetle karşılaştı. Acele etmek şeytana has bir özellikti. Osmanlı Türklerinin özelliğiye vakardı: Türk atasözlerinde zenginlik Hindistan'a, zekâ Batı'ya, vakar ya da ihtişamsa Osman ailesine atfedilirdi.¹⁰¹ Acelecilik ve değişim karşısındaki vakar ve ihtiyatlılık, edilgenliğe ve kaderciliğe kapıyı açıyordu. Müslüman Türklerin hemen her türlü sıkıntıya dayanacak kadar sabırlı olmalarının sebebi bir anlamda buydu. Ancak reformlar bu gözle görünmez muhalefeti de aştı.¹⁰² Tanzimat döneminde değişimin önündeki psikolojik engel, yalnız değişime karşı soğuklukla beraber Türk hayat tarzındaki eksiklikleri kabul etmekte, yabancı bir Batı toplumunun kurumlarını kopya etmekteki doğal gönülsüzlükten ileri gelmiyordu; ayrıca, bunun Batı'yla dinî ve ticarî yakınlıklarından dolayı Batı fikirleri ve hayat kalıplarını özümsemekte (bu özümsemenin çoğu yüzeysel kalsa bile), bazen Türklerin önünde giden imparatorluktaki ikinci sınıf uyrukların (Hristiyan azınlıkların) usullerini de kopya

99) Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan 1293:1877 zabıt ceridesi* (İstanbul, 1940-1954), C. II, s. 40, akt. Robert Devereux, *A Study of the First Ottoman Parliament of 1877-1878* (George Washington Üniversitesi, yayımlanmamış M.A. tezi, 1956), s. 120. Türklerin kullandığı zaman, gün doğumu ve batımına göre değişiyordu.

100) Krş. Jessup, *Fifty-three Years*, C. I, s. 234-235; idem, *The Women of Arabs* (New York, 1873), s. 191-195; G.G.B. St. Clair ve C.C. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria* (Londra, 1877), s. 183-193.

101) Hammer, *Staatsverfassung*, C. II, s. 431; David Urquhart, *Fragments on Politeness* (Londra, 1870), s. 2.

102) Krş. Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, C. I, kısım 2, s. 205-206, burada tasavvuf ve der-viş etkisini sorumlu tutarlar.

etmek anlamını taşıdığı biçimindeki pratik olgudan kaynaklanıyordu. Dinî inanç, İslâmiyet'teki sade gurur, değişime karşı olan bu gö-nülsüzlüğü kuvvetlendiren bir etkendi. Bu yüzden, Tanzimat döneminde önerilen reformlar mevcut düzene, Müslüman usullerine ve Türk toplumunun bütünlük ve beraberliğine karşı bir tehdit oluşturmaktaydı. Eşitlik öğretisi, yani Osmanlılık düşüncesi, pratik olarak siyasal kurumlarda hayata geçirilecekse, meydan okuma özellikle güçlü oluyordu. En ileri fikirli Türklerin çoğu bile, desteklediklerini iddia ettikleri değişikliklerin istenilir olup olmadığına ancak yarı yarıya inanmışlardı.

Eğer Kırım Savaşı'ndan sonra imparatorluktaki düşünce iklimi böyle idiyse, uzun sürecek bir tedrici değişim dönemi dışında Hatt-ı Hümayun'da ileri sürülen tedbirlerin başarı kazanması pek beklenemezdi. Hemen başarı ise akla bile getirilemezdi. Yine de imparatorluktaki durum doğrudan harekete geçilmesini gerektiriyor, Hatt-ı Hümayun'a babalık etmiş Avrupalı diplomatların bir bölümü de böyle düşünüyordu. "Bütün reform tasarısının bir hafta içinde başa-rılamayacağını kabul ederek," diyordu Stratford, "içinde bulunduğumuz dönemde, zamanın elverişli koşullarında, hızlı hareket etmekte ısrarcı oldum..."¹⁰³

Ancak Stratford olanaksız zorluyordu. Fuad Paşa birkaç yıl sonra, muhtırası kendi adına gerekçe yaratmanın ve özür aramanın belgesi olsa bile, bu zorluğu şöyle özetlemekteydi: "İdarî sistemin bütün dallarını kucaklayan ve toplum düzeninin en temel sorunlarını ilgilendiren bu denli karmaşık bir programın uygulanması, en ciddi olanları ulusal önyargılarda ve toplumun geleneklerinde yatan çeşitli güçlükler çıkarıyordu. Yani, reformların her biri, üstesinden gelinmesi gereken iki kat engele karşılık iki kat daha fazla çaba harcanmasını gerektiriyordu."¹⁰⁴

Kırım Savaşı sonrasında imparatorluktaki genel durum Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasını kesinlikle kolaylaştırmıyordu. Zihinsel olduğu kadar maddî huzursuzluklar vardı. Anadolu'da ve Arap eyaletlerinde Müslümanların fanatikliğinden kaynaklanan küçük olaylara, Balkanlar'daysa Hıristiyanların kışkırttıkları provokasyonlara rastlandı. Kürdistan, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Trablusgarp'ta

103) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1856, C. 61, *Accounts and Papers*, C. 24, *Eastern Papers* (kısım 18), No: 34, Stratford'dan Clarendon'a, 9 Ocak 1856.

104) Fuad'ın 1867 tarihli lâyihası için, Ubicini, *Etat présent*, s. 244.

kısa süreli ayaklanma ya da karışıklıklar görüldü. Karadağ'la toprak tartışmaları üzerinde sınır çatışmaları oldu. 6 bin Tatar mültecinin Rus dominyonlarından kaçması üzerine imparatorlukta iskân edilmeleri gerekti. Daha ciddi, sadece kentlerde Batı'nın himayesi altındaki insanların değil, aynı zamanda Osmanlı ordusundan terhis edilmiş askerlerin, özellikle İngiliz birliklerine bağlı başıbozuk askerlerin işledikleri şiddet ve hırsızlık olaylarıydı. Genellikle büyük miktarda ödenmesi gecikmiş aylıklara sahip bu insanlara birkaç kuruş verilmiş ve dilenme ya da önlerine çıkan her evi soyma tercihiyle baş başa bırakılmışlardı. Sayıları çok fazla olan kaçaklar, yerlerinin bulunması korkusundan bir yere yerleşemeyip yağmayla yaşıyorlardı. Savaş Osmanlı ekonomisini de rayından çıkarmış, tarlalar ekilmeden kalmış ve 1856'ya gelindiğinde bazı bölgelerde fiyat düzeyi iki yıl öncekinin üç katına çıkmıştı.¹⁰⁵

Engeller aşılmaz görünmekle birlikte Kırım Savaşı'nı izleyen beş yıl içinde bazı adımlar atılmıştı. El yordamıyla ilerlenen bir dönemdi bu. Ama bu dönem yeni bir siyasal liderlik de çıkardı: Âli Paşa ile Fuad Paşa ekibi.

105) 1856 yılındaki koşullar Prokesch'in Buol'a HHS XII/56 ve XII/ 57'deki, yıl boyunca yazdığı mektuplarda anlatılmıştır; ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 386, 12 Haziran 1856, No: 390, 2 Şubat 1857, No: 393, 21 Haziran 1857'de. Askerler hakkında ayrıca bkz. Senior, *Journal*, s. 140-141 ve Mordtmann, *Anatolien*, s. 432.

REFORM VE KOMPLO, 1856-1861: ÂLÎ, FUAD VE KIBRISLI MEHMED

Hatt-ı Hümayun'un ilan edilişi ile Sultan Abdiilmecid'in ölümü arasındaki beş yılı biraz aşkın bir dönemde, imparatorluğun idarî yapısında geniş kapsamlı değişikliklere rastlanmadı. Yine de, ferman-daki vaatleri yerine getirme ve Osmanlı uyruğunda olan bütün insanlar arasındaki fiilî eşitliğin alanını genişletme yolunda bazı adımlar atıldı, Ne var ki birçok eyaletteki rahatsızlıklar ile Kuleli Vak'ası (başkentte Osmanlıların eşitliği aleyhinde belirginleşmemiş bir karşı çıkış duygusu temelinde yükselen ve başlangıç aşamasında kalan bir isyan) bu çabaları engelledi. Önde gelen Osmanlı devlet adamları arasındaki siyasal rekabetler de reformlara zarar vermekteydi. Yüksek devlet görevlerini kapmak uğruna birbirleriyle çekişen birçok kimse olmasına rağmen, bu beş yıl boyunca yönetime dört adam

egemen oldu: Reşid Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa ve Kıbrıslı Mehmed Paşa. Bu kişiler Osmanlılarda hiç bulunmayan siyasal partileri değil, denetim kurma kavgası veren dünya görüşleri ile çıkar gruplarını temsil ediyorlardı aslında. Kıbrıslı Mehmed tutucuydu; diğerleriye Batılılaşmaya daha olumlu yaklaşıyorlardı. Ne var ki zamanla Batılılaşmacılar triumvirası arasında ayrılık çıktı. Âli ile Fuad, Reşid'e üstün gelmeye başladılar ve 1858'de, Reşid'in ölümünden sonra reform liderleri olarak rakipsiz kaldılar. 1861'e gelindiğindeyse, yeni bir padişahın tahta çıkışıyla, Osmanlı politikasının tek hâkimi olmuşlardı.

Reşid ile eski yetiştirmeleri Âli ve Fuad arasındaki çekişme, yalnızca reformlar konusundaki görüş farklılaşmasını değil, aynı zamanda kişilikler çatışmasını, ihtirasların çelişkisini ve bu yıllarda Osmanlı hayatını karakterize eden yabancı elçiliklerin doğrudan baskısını yansıtıyordu.¹ Hatt-ı Hümayun ile Paris Antlaşması'ndan, Sadrazam ve Hariciye Nazırı olarak Âli ile Fuad sorumluydular. Reşid'in bu iki belgeye de güçlü itirazları vardı. Reşid ayrıca, anlaşılan öğrencilerinin kendi yıldızını söndürmelerine kızgındı ve belki de o görevin sağladığı mali kazançlara ihtiyaç duyuyordu. Yine de Âli'yi 1 Kasım 1856'ya; yani, Tuna Beylikleri'ni birleştirme doğrultusundaki Fransa planını boşa çıkarmanın yollarını arayan ve Âli ile Fuad'ın Fransız Büyükelçisi Thouvenel'le yakın ilişkilerine son derece kızgın Lord Stratford'un Sultan Abdülmecid'e kişisel nüfuzunu kabul ettirdiği zamana kadar yerinden edemedi. Stratford'un padişaha Dizbağı Nişanı'nı (III. Edward nişanı) taktığı gün Reşid'in sadrazamlığa atanmış olması rastlantı sayılamaz. Aynı sıralarda Britanya savaş gemilerinin İstanbul limanında demirlemiş olarak bulunmaları da dikkat çekicidir.² Fuad ile Âli³ birlikte istifa ettiler; ikisi de Meclis-i Vâlâ'ya atan-

1) Cevdet Paşa, Kırım Savaşı sonrası dönemde kişisel çıkarlarının peşinde koşutan politikacıları sert sözlerle eleştiriyordu: *Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 87. Reşid ve yetiştirmeleri arasındaki rekabet savaştan önce başlamış ve savaşın sonunda kızışmıştı: *ibid.*, s. 16; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1336), s. 88-90, 109; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s. 63, 68.

2) Görev değişiklikleri konusunda bkz. Harold Temperley, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-1858," *English Historical Review*, 47 (1932), s. 237-238; W.E. Mosse, "The Return of Reschid Pasha," *English Historical Review*, 68 (1953), s. 546-573, Temperley'nin makalesindeki bazı hataları düzelterek; Prokesh'ten Buol'a, No: 83C Vertraulich, 24 Ekim 1856, No: 84 B Vertraulich, 29 Ekim 1856, ve No: 86 A-D, 5 Kasım 1856, HHS, XII/57'de; A.H. Ongunsu, "Âli Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, s. 337; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 35-36. T.W. Riker, *The Making of Roumania* (Londra, 1931), değişikliği Boğdan ve Eflak'ın gelişmesinde bir olay olarak ele alır.

3) Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 71-72, 102-103. Âli Paşa, Reşid'den oldukça fazla eleştirilmiştir.

mayı kabul etmekle birlikte, Reşid'in idaresindeki bir kabineye girmeyeceklerdi. Reşid'in kabinedeki meslektaşları heterojen bir topluluk oluştururken, kendi oğlu Ali Gâlib'in 1857 ilkbaharında Hariciye Nazırlığı'na atanması bu bileşimi iyice tuhaflıyordu. Ali Gâlib padişahın hayattaki en yaşlı kızı Fatma'yla evli olduğu ve Reşid'in oğullarından bir başkası -Mehmed Cemil- Paris'te Osmanlı Büyükelçiliği görevini yürüttüğü için, hükümette aile hâkimiyeti kurulduğu yorumları çıkmıştı. En keskin sözler her zamanki gibi Fuad'dan geliyordu: "Hristiyanlaşma sürecinde bulunduğumuz açıktır. Bizim Baba Reşid'imiz, o Baba'dan gelen Oğul Ali Gâlib'imiz ve bunun yanı sıra hiç masum olmayan ilk baştercüman M. Ravelaki aracılığıyla bize Ruhkudüs'ü açıklayan Lord Stratford'umuz var."⁴

Reşid 31 Temmuz 1857'de, yine kendini iktidara getiren Romen sorunu yüzünden yerini kaybetti. Değişikliğin sebebi, padişaha Thouvenel'in yaptığı baskıydı bu kez.⁵ Âli, Mustafa Naili Paşa'nın kısa süren sadrazamlığı sırasında Hariciye Nazırlığı'nı üstlenmiş ve sonra, 22 Ekim'de, anlaşılan padişahın kendi inisiyatifiyle Reşid tekrar en yüksek makama atandığında görevde kalmaya razı olmuştu.⁶ Ancak Reşid'in sonu yakındı. Nitekim 7 Ocak 1858'de, altıncı sadrazamlığının üçüncü ayında ve henüz altmış yaşına bile gelmemişken hayata gözlerini yumdu.⁷

Reşid, dirayetli bir politikacı olarak Tanzimat'ın yaratıcısıydı ve bazı insanlar tarafından bütün temel sorunlarda görüşü aranacak, imparatorluğun en yaşlı devlet adamı olarak görülüyordu.⁸ Yine de o anki ölümü imparatorluk açısından büyük bir kayıp değildi. Enerjisi ve

4) L. Thouvenel, *Trois années de la question d'Orient* (Paris, 1897), s. 102; İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrâzâmlar* (İstanbul, 1940-1953), C. II, s. 188, hikâyeyi farklı bir biçimde anlatır.

5) İnâl, *Son Sadrâzâmlar*, C. I, s.17; Temperley, "Last Phase," s. 246; Riker, *Roumania*, s. 127; Ongunsu, Âli Paşa," s. 337; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 37-38; Nassau Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 125-126. Beylikler'deki sorun, bu kez, birlik aleyhinde bir çoğunluk sağlayan hileli seçimlerin iptal edilmesi idi.

6) Temperley, "The Last Phase," s. 249-251; Rikar, *Roumania*, s. 150; *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 745.

7) Reşid'in ani ölümü beklenmedik bir olaydı ve rakiplerinin -herhalde Fuad, Âli ya da Kıbrıslı Mehmed'in- onun ölümünde parmakları olduğu şeklinde, anlaşılan oldukça temelsiz kuşkulara yol açmıştı. Bkz. Frederick Millingen, *La Turquie sous le règne d'Abdülâziz* (Paris, 1868), s. 276-278; Lady Hornby, *Constantinople During the Crimean War* (Londra, 1863), s. 499-500; der. C.S. de Gobineau, *Correspondance entre le Comte de Gobineau et le Comte de Prokesch-Osten* (Paris, 1933), s. 169. Yabancı temsilciliklerin hekimleri ölümün gerçek sebebini saptamak üzere Reşid'in evine davet edilmişlerdi: *Presse d'Orient*, 8 Ocak 1858.

8) 1856'da Şeyhülislâm Arif Efendi'nin yorumu için bkz. Cevdet, *Tezâkir*, s. 72.

keskin zekâsı son yıllarda gerilemişti. Abdülmecid'le daha zor başa çıkabiliyordu.⁹ Sadece Gülhane Fermanı'ndaki reform programını başlatarak değil, aynı zamanda izleyicilerinden oluşan bir kuşak yetiştirerek de kendi katkısını yapmıştı. Reşid genç ve yetenekli insanları yanına çekme özelliğine sahip görüldüğü gibi, onların eğitimi ve toplum içindeki kariyerlerini ilerletmekle de bizzat ilgilenirdi. On dokuzuncu yüzyıldaki imparatorluğun Reşid'siz nasıl görüneceğini anlatmak güçtür. Himayesine aldığı kişiler arasında bilim adamı Ahmed Vefik, ulemanın bilgili üyesi Ahmet Cevdet ve Âli ile Fuad gibi değişik görüşlerde insanlar vardı. Reşid'in siyasal harmanisini miras alan son ikisiydi; ne var ki kendisi öldüğünde, öğrencileri ustalarını geçmişlerdi. Bu ikisi, 1869'da Fuad'ın ve 1871'de Âli'nin ölümüne kadar, kısa aralıklarla Osmanlı idaresinin özdeşleştirildiği kişilerdi. Biri sık sık sadrazamlık yaparken, öteki ya Hariciye Nazırı ya da Tanzimat Meclisi Reisi oluyordu. Bu mevkilerde dış ilişkilerden ve içerideki reformlardan sorumluydular. Kişi olarak birbirlerine hiç benzemeseler de, bir arada iyi çalışıyorlardı. Fuad daha çok ilerlemeye ve parlak başarılar kazanmaya yatkındı; Âli daha tutucu, daha titizdi ve pek girişken değildi. Birlikte Avrupa'nın müdahalesini önlemenin, Osmanlıların bütünlüğünü korumanın, ortaya çıkan sorunları çözmenin ve kademeli olarak reformları hazırlayıp yürürlüğe sokmanın yollarını arıyorlardı. Geniş düşünceli eleştirmenler, onların ilkelerinin 'günü kurtarmak' olduğu kanısındaydılar.¹⁰ Muhalifleri ise onları '*après moi, le deluge*' (benden sonra tufan) ilkesiyle hareket etmekle suçluyorlardı.¹¹ 1871'e kadar yapılan reformların niteliğini, bu iki kişinin karakteri ve bakış açıları belirlemiştir.

Mehmed Emin Ali Paşa, Reşid öldüğü sırada kırk üç yaşındaydı. Mütevazı bir kökene sahipti. On beşinde hükümet dairesinde kâtib, on sekiz yaşında Tercüme Odası'nın elemanı olmuş, sonra da çok çalışmanın, doğuştan yetenekli oluşunun ve Reşid'in himayesinin sonucunda şaşırtıcı bir hızla yükselmişti. Yirmi altı yaşına geldiğinde Londra'da büyükelçi, otuz birinde Hariciye Nazırı ve 1852'de, henüz otuz yedi yaşındayken ilk kez Sadrazam'dı. Daha sonra iki eyaletin valiliğini yaptı, Kırım Savaşı sırasında Tanzimat Meclisi'nin

9) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 107.

10) Charles Mismer, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 192-194.

11) Franz von Werner, *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C. II, s. 172. Kılıçyan Vasıf, *Son Atlesse Midhat Pacha* (Paris, 1909), s. 17, bunu sadece Âli için söyler.

ilk başkanlığını üstlendi, üçüncü kez Hariciye Nazırı oldu ve 1855 ilkbaharında ikinci kez sadrazamlığa atandı. 1858'de Reşid öldüğünde, Âli bir kez daha imparatorluktaki en yüksek idarî makama terfi ettirilecekti.

Bunların yanında, Viyana elçiliğinde kâtiplik yaptığı, kısa süreliğine St. Petersburg'a seyahat ettiği ve 1856 Paris Barış Kongresi'nde ilk Osmanlı delegesi olduğu için, bu kariyer Âli'nin Avrupa'yı yakından tanımasını sağlamıştı. Yine bu kariyeri sayesinde Türk memur stilinde ustalık kazanmış, Fransızca'sını geliştirmişti. Resmî eğitimi yetersiz olduğundan başarılarını çok çalışmasına ve zaman zaman aldığı özel derslere borçluydu. Viyana'daki elçilik bahçesinde saatler boyu Fransızca çalışmıştı. Cevddet Paşa'yla birlikte çalışmasına rağmen hep Arapça'yı hiç öğrenememiş olmaktan yakındı; hatta bir keresinde, Arapça ifadeler kullanmak yerine *kaba Türkçe*'yle yazdığı için Cevdet'ten özür dilemişti.¹² 1858'e gelindiğinde Âli, Fuad dahil onu tanıyan pek çok kişinin onun eğiliminin doğrudan çözüm bulmaya çalışmak yerine sorunları geçiştirmek ve ertelemek yönünde olduğunu söyleseler bile, birinci sınıf diplomat ünü bile kazanmıştı. Yine genellikle kimsenin karşı çıkmadığı dürüstlüğü de herkesin dilindeydi. Buna rağmen Cevdet, daha sonra Mısır valisinden oldukça yüklü bir armağan kabul ettiği için Âli'yi ayıplamıştı.¹³

Âli fiziksel olarak kısa boylu, zayıf bir adamdı. "O kadar narindi ki raftan sünger düşse yaralanabilirdi."¹⁴ Neredeyse fısıltıyla ve dura dura konuşurdu. Adımları ürkek, sırf gözleri canlıydı. Yalnız karşılaştığı her şeyden çıkardığı bilgiyi aklına kazıyıp depolayan zihni sürekli tetikteydi. Padişaha karşı itaatkâr ve uysal, kendine karşı gelen herkese karşıysa kibar ama korkunç derecede inatçı olabilirdi. Otokontrolü müthişti; en ciddi haberleri bile yüz ifadesini hiç bozmadan dinleme yeteneği, sessiz kalacağı zamanı tayin etmedeki becerisi iyi bilinirdi. Bu özelliklerinin bir kısmı, Lord Chesterfield'ın oğluna yazdığı mektuplara hayranlığına ve Machiavelli'nin *Prens*'ine övgüler yağdırışına yansımıştır. Âli, kendisi için sadece bir sığınak değil, inançlar bütünü olarak da görünen resmî formalitelerin sağlam bir savunucusuydu. Astlarından itaat bekliyor, Saray'la sürdürülen

12) Fatma Aliye, *Cevdet*, s. 91-92 ve 97-98. *Kaba Türkçe*'den söz etmek gülünç olur; Âli'nin üslubunun 'kaba' olduğunu söylemek de zordu.

13) İnal, *Son Sadrazamlar*, C. I, s. 36-37, Cevdet'in *Maruzat*'ını aktararak.

14) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 91.

bütün ilişkilerin kendi kanalıyla yapılmasını istiyordu ve hayatının sonuna doğru bir hayli otokratça tavırlar sergilemeye başlamıştı. Bu bir ölçüde hesaplı bir politikaydı, çünkü Âli idari hiyerarşiyi padişahın ve saray çevresinin müdahalesinden kurtarmak için kararlı bir çaba harcamaktaydı; Bab-ı Âli'nin bağımsızlığını savunuyordu o. Bir ölçüde de mevkisine duyduğu kıskançlıktı: Hiçbir rakibe tahammül edemez, tek bir halef yetiştirmezdi. Abdülaziz 1860'ların sonlarında bu engel karşısında rahatsızlık duyuyor, kendini vazgeçilmez kılmış devlet adamını azletme gücünden yoksun olduğunu hissediyordu: Âli'nin azledilmesinde ısrar eden saraydaki etkili bir kişiye, "Yerine kimi getirebilirim ki?" diye sormuştu Abdülaziz.¹⁵

Âli'nin patronu Reşid'le olan ayrılığı (ki bu ayrılık Âli ilk kez sadrazam olduktan sonra ve kötü niyetli insanlar iki insanı birbirine düşürmeye çalıştıkça, ancak yavaş yavaş ve gönülsüzce ortaya çıkmıştı), Reşid'in reform ideallerini terk ettiğini göstermezdi. Âli tutucu bir reformcu ya da ılımlı bir liberal olarak kaldı. Radikal kopuşlara inanmıyordu. Kendini eleştirenlerin bir bölümünün gözünde yenilikçi bir kişi izlenimi bırakırken, gerek Türk gerekse Avrupalı çağdaşı başka eleştirmenlerin gözünde de hızı yavaşlattığı için gericiydi. Yine bu da hesaplı bir politikaydı. "Hızımız kazanı patlatma korkusuyla sınırlıdır," diyordu. "Bizim başkalaşmamız ihtiyatlı ve tedricî olup içeriden gelmeli, şimşek hızıyla gerçekleştirilmemelidir."¹⁶ Heterojen bir yapıdaki imparatorluğu yönetmeye en uygun kesimin Osmanlı Türkleri olduğuna inanıyordu; bütün dominyonlarda başka dinlerin yayılmacı faaliyetlerine özgürlük tanıyarak İslâm'ın prestijine zarar verilmeliydi. Osmanlılar ile İslâm, yönetimin temel direkleri idi. Âli, düşüncesizce girilen reformlarla veya yabancıların müdahalesiyle hükümetin prestijinin sarsılmamasına yakın bir ilgi gösteriyordu. "Düzeni korumak," diye yazıyordu, "ihtiyaç duyulan reformları yürürlüğe sokmak ve uyrukların refahını güvence altına almak için ilk yapılması gereken, hükümetin saygı görmesi ve sevilmesi olduğu kadar, hükümetten korkulmasını sağlamaktır." Bu sözler Thouvenel'i etkileyip azınlıklar arasındaki hoşnutsuzluğu körüklemeyi amaçlayan Fransızların baskısına karşı çıkarken söylenmiş olsa bile, yine de doğrudur.¹⁷ İnandırıcı bir dille, kötü yönetimden zarar gören tek ke-

15) İnal, *Son Sadrâzamlar*, C. I, s. 27.

16) Duran de Fontmagne, *Un séjour à l'ambassade de France* (Paris, 1902), s. 45.

17) Âli'den Thouvenel'e, 25 Kasım 1858, bkz. Thouvenel, *Trois années*, s. 316.

simin Hristiyan azınlıklar olmadığına işaret ediyordu Âli. Ayrıca, imparatorluğun o zamanki durumunda üst sınıfa fazla eğitim verme mantığına da kuşkuyla bakmaktaydı. "Bütün bu insanlar ne yapacak? Hepsi Yunanistan'daki gibi avukat ve aylak mı olacaklar?"¹⁸ Bazen Âli, Metternich'in 'kurtların yediği' Habsburg hanedanını ayakta tutmaya çalışmasına benzer biçimde, imparatorluğu Osmanlı hanedanı adına bir arada tutmaya çalışan bir Metternich gibiydi. *La Turquie* editörüne şunları söylemişti örneğin: "Bütün yapabildiğimiz günü birlik yaşamak. Gelecek Allah'ındır."¹⁹

Âli bu kuşkulara ve duraksamalara rağmen -ve bazen belirli bir konudaki asıl düşüncelerini derinliğine anlamak güç olmakla birlikte- hâlâ bir reformcuydu. Duygularını saklama yeteneği, onu açıkça o ana dek vakitsiz saydığı reformlar için Avrupa'dan gelen büyük baskılara boyun eğmeye, hakikaten onaylamadığı tedbirleri hazırlamaya ve tutucu kamuoyunun saldırılarını savuşturabilsin diye de bunları kendisine Avrupa'nın dayattığı görüntüsü vermeye götürüyordu. Ayrıca, Metternich gibi, inceliklere ve entrikaya (yabancı elçilikleri padişaha, ulemayı yabancı elçiliklere ve bir memuru bir diğerine karşı kullanma) aşırı meraklıydı. Ama geleneksel reformcunun Osmanlı hanedanını düzene koyma görevinin yanı sıra, Batı kurumlarının kademeli olarak uyarlanmasına ve geniş kapsamlı tedbirler yerine küçük adımlar atılmasına da gerçekten inanıyordu. Vakıf olan toprakların laikleştirilmesi, Batı'daki laik adli sistemin bir ölçüde aktarılması ve mezhep ayrımı olmayan karma mahkemeler kurulması gibi konularda yerleşik usulleri değiştirme isteğindeydi. 1859-1860'da tekrar Tanzimat Meclisi Reisi olunca bu reformları önerdi. Reşid'in öldüğü yıl, amacının bütün halkların eşitliği ve kardeşliği öğretisini aşlamak olduğunu ileri sürüyordu.²⁰

Âli'nin tedrici değişiklik görüşleri zaman içinde bir tür başkalaşım geçirdi. Hayatının son yıllarında neye inandığı, en iyi olarak 1867'de, bir isyanın yatıştırılmasıyla uğraştığı Girit'te bulunduğu sırada yazılmış dikkat çekici bir lâyhada ifade edilmişti.²¹ Dış mü-

18) Der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 57.

19) Mismar, *Souvenirs*, s. 93.

20) Thouvenel, *Trois années*, s. 316.

21) Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 118-127, metni verir. Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326-1327), C. I, s. 30, bir özet verir. A.D. Mordtmann, 18 Eylül 1876 tarihli *Augsburger Allgemeine Zeitung*'da bu lâyiha'nın Almanca bir çevirisini yayınlamış ve bu çeviri onun *Stambul und das moderne Türkenthum*'unda (Leipzig, 1877-1878), C. I, s. 75-88, yeniden çıkmıştı.

dahale ile iç isyanların imparatorluğun bütünlüğü açısından doğurduğu tehlikelerin kamçılacağı Âli, artık yarı önlemler alma zamanının geçtiğini, gemiyi kurtarmak için denize biraz safra atılmasının zorunlu olduğunu belirtiyordu. Başlıca önerisi, bütün kamu görevlerinin, Hristiyan azınlıklar dahil olmak üzere, Osmanlı uyruğundaki herkese açık olmasıydı. Bu, özellikle Hristiyanlar genelde daha iyi eğitim almış oldukları ve dolayısıyla Müslümanlara kıyasla görevlere daha uygun oldukları için, Müslümanları kızdıracaktı. Âli bunu kabul ediyordu. Bundan başka, Türklerin Hristiyanlara olabildiğince çabuk yetişmelerini sağlamak için gelişmiş okullara ve hem Müslümanların hem de Hristiyanların Osmanlılar olarak bir arada öğrenim görecekları karma okullara duyulan ihtiyacı vurguluyordu. Bu adımın, azınlıkları, çocuklarını Türk-karşıtı duyguların aşılandığı Yunanistan ya da Rusya'daki okullara göndermelerini önlemeye yardım edeceğini hissediyordu. Son olarak, karma davalara bakacak daha çok karma mahkemeler kurulması planlarıyla beraber, Mısır'ın yürürlüğe koyduğu gibi, Batı modeline dayalı yeni bir medenî hukuk kanunu hazırlanması gerektiğini düşünmekteydi. Bunun kutsal İslâm hukukuyla ters düşmeyeceği görüşündeydi Âli.

Âli'nin bu sonuçlara, Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliğinin erdemlerini olayların sürüklemesiyle keşfederek ulaştığı açıktır. Onun lâyihasının ilk yarısında, imparatorluğa ilişkin uluslararası alanda tecrit edilmiş, içerideyse tehdit altında olan bir tablo çizilmekteydi. Âli, Osmanlıların bütünlüğünün ancak eğer Hristiyan-Müslüman eşitliği bir olgu haline gelirse korunabileceğine inanıyordu; o zaman azınlıklar ayrılıkçılığa duydukları coşkuyu kaybederlerdi. Artık yabancı propagandistlerin tehlike çanını dikkate almayacak, tersine, kendilerini Müslüman bir devletin egemenliği altında, herkesi aynı ölçüde koruyan bir monarkın uyrukları olarak göreceklardı. Âli, önünde sonunda salt eşitlikle yetinmeyecek, bağımsızlıktan başka hiçbir şeyin tatmin etmeyeceği modern milliyetçiliğin irrasyonel ve duygusal karakterini anlayamamıştı. Yine de, eşitlik konusundaki görüşlerini Osmanlı bencilliği belirlese bile, içtenliğinden pek kuşku duyulamazdı. Aydın bir bencillikti onunki. Âli şu sonuca varmıştı: İmparatorluğun tek kurtuluşu, dinî konular dışta bırakılarak, uyrukların hepsinin kaynaştırılmasıydı. Ancak not edilmelidir ki, parlamenter yönetime başvurma noktasına gelindiğinde Âli hemen duru-

yordu ve bu görüşüne, imparatorluk halklarının eğitiminin parlamenter yönetim açısından yetersiz kaldığı inancıyla ölümüne kadar bağlı kalmıştı. Yani, Osmanlıların eşitliği ve kardeşliğine, evet; anayasaya, hayır, diyordu.²²

Âli'nin meslektaşları Keçecizade Mehmed Fuad Paşa ise Âli'den o kadar farklıydı ki, birlikte nasıl anlaştıkları tam bir merak konusudur. Oysa birbirlerini çok iyi tamamlıyor, dost düşman herkes tarafından bir ekip olarak kabul ediliyorlardı.²³ Âli kısa boylu ve siskaydı, Fuad uzun boylu ve yakışıklı; Âli içine kapanık ve suskundu, Fuad açık sözlü ve çok konuşkan; ayrıntılara dikkat etmede Âli çok titizdi, Fuad ise bazen dikkatsiz; Âli yeni kopuşlara karşı ihtiyatlı ve tereddütlüydü. Fuad daha girişimci ve oldukça tedbirsizdi; Âli padişahın karşısında esnek ve kibarken, Fuad görüşlerini pervasızca açıklar ve padişahın arzularına açıkça karşı çıkardı. Âli otokrattı ve rakiplerini kıskanırdı, Fuad kişisel kin beslemeye ve başkalarını iktidarın dışında tutmaya daha az düşkün. İkiisi arasındaki başlıca fark-

22) Genel meslek hayatı önem bakımından Bismarck, Thiers ya da Disraeli'ye yaklaşan Âli gibi tanınmış bir adamın tam bir biyografisinin bulunmaması, Osmanlı tarihi üzerine materyallerin niteliği açısından açımlayıcı bir örnektir; ne otorite sayılacak bir yaşam öyküsü ve mektupları, ne de daha sonra bilimsel bir kitap yayımlanmıştır. Şu anda en iyi portre, A.H. Ongunsu, "Âli Paşa," *İslam Ansiklopedisi*, C. I, s. 335-340'dadır; daha tam, ama bir parça eski tarzda biyografik portreleri için, Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 56-140, ve İnal, *Son Sadrâzamlar*, C. I, s. 58; anekdotlu mükemmel bir anlatım için, Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 88-97. Birçoğu hâlâ yayınlanmamış Cevdet'in yazılarında Âli hakkında genellikle dostça olmayan yorumlar serpiştirilmiştir. Âli'nin dinî hoşgörü ve İslamiyet konusunda söyledikleri, Musurus'a (Londra), 30 Kasım 1864 tarihli mektubunda vardır ve bu mektup, Morris'den Seward'a, No: 108, 29 Mart 1865, USNA, Turkey 18'de ilişiktir. Çağdaşlarının Âli'nin hayatından kesitlere yer veren eserleri arasında aşağıdakiler sayılabilir: Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 59-71; Werner, *Türkische Skizzen*, C. II, s. 156-166; Hermann Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1875), s. 153-154; Amand Von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s. 39-40; der. L. Raschdau, "Diplomatenleben am Bosphorus," *Deutsche Rundschau*, 138 (1909), s. 404; Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem* (Londra, 1872), s. 165-166, 419; üçü de 7 Eylül 1871 tarihli *Levant Herald*, *Levant Times* ve *La Turquie*; Mismer, *Souvenirs*, s. 23-27, 53-55; Durand de Fontmagne, *Sejour*, s. 42; Abdolonyme Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 168-170; P. Challemel-Lacour, "Les Hommes d'état de la Turquie, Aali Pacha et Fuad Pacha," *Revue des deux mondes*, 2. dizi. 73 (15 Şubat 1868), 913-917. Yeni Osmanlılar, Âli hakkında çok şey ve genellikle sert eleştiriler yazdılar; söyledikleri şeylerde doğruluk payı bulunmakla birlikte, Âli hakkında çizdikleri portreler adil değildir. Bkz. Yeni Osmanlı kaynakları için bölüm 6'daki referanslar. Eleştirilerinin üslubu Âli'ye dair çağdaş eleştirilerinden birinde yankısını bulur, Afet İnan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman* (İstanbul, 1941), s. 16, İnan burada Âli'nin reformlara ilişkin düşüncelerine gemiyi kurtarmak için sahra atmak olarak değinir. Âli'nin diye bilinen siyasal vasiyetname, güvenilir bir kaynak değildir: bkz. Ek C.

23) Cevdet, *Maruzat*'ında onları bir 'birim' yani 'tek varlık' olarak nitelendiriyordu, akt. Mardin, *Cevdet*, s. 88, n. 99.

lılık, Fuad'ın esprilerinden birinde ifadesini buluyordu. Fuad, Sultan Abdülmecid'in yararlanması için Âli'yi, kendisini ve genellikle bu birlikte çalıştıkları Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa'yı karşılaştırmıştı. "Bir nehrin kıyısına gelip karşıya geçmek istediğimizde," diyordu Fuad, "bir köprü görseydim ben hemen atılırdım. Âli Paşa köprü'nün sağlam olup olmadığını araştırmaya başlayıp sığ bir yer arardı. Rüşdi Paşa ise üstünden bir alay asker geçmedikçe köprüye adımını atmazdı."²⁴ Cevdet Paşa, Fuad'ı biraz daha sert bir kişi olarak tanımlıyor ve "her konuda icat ve yenilik isteyen bir adam" diyordu onun için.²⁵ Fuad kişisel alışkanlıklarında Âli'den daha Batılıydı ve Batılaşmaya daha düşküncüydü. Bu eğilimi sadece devlet işlerinde değil, küçük konularda da dikkati çekmekteydi. Örneğin, bahçesinde heykel bulundurarak Müslüman âdetleriyle alay ederdi. *Gâvur paşa* şeklinde adlandırılmayla Âli'den daha çok karşılaşması yersiz değildi.

Âli ile Fuad arasındaki farklılıkların çoğu ancak dışarıdan fark edilmeyen kişiliklerine bakarak açıklanabilir. Ama yetiştirme tarzlarında önemli farklılıklar da vardı. Âli, İstanbul çarşılarından birinde varlıklı olmayan bir esnafın (attar) ve kapıcının oğluydu, Fuad ise tanınmış bir aileden geliyordu. Ünlü şair Keçecizade İzzet Molla'nın oğluydu ve Âli kadar genç yaşta çalışmaya başlamak zorunda kalmadığından ondan daha çok resmî eğitim alma ayrıcalığına sahip olmuştu. Âli Fransızca'yı ve Batı fikirlerini Tercüme Odası'yla Avrupa'daki diplomatik görevlerde öğrenmiş olma avantajına sahipken, Fuad'ın buna ve üstelik daha fazlasına sahip olduğu da not edilmeye değerdir. Fuad, Batı bilgisini sağlayan devrin önemli eğitim süreçlerinin üçünün de ürünüydü. Öğretimin Fransızca yapıldığı ve Batılı bilimsel yaklaşımın etkisindeki tıp okulunda öğrenim görmüştü. Sonra tıp alanından diplomasiye geçmiş, yirmi yaşlarının başında Tercüme Odası'na girmiş ve Bab-ı Âli'nin ilk baştercümanlığına kadar yükselmişti. Avrupa devletlerindeki diplomatik görevlerde de bulundu. Londra elçiliğinde üç yıl kâtiplik yaptı, İspanya'ya giden özel bir heyete başkanlık etti, St. Petersburg'da 1849 yılındaki Macar mültecileri sorununda başarılı görüşmelerde bulundu, sonra özel bir görevle Mısır'a gitti ve 1858'de Tuna Beylikleri konusundaki Paris konferansında Bab-ı Âli'yi temsil etti. İlk Hariciye Nazırlığı dönemi

24) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 102. Cevdet, bu üç devlet adamını 'üçlü birlik' olarak nitelendiriyordu: *Tezâkir*, s. 16.

25) *Ibid.*, s. 67.

-beş kez bulunacağı bir mevki- 1852 yılındaydı ve o sırada otuz yedi yaşındaydı. O yıl, Âli ile Fuad'ın ilk kez Sadrazam ve Hariciye Nazırı olarak birlikte çalıştıkları yılı.

Fuad'a Batıcılığını ve Fransızca'sını sağlayan bu kariyeriydi. Fransızca'ya o kadar akıcı bir hâkimiyeti vardı ki, esprileri başkentte ve bütün Avrupa diplomatik çevrelerinde ün kazanmıştı. Fransızca nüktedanlığını, karşısındakini sıkıştırmakta kullanabiliyordu. Bir İngiliz kadın, Müslüman bir erkek olarak kaç karısı olduğu gibi sorularla canını sıkıtığında şu karşılığı vermişti: "Kocanızinki gibi iki tane, madam, yalnız o birini gizler, ben gizlemem."²⁶ Yine bu kariyeri sayesinde belirli bir düşünce bütünlüğü kazanıp önyargılarından kurtulmuş ve görüldüğü kadarıyla geçmişteki köklerinin bir bölümünü yok etmişti. Âli gibi o da bir masondu. İslâm, Fuad'ın gözünde Âli'den daha az anlam taşıyordu. "İslâm, etkilediği çevrelerde yüzyıllardır harika bir ilerleme aracı oldu," diyordu *La Turquie* editörüne, "bugün ise zamanın gerisinde kalıp ayarlanması gereken bir saattir."²⁷ Fuad'ın bu tutumları Batılılar dahil bazı çevrelere yüzeysel ve amatörlük işareti gibi görünürdü. Reşid, Fuad'ın değişkenliğinden şikayetçiydi.²⁸ Öbür yandan, Âli ya da başka Osmanlı devlet adamlarına göre daha yüzeysel, daha modernist, hatta dininde daha laik olabilmekle birlikte, devlete hizmet etmeye ve devletin korunmasına bağlılığı daha az değildi. "Bir hükümetin ilk ve en önemli görevi kendini korumayı gözetmektir," diye öğretiyordu Osmanlı diplomatlarına.²⁹

Fuad bunun Osmanlı eşitliği öğretisinin etkin biçimde uygulanmasıyla başarılması gerektiğine inanıyordu. Müslüman olmayanlara özgürlük tanınması onları milliyetçi düşüncelere kapılmaktan alıkoyar, diye düşünmekteydi.³⁰ O sırada imparatorluğun Balkan eyaletlerinde etkili olan Batı'ya özgü ulusların kendi kaderini tayin etmesi kavramının bulaşıcı etkisinin tamamen farkındaydı. Onun bulduğu çözüm, bu türden bir yıkıcılığı istisnasız bütün uyrukla-

26) Henry Drummond Wolff, *Rambling Recollections* (Londra, 1908), C. I, s. 261-262.

27) Mismar, *Souvenirs*, s. 110.

28) Cevdet, *Tezâkir*, kısım 15, akt. Mardin, *Cevdet*, s. 172, n. 136; krş. Fatma Aliye, *Cevdet*, s. 109.

29) Austria, *Auswärtige Angelegenheiten, Correspondenzen des Kaiserlichköniglichen Ministerium des Äussern* (Viyana, 1866-1874), C. I (1867), s. 98, Fuad'ın 20 Haziran 1867 tarihli tamimi.

30) Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, s. 679, Fuad'ın bir muhtırasının kendi el yazısıyla yazılmış taslağını aktararak.

rın eşitliğini sağlayarak etkisizleştirmekti.³¹ Ancak Fuad, gerçekte, Müslüman Türklerin hâkim millet konumlarından vazgeçmelerini tasarlamıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört temel üzerinde kurulduğu görüşündeydi zaten: Müslüman milleti, Türk devleti, Osmanlı padişahları ve başkent İstanbul.³² Bu vazgeçilmez temeller, bütün uyruklara eşit muamele edilmesiyle yan yana varlıklarını sürdürecekti. Bu görüşlerinde Âli'yle paralellik içindeydi Fuad. Ayrıca, Heyet-i Vükelâ'yı padişahın ve sarayın müdahalesinden uzak tutmaya en az onun kadar istekliydi. Fuad, bir ulusal parlamentoya gösterdiği eğilimiyle Âli'yi aşıyordu gerçi, ama yine de parlamentonun kurulmasını mümkün görüp görmediği belli değildir.³³ Kaldı ki en azından Balkan halkları söz konusu olduğunda, halk egemenliği ilkesini 'aşırı' ve 'zararlı' diye nitelendirirdi.³⁴ Onun savunduğu parlamento, pratikte kurulmuş olsaydı bile, büyük ihtimalle kabine ya da padişah üzerinde güçlü bir denetim uygulayamazdı.

Fuad'ın para armağanlarına düşkünlüğü (özellikle armağanlar Mısır valisinden geldiğinde) bilinmekle birlikte, imparatorluğu bir arada tutmaya Âli kadar gayretle çabalıyordu ve gerçekte de, ikinci sadrazamlığını Sultan Abdülaziz'in Hidiv İsmail'in kızıyla evlenmesini (Mısır valisinin sarayda daha fazla nüfuz kazanmasını sağlayacak bir birleşme) istemediği için kaybetmişti.³⁵ 1860 Lübnan isyanını bastırmak ve dış müdahaleyi en alt düzeyde tutmak için hareket ederken de yörede 'ip babası' lâkabını hak edecek kadar sertti.³⁶

Fuad'ın Osmanlı politikası ve reformları hakkındaki görüşlerinin en yalın özeti, onun 'siyasal vasiyetnamesi' olan, 1869'da Niçe'deki ölüm döşeginden anlamlı biçimde Abdülaziz'e yazdığı bir

31) Krş. Fuad'ın 1863'teki sadrazamlıktan istifa mektubu: Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şu'unat* (izmir, 1328), s. 127-133, anlaşılan tarihi yanlış olsa bile metni verir. Krş. ayrıca Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 163-164.

32) Cevdet, *Tezâkir*, s. 85.

33) E.Z. Karal, *Islahat Fermanı Devri, 1861-1876* (Ankara, 1956), s. 143-144; krş. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), s. 371, 374. Parlamento üzerine: Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 173-174.

34) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şu'unat*, s. 130.

35) Fuad'ın dürüstlüğüne yönelik lekelemeler için, Morris'den Seward'a gizli ve özel, 12 Şubat 1868, USNA, Turkey 20; Millingen, *La Turquie*, s. 280-283, 324-326, Fuad hakkında önyargılıdır; Edward Dicey, *The Story of the Khedivate* (Londra, 1902), s. 58; N.P. Ignatyev, "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva," *Isvestiia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1914, C. I, s. 130; Köprülü, "Fuad Paşa," s. 675.

36) Der. J.F. Scheltema, *The Lebanon in Turmoil* (New Haven, 1920), s. 38.

mektuptur.³⁷ Bu mektup bir ölçüde Fuad'ın, Bab-ı Âli'nin izlemesi gerektiğine inandığı dış politikayla ilgilidir. Mektup, Fuad'ın reformlara ilişkin öncülünü de ortaya koyar: imparatorluğun tehlikede oluşu ve tek kurtuluş yolunun İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ayak uydurmaya yetecek hızda ilerleme kaydedilmesinde yattığı. Bunu başarmak için, "Siyasal ve sivil, bütün kurumlarımızı değiştirmeliyiz," diyordu. Böyle bir değişiklik dinî ilkelerle ters düşmezdi. İslâm, tam gerçeğin özlü bir ifadesi olarak, kapalı bir sistem değildir; Avrupa'da geliştirilmiş de olsa, yeni doğruları kabul edebilir. Osmanlı idaresinin amacı her ırktan insanların mutlak eşitliği ve kaynaşması olmalıdır. Devlet dinî sorunların üstünde tutulmalıdır. Dinî farklılıklara dayanan ayrılıkçılıklar boğulmalıdır. Fiilî eşitliği başarmak için yeni bir adlî sistem, yeni bir halk eğitim sistemi kurmak, yollar ve demiryolları inşa etmek gereklidir. Bunun lideri de, diyordu ölmekte olan Fuad, "da-ima dostu ve kardeşi olduğum" Âli olmalıdır.³⁸

Fuad kendisine atfedilen 'siyasal vasiyetname'yi gerçekten yazmış olsun olmasın, mektup onun görüşlerini yansıtmaktaydı. Bu görüşler, Âli'nin 1867 yılındaki lâyihasında ifade ettiği düşüncelerle dikkat çekici bir paralellik taşıyordu. İki adamın o kadar çok konuda görüş birliği içinde olmaları ve birlikte etkin bir çalışma yürütebilmeleri, Osmanlı yönetimi açısından bir süre önce sağlanmış ya da ikisinin gidişinden sonra sağlanacak olandan daha büyük bir istikrar demektir. Gerek Avrupa gerekse imparatorlukta yaşayan halklar kimlerle uğraşmak zorunda olduklarını biliyorlardı. Âli ile Fuad'ın işbirliği içinde çalışmaları ve uzun süre görevde kalmaları, Hatt-ı Hümayun'da yapılan vaatlerin gerçekten yerine getirilebilmesi anlamına da geliyordu. O belgenin bazı bölümleri kâğıt üzerinde kalan vaatler olmaktan ileri gidememekle birlikte, bu durum genelde Âli ile Fuad'ın

37) Metinler ve güvenilirliğin tartışılması için bkz. R.H. Davison, "The Question of Fuad Paşa's 'Political Testament'," *Belleten*, 23:89 (Ocak 1959), s. 119-136.

38) Fuad'ın da Âli gibi güvenilir bir biyografisi yoktur. Orhan Köprülü, "Fuad Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, s. 672-681, Fuad hakkında istisnai olarak tam ve sağlam temellere dayalı bilgiler içerir; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 141-171, oldukça iyi bir özel portredir; İnal, *Son Sadrâzamlar*, C. I-II, s. 149-195, Köprülü'den daha az bilimsel ama daha bilgilendiricidir; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 98-104, anekdotların yer aldığı kısa bir yaşam öyküsüdür. Çağdaşlarının çizdikleri portreler için, Werner, *Türkische Skizzen*, C.II, s. 166-171; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 25-26, ve C. II, s. 143-150; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 9 Mayıs 1855, Beilage; L. Raschdau, "Diplomatenleben," s. 402-403; Mismar, *Souvenirs*, s. 13-16; Millingen, *La Turquie*, s. 272-284; Ubicini, *La Turquie actuelle*, s. 177-184; *Levant Herald*, 27 Kasım 1861; Morris'den Seward'a, No: 301, 17 Şubat 1869, USNA, Turkey 20; Challemel-Lacour, "Les hommes d'etat," s. 917-923.

çaba harcamamaları ya da uygun kanunlar bulunmayışı yüzünden değil, herkesin bildiği zorlukların (düşünce iklimi, birinci sınıf personel yokluğu, hukukun gelişigüzel uygulanması ve dışarıdan kaynaklanan güçlükler) sonucuydu. Değişiklikler yavaş gerçekleşti, ama gerçekleşti. Birtakım ilk adımlar atıldı. 1856'da Hatt-ı Hümayun'un çıkarıldığı yıl, dikkatler ilk kez imparatorluktaki Müslüman olmaları konumuna çevrildi. Avrupa devletleri Hristiyanların hakları üzerinde ısrar ettikleri ve bu sayede Osmanlıların işlerine karışma bahanesi sağladıkları için, ele alınacak reformların ilkinin bu olması tamamen doğaldı. Dahası, eğer eşitlikçi Osmanlılık hayata geçirilebilecekse, zorunlu kopuş noktası da burasıydı.

* * *

Hatt-ı Hümayun'un ilan edilışinden üç ay sonra, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de yer almak üzere ilk Hristiyan delegeler atandılar. Böylece, Osmanlı tarihinde ilk kez olarak, daha önce eyalet meclislerinde olduğu gibi, merkezî bir hükümet organında temsil ilkesi uygulanmış oluyordu. 1856 Mayıs'ında atanan bu üyelerin belli başlı gayri-müslim milletlerin mensupları olmasının dışında, başka bir anlamıyla gerçekten temsil yeteneği taşıyıp taşımadıkları ciddi kuşkulara açıktır. Bu kişiler kendi topluluklarınca seçilmemiş, hükümetin emriyle tayin edilmişlerdi. Dahası, İstanbul'un, çıkarlarıyla Osmanlı Bab-ı Âli'sine sıkı sıkıya bağlı olan en tanınmış ailelerinden seçilmişlerdi. Gregoryen Ermeni üye Ohannes Dadyan, imparatorluktaki baruthanelere yönetici sağlayan ailedendi; Ohannes, İzmir ve Beyrut gümrüklerinin iltizamını almıştı. Katolik Ermeni üye Mihran Düzyan, imparatorluk darphanesinin müdürüydü. Yahudi temsilcisi, genç ve varlıklı bir banker olan Halim'di. Yine devlet memuru ve Osmanlı yönetiminin güçlü destekçisi olan Stephen Vogorides (İstefanaki Bey) Rum milleti adına yer alıyordu. Kaldı ki gayri-müslimler, ancak Osmanlı uyruklarının genelini ilgilendiren konular tartışıldığı zaman katılıp oy kullanacaklardı (Fuad Paşa'nın Hatt-ı Hümayun'daki vaadin anlamını Müslümanlara açıklayışını haklı çıkaran bir düzenleme).³⁹ Gayri-müslim kimselerden meydana

39) Thomas X. Bianchi, *Khaththy Humañonun ou charte impériale* (Paris, 1856), s. 21-22 n.; Prokesch'ten Boul'a, No: 39 A-E, 16 Mayıs 1856, HHS, XII/56; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. I, s. 145; Thouvenel, *Trois années*, s. 335; Cevdet, *Tezâkir*, s. 166, 177; Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (İstanbul, 1953), s. 62-65, 78-79.

na gelen bu denli küçük bir grubun ne kadar etkiye sahip olacağı tartışmalıdır. Yine de başlangıçta daha fazlası beklenemezdi. 1867'ye gelindiğinde, meclisteki gayri-müslim üyeler sandalyelerinde tıpkı Müslüman meslektaşları gibi geçici değil sürekli olarak görev yapmaktaydılar.⁴⁰ Meclis-i Valâ 1868'de Devlet Şûrası halini aldığı zaman, Müslüman olmayanların üyelik sayısı artırılmıştı. Artık yerleşmiş olan merkezî yasama organında bütün milletlerin temsil edilmesi ilkesi, 1876 Anayasası uyarınca seçilen ilk parlamento-da bir kez daha onaylandı.

Hat, askerlik hizmetinde bütün Osmanlıların eşit tutulacağı vaadi-ni de içeriyordu ve bu vaat, hükümetin o yıl içindeki icraatlarıyla doğrulandı. Sorun hâlâ, Gülhane Hatt-ı Şerifi'nden sonra ya da Kırım Savaşı sırasında askerlik hizmetinde eşitliği uygulama girişimleri başarısız kaldığı zamanki kadar hassas bir sorundu. Müslümanlar, gayri-müslim kardeşlerinin imparatorluğun savunulmasının yüklerini paylaşmalarını istiyorlardı ama, doğallıkla Hristiyan olarak doğan subayların emrine girmeyi veya isyan etmesi muhtemel Hristiyanları silahlandırmayı da istemiyorlardı. Osmanlı Hristiyanlarına gelince, her ne kadar teorik düzeyde eşitlikten yana olmuşlarsa da, pratikte onlar da vergi ödemeyi, böylece beş yıllık askerlikten muaf tutulmayı ve tabii muhtemel bir ölüm tehlikesinden kurtulmayı, zamanlarını ticarete ya da tarıma ayırmayı tercih edeceklerdi. Sorun hükümet kurullarında tartışıldığı zaman⁴¹, eldeki rakamlara göre sayılarının 2 milyon civarında olduğuna inanılan, askerliğe elverişli bütün gayri-müslimlerin sayımının yapılmasına karar verildi. Memurlar ile rahipler, bu listelerin hazırlanmasında birlikte çalıştılar. Bundan başka, gerek bu tedbire gösterilen muhalefetten, gerekse eğer eğitimsiz gayri-müslimlerin tamamı birdenbire savaşta pişmiş Müslüman ordusuna katılırsa çıkacak pratik güçlüklerden dolayı, gayri-müslimlerin orduya parça parça alınması kararlaştırılmıştı. İlk yıl, 16 bin kadar olduğu sanılan ilk ace-mi gayri-müslim grubundan sadece 4 bin kişi askere alınacaktı. Aslında bu kadarı bile yapılmadı. Hatt-ı Hümayun askerlik hizmetinin bedelle yapılması ilkesini kabul etmişti ve bu ilke, yeni bir vergiyle, *bedel-i askerî* (aslında eski *cizye* olan muafiyet bedeli), yeniden uygulama-

40) Fuad'ın 1867 tarihli muhtırası için, Abdolonyme Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent d l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 253.

41) Bianchi, *Khaththy Humaioun*, n. 2, tartışmanın yeni gayri-müslim üyelerin de katılmasıyla, Meclis-i Valâ'da yapıldığını söyler; Siddık Sami Onar, "Bedel-i Askerî," *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, s. 439, tartışmanın Tanzimat Meclisi'nde yapıldığını belirtir.

ya sokulmuştu.⁴² Müslümanların da bedel ödeyerek muafiyet kazanmalarına olanak tanındığından, teorik eşitlik ilke olarak korunuyordu. Bununla birlikte eşitlik pratikte yadsınıyordu, çünkü Müslümanların ödemeleri gereken meblağlar çok daha büyüktü.⁴³

Sonradan, gayri-müslimlerin askerliklerini yapması konusu, genel olarak hem Müslümanları hem de Hristiyanları tatmin etmek için, sorunu ele almak üzere atanan özel bir komisyon tarafından unutulmaya terk edildi. Gayri-müslimler başlangıçta hükümet memurlarının, sonra millet hiyerarşilerinin topladığı bedel-i askerîyi ödemeye devam ettiler. Herhalde o zaman bulunabilecek en iyi çözüm de buydu; yani, teoride eşitlik, pratikte ayırım.⁴⁴ Ancak böyle zamana ayak uydurma çabalarıyla Osmanlılığı fiilen genişletme şansı da kaybedilmiş oluyordu. Başkomutan (Serdar-ı Ekrem) Ömer Paşa gibi bazı kişiler, eşit hizmetin ayrı birliklerden çok, karma birliklerde gerçekleşebileceğine inanıyorlardı.⁴⁵ Müslümanlar, Osmanlı uyruğundaki herkesin aynı ölçüde yüklenmesi gereken kan vergisini paylaşmaktan gayri-müslimlerin küçük bir meblağla kurtulmalarına eskiden beri karşıydılar.⁴⁶ İstanbul Fener aristokrasisinin imparatorlukta Rum Ortodokslar arasında askerliğe gönülsüzlüğü cesaretlendirerek, gideerek azalan kendi etkilerini korumaya çalıştıkları kuşkusuna rağmen, gayri-müslimler içinde bu yükü üstlenmeye istekli pek yoktu. Tersine, askere gitmiş olan Türklerin yokluğundan yararlanarak toprakla-

42) Başlangıçta *iane-i askerîye* olarak adlandırılmıştı. *Bedel*, gayri-müslimler tarafından eski baş vergisinden başka bir şey olmayarak görülmeye devam ediyor, ondan bazı çevrelerde hâlâ *haraç* diye söz ediliyordu: G. Muir Mackenzie ve A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* (Londra, 1866), s. 20 ve n. Krş. bölüm C. I, n. 80, ve bölüm C. II, n. 6.

43) Krş. A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman* (Viyana, 1908-1912), C. II, s. 153-157, vergi miktarının açıklanması için; ayrıca Young, *Corps de droit*, C. V, s. 275-276.

44) Âli'nin askerlik hizmeti sorunu üzerinde yapılmış özel bir oturumda, Reşid'in de gözden geçirdiği çok açıklayıcı bir rapor, Hristiyanların askerlik hizmeti yapmalarının lehindeki ve aleyhindeki savları verir: Mehmed Selâheddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1306), s. 144- 149. Bunun tarihi yoktur, ama herhalde ya 1856 ya da 1857 yılıdır.

45) R. K. (Josef Koetschet), *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1885), s.252, bunun gerçekleştirilememesinden dolayı Saray'ı ve savaştan çekinen Ermenileri sorumlu tutar. Krş. Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. I, s. 184-197.

46) Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 185. Felix Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1875-1879), C. III, s. 151; G.G.B. St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question* (Londra, 1877), s. 125-134, Türkleri kollayan bir tartışma.

rın ve ticaretin denetimini ele geçirmekten geri durmuyorlardı.⁴⁷ Sorun 1877 ve 1878 parlamentolarında tekrar gündeme getirildiğinde, eşit askerlik hizmetini savunan Hristiyanların sayısı sadece bir avuçtu. Hristiyan mebusların çoğu böylesi bir ihtimale karşı çıkarken, Türk mebuslar eşitliğe daha coşkulu yaklaşmışlardı.⁴⁸

1856'dan sonraki yıllarda, Osmanlıların eşitliğini sağlama yönünde başka alanlarda yavaş ama sürekli bir eğilim gözlemlendi; ta ki Müslümanların 1870'li yıllarda ortaya çıkan, yönetimin sağladığı daha etkin korumanın her inançtan Osmanlıları kapsayacak ölçüde genişletilmesine gösterilen tepkiye kadar. Bab-ı Âli, herkese eşit davranılması konusunda teminatlar vermeye ve emirler çıkarmaya devam etti.⁴⁹ Daha önemlisi, yerel memurlar bu ilkeleri yansıtmaya ve bazen onlara göre hareket etmeye başladılar. 1858'de Erzurum vali vekili, bir mezhep tartışmasıyla uğraşırken, hükümetin "imparatorlukta bütün halklara aynı ışıktaki baktığı"nı belirtmişti.⁵⁰ 1865'de Ankara valisi tarafından

47) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, C. 67, *Accounts and Papers*, C. 34, "Reports... Condition of Christians in Turkey," No: 8, ilişik 2.

48) Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan 1293:1877 Zabıt Ceridesi* (İstanbul, 1940-1954), C. I, s. 323-324, ve C. II, s. 64, akt. Robert Devereux, *A Study of First Ottoman Parliament, 1877-1878* (George Washington Üniversitesi, yayımlanmamış M.A. tezi, 1956), s. 111-113. Gayri-müslimlerin askerlik yapması sorununda yukarıdaki notlarda aktarılan kaynaklara ek olarak bkz. Koetscher, *Erinnerungen*, s. 47 (Ömer bu sorunla ilgili özel komisyon üyesiydi); Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 141-142, 145-146; Andreas D. Mordtmann, *Anatolien; Skizzen und Reisebriefe* (Hannover, 1925), s. 254-256; Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid* (Paris, 1907), s. 247-266; Karal, *Islahat Fermanı Devri*, s. 181-183; Prokesch'ten Buol'a, No: 39A-E, 16 Mayıs 1856, HHS, XII/56, Meclis-i Vâlâ'ya ilk Hristiyanların atanması ile Bab-ı Âli'nin Müslüman askerî kuvvetini milletlerinden takviye etmesi gerekliliği arasında bir bağ kurar. Bazı Hristiyanlar, askerî tıp okulu mezunları, anlaşılan 1841'den itibaren orduda subay rütbesiyle görev yapmışlardı: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. II, s. 626. 1856'da ve yine 1861'de hükümet komisyonlarındaki tartışmalar çeşitli askerî okullardaki otuz kadar Hristiyan subay adayının kabul edilmesini tasarlıyordu: *Ibid.*, s. 606-607; Mehmed Selâheddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasiyesi*, s. 144-149. 1864'te otuz beş Hristiyan öğrenci, subay yetiştirme okuluna kabul edilmişti: Morris'den Seward'a, No: 81, 3 Mart 1864, USNA, Turkey 18. Yazar onların görevlendirilip görevlendirilmediklerini ya da hizmet yapıp yapmadıklarını bilmiyor. Fuad Paşa, 1867 yılındaki Hatt-ı Hümayun'un uygulanışıyla ilgili bir değerlendirmesinde, daha fazla Hristiyan askere kaydedilene kadar Hristiyan subayların sayısının sınırlandırılmasının gerekli olduğunu bildiriyor, ama hiç rakam vermediği gibi, yerli Hristiyan subayların gerçekten hizmet yapıp yapmadıklarını da söylemiyordu. Fuad, askerlik hizmetinde eşitlik bulunmamasına rağmen (ki bunun için 'neredeyse sadece' gayri-müslimleri sorumlu tutuyordu), Osmanlı ordusundaki iki karma Kazak alayında Hristiyanların görev aldığına işaret ediyordu: muhtırasının metni için, Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent*, s. 249-250, 251-252.

49) 1858'de eyalet valilerine gönderilen bir tamimde olduğu gibi: Halil İnalcık, "Tanzimat nedir?", *Tarih Araştırmaları*, C. I (1940-1941), s. 257.

50) ABCFM, *Trowbridge's Diary*, s. 51.

halkın feryat etmesine yol açan klasik bir bildiri çıkarıldı: "Yetkili otoriteler emrederler ki, herkesin padişahlık hükümetinin aynı tebaasından olması hasebiyle Müslümanlar ve Reaya, Ermeniler ve Protestanlar birbirleriyle alay etmeyi bıraksınlar ve yine emredilir ki, karşılıklı saygı ve itibar göstererek herkes kardeşçe sevgi içinde bir arada yaşasın."⁵¹ Bu özlü bildiri, kendi tarzında, bütün dinlerin taraftarları arasında eşitlik, Osmanlı vatandaşlığı anlayışı ve Hatt-ı Hümayun'da yer alan hakaret aleyhindeki madde doğrultusunda olan resmî politikanın, valinin Bab-ı Âli'nin isteklerini harfi harfine anladığını açığa vuran ustaca bir özetiydi. Sivil otoritenin bütün insanlara kardeşçe sevgi içinde bir arada yaşamalarını emretmiş olması, kuşkusuz zorla uygulanamaz bir hareket olduğu kadar, övgüye lâyık bir hareketti de. Ancak söz konusu örnekte tartışma Gregoryen ve Protestan Ermeniler arasındaydı. Yerel memurlar böylesi durumlarda, eşitliğe, işin içine Müslümanların karıştığı zamanlardan daha büyük inanç ve sevgiyle sarılıyorlardı. Yalnız Müslümanların karıştığı örneklerde bile resmî tutumlarda değişiklik gözlenmekteydi. Bir Müslüman Türk ailesinin, dininden ayrılarak Hristiyanlığa geçtiği ender örneklerden birinde, Bab-ı Âli olayın aslını araştırdı, ortada hiçbir zorlama görmedi ve "Artık Müslümanlar Hristiyan olmakta, Hristiyanların Müslüman olmakta olduğu kadar özgürdür. Hükümet, iki durum arasında fark görmez," diyerek din değiştirenleri himayesine aldı⁵² Ne var ki kamuoyu harekete geçmişti. Öyle ki din değiştiren aile, Bab-ı Âli'nin himayesine rağmen güvenliği için kaçmak zorunda kaldı.⁵³ Hassas bir konu olan dinden ayrılma dışındaki konularda eşitsiz bir ilerleme vardı. Hristiyanların tanıklığı karma mahkemelerde ve zaman zaman Müslüman mahkemelerinde kabul ediliyordu.⁵⁴ Görünüşte gayri-müslimlerden biri, Krikor Agaton, Nafia Nazırlığı makamına ancak 1868'de yükselmesine rağmen, artık bazı resmî görevler gayri-müslimlere daha fazla veriliyordu.⁵⁵ Fiili eşitliğin arttırılması yönündeki eşit olmayan ilerlemede üçlü bir çatal gözlenmekteydi: Bab-ı Âli Müslüman kamuoyunun, başkent de eyaletlerin ilerisindeyken; bazı gayri-müslimler

51) *Ibid.*, C. 284, No: 331, 21 Eylül 1865.

52) *Ibid.*, Armenian Mission V, No: 276, 5 Eylül 1857.

53) *Ibid.*, Armenian Mission V, No: 277, 21 Eylül 1857.

54) Krş. George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1052), C. IV, s. 209-210, 213.

55) Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara, 1950), s. 186; Çark, *Ermeniler*, s. 199-201. Krş. Cyrus Hamlin, *Among the Turks* (New York, 1878), s. 371-375, Hristiyan memurları kaydeder.

konumlarını iyileştirip resmî mevkilerde yükseliyor, ama kardeşlerinin birçoğu tam zıttı bir yola, milliyetçiliğe yöneliyorlardı.⁵⁶

Hatt-ı Hümayun ayrıca, ceza kanunu ve ticaret kanunu ile karma mahkemeler için muhakeme usul kanununun da mümkün olduğunca çabuk kanunlaştırılacağını vaat etmişti. Bu adımlar birkaç yıl içinde gerçekten atıldı. Buradaki reformlar iki yönlüydü: Yoğun bir ihtiyaç duyulan kanunlaştırma ve bunun yanında, Osmanlı eşitliği ilkesinin genişletilmesini kolaylaştıran Batı laik hukukundan önemli ölçüde ödünç alma. Avrupa'daki birçok ülkenin kanunlarına danışılmasına rağmen, ana modeli Fransız hukuku sağlıyordu. 1858'de yürürlüğe giren ceza kanunu bu temelde benimsenmişti ve ceza kanunu, 1850 yılındaki ticaret kanunundan sonra, geniş ölçüde Batı'dan ödünç alınan ikinci kanunu oluşturmaktaydı.⁵⁷ Bu kanunu hazırlama komisyonunun başkanı ve kanundan asıl sorumlu kişinin Ahmed Cevdet Efendi olması anlamlı bir durumdur. Ahmed Cevdet, Reşid Paşa Müslüman hukukunu iyi bilen bir adam istediğinde şeyhülislâmın bulduğu ulema mensubuydu, ama modern hayatın gerekliliklerinin de bilincindeydi. Onun hazırlamış olduğu kanun, 1840 tarihini taşıyan eski ceza kanunu ile Batı'dan esinlenmeyen 1851'deki kanunun yerini almıştı. 1858'deki metin bazı değişikliklerle Kemalist rejime kadar dayandı. Kaba ve bir parça katı olmakla birlikte, "sağduyu, genel ahlâk ve genel adalet ilkelerine dayanan" bir kanundu ve bu haliyle "yasaların çok 'işlek' bir parçası"nı oluştuyordu.⁵⁸ Bu kanun memurlar arasında yolsuzluk, herhangi bir mezhebin ibadetine karışılması gibi suçların cezalandırılmasını ön-görerek 1856'nın vaatlerini yerine getirmekle kalmıyor; aynı zamanda telgraf hatlarıyla oynanması ya da ruhsat almadan matbaa kurulması konularındaki hükümleriyle yeni bir Batılılaşma çağını yansıtıyordu. Kanunu ulemanın bilinen bir üyesi hazırlamış ve kanunda şe-

56) Mutlak eşitliğin olmayışının, ama aynı zamanda Bab-ı Âli'nin atadığı memurların yerel İslâmî duyguların önünde gidişinin kanıtları vardır. Örneğin bkz. Mackenzie ve Irby, *Travels*, passim; ve Hristiyanların Müslümanlar aleyhinde tanıklık yapmalarının kabul edilmemesi sorunu üzerine, *ibid*, s. 178, 263, 396.

57) Kanun metinleri için bkz. *Düstur*, C. I (İstanbul, 1289), s. 537-596; George Young, *Corps de Droit Ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. IV, s. 1-54; Gregoire Aristarchi, *Législation Ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C. II, s. 212-268; Charles G. Walpole, *The Ottoman Penal Code 28 Zilhidge 1274* (Londra, 1888); Erich Nord, *Das türkische Strafgesetzbuch vom 28 Zilhidge 1274* (Berlin, 1912), 1911'deki eklemelerle birlikte.

58) Walpole, *Penal Code*, s. v. Walpole, aslında mahkemesinde kanun hükümlerini uygulayan Kıbrıs'taki bir İngiliz hâkimdi.

riat ile şer'i mahkemeler tanınmış olmasına rağmen, uygulanmasına karşı bir muhalefet de vardı: Ancak, şeriatın fanatik biçimde dinci savunusundan ziyade, yeniliğe karşı cahillik ve kızgınlıktan kaynaklanan bir muhalefetti bu. Fuad Paşa 1867'de, eski hukuka göre yetişmiş kadıların cahilliği ve tecrübesizliği sebebiyle uygulamada aksaklıklar görüldüğünü itiraf ediyordu.⁵⁹ Yine de, 1878'e gelindiğinde, iç bölgede kalan Kayseri'de bile davaların onda dokuzunun yeni kanun uyarınca yürütüldüğü tahmin edilmekteydi.⁶⁰ 1861 ve 1863'te de karma ticaret mahkemelerinin muhakeme usul kanunu ile deniz ticaret kanunları birbirini izledi; ikisinde de temel kaynak Fransız mevzuatıydı.⁶¹

Yalnız Batı'dan ödünç alma, yine 1858'de yürürlüğe giren arazi kanununda geçerli değildi. Arazi kanununda da ceza kanununu hazırlayan aynı komisyon çalışmıştı, ama komisyonun buradaki çabası Batı ilkelerini sokmak değildi. Tersine buradaki amaç, Osmanlı padişahlarının ilk zamanlarından beri süregelen uygulamalarından doğmuş geleneksel toprak (esas olarak devlet toprakları) tasarrufu biçimlerinin sınıflandırılması ve düzenlenmesi, dağınık kanun hükümlerinin derlenip düzenlenmesi ile tımar sisteminin terk edilmesinden beri modası geçmiş kuralların ve terminolojinin güncelleştirilmesiydi. Başka bir amaç, tapuların devletin daha sonra değerinin karşılığı vergiler için doğrudan sorumlu tutabileceği kişilerin adlarına tescil edilmesiydi.⁶² Devlet mülkiyetindeki toprakların (*mîrî*) yasadışı yollardan daha çok özel mülkiyete (*mülk*) ve sonra *wakıfa* dönüştürülmesi düzgün bir tapu tesciliyle önlenebilirdi. Arazi kanunu ayrıca, eyaletlerdeki büyük toprak sahiplerinin (aşiret şeyhlerinin, âyanların ve geniş mülkler edinip buna uygun yerel siyasal ve ekonomik egemenlik kazanmış diğer çevrelerin) nüfuzunu azaltarak merkezî hükümeti güçlendirme yolunda bir çabayı temsil ediyordu.

59) Fuad'ın 1867 yılındaki muhtırası, Ubicini, *Etat présent*, s. 247.

60) Hamlin, *Among the Turks*, s. 367. Ceza kanunu üstüne daha çok bilgi için bkz. Ebül'ulâ Mardin, "Development of the Shari'a Under the Ottoman Empire," bunun için, der. Majid Khadduri ve Herbert J. Liebesny, *Law in the Middle East*, C. I (Washington, 1956), s. 285-289; *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), 230-232'de Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku."

61) Metinler için, *Düstur*, C. I, s. 780-810 ve 466-536; ayrıca Young, *Corps de droit*, C. VII, s. 155-170 ve 103-154; Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 374-400, ve C. I, s. 344-419.

62) Toprağın kadastrolanması ve vergilendirme sorunu daha önce Kırım Savaşı sırasında bir genel meclis tarafından tartışılmış, İzmir ve Selanik bölgelerinin pilot tasarımlar olarak kullanılmasına karar verilmişti: Cevdet, *Tezâkir*, s. 50.

Bir kişinin bütün bir köyün topraklarına sahip olamayacağı hükmü özellikle getirilmişti.⁶³ Ama kanun, pratikte, hükümleri ve gelişigüzel uygulanma yöntemiyle amacına ulaşamadı. Kanun arazi hukukunun bütün yönlerini kapsamıyor, bazı konularda klasik dinî hukuk kitaplarına değinmekle yetiniyordu. Uygulamada kişisel tapu sağlamayı ve tek tek Osmanlı uyrukları arasındaki eşitliği genişletmeyi de başaramadı. Kanun kolektif mülkiyeti dikkate almıyor ve imparatorlukta yaygın olan toprak tasarrufunu kiralama biçimlerine yer vermiyordu; yani, uzun süredir âdet olarak yerleşmiş sistemle ilgili kişiler yasal tanınmayı veya haklarının korunmasını elde edemediler. Dahası, kadastro işlemleri gerçekleştirildiğinde, çok sayıdaki köylü, toprağını başka birinin, genellikle yerel şeyhin (yani, büyük toprak sahibinin) adına tescil ettirmişti, çünkü arazi sayımının daha fazla vergi ve askere alma için devletin alışılmış oyunlarının ilk adımı olmasından korkuyorlardı. Sonuçta yasal tapu senedine sahip olan kişi, genellikle geleneksel tasarruf haklarına sahip olan toprağı fiilen işleyen kişiden tamamen başka birisi oluyordu; toprağı işleyen kişi bu haklarını hukuken savunamaz konumdaydı. Devlet ise, vergi sorumluluğu getirmesine rağmen, büyük toprak sahiplerinin gücünü azaltmayı başaramadı. Toprak sahiplerinin pek çoğı, artık fiilen tamamen özel mülk gibi işletebilecekleri önceki tımar toprakları dahil olmak üzere, devlet topraklarının (mîrî) gerçek yasal tasarruf hakkına sahiptiler.⁶⁴

* * *

Avrupa fikirlerini ithal etme ve Osmanlı eşitliğini fiilen genişletme gayreti, Âli Paşa'nın Ocak 1858'den Ekim 1859'a kadar süren sadrazamlığında hız kazanırken, pek olgunlaşmadığı halde önemli bir muhalefet de gelişmeye başlamıştı. Hükümet karşıtı yaygın bir hoşnutsuzluğa temellenen muhalefet, sonunda Türklerin Kuleli

63) Arazi kanununun metinleri için bkz. *Düstur*, C. I, s. 165-199; Young, *Corps de droit*, C. VI, s. 45-83; Aristarchi, *Législation*, C. I, s. 57-170.

64) *Tanzimat*, C. I, 369-421'de Ömer Lütfi Barkan; *Tanzimat*, C. I, s. 180-187'de Hıfzı Velâdet; Mardin, "Development of the Shari'a," s. 2, 85-288; Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East* (Londra, 1948), s. 15-18; Halil İnalçık, "Land Problems in Turkish History," *Muslim World*, 45 (Temmuz 1955), s. 226; R.C. Tute, *The Ottoman Land Laws* (yer ve tarih yok -Kudüs 1927), passim; W. Padel ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane* (Paris, 1904), passim. Son iki eser kadastro ve öteki arazi düzenlemeleri konusunda 1876'ya kadar ve daha sonrası için yapılan ek nizamnamelere referansları verir: Padel, s. 6-7; Tute, s. 129 dipnot.

Vak'ası diye bildikleri 1859 komplosuna zemin hazırladı.⁶⁵ Osmanlı tarihindeki bu komplo, sık sık meşrutiyet yönetimi getirmeyi amaçlayan ilk ayaklanma şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁶ Komplocuların bir kısmı Batı fikirlerine bulaşmıştı belki ama, büyük bölümünün bulaşmadığına da kuşku yoktu.⁶⁷ Komplocuların temel motifi Batılılaşmaya karşı çıkmaktı. Hükümete duydukları hoşnutsuzluk birçok sebepten kaynaklanmış olabilir (Sultan Abdülmecid'in müsrif harcamaları, ordu mensuplarının maaşlarının ödenmemesi, genel olarak güç durumdaki ekonomik ve malî tablo), ancak bu hoşnutsuzluk şeriatın savunulması, gayri-müslimlere eşitlik tanıyıp özel ayrıcalıklar getiren hükümet fermanlarına karşı kızgınlık ve bu fermanların arkasındaki Avrupa baskılarına öfke duyulması şeklinde billûrlaşmıştı. Aslında aşırı gayretkeş yabancı hümanistler, Hatt-ı Hümayun'un kopyalarını basıp dağıtarak, yerel Hristiyanların fiilen gerçekleşebilecek olandan daha çok şey ümit etmelerine sebebiyet vermişlerdi.⁶⁸ Komplonun önderi, bu doğrultudaki duygularını Sultan Beyazıd camisine bağlı medresedeki vaazlarında ifade eden Şeyh Ahmed'di. Şeyh Ahmed, 1839 ve 1856 büyük reform fermanlarını, Hristiyanlara Müslümanlarla eşit haklar tanıdıkları için Müslüman hukukunun ihlâl edilmesi olarak değerlendirdiğini söylüyordu. Komploya, subaylar ve başka kişilerin yanı sıra, medrese öğrencileri (softalar, talebe-i ulûm) dahil çok sayıda ulema mensubu karışmıştı. Bu insanlar Şeyh Ahmed'i destekleme ve kendilerini feda etme yemini etmişlerdi. Bu genellemelerin ötesinde, şu anki bilgimizle, komplonun ideolojisi hakkında daha net şeyler söylemek mümkün değildir. Üs-

65) Gizli cemiyet mensuplarının, tutuklandıkları zaman, Boğaziçi'nin Asya yakasındaki Kuleli kışasında gözetlme alınmaları ve sorgulanmalarından dolayı.

66) Örneğin Nicholas Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Gotha, 1908-1913), C. V, s. 517; Thouvenel, *Trois années*, s. 354, n., burada Yeni Osmanlılar açısından bir emsal görür; Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 158; Millingen, *La Turquie*, s. 159; Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1342), C. II, s. 56; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, 1945), s. 7-8, akt. Recai G. Okandan, *Umumî Amme Hukukumuzun Ana Hatları* (İstanbul, 1948), s. 75-76 ve n. 24; Wanda, *Souvenirs anecdotiques de la Turquie* (Paris, 1884), s. 69-76.

67) Komplodaki subayların bir bölümü, siyasal fikirlerini büyük olasılıkla Polonyalı ya da Macar meslektaşlarından kapmışlardı. Bu, en muhtemel olarak, Avrupalı dostlara sahip bir Çerkes olan Ferik Hüseyin Dâim Paşa için geçerlidir: Millingen, *La Turquie*, s. 159; Wanda, *Souvenirs*, s. 69-76; Hermann Vambéry, *His Life and Adventures* (New York, 1883), s. 22-24; Walter Thornbury, *Turkish Life and Character* (Londra, 1860), C. I, s. 62; Thouvenel'den Walewski'ye, No: 68, 28 Eylül 1959, AAE, Turquie 341. Bu durum büyük olasılıkla İngiliz dostları bulunan bir Arnavut subay, Cafer Dem Paşa için de geçerlidir.

68) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, c. 67, *Accounts and Papers*, c. 36, "Reforms in Turkey," No: 9, Bulwer'den Russel'a, 26 Temmuz 1859.

telik komplocuların bir bölümünün düşüncelerinde var olan belirsizlikler hiçbir kesin formülasyon ortaya atılamayacağını akla getirmektedir. Onların asıl amaçları, Abdülmecid'den ve galiba o sıradaki nazırlardan kurtulmak, tahta Abdülaziz'i çıkarmaktı. Bununla birlikte, Abdülaziz'in komployla herhangi bir ilişkisi yoktu.

Komplo, katılması istenen bir subay tarafından hükümete ihbar edilince, 1859 Eylül ayının ortalarında kırk kadar elebaşı tutuklandı. Tutuklama haberleri İstanbul'da ufukta bir Hristiyan katliamının görüldüğü (ya da görünmediği), komploya 5-14 bin kadar askerin karıştığı, komplocuların imparatorlukta Batılılaşmanın arttırılmasını istedikleri (ya da istemedikleri) şeklinde her zaman çıkan söylentileri körükledi. Eğer isyan gerçekleşmiş olsaydı, tutuklananlara göre çok daha fazla kişinin isyanı desteklemeye hazır olduğu kesin gibidir; çok sayıda şeyh, birkaç bin mürit yardımı vaat etmişti ve asker toplamaları ihtimali de söz konusuydu. Başkentteki kamuoyunun büyük bölümü de komplocuları desteklemişe benzer. Tutuklamalar engellenmiş, tutuklanmayan medrese öğrencileriye Müslüman halka, din ve yurtseverlik aşkına Kuleli'deki askerlerini kurtarma çağrısı yapan afişler asmışlardı. Âli Paşa idaresi, bir yandan olayı önemsememeye ve bir avuç huzursuz Çerkes ve Kürt'ün eylemi olarak geçiştirmeye çalışırken, öbür yandan içlerinden pek çoğunu taşraya yollayarak başkentteki medrese öğrencilerinin sayısını sınırlayacak önlemler almıştı; ayrıca, profesyonel din adamlarının nüfuzunu dizginlesin diye camilerin ve derviş tekkelerinin mülklerine vergi konmuştu. Bunun yanında Bab-ı Âli, başkentteki garnizonun üç aydır ödenmemiş maaşlarını da dağıttı. Tutuklamalar sonucunda komplo bozguna uğradı. Komplonun liderleri, Âli'nin başkanlığındaki ve en yüksek memurların yer aldığı bir hükümet komisyonu tarafından sorgulandılar. Soruşturmada geleceğin sadrazamı, o sırada Meclis-i Vâlâ'da ikinci kâtiplik yapan Midhat Paşa da yer aldı. Komplocular esas olarak mahkûmiyet ya da eyalet görevlerine sürgün edilmek şeklinde cezalara çarptırıldılar. Birkaç ölüm cezası hafifletildi. Böylece başarısız komplo, arkasında sadece bir gelenek ve ilerisi için bir örnek bırakmış oldu. Ancak bu, parlamenter ya da meşrutî yönetim adına isyan etmenin örneği değil, hükümeti devirecek ve oldukça yaygın halk desteğine dayanan bir komplo örneğiydi. Bu niteliğiyle 1859 komplosu, 1867'deki başarısız Yeni Osmanlı planlarına ve 1876'daki başarılı darbeye emsal oluşturmuştur. Bu üç örnekte de

hükümet-karşıtı duygular bir ölçüde tutucu ve İslâmi nitelik taşımakla birlikte, 1859 komplosu ile daha sonraki iki olay arasında doğrudan hiçbir bağ yoktur.⁶⁹

Komplocular Abdülmecid'i tahtan indirememiş olmalarına rağmen, Kuleli Vak'ası'nın meydana gelişinden bir ay sonra, yani Âli Paşa'nın yerine sadrazamlığa daha tutucu Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa getirildiği zaman, amaçlarının bir kısmına ulaşmış oldular. Lâkabinın da gösterdiği gibi Kıbrıs'ın yerlisi olan Mehmed Emin, gerçekte eski ve yeni eğitimin ürünüydü. II. Mahmud zamanındaki eski saray okulunun son öğrencilerinden birisiydi. Daha sonra, II. Mahmud'un Yenicilerin yok edilmesiyle kurduğu yeni orduya girmiş ve paşalığa kadar yükselmişti. İlk askerî eğitimini Paris'te ve Metz'de yedi yıllık öğrenimle, Fransız süvari alayında hizmet ederek tamamlamıştı. Rumca ve Türkçe'nin yanı sıra Fransızca da bildiği için Kırım Savaşı'ndan önce yarım düzine eyalet valiliğinde bulunmuş, ayrıca kısa bir dönem için St. James sarayında büyükelçilik yapmış ve II. Alexander'ın tahta çıkışında görevli olarak St. Petersburg'a gitmişti. Paris'e ikinci gidişinde Byron'ın hekimi Dr. Millingen'in dul karısıyla tanışıp evlenmişti. Melek Hanım, yarı Fransız, çeyrek Grek ve çeyrek Ermeniydi; kendi anlatımına göre kuşkulu malî kazançlar uğruna konumunu kullanmakta ustalaşmış, tuhaf bir kişiydi. Kıbrıslı Mehmed aile hayatının, Melek'ten boşanışının, Melek'in tekrar Katolikliğe dönüşünün ve kızının da aynı inancı seçişinin yol açtığı skandallara rağmen

69) 1859 Komplosu'na ilişkin en iyi inceleme, Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*'dır (Ankara, 1937). Yabancı elçilikler çelişkili raporlar almakla birlikte genelde iyi bilgilenselerdi: krs. Thouvenel'den Walewski'ye, No: 65 ve ilişik, ve No: 68, 21 ve 28 Eylül 1859, AAE, Turquie 341; Bulwer'den Russell'a, No: 164 ve ilişik, ve No: 179, 20 ve 27 Eylül 1859, FO 78/1435; Collett'den Manderström'e, No: 112 ve No:14, 20 ve 30 Eylül 1859, SRA, Depescher från Svenska Beskickningen i Konstantinopel; Williams'dan Cass'e, No: 53 ve No: 54, ilişikte 20 ve 28 Eylül 1859 tarihli İstanbul basını, US-NA, Turkey 16; ayrıca Schauffler'den Anderson'a, No: 92, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII. U.A. Petrosian, "Novye Osmany" i bor'baza konstitutsiu (Moskova, 1958), s. 25, Rus arşivlerinden yararlanmakla birlikte bu olay üzerine hiçbir şey aktarmaz. 66 ve 67 numaralı notlarda aktarılan anlatımlara ek olarak bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 172; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, c. I, s. 75 n.; idem, *Kaınat*, C. IV (İstanbul, 1298), s. 548-549; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s. 9-15; Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (İstanbul, 1952), s. 89-90; Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, C. II, s. 56-60; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 89, n. 12, ve 597, n. 3, ve C. II, kısım 1, s. 513 ve n. 5; Thornbury, *Turkish Life*, C. I, s. 37-40, 54-68, burada (imzasız), "The Late Insurrection in Turkey", *Chamber's Journal*, 12:326 (31 Mart 1860), s. 193-197'yi bir daha aktarır; Millingen, *Turquie*, s. 235-236; idem, *Les imams et les derviches* (Paris, 1881), s. 204-205; Adolphe d'Avril, *Négociations relatives au Traité de Berlin* (Paris, 1886), s. 55-59.

men ayakta kalmayı başardı. İlk 1854'te altı aylığına sadrazamlık yaptı ve Kırım Savaşı'nın sonunda, Âli Paris Barış Kongresi'ndeyken, onun yerine sadrazamlığa vekâlet etti; yani 1856'da, Hatt-ı Hümayun'un ilan ediliş törenine o başkanlık etmişti.

Kayda değer Avrupa bilgisine, önce Reşid'le, daha sonra Âli ve Fuad'la işbirliği yapmasına rağmen Kıbrıslı Mehmed, asla inançlı bir Batıcı olmadı. Gerçekte, Hatt-ı Hümayun ilan edildiği zaman sadrazam vekilliğine Fuad'ın yerine onun seçilmesinin sebebi tam bir Batıcı olarak tanınmayıştıydı, öyle ki Müslümanların lanet yağdırmalarına karşı bir kalkan işlevi görebilecekti.⁷⁰ Âli ve Fuad'la birlikte Reşid'in siyasal rakibi oldu, ama zamanla bu ikisinden de koptu. Ayrı yaşayan karısı, onun Batı eğitiminin "kalın bir cahillik kütlesi üzerinde cılganmış yüzeysel bir bilgi" olduğunu ve "uygarlık cılganının altında eski Türk damgasını koruduğu"nu yazmıştı.⁷¹ Melek Hanım'ın yargısı sert ve önyargılıydı, ama Kıbrıslı Mehmed'in Âli ya da Fuad'a göre eskiye daha yatkın olduğu da doğrudu. Bununla birlikte, Mehmed kendini gelişmeye ve suistimallerin kökünün kazınmasına adanmış, dürüst ve enerjik bir kamu görevlisiydi. Fuad'ın Âli sırf kafayken, Mehmed'in sırf ayak olduğunu söylediği bildirilir. Mehmed, Âli'den kesinlikle daha az düşünceli ve daha az tedirgin, ondan daha açık sözlü ve harekete geçmeye daha eğilimliydi. "Fazla düşünmeyi sevmeyen, sabırsız bir adam," diye niteliyordu onu Cevdet.⁷² Sadrazamlıktaki en önemli eylemi, şimdi dik-katimizi çevirmemiz gerektiren taşra idaresi alanında gelmişti.⁷³

70) Cevdet, *Tezâkir*, s. 66.

71) Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem* (Londra, 1872), s. 277, 278.

72) *Tezâkir*, s. 88.

73) Diğer Osmanlı devlet adamları gibi Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın da biyografisini yazan olmamıştır. En iyi portresi için, Werner, *Türkische Skizzen*, C. II, s. 172-182. İnal, *Son Sadrîâzamlar*, C. I, s. 83-100, bazı noktalarda daha aydınlatıcı ama büyük ölçüde Cevdet'ten yaptığı aktarmalarla karma karışıktır. Melek Hanım, *Thirty Years*, önyargılı olmakla birlikte oldukça aydınlatıcıdır; onun *Six Years in Europe* (Londra, 1873) adlı eserinde eski kocası hakkında daha az bilgi vardır. Melek'in oğlu Frederick Millingen (Osman Bey), *Les Anglais en Orient* (Paris, 1877) adlı eseri boyunca annesini savunur. Ayrıca bkz. Ubcini, *Turquie actuelle*, s. 173-177; Barnette Miller, *The Palace School of Muhammad the Conqueror* (Cambridge, Mass., 1941), s. 7; Drummond Wolff, *Rambling Recollections*, C. II, s. 4-5; *Tezâkir-i Cevdet*, No: 5, akt. Mardin, *Cevdet*, s. 51, n. 81; *La Turquie*, 9 Eylül 1871. HHS XII/58 (Varia), s.75, 25 Ekim 1856 tarihinde Cevdet'e yazılan imzasız bir mektubu içerir; bu, Mehmed'in maruz kaldığı iftiranın bir örneğidir. Melek Hanım'ın anlatımlarına bakılırsa dürüstlüğünden kuşku duyulabilir, ama öteki çağdaşları genellikle onun dürüstlüğüne savunurlar. İnal, *Son Sadrîâzamlar*, C. I, s. 37, Âli kabul ettiği halde, Mehmed'in hidivin sunduğu büyük bir armağanı geri çevirdiğini anlatır.

Hatt-ı Hümayun ulaşımı, tarımı ve vergi toplama sistemini iyileştirecek tedbirlerin yanı sıra, eyalet meclislerinde de reforma gidilmesi ni vaat etmiş olmasına rağmen, 1859'a kadar bu doğrultuda en ufak bir adım atılmamıştı. Tam tersine, imparatorluğun çeşitli eyaletlerindeki hoşnutsuzluk ve karışıklığın hiçbir şekilde azalmadığı ortaya çıktı. Ondan önceki yıl, Girit'te vergi sisteminin yol açtığı bir isyana, Bosna'da Müslüman toprak beylerinin zulmüne karşı Hristiyan köylülerin ayaklanmasına, otoriter Rum hiyerarşisinin yerini kendi inançlarından piskoposlarının alması yönündeki Bulgar ajitasyonunun canlanmasına ve Hersek sınırlarında bir Karadağ saldırısına tanık olunmuştu. Bazı yerlerde Hristiyanlar Müslümanlardan, başka yerlerdeyse Müslümanlar Hristiyanlardan şikayet ediyorlardı. Cidde'de fanatik bir kalabalık Fransız ve İngiliz konsoloslarını öldürmüştü. Arap, Kürt ve Yezidi aşiretler 1859'da Musul bölgesini talan etmişlerdi. Bu eyalet rahatsızlıkları birkaç önemli sonuç doğurdu. Bab-ı Âli temel reformların hayata geçirilmesine ayrılacak para, insan ve dikkati bu sorunlara bağlamak zorunda kaldı. Dahası, bu tür rahatsızlıklar sonucunda Bab-ı Âli'nin imparatorluktaki otoritesi, II. Mahmud dönemindeki merkezîyetçiliğin artışından önce gözlenene göre daha çok sarsılmıştı. Ayrıca, eyaletlerde yaşanan huzursuzluklar Avrupa devletlerine müdahale etme bahanesi sağlıyordu; Bab-ı Âli de, o sırada, Tuna Beylikleri'nde tam anlamıyla etkili olduğu türden, mutlaka kendi denetiminden kopmalar olması süreciyle sonuçlanması ihtimalinden dolayı böylesi müdahalelerden hep korkuyordu. Büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri, aslında, Bab-ı Âli'ye 5 Ekim 1859'da Hatt-ı Hümayun'daki vaatlerin acil olarak yerine getirilmesinde ısrar eden bir memorandum sunmuşlardı. Rusya, özellikle Balkanlar'daki durum üzerine uluslararası bir soruşturma açılması yönünde bastırıyordu.⁷⁴ Âli'nin sadrazamlıktan düşüşüne de, bir ölçüde, herhalde üç hafta önceki Kuleli Vak'ası ve müsrif alışkanlıkları hakkında Abdülmecid'le tartışması olduğu kadar, büyük devletlerin elçiliklerinin müdahaleleri yol açmıştır. Böylece, Kıbrıslı Mehmed göreve gelir gelmez eyalet sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Mehmed daha sonra iki ay içinde tekrar görevden uzaklaşmasına rağmen 1860 Mayıs'ında sadrazamlığa geri döndü ve bu kez Ağustos 1861'e kadar görevde kaldı. Taşra idaresi Mehmed'in dikkatini çekmeye devam ediyordu.

74) Engelhardt, *La Turquie*, C.I, s. 161-163. 23 Nisan 1860 tarihli başka bir Rus notası bu soruna ağırlık veriyordu: *Archives Diplomatiques*, C. I (1861), s. 113-115.

Kıbrıslı Mehmed taşra yönetimini yeni baştan örgütlemeye hiç girişmedi. Tersine, tamamen doğal olarak eskiden beri kullanılagelen müfettişler yollama yöntemine döndü.⁷⁵ Nitekim 1860 yılı ilkbaharı sonunda, imparatorlukta en iyi adamların bir bölümünden teşkil edilen bir komisyonun başında bir teftiş gezisi yapmak üzere İstanbul'dan yola çıktı: Heyette kendisinden başka üç Türk (Cevdet Efendi, Afif Bey ve Rasim Bey), iki Ermeni (Artin Dadyan ve Gabriel Efendi) ile iki Rum (Musurus ve Photiades) vardı.⁷⁶ Bu komisyon Rusçuk, Sumla, Vidin, Niş, Priştine, Üsküb, Manastır ve Selanik kentleri ve çevresinde dört ay geçirdi. Yöntemleri Kıbrıslı Mehmed'e özgü yöntemlerdi; Mehmed doğrudan sayısız dilekçe alıyor ve yine sorunun çıktığı yerde bizzat kendisi ya da özel (*ad hoc*) karma mahkemeler aracılığıyla adalet dağıtıyordu. Kabul ettiği tek tek dilekçelerin sayısı olağanüstü çoktu: sadece Niş eyaletinde dört bin kadar olduğu söylenmektedir. Dilekçelerin çoğu eyalet idaresinde gevşeklik ya da çürümeyi, mahkemelerde Hristiyanların tanıklık yapmasının engellenmesini yansıtan, şahsi tartışmalarla ilgiliydi. Dilekçelerin bazılarıysa kendi amaçlarını göz önünde tutan ajitatörlerin hazırladığı düzmece metinlerdi. Bazı Hristiyanlar şikayetlerini ifade etmekten açıkça korkarlarken, korkmayanların sayısı da az değildi. Teftiş gezisi Ekim 1860'da, Kıbrıslı Mehmed'in alelacele başkente geri dönmesini zorunlu kılan Lübnan'daki Dürzî-Marunî kan davası yüzünden kısa kesildi. Ancak arazide geçirilen bu dört ay, yerel yönetimlerin yüz yüze olduğu koşulları açığa çıkarmaya, taşra idaresine teftiş gezileriyle denetim getirme formülünü yeniden yerleştirmeye ve 1864'teki vilayet deneyimine zemin hazırlamaya yetmişti.⁷⁷

75) Bkz. orijinal metne göre s. 27,47-48 n.

76) Ruslar geziyi kendilerinin teşvik ettiğini iddia ediyorlardı: Ignatyev, "Zapiski Grap-ha N.P. Ignatyeva," *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1914, C. I, s. 103; Fransızlar da geziyi kendi büyükelçilerinin teklif ettiğini öne sürüyorlardı: d'Avril, *Négociations*, s. 63. Britanya'nın desteği Bab-ı Âli'nin Rusların uluslararası komisyon isteklerinden kaçınmalarına yardım etmişti.

77) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, C. 67, *Accounts and Papers*, C. 34, "Reports... Condition of Christians in Turkey, 1860," komisyonu hareket halindeyken gözlemleyen Britanya konsoloslarından gelen bilgilere büyük yer verir. No: 6, Mayers'den Green'e, Rusçuk, 18 Temmuz 1860, ilişik 2, Kıbrıslı Mehmed'in eyalet valilerine gönderdiği geçici talimatların Fransızca bir çevirisini verir; *ibid.*, "Papers... Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1858-1861," No: 40, Âli'den Musurus'a, 21 Kasım 1860, Kıbrıslı Mehmed'in sultana sunduğu raporun Fransızca çevirisini verir. Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, C. II, s. 52-54, geziyi ve raporu tartışır. Ayrıca bkz. *Journal de Constantinople*, 14 Haziran ve 15 Ekim 1860; Kanitz, *Donau-Bulgarien*, C. I, s. 102-112; Mo-ustapha Djelaeddin, *Les turcs anciens et modernes* (Paris, 1870), s. 177.

Rusların komisyonun kötü yönetimin ve zulmün gerçek kapsamını kabul etmediğini ileri sürmelerine rağmen, komisyon raporundaki açıklamalar oldukça doğru görünür.⁷⁸ Komisyon altı sonuca varmış ve bu sonuçlar ışığında birtakım adımlar atmıştı. Bu sonuçlardan birincisi, Müslümanların Hristiyanlara resmî ya da gayri-resmî yoldan sistemli baskı yapmadıkları, ancak Hristiyanların mahkemelerdeki tanıklıklarının genelde reddedildiği yolundaki şikayetlerinin haklı olabileceğiydi. İkincisi, Rum hiyerarşisinin sık sık zorbaca ve haksız davranışlar sergilediğiydi (örneğin, Şarköy piskoposu zorla para toplamaktan ve bir Bulgar kızının ırzına geçmekten mahkûm olmuştu). Üçüncü olarak komisyon, Türk memurların birçoğunun görevini kötüye kullandığını saptamıştı. Niş valisi ile emrindeki bazı yetkililer rüşvet almaktan mahkûm olmuş, görevlerinden alınmış ve hapse atılmışlardı; onların yerel ve yabancı kamuoyunu yatıştırmakta günah keçileri olarak feda edilmeleri gibi bir durum da gözlenmemiştir. Ayrıca yerel meclislerin bir kısmı dağıtılıp yeniden oluşturulmuştu. Komisyon, dördüncü olarak, iltizam sistemini beğenmemişti; iltizamcıların bazıları rüşvet ve zorbalıktan hüküm giymiş, Niş saymanı Yahudi bir mültezimden rüşvet almaktan mahkûm olmuştu. Kıbrıslı Mehmed, iltizamcının tek tek insanların ürünlerini değerlendirmesini belirlemesinin yerel âyandan oluşan bir komitenin denetiminde olmasını emrederek zorla para toplama vakalarını dizginlemeye çalıştı. Beşinci olarak, yolların iyileştirilmesi kararı alınmıştı. Son olarak da zabıta sistemi güçlendirilmek zorundaydı.

Bab-ı Âli 1860'dan 1864'e kadar olağan eyalet yönetimini takviye etmek üzere imparatorluk müfettişleri sisteminden düzenli olarak yararlandı. Müfettiş, Arap eyaletlerinin düzenli ziyaretçisi olmasa bile, Balkanlar ve Anadolu'da tanınan bir kişi haline gelmişti. Teftişe yollananlar arasında en yetenekli ve zeki insanlar bulunuyordu. Anadolu'yu Ahmed Vefik Paşa dolaşmıştı; para uzmanı ve Batı biliminde bilgili bir adam olarak tanınan Abdüllâtif Subhi Bey

78) Rus hükümeti, 4 Ocak 1861 tarihinde gezinin sonuçlarını küçümseyen ve bazı haklı eleştiriler içeren bir memorandum yayınlamıştı: *Archives diplomatiques*, C. II (1861), s. 220-233. Bab-ı Âli bunu Şubat 1861'de tarihi belli olmayan bir bildiriyle reddetti: *ibid.*, s. 107-114. İşin gerçeği iki açıklama arasında bir noktadadır, ama Rus hükümetinin açıklaması daha abartılıya benzer. Britanya'nın raporları genel olarak yukarıda aktarılan Türk açıklamalarıyla paraleldir ve bu dönemde genelde bir derece Türk yanlısıdır.

Bulgaristan'a gitti; yazar, saray kâtibi ve daha sonra Yeni Osmanlı lideri Ziya Bey de Bosna'ya. Cevdet, müfettişlerin raporlarını koordine edip onların davranışlarını gözetmek üzere Bab-ı Âli'de kurulan özel dairenin başına geçirilmişti. Eyalet teftişi sistemi, kabul edildiği gibi, eyalet yönetiminin sorunlarına çözüm getirmeyen palyatif bir tedbirdi. Fuad Paşa dört müfettişin her birinin talimatları farklı yorumladıklarını ve kendi başlarına hareket ettiklerini söylüyordu.⁷⁹ Ziya, yetersiz kalması üzerine görevden uzaklaştırıldı ve onun yerini Cevdet'in kendisi aldı. Ahmed Vefik o kadar baskıcı ve keyfi davranmıştı ki, Bursalı vatandaşların şikayetleri sonucunda başkente geri çağırıldı. Yine de sistem, bütün olarak eyalet memurları, mültezimler ve yerel meclisler üzerinde etkin ve sürekli bir denetim sağlamış, adalet idaresini daha adil hale getirmiş gibidir. Müfettişler, görevini suistimal eden memurları görevden almakta duraksamıyordu. Subhi Bey'in bu tür memurları "ne cezalandırma enerjisine, ne de ortaya çıkarma kurnazlığına sahip olduğu" ve onun bölgesinde sadece bir tek müdürün teftiştan alınının akıyla çıkmış olmakla böbürlendiği bildirilir.⁸⁰ Eyalet valilerine, müfettişlerin gelecek olması sebebiyle evlerini temiz tutmaları telkin edilmişti. Ayrıca içlerinden bir tanesi, Müslümanlar ve Hristiyanlardan oluşan bir komisyonla kendi eyaletinde küçük çaplı bir gezi yaparak sadrazamın gelişinin provasını yapmıştı.⁸¹

Bab-ı Âli bazı durumlardaysa, hoşnutsuzluğun ya da gerçek isyanların etkilediği eyaletlere, sorunları çözmek üzere genellikle hem sivil hem askerî, olağanüstü yetkilerle donatılmış müfettişler yollama yöntemine dönmüştü. Örneğin bu dönemde, olağanüstü yetkilerle donatılmış Fuad Paşa, Marunîlere yönelik Dürzî katliamına son vermek üzere Suriye'ye giderken, Cevdet Paşa da bir isyanı bastırmak amacıyla İskodra'ya gönderildi. Özellikle Suriye'de-

79) İnal, *Son Sadriâzamlar*, C. II, s. 188.

80) Mackenzie ve Irby, *Travels*, s. 78-80.

81) Selanik'te Hüseyin Hüsnî Paşa: *Journal de Constantinople*, 14 Ocak 1861. Bu dönemdeki teftiş sistemi konusunda bkz: Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 170, ve C. II, s. 10-11; Kanitz, *Donau-Bulgarien*, C. II, s. 111-112; *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864, sadrazamın 1863-1864 yılı için resmî raporunu vererek; Karl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, 2. basım. (Viyana, 1913), s. 372-373; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 223-224; Mardin, *Cevdet*, s. 53-55 ve n. 85-87; Ali Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 116; A.H. Tanpınar, "Ahmed Vefik Paşa," *ibid.*, C. I, s. 208; Hill, *Cyprus*, C. IV, s. 229, burada Hill, teftiş sisteminin gülünç bir taklit olduğundan söz eder; *Smryna Mail*, 1 Eylül ve 1 Ekim 1863.

ki patlama, Bab-ı Âli'nin eyalet rahatsızlıklarına karşı duyarlı olduğunu gösteriyordu: Bab-ı Âli'nin ilgisi sadece Suriye'yi yatıştırma-ya yönelik Fransız seferinden kurtulmak değil (ki Fuad bunu başarmıştı), aynı zamanda İstanbul'da hükümeti sarsabilecek sonuçları olan karışıklıkları önlemeye yönelikti. Ağustos 1860'da başkentte gerçek bir korku atmosferi yaşandı ve Bab-ı Âli, halkın sokaklarda Suriye'den bahsetmesini yasakladı.⁸² Bu tür özel görevlerin uzun vadeli sonucu, düzenli müfettişlerin daha çok yollanmasını cesaretlendirmek oldu. Bu sistem, eyaletler üzerinde merkezi denetimin artması ve 1852 fermanıyla eyalet valilerine tanınan geniş yetkilerin denetlenmesi sonucunu doğurmuştu. Ayrıca Bab-ı Âli'nin eyaletlerdeki koşulları daha çok tanımasını sağladı; yetenekli Midhat Paşa'nın 1861'de Niş valisi olarak gönderilmesinin zeminini hazırladı ve 1864 vilayet kanunuyla eyalet idaresinde reform yapılmasının yolunu açtı. Suriye'deki karışıklıklar Lübnan'da, sonraki vilayet kanununu da etkileyen özel bir anayasa bile doğurdu.⁸³

* * *

Sultan Abdülmecid 25 Haziran 1861'de, bu kaos döneminin ortasında öldü. Onun ölümü imparatorluk için bulunmaz bir lütuftu sanki. Reformlara duyduğu ve örneğini Reşid'in tasarılarına sağladığı destekte bulan gençlik coşkusu ölmüştü. Son yıllarında saray harcamaları büyük rakamlara ulaşmıştı; Abdülmecid yeni saraylar ve yapılar için müsrifçe harcamalara girişmiş, bu da halk arasındaki popülaritesini azaltmıştı. Ama Abdülmecid ılımlı ve insancıl bir padişahı, genelde hükümetine hükmetmeye kalkmazdı. Monarkın değişmesinin anlamı ancak Abdülaziz'in karakteri öğrenildiği zaman ortaya çıkacaktı. Abdülaziz, tahta çıktığı sırada yeğeni Murad'ı kendi yerine geçirmeyi amaçlayan başarısız bir komplodan sonra, ne yapacağı pek bilinmeyen bir kişiydi. Tutucular da re-

82) Williams'dan Cass'e, No: 89, 7 Ağustos 1860, USNA, Turkey 16; Schauffler'den Anderson'a, No: 9, 21 Ağustos 1860, ABCFM, Western Turkey Mission IV.

83) Bkz. bölüm 5. Vilayet kanununa rağmen, gerek özel müfettiş gerekse daimî müfettişler yine kullanılıyordu. 1871'de yeni bir müfettiş dalgasına yönelik talimatlar için bkz. *La Turquie*, 30 Ekim ve 27 Kasım 1871. Soruşturma komisyonundan, zaman zaman dış müdahaleyi ya da ayrılıkçılığı savuşturmakta geciktirici bir hareket olarak da yararlanılıyordu: Bkz. Âli'nin 1861'de beylikler'de böyle bir komisyon üzerine önerileri: Riker, *Romania*, s. 312.

formcular da onun kendi konumlarını kuvvetlendireceğine güveniyorlardı; aslında ondan genel olarak 'Eski Türk' diye söz edildiğinden daha umutlu olanlar tutuculardı. Abdülaziz, kapalı tecrit hayatında son iki buçuk yüzyıldaki şehzadelerden daha çok özgürlük kazanmış ve henüz tahta çıkmadan evlenip bir oğul sahibi olmasına izin verilmiş olduğu halde, otuz bir yılını halkın gözünden uzakta geçirmişti. Yine de kardeşi Abdülmecid son birkaç yıldır ondan kuşkulunmaktaydı; bir keresinde Trablusgarp'a göndererek saraydan uzaklaştırmayı bile düşünmüş, annesi Pertevniyal'le birlikte yaşamasını istemişti. Pertevniyal, padişah annesi olarak, Abdülaziz üzerinde güçlü bir etki yapacaktı; bunun neye işaret olabileceği ise henüz bir muammaydı. Tek bilinen, Abdülaziz'in basit bir Müslüman eğitimi aldığı, kardeşinin tersine güçlü, yakışıklı ve sağlıklı olduğu, güreşten ve avdan hoşlandığıydı.⁸⁴

Abdülaziz'in tahta çıkış fermanı, gelecekte izleyeceği yöne hiçbir açıklık getirmiyordu. Hat, 1839 ve 1856 reform fermanlarını onaylıyor ve Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliğini vurguluyordu ama, kutsal İslâm hukukuyla uyum içinde olmasına da alışılmadık bir vurgu yapar gibi görünüyordu.⁸⁵ Bugün için açık olduğu gibi, yeni padişah tahta çıkışından sonra tam on yıl hükümet işlerini etkilemeyecek ve kişisel eğilimleri ancak 1871'de ağırlık kazanacaktı. Bunun sebebi, daha hükümdarlığının başlangıç yıllarında Âli ile Fud'ın egemen bir konumda bulunmaları ve bunu on yıl sürdürmele-

84) Monarkın değişmesi ve 1861 yılındaki Abdülaziz hakkında bkz. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 15-24; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 7 Temmuz 1861, Beilage; Melek Hanım, *Thirty Years*, s. 265-268; Millingen, *La Turquie*, s. 251-253, 262-263; Ubicini, *Turquie actuelle*, s. 136; A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s. 21, 35; A.H. Ongunsu, "Abdülaziz," *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, s. 57-58; Count Greppi, "Souvenirs d'un diplomate Italien a Constantinople," *Revue d'histoire diplomatique*, (24 Temmuz 1910), s. 372, 379-383. Murad'ı tahta çıkarma hareketi, anlaşılan Abdülaziz'in kayınbiraderi Damad Mehmed Ali Paşa'nın düşmanı Rıza Paşa açısından kişisel politikanın bir parçasıydı, ama hareketin genelde Fransız desteğine sahip olduğu da düşünülüyordu: Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuunat*, s. 29; Anton Graf Prokesch-Osten, "Erinnerungen aus Konstantinopel", *Deutsche Revue*, C. IV (1880), s. 70-72; der. L. Raschdau, "Diplomatenleben am Bosphorus," *Deutsche Rundschau*, 1328 (1909), 386; Bamberg, *Geschichte*, s. 458; Brown'dan Seward'a, No: 8, 26 Haziran 1861, USNA, Turkey 17. Ama iki yıl önce, Kuleli Vak'ası zamanındaki Fransız Büyükelçisi, Abdülaziz'in mirasyedi Murad'a kıyasla daha iyi sultanlık yapması gerektiğini söylemişti: Thouvenel'den Walewski'ye, No: 65, 21 Eylül 1859, AAE, Turkey 341. Yazar, Pertevniyal'ın bildirilen Bektaşilerle yakın ilişkilerinin ne kadar etki yapmış olabileceğini bilmiyor: J.K.Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Londra, 1937), s. 81.

85) Metinler için bkz. *Das Staatsarchiv*, C. I (1861), s. 97-99; *Archives diplomatiques*, C. III (1861), s. 318-320; *Düstur*, C. I, s. 14-15; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 294-296.

riydi. Tutucu Kıbrıslı Mehmed'in sadrazamlıkta kalması, tahta çıktığı zaman Abdülaziz tarafından onaylandığı halde, bu görev altı hafta sonra Âli Paşa'ya verildi. 6 Ağustos 1861'den Âli'nin öldüğü 6 Eylül 1871 tarihine kadar, sadece toplam on üç ayı bulan iki kısa ara dönem dışında, sadrazamlık makamı ya Âli'nin ya da Fuad'ın oldu. Yine aynı zaman dilimi içerisinde hiç aralıksız ya biri ya da öteki hariciye nazırlığı görevindeydi. Bu ikili yönetim rakip devlet adamları arasında ve kamuoyunun bazı kesimlerinde sert muhalefet uyandırmakla birlikte, egemenliğini korumuştur. Abdülaziz'in egemenliğini kurabilmesi ancak bu iki adamın ölümünden sonra gerçekleşti.⁸⁶

Abdülaziz tahta çıktığı sırada imparatorluk iki krizin tehdidi altındaydı. Bunlardan birisi, Hersek'teki, 1862'de Karadağ'ın silahlı desteğini de alan, Hristiyan köylülerin ayaklanmasıydı. Ömer Paşa komutasındaki başarılı bir askerî sefer, temel sorunlara hiçbir çözüm getiremese bile, bu patlamalara geçici olarak son verdi. Hristiyan ayaklanmalarından daha ciddi olan diğer tehdit, Bab-ı Âli'nin 1861 yılında şiddetlenen malî kriziydi. Osmanlı nazırları Abdülaziz'in sarayda hemen tasarruf yapma sözünden hoşnut oldular, Abdülmecid'in büyük ve pahalı haremını dağıttılar ve ona sadece bir kadınla yetineceğini bildirdiler. Ama bu tedbirler yetersizdi. 11 Aralık'ta başkentte sanki bir ihtilâl tehlikesi yaşandı. O gün, İstanbul'daki tek dolaşım aracı olan, *kaime* diye bilinen ve altın karşısında büyük değer kaybetmiş olan kâğıt para, Galata borsasında yüzde yüz daha değer yitirdi. Tüccarlar kaimeliyi kabul etmez oldular. İşler bekliyordu. Kalabalıklar oluştu ve fırınlar yağmalandı. Geçici bir rahatlama getiren olay, Fuad hükümetinin kaimeliyi desteklemek için çarçabuk harekete geçmesi oldu. Yoksa isyan, tıpkı 1859 komplosunda olduğu gibi, askerlerin maaşlarının ödenmesi gecikmiş eyaletlere sıçrayabilirdi.⁸⁷

86) Bu dönemdeki sadrazamlıklar: Âli, 6 Ağustos-22 Kasım 1861; Fuad, 22 Kasım 1861-2 Ocak 1863; Yusuf Kâmil, 5 Ocak 1863-1 Haziran 1863; Fuad, Haziran 1863-5 Haziran 1866; Mütercim Mehmed Rüşdi, 5 Haziran 1866-11 Şubat 1867; Âli, 11 Şubat 1867-6 Eylül 1871. Hariciye nazırlıkları: Fuad, 6 Ağustos 1861-22 Kasım 1861; Âli, 22 Kasım 1861-11 Şubat 1867; Fuad, 11 Şubat 1867-12 Şubat 1869 (ölüm); (artık sadrazamlığı elinde tutarken hariciye nazırlığını da üstlenen) Âli, 12 Şubat 1869-6 Eylül 1871 (ölüm). Âli aralıksız olarak sürekli bu iki makamdaki birisindeydi. Fuad'ın önce sultanın gözünden düşmüş, sonra tekrar göze girmiş olması daha olasıdır; Fuad, bu iki makamdaki başka, 1863 yılının başında kısa dönemler için Meclis-i Vâlâ Reisliği ile Seraskerlik yaptı, 1866-1867'deyse sekiz aylığına görevsiz kaldı.

87) Morris'den Seward'a, numarasız, 18 Aralık 1861, USNA, Turkey 17.

Krizin asıl kökeni açıktı: Hazinesinin dengesiz durumundan, hükümetin yerel Galata bankerlerinden aldığı yüklü kısa vadeli avansları geri ödeyeceğine güvenilmemesinden, kâğıt paranın hiç değeri kalmamasından kaynaklanıyordu. Bu durum, genel ekonomik az gelişmişlik ve elverişsiz ticaret dengesiyle katlanmış devlet maliyesindeki umutsuz karışıklığın ürünüydü sonuçta. Kırım Savaşı hazineye ağır bir yük getirmişti ve bu yük, ondan sonra isyan eden diğer eyaletlere düzenlenen askerî seferlerin yuttuğu harcamalarla artmıştı. Bütçe açığına bir de Abdülmecid'in ağır masrafları ekleniyordu. Öbür yandan hazine gelirlerinin büyük bölümü memur ve mültezimlerin yolsuzlukları sonucunda erimekteydi. Daha çok ekilebilir arazi ve ürünün olmaması, bir ölçüde tarımın, sanayiinin, iletişim ve ulaşım araçlarının genelde kötü bir durumda olmasından kaynaklanıyor; bir ölçüde de imparatorluktaki ekilebilir toprakların tahminen dörtte üçünün yasal ya da yasadışı yollardan vakıf mülkiyetine çevrilmesinden ileri geliyordu. Vakıf mülkleri vergiden kısmen muaftı ve genellikle gerektiği kadar bakım görmüyor ya da işlenmiyordu. II. Mahmud'un hayır kuruluşlarının mülklerini denetleyip idare etmek üzere kurduğu *evkaf* nezareti, idare ve bakım masrafları genelde gelirleri aştığı için hazinenin üzerinde bir yüküttü.⁸⁸ Gümrük gelirleri de düşüktü, çünkü Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret antlaşmaları Bab-ı Âli'nin tek taraflı yükseltmediği yüzde beşlik tekbiçim ve *ad valorem* (değer esasına göre belirlenen -ç.n.) ithalat resmi getiriyordu. Bunun üzerine gelir sağlamak amacıyla iç ürünlere yüzde on ikilik bir ihracat resmi kondu. Ayrıca malların imparatorluk sınırları içinde nakliyesine iç gümrük tarifesi uygulanıyordu. Bu uygulamalar doğal olarak yerli sanayiinin cesaretini kırmaktaydı. Bursa, böylesi koşullarda, Manchester'da yapılmış Bursa havluları ile dolmuştu.⁸⁹

Bab-ı Âli gelir yetersizliğini dengelemek üzere üç yola başvurdu. Birincisi, halk ne kadar olduğunu bilemesin diye sayısız miktarda kaime çıkarmak ve yıllık bütçe açıklarını kapatan faizli hazi-

88) Vakıf kurumunu savunan Fuad Köprülü, Fuad'ın hazine açıklarını kapatmak için evkaf fonlarına sarıldığına ve böylece kurumun temellerini oyup mülklerin değerini düşürmeye daha fazla hizmet ettiğine işaret eder: "L'Institution du Vakouf," *Vakıflar Dergisi*, C. II (1948), s. 32-33.

89) Hamlin, *Among the Turks*, s. 59. Ömer Celal Sarç, *Tanzimat*, C. I, s.424-440'da Osmanlı sanayiinin zayıflığını inceler.

ne bonoları piyasaya sürmekti. İkincisi, yerel bankerlerden kısa süreli borç almaktı. Üçüncüsü, Avrupa'dan borç almaktı (Kırım Savaşı'nın olanak sağladığı ve 1860'a kadar dört büyük borçlanmayla sonuçlanan bir yöntem).⁹⁰ Bu yöntemlerin üçünün de yıkıcı etkiler taşıdığı daha sonra görülecekti. Büyük miktarlarda çıkarılan kâğıt paranın sahtesini basmak kolaydı. Galata'da yerel faizler yüksekti. Avrupa borçlarına faiz ve itfa paylarının ödenmesi eklendiğinde, Osmanlı kamu borçlarının yıllık payı, hükümet işlerine yeterli parayı bırakmıyordu. Bu yüzden bütçe açıkları iyice büyüdü. Ayrıca 1860 yılındaki borçlanma, tam iştirak sağlanamadığından başarısızla sonuçlandı. Nitekim 1861'de doruğuna çıkan krizi başlatan da bu olay oldu.

Bu güçlükler karşısında Sadrazam Fuad, hazine işlerini bizzat üstlendi ve Abdülaziz'e, kaimenin dolaşımından kaldırılması, masrafların kısılması ve gelirin arttırılması yönünde bir plan sundu. Bab-ı Âli tarafından bir Avusturyalı, bir Fransız ve bir İngilizin de yer aldığı sürekli bir malî kurul (Hazine Meclis-i Âlisi) oluşturuldu. Bu kurul büyük güçlkle 1863-1864 yılı için ilk bütçeyi hazırladı ve vergi sisteminde değişiklikler önerdi; bununla birlikte, Avrupalı üyeler kurulun yetkisizliğinden şikayet etmekteydiler. Sonunda Bab-ı Âli, Britanya ve Fransa'dan gelen yardımla, vadesi dolan Galata borçlarını istikraza çevirip Bank-ı Osmani-i Şahane'yi (Osmanlı Bankası) kurmayı başardı. Osmanlı Bankası'nı Avrupa'nın en büyük malî kuruluşlarının bir kısmı destekliyordu. Banka kurucuları 1862'de Bab-ı Âli için, tahvil sahipleri nakit olarak sadece yüzde kırkını ve geri kalanını da hükümet yükümlülükleriyle almalarına rağmen, dört kez iştirak sağlanıp kâğıt parayı tedavülde çekmekte kullanılan bir borç anlaşmasına girdiler. Halkın hoşnutluğu da bir ebced hesabında* yansımaktaydı: Bu örnekte 1279 sayı değerine sahip (ki miladi 1862 yılı, hicrî takvime göre 1279 yılına denk düşmekteydi) son mısradaki "*kaime* isminin dünyadan yasaklandığı" belirtiliyordu. 1861'de görüşmesi yapılan yeni ticaret antlaşmaları ithalat resmini

90) Avrupa'dan borç alma sorunu Kırım Savaşı'ndan hemen önce ele alınmış, ancak Abdülmecid tarafından veto edilmişti. Damad Fethi Paşa şu öngörüğü yapıyordu: "Eğer bu devlet beş kuruş borç alırsa batar. Çünkü bir kez borç alınırsa bunun sonu gelmez. Devlet borç denizine gömülür." Cevdet, *Tezâkir*, s. 22, ve Fatma Aliye, *Cevdet*, s. 87.

(*) ebced hesabı: harfleri rakam gibi sayıp bir sözcük ya da deyişten tarih veya başka bir sayı çıkarabilecek şekilde yapılan düzenlemeye 'ebced hesabı' denir. (ç.n.)

yüzde sekize yükseltti ve ihracat resminin de kademeli olarak yüzde bire indirilmesini sağladı.⁹¹

O anlık imparatorluğun itibarı kurtarılmış, kamu güveni yeniden sağlanmıştı. Ancak temel sorunlar giderilmiş değildi. 1863-1864'te Maliye Nazırlığı yapan Mustafa Fazıl Paşa⁹², rasyonel bir malî sistem kurmaya çalışırken, önünde pek çok engel görüyordu. Onu takip eden on yıl içinde daha fazla iç ve dış borç sözleşmesi yapıldı; Abdülaziz'in tasarrufa gitmeye dair iyi niyetleri, haremi genişleyip zırhlı gemi tutkusu arttıkça yok oldu; çürüme devam etti ve yapılan bütçeler dikkate alınmadı. Ancak Âli ile Fuad'ın makamlarında kalmak için padişahın birtakım isteklerini karşılamak suretiyle katkıda bulundukları malî yapının zayıflığına rağmen, 1875 yılına kadar yeni bir şiddetli kriz yaşanmadı. Tanzimat nazırları bu şekilde, 1856'dan beri askıda bulunan idarenin yeni baştan organizasyona daha canla başla sarılabildiler. Müslüman olmayan milletlerin ve taşra idaresinin yeniden organize edilmesinden oluşan iki tasarı o sırada zaten ele alınmaktaydı.

91) Türk olsun Batılı olsun pek çok yazara bakılırsa, 1856'dan 1876'ya kadarki Osmanlı tarihinin uzun süreli bir eyalet isyanları ve malî felaketler krizinden başka bir şey olmadığı izlenimi edinilir. Döneme ilişkin hemen hemen bütün Türklerin anıları ve daha sonraki anlatımlarda, sık sık ve çok kaba hatlarıyla saray harcamaları, çürüme ve Avrupa borçları hakkında önemli bölümler yer alır. Bu dönemdeki malî kriz açısından en yararlısı, A.Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903), s. 130-196 ve 260-264'tür. Bu çalışma yakın zamanlarda "Türkiye malî tarihi" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir, *Maliye Mecmuası*, Sayı: 12 (1939) ve sonraki sayılar. Charles Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen*, çev. Georg Schweitzer (Berlin, 1903), s. 20-44, ve Grégoire Poulgy, *Les emprunts de l'état ottoman* (Paris, 1915), s. 41-54, daha kabataslaktır ve fazla şey eklemeyiz. Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, C. II, s. 63-73, ve Refii Şükrü Suvla, *Tanzimat*, C. I, s. 270-275'de borçları analiz eder. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), C. I, s. 254-358, genel ekonomi konusunda bir temel sağlar. Cevdet, *Tezâkir*, s. 20-23, ve Fatma Aliye, *Cevdet*, s. 84-87, 1851-1852 yıllarına ilişkin olmakla birlikte bu konuda yararlıdır. Âli Fuad, *Rical-i Mühimme*, s. 72-74, 1858-1859'daki malî sorunları ele alır. Kaime konusunda bkz. Şükrü Baban, *Tanzimat*, C. I, s. 246-257'de ve J.H. Mordmann, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, s. 106-107'de. İngilizce, Türkçe ve Fransızca kaynaklardan 1860-1861 krizi konusunda belgeler için, *Das Staat-sarchiv*, C.I (1861), s. 317-341. İngilizce raporlar için, Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, C. 67, *Accounts and Papers*, C. 34, "Papers Relating to Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1858-1861," *ibid.*, 1862, C. 64, *Accounts and Papers*, C. 36, İngiliz görevlilerinin raporu; ve *ibid.*, 1875, C. 83, *Accounts and Papers*, C. 42, "Turkey No. 1, 2, 3, 6," 1862 borçlanması üzerine Du Velay bunların özünü verir. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaf*t, 17:3/4 (1863), 712'deki ebced hesabı.

92) Mustafa Fazıl Paşa hakkında bkz. bölüm 6.

GAYRİ-MÜSLİM MİLLETLERİN REORGANİZASYONU, 1860-1865

İmparatorluk topraklarında yaşayan başlıca gayri-müslim milletlerin yeni anayasaları, Bab-ı Âli'nin temel idarî reform çabalarının ilk meyvesiydi. 1862 ve 1863'te, Rum Ortodoks ve Gregoryen Ermeni toplulukları, ruhban sınıfının yetkisini azaltan ve buna bağlı olarak laik kesimin etkisini arttıran organik yasalara bağımlı kılındılar. 1865'te Osmanlı Yahudileri de buna benzer bir senede (*charter*) kavuştu. Bu değişikliklerin itkisi hem milletlerin kendi içlerinden hem de Türk hükümetinden gelmişti. Yüzyılın ortalarında her dinî toplulukta bir altüst oluş yaşandı ve Bab-ı Âli her topluluğu yeni anayasalar hazırlamaya yönlendirdi. Süreci hızlandıran başka bir etken de herhalde Kıbrıslı Mehmed'in 1860'da Bulgaristan'da Rum Ortodoks kesimdeki çürümeyi doğru biçimde saptaması olmuştu. Ancak Hatt-ı Hümayun za-

ten, sahip oldukları eski ayrıcalıklarını ve ibadet özgürlüklerini onaylarken milletlerde reform yapılmasını vaat etmişti. Lord Stratford ile Avusturya ve Fransız Büyükelçileri, fermanın ilan edilmesine kadar uzanan tartışmalarda, özellikle laik denetimin genişletilmesi, dinî otoritenin sınırlandırılması ve kilise maaşlarının sabitleştirilmesi yönündeki reorganizasyona açık destek vermişlerdi.¹ Bu fermanla, her topluluğun kendi idare sisteminde reform yapacak ve elde edilecek sonuçları, millet örgütlenmesini 'zamanın ilerlemesi ve aydınlanması'yla uyumlu kılmak amacıyla Bab-ı Âli'nin onayına sunacak bir komisyon kurulması isteniyordu. On dokuzuncu yüzyılın ilerleme kültürünün bir yansıması olan bu ifade biçimi, Bab-ı Âli'yi milletlerin reorganize edilmesinde ısrarcı davranmaya zorlayan asıl sebeplerin üstünü örtmekteydi.

Padişah hükümetini bu yöne sevk eden birkaç düşünce var gibiydi. Bunlardan en doğru olanı, eğer cemaatini bağımlı durumda tutmaya çalışan 'obskürantist'* bir kilise hiyerarşisinin yetkisi azaltılırsa, Avrupa'nın azınlıklar lehindeki müdahalesinin dizginlenebileceği umuduydu.² Tanzimat devlet adamlarının, Hatt-ı Hümayun'un tonuna baştan aşağı ve örtük biçimde yansımış olan Osmanlı kardeşliği ile eşitlikçi vatandaşlığın getirdiği dayanışmayı akıllarında tutmuş olmaları da mümkündür. Dinî dogma ve kilise denetimi ne kadar arka plana itilebilirse, imparatorluğu Osmanlılık temelinde birleştirme şansı o kadar fazlaydı. Bu doğrultudaki bir millet reformu, laik hukukun kademeli olarak benimsenmesinin zaten hizmet etmekte olduğu gibi, devlet ile dinin ayrılma sürecini arttırmaya yardım edecekti. Bununla birlikte, bilgili bir Osmanlı devlet adamının bu yöndeki bir iddiasına rağmen, Âli'nin olsun Fuad'ın olsun millet anayasalarını, daha sonra bütün imparatorluk çapına yayılabilecek temsili yönetim biçiminin bir denemesi olarak tasarlayıp tasarlamadıkları belirsizdir.³ Ayrıca, eğer milletlerde kilisenin etkisini azaltarak Hris-

1) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1856, c. 61, *Accounts, and Papers*, c. 24, "Correspondence Respecting Christian Privileges in Turkey," s. 38, 42, 61; Prokesch'ten Buol'a, 24 Ocak 1856, HHS, XII/56.

*) Obskürantist, obskürantizm: bilimsel ilerleme, bilgilenme karşıtı, karşıtlığı; yobaz, yobazlık. (ç.n)

2) *Ibid.*

3) İsmail Kemal Bey daha sonra Ermeni anayasasının "anayasalar için deney olmasının tasarlandığını ve daha sonra yararlanılacak bir model oluşturacağını" iddia ediyordu. Der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 254. Bölüm 10'da görüleceği gibi, 1876 Osmanlı anayasası üzerinde biraz Ermeni etkisi bulunduğu doğrudur, ne var ki İsmail Kemal herhalde o zaman söz konusu olmayan bir niyeti daha önceye taşır.

tiyanlar arasındaki mezhep çatışmalarından bir ölçüde de olsa kaçınılabilirse, Bab-ı Âli bundan yararlanacaktı. Bu çatışmalar Bab-ı Âli'ye yalnızca iç düzenin korunmasında büyük sorunlar çıkarmakla kalmıyor, ek olarak şu ya da bu mezhebin tarafını tutan büyük devletlerin müdahale etmesine yeni fırsatlar sunuyordu. Bundan başka, siyasal dürtülerden ayrı olarak, Bab-ı Âli memurlarının, Rum ve Ermeni dinî hiyerarşilerinin kendi cemaatlerine uyguladıkları hukukî ve malî zorbalığı hafifletmeyi istemiş olmaları söz konusudur. Tanzimat devlet adamları açısından başka bir pratik etken, eyalet metropolitlerinin cemaatlerine, kendi ceplerini doldurmak üzere topladıkları paraların devlet tarafından ellerinden zorla alındığını anlatarak Bab-ı Âli'ye karşı uyandırdıkları Hristiyan düşmanlığını azaltmaktı.⁴

İmparatorlukta yaşayan gayri-müslimlerin talihsizlikleri, elbette tek başına ruhanî hiyerarşilerin egemenliğinden kaynaklanmıyordu. Tekrarlanmaya değer bir olgu vardır: Gayri-müslimler Türkler tarafından hâlâ ikinci sınıf uyruklar sayılıyordu ve kendileri de bu konumlarının bilincindeydiler. Gayri-müslim uyruklar arasında ezici çoğunluğa sahip Hristiyanların durumu, 1860 yılına gelindiğinde birkaç yıl önceki koşullara kıyasla önemli ölçüde düzelmişse de, haklı olarak hâlâ kendilerine eşitsiz davranıldığından şikayet edebiliyorlardı. Kilise çanlarının çalınmasına konan genel yasaklamayı, Türk mahkemelerinde tanıklık yapmalarının sık sık reddedilmesini, zaman zaman Hristiyan kızlarına tecavüz edilmesini ya da zorla din değiştirme vakaları ile buna benzer kişilerden kaynaklanan kötü muameleleri hâlâ protesto ediyorlardı. Doğu Anadolu Ermenilerinin, silahlı Kürt çetelerinin çapulculuklarından kaynaklanan şikayetleri vardı, yer yer Müslüman gruplardan Hristiyanlara yönelik fanatik taşkınlıklara rastlanıyordu. Kamu görevlerinde hâlâ fırsat eşitliği yoktu. Nitekim, devrin Avrupalı yazarlarının genel bir kanısı, bu doğruluğu yadsınamaz adaletsizliklerdi.⁵ Aslına bakılırsa, Türklerin kendi bağımlı halklarına

4) Mehmed Selâheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1306), s. 184-185. Bu tarihsiz belgede Reşid Paşa, metropolitlerine 'ehliyetsiz' ve 'rüşvetçi' der.

5) Tam bu dönemdeki Rev. William Denton'ın broşürü gibi: *The Christians in Turkey* (Londra, 1863). Denton, Mac Farlane ve Senior'un seyahat anlatımlarından ve Hristiyanların 1860'daki hayat koşullarıyla ilgili Mavi Kitaplardan (Britanya parlamentosunun resmi raporları -ç.n.) Türk zulmünün çarpıcı örneklerini seçip alırken, aynı kaynakların sağladığı çelişkili kanıtların üstünü örter.

karşı, Rusların Polonyalılara, İngilizlerin İrlandalılara ya da Amerikalıların Zencilere karşı davranışlarından daha baskıcı oldukları iddia edilemezdi. Ancak Avrupa'da genellikle görmezlikten gelinirdi bu durum. Bazı yazarlar, Osmanlı memurlarının, görevlileri denetleme gücü olmayan veya işlerinin bozulmasından korkan yerel Müslüman âyanlara göre, azınlıklara yaklaşımlarında daha adil davrandıklarını kabul etmeye hazırdılar. Âma Müslümanlar ile Hristiyanların birçok bakımdan (haydutlardan, bozuk vergi toplama yönteminden ya da genel olarak kötü yönetimden) aynı ölçüde sıkıntı çektiklerini ve bazı durumlarda Müslümanları, Hristiyan âyanlar ile mültezimlerin ezdiğini bilen veya kabullenen Avrupalıların sayısı azdı.⁶ Bazı açılardan Hristiyanların durumu Türklerden daha iyiydi, çünkü askerlik hizmetinden muaftılar ve bazen sırtlarını yaslayacak yabancı konsolosları vardı. İzmir'den "Türk köylülerin Hristiyan köylülere göre daha fazla baskıya maruz kaldıkları" bildirilmekteydi.⁷ Aynı dönemde, bir kısım Rumların Osmanlı yönetimini daha hoşgörülü bir patron olarak görmesi sebebiyle, bağımsız Yunanistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na doğru göç akını yaşandığını gösteren kanıtlar vardır.⁸ Bu tabloya bakıldığında, özet olarak, bütün Osmanlı halklarının birçok bakımdan aynı düzeyde bulundukları, Hristiyan azınlıkların Türkler karşısındaki aşağı statülerine rağmen sürekli olarak ve sadece Türklerden zulüm görmedikleri sonucu çıkarılabilir.

Hristiyan azınlıklar, Türklerin baskısından başka, kendi ruhanî hiyerarşilerinin baskısıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Dinî mevkilerin alım satımı, özellikle Rum kilisesinde olağan bir durumdu. Patrik, makamını Osmanlı hükümetinden satın alır, sonra da yapmış olduğu masrafı çıkarmak için doğrudan piskoposluklara satardı. Bundan esas zarar gören kesimse, sistemin bir parçası olan *kocabaşların* (köyde seçimle görev yapan laik başkan) ve kendi ruhban sınıfının aşırı vergiler koyup haraç toplamalarına maruz kalan sıradan Rum köylüsüydü. "Burada, Türkiye'deki başka yerlerde olduğu gibi," di-

6) Herhalde ABCFM, *Trowbridge's Diary*, s. 38-40'da bildirilen ve 1858 yılında, görevini parayla satın almış bir Rum müdürün bir Türk kadınına kötü muamele edişinde Türk yöneticiler tarafından destekleniş türünden çok sayıda örnek vardı.

7) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, c. 67, *Accounts and Papers*, c. 34, "Reports... Christians," No: 8, ilişik 2, Blunt'tan Bulwer'e, 28 Temmuz 1860.

8) Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 82, 190, 272-294; Albert Dumont, *Le Balkan et l'Adriatique* (Paris, 1874), s. 85-89, 383-390.

yordu bir Rum kasabasındaki Britanyalı konsolos, "her türlü adaletsizliğin, fonların kötü harcanmasının ve çürümenin sorumluluğu, Hristiyanlar tarafından açıkça kendi din adamlarına bağlanıyor."⁹ Rum kilisesi içindeki Bulgarların konumu da kanayan bir yaraydı. Avrupalı gözlemciler, oradaki Rum ruhban sınıfını, tayin edilebilmek için üstlerine sundukları armağanları telafi etmeye eğilimli kilise mütezzimlerine benzetmişlerdi. Bulgar köylülerine yüzde altmış faizle ödünç para vermek Rum rahipleri açısından genellikle alışılmış bir durumdu. Köylüler, getireceği masrafın altından kalkamayacaklarını bildiklerinden kendi bölgelerine yerleşecek bir rahip lüksünden kaçınmaya çalışıyorlardı. Bu arada ibadetler Rum usulüne göre yapılıyordu; yüksek düzeyde sayılan ruhanî mevkiler Bulgarların elinden alınmıştı ve Rum ruhban sınıfı Bulgar okullar kurmayı bir türlü başaramamıştı.¹⁰ Kilisenin baskısı, kurulan bu ittifakla güçlerini ve varlıklarını koruyan başkentteki laik unsurlar tarafından destekleniyordu.

Sıkıntıları Bulgarlar kadar artmamış olsa bile Gregoryen Ermeni milletin durumu da pek iyi değildi. Ermeni sarraflar, yani banker ve tefeciler, hükümeti dolandırıp kendi halklarını sıkıştırmakta Osmanlı bürokrasisinin mensuplarıyla birlik içindeydiler. Daha sonraki Erme-

9) No:10 Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, c. 67, *Accounts and Papers*, c. 34, "Reports... Christians"da Cathcart'tan (Preveze) Bulwer'e, 20 Temmuz 1860, ilişik 2. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), C. II, s. 132, 136, 157-168, kutsal şeylerden çıkar sağlamanın, zulmün, dini âdetlerin ve bu dönemki Rum Ortodoks kilisesinin cahil alt kademe ruhban takımının bir tablosunu çizer. ABCFM, Armenian Mission V, No: 269, 1867'de Cyrus Hamlin, kendisinin keskin Protestanlığına ve yerleşik geleneklere karşı çıkmasına göz yumulduğu halde, daha da yıkıcı bir suçlama yapar; Türklerin doğuştan dürüstlüklerinin bozulmasından dolayı Rum kilisesini suçlar. Rum kilisesindeki çürüme hakkında daha önceki, ama bundan Türklerin sorumlu olduğu yolunda karşıt bir görüş için bkz. Theodore H. Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination* (Brüksel, 1952), s. 131, 147. Şu eserlerdeki örneklerle karşılaştırmız: C.T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (Londra, 1865), C. I, s. 218-222; *Accounts and Papers*, 1861, c. 34, "Reports... Christians," No: 4, ilişik 2; No: 8, ilişik 2.

10) Dumont, *Le Balkan*, s. 85, 119-152, 371; G.G.B. St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria* (Londra, 1877), s. 71-75, 81-83; Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), s. 78-79, kocabaşlar üstüne. Bulgarların özgürlük mücadelesi hakkında bkz. Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925), s. 186-220. Bab-ı Âli sonunda 1870'de, elbette dini bir hareket olduğu kadar siyasal bir hareket de olan bağımsız Bulgar eksarhlığını tanıdı: ferman için bkz. George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. II, s. 61-64; 1872'de İstanbul Ortodoks sinodu yeni bir milliyetçilik sapkınlığı yarattı ve Bulgarları hizipçi olarak ilan etti: Heinrich Gelzer, *Geistliches und Weltliches aus dem türkischgriechischen Orient* (Leipzig, 1900), s. 129.

ni devrimcileri, "bazen belki Türklerden bile daha fazla haksızlık yaparak vatandaşlarını sömürmekten hiç geri durmamış" bankerleri mahkûm etmişlerdi.¹¹ Taşrada da Ermeni âyanlar ile Türk memurlar köylüyü birlikte sömürürlerdi. Adana yakınındaki bir kasabanın Ermenileri Türk validen baskı görmelerine rağmen, "kendi başlarındaki adamlardan daha çok çekiyorlardı. Bu insanlar vali adına vergi toplarlardı; ama valiye bir kuruş toplarlarken, kendilerine üç kuruş alırlardı."¹² Bandırma'da önde gelen Ermeniler (*çorbacılar*), "Türk valiler, kadınlar, civar yerlerin yetkilileri ve kim varsa o Ermeni piskoposla kutsal olmayan bir birlik..." oluşturmaktaydılar. "Ruhanî ya da sivil, bütün dinî görevliler bir ve yalnızca tek bir amaçta, halkı ezip koyun gibi kırmak ve hükümeti dolandırmak amacıyla birleşirler."¹³

Rum ve Ermeni milletleri sonradan iş ve politika aygıtlarını bozmuşlar, bunları kendi hiyerarşilerinin yararına kullanmışlardı. Elbette her millet, kişisel statü, adalet ve vergi konularında patriklere önemli ölçüde sivil otorite verilmesinden dolayı, Osmanlı padişahlarının kendilerini tanımalarından itibaren siyasal bir nitelik kazanmıştı.¹⁴ Ondan sonra kendi cemaatini göreceli bir cahillikte tutarak, Osmanlı otoritelerinin işbirliğinden emin olarak ve vergi ödeyen mensuplarını mezhepten çıkarabilecek türden dinî ya da siyasal sapkınlıklarla mücadele ederek gücünü korumak, her hiyerarşinin çıkarına oldu. Yani, gerek Rum gerekse Ermeni hiyerarşisi, Protestanlarla Katoliklerin kendi üyelerine yönelttikleri saldırılarla mücadele ederlerken, Ortodokslar da Bulgarların özel ulusal kilise talepleriyle savaşmışlardı. Rum hiyerarşisi gayri-müslim milletler içindeki birinci olma konumunu korumak amacıyla mücadele ederken, Ermeni hiyerarşisinin kaygısı imparatorluktaki Rum etkisinde muhtemel bir artış olmasıydı. İki kesim de Yahudi milletini, üç büyüğün en geri milleti olarak aşağılamaktan hoşlanıyordu. Yahudilerin katlandıkları gerçek zulüm, imparatorluktaki Müslümanlardan çok Hristiyanlara lâayıktı.¹⁵ Millet örgütlenmesinin

11) Varandyan, akt. Frederic Macler, *Autour de l'Arménie* (Paris, 1917), s. 253.

12) ABCFM, Central Turkey Mission I, No: 238, 1860 sonu.

13) *Ibid.*, Armenian Mission V, No: 298, 24 Eylül 1859.

14) H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I, kısım 2 (Londra, 1957), bölüm 14'te milletlerin on dokuzuncu yüzyıla kadar olan genel statüsünü gözden geçirir.

15) Özellikle Doğu'da, yılın bu zamanında Yahudilerin bir Hristiyan çocuğunu canlı canlı kurban ettikleri biçimindeki eski bir batıl inançtan dolayı. *Neue Freie Presse*, 3 Nisan 1867; Boker'dan Fish'e, No: 43, 20 Ağustos 1872, USNA, Turkey 24; ve bu batıl inancın çürütülmesi için bkz. M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman* (Paris, 1879), s. 220-233.

ne ölçüde özel siyasal amaçlar uğruna kullanılabileceği, Hatt-ı Hümayun'u hemen izleyen yıllarda, bazı insanların tamamen dinî olmayan gerekçelerle bir millettten başka bir millete geçmenin yollarını aradıkları örneklerle gösterilir. Başka bir millete geçme dürtüsü, bazen kilise vergisinden kurtulmak, bazen kişisel siyasal etkiyi muhafaza etmek, bazen de yabancı bir devletin belirli bir milletin üyelerine sağladığı himayeden yararlanmaktı. Sözgelimi, halkı sömürdüğü açık olan dört Gregoryen Ermeni çorbacı, reform eğilimli bir piskoposa rastladıklarında Protestan olduklarını iddia etmişlerdi. Üstü tarafından cezalandırılma ya da harcanma tehlikesi yaşayan bir Gregoryen Ermeni piskopos ise Katolikliğe geçmiş ve tehlike geçene kadar Fransız konsolosunun korumasında kalmıştı.¹⁶

Gayri-müslim milletler gerçekte bu denli siyasal bir nitelik taşıdıklarından, Bab-ı Âli, dinî özgürlüğe ya da salt patriklerin ruhanî ayrıcalıklarına karşı önyargı duymadan reformlara geçebilirdi. Kilise denetimini gevşeterek zorbalığın ve çürümenin bir ölçüde kökünün kazınabileceği ve mezhep içi çatışmaların bir bölümünün ortadan kaldırılabilmesi umuluyordu. Bab-ı Âli'nin ilgisi asıl olarak Rum ve Ermeni milletlerine dönüktü; o ana dek en geniş ve en çok reform ihtiyacı duyanlar onlardı.¹⁷ Yahudi milletinin reform ihtiyacı daha azdı. Bunun sebebi, bir ölçüde, hahambaşının sivil yetkileri

16) Bu örnekler için bkz. ABCFM, Armenian Mission V, No: 298, 24 Eylül 1859, ve Central Turkey Mission, I, No: 238, 1860 sonu. Krş. öteki örnekler için, *ibid.*, Armenian Mission VIII, No: 392, Tokat 1857 Report, ve *Trowbridge's Diary*, s. 136; Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C. II, s. 176-177; Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria* (New York, 1910), C. I, s. 53, 242-245.

17) Yüzyılın ortasında Rum Ortodoksların sayısı 6,600.000 civarında, Gregoryen Ermenilerinki 2.400.000 kadardı. Önem bakımından üçüncü olan Yahudiler, tahminen 150.000 nüfusla çok gerideydiler. Bu rakamlar Ubicini, *Letters*, C. I, s. 18-26, ve C. II, s. 174 ve 299'dan alınmıştır. Bab-ı Âli diğer dinsel toplulukları, küçük olup bu kadar geniş yetkilere sahip olmamalarına rağmen, 1860'dan önce tanımıştı: Katolik Ermeniler, Latin Katolikler ve Protestanlar. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 187-189, bunlara Rum *uniates** (Melkitler) (1847) ile Bulgar *uniates*'lerini* (1861) ekler. Daha küçük topluluklar yeni örgütlenmişlerdi ve Reversurus'un ortaya attığı Roma denetimi sorunu ile Papa'nın yanılmazlığı dogması üzerinde 1869'dan sonra şiddetli biçimde bölünen Katolik Ermeniler dışında, ciddi reform ihtiyacı içinde değillerdi. Hassunist** tartışması diye bilinen bu olay, Bab-ı Âli'ye sonraki birkaç yıl içinde bitmez tükenmez sorunlar çıkardı.

*) *uniates*: Bir yandan Papa'nın üstünlüğünü kabul ederken, öte yandan kendi dini usullerini, ayinlerini ve törenlerini koruyan Doğu Hristiyanları toplulukları üyeleri. (ç.n.)

**) Hassunist tartışmasının kökeni şöyledir: Ermenilerde 19. yüzyılın başlarından itibaren Katolik olanların çoğalmasıyla Klikya Kataklikosluğu kurulur. Papa, Patrik Hassun'u Klikya Ermeni Kataklikosluğu'na tayin eder. Patrik Hassun ise merkezin İstanbul olduğunu, bu yüzden Klikya'ya gitmeyeceğini söyler. Bunun üzerine Katolik Ermeni cemaati Hassunistler ve anti-Hassunistler diye ikiye bölünür. (ç.n.)

Rum ve Ortodoks patriklerinin yetkilerine eş olmasına rağmen, onlar gibi ruhanî bir hiyerarşinin başkanı olmamasıydı. Ancak bu belli başlı üç millette de yüzyılın ortasına gelindiğinde mevcut düzene karşı kuvvetli protestolar baş göstermişti. Protestoları dile getirenler, burjuva laik kesimler, genellikle çeşitli esnaf loncalarının mensupları olan zanaatçılar ve daha aydın meslek sahibi kimselerdi. Bab-ı Âli, milletler içindeki bütün çıkar gruplarının isteklerine cevap vermeye çalışırken, reform ajitasyonundan yanaydı. Reform hareketi ilk kez geniş biçimde Ermeni milletinde yayıldı; yine, yazılı bir anayasanın hazırlanmasıyla, en önemli değişiklikler de Ermeniler içinde gerçekleştirildi.

* * *

Gregoryen Ermeni milletinin işlerinin yürütülmesi, II. Mahmud'un hükümdarlığının son yıllarına kadar, kâğıt üzerinde İstanbul patriğinin ve en yüksek kademedeki din adamlarının ellerindeydi. Patrik, ruhanî konularda Eçmiyadzin ve Sis Katolikoslarına bağlıyken, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde kendi kilisesine mensup olanların sivil idaresinin bağımsız başkanıydı. Ne var ki pratikte, İstanbul patrikhanesine, *amira* olarak bilinen iki yüz kadar varlıklı şehir aristokrasisi egemen olmaya başlamıştı. 1838'de İstanbul'da açılan bir Ermeni yüksek okulu (1838 Cemeran Okulu) konusu üzerinde bu grupta baş gösteren ayrılıksa zanaatçılara topluluk işlerinde daha fazla nüfuz kullanmanın yolunu açmıştı. Ayrılığın bir tarafından sarraflar, yani tefeciler, bankerler ve büyük tüccarlar, öbür tarafında saray mimarı, darphane müdürü ve baruthane sorumlusu gibi resmî Osmanlı görevlerinde bulunan Ermeni ileri gelenler vardı. Zanaatçılar yüksek okulu desteklemekte daha sonraki grupla ittifağa girdiler. Bankerler okuldan desteklerini geri çektiği zaman, patrik tarafından milletin maliyesini idare etmek üzere yirmi dört zanaatkârın meydana getirdiği malî bir kurul oluşturuldu. Yalnız malî güçleri yetersizdi. Sivil işlerin denetimi için seçimle gelen bir esnaf meclisini onaylayan 1841 tarihli imparatorluk fermanıyla sonuçlanan Bab-ı Âli'nin müdahalesine rağmen, zanaatkârlar yine de bankerlerin malî desteği olmaksızın yönetemezlerdi ve ertesi yıl idarî haklarından vazgeçmek zorunda kaldılar.¹⁸

18) Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860* (Chicago, 1909), s. 173-181.

Topluluğun sivil idaresinde meydana gelen bu bölünmenin sürüklediği kargaşa, yeni bir patriğin (Matteos) 1844'te esnaflarla bankerlerden oluşan birleşik bir meclis kurmayı başarmasıyla sona erdi. Gelgelelim, sarrafların sürekli tahakkümcü tutumları, özellikle eyalet piskoposlarının seçiminde nüfuz kullanma iddiaları, Matteos'u zanaatkârların haklarını savunmaya zorluyordu. Matteos 1847'de millet işlerini yürütmek üzere biri sivil, diğeri ruhanî, iki meclis kurdu. Bab-ı Âli bir fermanla bu meclislerin kurulmasını onayladı. Bankerler ile zanaatkârlar sivil mecliste yaklaşık bir dengedeydiler. İki meclise de patrik başkanlık ediyordu ve Bab-ı Âli'yle olan işleri yürütmek üzere laik bir 'logothete' atanmıştı. Bu sistem on yıl kadar dayandı.¹⁹

Bu arada Ermeni topluluğu kültürel bir rönesansın etkisine girmektedir. Daha on sekizinci yüzyılda, merkezi Venedik'teki Mekhitar manastırında olan klasik Ermeni biliminin canlandığı görülmüştü. On dokuzuncu yüzyıl ilerledikçe yazı dili ana dile yaklaştırmaya başladı. Amerikalı misyoner Elias Riggs'in ana dildeki Ermenice İncil'i bu hareketin müjdecilerinden birisiydi. Kaçadur Abovyan'ın (ölüm: 1848) eserinden sonra daha halkçı bir edebiyat ortaya çıktı. Mekhitar manastırının rahipleri dinî olmayan konulara eğildiler. Ermeni basını 1840'larda gelişmeye ve klasik kilise dilinden ana dile dönmeye başladı. Garabet Ütücüyan, on yıl içinde İstanbul'un en önemli Ermeni dergisi haline gelen *Massis*'i kurdu. Laik ve ana dildeki edebiyat, buna eşlik eden ulusal bilincin gelişmesiyle birlikte, milletteki laik reformcuların konumunu kuvvetlendirecek üç etkiden ilkiydi.²⁰

Ütücüyan, modern Fransız fikirlerini Osmanlı Ermenilerine aşıl原因 yeni bir unsurun temsilcisiydi. Ütücüyan ile diğer Ermeni entelektüel liderler 1840'larda Paris'te öğrenim görmüşler, içlerinden bir kısmı 1848 devrimi ile İkinci Cumhuriyet'in heyecanlı zamanlarını yaşamışlardı. Paris, ilerici entelektüellerin merkezi haline gelmişti. Bu insanlar, yurda geri döndüklerinde, Kavaryal (yani, yobazlar) diye bilinen kesimin karşısında Lusavoryal (aydınlar) olarak tanındılar. Lusavoryal kesim içinde, mimarlar ailesinden Nkgos Bal-

19) Arpee, *Armenian Awakening*, s. 182-183; Malachia Ormaian, *L'Eglise arménienne* (Paris, 1910), s. 72; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 177; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meşlesi* (Ankara, 1950), s. 159-160.

20) A.O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885* (Urbana, III., 1938), s. 118-120, 133-134; H.J. Sarkiss, "The Armenian Renaissance, 1500-1863," *Journal of Modern History*, C. IX (Aralık 1937), s. 437-438; Prince M. Dadyan, *La société arménienne contemporaine* (Paris, 1867), s. 31 dipnot.

yan, bir felsefe ders kitabının yazarı olan Nahabed Russinyan, Garabet Ütücüyan, Krikor Agaton ve isimleri Ermeni reform tarihinde her gün anılagelen diğer insanlar vardı. Balyan ile Russinyan'ın Paris'ten gelecek bir Ermeni anayasasının kaba taslak çizgilerini hazırladıkları söylenmekteydi.²¹

Ermeni reformunu etkileyen üçüncü faktör Protestan misyonları oldu. Hemen hemen zanaatçı kesimin harekete geçtiği sıralarda, başkent Ermenileri içinde ve Anadolu merkezlerinde Amerikalı ve İngiliz misyonerler çalışmaya başlamışlardı. Mezhep değiştirenlerin sayısı belki 5 binin üzerinde bile değildi.²² Ne var ki misyonların etkisi, mezhep değiştirenlerin sayısının göstereceğinden çok daha fazlaydı. Görülmüş olduğu gibi, bazı Gregoryen Ermeniler gözlerini siyasal sebeplerle Protestanlığa çevirmişlerdi. Protestanlar 1850'de Britanya Büyükelçisi'nin güçlü desteğiyle, özel bir padişah fermanıyla ayrı bir millet statüsü kazandıklarında, örgütlenmede izledikleri tarz Gregoryen kilisesine örnek oluşturmuştu.²³ Protestan milleti başından beri temsil ilkesine ve laik denetime dayanıyordu. 1851'de İstanbul'daki bir halk meclisi, topluluk işlerini yürütmek, bir yürütme komitesi seçmek ve Bab-ı Âli'nin milletin sivil başı olarak yetki verdiği vekili seçmek üzere on üç temsilcinin seçimini düzenlemişti. Hatt-ı Hümayun'dan kısa bir süre sonra deneme niteliğinde bir Protestan anayasası hazırlandı ve halk meclisine sunuldu. Anayasa sadece sivil işleri düzenlemekteydi: Bütçeyi denetlemesi gereken temsili bir meclis öngörüyor, kendi üyeleri içinden bir yürütme komitesi atıyor ve laik bir kişi olması zorunluluğu bulunan vekili seçiyordu. Millet işlerinin yürütülmesi için hazırlanan Protestan kuralları Türkçe ve Ermenice-Türkçe olarak basılıp dağıtıldı ve görünüşe bakılırsa Gregoryen milletindeki re-

21) Mikael Varandyan, *Hay gagan Sharjuman Nakhapalmouthiun* (Ermeni Hareketinin Kökenleri) (Cenevre, 1912), C. I'den kısaltarak, Macler, *Autour de l'Arménie*, s. 230-231; Sarkissian, *Armenian Question*, s. 120-121; K.J. Basmadjian, *Histoire moderne des arméniens* (Paris, 1917), s. 78-80; Saruhan, *The Armenian National Assembly* (Ermenice) (Tiflis, 1912), s. 5-12(?)'den aktaran: Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 153-154.

22) Ubicini, *Etat présent*, s. 226. Bazı tahminler oldukça daha yüksektir: Noel Verney ve George Dambmann, *Les puissances étrangères dans le Levant en Syrie et Palestine* (Paris, 1900), s. 25; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 107.

23) Ferman için bkz. *ibid.*, s. 108-109, 1847 tarihli daha önceki bir Protestan beratı-saray beratından çok vezirlik beratıdır- için bkz. William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, der. E. D.G. Prime, 5. basım (New York, 1878), s. 438. Krş. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 156.

form hareketini engelledi. Protestan örgütlenmesinden gelen olumsuz bir etki de vardı: Gregoryen patrikler, millet işlerinin yönetiminde laik katılımdaki artışın Protestanlığa geçişleri önlemek-
te gerekli olacağını fark etmişlerdi.²⁴

Edebî rönesansla, Fransız siyasal fikirlerinin girişiyle ve Protestan örneğiyle kuvvetlenmiş olan Gregoryen milletin öncü burjuvazisi, ciddi biçimde bir anayasa üzerinde çalışmaya başladı. Asıl önderlik, 1853'te kurulmuş bir eğitim komitesinin üyeleri olan, Fransız eğitimi almış bir bölüm aydıneydi. Anayasa on yıl sonra son biçimini almadan önce, her aşamasında tefeci nüfuz sahiplerinin muhalefetiyle karşılaşan dört-beş komite ve üç taslak geçirdi. Bir 'millet' meclisi tarafından kabul edilen 1857'deki taslağın ömrü iki ayı geçmedi. Krikor Odyan, Russinyan, Servichen (Seroypa Vichenyen) ve diğer aydınların başını çektiği bir komitenin hazırladığı yeni bir taslak da, 5 Haziran 1860'da başka bir genel meclis tarafından benimsenip on altı aylığına yürürlüğe sokuldu. Millet içindeki Lusavoryal (aydın) ve Kavaryal (yobaz) kesimler arasında çıkan başka bir sürüşme, Bab-ı Âli'nin Ekim 1861'de anayasanın geçerliliğini askıya almasıyla sonuçlandı. Sonra da Osmanlı hükümeti, 1860'de hazırlanan taslağı gözden geçirmek üzere din adamları, memurlar ve bazı aydınların yer aldığı, Ermenilerden oluşan bir komiteyi kendisi atadı. 1862 Şubat ayında, Hariciye Nazırı Âli Paşa, Patrik Vekili Stepan'a, milletin sivil ve ruhanî meclislerinin değiştirilen taslağı incelemek üzere Bab-ı Âli'nin tayin ettiği komiteyle birlikte yedi kişilik bir komite seçmelerini isteyen resmî nitelikli bir tebliğ gönderdi.²⁵ Bu işlem hemen yerine getirildi ve Osmanlı hükümeti için ortak bir rapor hazırlandı.²⁶ Bab-ı Âli gözden geçirilmiş anayasayı hemen onaylamayınca, sabırsız Ermeniler (tahminen esnaflar) bu ara sürede patrikhaneye saldırıp eşyaları kırdılar. Düzeni sağlamak üzere olay yerine Türk birlikleri gönderildi. Nihayet, 29 Mart 1863'te anayasa resmen onaylandı; 1860'daki meclis anayasayı kabul etmek üze-

24) Arpee, *Armenian Awakening*, s. 190-191, not; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 260, 28 Şubat 1860; H.G.O. Dwight, *Christianity Revived in the East* (New York, 1850), s. 37, 53-56, 146-149.

25) Metin için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 161-162, ve Arshag Alboyajian, "Azkayin Sahmanaterouthiun," *Entertzag Oratzoitzy sourp Perkechian Hivantonotzy Hayotz* (1910), s. 400.

26) Metin için bkz. H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies* (Londra, 1901), C. II, s. 446-448.

re yeniden toplandı ve anayasa hükümlerinin uygulanmasını gözetcek bir komite atandı. Bu şekilde, Ermeni milleti anayasalı hayatına başlamış oldu.²⁷

Anayasa, patrikhane ile sivil ve ruhanî meclisleri muhafaza ediyor, ama onları yeni örgütlenmenin çekirdeği olan genel meclise bağımlı kılıyordu.²⁸ Patrik ile iki meclisin seçimini bu meclis yapıyordu. Patrik hâlâ millet ile Bab-ı Âli arasındaki iletişim kanalıydı, ama eylemlerinden dolayı meclise hesap vermek zorundaydı ve kendisine belirli bir ücret ödeniyordu. Genel meclis, sivil ve ruhanî meclisler aracılığıyla Ermenilerin bütün işlerini kontrol etmekteydi. Dinî meclis dogma, dinî eğitim ve rahiplerin atanması ve kutsanmasıyla ilgileniyordu. Sivil meclis esas olarak eğitim, hastaneler, millet mülkü, maliye, adalet ve benzeri işlere bakmak amacıyla tayin edilmiş olan komiteler aracılığıyla faaliyet gösteriyordu. Bütün komitelerin kesin denetimi elbette genel meclise verilmişti.

Bu örgütlenme şemasında temel olan meclisin bileşimi idi. Yüz kırk üyeden sadece yirmisi din adamıydı; laik kesimin gerçek bir zaferi söz konusuydu. İstanbul burjuvazisi de mecliste oransız derecede temsil edilerek egemen bir konum kazanmıştı.²⁹ Seksen laik temsilci ile ruhanî vekillerin hepsi başkentten seçilmişlerdi; bu yüzden, taşra Ermenileri kendi nüfuslarının onda dokuzunu aşmalarına rağmen, toplam temsilcilerin ancak yedide ikisi onlara düşüyordu. Taşra Ermenileri arasında siyasal bilincin gelişmemesini mazur gösteren belki de buydu. Seçmenlik, temel millet vergisini ödeyenlerle sınırlı tutulmuştu; erkekler diye belirtilmemişti ama, herhalde kadınların oy

27) Anayasa taslağının hazırlanması ve kabul edilmesi üzerine: Alboyajian, "Azkayin Sahmanaterouthiun," s. 389, 396-404; Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 161-165; Arpee, *Armenian Awakening*, s. 184-185; Basmadjian, *Histoire moderne*, s. 77-81; Macler, *Autour de L'Arménie*, s. 115-119; Dadian, *Société arménienne*, s. 21-23; Sarkissian, *Armenian Question*, s. 120, 127; Ormanian, *Eglise arménienne*, s. 72-73.

28) Anayasa metni (*Sahmanaterouthiun*, ve Türkçe versiyonda *Ermeni Patrikliği Nizamati* başlıklı) için bkz. Lynch, *Armenia*, C. II, s. 448-467. Young, *Corps de droit*, C. II, s. 79-92, atlamalarla olduğunu gösteren yanlış bir bilgiyle, eksik bir versiyonunu verir. *Düstur*, C. II, s. 938-961, metni verir ama giriş bölümünü atlar. Özet anlatımlar için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 167-174; Dadian, *Société arméniennes*, s. 23-27; Télémaque Tutundjian, *Du pacte politique entre l'Etat ottoman nations non musulmanes de la Turquie. Avec un exposé de la Constitution arménienne de 1863* (Lozan, 1904), s. 61-104.

29) İmparatorluktaki 2.400.000 Ermeniden başkenttekilerin sayısı 180.000 civarındaydı: Ubcini, *Etat présent*, s. 202, n. 3. Hesaplamalar her zamanki gibi değişiktir. Lorenz Rigler, *Die Türkei und deren Bewohner* (Viyana, 1852), C. I, s. 141, 1846 sayımından aktararak 250.000 rakamını verir; Sarkis Atamian, *The Armenian Community* (New York, 1955), s. 44, 135.000 rakamını onaylar.

hakkı düşünülmemiştir bile. İstanbul'daki seçim tek dereceli olmakla birlikte, her çevrede bir seçim kurulunun hazırladığı bir adaylar listesi üzerine temellenmiştir; bu da hemen hemen iki dereceli seçim anlamına geliyordu. Taşradaki seçim gerçekte üç dereceliydi, çünkü ulusal meclise gelen delegeler, daha önce yerel meclislerin hazırladığı listeler temel alınarak eyalet meclislerinin seçtikleri kişilerdi.

Eyalet yönetimleri, her birinin başına eyalet meclisinin seçtiği bir metropolitle, merkezdeki gibi oluşturulmuştu. Bu meclislerde de laik kesim egemendi. Eyaletlerdeki çeşitli komiteler İstanbul'da bağlı oldukları nezaretlere karşı sorumluydular. Vergi, ödeme gücüne dayanıyordu. Kaynaklar kısmen yerel idareye, kısmen merkezî idareye ayrılmıştı. Bütün olarak değerlendirildiğinde, Ermeni milleti anayasası bazı noktalarda açık olmamasına ve taşra örgütlenmesinde ayrıntıya girilmemesine rağmen, bir hayli karmaşık ancak pratik bir mekanizma kuran oldukça ileri bir belgeydi. Girişinde vurgulandığı gibi temsil ilkesi esastı.

Zorluklar, Ermeni milletindeki parlamenter yönetimin ilk yıllarında çıktı. Anayasa, İstanbul'daki nüfuzlu çevrelere ağır bir darbe olmuş ve onların kendi yararlarına işlettikleri millet üstündeki kilise denetimini yok etmişti. Ne var ki halkın oy kullanmaya ilgisi arttırmak başkentte bile zordu; İstanbul'daki ilk seçimler az sayıda seçme hakkına sahip seçmen ortaya çıkardı. Anayasanın uygulanmasını gözetmek zorunda olan Bab-ı Âli, sivil ve ruhanî meclislerin anlaşmazlığa düştükleri 1866'dan sonraki üç yıl için anayasayı askıya almıştı. Ama 1869'dan Osmanlı hükümeti ile Ermeniler arasındaki gerginliğin arttığı 1892'ye kadar anayasa işledi ve genel meclis düzenli olarak toplandı. Bu dönemde, düşük oranda temsil edildikleri halde taşra Ermenilerinin sesi mecliste daha gür duyuluyordu. Taşradan ve köylülerden gelen şikayetleri meclisteki bir komite toplayıp inceliyor; vergi reformları, Kürtlerin yağma hareketlerinin dizginlenmesi ve Osmanlı hükümetinin eyalet memurlarının hareketlerine daha sıkı denetim uygulanması üzerine Bab-ı Âli'ye tavsiyeler sunuyordu.³⁰

* * *

30) Arpee, *Armenian Awakening*, s. 190-192; Macler, *Autour de l'Arménie*, s. 129; Sarkissian, *Armenian Question*, s. 35-39; Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 178-182; Atamian, *Armenian Community*, s. 32-41.

Rum milletindeki reformların belirginleşmesi Ermeni topluluğunda olduğundan daha yavaştı.³¹ Bunun sebebi, bir ölçüde, Rum milletindeki laik kesim içindeki ajitasyonun fazla olmamasıydı. İmparatorluk içindeki siyasal bilinç sahibi Rumların çoğunluğu, millet reformlarından daha ziyade, eski *megale idea** rüyasıyla (Bizans imparatorluğunu canlandırma rüyası) ilgileniyorlardı.³² Dahası, Bulgar *communicants*** İstanbul patriğinin yönetiminde basit reformlar yapılması yerine, gözlerini bağımsız bir ulusal kiliseye dikmişlerdi. Patrik de Bulgarları pençesinde tutmakla ve ruhanî gelirlerin bu parçasını yitirmemekle (büyük gelir sağlayan Romen beyliklerindeki Ortodoks kilisesinin mülkleri patriğin denetiminden çıkmak üzere olduğundan) herhalde daha çok ilgiliydi. Yine de İstanbul'daki Rum patriği hâlâ imparatorlukta yaşayan bütün gayri-müslimlerin en güçlü kişisiydi. Patriğin kendi konumunu zayıflatmak istemeyişi de Rum milletindeki reformların yavaşlığının sebepleri arasındaydı.

İmparatorluk içindeki Rum kilisesi tek bir ruhanî hiyerarşi altında örgütlü olmamasına rağmen, İstanbul patriği diğer bağımsız Rum kiliselerindeki ruhanî reislerden çok daha etkiliydi. İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikleri daha dar ve fakir bölgeleri yönetiyorlardı. Kıbrıs'taki bağımsız kilise kendi adasıyla sınırlıydı. Önemli bir nokta, Osmanlı padişahlarının, dinî esaslara göre *primus inter pares**** olsa bile, Rum Ortodoks halklar üzerindeki yüksek sivil otoriteyi tek başına İstanbul patriğine vermiş olmasıydı. Ruhani yetkileri yanında bu yetkileri de kullanırken, patriğe, başpiskoposlardan oluşan bir Sinod meclisi yardımcı olmaktaydı. Patrik, Sinod'la birlikte, cinayet davaları dışında millet üyeleri arasındaki her türlü davada yargılama yetkisine sahipti; kiliseyi ayakta tutacak ver-

31) Kıbrıs'taki Rum kilisesinde, 1830'larda bir derece temsili yönetimin de yer aldığı erken ve kısmen etkili bir reform hareketi olduğunun düşünülmesine rağmen. Krş. George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C. IV, s. 153-155, 204-205, 367-368.

*) Büyük fikir, büyük ülkü. (ç.n.)

32) Bu duygu Yunanistan'daki 1862 devrimiyle bağlantılı olarak canlanmış görünür: Morris'den Seward'a, No: 33, 6 Kasım 1862, USNA, Turkey 17; Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences* (Londra, 1922), s. 117, 121, 128. Krş. Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 205-206. Bab-ı Âli 1862'de yurt dışındaki Ruslar ile Rumların yurt dışından getirdiği kitap ve yayınlar içinde Osmanlı karşıtı propagandaya yer verilmesi nedeniyle sansür koymuştu: Morris'den Seward'a, No: 35, 11 Kasım 1862, ve No: 36, 27 Kasım 1862, buna Âli'nin notu ilişiktir, USNA, Turkey 17.

**) Communicant: Holy Communion'a katılma hakkı olan kilise mensubu. (ç.n.)

***) Eşitler arasında birinci. (ç.n.)

gileri koyma ve kendi kontrolündeki piskoposları atayıp azletme yetkileri de ona aitti. Her piskopos, patriğinkine benzer yetkilere ve sürekli danışabileceği bir meclise sahipti. Hiyerarşinin tabanında köy ya da *parish** örgütlenmesi vardı. Ergin erkekler topluluk işlerini yürütecek yaşlılarla bir kocabaşını seçmek üzere her yıl St. George gününde toplanırlardı. Kocabaşı, kilise ile okulun maliyesini idare ediyor, ruhanî gelirleri topluyor, bazı adli işleri yürütüyor ve II. Mahmud devrinden sonra askerlik hizmetinin karşılığı olarak ödenen vergiyi topluyor, sonra da bu kaynakları piskopos ve patrik aracılığıyla Bab-ı Âli'ye aktarıyordu. Patriği, Sinod meclisiyle Rum âyanlar ve esnaf loncalarından oluşan, görev alanı pek tanımlanmamış bir meclis seçmekteydi. Gerçekteyse, yüzyıl ortalarından beri, sadece patriği seçmekte değil, millet işlerini idare etmekte de fiili güç Sinod üyeleri olan beş metropolitin (*gerontes*) ellerindeydi. Bunlar, nüfuz sahibi Ermeniler gibi, millet içinde demokratik laik etkinin yayılmasını engellemekte çıkarı olan kimselerdi.³³ Bab-ı Âli daha önce 1847'de tam yekili Sinod meclisine üç laik üye ekleme çabasında başarılı olamamıştı.³⁴

Reform hareketi Rum milleti içinde, Ermeni milletindeki kadar kendini yeniden üretmediğinden, Bab-ı Âli 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilişinden sonra sürekli baskı uygulamak zorunda kaldı. Sinod, hat'taki reform yetkilerinin uygulanmasına karşıydı. Patrik, 1856'da dünyevî ve ruhanî konuların ayrılmasıyla hiyerarşi için belirli aylıklar saptanmasına onay vermişti, ama, laik kesimin millet işlerinin yönetimine karışmasından da korkmaktaydı.³⁵ Bab-ı Âli ertesi yılda bir anayasa üzerinde çalışacak geçici bir komite seçilmesini öngören, ayrıca anayasanın sahip olması gereken en önemli yanlarına dikkat çeken bir nota gönderme zorunluluğu duydu.³⁶ Bu ko-

*) parish: kendi kilisesine ve piskoposuna sahip ruhanî bölge. (ç.n.)

33) F. Eichmann, *Die reformen des osmanischen reiches* (Berlin, 1858), s. 19-39, ve Ubicini, *Letters*, C. II, s. 118-142, 175-193, yüzyıl ortasındaki örgütlenmeyi tanımlar. Bkz. Papadopoulos, *Studies and Documents*, s. 48-60, Sinod'un evrimi için, ve Jacques Visvisis, "L'administration communale des Grecs pendant la domination turque," (*L'Hellénisme Contemporaine*), 1453-1953: *Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople* (Atina, 1953), s. 221-235, temel köy örgütlenmesi üzerine.

34) Karl Beth, *Die orientalische Christenheit der Mittelmeerländer* (Berlin, 1902), s. 16.

35) Prokesch'ten Buol'a, No: 22F, 13 Mart 1856, HHS, XII/56; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. I, s. 147-148.

36) Metin için bkz. L. Petit, "Règlements généraux de l'église orthodoxe en Turquie," *Revue de l'Orient chretien*, C. III (1898), s. 397-401; ayrıca I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères* (Paris, 1846-1911), C. V, s. 170.

mitenin toplantıları beş metropolitin inatçı muhalefetiyle yarıda kesildi ve Bab-ı Âli kendi piskoposluk bölgelerine dönmelerini emretmek zorunda kaldı.³⁷ Bu engelin kaldırılmasıyla birlikte komite, 1860 ile 1862 yılları arasında bir dizi kanun çıkardı. Eklemelerle genişletilerek çıkarılmış olan bu kanunlar, Ermenilerin yarattıkları daha resmî anayasaya eş değerde bir nitelik taşıyordu.³⁸

Yeni Rum örgütlenmesindeki kilise denetimi Ermenilerinkinden çok daha güçlü kaldı. Sürekli bir genel meclis yoktu, yalnızca özel olarak patrik seçimleri için toplanan bir organ vardı. Laik kesim bu mecliste büyük çoğunluğu elde tutuyordu ve mecliste, tek tek sayarsak, bir banker, beş tüccar, on zanaatkâr, dört serbest meslek sahibi, sekiz kamu görevlisi, yeni karma meclis üyeleri ile eyalet piskoposluk bölgelerinden gelen yirmi sekiz temsilci yer almak zorundaydı. Bu meclis, piskoposların hazırlayıp daha sonra eklemelerin yapılabilirdiği bir listeden patrikliğe aday olacak üç ismi seçiyordu. Patriğin nihaî seçimi, sadece meclisin ruhanî üyeleri tarafından ve son üç aday içinden yapılmaktaydı. Bab-ı Âli ilk listeden onaylamadığı bir adayı çıkarma hakkını saklı tutuyordu. Patrik bir kez seçilip Bab-ı Âli'den onay alınca, Sinod ve karma meclisle birlikte millet idaresini yürütürdü. Ermenilerin kurduğu türden salt laik kesimden oluşan bir meclis yoktu ve iki meclisin birlikte toplanarak karar alacağı sorunlarda çoğunluk din adamlarındaydı. Sinod, dogmalar ve ruhanî disiplinle ilgiliydi. On iki kişiden oluşan üyelikleri yetmiş kadar piskopos arasında sırayla dönüyor, böylece hiç kimse gereğinden fazla güç kazanamamış oluyordu. Sistem, seçime dayanmaktan ziyade otomatikti. Karma meclis, maliyeyi, okulları, hastaneleri denetliyor ve temyiz mahkemesi görevi görüyordu. Karma meclis, Sinod'tan dört piskopos ve sekiz laik üyeden oluşuyordu. Laik üyelerin seçiminde sadece İstanbul ile çevresindeki Rumların söz hakkı vardı; meclis üyeliğine sadece onlar seçilebilirdi. Seçim iki dereceliydi: İstanbul'da oturanlar, meclis üyelerini seçmede oy hakkı bulunan kişileri, onlar da laik meclis üyelerini seçiyorlardı.

37) Beth, *Orientalische Christenheit*, s. 12-13; Petit, "Règlements généraux," s. 403-404.

38) Rum organik kanunlarının metni (*Kanonismoi*, ve Türkçe versiyonda Rum Patrikliği Nizamâtı başlıklı, aynı adı taşıyan Ermeni anayasasına göre daha doğrudur) için bkz. *ibid.*, s. 405-424, ve *ibid.*, C. IV (1899) s. 228-246; ayrıca *Düstur*, C. II, s. 902-937. Young, *Corps de droit*, C. II, s. 21-34, daha eksiktir. Özetler için bkz. Beth, *Orientalische Christenheit*, s. 13-38; Ubicini, *Etat présent*, s. 191-196; ve F. Van den Steen de Jehay, *De la situation légale des sujets ottomans non-musulmans* (Brüksel, 1906), s. 96-107.

Taşra yönetimi de Ermeni sistemine göre daha ilkeldi. Piskoposlar, kendi bölgelerindeki kamuoyunu dikkate almadan hareket edebilen merkezî Sinod meclisinin atadığı kişilerdi. Eyalet meclisi yoktu; gücün çoğu piskoposların ellerinde kalıyordu. En alttaki din adamlarının geçimlerinin toplanan gelire bağlı olmasının dışında bütün aylıklar kanunla düzenlenmişti.

Rum organik kanunlarının halk katılımını kısıtlaması, herhalde, Ermeni anayasasındaki geniş laik katılım ve oy hakkına göre dönemin kafa yapısına daha uygun düşüyordu. Rum milletindeki reorganizasyon metropolitlerin gücünü kırdı, Sinod'un maddî çıkarlarını olumsuz yönde etkiledi ve kesin malî kurallar getirdi. Bu kurallara her zaman uyulmuyordu gerçi, çünkü piskoposlar tayin için hâlâ patriğe büyük meblağlar ödüyorlardı, patrik de Bab-ı Âli'ye büyük paralar veriyordu.³⁹ Öte yandan çürüme giderilir gibiydi ve İstanbul patrikhanesinde, millet örgütlenmesinde uzun süreden beri bir yara halini almış olan arpalıklar artık yoktu. Düzeltilmesi gereken en önemli şey de alt kademedeki rahiplerin cehaleti ile meteliksizlikleriydi.⁴⁰

* * *

Bu dönemde Yahudi milleti de yeni bir anayasaya kavuşmuştu. Birkaç yıl önceki Ermeni topluluğu gibi, başkent Yahudileri de 1860'ların başlarında bir Yahudi okulunun müfredat programı üzerinde çıkan sert bir tartışma sonucu parçalanmışlardı. İstanbul âyanının en zengin kesimlerinin önderlik ettiği ilerici laik kesimin karşısında tutucu haham grubu vardı. Bu gruplar arasındaki tartışma 1862 ve 1863'te doruk noktasına çıktı.⁴¹ Sadrazam Fuad Paşa yalnızca düzeni sağlamak için değil, aynı zamanda Hatt-ı Hümayun'da taahhüt edilmiş millet reformuna uyum sağlamak için de müdahale etmek zorunda kaldı. Hahambaşılığı *locum tenens* (vekil) olarak Yakir Gueron'un seçilmesi üzerine, Bab-ı Âli tarafından kendisine Yahudi topluluğu için bir anayasa hazırlayacak, laik ve ruhanî liderlerden oluşan bir komisyon toplaması bildirildi.⁴² Ko-

39) Dumont, *Le Balkan*, s. 371; Elliot'tan Derby'ye, No: 324, gizli, 30 Mart 1876, FO 78/2456; CD. Cobham, *The Patriarchs of Constantinople* (Cambridge, 1911), s. 36.

40) Beth, *Orientalische Christenheit*, s. 29-33, 35-38.

41) Franco, *Essai*, s. 162-166; Abraham Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul* (İstanbul, 1941), C. 1, 31, 76, 130-131, büyük ölçüde Franco'yu izler; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 144-145.

42) Bab-ı Âli notalarının metinleri için bkz. Franco, *Essai*, s. 167, ve Young, *Corps de droit*, C. II, s. 145-146. Krs. Galante, *Histoire*, C. I, s. 131-133, 230-232.

misyon toplanıp istenen anayasayı hazırladı ve Bab-ı Âli bu belgeyi 1865'te onayladı.⁴³

Ermeni anayasası gibi Yahudi anayasası da laik kesimin zaferini temsil etmekteydi. Hahambaşı, İstanbul bölgesinin ruhanî başkanı olmanın yanı sıra, yeni belge uyarınca milletin sivil başkanı olarak da kaldı. Ancak anayasanın düzenlediği iki meclisin (ruhanî ve sivil) onayı olmadan hareket edemezdi ve aldığı aylık sabittti. Söz konusu iki meclisi, yirmi haham ile İstanbul ve çevresindeki Yahudilerin seçtiği altmış laik üyeden oluşan seksen kişilik bir genel meclis seçmekteydi. Bu genel meclis de hahamların kontrolündeki bir aday listesinden hahambaşını seçerdi; bu seçim için taşradan gelen kırk delege meclise ekleniyordu. Anayasa, bütün olarak, Ermenilerinki gibi tam olmamasının dışında, iki yıl önce onaylanan Ermeni belgesiyle güçlü benzerlikler taşıyordu. Yahudi milleti, kiliseler arasında bir hiyerarşi bulunmaması yönünden Ermeni ve Rum milletlerinden ayrılıyordu. Her yerel topluluk kendi kendine örgütlendiği ve kendi hahamını seçtiği için, İstanbul'da bulunan hahambaşı başkenttekiler dışındaki Yahudiler üzerinde hiçbir ruhanî otorite kullanamıyordu. Bu yüzden anayasa bir taşra örgütlenmesi düzenlemiyor ve normal genel mecliste sadece İstanbul temsil ediliyordu. Ancak Bab-ı Âli, hahambaşını bütün imparatorluk içerisindeki Yahudi milletin sivil reisi olarak tanıyordu ve hahambaşı, taşra toplulukları ile Osmanlı hükümeti arasındaki iletişim kanalıydı. Hahambaşını seçen meclise taşra delegelerinin eklenmesi bundan dolayıydı.

Anayasanın hazırlanmasından hemen sonraki birkaç yılda Yahudi milletin işleri düzgün gitti. Ancak sonradan haham etkisinin canlanması ilericilerin egemenliğini tehdit etmeye başladı ve reformcuların lideri Abraham Camondo, Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Dahası, anayasal hükümlere göre bir hahambaşı seçilmedi ve görevi bir vekil (*locum tenens*) yürüttü. Hem onun aşırı harcamalara kaçması, hem de millet baş vergisi ile üretilip tüketilen çeşitli mallara konmuş vergilerden gelen gelirlerin yetersizliği malî sefaletе yol açtı. Taşra şehirlerindeki cemaatlerin bir kısmında da hahamlıktaki çürümeyle birlikte bazı güçlükler ortaya çıkmıştı. Abdülaziz'in tah-

43) Anayasanın metni için bkz. Young, *Corps de droit*, C. II, s. 148-155; *Düstur*, C. II, s. 962-975, *Hahamhane Nizamı* başlıklı. Özetler için bkz. Ubcini, *Etat présent*, s. 206-208, ve Steen de Jehay, *Situation légale*, s. 349-355.

ta çıkış zamanına kadar, Yahudi milleti yeni düzenle idari sorunlarını çözememişti.⁴⁴

* * *

Başlıca gayri-müslim milletlerin örgütlenmesindeki değişikliklerin etkisini belirlemek güçtür. Üç anayasanın üçü de düzgün olarak işlemedi, ama böylesi yeniliklerde güçlüklerin çıkması zaten beklenen bir şeydir. Milletlerdeki çürüme, o ana kadarki reform çabalarıyla bir bütün olarak imparatorluktakinden daha fazla yok edilmiş değildi. Aksaklıklar belki daha da giderilmişti ve her anayasada var olan, yüksek rütbeli din adamları için belirli aylıklar saptanması koşulunun bir düzelme sağlaması beklenebilirdi. Mezhep içi çatışmalar da gözle görülür bir azalma yoktu. Bab-ı Âli'nin azınlık halklarındaki ayrılıkçı eğilimlerin denetlenebileceği ve onlar adına dış müdahalelerin azaltılabileceği ümidiye gerçekleşmedi. Bu, Bab-ı Âli'nin, 1868'de Eçmiyadzin Katolikosu'nun Papa'nın elçisini taklit ederek İstanbul'a bir elçi göndermesini isteyen Rusların önerisini denemeye kalkıştığı zamanki gibi, tek tek olaylarda müdahaleleri göğüsleyebilmesine rağmen böyleydi. Bab-ı Âli, Osmanlı Ermenileri üzerinde yalnızca İstanbul patriğinin otoriteye sahip olduğunu belirterek elçiyi geri çevirdi.⁴⁵ Rum milleti söz konusu olduğunda, tıpkı bu dinî topluluğun reorganizasyonunun tamamlanması gibi, Rusya'dan yayılan eski 'Ortodoks kardeşliği' çizgisinden yeni pan-Slavizm çizgisine kaymaya başlayan propagandadaki vurgu da ironikti; bu çizgiyle Ortodoks mezhebindeki Osmanlı halklarına yeni bir çağrı yapılıyordu. İmparatorluk içindeki diğer azınlık halkları gibi ulusal bilinçlerinin hızla gelişmesi sebebiyle bu halklar böylesi çağrıları çabuk benimserdi. Tam gelişmiş bir modern milliyetçilikte noktalanan bu ulusal bilinç, besbelli, aynı zamanda ayrılıkçı ihtirasları yok edecek Osmanlı kardeşliğinin başarısının önündeki en büyük engeldi. Milletlerin reorganizasyonu yeni duyguların doğmasını önlemekten acizdi.

Aslında, milletlerdeki reorganizasyonda çifte bir paradoks söz konusuydu. Birinci paradoks şuydu: Reorganizasyon, istismarları kökünden kazıma, halk yönetimi ilkesini genişletme ve azınlıkla-

44) Franco, *Essai*, s. 180-190; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 146; David S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad* (Letchworth, 1949), s. 157-162.

45) Katolikosun mektubu ve Bab-ı Âli'nin cevabı için bkz. FO 195/893, No: 426 ve No: 427. Krş. Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 66-69.

rın Osmanlı devletine bağıllığını arttırma amacına yönelik olarak düşünülmesine rağmen, reorganizasyonun milletler temelinde yapılması, Osmanlı halkları arasında homojenliğin bulunmadığını bir kere daha ortaya çıkarmaktaydı. Milletın temel alınmasıyla reform yapıldığından, milletin ayrı niteliğinin varlığı doğrulanmış oluyordu. Ruhban sınıfının gücü azaltılmış ve bir derece laikleşme getirilmiş olsa bile, Osmanlı halkları arasındaki dinî ayrım çizgileri silinmemiş, tersine iyice belirginleşmişti. Osmanlılık kâğıt üzerinde bile henüz genel bir düşünce değildi.⁴⁶ İkinci paradoks, milletlerdeki reorganizasyonun kendi doğasından geliyordu: Millet idaresinde laik katılımın artışı ile özellikle bütün gayri-müslim topluluklarda laik eğitime daha fazla ağırlık verilmesi, milliyetçi duygulara yeni bir canlılık kazandırmıştı. On dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın her yerinde geçerli olduğu gibi, laik eğitim doğallıkla bu yöne eğilimliydi. Bu süreç kuşkusuz milletlerde reorganizasyona gidilmeksizin gerçekleşecekti ama, hem milletler içindeki laik altüst oluşun itkisi hem de reorganizasyonun niteliği bu süreci hızlandırmışa benzemektedir. İmparatorluktaki Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında gerek basın gerekse okullar, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hızla yayılmıştı.⁴⁷ Bu milletlerin mensuplarının pek çoğu ulusal dillerini tamamen yitirmişti. Bunlardan sadece Türkçe bilen Rumlarla Ermeniler kendi dillerini yeniden öğrenmeye başladılar.⁴⁸ Rumların zaten kendi bağımsız Yunanistan devletleri ve peşinden gidilecek bir *megale idea*'ları vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde kurulan yeni Rum dilindeki okullar ve ders kitapları için 1860'ların sonlarından itibaren Yunanistan'dan önemli ölçüde malî ve diplomatik destek geliyordu.⁴⁹ Bab-ı Âli'nin 1821 Yunan isyanından sonra geçen yıllarda oldukça güvendiği yaşlı Ermeniler grubuna rakip olarak, yeni bir Ermeni devrimciler

46) Milletlerdeki yeniden düzenlemelerin (reorganizasyon), millet reislerinin zaman zaman öteki nazırlarla ilişkileri bulunsa bile, esas olarak hariciye nazırı aracılığıyla yürüttükleri Osmanlı hükümetiyle ilişki kurma kanalında hiçbir değişiklik yapmamış olması ilginçtir. Böylece sanki milletler yabancı devletlermiş gibi değerlendirilmiş oluyordu. Uygulama ancak 1878'de, ilişkileri dolaylı yoldan adliye nazırının sırtına yüklemek üzere değişti: Sesostri Sidarouss, *Des patriarchats* (Paris, 1906), s. 282.

47) Krş. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. II, s. 611-637, 651-666, okullar, vakıflar ve bu azınlıklar içindeki bilim dernekleri üstüne.

48) Tıpkı milletlerdeki yeniden düzenlemelerin tamamlanması gibi 1860'lı yılların ortalarında bu da dikkat çekici bir özellikti: Van Lennep, *Travels*, C. I, s. 297, 299.

49) Dumont, *Le Balkan*, s. 368-369.

kuşağı da ortaya çıkmaya başladı.⁵⁰ Bulgarlar elbette Rum milletinde reform yapılmasıyla yetinmeyip kendi yollarında yürüdüler ve 1870'de ulusal bağımsızlığa varma yollarının bir uğrağı olarak bağımsız kilise (eksarhlık) kurma haklarını kazandılar. Türkler azınlık halklarındaki eğitimin ilerleyişinin tamamen farkındayken, bir bölümü bu sürecin varacağı nihaî anlamın da farkındaydı.⁵¹ Getirdikleri çözüm ise bu süreci durdurmak değil, Osmanlı uyruğundaki herkesi kapsayan karma okullar kurarak yolundan saptırmak ve Türklerin eğitim alanında onları yakalamalarına yardımcı olmaktı.

Ancak milletlerdeki reorganizasyon bu sürece katkı yapmadı. Bu reorganizasyon, her millette laik eğitimin gelişmesine izin verildiği sürece Osmanlılıktan uzaklaşmaya işaret ediyordu. Aslında, gayrimüslim kitleyi cehalet içinde tutan eski kilise yobazlığının, milletler içindeki yeni düzene kıyasla (elbette Osmanlılığın olmasa bile) sürekli Osmanlı egemenliğinin daha iyi bir müttefiki olduğu ileri sürülebilir. Ermeni anayasasını hazırlayan ortak komite 1862'de, millet idaresinin, imparatorluk yönetimine karşı ulusun sadakatini en iyi biçimde koruma yükümlülüğü taşıdığını söylemekteydi.⁵² Ancak sonuç böyle olmadı. Başlıca gayrimüslim topluluklar içinde, uzun vadede sadece Yahudiler, Osmanlı devletine ve kendi milletlerine ikili bir bağlılık sürdürmekten hoşnuttular. Yahudiler ayrılıkçı ihtiraslarla oyalanacak konumda değillerdi. Türkler içindeki ateşli reformcular, gayrimüslimlerin dikkatlerini Osmanlı çıkarları yerine, sürekli olarak kendi milletlerinin çıkarlarına çevirmelerine karşı son derece kızıldılar. Gayrimüslimler kendi dinî ve milliyetçi amaçlarını gözetiyorlardı ve hepsi de, Süleyman Paşa'nın 1876'da şikayet ettiği gibi, kendilerini "Rumculuk, Ermenicilik, Bulgarlık, Ortodoksluk, Hassunizm, anti-Hassunizm ve Protestanlığa..." kaptırmışlardı.⁵³

Milletlerin reorganizasyonlarının etkisiz kaldığı kabul edilince, bu hareketin bir bütün olarak imparatorluk reformları üzerindeki etkisi hâlâ değerlendirilmemiş demektir. Bu etki herhalde genelde

50) 1876'ya dek Ermeni milliyetçiliğinin yükselişi konusunda bkz. Sarkissian, *Armenian Question*, s. 119-135; Macler, *Autour de l'Arménie*, s. 235-236, 240-245, 272-273; Basmaadjian, *Histoire moderne*, s.124-129 ve dipnot; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 17 Eylül 1876; *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens* (Konstantinopolis, 1917), s. 35-36.

51) Âli, Fuad ve Yeni Osmanlıların bu konuda pek çok yorumları vardır. Krş. ayrıca Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 119.

52) Lynch, *Armenia*, C. II, s. 448.

53) Süleyman Paşa *Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s. 76.

kabul edildiğinden daha fazlaydı. Reorganizasyon, potansiyel olarak neredeyse 9 milyon gayri-müslimi etkiliyordu. Bu sayı, eğer haraca bağlı olarak kendini yöneten bölgeler dışta bırakılırsa, imparatorluk nüfusunun neredeyse üçte biriydi. Yeni anayasalar kuşkusuz bu halkları, 1876 kanunları ve anayasasına göre yapılmış Osmanlı seçimleri ve parlamentosuna daha bilinçli biçimde katılmaya hazırlamıştı. Dahası, milletlerdeki reorganizasyonlar bazı Osmanlı devlet adamlarının düşüncesini de etkilemiş olmalıdır. Âli ile Fuad dahil çok sayıda yüksek mevkideki memur birkaç yıl boyunca bu soruna kafa yordular. Onların millet reformlarını ısrarla özendirmelerinin, dikkatlerini reformlarda göze çarpan iki başat eğilime (yönetimin laikleştirilmesi ve yönetimde bir tür temsil ilkesine dayanan halk katılımı) odaklaştırmış olmasından kuşkulandırılabilir. Âli ile Fuad'ın dinin devletten tedricî bir süreç içinde ayrışmasını zaten istediklerine şüphe yoktu; ama, millet reformlarındaki tecrübeleriyle, en güçlü ifadesini Âli'nin 1867 yılındaki lâyihasında ve Fuad'ın 1869 yılındaki siyasal vasiyetnamesinde bulan bu eğilimlerinin kuvvetlendiği sonucu da çıkarılabilir.⁵⁴

Her millet için hazırlanmış yazılı anayasalar ve her belgenin öngördüğü genel ulusal meclis, 1876'da bütün imparatorluk çapında geçerli olacak bir anayasanın benimsenmesine de katkıda bulunmuştur. Pek çok Osmanlı devlet adamı yazılı anayasa, ulusal parlamento ve halk temsili kavramlarıyla tanışmalarını bu tecrübeden kazanmış olmalıdırlar. Yukarıda not edildiği gibi, Âli ile Fuad'ın Ermeni anayasasını daha sonra bütün imparatorluğa yayılacak bir yönetim biçiminin prototipi olarak yaratma bilinciyle hareket edip etmedikleri belirsizdir. Yalnız 1876 anayasasının esas yazarı olan Midhat Paşa'nın Ermenilerden doğrudan etkilenmiş olduğu belirtilebilir. Ermeni anayasasının yazarlarından Krikor Odyan Efendi, yıllarca Midhat'ın danışmanlığını yapmış ve daha sonraki Osmanlı anayasası tartışmalarına bizzat katılmıştı.⁵⁵ Odyan, Servichen ve diğer Ermeni aydınları, anayasa tartışmalarında Midhat'ı oldukça etkilemişlerdi.⁵⁶ Yeni Osmanlılar içindeki en etkili kişi ve ayrıca 1876 Osmanlı anaya-

54) Bunlara referanslar için bkz. Bölüm 3. Bertrand Bareilles, *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin...* (Paris, 1919), s. 25, Dr. Servichen'in Fuad Paşa'nın 'gözde domuzu' olduğunu söyler, ama hiç kanıt göstermez.

55) Bkz. Bölüm 10.

56) Ed Mikael Kazmariyan, *Krikor Odian* (Konstantinopolis, 1910), C. I, s. XIV.

sası hazırlık komisyonu üyesi olan Namık Kemal, daha 1867'de Hristiyan milletlerdeki meclislere değiniyor ve onların bir temsilciler meclisine model işlevi görebileceğini söylüyordu.⁵⁷ Ermeni anayasasını hazırlayanlardan bir başkası ve Osmanlı hükümetinde nazırlık mevkiine ilk atanan gayri-müslim olan Krikor Agaton Efendi de etki yapmış olabilir. 1876 yılında kabul edilen anayasanın seçim hükümleri, bazı bakımlardan, özellikle dolaylı oy kullanma sistemiyle İstanbullu vatandaşlara tanınan özel statüde, millet anayasalarının bir yansımasıydı.

Milletlerdeki reorganizasyonun en doğrudan etkisi, Ermeni anayasasının uygulamaya koyulmasından bir yıl sonra başlayan taşra idaresindeki reform alanındaydı. Millet ve eyalet nizamnamelerindeki karmaşık seçim sistemleri ile meclislerin birbirinden esinlenmesi yalnızca bir rastlantı sayılabilir. Ama doğrudan bir etkinin ürünü de olabilir, çünkü Fuad Paşa ile Midhat Paşa eyaletler için hazırlanan yeni kanunun da asıl yazarlarıydı. Dahası, eyalet meclisleri ile genel meclislerin bileşiminde temsil ilkesinin genişletilmesi, muhtemelen millet anayasaları (özellikle Ermeni anayasası) toplum hayatında çok büyük rol oynayan ruhban sınıfının zorbalığını azalttığı için daha başarılı olacaktı. Yeni vilayet kanunu uyarınca çeşitli yerel meclislerde otomatik olarak yer alacak ruhban sınıfının bir kısmı, artık ait olduğu hiyerarşi tarafından atanmak yerine, kendi halkı tarafından seçiliyordu. Ama yeni taşra örgütlenmesi, sadece gayri-müslimleri değil, Osmanlı uyruğundaki herkesi etkilediği için kuşkusuz daha geniş bir kapsama sahipti. Bu sorun, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın 1860'daki teftiş gezisinden beri Osmanlı nazırlarını yoğun biçimde uğraştırmıştı. Nitekim Osmanlı nazırları da 1864'te bütün dikkatlerini taşra örgütlenmesi sorununa çevirdiler.

57) Namık Kemal'in "Gazette du Levant'a Cevabı"nın metni için bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 185.

TAŞRA YÖNETİMİ: MİDHAT PAŞA İLE 1864 VE 1867 VİLAYET SİSTEMİ

Tanzimat'ın imparatorluğu gerçekten yeni bir yola sokması isteniyorsa, eyaletleri ve alt birimlerini idare edecek başarılı bir sistem mutlaka bulunmalıydı. Milletlerin idaresi önemliydi, ama yalnızca gayri-müslimleri ilgilendiriyordu. Elbette merkezî yönetim de son derece önemliydi, ancak padişahın tebaasının çoğunun merkezî denetimle ilgisi sadece taşradaki kolları aracılığıyla oluyordu. Osmanlı devlet adamları Yönetim Kurumu'nun ve tımar sisteminin çöküşünden beri taşra yönetimini reorganize etme sorunuyla sürekli ilgilenmiş ve çok sayıda deneme yapmışlardı. Onların Tanzimat dönemindeki sürekli ikilemleri, idarî sistem etkin ve hızlı biçimde işleyebilsin diye yerel memurlara yeterince serbestlik ve otorite sahibi olmalarına izin verirken, çok geniş biçimde yayılmış imparatorluk üze-

rindeki merkezî denetimi nasıl sürdürecektiriydi. Osmanlılık ilkesinin ve temsili kurumların gelişmesine katkıda bulunarak, nüfusun türdeş olmayan unsurlarının istek ve ihtiyaçlarını aynı örgütlenme içinde temsil etmenin yollarını arıyorlardı. Hatt-ı Hümayun sonrası dönemde bu sorunlara bulunan karşılık, ilki 1864'te hazırlanan ve sonraki yıllarda daha çok genişletilen, eyaletlere verilen yeni ismiyle vilayet kanunu şeklinde bilinen bir dizi nizamname oldu. Bu kanun, II. Mahmud sonrası yılların deneyim ve deneylerinin sonucunda ortaya çıkmıştı.¹

II. Mahmud'un derebeylerini ortadan kaldırmasından sonra eyaletlerin sayısı değişmişti. Aslında bazı eyaletlerin (özellikle Mısır ile Tunus'un) statüsü diğerlerinden farklıydı. Ancak her zaman için, her birinin merkezi önemli şehirlerde bulunan otuz kadar eyalet oluyordu.² Her eyaletin başında bir vali vardı. Valinin otoritesi, Bab-ı Âli'nin işlerin etkin biçimde yürütülmesi için ona serbestlik tanımaya çalışmasına ya da merkezî denetimin süreceği kadar dizginleri kısıpına bağlı olarak artıp azalıyordu. Vali, 1840'larda kendine değil de doğrudan Bab-ı Âli'ye karşı sorumlu ast memurlardan ve Reşid Paşa'nın işletmeye başlattığı meclisten gelen çifte bir denetime tabiydi. Bu düzenleme, genelde sadece etkin idarenin engellenmesine yol açıyordu; valilerin "ellerinin Tanzimat'la bağlandığını" söylemeleri moda haline gelmişti.³ 1852'de Bab-ı Âli, hem sorumluluğunu fiili hale dönüştürmek, hem de sorunların bıktırıcı biçimde İstanbul'a aktarılmasından kurtulmak için valiye daha fazla otorite tanınması gerektiğinin farkına varmıştı. O yıl çıkarılan bir fermanla, valiye kendi altındaki memurlar ve eyaletin siyasal alt birimlerini daha çok denetlemesi sağlandı. Yine de Fuad Paşa, 1855'te valinin yetkilerini hâlâ yetersiz görmekteydi. Yanya'da olağanüstü sivil ve askerî yetkilere sahip müfettiş olarak görev yaptığında, yerel Hristiyan ve Müslüman ileri gelenlerden oluşan bir heyetin kendisinin orada vali olarak kalması ricasını geri çevirmişti. Daha sonra bu isteği reddedişinin gerekçesi olarak, bir şeyler başarmak için olağan-

1) Hangi dilden olursa olsun, Osmanlı taşra idare sistemi ve onun on dokuzuncu yüzyıldaki fiili dışlılarıyla ilgili yeterli bir inceleme yok gibidir. Oysa kanıtların sistematik bir şekilde derlenmesi yararlı olurdu.

2) Yüzyılın ortalarındaki eyaletlerin listeleri için bkz. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), C. I, s. 14-18; Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1924), C. II, s. 101-106.

3) George F. Badger, *The Nestorians* (Londra, 1852), C. I, s. 362.

nüstü yetkilere sahip olmanın gerekliliğini gösteriyordu; yoksa sıradan bir vali olarak kalır, hazırladığı önemli lâyhalar eyalet muhasebecisinin evrak çantasına gider ve orada çürürdü.⁴ İdarî otoritenin adem-i merkezileşmesi yönündeki eğilim, valiye kendi altındaki eyalet memurlarından oluşan hiyerarşi için başka sorumluluklar veren ve onu merkezî hükümetin bütün yetkili makamlarının yerel temsilcisi yapan 1858 nizamnamesiyle sürdürülmüştü. Bu durum elbette işleri eyalet başkentlerine yığmış ve alt birimlere doğru git-tikçe yavaşlatmıştı.⁵

Düzenlemelerde yapılan değişiklikler, eskiden beri sorunlu olan eyaletleri pek etkilemiş görünmüyordu. Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Bağdat eyaletindeki Ömer Lûtfi Paşa idaresi bunu aydınlatıcı bir örnektir. Ömer iyi niyetli ve oldukça yetenekli bir kişiydi. Yine de yakınlarının oğulları dahil olmak üzere yozlaşmış astlarıyla ciddi sorunlar yaşıyordu. Mal spekülasyonu yapan, ekmeği ve eti değerle-rinin altı yedi katına kadar çıkaran yerel memurlarla uğraşmaktaydı. Vergilerin iltizamı için rekabete davetiye çıkarmanın yol açtığı ağır vergilere karşı çıkan Arap isyanlarıyla ye bunun sonucunda halkın ezilmesinin yarattığı sorunlar vardı. Ömer keyfi hareketlere sürük-lenmişti; bunlar içinde, isyancı aşiretlerin, yedi yaşındaki çocukların yargılanmadan ve başkentten emir gelmeden ibret olsun diye idam edilmeleri vardı ki, Ömer bu hareketini meclisin *mazbata* vermiş ol-masıyla haklı göstermeye çalışmıştı. Başkente geri çağrılışına da bu tutumu gerekçe olmuştu. Oysa azledilmesinin asıl sebebi, zamanın yaygın bir olgusu olan başkentteki rakiplerinin siyasal dalavereleriy-di; Ömer'in çeşitli yüksek memurlara armağan olarak verdiği güzel Arap küheylanları bu kez işe yaramamıştı. Bu rekabetlerin kötü et-kisi, genellikle, her valinin başkentte tuttuğu ve o kimseler aracılı-ğıyla Bab-ı Âli'yle bağ kurmayı sağladığı *kapıkâhyası* tarafından çoğal-tılıyordu. Kapıkâhyası zenginleşmek için kendi amirini suçlu çıkara-rak genelde ikili oynardı.⁶ Valiler, anlaşılan sadrazamın 1863 yılında-

4) Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s. 152.

5) Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. I, s. 107; Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları* (İstanbul, 1952), s. 551-552.

6) Dr. K. (Josef Koetschet), *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sa-rajevo, 1885), s. 47-120, Ömer'in Bağdat'taki valiliğini anlatır. Koetschet için bkz. Osman Pascha, *Der letzte grosse Wesier Bosniens* (Sarajevo, 1909), s. 2-27, Osman'ın 1860'larda Bosna'daki valiliğinin bir öyküsünü verir. Krş. Hans Wachenhusen, *Ein Besuch im Türkischen Lager* (Leipzig, 1855), s. 104-113, bu dönemde Vidin'deki bir valinin hayatı ve gün-lük işlerinin dış görünüşlerinin iyi bir anlatımı için.

ki taşra teftiş gezileriyle ilgili değerlendirmesinde yenilik olarak öneriyor diye, Bab-ı Âli'ye yıllık rapor göndermezlerdi.⁷

Taşra idaresindeki etkisizlik ve çürüme, büyük ölçüde valilerin atanması ve değiştirilmesinde izlenen usulden kaynaklanıyordu kuşkusuz. Atanmalardaki ölçü genellikle liyakatten ziyade entrika, nüfuz kullanma ve verilen rüşvetti; bazen siyasal bakımdan etkili bir insanı şerefli bir sürgün göreviyle Bab-ı Âli'den uzaklaştırmanın aracıydı. Vali, hakkında genellikle hiçbir şey bilmediği, ancak kısa bir süre için kalacağı ve sadece parasal harcamalarını telafi etmek için değil, gerçekte valinin kendi ailesinin fertleri olmakla birlikte resmî mevkilere getirilmiş kişisel hizmetlilerinden ve dalkavuklarından oluşan bir kalabalık topluluğu da beslemeye kalkıştığı bir eyalete gönderilirdi. Mevkilerin genelde aylıksız olması, halktan kazanç ve haraç toplanmasına yol açıyordu. Taşradaki kodamanlar kazanç ve para cezalarından sağlanan gelire dayanarak 'havadan geçiniyorlardı'. İçlerinde başkentten doğrudan atananlar da dahil bazı ast memurlar gerçi maaşlıydı ama, o zaman da dürüst ve makul bir geçim standardıyla bağdaşmayacak kadar düşük ücret alırlardı. Belli ölçülerdeki rüşvet ve çürüme, büyük ihtimalle, saygı uyandıran ve pek sık değişmeyen memurlar çıkaran oldukça iyi bir taşra yönetimiyle tutarsızlık içinde değildi, ne var ki on dokuzuncu yüzyılın ortasına gelindiğinde artık ender bir durumdu bu. En yetenekli valiler bile genellikle bir yerde uzun süre kalamıyor, aylıklarına ek olarak 'kapı altından gelir'e gerek duyuyorlardı. Sistem, aylık almayan ve kazançlarla geçinen şer'i mahkemelerdeki taşra kadılarını da etkilemekteydi.⁸

7) *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864.

8) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 97-102, 1800 yıllarından itibaren iyileşme gösteren 1864-öncesi taşra idaresinin değerlendirilmesi; Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s. 47-48; krş. on dokuzuncu yüzyıl öncesi tablo için, H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I, kısım I (Londra, 1950), s. 197-198, 205-207. Bahriye Nazırı ve Abdülaziz'in kayınbiraderi olan Damad Mehmed Ali'nin taşra atamalarından yardımını isteyenlerden aldığı rüşvetlerle büyük bir servet biriktirdiği söyleniyordu: Morris'den Seward'a, No: 27, 11 Ağustos 1862, ve No: 35, 11 Kasım 1862, USNA, Turkey 17. Maaşlar üzerine: Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1861, c. 67, *Accounts and Papers*, c. 34, "Reports... condition of Christians in Turkey," No: 3, ilişik 1; No: 4, ilişik 1; No: 16, ilişik 2. Aşiret gruplarının sıkı denetime karşı direndikleri bu bölgelerde özel bir idari sorun vardı. Kürt bölgesinde Bab-ı Âli, bu yıllarda aşiret liderlerini ya da çete reislerini hükümet makamlarına atamak gibi oldukça başarısız bir deneye girişmişti: Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C. I, s. 136 ve C. II, s. 21-29; Frederick Millingen, *La Turquie sous la règne d'Abdul Aziz* (Paris, 1868), s. 21; *idem. Wild Life Among the Koords* (Londra, 1870), s. 183-187; O. Blau, "Nachrichten über kürdische Stamme," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 16 (1862), s. 625-626. Ama bu deney en azından 1872'de Harput yakınında, Kürtler arasında düzeni sağlamış görünür: Allen'dan Clark'a, 13 Aralık 1872, ABCFM, Eastern Turkey Mission I, No: 121.

Bu koşullarda insanlar, bölgesinde genelde iyi bir yönetici olan, düzeni geçici valilerden daha iyi koruyabilen ve geleceği kendi refahlarına bağlı olan eski *derebeyini* özlemeye başladılar. II. Mahmud'un yerel derebeylerinin gücünü ezişinden sonra Anadolu'nun bazı bölgelerinde refah düzeyinde belirgin bir düşüşe rastlanmıştı; diğer bölgelerde, bir zamanlar derebeylerinin egemen olduğu kasabalar, derebeyini hiç tanımamış kasabalara oranla daha iyi durumda görünüyordu. Bu durum, özellikle eyalet hiyerarşisindeki resmî mevkilere eski derebeyi ailesinin fertlerinin geçtiği ve Bab-ı Âli'den belli oranda bağımsız hareket etmeyi sürdürdüğü zamanlarda geçerliydi. Onların taşra merkezleri 'gerçekte Tanzimat'ın büyümlü çevresine dahil değildi'.⁹ Yerel nüfusun gözünde valinin derebeyi karşısındaki tek üstünlüğü, herhalde, derebeyinin değişmesi söz konusu olamazken valinin katlanılmayacak derecede kötü olduğu gözlenirse padişaha başvurularak geri çağrılacağına bilinmesiydi.¹⁰

Bozuk bir sistemde bulunmakla birlikte, tek tek taşra memurlarının entelektüel ve moral karakterlerinin yüzyıl ortalarında ve daha sonra, yakın geçmişteki diğer zamanlara kıyasla daha düşük olduğu kuşkuludur. Değişik vesilelerle iyi, kötü ve kayıtsız memurlarla karşılaşıldığı anlatılır. Ancak 1839 ve 1856'daki Tanzimat döneminin büyük fermanlarıyla Bab-ı Âli'nin çıkardığı tamamlayıcı nizamname ve uyarılar, yönetim aygıtının artık Avrupa modeline dayalı, etkili ve dürüst bir kamu hizmetiyle işleyeceği anlamına geliyordu. Bu beklenti doğal olarak gerçekleşmedi. Statünün, nüfuzun ve rüşvetin belirlediği eski ilişkilerle yetişmiş insanlar birdenbire yeni tip-te devlet görevlisi haline gelemeler. Taşra görevlerine getirilen Stambuli efendilerin bir bölümü, elbette giyim, alışkanlık ve hatta düşünce alışkanlıklarında yarı Batılıydılar, ama bu zorunlu olarak idarî sistemde düzelme sağlanması demek değildi.¹¹ Bab-ı Âli 1859'da Tanzimat Meclisi'nin öngördüğü çerçevede, bu amaçla kurulmuş bir okulda (Mekteb-i Mülkiye) valilik makamının altındaki taş-

9) Andreas D. Mordtmann, *Anatolien; Skizzen und Reisebriefe (1850-59)* (Hannover, 1925), s. 106, 109. Başka bilgiler için, *ibid.*, s. 34, 113-114, 482; Felix Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1875), C. I, s. 90; Pierre de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1850), s. 44; Christine Belgiojoso, *Asie Mineure et Syrie* (Paris, 1858), s. 3-11; E. Sperling, "Ein Ausflug in die isaurischen Berge," *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Neue Folge 16 (1864), s. 55-57.

10) Krş. Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 22.

11) Krş. bölüm 1; G. Muir Mackenzie ve A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (Londra, 1866), s. 55, 341-352.

ra memurlarını eğitmeye çalıştı. Buradaki öğrenciler başlangıçta iki yıllık, kısa süre içinde üç ya da dört yıla çıkarılabilecek bir öğrenim döneminde uluslararası ve iç hukuk, iktisat, istatistik ve diğer liberal disiplinlerle ilgili yüzeysel bilgilerle tanışıyorlardı. Öğrencilerin bu tip bir öğrenim görmek için gerekli hazırlıkları yetersizdi ve diploma alanlar her zaman taşra görevlerine yollanmıyorlardı. 1864'e kadar, Mekteb-i Mülkiye'den en az on beş mezun öğrenci yerel yönetim sistemine çekilmişti; diğer taşra memurlarından bir kısmı bu okulda bilgilerini tazeleyici bir kursu tamamladıktan sonra görevlerine tekrar atanmışlardı.¹² Ancak, bu tür insanların taşradaki idari sistemi ne kadar etkilediklerini (tabii etkilemişlerse) ortaya çıkarmak mümkün değildir. Osman Paşa, Bosna valisiyken, eyaletinde iki okul (bir ortaokul ile bir 'hukuk okulu') kurmuş ve yetenekleri memurlarının çoğunu bu okullarda yetiştirmişti.¹³

Taşra idaresindeki zorlukların büyük bölümü, Reşid'in getirdiği meclisin uygulanış tarzından kaynaklanıyordu. Her valiyle eyaletin alt birimlerindeki her (mülkî) yöneticiye bağlı olan bu meclis, yönetilenlerin görüşlerini temsil etsin ve yöneticilerin keyfi hareketlerini dizginlesin diye tasarlanmıştı. Meclis mahkeme görevi de görüyordu. Yöneticilerin eylemlerini onaylamak için meclisin mühürlü mazbatasına gerekmekteydi. Meclislerin bıraktığı deneyim imparatorluğun farklı yerlerinde değişik olmakla birlikte, sonuç ender olarak tatmin ediciydi ve Reşid'in zamanında¹⁴ açıkça görülen suistimaller azalmadan sürüyordu. Valiler İstanbul'dan gönderilen iyi niyetli idarecilerin başarılı olmalarını engellemek için gerek yerel olarak gerekse başkentte bütün nüfuzlarını kullanırlardı ve meclis de bazen bu konuda valiyi denetlerdi. Bazen ise vali, eylemleri için baş sallamaktan öteye gitmeyen meclise egemen olabiliyordu. Zaman zaman meclis üyelerinin mazbataları okumadan imzaladıklarına, valinin bütün üyelerin mühürlerini kendinde saklamasına bile rastlanırdı. Bir meclisin işbirliği-

12) Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. II, s. 495- 502; Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1877-1878), C. I, s. 137; *Tanzimat*, I (İstanbul, 1940), s. 448; *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864. Bu okulun mezunlarından bir bölümü anlaşılan başkentte ya da yurt dışındaki diplomatik misyonlarda bulunan görevlere girmişlerdi. 1862'de hükümet memurları için açılan daha genel bir yetiştirme kursunun (Mekteb-i Mahrec-i Eklâm) mezunlarından bir bölümüyse taşra hizmetine gitmiş olabilir; krş. Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 397-400; Morris'den Seward'a, 26 Mart 1862, USNA, Turkey 17.

13) Koetschet, *Osman Pascha*, s. 4.

14) Bkz. bölüm 1.

ni kazanabilen ya da ona hâkim olabilen güçlü valiler mutlaka çıkıyordu; ancak daha genel olan durum, meclisin iyi valiye denetim işlevi görmesi, kötüsüne ise suç ortaklığı yapmasıdır. Tokat'taki şu durum genel tablonun bir örneğidir: işlerin idaresini yerel eşraftan oluşan bir oligarşi kontrol altında tutuyordu. Onların nüfuzlarına karşı İstanbul'un ve İstanbul delegelerinin kullanabileceği fazla bir güç yoktu.¹⁵ Kuşkusuz pek çok durumda âyanlara para ödeyen kimsele-
rin çıkarlarını korumaya yardım eden bir temsil türüydü bu, ancak yönetim süreçlerini ve reformların ilerlemesini iyileştirmeye yardım edecek türden bir temsil değildi. Mecliste sahip olunan bir mevki hiçbir kazanç getirmediği için, mecliste yer alan kişiler hiçbir zaman nüfuzlu bir âyanın maaşlı bendeleri olmanın dışında bir rol üstlenmezlerdi. Bazen meclis üyelerinin kendileri kukla temsilciler aracılığıyla mültezimlik alıyorlardı. Meclislerdeki Hristiyan ve Yahudiler de Müslümanlardan daha iyi bir durumda değillerdi. Çoğu bölgelerde azınlıklar yetersiz oranda temsil ediliyor, mecliste yer alan delegeleri ya paralel çıkarlardan ya da korkudan dolayı Müslüman çoğunluğun yanında yer alıyorlardı. Ama, örneğin İzmir civarındaki bazı köyler gibi bölgelerde de Hristiyanlar yerel meclisleri kontrol edecek çoğunluğa sahiptiler ve Müslümanların başka yerlerde yaptıklarının aynısını yapıyorlardı. Bab-ı Âli meclisteki gayri-müslimlerin seçimini hiçbir zaman düzenlememişti ve doğal olarak güç, onların arasındaki daha etkili âyan grubunun ve ruhban sınıfının elinde kalıyordu. Bu sebeple, milletlerdeki reorganizasyon yozlaşmış bir ruhban sınıfının gücünü zayıflattığı için, taşra idaresinin reformu açısından yararlı bir başlangıçtı. Özetle meclis, 1864'e kadar hakikaten temsili bir nitelik taşımıyordu ve gerçek bir ilerleme aracı değildi. Müslüman olsun Hristiyan olsun, İstanbul'dan yollanan memurlardan değişmez biçimde daha çok yozlaşıyordu.¹⁶

15) Van Lennep, *Travels*, C. I, s. 159-160; krş. *Accounts and Papers*, 1861, c. 34, No: 7, ilişik.

16) Bu dönemdeki meclislerin en iyi tanımları için bkz. *Accounts and Papers*, 1861, c. 34, No: 3, ilişik. 1 ve 2; No: 4, ilişik 2; No: 5, ilişik 7; No: 8, ilişik 2; No: 9, ilişik; No: 10, ilişik 1; No: 13, ilişik; No: 14, ilişik 1; No: 15, ilişik 1; No: 16, ilişik 2; No: 20, ilişik 2; No: 23, ilişik 1 ve 2, bunların hepsi Britanya konsoloslarının 1860 yılındaki raporlarıdır. Ayrıca bkz. George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C. IV, s. 206-209; Millingen, *La Turquie*, s. 214-216; Mackenzie ve Irby, *Travels*, s. 257-258, 409; Sperling, "Ausflug," s. 46-48; F. Eichmann, *Die Reformen des Osmanischen Reiches* (Berlin, 1858), s. 32; C. T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (Londra, 1865), C. I, s. 73-76; *Hürriyet*, Sayı: 41'de (21 Zilhicce 1285) Ziya Bey, akt. *Tanzimat*, C. I, s. 821.

1864 vilayet kanunu, eyaletlerdeki durumu düzeltmeyi (merkezi denetimle yerel otoriteyi birleştirmeyi, eyalet başkentinde kamu işlerinin yürütülmesini çabuklaştırmayı ve meclisin temsili özelliğini geliştirmeyi) amaçlamıştı. 1856 Hatt-ı Hümayunu zaten 'eyalet ve komünal meclislerin bileşiminde Müslüman, Hristiyan ve diğer topluluklardan delegelerin yer almasını gerçekleştirecek ve meclislerde oy kullanma özgürlüğünü sağlayacak adımların atılması' vaadinde bulunmuştu. Ne var ki 1864 yılına kadar bu doğrultuda tek bir adım dahi atılmadı.

* * *

1860'lı yılların başlarında üst üste gelen çok sayıda etki, yeni kanunun doğduğu iklimi ve kanunun o dönemde hazırlanışının sebeplerini açıklamaya yardım eder. Bu tür etkenlerden birisi, Kıbrıslı Mehmed'in ve 1860'dan sonraki çeşitli imparatorluk müfettişleri gruplarının taşrada düzenledikleri teftiş gezileriydi.¹⁷ 1863'te yerel memurları denetleme, tasarrufları gerçekleştirme, zaptiye ve hapis-haneler ile vakıf idaresini teftiş etme, ulaşım ve tarımda ilerlemeler sağlayacak tedbirler konusunda görüş bildirme ve yerel meclisler ile köy âyanlarının idaresinde reform yapma talimatlarıyla taşraya dört müfettiş yollanmıştı. Teftiş çok geniş kapsamlı bir görev olmakla birlikte bu yolla bazı adımlar atıldı ve başkentte yeterli nitelikleri taşıyan memurların seçimiyle ilgilenen bir daire olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de hazırlanmış meclis seçimleri reformu konusunda birtakım öneriler geliştirildi.¹⁸

Bab-ı Âli'yle büyük devletlerin 1864'teki konferansta son şeklini verdikleri Lübnan nizamnamesinin de vilayet kanununun gerek biçimini gerekse zamanını etkilemiş olması mümkündür. 1860 katliamlarından sonra yürürlüğe konan 1861 tarihli geçici kanuna göre, Lübnan, vali olarak geniş yetkiler tanınmış bir Katolik Ermenisi, Garabet Artin Dâvud Paşa tarafından başarıyla idare edilmişti. Lübnan'ın organik nizamnamesinin 1864'te gözden geçirilmiş biçimine göre, valinin yetkileri genişletiliyor, emrindeki meclis Lübnan'daki çeşitli mezhepler açısından daha temsili hale getiriliyor ve ruhban sınıfının yönetim-

17) Bkz. bölüm 3.

18) Tanzimat Meclisi 1861'de Meclis-i Vâlâ'yla yeniden birleşmiş, Meclis-i Vâlâ alt bölümlere ayrılmıştı: bkz. bölüm 6. 1863 Teftişi üstüne: *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864; Morris'den Seward'a, No: 59, 13 Temmuz 1863, USNA, Turkey 17.

deki etkisi asgari düzeyde tutuluyordu. Gözden geçirilmiş nizamname 6 Eylül 1864'te, vilayet kanununun yürürlüğe girişinden tam iki ay önce çıkarılmıştı.¹⁹ Vilayet kanununun sadece Lübnan nizamnamesinin hükümlerinin bir kısmından değil, aynı zamanda Bab-ı Âli'nin, Lübnan idaresini kurmakta anlaşıma zorunluluğunu duyduğu Avrupa devletlerinin müdahalesi olmaksızın, diğer eyaletlerin idaresini de düzenleme arzusundan etkilenmiş olması tamamen mümkündür.

Vilayet kanunu üzerinde Fuad Paşa'nın görüşlerinin de önemli bir etkisi vardı. Fuad'ın imparatorluğu bir arada tutma yönündeki başlıca kaygısı, yasa ortaya çıkmadan önceki on yıl içinde baş eğmeyen eyaletlerde edindiği pek çok tecrübeyle kuvvetlenmişti. Yanya'da Kırım Savaşı sırasında özel müfettişken Yunanistan'dan gelen ayrılıkçı etkilerle uğraşmak zorunda kalmıştı; Kırım Savaşı'ndan sonra hızla Osmanlıların elinden çıkan Tuna Beylikleri konusunda görüşmeci oldu; 1861'de yine özel müfettiş olarak isyan eden Lübnan'la ilgilendi. Mısır valisi (İsmail) de eyaletini padişah'tan mümkün olduğu kadar bağımsızlaştırmaya çalışıyordu ve Fuad, 1863'te, o an kısa süre için seraskerken yaptığı bir ziyarette Abdülaziz'e eşlik ederken, bu konuda ilk elden tecrübeler edinmişti. Fuad bu ziyarette, Mısır'ın özel statüsüne rağmen, İsmail'e sanki sıradan bir valiymiş gibi davranmaya gayret göstermişti. Örneğin, bir ölçüde zararlı bir hareketle kendine ayrılan ata binmeyi reddedip, kızgın İsmail'i de kendi hayvanına binmekten vazgeçmeye ve kendisi gibi yapmaya zorlayarak Abdülaziz'in atının üzengisinden tutarak yürümüşü.²⁰ Fuad'ın eyalet ayrılıkçılığının tehlikeleri konusundaki fikirleri, sadrazamken Ocak 1863'te Abdülaziz'e verdiği istifa mektubunda yazılıydı. Burada Fuad, özel olarak Sırp, Rum, Bulgar ve Romen başkaldırıları ile Avrupa devletlerinin milliyetçi ayrılıkçılığı cesaretlendirmesi konusuna değiniyordu.²¹ Çare, açıkça daha güçlü ve daha adil bir taşra yö-

19) Metin için bkz. George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. I, s. 140-149, ve Grégoire Aristarchi Bey, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C. II, s. 204-210.

20) Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, s. 165-166. Mısır'ın özel statüsü 1841 yılına dayanıyordu. Mehmed Ali ailesi, diğer ayrıcalıklarının yanı sıra, Mısır valiliğinin kendi soylarındaki erkeklere kalıtsal olarak geçme hakkına sahipti ve bu hak o sırada İsmail'indi. 1 Haziran 1841 tarihli ferman metni için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* (Princeton, 1956), C. I, s. 121-123.

21) Belgenin özeti için bkz. Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, s. 163-164. Cevdet, Fuad'ın da merkezî idareyi rutin eyalet işlerinden kurtarmak amacıyla yetenekli valilere geniş yetkiler tanınmasını istediğini söylüyordu. Bkz. onun "Maruzat"ından aktarma için, E.Z. Karal, *İslahat Fermanı Devri, 1861-1876* (Ankara 1956), s. 153.

netimi kurmak gibi görünüyordu. 1863 Haziran ayında, Mısır gezisinde hükümdarın gözüne tekrar girerek bir kez daha sadrazam olan Fuad²², Balkan ayrılıkçılarıyla savaşmakla ilgilenmenin yanı sıra, reformlar için gerekli tedbirler konusunda o sıralarda Osmanlı eyalet valileri içinde kuşkusuz en etkini ve ileri görüşlüsü olan Niş eyalet valisinin icraatından çok etkilenmişti. Sadrazamın o enerjik valinin kargaşa içindeki Niş eyaletinden İstanbul'a gönderdiği raporları dikkatle okuduğu pekâlâ akla getirilebilir bir durumdur.

Bu adam, idarî tecrübesiyle o ana dek başardığından çok daha hızlı biçimde ilerlemeye başlamış olan Ahmed Şefik Midhat Paşa'ydı. Midhat Paşa 1822'de İstanbul'da doğmuştu ve Balkanlar'da pek çok yerde kadılık yapmış birinin oğluydu. Başlangıçta eski tarz eğitim almış; on yaşındayken *hafız* olmuştu, yani Kur'an'ı ezbere biliyordu. Yirmisine gelmeden bir yandan Arapça ve Farsça öğrenirken, öbür yandan hükümet dairelerinde kâtipliğe başladı. 1840'larda, teftiş komisyonlarında bir görev dahil olmak üzere, Asya eyaletlerindeki birçok memura kâtiplik yaptı. 1850'den sonra, ilkin Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın icraatlarını soruşturmak üzere Şam ve Halep'te, sonra eşkiyalığı temizlemek amacıyla Kırım Savaşı sırasında Edirne ve Balkan bölgeleri civarında, sonra Bursa'da deprem yardımı konusunda, Vidin ve Silistre'deki bir teftiş komisyonunda, taşra görevlerinde sorunları saptayıp üstesinden gelecek kişi olarak uzmanlaşmıştı. Taşradaki çalışması, Bab-ı Âli'deki çalışma dönemleri arasına serpiştirilmiş olarak, giderek Balkan bölgesinde yoğunlaşmıştı. Kırım Savaşı'ndan sonra Midhat, yaklaşık otuz beşine geldiğinde, Fransızca öğrenmeye başladı. Fransızca bilen memurların çoğu bu dili daha genç yaşta öğrenmişlerdi ve Midhat'ın bu noktada her zaman bir eksikliği oldu; yabancı dilini kullanmada hiçbir zaman tam anlamıyla rahat olamadı. 1858'de altı aylığına ayrıldı ve kendi eğitimi için Avrupa'ya gitti; orada Viyana, Paris, Brüksel ve Londra'yı dolaştı.

Midhat'ın artık açıkça imparatorluktaki potansiyel sorun noktalarından biri sayılan Niş eyaletine vali yapılması, 1861 yılında gerçekleşti. Atanma, Kıbrıslı Mehmed'in 1860 yılındaki Balkan eyaletleri gezisinin sonucunda gündeme gelmişti. Her ne kadar Midhat'ın on yıl önce Suriye'de hakkında soruşturma yaptığı ve işten uzaklaştırdığı sadrazamın kendisini zorlu bir mevkiye getirmesinden mut-

22) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuunat* (İzmir, 1328), s. 32.

luluk duyacağından kuşkulandırılabilirse de, Midhat yeteneği ve tecrübesiyle bu iş için düşünülebilecek en mantıklı adamdı. Midhat, Nişte özellikle kamu düzenini sağlamakta, haydutları ezmekte ve yol yapımında oldukça başarı sağladı. O sıralarda gelişmeye başlayıp özerk Sırp ile Romen eyaletleri sınırlarından gelen gruplardan cesaret bulan Bulgar milliyetçiliği duygularından hep sakındı. Bir yandan ayrılıkçılığı bastırırken, öbür yandan bir eylem programı üzerinde anlaşmanın yanı sıra, çeşitli konulardaki şikayetleri ve görüşlerini almak üzere gittiği her yerde Müslüman ve Hristiyan ileri gelenleri bir araya toplamayı âdet haline getirmesi Midhat'ın ayrıncı özelliği idi. Kişi olarak Midhat, daha o zamandan enerjisi, kaba konuşması ve kesin tavırlarıyla, hem Batılılaşma, Osmanlı yurtseverliği ve ayrılıkçılığın bastırılması, hem de Osmanlı çatısı içindeki azınlıklara adil muamele yapılması doğrultusundaki eğilimi ve mutlak dürüstlüğüyle ün yapmıştı.²³ Ortodoks anlamda sofu bir Müslüman değildi; Bektaşî eğilimleri taşıdığından kuşkulanılıyordu. Daha belirgin olanı, liberal on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda yaşayan çoğu kişi gibi laikleşmeye olan eğilimiydi. Nitekim, "Halk kırk elli yıl içinde artık kilise ya da cami değil, sadece okullar ve insanî kurumlar yapacak," diyecekti birkaç yıl sonra.²⁴

Sadrazam Fuad ile eyalet valisi Midhat'ın birbirlerine danışarak ortaya çıkardıkları 1864'teki yeni kanun bu atmosferde doğmuştu. Fuad, Midhat'ın eyalet idaresi yöntemlerini ele almak üzere özel bir komisyonun oluşturulduğu İstanbul'a dönmesi için ona telgraf çekti. İki devlet adamı, geceleri tasarı üzerinde birlikte çalışarak ve

23) Bununla beraber dürüstlüğü, on beş yıl sonra Osmanlı tahvillerinin satışından kâr sağlamakta içeriden sızan bilgilerden yararlanma konusunda kişisel rakibi olan Cevdet tarafından çürütülmüştü: Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s. 131-132, n. 113; suçlama kanıtlanmış değildir ve bu konuda Midhat, Mithat Cemal Kuntay tarafından savunulur, Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. II, kısım 1, s. 347, n. 23.

24) 1867'de Ritter von Sax'a: *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (Viyana, 1913), s. 376 not. Midhat'ın ilk meslek hayatı ve kişiliği hakkında: Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyâsiyesi*, c. 1: *Tabsıra-i İbret* (İstanbul, 1325), s. 3-23; *idem*, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s. 32-38; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), C. II, s. 315-318; Le due Louis Antoine Léouzon, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s. 6-33; Franz Babinger, "Midhat Pasha," *Encyclopaedia of Islam*, C. II, s. 481-482; M.T. Gökbilgin, "Midhat Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, Cüz 82, s. 270-271; Cyril E. Black, *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria* (Princeton, 1943), s. 11-12; Mehmed Selâheddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyâsiyesi* (İstanbul, 1306), s. 167-170; Berissav Arsitch, *La vie économique de la Serbie du sud au dix-neuvième siècle* (Paris, 1936), s. 31-32.

açıkça Fransızların 'departman' yönetmeliklerine ya da onların özetine başvurarak, daha sonra Heyet-i Vükelâ'nın tümü tarafından onaylanan ve 8 Kasım 1864 tarihli imparatorluk iradesiyle yürürlüğe giren yeni kanunu hazırladılar.²⁵

Bu kanunla, vilayetler ve alt birimleriyle ilgili gözden geçirilmiş bir hiyerarşi kurulmaktaydı.²⁶ Yeniden düzenlenen eyaletin ismi 'vilayet' olarak değiştirildi; 'vilayet' terimi bazen eyaletleri de kapsayan, 'bölge' ya da 'memleket' anlamında kullanılan eski bir terimdi. Her vilayet kendi altında birçok sancağa (bazen eski eyaletin bir alt birimi olan 'liva' diye de adlandırılırdı), her sancak kazalara, her kaza karyelere (ya köyler ya da en az elli hanelik kasaba mahallesi) ve nahiyelere (kırsal köy grupları) bölünmekteydi. Kanun 'kariye' ve 'nahiye'nin üst birimlerle ilişkileri noktasında bir parça belirsizlik taşımasına rağmen, bir bütün olarak, padişahтан kırsal topluluğa kadar uzanışıyla o ana kadar yürürlükte olandan daha bütünsel bir hiyerarşiyi temsil ediyordu. En yüksek üç birimin yöneticileri (vali, mutasarrıf ve kaymakam) padişah tarafından atanıyordu; yalnızca ce-maat başkanları (*muhtarlar*) halk tarafından seçiliyordu; görünüşe bakılırsa dinî topluluk yani millet anlamına gelen her 'halk sınıfı' için iki muhtar vardı. Keza diğer vilayet memurları da (maliye, haberleşme, bayındırlık hizmetleri ve tarımdan sorumlu olanlar) başkentten tayin edilmekteydi. Ne var ki bunlar, hem İstanbul'daki bağlı oldukları nezarete, hem de valiye karşı, tuhaf bir ikili sorumluluk

25) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 23-24, kısa olmakla birlikte en iyi anlatımı verir; ayrıca Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 102-103. Yazar, Fuad ile Midhat çalışırken önlerinde Fransız mevzuatının gerçekten bulunup bulunmadığının kabul edilebilecek bir açıklamasına hiçbir yerde rastlamamıştır. III. Napoléon, son zamanlarda 'departman'lardaki *prefects'in* (Fransa'daki departmanların sivil yöneticisi -ç.n.) yetkilerini genişletmişti -adem-i merkeziyetçi bir hareket. 1864'te II. Alexander, eyalet meclislerini (*zemstvolar*) seçen bölge meclislerini de kapsayan tedbirler almıştı, ama herhalde Rusya'daki gelişmelerle Osmanlılardaki gelişmeler arasında hiçbir bağ yoktur. Midhat, taşrada yeniden düzenleme planları üzerinde daha Kırım Savaşı döneminde çalışmış olduğunu iddia eder: A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s.7; *idem*, *Life*, s. 34-35.

26) 7 Cemaziyelâhır 1281 (7 Kasım 1864) tarihli Tuna vilayeti kanununun metni için, *Düstur* (İstanbul, 1282), s. 517-536, ve I. de Testa, *Recueil des Traités de la Porte ottomane* (Paris, 1864-1911), C. VII, s. 469-484, anlaşılan sonraki eserde yanlış tarih verilmiş olmasına rağmen. Kanun 1867'de genelleştirildiği zaman, biraz gözden geçirilip değiştirilmişti; metin için bkz. *Düstur*, C. I (İstanbul, 1289), s. 608-624; Testa, *Recueil*, C. VII, s. 484-493; Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 273-295; Young, *Corps de droit*, C. I (36-45) (ek-sik). Gözden geçirmeler büyük ölçüde eyalet memurlarının unvanları ve özel ceza mahkemelerinin kaldırılmasıyla ilgiliydi. Değişiklikler az olduğu ve 1867'de memurların unvanları genelleştirildiği için, bundan sonraki tartışmalar kanunun son versiyonu üzerine temellenir.

taşıyorlardı. Bir derece hayret uyandıracak biçimde, her vilayetin antlaşmaların uygulanması ve konsoloslarla irtibat kurma aracı olarak vilayetin 'hariciyesi'ne bakacak bir müdürü vardı; bu kişiyi İstanbul'daki hariciye nazırı atıyordu. Bu bürokrasi hiyerarşisi merkeziyetçilik ile adem-i merkeziyetçiliğin bir karışımını temsil etmekteydi. Halkın seçimi ancak en alttaki memurlar için söz konusuydu; bütün diğer otorite kanalları doğrudan Bab-ı Âli'ye bağlanıyordu. Ancak bu kumanda zincirinde, valinin, polis üzerinde, siyasal ve mali işlerin yerine getirilmesi ile adli kararların ve imparatorluk kanunlarının uygulanmasında kanunla öngörülmüş geniş yetkileri vardı. Bu hiyerarşi, İstanbul'dan bakıldığında valinin kendi inisiyatifiyle hareket edebildiği yerlerde otoritenin adem-i merkezileşmesini temsil ederken, vilayetlerden bakıldığında da vilayette önemli ölçüde merkezileşmeyi temsil etmekteydi.

1864 kanunu, atamayla gelen memurlar hiyerarşisinin yanı sıra, Reşid'in kurmuş olduğu eyalet meclislerinin faaliyet alanını genişleten ve Midhat'ın Niş tecrübesi üzerine inşa edilen, bu memurlara bağlı bir meclisler hiyerarşisi de getiriyordu. Üç yüksek kademedeki her birimde, her vilayet, sancak ve kazanın mülkî amirine bağlı bir idare meclisi (*meclis-i idare*) olacaktı artık. Kanun idare meclislerinin yetkilerini ayrıntılı biçimde açıklamıyordu ama, düşünülen şey açıkça, siyasal, malî ve ekonomik konularla ilgilenen, tartışmaya ve danışmaya dayalı bir organdı. Her meclisin üyeleri içinde mevkileri gereği (*ex officio*) yer alan yerel memurlar vardı: Bu, Müslümanların çoğunlukta kalmalarını sağlayan bir olguydu. Ancak temsil ilkesi, özgül bir tarzda olmakla birlikte, üç kademedeki meclisin üçüne de genişletilmişti. Sancak ve kaza meclislerinde gayri-müslim milletlerin yerel ruhanî başkanları meclisin doğal üyeleriydiler. Böylece Reşid'in başlatmış olduğu ilke daha alt kademelere yayılırken, aynı zamanda ruhanî reislerin vilayet meclisinde yer alması şeklindeki önceki uygulama ortadan kalkmış oluyordu. Ama ek olarak ve daha önemlisi, üç kademeden her birindeki idare meclisinde artık seçimle gelen üyeler de olacaktı: Vilayet ve sancak meclislerinde iki Müslüman ile iki gayri-müslim, kaza meclislerinde hangi dinden olacağı belirtilmemiş üç üye. Bu uygulama, seçim ve temsil ilkesinin alt birimlere kadar yayılışının ilk örneğini oluşturmaktaydı.

Bununla birlikte, yine 1864 kanununun getirdiği seçim sistemi gerçek bir demokratik anlayıştan çok farklıydı. Bazı bakımlardan ön-

ceki yıl yapılan Ermeni milleti anayasasının öngördüğü seçim sistemi hatırlatan, dolaylı ve karmaşık bir sistemdi. Seçim sisteminin temeli, her komündeki her dinî topluluğun yaşlılarından oluşan meclisti (*ihhtiyar meclisi*). Bu meclis 1864'te getirilmiş bir yenilik değildi, gerek Müslümanlar gerekse Hristiyanlar arasında geleneksel biçimde var olmuştu. Artık doğrudan doğruya bir bütün olarak imparatorluktaki idarî hiyerarşiye bağlanıyorlardı. İhtiyar meclisine, 1864 kanunu gereği, ruhanî reisler (imamlarla gayri-müslim din adamları) doğal üye olarak dahildi, ama yaşlıların çoğunluğu (meclisler üç ile on iki üye arasında değişiyordu) her yıl on sekiz yaşını bitirmiş, dolaysız vergi olarak yılda elli kuruş ödeyen Osmanlı uyruklu yerel topluluk tarafından seçiliyordu. Her ihtiyar meclisi, kaza idare meclisinin seçimle gelen üyelerini seçmek üzere bir seçici kurul görevi görüyordu. Ama onlar, bu seçimi kazanan idarî memurlarının hazırladığı ve gerekli isim sayısının üç katını barındıran bir liste içinden, bu isimlerin üçte birini elemek suretiyle 'seçiyorlardı'. Gerekli isim sayısının iki katı kalan liste, daha sonra kazanın üstündeki kademe olan sancak mutasarrıfına aktarılıyordu, burada da kaza idare meclislerinin 'seçimle gelen' üyelerinin son seçiminin yapılması için o isimlerden yarısı elenmekteydi. Yani, asıl seçim, hep idare memurları tarafından gerçekleştirilirdi. Sancak ve vilayet idare meclislerinin üyelerinin seçimi için de hiyerarşinin bir kademe üstündeki her unsurun (atamayla gelen memurlar, 'seçimle gelen' meclis üyeleri ve valinin sözcüsü) katılmasıyla aynı süreç tekrarlanmaktaydı. Bu sistemde, vilayet idare meclisinin seçimle gelen üyelerinin son seçiminin yapılması Bab-ı Âli'nin elindeydi. Bir adayın vilayet idare meclisi üyeliğine seçilebilmesi için, o günlerde büyük bir meblağ olan (ama büyük ihtimalle zamanın Batı Avrupa devletlerinde oy kullanmak için gerekli mülk sahipliği koşullarına da uygun olan), yılda en az beş yüz kuruş dolaysız vergi ödemiş olması zorunluydu.

Halkın seçimi denen bu gülünç taklitte, demokratik katılımın ancak gölgesi vardı. Sistem Reşid'in devrini aşıyordu, çünkü idare meclislerinde gayri-müslim ruhbanın etkisi daha azdı, vilayet meclisindeyse pratik bakımdan kalkmıştı. Bu ilerleme, Lübnan organik nizamnamesinde de görülmüştü. Ancak her meclisteki Türk memurların bileşimi ile 'seçilen' üyelerin seçiminde memurlara belirleyici söz hakkının verilmesi, vilayetlerden kazalara kadar, Hristiyan nüfusun büyük çoğunluğa sahip olduğu Balkan bölgelerinde bile çoğunluğun

Müslümanlarda kalmasının güvence altına alınması anlamını taşıyordu. 1864 kanunu bu sebeplerle şiddetli eleştirilere uğramıştır.²⁷ Bununla beraber, böylesi bir sistem geliştirmek için, o ana dek duyarlı olan Müslüman kamuoyunu dikkate almanın dışında gerekçeler de vardı. Dolaylı seçim sisteminin tercih edilmesinin sebebi, bir ölçüde, sıradan insanların (ayak kiri!) temsili yönetimdeki tecrübesizliklerinde yatar. Yeni sistemi haklı çıkaran aynı derecede önemli bir başka sebep, 1840'lardan beri eyalet meclisinde 'temsilci' üyeler olarak yer almış âyanlardan daha ileri görüşlü oldukları kanıtlanmış olan İstanbul'dan atanan memurlara belirleyici bir söz hakkı tanıyan daha önceki meclisin yozluklarından kaçınma arzusuuydu. Ermeni milletinde yapılan reform, alt kademedeki meclislerde *ex officio* yer almış o kilisenin taşra rahiplerinin, kendi halklarını önceki dönemlere göre daha çok temsil edecekleri umudunu uyandırıyor; aynı durum, yeni millet anayasası uyarınca hâlâ patrik tarafından atanan Rum piskoposlar açısından pek geçerli değildi yine de.

Vilayet kanunuyla yürürlüğe giren diğer iki kurum, her birinin seçimleri yine Bab-ı Âli memurları tarafından kontrol edilmesine rağmen, idare meclislerine göre hemen hemen daha temsili nitelikteydi. Bunlardan birisi, her vilayet, sancak ve kaza için kurulmuş hukuk ve ceza mahkemesiydi.²⁸ Her mahkemeye şeyhülislâmın atadığı kişi başkanlık ediyordu; bu şekilde atanan kadı, şer'i mahkemelerin görevini üstlenme gibi bir işleve de sahipti. Ancak hukuk mahkemesinin diğer üyeleri, her kademedede, idare meclislerinin seçimle gelen üyeleriyle aynı süreçte seçilen üç Müslüman ile üç gayri-müslimden oluşuyordu. Bu dağılım Müslüman bölgelerde Hristiyanların lehine oransız bir temsil getirirken, Hristiyan bölgelerinde de tersi bir durum söz konusuydu; yine de sistem, mahkeme esas olarak değişik inançtaki davacılar arasındaki karma davalara bakacağı için oldukça adil denebilir. Bu mahkemelerin kurulmasıyla, yargı ile yürütme taşrada eskisine göre daha belirgin çizgilerle ayrılmıştı.

Diğer temsili kurum, her vilayette kurulmuş olan genel meclisti (*meclis-i umumî*). Genel meclis, her sancaktan seçilmiş dört temsilci ile her sancaktaki kazaların seçimle gelmiş meclis üyelerinin seçtik-

27) Örneğin bkz. Benoît Brunswik, *Etudes pratiques sur la question d'Orient* (Paris, 1869), s. 33-39.

28) Kazada sadece bir hukuk mahkemesi vardı. Vilayet ve sancaklara, Batılı ticaret kanununa göre idare edilecek bir ticaret mahkemesi de verilmişti.

leri iki Müslüman ve iki gâyri-müslimden oluşuyordu. Bu şekilde meydana getirilen meclis, bayındırlık hizmetlerini, vergileri, zabıta-yı, tarımı ve ticareti tartışmaya yetkiliydi, ama imparatorluk onayı olmaksızın hiçbir tedbirin uygulanamaması sebebiyle esas olarak danışma niteliği taşıyordu. Vali, başkanlık eden yetkili olarak, meclis-te önemli yetkilere sahipti ve meclis, üyelerinin seçmenleri adına sunduğu dilekçelerin hangisinin ele alınacağına karar verebiliyordu; ayrıca oturumların zabıtlarının İstanbul'a iletilmesinden sorumluydu. Meclis her yıl en çok kırk gün toplanırdı. Fransız modelinden uyarlanmış vilayet meclisi, bütün olarak imparatorluk açısından bir yenilikti. Daha önce sadece Ermeni milletinde ve bazı özerk ya da ayrıcalıklı eyaletlerde görülmüştü.²⁹

Kanunun amacı, anlaşılan sadece hükümetin taşrada etkinlik kurması değil, aynı zamanda temsil ilkesini yaygınlaştırarak azınlıklar lehindeki yerel şikayetler ile yabancıların şikayetlerini ortadan kaldırmaktı. Temsil ilkesinin kapsamının genişletilmesinin 1864 yılında meşrutiyet yönetimi doğrultusunda bir adım olsun diye düşünü-lülüp düşünülmediği ilginç bir sorudur. Midhat Paşa, hemen hemen yirmi yıl sonra kaleme alınmış olan kısa anılarında, Âli ile Fuad'ın yeni vilayet sistemini 'temsilciler meclisine (*meclis-i meb'usan*) bir başlangıç olarak' düşündüklerini ve 'bir süreden beri kafalarında biçimlenmekte olduğunu' ileri sürer.³⁰ İmparatorlukta meşrutiyet düşüncesinin gelişmesinin ümit verici işaretlerinin arayışı içindeki daha sonra yazarlar, bu kanunda ve Midhat'ın sözlerinde gerçek parlamenter yönetimin belirtilerini yakalamışlardır.³¹ Âli'nin temsilciler meclisinden yana düşünceler taşıması kesinlikle mümkün değildir. Belirsiz bir geleceğe ait olan bu tür bir adıma herhalde sadece Fuad taraftar olabilirdi. Ayrıca, Midhat da 1876'da başlatacağı parlamenter sistemi bu kadar erken tarihte kafasından geçirmiş olabilir. Ancak, 1839 Gülhane reform fermanına ve Ermeni milleti anayasasına ilişkin benzer yorumlarda görüldüğü gibi, olaylara böylesi belirli güdü-ler atfetmek tehlikeli bir yaklaşımı temsil eder. Fuad ile Midhat belki daha önce bu yönde genel bir yönelime girmiş olabilirler, ama öbür yandan, Midhat, anılarını yazarken bilinçli ya da bilinçsiz ola-

29) Örneğin bkz. yasama yetkisine sahip Sisam adasındaki meclis: 1852 tarihli kanun metni için, Young, *Corps de droit*, C. I, s. 116-119.

30) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 23.

31) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, C. II, s. 73-74; Ali Fuad, *Rical-i Mühim-me-i Siyasiye*, s. 1, 73. İkisi de Midhat'a ilişkin tek bir sayfa aktarmaz, ama yukarıdaki pa-saj açıkça gösterilir. Ali Fuad, bir tek Fuad'ın parlamento yandaşı olduğunu belirtir.

rak sadrazamken izlediği çizgiyi haklı çıkarmaya çalışmış da olabilir. Kanunun temel amacı, güçlü bir taşra idaresiydi.

* * *

Yeni sistemin denenmesi amacıyla 1864'te bir vilayet oluşturuldu ve buna Tuna vilayeti ismi verildi. Tuna vilayeti, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinden meydana geliyordu; yani, Balkan dağlarıyla ayrılan Sofya bölgesini de kapsadığı için coğrafik bakımdan idaresi biraz güç ve oldukça geniş bir bölgeydi. Tuna vilayeti, imparatorluğu bir arada tutmak amacıyla tasarlanmış bir sistemin deneneceği anahtar bir bölgeyi temsil ediyordu. Vilayet, Bosna gibi çok uzak olan Osmanlı eyaletlerine bağlantı kanalı olan İstanbul'a yakındı. Ayrıca, gelişmekte olan Bulgar ulusal bilinci göz önüne alındığında duyarlı bir bölgeydi. Çevredeki Balkan bölgelerinden Sırbistan ile Romanya, Bab-ı Ali'den hızla bağımsızlaşıyorlardı. Rus kaynaklarının bilhassa körüklediği Bulgar ayrılıkçılığı onların sınır boylarından cesaretlendiriliyordu. Tuna vilayetinde, İstanbul'un gözü önünde çalışan ve yeni kanun uyarınca kendisine tanınmış geniş sorumluluklara sahip bir valinin işi başından aşkın olacaktı. Bu dönemde büyük önem taşıyan başka bir sorun da, Rusya'dan gelen ve bölgede iskân edilen Tatar ve Çerkes mülteciler akımıydı. Kırım Savaşı (1855) ile vilayet kanununun yürürlüğe konuluşu arasında binlerce Tatar ve Çerkes, Osmanlı İmparatorluğu'na girmişti.³² Mülteci akını en azından iki yıl daha devam etti. Mültecileri iskân etme sorunuyla karşı karşıya kalan Osmanlı yönetimi, bu insanların pek çoğunu, Sırbistan'a karşı ve Tuna boyunca sınır savunması olarak, belki de Bulgarlar arasındaki ayrılıkçı faaliyetlere karşı tedbir işlevi görsünler düşüncesiyle Tuna vilayetine göndermişti. O zaman yerel otoriteler Çerkesler için toprak, ev, hayvan ve geçici olarak yiyecek, giyecek sağlamışlardı. Yerel halk mültecilere öfke duyuyordu. Bazen, Varna'nın nüfusunun mülteci akını sebebiyle bir gecede yüzde eli artması gibi, büyük boyutlu yerel krizlere rastlanırdı.³³ Yerel idare-

32) 1855'ten 1864'e kadar 600.000 ve sonraki iki yılda 400.000 kişinin daha girdiğini belirten, oldukça yüksek görünen Osmanlı istatistiklerine göre: Salaheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867* (Paris, 1867), s. 213; *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864.

33) Reiser'den (Varna) Stenerzin'e, 17 Ocak 1865, Svenska Riksarkivet Beskickningen i Konstantinopels. Genel olarak mülteciler konusunda bkz. Kanitz, *Donau-Bulgarien*, I, 295-298, 309-310, 314-319; G.G. B. St. Clair ve C. A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria* (Londra 1877), s. 166-182; Sax, *Geschichte des Machtverfalls*, s. 371; A. H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 34-36; Ludwik Widerszal, *Sprawy Kaukaskie w polityce eu-ropejskiej w latach 1831-1864* (Varşova, 1934), s. 174.

nin olağan yüklerine ek olarak çıkan böylesi sorunlar, hem yeni ni-zamnameyi hem de yöneticileri sınayacaktı.

Mantıklı biçimde, deneyi yerine getirmek üzere Tuna vilayeti va-liliğine Midhat Paşa seçilmişti. Onun çağdaşları -birçok durumda ist-temeden ve eleştirmekten vazgeçmeden olmasa bile- Midhat Paşa'yı başarılı bularak alkışlamışlardır. Bulgaristan'da oturanları ve gezgin-leri etkileyen ilk şey, kuvvetle desteklenen ve çoğu tamamlanmış olan bayındırlık hizmetleri programıydı; imparatorluğun diğer yer-lerinde görülmemiş bir başarıydı bu. Asfaltlı yollar, köprüler (Mid-hat'ın verdiği sayıyla bin dört yüz!), sokak ışıkları, kamu binaları, okullar, Tuna nehrindeki vapur hizmeti, Avrupa'dan ithal edilmiş ta-rım makinelerine sahip model çiftlikler, bunların hepsi hem görün-tü hem de gerçek olarak vilayeti refaha kavuşturmuştu. Sıradan çift-çinin refahı açısından daha önemlisiyse Midhat'ın kurduğu tarım kredi sandıklarıydı. Köylüler her köyde sandık fonuna yarım dönüm toprak işliyorlardı; ihtiyar meclisleri sermaye edinmek için ürünü satıyorlardı ve bu sermaye, gerek duyan köylülere iki bin kuruşa ka-dar, düşük faiz oranıyla borç olarak verilebiliyordu. Çizilen şemada-ki idarî sisteme hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar katılıyorlar-dı. Bu şekilde, yüksek faiz oranı getiren tefecinin pençesine düşmek-ten kurtulunuyordu. Midhat, bugün hâlâ Türkiye'de Ziraat Banka-sı'nın kurucusu ve bugünkü Bulgaristan'da Balkanlar'ın en gelişmiş kredi sandıklarının babası olarak alkışlanır.³⁴ Hiçbir önemli sınaî ge-lişme kaydedilmemiş görünse de, Midhat'ın Niş, Rusçuk ve Sofya'da yoksul ve yetim çocukların bir sanat öğrenebilecekleri yetiştirme okullarını kuruşuyla zanaatkârlık desteklenmişti. Bunlardan birisi olan, Rusçuk'ta orduya giyim eşyası yapan bir fabrikaya bağlı kız sa-nat okulu, alışılmışın çok dışında bir yenilikti.³⁵ Düzenli birlikler ile

34) Sandıklar konusunda: A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 29-30; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 105; Sıddık S. Onar, "The Analysis... of the Public Corporations in Tur-key...", *Revue Internationale des sciences administratives*, C. I (1954), s. 17; Robert L. Wolff, *The Balkans in Our Time* (Cambridge, Mass., 1956), s. 172; Kılıçyan Vasıf, *Son Altesse Mid-hat Pacha* (Paris, 1909), s.12. Arsitch, *La vie économique de le Serbie*, s. 31-32, farklı bir köylü katkıları sistemiyle, bankaları, Midhat'ın Niş'teki önceki dönemine dayandırır; St. Clair ve Brophy, *Twelve Years' Study*, s. 293-294, sistemi eleştirir ve Hristiyan kâtipler-in sistemi bozduklarını iddia eder. A. A. Popova, "Politika Turtzii inatsionalno-osvobo-ditelnaia bor'ba bolgarskovo naroda v 60-x gg. xix veka", *Voprosy istorii*, C. X (1953), s. 58, sandıklardan sadece *çorbacıların* (tarım ve ticaret-tefecî burjuvazisi) kâr sağladığını iddia eder: akt. IU.A. Petrosian, "Novye Osmany"i bor'ba za konstitutsiiu (Moskova, 1958), s. 79, n. 23. Krş. A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903), s. 205-210, sistemin bütün vilayetlere yayılması konusunda.

35) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 572.

jandarmalardan haydutluğu bastırmakta gayretli bir şekilde yararlanılması da refahı arttırmıştı.

Bütün bunlar sayesinde kurulan idarî aygıt, 1864 kanununda ön-görülen aygıttı. Tuna vilayeti, Midhat'ın altındaki memurların kasa-ba ve köy düzeyine uygun idare meclislerini örgütledikleri yedi san-cak ve kırk sekiz kazaya bölünmüştü. Hatta, meclislerin bir kısmı-nın seçimle gelen üyelerine bile (muhtemelen yüksek kademedeki meclis üyeleri) bir aylık ödenmiş gibidir. Yayınlanan kayıtlar tartış-maların niteliğine ilişkin hiçbir gösterge sunmamakla birlikte, genel meclis her yıl toplanıyordu. Sistemin uygulanması, Müslümanlar ve Hristiyanlarla eşit ölçüde ilgilenmeyi hedefleyen uzlaşmacı bir ruh-la kaynaşmıştı; bu durum Müslümanların Midhat'ı *gâvur paşa* laka-bıyla aşağılamalarına yol açıyordu, ancak Midhat'ın yönetimini gör-dükçe, ondan zamanla *gözlüklü* diye de söz etmeye başladılar. İmpa-ratorluktaki ilk resmî vilayet gazetesi olan *Tuna*, Türkçe ve Bulgarca olarak başkent Rusçuk'ta yayımlandı.

Midhat, kendi çevresini yetenekli memurlarla kuşatmıştı; İstan-bul'dan atanan memurların seçimini bile etkileyebilmiştir. Bu kişilere ödenen aylıklar uygundu, rüşvet ve zimmete para geçirme olayları or-tadan kalkmamışsa bile kesinlikle azalmıştı. Varna'daki Abdurrah-man Paşa bu konuda örnek bir mutasarrıflık yapıyordu. Ermeni ana-yasının yazarlarından birisi olan Odyan Efendi, etkili bir hariciye 'nazırı'ydı ve zaman zaman vilayette olduğu gibi İstanbul'da da Mid-hat'ı temsil ediyordu. Eski ekolden tanınmış bir şair olan Leskofçalı Mustafa Galib Bey, Midhat'ın idare meclisinin baş kâtibi ve gazetes-i-nin editörüydü. Midhat, yine vilayet memurlarından bir başkasının kardeşi olan, çeşitli kâtiplik görevlerinde çalışıp daha sonra *Tuna*'nın editörlüğünü yapan genç, parlak bir adamı da hizmetine almıştı: Bu genç adam, Midhat Paşa'nın kendi adını verdiği ve ardından edebî bir ün kazanan Ahmed Midhat'tı. Midhat'ın kendi kâtibiyse bir Hırvat olan Kılıçyan Vasıf Efendi'ydi. Midhat'ın hizmetindeki ünlü Arnavut İsmail Kemal, *Tuna* gazetesinde çalışıyordu. İsmail'in amcalarından biri de memurdu. Midhat bulduğu her yerde yetenekten yararlanıyor-du. Astları arasında, Vasıf ve Odyan'dan başka, gerek Osmanlı uyru-ğundan gerekse yabancı uyruklu, birçok gayri-müslim vardı. Yaban-cılar arasında Polonyalı mültecilerin sayısı oldukça fazlaydı; bunlar sivil ve askerî mühendis, telgraf memuru, öğretmen ve haritacı olarak çalışıyorlardı. Midhat Paşa memurlarının yetenekleri ve bütünlüğü ile

kendi içlerindeki işbirliğini övüyordu: "Büyük küçük bütün vilayet memurları aile fertleri gibi birleşmişlerdi.³⁶ Bu, aşırı bir coşkuyu yansıtmaktaydı. Midhat'ın yenilikçi politikalarına karşı çıkan ve hizmetinden ayrılan Bursalı Senih Efendi gibi başka memurların var olduğu kesindi.³⁷ Görüldüğü kadarıyla, vilayetteki küçük görevler dışında hiçbir mevkiye Bulgar yoktu. Yine de, Midhat'ın memur ekibi yeni idarî aygıtı düzenli biçimde çalıştırabiliyordu.³⁸

Osmanlı bakış açısına göre, kuşkusuz düşük eğitim seviyesi de bir faktör olmakla birlikte, yüksek kademelerde Bulgar memur bulunmayışının sebebi, isyancı ve devrimci eğilimler taşıyan Bulgar milliyetçiliği idi. Üç yıllık valiliği boyunca Midhat, milliyetçilikle üç yolla mücadele etmeye çalıştı. Birincisi, iyi yönetim ve adil davranışla sıradan insanları yanına çekmekti. Kaldı ki, tarafsız gözlemcilerin yorumlarına, ayrıca aldığı tedbirlerin bir bölümüne karşı çıkan Bulgar milliyetçilerin protestolarına bakarsak, bunda oldukça başarı sağlamış olmalı. İkincisi, Müslümanlarla Hristiyanların birlikte devam edeceği karma okullarda iyi bir eğitim sağlamaktı. Midhat, ne olursa olsun, modern eğitimin güçlü bir savunucusuydu ve vilayette, birkaç yıl sonra imparatorluk çapında genel bir reforma model oluşturan bir ilkokullar reformuna girişmişti.³⁹ Ancak esasen, Bulgarlara fırsatlar sağlayan ve onları Kişenev, Odesa ve Rusya'daki başka okullara gitmekten alıkoyan bir okul sistemi kurmakla ilgiliydi.⁴⁰ Anlaşılan, Namık Kemal'in Fransa'da taşra okulları teşkilatı hakkındaki eserlere danışıp Midhat'ın idare meclisi kâtibine bilgi göndermesi bu sistem içindi.⁴¹ Bununla birlikte, plan uygulanamadan kaldı ve Bulgar milliyetçiler kendilerini Osmanlı kardeşliği çizgisinde birleştirecek girişimlere karşı koydular.⁴²

36) A. H. Midhat, *Tabsıra-i İlbret*, s. 41.

37) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 24, n. 10; A. H. Midhat, *Tabsıra-i İlbret*, s. 25.

38) Memurlar üzerine: Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 105; der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 27-28, 30; Reiser'den (Varna) İsveç Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Nisan 1856, Svenska Riksarkivet, Beskickningen i Konstantinopels; Moustapha Djelaleddin, *Les turcs anciens et modernes* (Paris, 1870), s. 104, 179-181; Cevdet Perin, "Ahmed Midhat Efendi...", *Garp Filolojileri Dergisi* (İstanbul, 1947), s. 137-139; Abdurrahman Şeref, "Ahmed Midhat Efendi," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, C. III:18 (1328), s. 1114; Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları* (İstanbul, tarihsiz), s. 147; Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)* (Varşova, 1935), s. 201.

39) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 388-390.

40) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İlbret*, s. 42-43; *idem*, *Life*, s. 40-41; Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), s. 24, n. 1, Midhat'ın 1868 tarihli bir muhturasını aktarır.

41) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 24.

42) (İmzasız), *Les Turcs et la Bulgarie* (Paris, 1869), s. 19.

Midhat, ajitasyona ya da isyana açık biçimde rastladığı zaman, acımasız yöntemlere başvurmaktan kaçınmıyordu. Yok ettiği 'haydutluğun' bir bölümü, gerçekte sınır boylarından sızan ajitatörlerdi. Bab-ı Âli bu faaliyetlerin Rusya kaynaklı olduğu değerlendirmesini yapıyordu. Nitekim, bu ajitasyonun, İstanbul'daki Büyükelçi Ignatyev'in Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı ulusal özerk birimlere dönüştürme politikasını yansıttığı kesindi.⁴³ Midhat, Rusya aleyhindeki 1863 isyanının liderlerinden Polonyalı bir mültecinin Bulgaristan'da bir Leh askerî birimi kurma çabasıyla, Polonyalı subaylar yönetiminde Bulgarları ve Pomakları örgütlenme girişimlerini desteklemişti.⁴⁴ Gerçi bu plan boşa çıktı ama, düzenli Türk birlikleri ve Çerkesler, Rusya'nın himaye ve finanse ettiği Bulgar devrimci örgütünün bir kesiminin sahnelediği zamansız bir ayaklanmayı bastırmaya yettiler. Midhat'ın yürüttüğü soruşturma üzerine, muhtemelen suçluyla suçsuz birlikte asıldı.⁴⁵ Aynı yıl içinde Midhat, bir derece önemsemeyerek, yabancı pasaportlu iki Slav ajitatörün Tuna'da bir Avusturya gemisinde tutuklanması sonucu uluslararası hukukla da ilgilenmişti.⁴⁶

Bir grup ılımlı Bulgar milliyetçisi, 1867 yılı başlarında, Bulgaristan'ın kendi kendini yönetmesini sağlayacak ikili bir monarşi kurulması planını ortaya attılar. O yılki Avusturya-Macaristan uzlaşmasından (Ausgleich) esinlenen bu öneri, Abdülaziz'i imparatorluğun sultanı, Bulgaristan'ın çarı olarak tasarlıyordu ve ulusal meclisin seçtiği bir Bulgaristan genel valisi de Bulgaristan krallığında Abdülaziz'i temsil edecekti. Plan, padişaha sadık kalma taahhütleri ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandıran Rum *megale idea*'sına karşı çıkış iddialarıyla birlikte padişaha sunuldu. Dilekçede ayrıca, İstanbul'daki Rum patriğinin kontrolünden uzak, bağımsız bir Bulgar Ortodoks kilisesi kurulması isteniyordu.⁴⁷ Bab-ı Âli bu tasarıya hiç iti-

43) Lyons'dan Stanley'e, No: 210, 24 Mayıs 1867, Mayers (Rusçuk)-Lyons, 17 Mayıs 1867, FO 78/1960'a ilişik olarak; Lyons'dan Stanley'e, No: 303, gizli, 9 Temmuz 1867, FO 78/1962; B.H. Sumner, "Ignatyev et Constantinople," *Slavonic Review*, 11 (1933), s. 346.

44) Lewak, *Emigracji polskiej*, s. 212.

45) Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925), s. 235-236; B.H. Sumner, *Russia and the Balkans* (Oxford, 1937), s. 110; A. Midhat, *Life*, s. 42-45.

46) Morris'den Seward'a, No: 224, Ağustos 1867, USNA, Turkey 20; A. H. Midhat, *Life*, s. 45-46; Story, *Ismail Kemal*, s. 32.

47) Dilekçe metni için bkz. *Le Nord* (Brüksel), 26 ve 27 Mart 1867; ve Morris'den Seward'a, No: 199, 2 Nisan 1867, USNA, Turkey 19. Krş. Hajek, *Bulgarim*, s. 209, 231-233.

bar etmeyince, kısa süre sonra, daha devrimci tipte bir liderlik ortaya çıkıp ılımlı Bulgarların yıldızını söndürdü. Midhat, sadece Bulgar özerkliğine değil, aynı zamanda, anlaşılan Âli Paşa'nın sıcak baktığı bağımsız kiliseye karşı olduğu gibi bu öneriye de tamamen muhalifti. Böylesi bir plan, Midhat'ın Osmanlılık yaratma çabalarına ters düşmekteydi.⁴⁸

Midhat, üç yıllık valiliğinin ardından, Bab-ı Âli tarafından tam açık olmayan sebeplerle geri çağırıldı. Çoğu Avrupalı gözlemci onun Avusturya olayı konusunda daha fazla güçlük çıkmasından kaçınmak uğruna feda edildiğini düşünmüşlerdir. Slav ayrılıkçılığını şiddetli biçimde bastırmasından sonra, Rusların Türkiye'ye baskı yapmasından kaçınmak için de geri çağırılmış olabilir. Başka bir sebepse, özel olarak, İstanbul'da yeniden düzenlenen Şûra-yı Devlet başkanlığını üstlenmesi amacıyla çağırılmış olmasıdır. Ayrıca, Âli ile Midhat'ın arasındaki sürtüşmelerine (yalnız vilayet konularında ve Bulgar eksarhlığı üzerinde değil, Âli'nin Midhat'ın artan ününü kıskanmasından da kaynaklanan bir sürtüşmeydi bu) son verecek bir şey geçmiş de olabilir. Âli, Midhat'ın geri çağırılışından önceki yıl sadrazamlığa getirilmişti.

Açık olan şey, zamanı ve koşulları göz önüne alındığında Midhat'ın Tuna vilayetindeki idaresinin geniş yankılar uyandıran bir başarı kazandığıydı. Geri çağırılmasına, belki de başarısızlığından çok başarısı katkı yapmıştı. Midhat'ın bazen sergilediği aceleci davranışlara, sonuna kadar götürüp götürmeyeceğine aldırmadan çok fazla işe atılmasına, Batı uygarlığının temellerine dair bilgisindeki yüzeyselliğe haklı eleştiriler yöneltilebilir. Vilayette her zaman popüler değildi (özellikle Çerkeslerin iskân edilmesi sorununun, projelerine yardım etmek üzere köylülere zorla çalıştırmayı düşündüğü zaman). Vilayet kanunundaki hükümler ve vilayetinin büyüklüğü de etkili olmasını kuşkusuz önlemişti; birçok gözlemci daha küçük birimlerin daha iyi yönetileceğinden emindi. Ama Midhat, hem Türk yanlılarının hem de Bulgar yanlılarının görüşünce, sistemi oldukça

48) Bu önerinin, Midhat'ın 1872'de sadrazamken ortaya attığı federal imparatorluk planlarını etkilemiş olması mümkündü. Ama 1872'deki model Ausgleich'den çok, 1871'de ilan edilen Federal Alman imparatorluğuuydu. Midhat 1878 yılında özerk bir Bulgaristan'dan yana olduğunu belirtmişti: Midhat Paşa, "The Past, Present, and Future of Turkey," *Nineteenth Century*, C. III (Haziran 1878), s. 990-991, 999. Ancak bu, daha sonraki olayların baskısı altında ve San Stefano Antlaşması'ndan sonraki değişik koşullarda gündeme geldi.

iyi çalıştırmıştı. Geri çağrılışından sonra, kendi tutumu ve yaptıklarıyla olsun kendinden sonra gelenlerle karşılaştırıldığında olsun, vilayette hürmet ve bazen sevgiyle hatırlanmıştır.⁴⁹ Midhat'ın Tuna vilayetinden ayrılışından hemen sonraki dönemde Rusçuk'un en yüksek taşra görevi sayıldığı sözleri, belki Midhat'ın başarısının bir göstergesi şeklinde değerlendirilebilir.⁵⁰

* * *

Fuad Paşa, Avrupa devletlerine hitaben yazılmış 15 Mayıs 1867 tarihli bir muhtıradan, vilayet tecrübesinin ilk sınavından başarıyla çıkışını selamlıyordu. İmparatorluk, diyordu Hariciye Nazırı, "ülkenin ihtiyaçlarına, halkların âdetlerine ve imparatorluğa her yönden baskı yapan uygarlık düşüncesi taleplerine tümüyle denk düşen bir idare biçimi" kurmuştu.⁵¹ Seçim sistemini, "İmparatorluk vilayetlerindeki geleneklere uygun" olarak tanımlıyordu. Son olarak, yeni sistemin birkaç hafta içinde bütün vilayetlere yayılacağı vaat edilmişti. Vilayet kanunu kısa süre sonra büyük devletlere resmen letildi.⁵² Fuad, muhtırasını dış kamuoyunu düşünerek ve Bab-ı Âli'ye reform vaatlerini yerine getirmesini hatırlatan Fransız ve Rus notalarına karşılık olarak yazıyordu. Ancak Âli ile Fuad'ın bu kanunun Tuna vilayetinde uygulanma biçimini onayladıklarından kuşkulanmak için bir sebep de yoktur. Midhat'ın uygulamış olduğu gibi, kanun Girit'in isyan halinde olup oradaki ajitatörlerin Yunanistan'la *enosis*'in yollarını aradıkları, Mısır valisinin bağımsız otoritesini genişletmek için sıkıştırmakta olduğu ve Hohenzollern hanedanından Prens Charles'ın Romanya vassal devletinde prens olarak egemenliği yeni ele aldığı

49) Midhat'ın Tuna valisiyken yaptığı yararlı genel anlatımları ve tahminleri için: A.H. Midhat, *Tabşıra-i İbret*, s. 26-61; *idem*, *Life*, s. 38-47; Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 105-106; Story, *Ismail Kemal*, s. 27-32; Kılıçyan Vasıf, *Midhat Pacha*, s. 10-14; Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 82-84, 167-169; St. Clair ve Brophy, *Twelve Years' Study*, s. 281-294; Djelaleddin, *Les Turcs*, s. 179-185; Kanitz, *Donau-Bulgarien*, C. I, s. 112-114, 150, ve C. II, s. 46, ve C. III, s. 175 (bunun bir bölümü Midhat'ın Niş'deki görev dönemine değinir); Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid* (Paris, 1907), s. 18-24, büyük ölçüde Kanitz'e dayanır; Gökbilgin, "Midhat Paşa" s. 272-273; Léouzon, *Midhat*, s. 40-43; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s. 238-243; (İmzasız), *Les Turcs et la Bulgarie*, s. 12-30; Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s. 48-49. 50) Koetschet, *Osman Pascha*, s. 26.

51) Metin için bkz. Testa, *Recueil des traités*, C. VII, s. 459.

52) Fuad'ın devletlere gönderdiği nota için bkz. Young, *Corps de droit*, C. I, s. 36-37, no 1. Bu tebliğe ilâştırdığı vilayet kanunu, yukarıda değinilen muhtırasının hazırlanma sürecinde bulunduğunu söylediği 1864'teki kanunun 1867'deki gözden geçirilmiş biçimiydi.

kritik bir zamanda, ayrılıkçılığı dizginlemeye yardım etmişti. Sadrazam Âli belki Midhat'tan hoşlanmıyordu ama, ayrılıkçılığa da tamamen karşıydı. Bir zamanlar, Amerikan İç Savaşı'nın başlamasından hemen sonra, Amerikan maslahatgüzarına sempatisini "'ayrılma' ilkesine, bütün hükümetler açısından kötü bularak hararetle karşı çıktığı" sözleriyle göstermişti.⁵³ Bulgaristan'daki vilayet idaresi yeni kanunla Osmanlılık ve Batılılaşma yolunda mesafe kat edilebileceğini de ortaya koymuştu. Sultan Abdülaziz, 1867 yazında Paris'e yaptığı geziden Tuna vilayeti yoluyla geri dönerken, Midhat'ın modernleşme çabalarından etkilenmişti.⁵⁴ Bab-ı Âli vilayet sistemini yaymayı zaten planlıyordu. Fuad, Mart ayında bu niyetini dile getirmişti, Midhat da nizamnameleri düzeltmekten sorumlu bir komisyonda yer almak üzere Rusçuk'tan çağırılmıştı.⁵⁵

İmparatorluğun bazı bölgeleri, anlaşılan Fuad'ın muhtırasıyla sistemin yaygınlaştırılacağı vaadinden bile önce, vilayet şeklinde yeniden oluşturulmuşlardı. Tuna vilayetinden sonra bu biçimde örgütlenen ilk yerler Erzurum, Edirne, Bosna, Halep, Suriye ve Trablusgarp'tı.⁵⁶ Mısır da bir vilayet sayılıyordu. Bir yıl içerisinde bütün imparatorluk, Bağdat ve Yemen dışında, en azından kâğıt üzerinde bu tarzda örgütlenmişti.⁵⁷ Girit 1867'de ayaklanma bastırıldıktan sonra vilayet oldu. Girit'in organik nizamnamesi, çeşitli meclislerde, mahkemelerde ve genel mecliste Hristiyanlara daha fazla temsil olanağı sağlamak amacıyla vilayet statüsünden çıkarılmıştı.⁵⁸ Haraca bağlı

53) Brown'dan Seward'a, No: 10, 17 Temmuz 1861, USNA, Turkey 17. 1866'da Prens Charles'ı tanıma konusundaki görüşmelerde Âli, Beyliklerin "Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu" açıklamasını yapmıştı; bunu çürüten olgular karşısında bile ilkesine sıkı sıkıya sarılmıştı: T.W. Riker, *The Making of Roumania* (Londra, 1931), s. 563-564. Aynı biçimde, Fuad'ın ilk sadrazamlığı sırasında, tuz tekeli gelirlerinin idaresi konusundaki 1862 nizamnamesi, "Mısır ile Eflak-Boğdan eyaletleri imparatorluğun ayrılmaz parçalarını oluşturdukları için" diye belirtiyor, ama daha sonra bu bölgeler için özel kurallar getirerek devam ediyordu: Young, *Corps de droit*, C. V, s. 130.

54) Ebüzziya Tevfik, "Yeni Osmanlılar tarihi," *Yeni Tasvirîfîkâr*, bölüm 80, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 125; Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 18-19.

55) Pisani'den Lyons'a, No: 67, 19 Mart 1867, FO 195/887.

56) Salâheddin, *La Turquie*, s. 176-177, 192-193, 206, 1283/1866-1867 *Salname'sinden* (resmî yıllık) aktaran.

57) Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 90, n. 3. Bunun öbür istisnaları, Sırbistan, Romanya, Tunus ile aslında Mısır, Karadağ, Sisam adası ve Lübnan'ın vassal ya da imtiyazlı durumlarıydı: İstanbul şehri de özel bir örgütlenmeye sahipti.

58) Kanun metni için bkz. Aristarchi, *Législation*, C II, s. 169-203, üç ek nizamnameler dizisine de yer verir; özet için bkz. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent*, s. 107-112.

bir özerklik statüsüyle fiilen kendi kendilerini yönetmelerine izin verilmiş olan, Rumların yaşadığı Ege adaları da, 1869-1873 yıllarında vilayet sistemi içine dahil edilmişti.⁵⁹ Sayısı otuz ikiden neredeyse kırka kadar değişen eski eyaletlerin yerine, 1876'ya kadar olan dönemde toplam yirmi yedi vilayet kurulmuştu. Sonuçta, vilayetlerin çoğu önceki idarî birimlerden daha büyük oldular.⁶⁰

Vilayet kanunu 1867'de bazı küçük değişikliklerle gözden geçirilmiş olsa bile, 1868'de kurulan yeni Şûra-yı Devlet'in bir komitesinin 1871'de devreye girişine kadar baştan sona ele alınmamıştı.⁶¹ 1871'deki yeni kanunun temel özelliği, çeşitli memur ve meclislerin yetkilerini daha açık hale getirerek 1867 nizamnamesinin bazı belirsizliklerini gidermekti. Valiye, vilayetindeki askerî birlikler üzerinde olduğu kadar, vilayet ve alt birimlerindeki memurlar üzerinde de öncesinden bile geniş yetkiler tanınmıştı. Çeşitli kademelerdeki vilayet memurlarının valiye ve İstanbul'a karşı olan çifte sorumlulukları özel olarak kaldırılmamış, ama valinin otoritesi artırılmıştı. Valinin özel görev ve yetkilerinin sıralandığı bir listeye, vilayetinde yılda bir-iki kez teftiş gezisine çıkma talimatı eklenmişti. Yeni kanunun bu kısmı, Midhat'ın Tuna vilayetinde yapmış ve o sırada Bağdat valisiyken izlemekte olduğu icraatı yansıtıyordu.⁶² Vilayet genel meclisinin yetkileri bir parça genişletilmiş ve anlaşılan dolaylı bir şekilde vilayet memurlarını sorguya çekme hakkı tanınmıştı. 1871 kanunu, vilayet maarif müdürlüğü dahil, bazı yeni vilayet görevleri getiriyordu. *Nahiyeyi* (köyler ya da çiftlikler topluluğu) kaza ile köy (*kariye*) arasında bir kademe olarak yeniden tanımlayarak idarî hiyerarşiye yeni bir birim ekliyordu. Nahiye bir müdürün sorumluluğundaydı ve nahiye müdürünün, kendine bağlı bölgedeki köylerin ihtiyar meclislerinden gelen temsilcilerin oluşturduğu kendi idare meclisi vardı. Son olarak gözden geçirilmiş 1871 nizamnamesi, idarî bir varlık olarak ve yerel halk sağlığı, bayındırlık hizmetleri ve benzeri sorunlarla ilgilenmek üzere bir başkanı ve meclisi olan belediyeyi kuruyor-

59) Young, *Corps de droit*, C. I, s. 156-157; Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. II, s. 227-228 not.

60) 1286/1869-1870 Yılı *Salname*'si, s. 124-129, yirmi üç vilayet kaydeder, 1289/1872-1873 *Salname*'si, s. 144-150, yirmi beş ve 1291/1874-1875 *Salname*'si, s. 138-167, yirmi beş vilayet kaydeder. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent*, s. 91-96, 1293 yılı *Salname*'sine dayanarak, 1876'daki vilayetleri ve alt birimlerini kaydeder.

61) Metin için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 7-39; *Düstur*, C. I, s. 625-651; Young, *Corps de droit*, C. I, s.47-69 (eksik).

62) Bu konuda devam eden sayfalara bakınız.

du. Belediye, genel olarak imparatorluk açısından bir yenilikti. İstikrarlı biçimde uygulanmış olsaydı, önemli bir yerel gelişmeyle sonuçlanabilirdi. Ancak işin gerçeği, kanunun bu bölümü büyük oranda uygulanmadan kaldı ve belediye idaresinin taşradaki gelişmesi ancak 1877'den sonra mümkün olabildi.⁶³

Bağdat'ın da vilayet sistemine dahil edilmesi fazla zaman almadı. Yalnız Musul'dan Basra'ya kadar uzanan engin genişliği sebebiyle değil, aynı zamanda bağımsız düşünceli Kürt ve Arap aşiretleri sebebiyle de Osmanlı eyaletleri içinde yönetilmesi en güç olanlardan bir tanesiydi Bağdat eyaleti. Bölge ancak II. Mahmud'un son günlerinde tekrar Bab-ı Âli'nin doğrudan denetimine sokulmuştu; ondan sonra oldukça iyi valiler gelmesine rağmen, oradaki tipik Osmanlı bürokrati, Arapları hor gören ve refahlarını arttırmakla fazla ilgilenmeyen, bir ölçüde Batılılaşabilmiş Stanbuli efendiydi. Aşiretleri ezme politikası amacına ulaşamamış ya da istenilen sonuçları getirememişti.⁶⁴ Valiliğin favori ismi Midhat Paşa'ydı ve Midhat oraya 1869'da gönderilmişti. Midhat son yıllarda, yeniden düzenlenen Şûra-yı Devlet'in ilk başkanlığını yapmıştı ve Fuad Paşa'nın 1869 yılı Şubat ayında ölümü olmasaydı bu görevini daha da sürdürebilirdi. Midhat ile Fuad mükemmel anlaşıyorlardı. Âli ise Midhat'tan hoşnutsuzluğunu Fuad'ın hatırına bastırıyordu. Ama Fuad ölünce, Âli Paşa Bab-ı Âli'nin kontrolünü tamamen eline geçirdi. Fuad'ın Hariciye Nazırlığı koltuğunu üstlenirken bir yandan da sadrazamlığı sürdürüyor ve aynı zamanda Midhat'ı Bağdat'a göndererek en gözde rakibini başkentten uzaklaştırmış oluyordu.⁶⁵

Midhat, Bağdat'a titizlikle seçtiği bir ekiple gitmişti ve ekibinde, himayesindeki genç Ahmed Midhat ile Tuna vilayetindeki Polonyalı

63) Başkentin altıncı bölgesi, yani 'çevresi', Pera ve Galata dahil, 1858'de pilot proje olarak kurulmuş ve büyük ölçüde yabancıların ve Müslüman olmayanların zorlamasıyla etkili biçimde işlemişti. 1871 Kanunu'ndan önce bile belediye idaresinin olduğu yerler vardı –Tuna vilayetinde, Kıbrıs'ta (ve hemen hemen özerk Tunus ile Mısır'da); Midhat, 1869 ile 1872 yılları arasında, Bağdat vilayetinde belediye örgütü kurulmasının ilk adımını atmıştı. Ancak belediye örgütünün olmaması genel bir durum olarak kaldı. Krş. Bernard Lewis, "Baladiyya-(I) Turkey," *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım. C. I, s. 972-974, ve yine Lewis, *Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), s. 389-392.

64) 1839-1869 dönemi üzerine bkz. Stephen H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford, 1925), s. 280-292. Midhat, Osmanlıların yüzeyde kalan denetimini, fetih yoluyla, Hassa ve Kuveyt'e genişletmek için Vehhabîlerin iç kavgalarından yararlanmıştı: *ibid.*, s. 301-304.

65) *Journal des Débats*, 15 Şubat 1869; Mardin, *Cevdet*, s. 60, 88, not 99; Kılıçyan Vasıf, *Midhat Pacha*, s. 17.

mühendislerden biri de yer alıyordu.⁶⁶ Bulgaristan'da olduğu gibi, enerjisi toplum hayatının her köşesinde hissedilmekteydi. Bazı faaliyetleri, özellikle maddi iyileştirmeler, Tuna vilayetinde yaptıklarının aynısıydı. Kaldırımlar ve sokak ışıklarıyla Bağdat şehrinin dış görünüşünü Batılılaştırmaya başlamış, halka açık bir park kurmuş, su deposu sistemini başlatmış, kentin yirminci yüzyıla kadar tanıyacağı tek köprüyü inşa etmiş ve kente akılcı genişleme sağlanması amacıyla eski surların bir kısmını yıktırmıştı. Bağdat'ta ilk başarılı anonim şirket olan ve Midhat'ın zamanında atlı tramvaylarla başlayıp altmış yıl işleyen, dış bir semte kadar uzanan tramvay hattını inşa etti. Halkın aydınlanması amacıyla bir ortaokul ve askerî öğrenciler için bir akademiyle çeşitli okullar kurdu; fazla uygulanmamakla beraber, bu okullara Hristiyanlar ve Yahudiler, Müslümanlarla yan yana kabul edildiler. Ahmed Midhat, Bağdat'ta çağdaş okul kitapları yazmaya başladı. Irak'ın ilk gazetesi olan *Zaura*, Arapça ve Türkçe yarı haftalık olarak çıkmaya başlamıştı. Midhat Paşa, hayır ve yardım projeleri ile bedava tedavi sağlayan sivil bir hastane için bağış kampanyaları örgütleyerek toplumsal refah alanında da aktif çalışmalar yaptı. Karantina önlemlerini başlattı. Yetimlerin temel eğitimin yanı sıra zanaat eğitimi de alabildikleri bir teknik okul kurdu. Ayrıca ekonomik alanda bir tasarruf sandığı, yün ve pamuk fabrikaları, askerî giyim eşyası üretecek bir fabrika kurdu. Basra Körfezi'nde gemi taşımacılığını destekledi; Basra'da gemi onarım tersanesi kurdu; nehirde tarama çalışmalarına başladı; Fırat nehrinde düzenli vapur hizmetini destekledi. Vapur hizmetine ilgisi, kısmen 1869'da bir Fransız şirketi yönetiminde Süveyş Kanalı'nın, Britanya'nın, Hindistan'a giden Fırat yoluna ilgisini birdenbire canlandırarak açılışından kaynaklanıyordu. Yerel nüfus, yeniliklerin bir bölümünü *bid'at* (İslâm doktrinine aykırı yenilik) bularak karşı çıkmıştı. Çoğu kimse kuşku içindeydi. Yeniliklerin bir kısmı başlangıç aşamasında kaldı ve Midhat'tan sonra gelenler tarafından vazgeçildi. Tarama çalışmaları kötüydü. Nehirdeki vapur hizmeti tatmin edici ölçüde değildi. Yıllar sonra Bağdat surlarının hâlâ ancak bir kısmı yıkılmış durumdaydı, yıkıntı kümeleri öylece duruyordu. Midhat'ın hareketlerinde bazen

66) Fehmi el-Müderriş, *Maqâlât siyâsiyya*, C. I. (Bağdat, 1931), s. 55-56'da on memur ismi verilmiştir; Lewak, *Emigracjii polskie*, s. 191. Midhat Viyanalı bir hekim de sağlık müdürlüğüne atamıştı: Bernhard Stern, *Jungtürken und Verschwörer* (Leipzig, 1901), s. 128-138.

aşırı acelecilik vardı, bazen projelerini iyi tartmıyordu.⁶⁷ Ama maddi başarıları etkileyici boyutlardaydı.

Arazinin gelişmesi, sulama, aşiretlerin iskân edilmesi ve vergilendirme gibi temel konularda da ilerleme kaydetmişti. Emrinde çalışan Polonyalı mühendis, iyi sulanan bir bahçesi olan model bir çiftlik kurmayı başardı, ama küçük bir su bendi yapımı ve kanalların temizlenmesi dışında sulama çalışmaları genelde zayıf kalmıştır. Aşağı Fırat ve Şatt-ül-Arap kıyısında hurma ağaçları ekimiyse, aşiretlerin yatıştırılıp iskân edilmesi ve adil bir vergi sistemiyle birlikte artmıştı. Kamu düzeni, acemi askerlerin düzenli toplanması, vergi gelirlerinin toplanması ve tarımın gelişmesi gibi pek çok sorunun anahtarı göçebe aşiretlerde yatıyordu. Midhat'ın onlarla uğraşırken iki kat otoritesi vardı. Aynı zamanda hem vali, hem de Altıncı Ordu komutanıydı. Yeni düzenlemeye göre bu, bir vali açısından olağandışı bir konumu ifade ediyordu. Midhat, asker toplamaya veya yeniliklere karşı patlak veren isyanları bastırmakta duraksamadı. Bazı aşiret liderleriyle uğraşırken gereksiz yere sertleşmiş olabilirdi; nitekim, diğer aşiret şeyhlerine, Midhat'ın Arap çadırlarını yok etmeyi ve onları yerleşik köylerde onur kırıcı bir iş olan çiftçilikle uğraşmaya zorlamak istediğini yazmış olan Abdülkerim'i idam ettirmişti.⁶⁸ Doğrusu, aşiretlerin iskân edilmesi, doğacak güçlüklerin farkında olmakla birlikte Midhat'ın programında vardı. Midhat, arazi tapularını tescil ettirmek ve aşiret yerine devlet denetimine almak, toprağı işleyenlere vermek, Bedevi çapulculuğunu önleyip onları da devlet denetimine almak ve bu yollarla vergi gelirlerini arttırmak ve kamu düzenini oturtmak istiyordu. Elbette Bedeviler durumdan kuşkulandılar ve sonuçta ancak kısmi bir başarı sağlanabildi. Ama pek çok göçebe iskân edildi, düşük bedellerle kullanılan toprak işleyenlere satıldı, arazi tapuları tescil ettirildi ve bütün bunların sonucunda refah ile güvenlikte bir artış gözlemlendi. Görünüşte şeyhlere danışılıyor,⁶⁹ aşiretlerin âdetlerine olabildiğince saygı gösteriliyor ve vergiler şehir ya da köy modelinden çok, yerel koşullara uygun olarak düzenleniyordu.

67) Midhat'ın çölde raysız bir demiryolu çalıştırabileceğini düşünmüş olması inanılmaz bir hikâyedir; zafer çölün oldu ve lokomotif kuma saplanıp kaldı. Stern, *Jungtürken*, s. 140, Midhat'ın Bağdat'taki hekiminden alınmış bilgiye dayanıyordu.

68) Col. Herbert'den (Bağdat) Elliot'a, 30 Ağustos 1871, Elliot'tan Granville'e, No: 346, 26 Eylül 1871, FO 78/2177'de; Habib K. Chiha, *La province Bagdad* (Kahire, 1908), s. 71-72.

69) Şiddîq al-Damüjî, *Midhat Basha* (Bağdat, 1952-1953), s. 49.

İdarî alanda Midhat, vilayet kanununa bağlı olarak meclisler ve mahkemeler kurmuştu.⁷⁰ Ayrıca Bağdat ve diğer şehirlerde belediye meclislerini uygulamaya soktu, ama belediyelerin asıl gelişmesi onun zamanından sonra gerçekleşti. Bulgaristan'daki uygulamanın tersine, hükümet görevlerindeki işlere vilayetten çok sayıda yerliyi atadı. Midhat, "Iraklılar için bir eğitim"di.⁷¹

Midhat aldığı tedbirlerle Bağdat vilayeti halkı arasında büyük kızgınlık uyandırmış, ama ayrıca, sağladığı adaletle ve idarî sistemi geliştirmesiyle büyük onay almıştı. Üç yıllık süreden sonra görevi bıraktığında kendisi o kadar sıkıntı içindeydi ki, Sultan Abdülaziz'den aldığı altın bir kutuyu satsın diye bir görevli yollamak zorunda kalmıştı; yine de kutuyu satın alan adam onu tanıdı ve tekrar Midhat'a hediye etti.⁷² Midhat, yirminci yüzyıla kadar Irak'ta aydın bir idareci olarak saygıyla hatırlanmıştır. "Ana karnından böyle bir adam çıkmaz," der Iraklı biyograficilerinden birisi.⁷³ 1910'da Basra belediyesi, hizmetlerinin anısına Midhat'ın bir heykelini dikmeyi onaylayarak kabul etmişti.⁷⁴ Ne var ki Midhat 1872'de Bab-ı Âli'de bu denli yüksek bir saygı görmüyordu. Âli Paşa önceki sonbaharda ölmüş, sadrazamlığa onun yerine, Midhat'ın daha da kararlı bir muhalifi olan Mahmud Nedim Paşa getirilmişti. Mahmud Nedim, Midhat'ın politikalarının başardığı gelir artışının büyük bölümünü Bağdat vilayetinden çekmeye çalışırken, Midhat bu olanağı yerel tasarımlarda kullanmak üzere alıkoymak istiyordu. Midhat, *Zaura*'da valilik başarılarının bir savunmasını yayınlarken, savunmayı basan İstanbul gazete-

70) Yazar burada genel meclisten söz edildiğini görememiştir.

71) Müderris, *Maqâlât siyâsiyya*, C. I, s.60. Midhat'ın Bağdat'taki çalışmasının anlamları ve tahminleri: *ibid.*, s. 52-60; Damlüji, *Midhat Bâshâ*, s. 33-51; A.H. Midhat, *Tab-sıra-i İbret*, s. 66-95; *idem*, *Life*, s. 47-52; Stern, *Jungtürken*, s. 128-143; Longrigg, *Four Centuries*, s. 298-318; Chiha, *Province de Bagdad*, s. 65-72; Léouzon, *Midhat*, s. 81-84; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte*, s. 243-245; Grattan Geary, *Through Asiatic Turkey* (Londra, 1878), C. I, s. 92-93, 115, 134, 138, 209; Albertine Jwaideh, *Municipal Government in Baghdad and Basra from 1869 to 1914* (yayımlanmamış. Litt. tezi, Oxford, 1953), s. vi, 5, 136, 178-179, 181-182; Schweiger-Lerchenfeld, "Ingenieur Josef Cernik's technische Studien-Expedition", *Petermann's Mittheilungen*, Ergänzungsheft No: 44, 27-31; Richard Coke, *The Heart of the Middle East* (New York, 1926), s. 1, 11, 119-125; *idem*, *Baghdad, the City of Peace* (Londra, 1927), s. 274-275; D.G. Hogarth, *The Nearer East* (New York, 1915), s. 200-201; Ernest Dowson, *An Inquiry into Land Tenure* (Letchworth, 1931), s.18, 50; Max von Oppenheim, *Die Beduinen*, C. III, kısım 2 (Wiesbaden, 1952), s. 200; Gökbilgin, "Midhat Paşa," s. 273-274.

72) Müderris, *Maqâlât siyâsiyya*, C. I, s. 54; Damlüji, *Midhat Bâshâ*, s. 51; Geary, *Through Asiatic Turkey*, C. I, s. 250-251, onun 'saat' olduğunu söyler.

73) Müderris, *Maqâlât siyâsiyya*, C. I, s. 52.

74) A.H. Midhat, *Hâtıralarım* (İstanbul, 1946), s. 229-230.

leri Mahmud Nedim'den uyarı aldılar.⁷⁵ Tartışma Midhat'ın istifasıyla sonuçlandı ve Midhat siyasal kavgayı yerinde başlatmak üzere İstanbul'a doğru yola çıktı.

* * *

Bu şekilde uygulamaya sokulmuş ve imparatorluk eyaletlerinin en güç olanlarının ikisinde Midhat Paşa'nın yönetiminde başarıyla sınanmış olan vilayet sistemi, o andan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel idarenin temeli olarak kaldı. Kanunda belirli aralıklarla değişiklikler ya da eklemeler, vilayetlerin sınırları ve alt birimlerinde önemli düzeltmeler yapıldı.⁷⁶ İmparatorluğun heterojen yapısı, pratikte bütün vilayetleri Midhat ile Fuad'ın tasarladığı hiyerarşik giysiye sokmayı güçleştiriyordu. Sözgelimi, önceden bağımsız bir mutasarrıfın yönettiği Kıbrıs, 1868'de iyi bir idareyi olanaksız kılacak kadar uzaktaki bir merkeze sahip Çanakkale vilayetine dahil edilmişti ve bu yüzden yeni düzenlemeler yapmak gerekmişti.⁷⁷ Sistem teoride bile kusursuz değildi. Hukukçu Cevdet Paşa, imparatorluğun gerçekten merkeziyetçilik ilkesine göre mi, yoksa adem-i merkeziyetçilik ilkesine göre mi yönetileceğine karar vermemiş ve ikisi arasında bir noktada sıkışmış olan reformcu devlet adamlarının kaçamaklı sözlerini eleştirmektedir.⁷⁸ Ama Cevdet'in bu eleştirisi, olanaksız bir mükemmellik düşüncesine dayanmış gibidir, çünkü büyük bir devlet, yerel ve merkezî otoriteyi ara çizgilerin bazen bulanık kaldığı esnek bir sistemde birleştirmelidir. Sözün kısası, sistemin gerçek sınavı bir süreç olarak devam etmekteydi.

Sistemin uygulanışının ilk yıllarında gerçekten ne kadar iyi çalıştığı konusunda değişik görüşler vardı. Namık Kemal, bir ölçüde Avrupa'yı ve Hristiyan azınlıkları hoşnut etmek için getirilmiş bir sistem olduğunu düşündüğünden, bir ölçüde Midhat'ı tek etkin vali olarak gördüğünden ve onun çalışmalarının bile Bulgarları güvenli biçimde kontrol etmeyi sağlayamadığından yeni sistemi eleştiriyordu. Anadolu'da yeni kurulmuş vilayetlerin valileri için "kimi bu-

75) Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 84-85.

76) Seçim kanunu 1876'da basitleştirilmişti: Young, *Corps de droit*, C. I, s. 45-47; ayrıca valilere ayrıntılı bir dizi talimat gönderilmişti: Sublime Porte, Ministère des Affaires Étrangères, *Instructions relatives à l'administration générale des vilayets* (Konstantinopolis, 1876); Young, *Corps de droit*, C. I, s. 88-95; Aristarchi, *Législation*, C. V, s. 50-59.

77) Hill, *Cyprus*, C. IV, s. 239-241, 250-251.

78) Cevdet Paşa'nın 1289 (1872-1873) tarihli muhtırası için, Mardin, *Cevdet*, s. 348.

namış, kimi rüşvetçi, kimiye yetersizdir," diyordu.⁷⁹ Meslektaş Ziya Bey, birkaç ay sonra, Tuna vilayeti gibi vilayetlerde kaydedilen ilerlemelerin vali değişince kısa sürede ortadan kalktığını ileri sürmekteydi.⁸⁰ 1870'lerin sonlarında dönüp geriye bakan Ahmed Midhat ise büyük avantajlar saptamaktaydı: Çok sayıda yerel memurun valinin maiyetindeki kişisel hizmetliler olduğu eski sistemden kaynaklanan aksaklıklara son verilmesi, atanan memurlar ve kısmen seçimle gelen meclislere ilişkin akılcı ve düzenli bir sistemin kurulması, adaletin daha iyi sağlanması ve adli görevler ile idari görevlerin daha net biçimde ayrılması.⁸¹ Ancak Ahmed Midhat, yeni nizamnamelerin her zaman uygulanmadığını, eski suistimallerin sürüp gittiğini ve bütün vilayetlerin Midhat'ın Bulgaristan'da ulaştığı standarda göre ölçülemeyeceğini de kabul ediyordu.⁸² 1876 Anayasası'ndan sonra tartışma kısa bir süre için temsilciler meclisinde odaklanmış olarak devam etti. Meclisteki delegeler 1867'de gözden geçirilmiş kanunu ele alırlarken, Bab-ı Âli'nin atadığı memurların yetkisini halkın haklarının artması lehine sınırlamaya çalıştılar. Görevlerini kötüye kullandıkları için birçok taşra memurunun yargılanması talebi gündeme getirildi.⁸³ Sistem hakkındaki şikayetler her zaman için çoktu, ama üç yıl sonra Bosna'daki Avusturya idaresinin tıpkı Osmanlı egemenliği gibi popüleritesini yitirmiş olması iyi bir karşılaştırma noktası sayılabilir.⁸⁴ Hangi ulustan olursa olsun fiili olarak vergileri toplayan bir yönetim, çoğu insanın gözünde başkaldırılabilir bir yönetimdi.

Vilayet sisteminin nasıl yürüdüğü, son noktada, önceden yapılan yorumların bir bölümünde kabul edildiği gibi, idarecilerin ve özellikle valilerin niteliğine bağlıydı. Artık geniş yetkilere ve geniş bir bölgeye sahipti valiler. Fuad 1867'de, bağımsız derebeyi geleneği tamamen yok edildiği için valilere geniş yetkiler tanımanın akıllıca sa-

79) *Hürriyet*, Sayı: 14 (29 Eylül 1868) ve Sayı: 22 (23 teşrin-i sani 1868), akt. Kuntay, *Namik Kemal*, C. I, s. 134, n. 2 ve n. 3.

80) *Hürriyet*, Sayı: 40 (29 Mart 1869), akt. *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 821.

81) *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 103-105, 107-108; ayrıca Ahmed Midhat, *Kâinat* (İstanbul, 1288-1289), C. IV, s. 552-553.

82) *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 106. Burada Ahmed Midhat, yanlışları sisteme ve onu uygulayan insanlara değil de, nizamnameleri nasıl uygulayacaklarını şaşımalarına bağlayarak memurları temize çıkarmaya çalışır.

83) Robert Devereux, *A Study of the First Ottoman Parliament, 1877-1878* (George Washington Üniversitesi, yayımlanmamış M.A. tezi, 1956), s. 135, 152-153.

84) Charles Jelavich, "The Revolt in Bosnia-Hercegovina, 1881-1882," *Slavonic and East European Review*, 31:77 (Haziran 1953), s. 421-423.

yıldığını söylemişti.⁸⁵ Valilerin (Mısır valileri dışında) vilayetlerinde İstanbul'dan bağımsız ve babadan oğula geçen mevkiler kurma ihtimalleri bulunmadığı sürece Fuad haklıydı. Ama iyi idare sorunu, memurlara ilişkin bir sorun olarak kalıyordu. Enerjik ama dar ufuklu Midhat, vilayet sistemini en zor bölgelerde işletebildiyse, büyük ümit var demekti. Oysa vilayet sistemi deneyimi vilayetten vilayete ve yıldan yıla göre değişmekteydi. Midhat'ın ulaştığı standarda yalnızca birkaç vilayet idarecisi yaklaşılabiliyordu.⁸⁶ Bazı memurlar, en azından başlangıçta sistemin temelini yıkmaya çalıştılar.⁸⁷ Çoğu zaman ortaya çıkan güçlük, yeni sisteme uygun yöneticilerin hemen bulunamaması ve bir çırpıda yeni bir ruh aşıl原因amamasıydı. Taşraya gönderilen İstanbullu efendilerin, bazen iyi niyetli olsalar bile, etkisiz kaldığına ve sadece kendi ceplerini doldurmakla ya da başkentte yeniden bir görev kapmakla ilgilendiklerine ilişkin çok sayıda kanıt vardır. Örneğin, idarecilerden biri yerel haydutlarla birlik olmuştu: Saldırıya uğrayıp soyulan bir Avrupalı gezgin, haydutlardan, çaldırdığı para için yöre kaymakamının ödediği bir para havalesi almıştı.⁸⁸ Gerçek yozlaşmadan daha kötüsü, pek çok memurun kriz anlarında neredeyse suç derecesinde ihmale varan, yerel güçlükler karşısındaki umursamazlıklarıydı. 1874 yılında Anadolu'da görülen büyük açlık sırasında yardım fonlarına katkıda bulunan Türkler, yardımı, koşulların düzeltilmesi için hiçbir şey yapmamış daimî vilayet idarecilerinin yönlendirmelerini istemiyor, özel görevlileri ya da yabancıları devreye sokuyorlardı.⁸⁹

İdare meclisleri daha farklı bir işlev görmüyordu. Bazı yerlerde varlıklı Hristiyan *çorbacılar* hem meclise, hem de Türk memurlara hâkimdi. Diğer yerlerde de Müslüman aristokrasi, Bab-ı Âli'nin gönderdiği idarecilerin çabalarını engelliyordu. Başka yerlerde de meclise idareciler hâkimdi. Edirne'deki Hristiyanlar meclisten *pekici* ('evet efendimci') diye söz ediyorlardı. Bazı meclislerde seçim yapılmadığı için aynı memurlar görevde birkaç yıl kalıyorlardı. Mazbata

85) Vetsera'dan Beust'e, 4 Ekim 1867, Testa, *Recueil des traités*, C. VII, s. 501.

86) Suriye'deki Mehmed Raşid Paşa ile Abdüllatif Subhi Paşa gibi: Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 50-53; Kıbrıs'ta Mehmed Said Paşa: Hill, *Cyprus*, C. IV, s. 248; Selanik'teki genel deneyim: P. Risal, *La ville convoitée-Salonique* (Paris, 1914), s. 241, 246-247; ve Bosna'daki valilerin bir kısmı: Koetschet, *Osman Pascha*, s. 54, 63, 74-76.

87) A.H. Midhat, *Tabsıra-i lbret*, s. 25, burada Midhat Paşa bazı memurları Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin emirleriyle vilayet sistemine karşı dinî muhalefet uyandırmaya çalışmakla suçlar.

88) Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 279-280.

89) Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 63-82.

süreci, önceden olduğu gibi, yapılan kötü davranışların üstünü örtmek ya da gerçek olmayan şeyleri kâğıt üstünde doğrulamak adına kullanılmaktaydı.⁹⁰ Yeni mahkemeler öteki memurların hiç karışmadığı yerlerde bazen oldukça iyi görev yapıyorlardı, ama adalet idaresi hakkında şikayetlere her zaman rastlanmaktaydı. Vilayet genel meclisleri ancak sistemin uygulanmasının başlangıcında, anlaşılan 1870'lerin başlarına kadar toplandı ve bir daha bir araya gelemedi.⁹¹ Bab-ı Âli'nin sürekli malî sorunlarından dolayı vilayetlerden aşırı miktarda gelir başkente akıyor ve vilayetlerin gelişmesi için gerekli olan para bulunamıyordu.

1871 Eylül'ünde sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa, tam o sırada bütün vilayetlere gönderilen tuhaf biçimde tatlı dilli bir tamimde vilayet sistemini değerlendirmişti. Yalnız bu tamim, ancak sultanı memnun etmek ve eleştirileri savuşturmak için düşünülmüş olabilirirdi.⁹² Vilayet sistemi çok iyi işlemiyor, diye gözlemde bulunuyordu sadrazam; bu durum, ne onun için çok fazla kişisel çaba sarf eden Abdülaziz'in, ne bütün gerekli talimatları çıkaran merkezî idarenin, ne de zekâ ve yetenekleri için o denli anmaya değer, ilerleme ve uygarlık çağrısında o denli dikkatli olan halkın hatasıdır. Bu durum, yeniden doğuş çabalarını motive eden cömert niyetleri yeterince taşımayan taşra yetkililerinin hatasıdır. Mahmud Nedim, bu otoritelere adalet ve eğitime daha çok, gazetelere, yıllıklara ve sadece selin alıp götürmesi için inşa edilmiş yollara daha az dikkat göstermeleri uyarısını yaparak devam ediyordu. Valilerin, Midhat örneğini izleyerek vilayet gazeteleri ve yıllıklar çıkarmaya başladıkları doğrudur.⁹³ Yaptıkları yolların ve diğer bayındırlık hizmetlerinin oldukça kötü olduğu da doğrudur. Ancak Mahmud Nedim'in tamimi, sadece hükümdarın gözüne girme girişimi değil, aynı zamanda vilayet sistemi-

90) Vilayet kanunundan sonra taşradaki koşullar üzerine yararlı genel anlatımlar için bkz. Albert Dumont, *Le Balkan et l'Adriatique* (Paris, 1874), s. 61-101, Edirne üzerine; Midhat'ın 1878'de Suriye üzerine raporu için, Kılıçyan Vasıf, *Midhat*, s. 161-168; Koetschet, *Osman Pascha*, s. 6-10, 37-76, Bosna üzerine; Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 25-50, daha genel.

91) Young, *Corps de droit*, C. I, s. 60, n. 8. Krş. *ibid.* 40, n.13. Yazar onların toplanmalarına hangi tarihte son verildiğini bilmiyor. Koetschet, *Osman Pascha*, s.7, Bosna meclis-i umumisi'nden sanki en azından 1874'e kadar Saraybosna'da her yıl toplanıyormuş gibi söz eder.

92) Elliot'tan Granville'e, No: 382, 24 Ekim 1871, FO 78/2177, ilişik.

93) Berlin, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi VI: 4 (Ağustos-Eylül 1871), 152-154, bir yıllık analiz eder ve o ana kadar yıllık hazırlamış dokuz vilayetin ismini verir.

nin yeniden düzenlenmesine yaptığı vurguyla Âli devrine siyasal bir saldırı olduğu izlenimi bırakıyordu. Bu tamimi, yarı resmî *La Turquie* gazetesinde çıkan bir dizi makale izledi. Bu makalelerde valilerin sözde bağımsız vassal prenslerin, derebeylerinin yetkilerini canlandırdığı 'küçük mutlak devletler' kurmasına olanak tanıdığı için vilayet kanunu sert biçimde eleştiriliyordu.⁹⁴ Belki de Mahmud Nedim sadece sisteme karşı değil,⁹⁵ aynı zamanda herhangi bir valinin güçlenmesi ya da popülerleşmesi ihtimaline karşı, özelde Bağdat'taki başarısıyla pekâlâ Mahmud Nedim'i kışkırtmış olabilecek Midhat'a karşı da savaşıyordu.

Mahmud Nedim, önceki kırk yıl boyunca taşra yönetiminin belalarından birisini oluşturmuş olan memurların değiştirilmesi yöntemini hızlandırmakla, sadece vilayet sisteminin aksaklıklarını şiddetlendirmeye hizmet etmişti. Bu tür değişiklikler Âli Paşa zamanında da görülmüştü: Alman kökenli bir yerel memur, Ramazan ayının memur değiştirme ayı olduğunu, "buradaki valileri bizim evde gömlek değiştirdiğimiz gibi değiştiriyorlar," diye anlatıyordu.⁹⁶ Mahmud Nedim, anlaşılan Abdülaziz'i potansiyel rakiplerinden uzaklaştırmak çabası içinde, kaprisli bir şekilde yeterli olup olmadıklarına bakmadan memurların yerini değiştiriyordu ve onun başlattığı kaos, 1876'ya kadar uzanan karışık dönem boyunca devam etmişti.⁹⁷ Avrupa eğitimine sahip tanınmış bir devlet adamı olan Ahmed Esad Paşa, 1867 ile 1875 yılları arasında, beş farklı yerde valilik dahil olmak üzere imparatorluktaki en önemli on iki görevde bulunmuştu.⁹⁸ Selanik'e vali olarak atanan Mahmud Rauf Paşa görev yerine varır varmaz Bosna valiliğine gönderilmiş, orada iki gün kaldıktan sonra Hersek'teki birliklerin komutanlığına atanmış, on gün sonra da Manastır valisi yapılmıştı.⁹⁹ *London Times* muhabiri, 1875 yıllarındaki durum hakkında, taşra paşalarının eyer üstünde yaşadıklarını, İstan-

94) *La Turquie*, 23 Kasım'dan 11 Aralık 1871'e kadar çıkan sayıları. Makaleler bir Avrupalı tarafından yazılmış, sonuna '1868' tarihi atılmış, *Impartial de Smyrne*'den aktararak basılmış olarak çıkar, ne var ki ancak sadrazamın tamiminden sonra yayınlanabilecekleri not edilir. Seçim süreci, mahkemeler ve Hristiyan-Müslüman eşitliği dahil kanunun her yönü, bazen oldukça sağlam kanıtlarla eleştiriliyordu.

95) Mahmud Nedim anlaşılan vilayet sistemini bir süre için 'askıya almış', sistemi Ağustos 1872'de sadrazamlığa gelen Midhat restore etmişti: Ubicini, *Etat présent*, s. 90, n. 3.

96) George Schweitzer, *Emin Pascha* (Berlin, 1898), s. 57, 70.

97) Genel olarak Mahmud Nedim'in idaresi hakkında bkz. Bölüm 8.

98) *Levant Herald*, 30 Kasım 1875.

99) F. Bianconi, *La question d'Orient dévoillée* (Paris, 1876), s. 58.

bul basınının "aklı, adaleti ve insancılığıyla tanınan bir Paşa'nın ilgisine emanet edilme gibi iyi bir talihe sahip olma" konusunda vilayetleri kutlama formülünden, alay etmek olarak görüldüğü için vazgeçildiğini söylüyordu.¹⁰⁰ Padişah ve birbirleriyle rekabet halindeki devlet adamları taşra görevlerini siyasal çıkarlarına alet ederlerken, bunun vilayetlerdeki etkisi, elbette az sayıdaki enerjik ve dürüst idarecilerin, ciddi iyileştirme çabalarına atılmakta hem fırsattan, hem de teşvikten mahrum kalmalarıydı. "Altı aydır Eğin'deyim," diyordu 1877 başlarında bir kaymakam. "Her an azledilebilirim. Bütün yaptıkları kendisinden sonra gelenlerce silinmesi söz konusu olduğunda, bir adamın çabalamak ve halkın hayat koşullarını iyileştirmek için teşvik edici ne vardır?"¹⁰¹

Bu koşullarda, tamamen doğal olarak, taşra idaresindeki eski, güzel günlere dönülmesini isteyen sesler yükseliyordu. Bazılarının gözünde bu dönüş, hâkim olduğu toprakta kök salan ve Bab-ı Âli'nin başka bir yere nakletmesi söz konusu olmayan derebeyini istemektir.¹⁰² Bazıları taşra müfettişleri sisteminin yeniden getirilmesini istiyorlardı. 1871'de yazıldığı sanılan Âli Paşa'nın 'siyasal vasiyetnamesi'nde istenen buydu. Mahmud Nedim, memurlardan çok halktan bilgi toplamak ve ara sürelerde daha fazla bilgi araştırmak için Şûra-yı Devlet'ten *jurnalcılar* göndererek 1871'de bunu gerçekten yapmıştı.¹⁰³ 1876'da yine müfettiş isteyenlere rastlandı (İstanbul'daki Arapça bir gazetenin bildirdiği üzere, Ahmed Vefik Paşa gibi dürüst müfettişler sistemi lehinde isteklerdi bunlar).¹⁰⁴ Bütün bu şikayetlerde, hem sistemin kendisine hem de memurların karakterine ağırlık veriliyordu.

Çünkü vilayet sisteminin, eksik ve imparatorluğun her kesiminde aynı ölçüde uygun bir sistem değilken, yetenekli ve dürüst kim-

100) Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 127.

101) Frederick Bumaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C. II, s.36.

102) Hermann Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1875), s. 127; Friedrich von Hellwald, *Der Islam* (Augsburg, 1877), s. 36, 38; W.G. Palgrave, *Essays on Eastern Questions* (Londra, 1872), s. 37-41, 158; J.L. Haddan, "Turkish Resources," *Journal of the Society of Fine Arts* (21 Şubat 1879), s. 287; Wassa Efendi, *The Truth on Albania* (Londra, 1879), s. 8-45; *Hürriyet*, Sayı: 41'de (5 Nisan 1869) Ziya, akt. *Tanzimat*, C. I, s. 821. Ziya, eski müsadere ve idam silahlarının yokluğuna da üzülüyordu. Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs*, s. 62-63, 1870 yılında taşra memurlarını olumsuz bir şekilde eski feodal rejimle karşılaştırıyordu.

103) Elliot'tan Granville'e, No: 392, 31 Ekim 1871, FO 78/2177; *La Turquie*, 30 Ekim 1871 ve 27 Aralık 1871. Yazar, teftiş usulünün canlanışının ne kadar sürdüğünü bilmiyor.

104) *El Dschewaib [al-Djawa'ib]*, akt. Mordtman, *Stambul*, C. II, s. 60; *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), s. 165.

seler tarafından işletilebileceği doğrudur. İleri gelen devlet adamlarının gözünde bu açıktı. Memurlarda aranması gereken özellikler, Osmanlı hükümdarları ve nazırları için uzun süredir bilinmekteydi. Kırım Savaşı sırasında Sultan Abdülmecid, çalışkanlığın ve tutarlılığın gerekli olduğu bir nazırlar ve âyanlar topluluğundan yana ısrarlıydı.¹⁰⁵ Midhat ile bazıları bu özelliklere sahipti. Ayrıca Midhat'ın, onu eleştirenlerin yeterince sahip olmadığını söyledikleri, koşullara karşı duyarlılık ve uzak görüşlülük özelliği de gerekliydi.¹⁰⁶ Bu dönemdeki yönetim kadroları sorunlarının en derin analizi, 1872 muhtırasında Cevdet Paşa tarafından yapılmıştı.¹⁰⁷ Memurlar için sağlam eğitim gereklidir, diyordu Cevdet, ve Mekteb-i Mülkiye'nin öğretim programı zamanın gereklerine uydurulmalıdır. Memurlardan ayrıca, tecrübe sahibi olmaları anlamına gelen, yerel koşulları kavrama ve bu koşullara uygun politika izleme yetisi gereklidir. İyi memurlar uygun biçimde ödüllendirilmelidir. Öyle ki yerlerini uygun olmayan kimselere bırakmaktansa kamu hizmetinde kalsınlar. Devlet, o anki belirsizlik yerine belirli kamu hizmetlerinin sınıflandırılmasını ve memurların görevlerini (kısaca, örgütlenme ve görev tanımları tablosunu) belirlemelidir. Sonra da adama göre iş değil, işe göre adam bulmak için çaba sarf edilmelidir. Cevdet, bu noktada insanlar ile sistem arasındaki karşılıklı bağlılığın farkındaydı. Bir sistemi çalıştırmak için iyi adamlar gerekliydi. Ama iyi bir sistem de, hukukçu Léon Ostrorog'un daha sonra işaret ettiği gibi, ortalama yetenekteki insanları mümkün olduğu kadar iyi biçimde görevlendirmeye olanak sağlardı; yönetmelikler memurların işlerini doğru yapmalarını olabildiğince kolaylaştırır, yanlış yapmalarını ise mümkün olduğu kadar zorlaştırdı.¹⁰⁸

Bütün kusurlarına rağmen, vilayet kanununun taşıdığı eğilim bu yöndeydi. Yeni sistem, Midhat gibi ortalama yetenekten daha fazlasına sahip kimselerin göreve geldikleri durumlar dışında şöyle böyle işledi. Ama geleceğin daha iyi idarecilerinin yetişmesi için de eğitim okulu işlevi gördü. İdare meclisleri ve eyalet meclislerinde kü-

105) Cevdet, *Tezâkir*, s. 51.

106) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 204; *nabızgîr* olmak, başkalarının nabzına karşı duyarlı olup ona göre davranmak, *durbinlik* sahibi olmak ise bir teleskop özelliğidir.

107) Mardin, *Cevdet*, s. 342-348'de. Belge hem adli, hem de idarî örgütlenmeyle ilgilidir.

108) Léon Ostrorog, *Pour la réforme de la justice ottomane* (Paris, 1912), s. 4. Ostrorog, burada bir tek adliye idaresinden bahsederse de, ilke geneldir.

çük bir oranda da olsa halkın temsilinde tecrübe sağlandı. Bu deneyim, daha fazla demokratikleşmeye, böylesi bir gelişme için zamanın olgunlaşması gereken ulusal meclise hazırlık işlevi görebilirdi. Halkın eğitimi, bir ölçüde, yalnız taşrada kurulan meclisler ve okullarla değil, yerel gazetelerin yayılmasıyla da vilayet sistemi tarafından beslendi.¹⁰⁹ Son olarak vilayet kanunu, bazı idarî sorunları ümit verici biçimde çözebilecek ve imparatorluk içinde birleşmiş bir Osmanlılık yaratma şeklindeki resmî amaca katkıda bulunabilecek bir yerel esneklik sağlamıştı.

Aslında vilayet sisteminin kendi potansiyelini gerçekleştirebilmesi birçok etkene bağlıydı. Bu etkenler arasında, başkentte ileri görüşlü ve istikrarlı bir kabinenin varlığı, halkın genel eğitiminde ilerleme kaydedilmesi ve daha fazla sayıda zeki, çalışkan ve yurtsever me-mur yetişmesi sayılabilir. Eleştirmenler bu koşullardan hiçbirinin gerçekleşmediğini rahatlıkla görebildiler. Dönemin en önemli eleştiricileri arasında, 1860'ların sonlarında ilk modern Türk kamuoyunun ilk adımlarını oluşturan küçük bir grup insan vardı. Onların eğitim, idarî sistem, imparatorluğun korunması ve genel olarak ilerlemesi gibi sorunları kapsayan etkileri ilk önce Âli ile Fuad'ın zamanında, vilayet kanununun uygulamaya konduğu dönemde hissedilmişti. Bu insanlar kendilerine Yeni Osmanlılar adını vermişlerdi.

109) 1873'e gelindiğinde üçü dışında bütün vilayetlerin kendi gazeteleri vardı: *Levant Herald*, 8 Nisan 1873.

1867 yılı, Kırım Savaşı ile 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi arasında geçen yılların en olaylısıydı. İsyan eden Girit hâlâ kaynıyordu. Girit sorunu Yunanistan ile Bab-ı Âli arasındaki ilişkiyi gerginleştirmişti. Devrimci Bulgarlar olgunlaşmamış bir ayaklanma sahnelediler. Karadağ'daki huzursuzluk sınır baskınlarına yol açtı. Suriye'de kısa ömürlü bir isyan oldu. Baskı altında kalan Türkler, Sırbistan'daki son garnizonlarından çekildiler. Sırbistan Prensi Mihailo bu sırada Osmanlı egemenliğine karşı birleşik Balkanlar hareketi yaratma planlarıyla uğraşıyordu. Bu olaylar, özellikle Yunanistan'la *enosis* yanlısı Girit isyanı ve son Türk askerlerinin Belgrad'dan ayrılışı, imparatorluk içindeki Müslümanların duygularını ayağa kaldırmıştı. Aynı zamanda, Fransa, Rusya ve Britanya, Hatt-ı Hüma-

yun'daki vaatlerin yerine getirilmesini değerlendirmek ve daha geniş reformlar için Türk nazırlarına ayrı ayrı baskı yapıyorlardı. Türkler, iç olayların ve dış baskıların zorlamasıyla, konumlarını gözden geçirmeye itilmişlerdi.

Sultan Abdülaziz gelenekleri yıkmaya ve 1867'de kendini Avrupa'da göstermeye yöneldi. Ordunun başına geçtiği durumları saymazsak, topraklarının dışına seyahat eden ilk Osmanlı hükümdarıydı Abdülaziz. Abdülaziz'in Batı'da bıraktığı izlenim, Osmanlı İmparatorluğu'na herhalde biraz acil diplomatik kazanım getirmekle birlikte kalıcı yarar sağlamadı; ama Batı'nın teknolojik ilerlemesinin onda bıraktığı etki büyüktü. Fuad 1867'de, Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasıyla ilgili, vilayet deneyimine özel bir övgü yaptığı, eşitlik ve idarî modernleşme yönünde atılan adımları vurguladığı muhtırasını dış kamuoyunu hedefleyerek kaleme almıştı. Aynı yıl içerisinde Âli'nin sadece Bab-ı Âli için yazılmış olan lâyihası, imparatorluktaki halkların kaynaşması, Batı tarzında eğitim ve Hristiyanların en yüksek makamlara kabul edilmesi gerekliliğine inancını ortaya koyuyordu. Bunlar, merkezî hükümetteki seslerdi.

1867'de ilk kez hükümeti eleştiren sesler de işitildi. Bunların bir bölümü, az çok açıkça dağıtılmış reform önerileri yazan ve imparatorluğun toplum hayatında önde gelen insanlara (Mustafa Fazıl Paşa, Halil Şerif Paşa, Hayreddin Paşa) ait seslerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek uluslararası, gerekse iç durumundan hoşnut olmayan genç bir insanlar grubuna ait sesler de vardı. Bütün bu insanlar çeşitli zamanlarda hükümet görevlerinde bulundukları halde, önemleri, zamanın gelişen entellektüel mayalanmasını simgelemelerinden ve sonuç olarak imparatorluktaki modern siyasal ajitasyonun başlangıcını oluşturmalarından kaynaklanır. 1859'daki insanlar gibi onlar da komploculuğa bağlanmışlardı ama, asıl araçları basındı ve esin kaynaklarını daha çok Fransızca bilgileri ile Batı Avrupa'ya ait ilk elden gözlemlerinden alıyorlardı. Birkaç farklı isim altında gevşek bir grup olarak bir araya gelmiş bu aceleci genç insanlar, kendilerine 'Yeni Osmanlılar' demeye başlamışlardı.

Yeni Osmanlılar daha çok 'Genç Türkler' diye adlandırılmıştır ve içlerinden bir bölümü, kendi gruplarını tanımlamak için zaman zaman Fransızca 'Jön Türk' terimini kullanmışlardır. Ancak 'Genç Türk' ve 'Genç Türkiye' terimleri Osmanlı tarihine bitmek tükenmek bilmeyen bir karışıklık soktuğu için, 1889'dan sonra II. Abdül-

hamid rejimine karşı faaliyet gösteren daha sonraki ajitatörler kuşağı için kullanılması dışında bu terimlerden kaçınmak gerekir. Bu ifadeler Yeni Osmanlılar 1865'te bir grup olarak örgütlenmeden çok önce Avrupa'da yaygındı ve bütün Tanzimat dönemi boyunca yaygın kalmaya devam etti.¹ Ancak bu ifadeler doğru tanımlamayı olanaksız kılacak kadar gevşek biçimde kullanılıyorlardı. Terimin Avrupalılar tarafından en yaygın ilk kullanımı, Fransızca bilen, eğitim ya da seyahat sebebiyle Avrupa'da bulunmuş olabilecek, tutum ve davranışlarıyla genelde Batı'yı maymun gibi taklit etmeye çalışan genç Türkleri anlatmak içindi.² *Jeune Turquie* (bazen büyük harfle yazılır, bazen yazılmaz) terimi kısa sürede, ister gerici olsun ister ilerici, bir tür değişiklik isteyen Türk devlet adamı ya da gruplarını belirtmek için kullanılmaya başlanmıştı. Fransız yazar Ubcini, 1855'te, II. Mahmud'un 'Jön Türk'ü olarak eski usullere geri dönerek reform yapmak isteyen Kıbrıslı Mehmed'i ya da Ahmed Vefik modeline dayanan tutucu devlet adamları grubunu gösterirken, Reşid, Âli ve Fuad'ın başını çektiği Sultan Abdülmecid'in 'Jön Türk'üyse, öyle ya da böyle yüzeysel bir Batılılaşma çizgisinde ilerliyordu.³ Amerikalı misyoner Van Lennep, 2 Mayıs 1864 tarihinde günlüğüne şu notu düşüyordu: "Esas olarak Avrupa'da eğitim görmüş genç insanlardan oluşan, 'Genç Türkiye' adı verilebilecek, amaçları ve çabaları idari sistemin bütün dallarında genel ve radikal bir reformu uygulamaya koymak olan bir parti var... Onlar, Kur'an'ın medenî kanununun artık insanlığın gereklerine uyum sağlamadığını, Din ile Devlet'in özdeşleştirilmemesi gerektiğini, Devlet'in Avrupa modeline dayanarak bütününü yenilenmesi ve yeniden oluşturulması gerektiğini iddia ediyorlar." Çok sayıda insan, diye not ediyordu Van Lennep, Genç

1) Yeni Osmanlılar'ın tarihçisi Ebüzziya Tevfik'in 'Genç Türk' teriminin ilk kez Mustafa Fazıl'ın 7 Şubat 1867 tarihli *Le Nord* tarafından yayınlanan bir mektubuyla, Avrupa gazetelerinde görüldüğü iddiası doğru olamaz: Ebüzziya, "Yeni Osmanlılar'ın Sebebi Zuhuru," *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1 Haziran 1909, akt. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 289, n. 12.

2) Aynı şekilde Edouard Driault, *L'Egypte et l'Europe* (Kahire, 1930-1931), C. II, No: 106, İstanbul'dan İbrahim Paşa'nın ajanına yazılmış 7 Mayıs 1840 tarihli mektup; Lady Hornby, *Constantinople During the Crimean War* (Londra, 1863), s. 64, *Therapia*, 26 Ekim 1855 tarihli mektup; Georges Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure* (Paris, 1864), s. xv. Krş. Schafffler'den Redhouse'a, Bebek, 19 Haziran 1856, ABCFM, Armenian Mission VIII.

3) Abdolonyme Ubcini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 160-165. Bu gruplandırma Hippolyte Castille, *Réchid-pacha* (Paris, 1857), s. 35, tarafından izlenir ve büyük harfle yazılır.

Türkleri yanlış biçimde muhalif bir mezhep olan Kızılbaş mezhebiyle özdeşleştirir.⁴ Yine Türk siyaset sahnesine yakın başka bir gözlemci, Yeniçerileri eski gücüne kavuşturmak isteyen insanları 'Genç Türkler' olarak nitelendirebiliyordu.⁵ Ulemanın fanatik kesiminin liderlerinin de kendilerini 'Genç Türkler' diye adlandırdıkları söyleniyordu.⁶ Daha sonraki bir tarihçiler kuşağı, 'Genç Türk' ismini, hem II. Mahmud'a ve Abdülmecid'e hem de III. Selim'e, ayrıca pan-Slavizm karşı çıkmaya adanmış pan-İslâmîk fanatikler partisinin lideri olarak gösterilen Midhat Paşa için de kullanarak kargaşayı iyice arttırmışlardır.⁷ Terimin disiplinsizce kullanılması, 'Genç Türk' deyişini, ne yazık ki daha sonraki Türk yazarlar onu zaman zaman 'Yeni Osmanlılar'a alternatif bir terim olarak kullanmalarına rağmen, Tanzimat dönemi açısından hemen hemen anlamsız bir hale getirmiştir.⁸ Eğer 'Genç Türk' terimi bu dönem için bir anlam taşıyorsa, o da Avrupa gazetelerinin en sık kullandıkları anlamdadır: 'Eski Türk'ün karşıtı olan, bir derece Batılı düşünceye sahip insanları anlatmak için. İlerici Türkler açısından Mazzini'nin Genç İtalya'sının ve Genç Avrupa'sındaki kardeş örgütlerinin Batı terminolojisi üzerindeki etkisi açıktır. Ama 1860'ların sonundaki genç siyasal ajitatörler açısından 'Yeni Osmanlılar' (kendi seçtikleri isim) çok daha iyidir.

Yeni Osmanlılar, bazen öyle nitelendirilmelerine rağmen, asla modern anlamda siyasal bir parti olmadı. O günün imparatorluğunda, rakip Türk devlet adamlarının birisi ya da bir başkası etrafında veya başkentteki elçiliklerden biri çevresinde oluşmuş gruplara bölünmüş, 'içerdekiler' ve 'dışardakiler' dışında hiçbir parti yoktu.⁹ Yeni Osmanlılar'ın en büyük beraberlik dönemi 1867 yılına, yani bu

5) Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkhentum* (Leipzig, 1877-1878), C. I, s. 66. Başka yerlerde onları 'gericiler' ve 'Eski Türkler' diye nitelendirir: *ibid.*, 217-218; *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe* (Hannover, 1925), s. 77.

6) Mordtmann, *Stambul*, C. II. s. 170.

7) Soubhy Noury, *Le régime représentatif en Turquie* (Paris, 1914), s. 61; Bernhard Stern, *Jungtürken und Verschwörer* (Leipzig, 1901), s. 108-109; Edouard Driault, *La question d'Orient* (Paris, 1921), s. 203, 450; W. Allison Phillips, *Modern Europe* (Londra, 1908), s. 210, 492-493.

8) Krş. Abdurrahman Şeref, "Ahmed Mithat Efendi", *Tarih-i osmani encümeni mecmuası*, 111:18 (1328), s. 1115; *idem*, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 172. Bu yazarlar 'Genç Türkiye' ve 'Genç Türkler'i kullanırlar. Krş. ayrıca Halide Edip, *Turkey Faces West* (New Haven, 1930), s. 86; Mehmed Zeki Pakalın, *Mahmud Nedim Paşa* (İstanbul, 1940), s. 136.

9) Dr. K., *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1885), s. 253-255.

çerçevede önemli olmakla birlikte oynadığı geçici rol daha sonra tartışılacak o!an Mustafa Fazıl Paşa'nın çevresinde toplandıkları zamanı rastladı. Ama esasen Yeni Osmanlılar, 1860'lı yılların ortalarında, imparatorluğun içinde bulunduğu duruma yönelik bazı ortak tutumlara sahip tek tek entelektüellerden oluşan gevşek bir gruptu. Bir noktada birleşiyorlardı yalnız: Âli ile Fuad'ın Osmanlı idaresinde katı bir hâkimiyet sürdürmelerine karşıydılar. Âli onların özel umacısıydı. Yeni Osmanlılar'ın Âli'ye olan nefretleri, içlerinden bir kısmının ona karşı kişisel şikayetleriyle güçlenmişti. Aralarındaki başka ve hatta daha güçlü bir bağ ise, Avrupa'nın imparatorluğun işlerine karışmasına ve Girit isyanı ile Belgrad'ın boşaltılmasının gözler önüne serdiği imparatorluğun kuvvetindeki azalmaya duydukları öfkeydi. Bu olaylara karşı Müslüman kesimlerden gelen heyecanlı tepkiler içinde Yeni Osmanlılar'ın sesleri en fazla ve en gür çıkıyordu. Âli'ye muhalefetleri bir ölçüde bundan kaynaklanıyordu, çünkü Âli, Hariciye Nazırı ya da Sadrazam olarak, birçok durumda büyük devletlerin baskısına boyun eğmeye, çıkan isyanları hem bastırarak hem de uzlaşarak sona erdirmeye zorlanmıştı. Yeni Osmanlılar'ın arasındaki başka bir bağ ve grup olma kökenlerini bir ölçüde açıklayan şeyse, zamanın edebî rönesansına (klasikliğe başkaldırma, bazı Batı örneklerini taklit etme ve imparatorlukta bağımsız Türk gazeteciliğinin yükselişi) katılışlarıydı. Yeni Osmanlılar rönesans başlatmadılar, ama hızlandırmaya çalıştılar. Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda bu entelektüel ve edebî canlanma zaten gelişme sürecindeydi. Tanzimat döneminin başlıca ayırıcı özelliklerinden birisi buydu.

* * *

Osmanlı edebiyatı ve özel olarak şiiri, uzun süreden beri sadece biçim olarak değil, ana konuları, imgeleri, kelime hazinesi ve yapı olarak da Fars etkisi altındaydı. Şiir konuları kısıtlı olduğundan, ifadenin anlaşılabilirliğinde ve inceliğinde değişiklik yapılmak zorundaydı. Edebî ürünler, sıradan Türk'ün dilinden çok farklıydı. On sekizinci yüzyılda Fars etkisinde bir gerileme gözlenmesine rağmen, klasik eğitim on dokuzuncu yüzyıla kadar ağırlığını korudu. Ama elbette o güne dek bütün canlılığı ve orijinalliğini yitirmişti. İmparatorluğun pazaryerlerinde ve kahvehanelerinde dola-

şan saz şairi rolünü yerine getiren halk ozanı (âşık) bile Farsça üsluptan oldukça etkilenmişti. 1860'ların sonlarında eski düzenin son nefesi olarak kısa süreli bir Farsça canlanmaya rastlandı.¹⁰ Düzyazı da karmaşıktı. Köylü, kendisine okunduğu zaman bile bir Türk gazetesini anlayamıyordu. Yüzyılın ortalarında bazı eğitim görmüş insanlar dahi, 'şık Türkçe' yerine 'vasat Türkçe'yle yazılmış yarı-resmî *Ceride-i Havadis*'in editörü Alfred Churchill'e, yazılanları anlamakta güçlük çektiklerinden şikayet ediyorlardı. Saf Türkçe kelimeler edebî sözlükten büyük ölçüde atılıyor, Farsça ve Arapça kelimeler ihtiyacı karşılamadığı zaman Avrupa'dan alınan kelimeler kullanılıyordu.¹¹ Hükümet dairelerinde, efendilerin büyük dikkat göstermeyi sürdürdükleri resmî üslup, karmaşık ve çarpık kalmaya eğilimliydi. Bazı memurlar sadeliğe dudak büküyorlardı; Tanzimat döneminin sonunda bile on üç sayfalık bir belgeyi iki cümleyle yazmak mümkündü.¹² Noktalama hemen hemen bilinmiyordu. Dahası, Türkçe sesleri göstermeye gerçekten uygun olmayan Arap alfabesi, kolay ve doğru okuma yazmayı güçleştiriyordu. Üstelik Türkiye'de kullanılmakta olan dokuz farklı yazı çeşidi vardı.¹³ Eğitim sisteminin yeterliliğini tümüyle konu dışı bırakırsak, Tanzimat döneminin sonuna ulaşıldığında bile Osmanlı nüfusunun ancak yüzde dört ya da beşinin okur yazar olması biraz üzerinde düşünölmeye değerdir.¹⁴

Kitap yayımlanması on dokuzuncu yüzyıl boyunca büyük ölçüde artmıştı, ama 1856 ile 1877 arası yıllarda İstanbul'da çıkan ya da Mısır'daki büyük Bulak matbaasından gelen eserlerin çoğunluğunun eski moda, geleneksel konularla ilgili kaldığı doğrudur: Bunlar, hukuk ve din yorumları, mistisizm denemeleri, klasik şiir, ede-

10) E. J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (Londra, 1900-1909), C. IV, passim; ayrıca V, 30, 1860'lar hakkında. Krş. M.F. Köprölü, 'Türkler' başlığı, *Encyclopaedia of Islam*, C. IV, s. 954. Âşık üstüne: *ibid.*; Edmond Saussey, *Littérature populaire turquie* (Paris, 1936), s. 37-40; Mustafa Nihat [Özön], *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1934), s. 194-195; Van Lennep, *Travels*, C. I, s. 252-254.

11) Andreas D. Mordtmann, "Ueber das Staudium des Türkischen," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesselschaft*, C. III (1849), s. 351-353.

12) Midhat Paşa'nın sorgulanmasının özeti için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946), s. 87-100. Krş. Hermann Vambéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande* (Berlin, 1876), s. 196-197.

13) T.X. Bianchi, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi V: 16 (Ekim-Kasım 1860), s. 335-337.

14) J. Østrup, "Den moderne, literære bevaegelse i Tyrkiet," *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri* (Stockholm, 1900), s. 215.

bî eleştiri, biyografik sözlükler, Osmanlı sultanlarının vakayiname-leri, vb. idi.¹⁵

Burada tanımlanan durum, karakteristik olmakla birlikte, asla durağan değildi. Önceden belirtildiği gibi, on dokuzuncu yüzyılın başlamasıyla birlikte Fransızca bilgisi arttıkça, askerî ve teknik eserler çevrilip yayımlandıkça ve laik eğitim kurumları çoğaldıkça, yeni etkiler eskileriyle çatışmaya başladı. Eski usullere tepki değişik biçimler alıyordu: edebî sözlüğe daha fazla Türkçe kelime sokma, üslûbu sadeleştirme, imlâyı berraklaştırma yolunda çabalar. Aynı zamanda, yayımlanan eserler için daha geniş kapsamlı bir konu seçimi, Batı dillerinden yapılan çevirilerin artması, gazetecilik ve tiyatrodaki olduğu gibi Batı formlarının kullanılması yönünde bir eğilim vardı. Bu eğilimlerin çoğunda, Yeni Osmanlılar mutlaka yerlerini almışlar ve bazı durumlarda öncülük etmişlerdi. Tanınmış Osmanlı devlet adamlarının birçoğu da, gelenekten kopup anlaşılabilmeyi ön plana çıkaran bu hareketin başlıca yönlendiricileriydiler.

Edebî sözlüğe daha fazla Türkçe kelime sokma gayretini çeşitli kaynaklar da özendiriyordu. 1845'te kurulan ve Ali ile Fuad'ın da üyesi oldukları eğitim komisyonu, pek çok Arapça ve Farsça kelimenin atıldığı bir halk edebiyatı dili yerleştirmenin yollarını aramıştı.¹⁶ Kısa süre sonra kurulan Encümen-i Daniş, yaygın kullanım için kabul edilecek Arapça, Farsça ve diğer yabancı kelimeleri sınırlandıran bir Osmanlıca sözlük derlenmesi sorununu ele aldı ve bu konu üzerinde çalışacak bir komisyon atadı.¹⁷ Bu dönemde Bektaşiliğin yeniden canlanması da katkı yapmış olabilir, çünkü Bektaşî düzeni yüzyıllar boyunca hâkim Farsça etkisi karşısında halk dilini korumuştur.¹⁸ Berrak bir Türkçe'yle yazan Feth-Ali Ahundzade'nin (Rus Azerbeycanı'ndan gelen bir Türk) yazıları da aynı katkıyı yapmış olabilir.¹⁹ Bu dönemde, sözlükte Türkçe'ciliğe yönelik hareketin

15) Değerli yeni yayınların listeleri Hammer-Purgstall ve Schlechta-Wssehrd tarafından *Sitzungsberichte der K. U.K. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Philologisch-Historische Klasse*'de düzenli olarak çıkarılmış ve Schlechta-Wssehrd tarafından 1866'dan sonra *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'da ayrıca Bianchi ve Belin tarafından *Journal asiatique*'de sürdürülmüştü. Tarihçiler üstüne ayrıca bkz. Franz Babinger, *Die Gesehichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927).

16) Freiherr FW. von Reden, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit* (Frankfurt a. M., 1856), s. 308.

17) Fatma Aliye, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı (İstanbul, 1332), s. 76.

18) J. Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Derviches* (Londra, 1937), s. 16-17.

19) H.J. Kissling, "Die türkische Sprachreform," *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuro-pa* (Ekim 1937), s. 74.

doruk noktasına çıkışı, Ahmed Vefik Paşa'nın derleyip 1876 yılında yayımladığı ve Türkçe kelimeleri vurgulayarak yaşayan dile temel-
lendirdiği sözlüktü.²⁰

Üslûbun sadeleştirilmesinde, herhalde Arapça ve Farsça kelimeleri atıp onların yerine Türkçe kelimeler koyma çabasından daha çok ilerleme yapılmıştı. Sayıları giderek artan yazarlar, daha çok açıklığın ve sadeliğin önemli olduğuna inanmaya başladılar. Bu yazarlardan tarihçi Cevdet Paşa, kendi tarihinin beşinci cildini bitirdikten sonra, altıncı ciltle birlikte üslûbunu modernleştirmeye yöneldi.²¹ Yeni Osmanlılar dahil olmak üzere yeni kuşak gazetecilerin çoğu benzer eğilimler taşıyorlardı.²² İdarî emirnamelerde daha önce başlatılmış olan sadeleşmeyi zorunlu kılıcı 1855 nizamnamesi bu süreci özendiriyordu. "Gelecekte, *nizamât* kanunları ya da emirnameler artık anlaşılması güç ve belirsiz kelimelerle yazılmayacak, açık, kolay ve kısa terimlerle belirtilip açıklanacak."²³ 1856 Hatt-ı Hümayunu o ana kadarki belgelerden daha sade bir üslûpla yazılmıştı.²⁴ Ayrı bir kilometre taşı da, Cevdet'in Fuad'la birlikte hazırlayıp 1851'de yayımladıkları, imparatorlukta çıkan ilk modern Türkçe dilbilgisi (gramer) kitabıydı. Bununla birlikte, dil hâlâ 'Osmanlıca' olarak nitelendiriliyordu.²⁵

İmlâyı berraklaştırma çabaları, daha sade üslûba yönelik hareketle el ele yürümekteydi. Bunda pratik liderler olarak yine Fuad ile Cevdet gözüktür. Fuad ve Cevdet, dilbilgisi kitaplarında, ünlü sesli harflerin bir bölümünü doğru olarak göstermek için iki ayrımcı işaret kullanmışlardı. Cevdet, *Tarih*'inin üçüncü cildinde aynısını yaptı.

20) *Lehçe-i Osmanî* (İstanbul, 1923). Krş. Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 373-374. A.C. Barbier de Meynard, "Lehdjè-i osmani...", *Journal asiatique*, Dizi VII:8 (Ağustos-Eylül 1876), s. 275-280; idem, *Dictionnaire turc-français* (Paris, 1881, 1886), C. I, s. ii-v.

21) Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 378. *Ibid.*, s. 360-362, Osmanlı tarihini ağıdalı üslûptan çok, açık bir dille yazan ilk kişi olmanın onurunu Hayrullah Efendi'ye (öl. 1866) verir. Krş. T. X. Bianchi, *Khaththy Humaïoun* (Paris, 1856), s. vii-viii. Sadeleşmiş üslûp ve sözcük hazinesine yönelik birçok örnek verilerek değerlendirilir, Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* (Ankara, 1949), s. 96-162, ve kısaca Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), s. 423-424.

22) Gazetecilik hayatına Tuna'da, Midhat'ın yanında başlayan Ahmed Midhat bunun üstüne çok yoğun biçimde düşünüyordu: *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 121-122.

23) 26 Kasım 1855 tarihli kanunu *Takvim-i Vekayi*'den akt. Bianchi, *Khaththy Humaïoun*, s. viii.

24) *Ibid.*, s. vi.

25) *Kavaid-i Osmaniye* (İstanbul, 1268), *Grammatik der osmanischen Sprache* adıyla çev. H. Kellgren (Helsingfors, 1855). Krş. Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 115, 122, ve Mordtmann ile Hummer-Purgstall'ın eleştirel yorumları için, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, VI:3 (1852), s. 410-411.

1858-1859 imparatorluk yıllığında (*Salname*) Fuad, sesli telafuzu gösteren ayırıcı işaretlerin ilk kez kullanılmasını sağladı.²⁶ Devrinin en iyi eğitim görmüş Türklerinden birisi ve Tercüme Odası ile diplomatik hizmetin ürünü olan Münif Efendi (daha sonra Paşa), her kelimenin beş türlü okunabileceğini söyleyerek ve en azından ünlü sesli harfler için daha iyi işaretler isteyerek, imlâyı sistemleştirme gereğinin üzerinde duruyordu.²⁷ Münifin Arapça alfabeden bütünüyle vazgeçme düşünceleri beslediği söylenir.²⁸ Azerbeycanlı Feth-Ali de 1863'te hükümete alfabe reformu önermek üzere İstanbul'a geldi, ama onun önerisi kabul edilmedi. Feth-Ali ayrıca Latin alfabesinin benimsenmesini istiyordu.²⁹

Modern Türkçe'yle karşılaştırıldığında, açıklık ve sadeleşme yolundaki ilerlemenin son derece yavaş seyrettiği görülür. Ancak eskiyi bilenler için, Kırım Savaşı'ndan sonraki on yıl içinde görülen değişiklik su götürmezdi. "Üslûp konularındaki beğeni alışılmadık derecede değişmiş bulunuyor," diye yazıyordu 1865'te başta gelen oryantalistlerden birisi. "Osmanlı yazarlarının dönemler boyunca aşırı uzunluktan yana olan tercihleri yavaş yavaş silinmekte. Kafiye düzyazının yüzeysel birleşimleri, gerek Arapça ve Farsça'dan sık sık aktarmalar gerekse kelime oyunları, yüzyıllardır koruduğu eski cazibesini giderek kaybediyor; sözdizimi, açıklık ve sadelik açısından netliğin en uyumlu ifade tarzından daha çok takdir edileceği inancına boyun eğiyorlar." Bunu yazan kişi, ilerlemeyi Reşid, Fuad, Âli, Cevdet ve diğerlerinin etkisine bağlıyor ve sesli harfleri göstermekte, iyi imlâda ve düzenli noktalamanın başlamasındaki gelişmeyi aktarıyordu.³⁰

İstanbul'da yayımlanan kitaplar arasında bazen eski üslûpla kalemelenmiş eserler çıkmaya başladı, ama bunlara yeni bir ruh aşı-

26) *Journal asiatique*, Dizi VII:8 (Ağustos-Eylül 1876), s. 279-280'de Barbier de Meynard; O. Blau, "Nachrichten über kurdische Stämme," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 16:4 (1862), s. 607.

27) Ağâh Sırrı Levend, *Ulus*, 9 Ağustos 1953, akt. William A. Edmonds, "Language Reform in Turkey...", *Muslim World*, 45:1 (Ocak 1955), s. 57.

28) Martin Hardtmann, *Der islamische Orient* (Berlin, 1899), C. I, s. 21-22 n.

29) Edmonds, "Language Reform in Turkey...", s. 58; A.A. Pallis, "The Language Reform in Turkey," *Royal Central Asian Journal*, 25:3 (Haziran 1938), 439-440; Mirza Bala, "Feth-Ali Ahundzâde," *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, s. 579. İmlâyı sadeleştirmeye yönelik bu hareketler hakkında daha fazlası için bkz. Fevziye Tansel, "Arap harflerinin islâhı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884)," *Belleten*, 17:66 (Nisan 1953), 224-226; Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, s. 167-171; Lewis, *Emergence*, s. 421-422.

30) K.K. Orientalische Akademie in Wien, *Osmanische Sprichwörter* (Viyana, 1865), s. vii-x, önsöz, O. Schlechta-Wssehrd.

lanmıştı ve daha kapsamlı konulara duyulan ilginin göstergesiydi. Örneğin, tarih eserlerinde bu açıkça görülmektedir. Yirmi yıl önce resmî tarih yazıcılar (vakanüvisler) başka ülkelerdeki olaylara da yer verilmesi gerektiğinin boşuna olduğuna işaret etmişlerken, 1860'lara gelindiğinde Hayrullah Efendi kendi Osmanlı tarihi çalışmasını dünya bağlamına oturtmaya çalışıyor, Ahmed Hilmi İngilizce'den çevirerek bir dünya tarihi geliştiriyordu.³¹ Cevdet Paşa kendi tarihinde, Subhi Paşa ise para üzerine eserinde dikkatli araştırma yöntemlerini izliyorlardı.

Laik Batı düşüncesi ile Osmanlılık eğiliminin etkisini açıkça yansıtan bu ilgi artışının simgesi, 1861'de Osmanlı İlim Derneği'nin (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) kuruluşuydu. Bu kurum, tıpkı İlim Akademisi'nin (Encümen-i Daniş) daha tutucu ama aynı ölçüde aydın Cevdet Paşa'nın ilgilerini yansıtmaması gibi, esasen liberal ve aydın Münif Paşa'nın eseri idi. Münif, doğu dillerini iyi şekilde öğrenmekle kalmamıştı; elçilik kâtibi olarak görevliyken Berlin'de öğrendiği birkaç Avrupa dilini de biliyordu ve İstanbul'daki Amerikalı misyonerlerin de dahil olduğu geniş ilişkileri vardı. Voltaire'den parçalar çevirdiği ve söylentiye göre İncil'in Türkçe'ye aktarılmasına yardım ettiği için ateist olmakla da suçlanırdı.³² İlim Cemiyeti'nin tüzüğünde, çeviri, kitap yayımı ve öğretim yoluyla imparatorlukta sanat ve bilim bilgisinin genişletilmesi amaçlanırken, güncel siyasal ya da dinî sorunların tartışılmasından kaçınılacaktı. Cemiyet üyeliği, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin, Türkçe, Arapça ya da Farsça'nın yanında, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ya da Rumca'dan birini bilen herkese açıktı. Cemiyet, haftada üç gün açık kalan bir kütüphane kurdu ve beş dilde, aritmetik ve siyasal ekonomi konularında halka açık konferanslar düzenledi. Cemiyet dergisi *Mecmua-i Fünun*'da tarih, coğrafya, astronomi, jeoloji, çocuk eğitimi, malî sorunlar ve ulaşım dahil geniş kapsamlı konularda makalelere yer veriliyordu. Dördüncü sayıyla birlikte *Mecmua-i Fünun*, dış siyasal sorunlara iliş-

31) J.H. Kramers, *Analecta Orientalia*, C. I (Leiden, 1954), s. 18; Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 360-362, 364-365. Hayrullah tıp okulunun, Ahmed Hilmi Tercüme Odası'nın ürünüydü.

32) Münif hakkında bkz. Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 173-176; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s. 228-229; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, (Boston, 1909), s. xvii-xviii, Münif'in adını vermeden ama açıkça ona değinerek; İ.A. Gövsa, *Türk Meşhurları* (İstanbul, tarihsiz), s. 267; yazarın bildiği kadıyla Münif, Genç Osmanlılardan birisi olmamasına rağmen, *Levant Herald*, 13 Şubat 1877, onu *Jeune Turquie* üyesi olarak nitelendirir.

kin makalelere de yer vermeye başladı. *Mecmua-i Fünun*'un dili, Münif'in ilk sayısında vaat ettiği gibi, "herkes tarafından anlaşılabilsin diye" açık ve sadeydi.³³ Daha önceki salon ya da gruplar, şair veya filozof olan edebî kişiler etrafında toplanma eğilimi göstermişlerken, yeni eğilim, edebî ilgilerin bilim ve ulusal ekonominin tartışılmasıyla birleştirilmesi yönündeydi.³⁴

Daha saf bir kelime hazinesi, daha sade bir üslup, daha iyi imlâ ve konuların geniş kapsamlı olması doğrultusundaki hareketlerle aynı anda, Batı dillerinden -esas olarak Fransızca'dan- çoğalan bir çeviri seliyle karşılaşıldı. Artık ders kitapları ile bilimsel eser çevirilerinde, giderek artan sayıda tarih, roman, şiir ve oyun çevirisi ekleniyordu.³⁵ Çeviri eserlere ne kadar rağbet edildiğinin göstergesi, Fernelon'un *Télémaque*'ıdır. Pera'daki Levanten sosyetesinin en iyi bildiği romanlar arasındaydı *Télémaque*.³⁶ İmparatorluktaki önemli devlet adamlarından birisi olan Yusuf Kâmil Paşa bu eseri Türkçe'ye 1859'da çevirmişti (Türkçe'ye aktarılan ilk roman). Bu çevirinin üç yıl elden ele dolaşmasından sonra, ikincisi 1863'de Yusuf Kâmil'in sadrazamlığı sırasında Şinasi Efendi'nin *Tasvir-i Efkâr* matbaasında olmak üzere iki kez daha yayımlanmıştı. Bu çeviri, eski ağıdalı üslup Türkçe'siyle yapılmıştı.³⁷ *Télémaque*, çeviri alanında çok fazla tutulmuş görünür. Münif Paşa, *Mecmua-i Fünun*'un ilk sayısında onu övüyordu.³⁸ Yusuf Kâmil'in süslü düzyazısına müthiş öfkelenen Ahmed Vefik Paşa, daha sonra *Télémaque*'ı sade bir Türkçe haline getirdi.³⁹ Bu romanı Türkçe'ye Ziya Paşa da çevirdi.⁴⁰ Eserde, XIV. Louis'nin zor-

33) T.X. Bianchi, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi VI:2 (Ağustos-Eylül 1863), 237-261; Dizi VI:5 (Ocak-Şubat 1865), 174 n.; "Schreiben des Hrn. Dr. Susch an Prof. Brockhaus," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 17:3/4 (1863), s. 711-713; Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, s. 99. Krş. Ragıp Özdem, "Tanzimattan beri yazı dilimiz," *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 883-884.

34) Franz von Werner [Murad] Efendi, *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C. II, s.75; Benoît Brunswik, *Etudes pratiques sur la question d'Orient* (Paris, 1869), s. 57-58.

35) Krş. Özön, *Muasır Edebiyatı Tarihi*, s. 20-22, 42-44, 331-332; Otto Hachtmann, "Türkische Übersetzungen aus europäischen Literaturen, *Die Welt des Islams*, VI: 1 (1918), s. 1-23; İsmail Habib [Sevük], *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garpten Tercümeler* (İstanbul, 1940-1941), özellikle c. 2.

36) Ubicini, *Turquie actuelle*, s. 456-457.

37) Özön, *Muasır Edebiyatı Tarihi*, s. 83, 295, 331; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 6 Temmuz 1876 Beilage (Ek).

38) Bianchi, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi VI:2 (Ağustos-Eylül 1863), 248.

39) Özön, *Muasır Edebiyatı Tarihi*, s. 295; İsmail Habib [Sevük], *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, C. II, s. 57; C. II, s. 57-59.

40) Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 59.

balığı ve kötü idaresi protesto edilip model bir devlet kurulması yönünde fikirler ortaya atıldığından, salt kurguyu aşan şeyler vardı. Roman başka yazarları ve daha geniş grupları da fazlasıyla etkilemiş olabilir. Fransız laik fikirlerini sergileyen ve kendini gerçek bir Müslüman ve Hristiyan olmanın yanı sıra Protestan olarak da niteleyen küçük bir Müslüman muhalif mezhebinin lideri de, *Télémaque*'ı ruhanî terimlerle yorumlama iddiasında bulunmuştu.⁴¹

Klasik geleneğe karşı tepkiler, Batılı tiyatronun getirilişine de uzanmıştı. Türkler uzun süre gölge oyunu gibi kendi geleneksel tiyatro türlerinden hoşlanmışlardı.⁴² Ancak sahneye yeni uyarıcı, Batı'yla ilişkilerden geldi. Avrupa piyesleri birkaç yıldan beri İstanbul'daki yabancı kesime oynanmaktaydı. Bu piyeslerin pek çoğu, Türkiye'ye ulaşan Avrupa kültürü örneklerinin ikinci sınıf kalitede ve kötü temsil edilen örnekleriydi. *Levant Herald* bir oyunla ilgili şu yakınmada bulunuyordu: "Diyaloglar, kinayelerin kaba olduğu kadar ağır... Böyle bir piyeste oyunculüğün daha iyi olduğu pek söylenemez."⁴³ Diğer oyunlar Türkçe çeviriyle, ama berbat Türkçe aksanlı Ermeni aktörler tarafından ve kadın rollerini erkeklerin oynamasıyla sahneye koyuldu. Tiyatroya daha iyi bir uyarıcı, Avrupa'da bulunmuş ve Batı sahnesini, özellikle Fransız tiyatrosunu seven Türkler aracılığıyla geliyordu. Özellikle Molière revaçtaydı. Ahmed Vefik Paşa, Molière'in komedi eserlerinden birçoğunu çevirip uyarlamıştı.⁴⁴ Tiyatro, ister çeviri ister orijinal olsun, Türk dili ve düşüncesinin gelişmesine yeni bir araç sağlıyordu. Yeni Osmanlılar, diğer edebî araçlardan olduğu kadar bu araçtan da iyi biçimde yararlandılar.

Bu yeniliklerin simgesi olarak ortaya çıkan kişi, yeni edebî akımlar ile Yeni Osmanlılar arasında bağlantıyı sağlayan ve Yeni Osmanlılar'ın özel vasıtası olmuş bağımsız Türk gazeteciliğini ilk geliştiren insan, İbrahim Şinasi Efendi'ydı. Şehit düşmüş bir topçu yüzbaşısının oğlu olan Şinasi, 1840'larda imparatorluğun Tophane Kalemî'nde kâtip olarak çalışıyor, bazı zamanlar eski üslûpta şiirler yazıyor ve Fransızca öğrenmeye başlıyordu. Hükümet parasıyla öğrenim

41) Schauffler'den Clark'a, 1 Şubat 1868, ABCFM, Western Turkey Mission IV, No: 26.

42) Krş. Nicholas Martinovich, *The Turkish Theatre* (New York, 1933); George Jacob, *Geschichte des Schattentheaters* (Berlin, 1907), s. 82-108.

43) 6 Kasım 1867.

44) Özön, *Muasıf Edebiyatı Tarihi*, s. 202-204; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 163; Bianchi, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi V:13 (Haziran 1859), s. 541-542; Sevrük, *Avrupa Edebiyatı*, C. II, s. 44-50.

için Paris'e gönderilmek amacıyla yaptığı başvuru, Reşid Paşa idaresi tarafından onaylanmıştı. Paris'te kaldığı yaklaşık beş yıllık sürede Şinasi, görünüşte bilimsel ve ekonomik konuları öğrenecekti, ama edebiyata karşı ilgisi de büyümüştü. Orada Lamartine ve diğer edebiyatçılarla tanıştı. Muhtemelen 1853 yılında ve yaklaşık otuz yedi yaşındayken İstanbul'a döndüğünde, Reşid'in himayesi sayesinde bir kamu görevi buldu. Âli ile Fuad onu görevinden almalarına rağmen, sonradan Yusuf Kâmil Paşa aracılığıyla barışmışlardı.⁴⁵

Bazen İbrahim Şinasi'nin 1848 devrimine katıldığı ve Paris'ten cumhuriyetçi ve ateist olarak döndüğü söylenir.⁴⁶ Bu görüş tartışmaya açıktır. Daha sonraki hayatı boyunca Şinasi, kendisinin oldukça apolitik kaldığını göstermişti ve şiirlerinin en azından bir bölümünde güçlü dinci izler vardı.⁴⁷ Şinasi'nin beraberinde getirdiği şeyler, Batı'daki kültürel gelişme üzerine bazı genel kavramlar, edebî biçimler ve üslûp sadeliği konusunda özgül fikirler ile herhalde Batı tipinde bir yurtseverlik düşüncesi idi; onun geri dönüşünden sonra yazdığı yazılar bunlara tanıklık eder. Şinasi 1859'da, Fransızca metnin karşı sayfasında Türkçe çevirisinin yer aldığı Racine, Lamartine, La Fontaine ve öteki şairlerden parçalar çevirdiği bir kitapçık çıkardı. Türkçe'ye aktarılan ilk Batı şiiri idi bu ve yaptığı doğrudan etki cildin inceliği kadar zayıf olmasına rağmen, Fransızca imgelem ve formu, Türk şiiri üzerinde uzun vadede çok etkili olmuştu.⁴⁸ Şinasi'nin getirdiği başka bir yenilik, imparatorluk içinde Türkçe yazılan ilk orijinal oyundu. Anlaşılan Şinasi'nin Paris'te bulunduğu sırada oyununu izlemiş olduğu Molière'den esinlenen *Şair Evlenmesi*, evlilik anlaşmalarının aracılarla yapılması biçimindeki Müslüman âdeti hakkında kaba bir yergiydi ve güzel gelinin yerine çirkin gelinin geçiril-

45) Gençliği konusunda bkz. Gibb *Ottoman Poetry*, C.V, s. 22-25; Jean Deny, "Shinasi," *Encyclopaedia of Islam*, C. IV, s. 371; Özön, *Muasıf Edebiyatı Tarihi*, s. 27-28, n. B1; Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi* (İstanbul, 1927), s. 23-29.

46) Deny, "Shinasi," hiç kanıt bulunmadığını söyler (s. 372); Vambéry, *Sittenbilder*, s. 36; Halide Edip [Adıvar], *The Conflict of East and West in Turkey*, 2. basım (Lahore, 1935), s. 189; Şinasi hakkında söylediklerinden bazıları kuşkuludur. A.H.Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 2. basım, (İstanbul, 1956), s. 155, 159, Şinasi'nin Paris'e ancak 1848 olaylarından sonra gittiğini söyler. .

47) Örnekler için bkz. Gibb, *Ottoman Poetry*, C.V, s. 35-36, 40.

48) Bianchi, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi V: 16 (Ekim-Kasım 1860), 341-343; Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 32; Paul Horn, *Geschichte der türkischen Moderne* (Leipzig, 1902), s. 10. Horn, 1859 yılındaki çevirileri daha sonraki bir seçme şiirler cildiyle karıştırarak bu yıl için yanlış bir cildin adını verir. Bu cilt, editörü Jean Piétri'nin Yeni Osmanlılar'ı desteklediği *Presse d'Orient*'in matbaasında basılmıştı.

mesi konusunu işliyordu. Tiyatro olarak komedi, Türk edebiyatı açısından oyun yazımının girişinden daha az önem taşıyordu.⁴⁹ Şinasi orijinal şiirlerinin bir bölümünde sadece Türkçe kelimeler kullandığı birkaç şiir denemiş ve ayrıca, kendine ait bir Türkçe atasözleri derlemesi yayımlamıştı.

Şinasi'nin gazetecilik çalışması, şiirde ve tiyatrodaki sağladığı oldukça az sayılabilecek başarıya kıyasla, çok daha doğrudan etkiliydi. Şinasi gazetecilik çalışmasında, üslubu sadeleştirip ele alınan konuya uygun hale getirme, daha çok Türkçe ana dilinden ifadeler kullanma, noktalamayı başlatma yönündeki, kısacası yazılı Türkçe'yi yaygın biçimde anlaşılabilir ve toplumsal, siyasal ve bilimsel konuların tartışılmasında daha yararlı hale getirme yönündeki reformcu eğilimlerini uyguladı. Şinasi'nin gazetecilik dünyasına atılışının bağımsız Türk gazeteciliğinin başlangıcına işaret etmesi, bu üslup sorunları kadar önemliydi. O zamana kadar, imparatorlukta ve özellikle başkentte, yabancı dillerde ya da azınlık halklarının dillerinde pek çok gazeteye rastlanırken, Türkçe olarak sadece iki gazete çıkmıştı ve bunların ikisinin de hükümetle bağları vardı. Bunlardan birisi, II. Mahmud'un kurduğu resmî gazete *Takvim-i Vekayi*; diğeryse, editörlüğünü gazetenin kurucusu William Churchill'in oğlu Alfred Churchill'in yaptığı ve hükümetten yardım alan yarı resmî *Ceride-i Havadis*'ti.⁵⁰ Sonra, 22 Ekim 1860'da, *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk sayısı çıktı. Bu

49) Özön, *Muası Edebiyatı Tarihi*, s. 202, 206-207, oyunun tarihini 1860 olarak verir ve ilk kez *Tercüman-ı Ahvâl*'de yayınlandığını söyler; aynı yazar, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul, 1941), s. 133'te 1859 tarihini verir; Vambéry, *Sittenbilder*, s. 36, takriben 1858-1859 tarihini verir ve yanlış biçimde *Ceride-i Havadis*'te yayınlandığını söyler; bunu Almanca'ya yapılan bir çeviri izliyordu, s. 37-46. Türkçe aslı için bkz. Ahmed Rasim, *Şinasi*, s. 140-150.

50) Ayrıca 1828'den beri Kahire'de, Mehmed Ali yönetiminin organı olarak, Türkçe-Arapça bir gazete çıkmıştı: M. Hatmann, "Djarida", *Encyclopaedia of Islam*, C. I, s. 1018. Çok etkili bir Arapça haftalık gazete olan *al-Djawâ'ib*, yayımına İstanbul'da 1860 Temmuz'u sonlarında, Şinasi'nin gazeteciliğe atılışından iki ay önce başlamıştı, ama Bab-ı Âli'den yardım alıyordu: C. Brockelmann, "Fâris al-Shidyâk", *Encyclopaedia of Islam*, C. II, s. 67-68. Başlangıcından 1860'lara kadar imparatorlukta basının gelişmesi üzerine bkz. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey* (Londra, 1856), C. I, s. 246-253; Ahmed Emin [Yalman], *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* (New York, 1914), s. 27-38; Server İskit, *Türkiye Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Ankara, 1943), s. 3-28; Özön, *Muası Edebiyatı Tarihi*, s. 698-702; Özdem, "Tanzimattan beri yazı dilimiz," *Tanzimat*, C. I, s. 859-896 (büyük ölçüde seçilmiş parçalar); Vedat Günyol, "Matbuat," *İslâm Ansiklopedisi*, C. VII, s. 367-369; Selim Nüzhet [Gerçek], *Türk Gazeteciliği 1831-1931* (İstanbul, 1931), s. 48'e dek; Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye'ye* (İstanbul, 1923), C. II, s. 41-46; H.W.V. Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (Londra, 1936), s. 244-245, 403, n. 33.

gazetenin yayımcısı, Batılı tıp hazırlık eğitimi alma, Tercüme Odası'nda çalışma ve Paris elçiliğinde kâtiplik yapma gibi üçlü bir eğitimin ürünü olan Ağâh Efendi'ydı.⁵¹ Gazetenin editörlüğünü, yeni mesleğine geçmek üzere hükümet görevlerinden istifa eden Şinasi yapıyordu. Şinasi birkaç ay sonra bu gazeteyi de bıraktı ve ilk sayısı 27 Haziran 1862'de görünen kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkardı.⁵² On beş günde bir çıkan dört sayfalık gazetede, dış ve iç haberlerden parçaların yanı sıra halkın eğitilmesi için tasarlanmış tarih, edebiyat ve toplumsal konular üzerine makaleler yer alıyordu. Gazetenin kısa cümlelerle, noktalamayla ve daha sade yapıyla kurulan üslubu da aynı amaca hizmet etmekteydi.⁵³

Şinasi'nin gazetesine kısa süre sonra yirmi üç yaşlarında genç bir adam katıldı: Namık Kemal. Osmanlı kamu hizmetinde tanınmış bir ailenin evlâdı olan Namık Kemal, Farsça, Arapça ve eski ekol şiirlerle haşır neşir olmuştu; ilk gençliğinde yazmaya başladığı kendi şiirlerinde onların üslubunu taklit ediyordu. On sekiz yaşlarında taşradan İstanbul'a geldiğinde şiir çevrelerine girme ayrıcalığı kazanmıştı. Tercüme Odası'nda görev aldığı ve bu şekilde Fransız dili ve Avrupa olaylarıyla düzenli olarak tanıştığı 1863 yılı, hayatının dönüm noktası oldu. Yine o zaman, kendisini *Tasvir-i Efkâr*'ın çıkarılmasına yardımcı olmaya ikna eden Şinasi'yle tanıştı. Bu etkiler sonunda Namık Kemal bütün enerjisini Avrupa gazetelerinden makaleler çevirmeye, güncel sorunları tartışmaya ve genel olarak (hayat boyu amacı olan) Osmanlı kültürünün düzeyini yükseltmeye adanmıştı. Daha sade ve daha kuvvetli bir Türkçe yaratmaya katkıda bulunmakta kısa sürede Şinasi'yi aşmasına rağmen, yeni fikirleri yeni üslûptan daha çabuk kavriyordu.⁵⁴ Şinasi 1864'te Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan aniden ayrıldığında, *Tasvir-i Efkâr*'ı yayımlamanın sorumluluğu tamamen genç Namık Kemal'in omuz-

51) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 394-400.

52) İlk sayının 1. sayfasının sureti için bkz. Ahmed Rasim, *Şinasi*, 32. Özön, *Muasıf Edebiyatı*, s. 702, bu tarihi verir; Bianchi, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, Dizi VI:2 (Ağustos-Eylül 1863), 233, künyede kullanılan eski takvimle (Rumî takvimi) 15 Haziran tarihini verir.

53) *Ibid.*, s. 233-237.

54) Kemal'in gençliği üzerine: Mehmed Kaplan, *Namık Kemal, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 1948), s. 34-53; Th. Menzel, "Kemal, Mehmed Namık," *Encyclopaedia of Islam*, C. II, s. 847-848; Özön, *Muasıf Edebiyatı Tarihi*, s.42-43, n. 1, ve 82; İhsan Sungu, *Namık Kemal*, (İstanbul, 1941), s. 3-4; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 2-28. Rıza Tevfik, Gibb'in *Ottoman Poetry* başlıklı eseri için Namık Kemal hakkındaki bölümü yazmış, ama yayımlanmamıştı.

larına yıkıldı.⁵⁵ Zor bir görevle baş başa kalma, yeteneklerinin gelişmesine yardım etti. Kısa süre sonra, iç reformlar, dil, edebiyat ve hatta dış politika sorunları üzerinde etkili makaleler yazmaya başlamıştı. Bu arada Şinasi, çalışmasının çoğunu öldüğünde bitmemiş olarak kalan dev bir sözlüğe ayırarak, Paris'te oldukça sakin bir hayat sürüyordu. Ama, Namık Kemal sayesinde daha büyük siyasal önemdeki alanlara, özellikle Namık Kemal'in Yeni Osmanlılar çevresiyle birliğine taşındığı için, ilk etkisi kaybolmuş değildi.

Bağımsız gazetelerin Osmanlı toplumundaki etkisini ölçmek güçtür, ama en azından başkentte büyük etki yapmış olmalıdır. İki resmî organ birdenbire birbirleriyle rekabet eder duruma geldiler ve *Ceride-i Havadis* altta kalmamak için ek bir günlük haberler bülteni çıkardı. *Tercüman-ı Ahvâl*, resmî ve yarı resmî nitelikli gazeteler olan rakiplerinin sahiplerinin emperyal hükümet ile İngilizler olduğuna, oysa kendisinin 'İslâm halkı'nı temsil ettiğine dikkat çekerek bağımsızlığıyla övünüyordu. Şinasi'nin gazetesi ile Churchill'in gazetesi arasında eğitim sorunları üzerinde çıkan başka bir tartışma, bir Türk gazetesinin ilk kez resmî olarak kapatılmasına yol açtı: *Tercüman-ı Ahvâl* iki haftalığına kapatılmıştı. 1862'ye gelindiğinde Osmanlı hükümeti bir Matbuat Müdürlüğü kurma, 1865'teyse bir basın kanunu çıkarma zorunluluğu hissetti. Basımevlerine ruhsat verilmesi ve kitaplar ile broşürlerin yayım öncesi sansürüyle ilgili 1857 tarihli kanun, gazetelerden sadece yabancı uyruklularla bağlantılı olarak ve onların matbaalarının da ruhsat alma zorunda olduğunu belirtmekten söz ediyordu.⁵⁶ 1865'deki yeni kanun, açıkça III. Napoléon'un pek liberal olmayan modelini izliyordu. Kanun, her yeni gazete ya da yeni editör için resmî izin alınmasını gerektiriyor, her sayının imzalı bir nüshasının incelenmek üzere hükümete teslim edilmesini, nizamnamenin ihlâli halinde her türlü cezayı öngörüyordu. Bu kanun, padişah ya da nazırlar aleyhindeki yazılar kadar, genel ahlâka, dine ya da âdetlere zararlı bir şeyin yayımlan-

55) Şinasi'nin hareketinin tarihi bazen 1865 olarak verilir. Sebepler ise değişiktir. Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 27, Şinasi'nin istenmeyen bir resmî göreve atanmaktan kaçınmak için ayrıldığını söyler. Deny, *Encyclopaedia of Islam*, C. IV, s. 372'de, Şinasi'nin ayrılış sebebinin, Paris günlerinde edindiği devrimci bir arkadaşının tutuklanışından sonra kendisinin de tutuklanmasından kurtulmak olduğunu söyler. Krş. İsmail Habip [Sevük], *Edebi Yeniliğimiz* (İstanbul, 1931), C. I, s. 70; Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 159-160; Ahmed Rasim, *Şinasi*, s. 31.

56) Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C. III, s. 318-319; *Düstur*, C. II (1289), s. 227-228.

masını, yine iç düzeni bozabilecek herhangi bir harekete karışmayı yasaklıyordu.⁵⁷ Âli ile Fuad'ın bağımsız gazeteciliğin Osmanlı istikrarı ve kendi konumları üzerindeki muhtemel etkisiyle ilgilendikleri açıktı. Bu kaygıları da haklı çıktı zaten. Çünkü o zamana kadar bağımsız olarak sadece Şinasi'nin çıkardığı iki gazete ve birkaç dergi (içlerinde en iyisi *Mecmua-i Fünun*'du) var olmasına rağmen, yayınların sayısı sonraki on yıl içinde dikkate değer ölçüde çoğaldı. Üstelik idarî sistemin muhaliflerine, 1859 Kuleli Vak'ası'nda girişildiği türden komplocu ayaklanma ve söylenti çıkarma dışında, o zamana kadar kendilerine tanınmamış bir söz hakkını sağlayarak patlayıcı bir güce sahip olduğunu göstermişti. Batı ülkelerinde burjuvazinin oynadığı rolü yerine getirecek dikkate değer bir Türk orta sınıfı hâlâ yoktu. Aydınların çoğu şu ya da bu türden resmî görevler vasıtasıyla idarî sisteme bağlıydılar. Yine de basılı bir söz hakkını bulmalarıyla birlikte, idarî sisteme ve kötü idareye karşı çıkabildiler. 1865'ten sonraki on yılın olaylarını yorumlayan daha sonraki yazarlar, kamuoyunun artan önemine rahatça dikkat çekebiliyorlardı.⁵⁸ Bu kamuoyunu geliştirmek, Yeni Osmanlılar'ın başlıca görevlerinden birisi olmuştu.

* * *

Yeni Osmanlılar grubu böylesi bir siyasal ve kültürel mayalanma atmosferinde biçimlenmeye başladı. Yıl 1865'ti. Fuad Paşa Sadrazam, Âli Hariciye Nazırı'ydı. Onların idarî sistemdeki hâkimiyetlerinin kısa sürede gevşeyeceği doğrultusunda hiçbir işaret de görünmüyordu. Haziran ayının bir cumartesi akşamı, altı genç aydın, içlerinden birinin Boğaz'daki köşkünde bir araya geldiler ve ertesi gün, önceden gönderilmiş bir aşçı ile iki uşağın hazırladığı bir öğlen yemeği için Boğaziçi'nden Belgrad ormanlarına çıktılar. Bu kır gezisinde, amacı Osmanlı idarî sistemini değiştirmek (mutlakiyetçi-

57) İskit, *Türkiye'de Matbuat idareleri*, s. 11-19; kanun metni için bkz. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* (İstanbul, 1939), s. 691-695; George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. II, s. 321-326; Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 320-325; *Düstur*, C. II, s. 220-226. İskit, kanunun tarihini 1864 olarak belirtir, ama kanun 1 Ocak 1865'te yürürlüğe girmişti; Morris'den Seward'a, No: 103, Constantinople, 18 Ocak 1865, USNA, Turkey 18. Krş. A. Djiveleguian, *Le régime de la presse en Turquie* (Paris, 1912), s. 25-36, kanunun tartışılması hakkında.

58) Krş. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 122 ve basının işlevlerine dair tanımı; ayrıca Recai G. Okandan, *Umumî Amme Hukukumuzun Ana Hatları* (İstanbul, 1948), C. I, s. 141, n. 47'de aktarıldığına göre Cevdet.

likten kurtulmak ve meşrutiyeti getirmek) olan gizli bir cemiyet oluşturulmasına karar verildi. Anlaşılan kendilerine verdikleri ilk isim İttifak-ı Hamiyet'ti. Böylece 1867'de Yeni Osmanlı Cemiyeti halini alan grup doğmuş oldu.⁵⁹

Ancak Yeni Osmanlılar'ın kökeni çok fazla karanlıkta kalmıştır. Bilmediğimiz sadece yaptıkları ilk toplantıların kesin tarihleri değildir. Bunun yanında, İttifak-ı Hamiyet'in program ya da tüzüğü, üye listesi, grup liderlerinin bulunup bulunmadığı ve eğer varsa kim olduğu da yoksun olduğumuz bilgilerdir. Belki bu pazar pikniğinin bilinen öyküsü bile gizli cemiyetin kuruluşunu doğru olarak anlatmaz.⁶⁰ İlk grup üyelerinin hareketlerinin arkasında neyin yattığı ve siyasal fikirlerinin ne olduğu hakkında öğrenilmesi gereken daha çok şey vardır.⁶¹ Ama hareketin başını çeken önderlerin yalnız bir iki tanesinin otuzuna vardığı, geri kalan insanların hepsinin genç olduğu kesin gibidir. Çoğunun edebî bir eğilimi vardı ve bazıları gazeteciydi. Ayrıca hemen hepsinin -Fransızca bilgisi dışında- Batıcı etkilerle ilişkisi bulunuyordu; bazıları Tercüme Oda-sı'nda görevliydi.

59) Bu anlatım, Ebüzziya Tevfik'in "Yeni Osmanlılar," *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1909'daki anlatımını izler; Ebüzziya Tevfik ilk zamanlarında asıl grupla birlikte çalışanlar arasında bulunduğu için, bu anlatım genellikle Türk tarihçilerce de izlenir. Yazar aslını görmemiş, Ebüzziya'nın Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 293, n. 2, ve s. 415, n. 4'teki alıntılarında yararlanmış; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul, 1930-1942), fasikül: 5, s. 943. Ebüzziya'nınki dahil yayınlanmamış anlatımların özeti ve değerlendirilmesi için bkz. Kaplan, *Namık Kemal*, s. 54-59. Yeni bir ayrıntılı ve bilimsel inceleme, Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962), s. 10-14, 20-23, başka referanslar da verir. Cemiyet için ad konusunda, Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 18, ve 289, n. 11; Tarık Z. Tunaya, *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952* (İstanbul, 1952), s. 91.

60) Sözelimi Cevdet Paşa, *Maruzat* adlı eserinde, Yeni Osmanlılar'ın Churchill'in çıkar-dığı *Ceride-i Havadis*'in yayım bürosunda toplanmayı alışkanlık edinmiş bir edebiyat grubundan doğduğunu anlatır: akt. İnal, *Türk Şairleri*, fasikül: 6, s. 1020. Eğer *Ceride-i Hava-dis* ile Şinasi ve Namık Kemal'in gazeteleri arasındaki rekabet güçlülüğünü koruyorduy-sa, bu durum ihtimal dışı gözüktür.

61) Yeni Osmanlılar'ın, özellikle 1867 öncesinde, İstanbul'daki Avrupalı yazar ve editör-lerle, oradaki Polonyalı ve Macar mültecilerle, Mısır yönetici ailesinden Mustafa Fazıl'la ve saray şehzadeleri Murad ve Abdülhamid'le ne tür bağlara sahip olabilecekleri açık değildir. Yeni Osmanlıların, isteyerek ya da istemeyerek, Ali Paşa tarafından Sultan Abdül-laziz'i ürküterek onun sürekli kendisine güvenmesini sağlamak, Polonyalı sürgünler tar-fından Rusya'ya karşı bir silah olarak, ya da Mısır Hıdivi İsmail tarafından kendi hane-danlık amaçlarına ulaşmakta kullanılıp kullanılmadıkları da hâlâ karşılık bekleyen bir sorudur. Bundan sonra görüleceği gibi, Yeni Osmanlılar'ın Mustafa Fazıl tarafından kul-lanıldıkları elbette son derece açıktır. Peki, 1867'de Avrupa'ya giden az sayıdaki önde ge-len Yeni Osmanlı sürgünler ile imparatorlukta kaldıkları varsayılan 245 üyenin geri ka-lanı arasındaki ilişkiler nasıldı?

Daha sonra en çok tanınan altı kurucudan birisi, Tercüme Odası çalışanı ve *Tasvir-i Efkâr* editörü Namık Kemal'di.⁶² Derneğin 'ruhu ve reisi' şeklinde nitelendirilen ikincisi, Mehmed Bey'di.⁶³ Mehmed Bey, fertleri imana ve devlete hizmet etmiş önemli bir aileden geliyordu. Eğitiminin bir kısmını Fransa'da almış, ayrıca Tercüme Odası'nda çalışmıştı.⁶⁴ Asıl örgütleyici Mehmed Bey olabilirdi; cumartesi akşam toplantısı onun babasının köşkünde yapılmıştı. Daha sonra bir gazette editörlük yapan Ayetullah Bey, varlıklı ve iyi eğitilmiş bir devlet adamları ailesinden geliyordu; Fransızca'yı gençliğinde öğrenmiş ve o da Tercüme Odası'nda görev yapmıştı.⁶⁵ 1865'te örgütün tüzüğünü hazırladığı bildirilen kişi Ayetullah'tı. Bilinen ilk altılıdan dördüncüsü, *Mecmua-i Fünun* yolu açtıktan sonra 1863'te kurulan *Mir'at* dergisinin sahibi olarak özdeşleştirilen Refik Bey'di. Refik Bey de gazetecilik yaptığı gibi Tercüme Odası'nda çalışmıştı.⁶⁶ Nuri Bey, biraz Fransızca öğrenmiş, Tercüme Odası'nda çalışmış ve daha sonra bir süre gazetecilik yapmıştı.⁶⁷ Altıncı kişi Reşad Bey'di. Onun diğerlerinden temel farkı, daha sonra Fransa-Prusya savaşında Fransız ordusu saflarında gönüllü olarak savaşmasıydı.⁶⁸

Bu altı genç adamın hepsinin gerçekten ilk Yeni Osmanlı grubu içinde yer alıp almadıkları ve tek kurucular olup olmadıkları kesin

62) Gibb, *Ottoman Poetry*, C. VI, s. vi, Kemal'in 'esas kurucu' olduğunu belirtir; Geoffrey Lewis, *Turkey* (New York, 1955), s. 36, onu 'asıl yaratıcı' olarak nitelendirir; Kemal'in oğlu dahil öteki yazarlar onu kurucu olarak nitelemekten kaçınırlarsa da, kısa süre içinde başı çeken önder haline geldiğini anlatırlar: Ali Ekrem [Bolayır], *Namık Kemal* (İstanbul, 1930), s. 46; İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul, 1947-1955), C. IV, s. 212, Kemal'in asıl gruba üye olmadığı iddiasının 'zayıf bir rapor' olduğunu söyler. Bu, kesin bilgi yokluğunun tipik bir örneğidir.

63) Abdurrahman Şeref, "Yeni Osmanlılar ve Hürriyet," *Sabah*, 12 Nisan 1334, akt. Mehmed Zeki Pâkalın, *Tanzimat Maliye Nazırları* (İstanbul, 1940), C. II, s. 32-33.

64) İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, fasikül: 5, s. 943-948; Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 246; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 414-424, meslek hayatı hakkında.

65) Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 55, 344 ('Sami Paşa, Abdurrahman' başlığında), 358 ('Suphi Paşa, Abdüllâtif başlığında'); İnal, *Türk Şairleri*, fasikül: 1, s. 145-151. Daha sonraki Genç Türklerden birisi olan Fehmi Caner, 25 Mart 1941 tarihli bir mektupta, Sami Paşa Ayetullah'ın büyükbabası olduğu için aynı Ayetullah olması mümkün 'Vezir Sami Paşazade'yle birlikte, Ayetullah'ın ismini üç Yeni Osmanlı kurucusundan biri olarak veriyor: Ernest E. Ramsaur Jr., *The Young Turks* (Princeton, 1957), s. 21, n. 24. Ayetullah'ın babası para uzmanı Subhi Paşa'ydı.

66) Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 8; Emin, *Development of Modern Turkey*, s. 44; Refik 1865'de ölmüştü; bunun için oynadığı rol meslektaşlarına göre daha azdır; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 293, n. 2'de Ebüzziya, "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1909.

67) Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 288; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 389-393.

68) *Ibid.*, s. 381-388; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 320.

değildir. Başka kişiler de ilk üyeler olarak, bazıları kurucu, bazılarıysa resmen üye olmasalar bile 'destekleyici' olarak anılmışlardır.⁶⁹ İlk altının geçmişine yakın bir temele sahip olduğu için Ağâh Efendi'nin de ilk üyelerden olması, belki de kurucular arasında yer alması bir hayli mantıklı görünür. Ayrıca, Sadrazam Fuad'la ciddi anlaşmazlıkları bulunan Osmanlı-Mısırlı devlet adamı Mustafa Fazıl Paşa'nın da İttifak-ı Hamiyet üyeleriyle ilişki içinde olması akla yatkındır. Mustafa Fazıl'ın konağı 1866 yılı başlarında Osmanlı hükümetini eleştirenlerin toplanma yeri haline gelmişti.⁷⁰ Ancak konumu ve geçmişi göz önünde tutulduğunda, Mustafa Fazıl'ın grubun asıl örgütleyicileri arasında yer alıp almadığı kesin bir dille söylenemez. Osmanlı tahtının veliahdı, Abdülmecid'in oğlu ve o sırada hükümdar olan Sultan Abdülaziz'in yeğeni Şehzade Murad'ın ise, grubun planlanmasında olmasa bile düşüncede ve esas olarak Namık Kemal aracılığıyla, şu ya da bu şekilde grupla ittifak halinde olduğu açık gibidir.⁷¹ Murad, İttifak-ı Hamiyet'in genç entellektüelleriyle yaşıttı ve aralarındaki ilişki giderek seyrekleşmesine rağmen, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi durumunda, bu grubun meşrutî monark ümidiydi. Bu gelişme 1876 devriminin tohumlarından birisiydi.

Yeni Osmanlı grubunun ilk üyeleri arasında, Namık Kemal'le birlikte, yazıları ve toplum üzerindeki etkisiyle en çok göze çarpan iki kişi Ziya Bey (daha sonra Paşa) ile Ali Suavi Efendi'ydi. Ziya Bey, İttifak-ı Hamiyet'in ilk kurucuları arasında yer almış olabilir ve bazen kendisinden Yeni Osmanlı lideri olarak söz edilmiştir.⁷² Mısırlı prens

69) Örneğin Ramsaur, *Young Turks*, s. 21, n. 24'te Fehmi Caner tarafından üç kurucudan birisi olarak ismi verilen Şeyh Naili Efendi; Şeyh Naili Efendi'nin, Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 359, ve Kaplan, *Namık Kemal*, s. 58'de üye olarak değinilen Macar mülteci Ömer Naili Paşa'yla karıştırılmış olması mümkündür. Krş. Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 91-92, bir bölüm tanınmış memur ve banker dahil başka ek isimler için. Kuntay, s. 357-358'de Mustafa Fazıl'ın vekilharcı Azmi Bey'i grubun muhasebecisi, yani maliyecisi Ahmed Ağa'yı, sokaktaki dürüst insanı temsil eden sıradan bir köylü olarak üyeler arasına dahil eder. Melek Hanım, *Six Years in Europe* (Londra, 1873), s. 97-98, Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Bey ve bir Türk alayında binbaşı olan bir Polonyalıdan grup üyeleri olarak sözeder.

70) Marcel Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien du XIXe siècle au Sultan ottoman Abd al-Aziz," *Orient*, 5 (1958), s. 24.

71) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 79-82, 257-258; Bolayır, *Namık Kemal*, s. 46-47; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s. 51-55; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 91, 94. Şehsuvaroğlu ile Tunaya'nın anlatımları daha çok İbnülemin Mahmud Kemal [İnal], "Abdülhamidî Şani'nin notları," *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 13/90, 15/92 (1926)'ya dayanır, ne var ki Abdülhamid, Yeni Osmanlılar'a düşmanlığı göz önünde tutulduğunda, bu tür konularda güvenilir bir kaynak olmayabilir. Daha sonra oğlu Ali Ekrem'e anlattığı gibi, Namık Kemal de Abdülhamid'den korktuğu için, kuşku karşılıklıydı: Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 257. Abdülhamid, toplantıların genellikle Mustafa Fazıl'ın bahçesinde yapıldığını söyleyerek, Murad, Mustafa Fazıl ve Namık Kemal arasında bağ kuruyordu.

Mustafa Fazıl Paşa dışında, Abdülhamid Ziya Bey ilk Yeni Osmanlı grubunun en seçkin üyesi ve ayrıca İttifak-ı Hamiyet kurulduğu yıl kırkına varmış olan en yaşlı kişisiydi. Ziya Bey gençliğinde, Tercüme Odası'ndaki meslektaşlarına oranla dinî ve idarî hükümet görevlerinde daha geleneksel bir kariyer izlemişti. Kendini bütünüyle Fars etkisindeki şiire vermişti; kendisi de şiir yazıyordu ve İstanbul tavernalarında kardeş şairlerle saatlerce bohem bir hayat sürmekteydi. Öbür yandan, Büyük Reşid Paşa'nın etkisi sayesinde 1855'te imparatorluk sarayında mabeyn dairesine üçüncü kâtip olarak göreve başlamıştı. O andan itibaren, şarklı kahve alışkanlıkları hayatını terk etti ve bir yıl içinde Viardot'nun Endülüs tarihini Türkçe'ye çevirmeye yetecek kadar ustalaştığı Fransızca'yı öğrenmeye başladı. Bundan sonra Ziya Bey Fransızca'dan çok sayıda başka çeviriler yaptı ve Fransız örneğinden, henüz dilde olmamakla birlikte, onların düşünce tarzından etkilenmiş özgün şiirler yazdı. En ünlü şiiri olan *Tercüibend*, Batı bilimi ile bilinemezçiliğin etkisini, kargaşanın ve adaletsizliğin kol gezdiği dünyada entelektüel hayal kırıklığına uğrayışın haykırışını sergiler. Ziya Bey, Agâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahvâlî*'ne de yazı vermeye başladı. Sultan Abdülaziz'in 1861'de tahta çıkışından sonra, kuşkusuz Âli Paşa'nın parlak zekâsını ve saraydaki etkisini kıskanmasından dolayı, saraydaki işini kaybetti. Ziya Bey hırsını apaçık ortaya koymuştu ve Abdülaziz'i açıkça Âli'nin egemenliğine karşı uyardırmaya çalışıyordu. 1862'den 1866'ya kadar, çoğu onu başkentten uzak tutmak için tasarlanmış olan değişik idarî görevlerde bulundu. Önceden belirtildiği gibi başarılı bulunmayan bir taşra müfettişliği yaptı, ama Kıbrıs valisi olduğu altı aylık dönemde aydınlığı ve enerjisi adına gıpta edilecek bir ün sağladı. 1865'te İttifak-ı Hamiyet kurulduğu sırada İstanbul'da bulunup bulunmadığı belli olmasa da ertesi yıl İstanbul'daydı. Kişisel çekismeye dayanan ve siyasal düşüncelerle güçlenmiş olan Âli'ye karşı sertliği sürüyordu ve bu tutumu kuşkusuz onu Yeni Osmanlılar'a yaklaştıran bir etki yapmıştı.⁷³

72) Vambéry, "Erinnerungen an Midhat Pascha," *Deutsche Revue*, II (Mayıs 1878), 192; Th. Menzel, "Kemal, Mehmed Namık," *Encyclopaedia of Islam*, II, 848, Ziya'yı grubun kurucusu olarak nitelendirir ve başka hiç kimseyi onunla aynı düzeyde tutmaz.

73) Ziya'nın *Mecmua-i Ebûzziya*, 14-15'den (1 ve 15 Rebiülâhır 1298) alınmış gençliğine ilişkin kendi anlatımı için bkz. Gibb, *Ottoman Poetry*, C.V, s. 42-51, daha fazla bilgi s. 51-61, 65-67, ve *Tercüibendi*'nin büyük bölümünün bir çevirisi, s. 87-95. Viardot'dan yaptığı *Endülüs Tarihi* çevirisi hakkında: Vambéry, *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* (Paris, 1896), s. 9; idem, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1875), s. 276-278. Krş. ayrıca Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 394; George Hill, *History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C. IV, s. 234-235; İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, 1940-1953), C. I, s. 19-20; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s. 30-31.

Ali Suavi Efendi, hem rüşdiyenin hem de eski dinî eğitimin ürünü olan, mütevazı kökene sahip, tamamıyla farklı türden bir kişiydi. Taşradaki (ilkin Bursa'da, sonra Filibe'de) yeni rüşdiyelerde (ortaokul) hocalık yapmıştı.⁷⁴ Gittiği her yerde, camilerde verdiği vaaz ve konferanslarda hükümeti eleştiren ateşli bir baş belâsıydı. Konuşmaları, bir derece fanatik olmakla birlikte, siyasal ve şovenist bir ton taşıyordu. Ali Suavi, daha sonraları yerleşik geleneklere karşı çıkma yönündeki eğilimini baba etkisinden, Peygamber'in hayatına dair yaptığı araştırmadan ve adil olmayan taşra idaresi tecrübesinden aldığını belirtmişti.⁷⁵ Buna rağmen, en azından bir süre için aralarında Yeni Osmanlı grubu üyesi Ayetullah'ın büyükbabası Sami Paşa'nın da bulunduğu bazı önemli adamların himayesini kazanmıştı. Ali Suavi'ye hocalık bulan açıkça Sami Paşa'ydı ve Yeni Osmanlılar'la herhalde bu ilişki sayesinde bağ kurmuştu. Ali Suavi'nin Filibe'den İstanbul'a döndüğü 1865 ya da 1866 yılına kadar, Fransızca veya Batı hakkında bilgisi olup olmadığı belli değildir. İstanbul'a dönüşünde, camilerde ateşli vaazlar vermeyi sürdürdü ve bir gazetenin editörlüğünü yaptı. Onun *Muhbir*'i 1 Ocak 1867'de çıkmaya başlamıştı. Tahminen o tarihten önce İttifak-ı Hamiyet üyeleriyle ilişki kurmuştu.⁷⁶

Bu kadar çok sayıda parlak zekâyı barındıran bir örgütü bir araya getirmek ve üzerinde hepsinin uyuşabileceği bir eylem programı hazırlamak herhalde kolay olmamıştır. Söylendiğine göre, İttifak-ı Hamiyet'in tüzüğünü, diğer üyeler tarafından görevlendirilen Ayetullah hazırlayacaktı.⁷⁷ Gerçekten hazırlandığı varsayılsa bile, çağdaş tarihçiler böyle bir tüzüğün kopyasını bulamamışlardır. Genellikle, cemiyet modelinin Carbonari örgütünden alındığı ve cemiyet

74) Ali Suavi'nin kendi durum tespiti, ilk ifadesi dışında hayal ürünü olarak görünür: "Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu, Küçük Asya, Irak, Arabistan, Afrika ve Avrupa'yı baştan başa dolaşmış, İstanbul doğumlu Osmanlı-Müslümanı olan ben, bilim, din, insanlar ve olayları, beni hoca yapan bilgileri bizzat yerinde öğrendim": Ali Suavi, *A propos de l'Herzégovine* (Paris, 1875), önsöz. Ama Mekke'ye hacca gitmişe benzer.

75) Ali Suavi, "Yeni Osmanlılar Tarihi," *Ulûm*, 2:15 (1869), 892-932, akt. İsmail Hami Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü* (İstanbul, 1942), s. 9-11.

76) Gençliği hakkında: Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 466-467; *idem*, *Sarıklı İhtilâli Ali Suavi* (İstanbul, 1946), s. 7-21; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 40; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 224-225; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 66. *Muhbir*'in çıkış tarihi genellikle 1866 olarak gösterilir, ama İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C. I, s. 806, n. 49'da yukarıdaki tarihi verir.

77) Ebüzziya, "Yeni Osmanlılar," *Yeni Tasvir-i Efkar*, 20 Haziran 1909, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 415, n. 4. Ayetullah'ın Carbonari ve Polonya gizli dernekleri üzerine iki kitabı olduğu söylenir: Kaplan, *Namık Kemal*, s. 58.

üyelerinin diğer hücrelerdeki üyeleri tanımaması için tasarlanmış yedi kişilik gizli hücreler oluşturulduğu söylenir.⁷⁸ İttifak-ı Hamiyet'in amacı şu şekilde belirtilmiştir: Sultan Abdülaziz'e Bab-ı Âli ziyareti sırasında padişahın Peygamber'in Hırka-i Şerif odasında yemin etmesinin gerekeceği meşrutiyet yönetimini isteyen bir dilekçe sunmak.⁷⁹ Grup üyeleri, kişisel ya da genel sebeplerle ya da her iki sebeple mutlakiyet yönetimine ve özel olarak Âli ile Fuad'a (bu sırada Âli'nin Hariciye Nazırı olduğunun, Yeni Osmanlılar'ın Sadrazam Fuad'dan hiçbir zaman meslektaşları kadar nefret etmediklerinin ve Fuad'ın bazı noktalarda Yeni Osmanlılar'ın bakış açısına oldukça yakın durduğunun belirtilmesi gerekmeyle birlikte) kesin olarak karşılardı. Meşrutiyet dilekçesinin içerdiği düşünce, Âli ile Fuad'ın denetimine son vermek, belki de Abdülaziz'i tahttan indirebilmektir. Şiddete başvurulması da düşünülmüş olabilir. Zaten bu gizli cemiyet, bizzat padişahı öldürmeyi tasarlamakla da suçlanmıştır.⁸⁰ Eldeki zayıf kanıtlardan ortaya çıkan açık gerçek, grubun devrin hükümetine karşı muhalefette birleşmiş olduğu ve grup üyelerinin çoğunluğunun idarî otorite üzerinde bir tür meşrutî denetim kurulmasını istedikleridir. Ama ne tür bir meşrutiyetçilik istendiği tam belli değildir; gruptaki 245 üyenin 245 farklı 'meşrutiyetçiliği' temsil ettiği görüşü yanlış olmasa gerektir.⁸¹ Ali Suavi, devlet işlerinin Kur'an'daki topluma danışma öğretisine temellenmesi gerektiği tezine sadece Müslümanları dahil ettiği bildirilmekle birlikte, bir tür meşrutiyetçilik vaaz ediyordu.⁸² 1865-1867 yıllarında yeni şekillen-

78) Süleyman Paşa'nın oğlu, otuz beşinci hücrenin lideri olan babasının öteki otuz dört hücrenin liderlerini tanıdığını söylemesine rağmen: der. Süleyman Paşazade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s. 18- 19. Örgüt hakkında bilinenler, Carbonari locaları ve üyeliklere kabul edilen ilk grup arasında iyi bir karşılaştırma yapılmasına olanak vermez. Esin kaynağını pekâlâ Carbonari'nin torunu olan Mazzini'nin 'Genç İtalya'sı da sağlamış olabilir.

79) Bu amaç, İttifak-ı Hamiyet programının 1. maddesi olarak sunulur, L. Eroğlu, "Bizde siyasî cemiyet ve partilerin tarihçesi," *Aylık Ansiklopedisi*, 52 (1948), 1489'dan akt. Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 93. Burada sultana verilen dilekçenin tarihi, 1865'te 10 Haziran'a karşılık gelen 15 Muharrem olarak gösterilir ve bu şekilde öneriyi hazırlamak için yapılan pazar toplantısından (4 Haziran) sonraya fazla zaman bırakılmaz.

80) Namık Kemal'in oğlu, tahttan indirme ve Murad'ın tahta çıkarılması hakkındaki konuşmayı kaydeder: akt. *Namık Kemal*, C. I, s. 257; aynı şekilde aynı konuşmayı Şehzade Abdülhamid de kaydeder, akt. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 53. Abdülhamid suikastten de bahseder: *ibid.*, s. 54.

81) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 358, 363. Bu 245 rakamı Ebüzziya'dan çıkar, "Yeni Osmanlılar tarihi," *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1 Eylül 1909; krş. Kuntay, s. 358, n. 5.

82) Mortmann, *Stambul*, C. I, s. 225; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 66; Kuntay, *Sarıklı İhtilâlci*, s. 29-32.

miş olan grubun ne tür bir arayışa girdiğinin en iyi temsilcisi herhalde Namık Kemal'dir.

Namık Kemal hâlâ *Tasvir-i Efkâr*'ın editörlüğünü yapıyordu; henüz meşrutiyetçiliğin ya da siyasal reformculuğun sözcülüğünü üstlenmeye kalkışmıştı.⁸³ Hâlâ halkın genel kültür düzeyini yükseltmekle ilgiliydi. Başlıca makalelerinden birisi, kuvvetli biçimde daha sade ve açık, konuşulan dile daha yakın ve Türkçe dilbilgisiyle sözdizimi kurallarına uygun yazımı savunuyordu; yazılanların anlaşılabilmesi için anlam ve doğal ifade her şeyden önemliydi.⁸⁴ Diğer makaleleri, Osmanlıların büyüklük dönemlerindeki ilk gelişmelere işaret eden "Devr-i İstilâ"sı gibi tarihle ilgiliydi.⁸⁵ Yalnız Türkçe konuşulmasını vurgulamasıyla değil, aynı zamanda Osmanlı tarihine ilgi-si ve gururuyla, ayrıca 'anayurt' anlamına gelen *vatan* kelimesini sık sık kullanmasıyla da yurtseverlik kavramını aşulamakta çok şey yapmıştı. 'Vatan' kelimesi henüz tam duygusal içeriğine kavuşmamıştı, dar anlamıyla milliyetçi bir içerik de taşımıyordu, çünkü Namık Kemal, 'vatan' kelimesinin içine zaman zaman Rum Ortodoks halklarını da dahil edebiliyordu. Yine de bu kelime, anayurt adına kuvvetli bir gurura, gerçek bir yurtseverliğe ve milliyetçiliğin tohumlarına işaret etmekteydi.⁸⁶ Girit isyanı, Kemal'in başta ihtiyatlı biçimde, ama yurtsever ve isyan karşıtı bir tonla yorumlamaya başladığı bu duyguları belli ki derinleştirmişti.⁸⁷ Namık Kemal, bütün yazılarında halka duyduğu ilgiyi işliyordu ve bunu, halkın düşüncesini özgürce ifade etmesiyle, ilerleme ve refah özelemleriyle ilişkilendirerek Mısır ve Romanya'daki parlamenter yönetim deneylerine övgüsünde de göstermeye başlamıştı.⁸⁸

Yeni Osmanlı grubunun diğer üyeleri de kuşkusuz benzer görüşleri savunuyorlardı ve görüşlerini 1867 Mayıs'ından sonraki sürgün

83) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 58.

84) Özön, *Muası Edebiyatı Tarihi*, s. 581-582.

85) *Ibid.*, s. 452.

86) Terimi kullanımının örnekleri için Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 50-51, 55, 184 (1856 Hatt-ı Hümayunu'nda vatandaş biçiminde), 186, 291, s. 55'teki yorumunda Kuntay, vatan sözcüğünün Osmanlı dilinin eşğinde yüzyıllarca bekledikten sonra, Namık Kemal'in 3 Zilkade 1282 (20 Mart 1866) tarihli "Yangın" makalesinin başında yer alan beyitle birlikte girdiğini söyler. Bunun böyle olabilmesi güçtür, çünkü vatan sözcüğü yüzyılın ortasından beri kullanılmaktaydı; bkz. bölüm II, n. 15. Bu sözcüğü Şinasi de kullanmıştı: örneğin, *Tercüman-ı Ahval*'deki editör imzalı ilk amaç cümlesinde: Özön, *Muası Edebiyatı Tarihi*, s. 701.

87) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 59-60.

88) *Ibid.*, s. 59, 212, n. 25; Sungu, *Namık Kemal*, s. 6.

yazılarında hiçbir kısıtlama koymadan dile getirmişlerdi. Bununla birlikte, 1868'de ve daha sonraki yıllarda ifade edilen ve büyük ihtimalle sürgünde yaşamının etkilediği fikirleri, 1865 ve 1866 yıllarına kadar geri götürmek tehlikelidir. Eğer Yeni Osmanlılar'ın (o sırada muhtemelen İttifak-ı Hamiyet diye anılıyorlardı) sürgünden önce neyi savunduklarının oldukça kapsamlı bir ifadesi araştırılmak istenirse, bunun en iyi göstergesi, Namık Kemal'in 1867 Şubat ya da Mart ayında yazdığı bir makaledir.⁸⁹ Namık Kemal bu makalesinde, bir parti ya da cemiyetin üyesi olmakla gururlanır; ancak bu, bir tüzüğü ve başkanı bulunan, resmen örgütlü bir yapı değildir. Aslında, der Namık Kemal, kişi olarak bir lider yoktu. Üyeleri bir arada tutan şey 'fikir kardeşliği ve kalp yakınlığı'ydı. Bir değişiklik anlayışının ürünüydü onlar. Seyahat etme ve Batı eğitimi almış akrabalarıyla ilişkiye geçme avantajına sahip olmuşlardı.

Namık Kemal'in tahminine göre, ilerici liderlerin yüzde doksanı orduda, denizcilik hizmetlerinde, basın, tıp ve edebiyatta yer alıp çoğunluğu doğal olarak hükümet görevlerinde çalışanlardır. Namık Kemal bu genel tanımlamayı yaparak gizli İttifak-ı Hamiyet cemiyetinin varlığını saklamaya çalışmış olabilir. Ancak, 1867 yılı başlarında Namık Kemal'in tanımladığı türden gevşek bir ilericiler grubu bulunduğunu, İttifak-ı Hamiyet'in aslında Carbonari modelini benimsemiş olmasına rağmen ne katı bir örgütlenmeye, ne de güçlü bir liderliğe sahip olabileceğini düşünmek de akla yatkındır.

Namık Kemal'in bu ilerici grubun düşüncelerini tanımlayışından çıkarılacak sonuçlar üç genel kategoride toplanabilir. Birincisi, çoğu yönüyle zamanın önde gelen Tanzimat devlet adamlarının çabalarına yakın biçimde, eşitliğe ve Osmanlılığa yapılan vurgudur. Namık Kemal, Bab-ı Âli uyruğundaki herkesi Osmanlı olarak adlandırır, belirli gruplara tanınan özel ayrıcalıkları kınar ve haklarda olduğu kadar görevlerde de eşitlik ister. İmparatorluktaki bütün Hristiyanlar -*megale idea*'da ısrar eden Rumlar dışında- eşit kabul edilir. Ancak Namık Kemal, özellikle Hristiyanların zaten sahip ol-

89) Bu, anlaşılan zamanında yayınlanmamıştır. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 183-187, 290-291'de verilir. Gerçekte iki bölümün sırası değiştirilmiştir. Kuntay, Namık Kemal'in el yazısıyla yazılı bir belgeyi özel bir derlemeden temin etmişti. İstanbul'da haftalık olarak çıkan bir Fransız gazetesinin, *Gazette du Levant*, 19 Şubat, tahminen 1867, tarihli sayısındaki bir makaleye cevap olması düşünülmüştü.

dukaları ayrıcalıklara (kendi patriklerinden ve Avrupa devletlerinden gördükleri himaye, askerlik hizmetinden muafiyet ve Müslümanlar devlete hizmet ederlerken onların zenginleşme fırsatına sahip olmaları) çatar. Hristiyanların mahkemede tanıklık yapma ve mülk edinme konularındaki hukukî eksikliklerden olumsuz etkilendiklerini kabul eder, ama sahip oldukları ayrıcalıkların bu eksiklikleri fazlasıyla dengelediğini düşünür. Temel bağdaşmazlık olarak, Hristiyanların kendilerine ayrıcalık tanıyan yönetime tam bağlılık göstermedikleri halde, yine de daha fazla ayrıcalık talep etmelerini görür. Ama Hristiyanların, gerçek eşitliği, 'egemen bir ülke olmanın onuru ve unvanının boşluğu'na tercih edecekleri kanısındadır. Namık Kemal, milliyetçiliğin artan kuvvetinin bu şekilde yanlış kavranması hatasına düşen ilk kişi değildir. Onun Osmanlılığı da, açıkça, Müslümanların konumuna özel bir dikkat gösterilmesiyle bezenmişti.

Bu özel dikkat, Namık Kemal'in dile getirdiği (özellikle Osmanlıca olarak, Türkçe değil) yurtsever görüşleri tamamlar. Namık Kemal'in yurtseverliği bir ölçüde, Hristiyanların ordunun dışında tutulmasını, yüksek idarî görevlere gelme arzularını ve resmî Osmanlı üslûbuyla doğru biçimde yazma yetilerinin olmayışını suçlamasında yansımaktadır. Ayrıca, partisinin vatan uğruna büyük sınavlardan geçme isteğinde olduğu ve esin kaynağı olarak geçmişin Osmanlı kahramanlarına baktığı savında görülmektedir. Onun yurtseverliği, ayrılıkçılığı mahkûm etmesinde ve büyük devletlerin Osmanlıların işlerine karışmalarına karşı çıkmasında da oldukça açık biçimde görülmektedir.

Namık Kemal, eşitlik ve yurtseverlik fikirlerine ek olarak genel bir reform arzusunu da dile getirir. Belirli bir meşrutiyetçilik savunu yoktur ama, temsilciler meclisinin iyi bir şey olduğu ima edilir. Düşünce ve ifade özgürlüğüne duyulan ihtiyacı vurgular ve son olarak, Türkçe gazeteleri çıkaran ve ilerleme için edebî reformdan temel bir araç olarak yararlanan grup üyelerini över. Gerçekten de, o sırada Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr*'da, Ali Suavi'nin 1867 başında *Muhbir*'de yapmaya çalıştıkları bundan başka bir şey değildi. Değişmeye olumlu gözle bakan bir kamuoyu yaratmaya çalışıyorlardı. Çabalarının önemli sonuçları oldu, ama hâlâ yetersizdi bu sonuçlar. Fırtınalı bir günde Namık Kemal'in Ziya, Reşad ve Nuri'yle birlikte bir kayıkla Boğaz'ı geçmekte olduğu anlatılır. Reşad korkuyordur ve

Namık Kemal ona ölmekten mi korktuğunu sorar. Reşad, "Ölmekten korkmuyorum," diye cevaplar. "Ama kayık batarsa, korkarım benim kamuoyu hülyası da batar."⁹⁰

Buradaki gülünç abartmaya rağmen, Reşad'ın söylediklerinde önemli bir gerçek payı vardı. İstanbul'daki Yeni Osmanlılar kamuoyunu besletip büyütüyorlardı. 1867 başlarında, o günlerde Mısır hanedanındaki entrikaların sonucu olarak Yeni Osmanlı broşürcülüğünün ve siyasal ajitasyonunun ön cephesine mancınıkla atılmış olan Mısırlı prens Mustafa Fazıl Paşa'dan beklenmedik bir yardım gördüler.

* * *

Mustafa Fazıl, Mısır valisi İsmail Paşa'nın kardeşiydi. Zeki, Batılı eğitimin ürünü ve Fransızca'yı ana dili gibi konuşan Mustafa Fazıl, şişman olmasına rağmen oldukça heybetli bir yapıdaydı, yuvarlak yüzünü kızıla çalan saçları ve sakalı çevreliyordu. 1845'ten sonra, zamanının çoğunu Mısır'daki mülklerinden uzakta geçirdi ve İstanbul'da Osmanlı hükümetinde en yüksek makamlarda bulundu. 1860'lı yılların başlarında kısa süre Maarif ve Maliye nazırlıkları yaptı.⁹¹ Zaman zaman ileride sadrazam olabilme şansını gözetmekle birlikte, esas isteği Mısır hâkimi olarak kardeşi İsmail'in yerine geçmekti.

O zaman izlenen usule göre Mustafa Fazıl'ın sırası daha sonra geldiğinden böylesi bir değişikliğin gerçekleşmesi uzak ihtimaldi.⁹² Mısır hâkimleri soyunun kurucusu olan Mehmed Ali, 1841'de Sultan Abdülmecid'den aldığı bir fermanla Mısır valiliği unvanını kendi ailesindeki erkeklere aktarma hakkını elde etmişti. Bununla birlikte, verasetin babadan oğula değil, ailedeki en yaşlı erkekten en yaşlı erkeğe geçmesi koşulu vardı; bu demekti ki, unvan bir oğuldan çok amcaya, kardeşe ya da yeğene geçebilirdi.⁹³ Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim'in oğlu olan İsmail Paşa, 1863'te Mısır valiliğine geçtiği

90) *Ibid.*, C. I, s. 571, bunu Ali Ekrem [Bolayır], "Sahâyif-i hatırat, *Yeni Gün*, 24 Ocak 1920'den aktarır. Kesin tarih verilmez.

91) Hayatının biraz düzensiz bir kısa portresi için, Pâkalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, C. II, s. 3-65. Krş. ayrıca Edwin De Leon, "The Old Ottoman and the Young Turk," *Harper's*, 44 (1872), s. 612; Horace Rumbold, *Recollections of a Diplomatist* (Londra, 1902), C. II, s. 329, 331; Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien," s. 23.

92) Gerçekte Mustafa Fazıl, İsmail kendisinden çok yaşadığı için, hiçbir zaman onun yerine geçemeyecekti.

93) 1 Haziran 1841 tarihli ferman metni için bkz. Thomas Holland, *The Europe an Concert in the Eastern Question* (Londra, 1885), s. 110-114.

zaman, bir sonraki sırada İbrahim'in haremde kendisinden sadece birkaç ay sonra doğmuş, kardeşi Mustafa Fazıl bulunuyordu.⁹⁴ Mustafa Fazıl'dan sonraysa Mehmed Ali'nin dördüncü oğlu, yani gerçekte İsmail ile Mustafa Fazıl'ın amcası olan, ancak onlardan hemen sonra doğmuş Halim gelecekti. Buna rağmen, veraseti kendi oğluna geçirmek İsmail'in en büyük arzusuuydu. Bu arzu doğaldı ve İsmail, veraset sistemini ilk evlât usulüne uygun olarak değiştirmek isteyen ilk kişi değildi. Son seleflerinden ikisi de, boşa çıkmakla birlikte, aynıını yapmaya çalışmışlardı.⁹⁵ İsmail selefinin başaramadığını başarsa usul bozulacak ve hem Mustafa Fazıl hem de Halim veraset sırasından çıkarılacaklardı.

Halim, öykümüzün odağında yer almadığı için burada şöyle bir değinerek geçilebilir. 1865'in sonuna kadar İsmail'le arası oldukça iyi olan Halim, mülk ve tahminen veraset sorunları yüzünden İsmail'den kopmuştu. Yani Halim, ikisi arasında hiçbir yakınlık görülmemekle birlikte Mustafa Fazıl'la ittifak yapmaya itilmişti. Halim, Fransa ve İstanbul'a gitmişti, ama İsmail, Mustafa Fazıl ve Bab-ı Âli arasında ortaya çıkmış olan üç yanlı gerginliğin sürmesinde ancak bir faktör olarak önem taşıyabilir. Bu gerginliğe karışmış olan, Halim'in (Mustafa Fazıl'ın da karışmış olabileceği) İsmail'i öldürmek ve Suriye'de ayrı bir egemenlik alanı koparmak amacıyla isyan çıkarmak şeklinde olduğu iddia edilen planlarıydı. O'Reilly olayı diye bilinen en önemli gelişmeysen 1868'de gündeme geldi. Osmanlı ordusunda Hasan Bey ismiyle görev yapmış olan Eugene O'Reilly isimli bir serüvenci, Suriye'de Avrupa'nın parasal desteğiyle, muhtemelen de Halim ve Mustafa Fazıl'ın göz yummasıyla açıkça isyan tezgâhlıyordu.⁹⁶

Mustafa Fazıl, Halim'e kıyasla İsmail'in çok daha aktif bir muhalif idi ve Osmanlı başkentini önemli ölçüde etkileyebiliyordu. İsmail'i 1863'te veraset değişimini zorlamaktan alıkoyan, herhalde Mustafa Fazıl'ın İstanbul'da bulunuşuydu. İsmail ayrıca Mustafa'nın 1864'te

94) Normal sıraya göre onun yerine geçecek olan İsmail'in büyük kardeşi Ahmed, 1858'de esrarengiz bir tren kazasında ölmüştü. Kazayı İsmail'in planlamış olduğu şeklindeki yaygın kuşku vardı.

95) G. Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismail* (Roma, 1933), C. I, s. 205; Alexandre Holski, *Nubar-Pacha devant l'histoire* (Paris, 1886), s. 21-22.

96) W.B. Jerrold, *Egypt under Ismail Pacha* (Londra, 1879), s. 83-102; Douin, *Khédive Ismail*, C. I, s. 209-213, ve C. II, s. 86-96; Jacob M. Landau, *Parliament and Parties in Egypt* (Tel Aviv, 1953), s. 77-80; W. Gifford Palgrave'dan Lyons'a, gizli, Constantinople, 18 Haziran 1867, bu Lyons'dan Stanley'e, çok gizli, 19 Haziran 1867, FO 78/1961'e ilişiktir. O'Reilly bir zamanlar Fuad Paşa'nın gözde bir yaveriydi: *Levant Herald*, 30 Kasım 1875.

III. Napoléon'u ziyaret edişinden ve sadrazam olabilme şansından yararlanmaktaydı.⁹⁷ İstanbul'da geçerli olan iki etken de İsmail'in avantajına işlemekteydi. Bunlardan birisi, Sultan Abdülaziz'in de tıpkı İsmail gibi kendi büyük oğlu lehinde bir veraset değişikliği gerçekleştirme isteğini taşımasıydı.⁹⁸ Yani padişah, Mısır'daki vassalının, halkın tepkilerini sınamakta kobay işlevi görmesinden memnun olurdu. Diğer etken, Sadrazam Fuad Paşa ile Mustafa Fazıl arasında gelişen düşmanlıktı. Bu iki kişi arasındaki soğukluğun geçmişinin, Fuad'ın İbrahim'in mülkünü Mustafa Fazıl ve iki kardeşi arasında paylaştırmakla görevlendirildiği zamana dayandığı söylenir. Ancak bu soğukluk, 1862-1866 yılları arasında malî reformlar ve Osmanlı bütçesi konularında kavga ettikleri, yani Fuad Sadrazam, Mustafa Fazıl ise Maliye Nazırı, sonra yurt dışında Paris'te gönüllü sürgün ve sonra özel bir hazine kurulunda başkanlık (Hazâin Meclisi Reisi) yapmak üzere tekrar İstanbul'da bulunduğu zamanlar şiddetlenmişti. 1866 başlarında ikisinin de Sultan Abdülaziz'in gözünde diğerine leke sürmenin yollarını aramasıyla kopuş kesinleşti. Mısırlı, giderek daha çok Osmanlı nazırları aleyhinde konuşmaya başladı ve Mustafa Fazıl bunun üzerine hazine kurulundan uzaklaştırıldı. Onun hükümete yönelik sürekli eleştirileri, İstanbul'da hükümeti eleştiren imzasız mektupların dağıtılmasıyla şu ya da bu şekilde bir ilgisinin bulunduğu kuşkusuna yol açmıştı. Sonuçta, Mustafa Fazıl'dan ülkeyi terk etmesi istendi. Mustafa Fazıl, 4 Nisan 1866'da Paris'e hareket etti ve oradaki yarı zoraki sürgününde büyük serveti sayesinde rahat bir hayat sürdü.⁹⁹

Mustafa Fazıl'ın sürgününde İsmail'in katkısı olsun olmasın, İsmail'in esas rakibinin başkentten uzaklaşmış olduğu bir gerçektir. İsmail bir ay geçmeden İstanbul'a geldi ve hemen Abdülaziz'i, Mısır valiliğindeki veraset düzenini değiştirme tasarısını onaylamaya ikna etti. İsmail'in her yarar sağlayışında âdet haline getirdiği gibi, başkentteki nüfuzlu çevrelere avuç avuç para saçtığı yaygın bir kanıdır. Ama

97) Douin, *Khédive Ismail*, C. I, s. 206, 211-212.

98) Osmanlı tahtına geçiş, gelenek gereği, 1617'den beri zorunlu olarak babadan oğula değil, ailenin doğrudan en yaşlı erkeğine geçmesi şeklindeydi. Bkz. bölüm VIII, Abdülaziz'in veraset usulünü değiştirme yönündeki başka planları üzerine.

99) Ebüzziya Tevfik, "Yeni Osmanlıların sebebi zuhuru," *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs 1909, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 311, n. 1; İnal, *Son Sadrâzamlar*, C. II, s. 173-174; Melek Hanım, *Six Years*, s. 98-99; Frederick Millingen, *La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz* (Paris, 1868), s. 279, 340-343; Vicomte de la Jonquière, *Histoire de l'Empire ottomane* (Paris, 1914), C. II, s. 24-25; Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien," s. 23-24; Douin, *Khédive Ismail*, C. I, s. 213-214.

Abdülaziz, en azından kendi çabalarına emsal oluştursun diye veraset değişikliğini isterdi. Anlaşılması daha güç olan, buna Fuad'ın razı oluşudur. Fuad para teklifi almış olabilir; Mustafa Fazıl'la kavgasının sonucunda İsmail'in lehine değişime yatkınlık duymuş da olabilir. Bazıları, onu Abdülaziz'in genç oğluna veraset kapısını açmak ve imparatorlukta kendisinin üstlenebileceği bir naiplik kurumu için İsmail'in tasarısını desteklemekle suçlamışlardır.¹⁰⁰ Bütün bunlar, Fuad'ın Âli'yle paylaştığı imparatorluğu bir arada tutmak ve İsmail'e diğer eyalet valileri gibi davranmak şeklindeki herkesin bildiği arzusu ile 1865'te veraset değişikliğine karşı çıkışı göz önüne alındığında, tuhaf gelmektedir.¹⁰¹ Yine de, 27 Mayıs 1866 tarihli ferman, aynı soydan mirasçıların rekabetini kaldırarak eyaletin refah ve istikrara kavuşmasına yardım etme, ayrıca Abdülaziz'in fermanın girişinde İsmail'e söylediği gibi, "sizin bu amaç için gösterdiğiniz çabaların tam kapsamını takdir etme" gerekçeleriyle, Mısır'daki veraset düzenini babadan en büyük oğula geçmek üzere resmen değiştiriyordu.¹⁰² Bu çabalar Mısır hazinesinin İstanbul'a iki kat fazla yıllık haraç ödemesine mal olduğu gibi, İsmail'in kesesini de hayli hafifletmiş olmalı. Fuad'ın bu olaydaki rolü ne olursa olsun, bir hafta içinde üç yıldır sürdürmekte olduğu sadrazamlıktan düşmüştü. Kendi aleyhine çalışan başka devlet adamlarının varlığına rağmen, düşüşü ironik biçimde saraydaki Mısır etkisiyle bağlantılı oldu: Fuad, İsmail'in padişaha dolaylı biçimde yaklaşmasına çok elverişli bir fırsat olacağı gerekçesiyle, Abdülaziz'in İsmail'in kızı Tevhide'yi zevcesi yapma arzusuna karşı çıkmış-

100) Krş. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 45, bu A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s.52, tarafından kabul gördür. Millingen, *La Turquie*, s. 337, 340-343'de Fuad'ı suçlar ve o sıralarda İstanbul'da yaygın olan raporlarda bu görüşü doğrular; Morris'den Hunter'a, No: 117, 3 Temmuz 1865, USNA, Turkey 18; Morris'den Seward'a, No: 153, 22 Mayıs 1866, USNA, Turkey 19; ve Fransızca yazışmalar, akt. Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien," s. 24-25, n. 9.

101) Douin, *Khédive Ismail*, C. I, s. 6, 206-207. Krş. Bölüm V, Fuad'ın 1863'deki Mısır gezisi üzerine.

102) Ferman metni için bkz. Holland, *European Concert*, s. 114-116; Douin, *Khédive Ismail*, C. I, s. 218-220.

103) Osmanlı tarihçileri bunu genellikle 'küçük bir kâğıt yanlışlığı' olayı olarak anlatırlar. Fuad'ın aşk izdivacına itirazı küçük bir kâğıda yazılmış ve Abdülaziz'e okumak yerine, ona ileten baş mabeynciye verilmişti. Sultan incinmiş, Fuad görevinden alınmış, ama evlilik planları da bozulmuştu. Krş. Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şûnat*, s. 36-37; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s. 166-170; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 108; Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, s. 677; Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 89; Douin, *Khédive Ismail*, C. I, s. 229-231. Fuad'ın azledilişinin farklı yorumları için bkz. Millingen, *La Turquie*, s. 352-354; ve Morris'den Seward'a, No: 157, 8 Haziran 1866, USNA, Turkey 19.

tı.¹⁰³ Ne var ki İsmail'in ayrıcalıklarına bir zarar gelmedi; aslında erte-
si yıl, hidiv unvanı (sadrızamlık rütbesi) verilmesiyle, iç kanunlar çı-
karıp siyasal olmayan antlaşmaları görüşmekte geniş haklar tanınma-
sıyla ayrıcalıkları çoğalmış oluyordu.¹⁰⁴

1866 fermanı Mustafa Fazıl açısından Mısır hâkimi olma umu-
dunu bir çırpıda sildiren gerçek bir darbe oldu. Mustafa Fazıl'ı Os-
manlı nazırlarına karşı güçlü bir ajitasyon yürütmeye sevk eden ve
bu şekilde Yeni Osmanlılar kampına yaklaştıran etken, kuşkusuz
Fuad'la olan kişisel sürtüşmesinden ziyade bu veraset sorunu-
du. Onun İstanbul'dan ayrılmadan önce Yeni Osmanlılar'la ne kadar sı-
kı bir ilişki içinde olduğunu söylemek güçtür. Üstelik, 1866 yaz ve
sonbahar ayları ile 1866-1867 kışı boyunca Paris'teki Mısır pren-
siyle İstanbul'daki genç entelektüeller arasında nasıl bir ilişki süre-
bileceği de açık değildir. Bu dönem, Osmanlı hükümetinin, I.
Charles'ı özerk Romanya monarkı olarak tanıma, liderleri Yuna-
nistan'la birleştiğini ilan eden Rum isyanıyla uğraşma, Sırpların
son Osmanlı garnizonlarından kurtulma ajitasyonlarıyla baş etme
ve İsmail'in daha çok bağımsızlık tasarısını yolundan saptırma so-
runlarını yaşadığı bir dönemdi. Yeni Osmanlılar bu koşullarda,
tahminen, yavaş yavaş zayıflayan Osmanlı idaresinin, Mustafa Fa-
zıl gibi, sürgün edilmesiyle ünü kesinlikle artmış olan çok önemli
bir muhalifine sıcak ilgi gösterdiler. Mustafa Fazıl'ın Yeni Osman-
lılar'la, filizlenen hareketin kenarlarında karanlık bir rol oynayan
Paris ve İstanbul'daki Fransız gazeteciler aracılığıyla ilişkiye geç-
miş olması da pekâlâ mümkündü.

Nasıl olursa olsun, 1867 Ocak ayının sonunda İstanbul'dan gön-
derilen bir mektupta Mustafa Fazıl'dan *Jön Türk* partisinin başı olarak
söz ediliyordu. Bunun göstergesi, Mustafa Fazıl'ın en azından birkaç
haftadır o partinin önderi olduğuna inanılmasıydı. Dahası, Mustafa
Fazıl'ın imparatorluğun tehlikeli durumu üzerine padişaha bir muh-
tırta gönderdiği ve sonraki bir muhtırada da kendi reorganizasyon

104) 8 Haziran 1867 tarihli ferman için bkz. Holland, *European Concert*, s. 116-118. İs-
mail'in 1867 ilkbaharında, Bab-ı Âli'nin başı Girit ve Sırbistan olayları ve Yeni Osmanlı-
lar'ın saldırılarıyla uğrumaktayken, yeni imtiyazlar sağlama kampanyası hakkında bkz.
Lyons'dan Stanley'e mektuplar, No: 77, gizli, 26 Şubat 1867; No: 95, 13 Mart 1867; No:
97, 19 Mart 1867; No:106, 26 Mart 1867, bunların hepsi FO 78/1958'dedir, ve daha faz-
lası No: 242, 13 Haziran 1867; No: 243, gizli, 13 Haziran 1867; ve No: 269, 19 Haziran
1867, FO 78/1961'dedir.

planını ortaya koyacağı söylenmekteydi.¹⁰⁵ Sonra, Mustafa Fazıl'ın Brüksel'deki *Le Nord* gazetesine hitaben yazılmış 5 Şubat 1867 tarihli bir mektubu, gazetede 7 Şubat'ta yayınlandı. Kendini *Jeune Turquie* temsilcisi olarak ilan ettiği mektubunda Mustafa Fazıl, malî çıkar sağlamakla ilgilendiği suçlamalarına karşı savunmasından sonra şöyle diyordu: "Genelin refahını kişisel çıkarının önüne koymak için insanın Müslüman, Katolik ya da Ortodoks olması gerekmez. Bunun için ilerici biri ya da iyi bir yurtsever (bir ve aynı şey) olmak yeterlidir. En azından Sir, benim temsil etme onurunu taşıdığım *Jeune Turquie* partisinin içten inancı böyledir. Bu parti ne kaderciliğin tevekkülünü bilir, ne de cesaretsizliğin teslimiyetçiliğini. Girit ayaklanması ile bazı çevrelerce bize vad edilen diğer sorunlar, tarafımızdan, reform projelerini yerine getirmede düşüncenin, tecrübenin ve sıkıntı çekmenin olgunlaştırdığı sarsılmaz bir kararlılıkla karşılanacaktır."¹⁰⁶

Mustafa Fazıl'ın kendisini İttifak-ı Hamiyet'in (ki onun hakkında bilgisi hem olabilir hem de olmayabilirdi), ya da alışılmış gevşek anlamıyla liberal eğilimlere sahip reformcular için kullanılan amorf bir terim olan *Jeune Turquie*'ün temsilcisi ilan etmeyi tasarlayıp tasarlamadığı açık değildir. Onun bu açıklamayı kendi inisiyatifiyle mi yaptığı, yoksa Paris'te ilişki kurabileceği Avrupalı entrikacılar ve gazeteciler tarafından mı ikna edildiği de açık değildir.¹⁰⁷ Nasıl olursa olsun, bu hareketi, ona Mısır tahtını vermeyi reddetmiş Osmanlı idaresini devirmeye çalışma amacına hizmet edecekti: Avrupa'daki liberal duygulara seslenip Âli ile Fuad'ı sıkıştıracaktı ve belki İstanbul'daki Yeni Osmanlı gazetecileri kendi safına çekebilirdi. Aynı düşünceler, Mustafa Fazıl'ın Sultan Abdülaziz'e Paris'ten yazdığı daha ünlü ve uzun açık mektubu için de geçerlidir. Bunda da, Mustafa Fazıl'ın inisiyatif kullanıp kullanmadığı ya da gerçekten mektubun asıl

105) *Journal des débats*, 6 Şubat 1867, 25 Ocak 1867 tarihli Konstantinopolis'den mektup. Bu, Mustafa Fazıl'ın Abdülaziz'e yazdığı mektubun oldukça doğru bir tanımıdır, bkz. aşağısı. Krş. ayrıca *Le Nord* (Brüksel), 9 Şubat 1867, aynı mektup için.

106) *Le Nord*, Perşembe, 7 Şubat 1867. Gazete Brüksel'de çıkmakla birlikte, yazı işleri bürosu Paris'te, M. Théophile Franceshi'nin sorumluluğundaydı. *Le Nord* genelde Rus hükümetinin organı olarak tanınıyordu, Yakın Doğu mektuplarının çoğu, editörün yorumu gibi, Türk karşıtıydı. Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien," s. 25'de Mustafa Fazıl'a Jön Türklerin 'büyük bir kısmı'nı temsil ettiğini söyleten mektubun eksik bir kopyasını aktarır.

107) Örneğin bu, ertesi yıl Paris'te Yeni Osmanlılarla ilişki kuran Léon Cahun'un düşüncesidir: der. Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud, *Histoire générale*, C. XI (Paris, 1899), s. 547.

veya tek yazarı olup olmadığı sorulabilir.¹⁰⁸ Ancak, bu mektubun Mustafa Fazıl'ın ileri fikirlerini temsil ettiği ve aynı şekilde kişisel amaçlarına hizmet ettiği kuşkusuzdu.

Orijinali Fransızca olarak yazılmış mektup, *Lettre adressée a Sa Majesté le Sultan* (Haşmetlû Sultan'a Açık Mektup), Osmanlı İmparatorluğu'nu çevreleyen kötülükler ile tehlikeleri kuvvetli bir dille ortaya koyan, meşrutî ve eşitlikçi nitelikte öneriler getiren oldukça uzun bir belgeydi.¹⁰⁹ Mektubun tamamı, Abdülaziz'e imparatorluğunun yeniden doğuşunda önderliği ele alması etrafında dönen duygu-

108) Örneğin *Diplomatic Review* (24 Temmuz 1876), "Reform in Turkey" konulu bir makalede (s. 159), mektubu Mustafa Fazıl'ı sadrazamlığa getirip ondan para sağlamayı uman entrikacıların yazdığını söyler ve sonra da, mektubun yazarı olarak, o sırada Paris'te çalışan Eflaklı gazeteci Gregory Ganesco'nun adını verir. *Diplomatic Review*, David Urquhart'ın tutucu Türk yanlısı ilkelerine sadık bir organdı ve söyledikleri kuşkulu olabilir. Ganesco hakkında bkz. Jules Hansen, *Les coulisses de la diplomatie* (Paris, 1880), s. 319. Mustafa Fazıl'ın Mısır tahtına çıkma iddialarını, en azından 1869'da başka bir Eflaklı gazeteci daha destekliyordu –*La Turquie* editörü, Mons. N. Bordeano. Ancak *La Turquie* genelde o günkü Osmanlı idaresinin görüşlerine yakınlık duyan yarı-resmi bir gazete olduğu için, sadece İsmail'e karşı resmi düşmanlığın olduğu bir dönemi yansıtıyor olabilir. Krş. *Levant Times*, 28 Eylül 1869. Ayrıca İstanbul'daki *Courrier d'Orient* editörü olan Jean Piétri ile Mustafa Fazıl arasındaki ilişkilerden kuşkulunmak da mümkündür. İkisinin fikirleri çakışır görünüyordu ve Mustafa Fazıl, 1867'de Ziya ve Namık Kemal'e Jean Piétri aracılığıyla ilişki kurmuştu.

109) Mustafa Fazıl'ın mektubunun -kesin metni değilse bile- varlığı ile içeriği 25 Ocak 1867'de İstanbul'da bilindiği için, 1866'da yazılmış olması mümkündür. Ancak yazar, açıkça 1866'da basıldığı belirlenebilecek bir kopya bulamamıştır. Bibliothèque Nationale, *Lettre adressée à Sa Majesté le Sultan par S. A. le Prince Mustapha-Fazil Pacha*'daki (Paris, Imp. Ch. Schiller, 16 s.) en eski kopyanın yayım tarihi yoktur, ama 'emanete yasal kayıt' damgasının tarihi 1867'dir. 26 Mart 1867 tarihli *Journal des débats*'nın 'Fransızca broşür biçiminde yeni yayınlanmış' Mustafa Fazıl'ın mektubu olarak değiştiği kitabın bu olması mümkündür. Aynı başlığı taşıyan Fransızca bir basımın kopyaları İstanbul'da 20 Mart 1867'den önce dağıtılıyordu. Bu baskı, 11 s., yayımcı, yer ya da tarih ismi vermez; bu basım yabancı postaneler aracılığıyla Paris'ten gönderilmiş ya da İstanbul'da basılmış olabilir. Britanya Büyükelçisi Lyons, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektuba bu basımın bir kopyasını eklemişti, No: 101, 20 Mart 1867, FO 78/1958; FO 195/893'te sayfa kenarları hâlâ açılmamış biçimde başka bir kopya vardır. Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien," s. 25'de, mektubun Fransa'da da 24 Mart 1867 tarihli *Liberté*'de -bir Paris gazetesi- yayımlandığını bildirir. Colombe, tuhaf biçimde makalesini 29-38'nci sayfalarında yeniden aktardığı belgenin pek çok kopyasından hangisi olduğunu söylemez, ama özel olarak belirttiği tek yayın *Liberté* olduğu için, metni büyük olasılıkla o kaynaktan almıştır. Colombe, 24 Mart'tan önce III. Napoléon'a ve onun dışişleri bakanına gönderilen basılı kopyalara dolaylı olarak değinir, ama tam olarak aktarmaz. Yazılış tarzı, büyük harf kullanılması ve noktalamada (baskı hatalarından başka) çok küçük değişiklikler dışında, bütün bu baskılar güvenle yararlanılacak kadar birbirine yakındır. 1897 Kahire basımı mektubun tarihini hem başlıkta, hem de metnin sonunda 1866 olarak verir, ama kanıt göstermez. Türkiye'de 1867 yılındaki çeviri ve yayınlarda olduğu gibi bu ve daha sonraki yeniden basımlar üzerine bkz. aşağıdaki tartışma ve ona ek notlar. Eğer Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 108, n.29'da aktarılan Ebüzziya'nın tarihi doğruysa, 1 Zilkade 1283'de (7 Mart 1867) çevrildiği için Türkçe çevirisi *Liberté* versiyonundan yapılmış olamaz.

sal bir çağrı (Mazzini'nin Piemonte kralı Carlo Alberto'ya 1831 yılındaki etkili mektubunu hatırlatan bir çağrı) biçiminde kaleme alınmıştı. Mektup, daha sonraki kısımlarında zaman zaman aktarılacak olup Osmanlı reformcularının akıllarından çıkmayan bir cümleyle başlıyordu: "Hünkârım, şehzadelerin sarayına en güç giren şey, gerçektir." Bu cümleyi o anki kötü durumun bir panoraması izliyordu: Türk mertliğinin azalması ve nüfusun gerilemesi, ahlâki yozlaşma ve moral çöküş, entelektüel durgunluk, yeterince kontrol altına alınmayan katı memurların adaletsizlikleri ve zorla para toplamaları, hazine krizi ve genel olarak sınaî, tarımsal ve ticarî alanlarda gelişememe. "Bu olumsuzluklar," diyordu Mustafa Fazıl, "Müslümanların omuzlarında, en az imparatorluktaki Hristiyanların omuzlarındaki kadar ağır yüklerdi, çünkü Müslümanların dışardan kendilerinin imdadına yetişecek büyük devletleri yoktu." Ama imparatorluktaki temel ayrılık dinî çizgilerde değil, güç doğrultusunda idi. "Her mezhepten uyruklarınız iki sınıfa bölünmüştür: sınırsızca baskı yapanlar ile acımasızca ezilenler." Bütün bu kötülüklerin kökeni, zamanında iyi işlemiş olan ama artık sadece 'zorbalık, cehalet, sefalet ve ahlâk bozukluğu' üreten, çağı geçmiş siyasal sistemdi. Bunun sorumlusu İslâmiyet değildi; Hristiyanlıktan daha kadercisi değildi İslâm. Mustafa Fazıl, radikal değişiklik gereğini belirterek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu iki kez 1789 öncesi Fransa'yla karşılaştırmaktaydı.

Bu yüzden çare, reform yapılmış bir siyasal sistemdi. "Hünkârım, bu düzeni değiştirerek imparatorluğu kurtarın! Anayasa getirerek kurtarın!" Mustafa Fazıl, kendisi ile arkadaşlarının üzerinde çalıştıklarını ve daha sonra ileteceklerini söylediği meşrutiyet projesinin ayrıntılarına girmiyordu.¹¹⁰ Ama delegelerinin ulusal meclisi oluşturacağı serbestçe seçilmiş vilayet meclisleri öneriyordu. Anayasa, Müslümanlar ile Hristiyanların tam eşitliğinin yanı sıra kişi haklarını da güvenceye alacaktı. Monarkın yetkileri ancak hata yaptığında ya da aşırılıklara kaçtığında sınırlanacaktı. Anayasanın meyvesi özgürlük ve kişisel inisiyatifin restorasyonu olacak, bu da kültür ve ekonominin gelişmesi için gerekli atmosferi doğuracaktı. Bundan başka anayasa, dış müdahale gerekçelerini ortadan kaldırarak imparatorluğu uluslararası alanda da kuvvetlendirecek, Avrupa kamuyunu Türk tarafına çekecekti. Mustafa Fazıl, on dokuzuncu yüzyıl ortalarında

110) Yazar, Mustafa Fazıl'ın böyle bir taslak sunup sunmadığını bilmiyor. Peki, o zaman dostları kimdi?

Türklerin gözüne oldukça cazip görünen İtalya örneğini aktararak, kralın tanıdığı 1848 yılındaki liberal Piemonte anayasasının ulusal yeniden doğuş yolunda ilk adım olduğuna işaret ediyordu. Ayrıca mektupta laikleşme yönünde, imayla yetinmeyen sözler vardı: “Din ruhları yönetir ve gelecek hayatı gösterir,” der Mısırlı prens, “ama insanların haklarını düzenlemez. Din, ebedî doğruların yüce ege-menliğini gözetmelidir.” Siyasal reformlar bağıllığı, ahlâkı, kültürü, ekonomiyi ve askerî gücü yeniden doğuracaktı. Türklerin önünde Avrupa ülkelerinin (hatta Mısır, Tunus, Boğdan, Eflak ve Sırbistan'daki parlamenter adımların) örnekleri vardı. Gelgelelim zaman dardı ve Müslümanların sabırları taşıyordu.

Yüzeysel yanlarına ve bazen uygun düşmeyen tarihsel örneklerine rağmen mektup, genelde büyük bir etki yapmış gibidir. Aslında, kırk yılı aşan bir dönem boyunca, siyasal ajitasyona her yeniden başlanışın-da, basın özgürlüğüne her izin verilisinde atıfta bulunulup yeniden basılan, Türk özgürlüğünün önemli belgelerinden birisi haline gelmişti bu mektup.¹¹¹ Dikkat çekmesi bir ölçüde kuşkusuz yurtsever, hatta hafif milliyetçi ton taşımasında yatar. Mektup Osmanlı geçmişindeki ve Türk karakterindeki gururu sergiliyor, 1453 zaferini övüyor, Bizanslılar ile fethedilmiş halkların ahlâki karakterlerini açık açık kötülüyordu. Aslında mektubun bu yönü, bütün Osmanlıların eşitliğine ve reformlar gereğine yaptığı vurgu gibi, Namık Kemal'in biraz yukarıda aktarılan duygularıyla paralellik taşımaktadır.¹¹² Ama meşrutiyet ve özgürlük

111) Mustafa Fazıl'ın mektubu Aralık 1876 ya da Ocak 1877'de, yani ilk Osmanlı anayasasının ilan edildiği dönemde, İstanbul gazetesi *İstikbal* tarafından tekrar basılmıştı. Sultan Abdülhamid, baş kâtibinin nitelendirdiği gibi 'ünlü mektup'tan açıkça korkuyordu ve yayımlanmasından dolayı yakınmıştı: Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s. 125. Bu, yazarın bildiği kadarıyla, mektubun başkentte açık olarak ilk kez yayınlanışydı. 1897'de, Genç Türklerin ajitasyonu kuvvetli olduğu zaman, mektup -elbette hâlâ imparatorluğun bir parçası olmakla birlikte Britanya'nın denetimi altında bulunan- Kahire'de yayınlanmıştı: *Lettre adressée [sic] au feu Sultan Abdul Aziz par le feu Prince Moustapha Fazıl Pacha*, 1866 (Kahire, A. Costagliola, 1897), geçtiği her yerde özgürlük ve anayasa sözcüklerini italik harflerle basar. Jön Türk devriminden hemen sonray-sa mektup, başkentte şu adlarla açık açık en az dört kez tekrar basılmıştı: *Bir Eser-i Siya-sî* (İstanbul, Edep Matbaası, 1326); *Parisden Bir Mektub* (İstanbul, Artin Asadoryan Matbaası, 1326); *Bir Padişaha Bir Mektub* (Türk Matbaası, 1327), bu Enver Koray, *Türkiye Tarihi Yayınları Bibliyografyası* (Ankara, 1952), No: 775'de kaydedilir; ve Ebüzziya Tevfik'in "Yeni Osmanlılar'ın sebebi zuhuru," *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs-7 Haziran 1909'da dizi biçiminde, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 286, n. 7. Yazar, bu dört örnekten yalnızca ilk ikisini görmüştür.

112) En azından yakın zamanların bir araştırmacısı, anlaşılan kısmen mektubun aslının Türkçe yazıldığı biçimindeki yanlış düşünce üzerine temellenmekle birlikte, Mustafa Fazıl'ın mektubunu Namık Kemal'in düzenlediğinin söylendiğini bildirir: Şiddi q al-Damlûji, *Midhat Basha* (Bağdat, 1952-1953), s. 19, n. 1.

çağrılarında Mustafa Fazıl, sürgün rahatlığı içinde, hâlâ İstanbul'da olan Namık Kemal'den çok daha cesaretli davranıyordu.

* * *

Mustafa Fazıl'ın iki mektubunun İstanbul'da öğrenilmesi, Yeni Osmanlılar ile hükümeti eleştiren oldukça geniş bir kesim arasında memnunlukla karşılanmaya elverişli bir sırada oldu. O anki atmosfer, bir ölçüde, *Courrier d'Orient* editörü ve Mustafa Fazıl'la doğrudan ilişkisi içinde olması muhtemel Jean Piétri'nin çalışmasının sonucuydu. *Courrier d'Orient* daha 1867 başlarında, (Mustafa Fazıl'ın) *Jeune Turquie* partisinin plan ve umutlarını yansıtmakta olduğu, Hristiyanlar gibi Müslümanların da serbest seçimler temelindeki ulusal bir meclisin toplantıya çağırılması gerekliliğini onayladığı bildirilmişti.¹¹³ Türkçe ama Ermenice harflerle yayımlanan bir İstanbul dergisi olan *Mecmua-i Havadis*, Şubat ayı başlarında, Türkiye'nin kendi sorunlarını Hristiyanların kurtuluşunu sağlayarak ve Hristiyan-Müslüman uyumunu yeniden gerçekleştirip çözeceğini iddia ediyordu.¹¹⁴ Bunu, 12 Şubat tarihli, ülkeyi dış müdahalelerden kurtarmak ve ekonomik düzeyi yükseltmek için Türkiye'de meşrutî ve eşitlikçi bir rejim gerekliliğini ileri süren bir mektup ya da broşürün dağıtılması izledi. Onun yazarı, Mısır'daki yönetici aileyle akrabalığı bulunan, daha önce Atina ile St. Petersburg'ta Osmanlı büyükelçiliği yapmış başka bir Mısırlı, Halil Şerif Paşa'ydı. Halil Şerif Paşa, eğitimi ve beğenileri, erdemleri ve kusurlarıyla hemen hemen tam bir Batılıydı; büyük bir kumarbaz ve sarhoş, Courbet'nin çıplak tablolarının meraklısı zeki bir adam ve li-

113) *Journal des débats*, 6 Şubat 1867, 25 Ocak tarihinde Konstantinopolis'ten gönderilmiş mektup; ve 31 Ocak 1867, 29 Ocak tarihinde Konstantinopolis'ten çekilmiş telgraf. Krş. *Le Nord*, 9 Şubat 1867. Jean Piétri ("Giampietri" olarak da söylenir), bir Fransız, *Presse d'Orient*'i, Fransız kurucusu M. Baligot de Beyne adına çıkarmıştı. Mardin, *Genesis*, s. 33, *Courrier*'deki asıl söylenişin "Giampietry" olduğunu belirtir. *Presse d'Orient* gazetesi 1859'da Beylikler ve Süveyş Kanalı sorunlarındaki Fransız yanlılığı sebebiyle kapatılmış olmakla birlikte, 1860 sonu ya da 1861 başında Jean Piétri tarafından yeni bir isim altında, *Courrier d'Orient*, yeniden çıkarılmıştı: Perrot, *Souvenirs d'un voyage*, s. 16-20. Perrot, Trabzon ve Bükreş'ten İskenderiye'ye kadar okuduğunu ileri sürdüğü *Courrier*'nin hem bağımsız ruhunu hem de Fransızlığını över.

114) *Journal des débats*, 11 Şubat 1867.

115) Halil Şerif hakkında bkz. Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 313-314; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 329-335; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 49 ve 53-54; Rumbold, *Recollections*, C. II, s. 332; Frédéric Lolilée, *Les femmes du second empire* (Paris, 1906), s. 81-86; Elliot'tan Derby'ye, gizli, No: 404, 30 Temmuz 1875, FO 78/2384. Halil Şerif'in anısı, akt. Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. I, s. 231. Yazar bir kopyasını görmemiştir ve Engelhardt onun yayınlanmadığını söyler. Buna yine şu eserlerde de değinilir: Bernhard Stern, *Jungtürken und Verschwörer*, 2. basım. (Leipzig, 1901), s. 120-121, ve Soubhy Noury, *Le régime représentatif en Turquie* (Paris, 1914), s. 62-63.

beral olarak ün yapmıştı.¹¹⁵ Tahminen, daha sonra kızıyla evlendiği Mustafa Fazıl'la ilişki içindeydi. Broşürün çıkışından bir gün önce, 11 Şubat'ta, Yeni Osmanlılar'ın nefret ettikleri düşmanları Âli Paşa sadrazamlığa atanmıştı. Fransızlar ve Ruslar reformlar hakkındaki görüşleriyle Bab-ı Âli'yi bombardıman ederlerken, Sırp kalelerinin boşaltılması beklenmekteydi ve Girit isyanı, Osmanlı Rumlarında sempati, Müslümanlardaysa düşmanlık duygularını harekete geçirmişti.¹¹⁶

Mustafa Fazıl'ın *Le Nord*'a yazdığı ve İstanbul basınına sırayla dolaşmaya başlayan mektubu bu atmosfere rastladı. Görünüşte ilkin *Courrier d'Orient*'te basılmış mektup, 21 Şubat 1867'de Âli Suavi'nin gazetesini *Muhbir*'de de çevrilmişti. İki gün sonra Namık Kemal, övücü bir yorum da ekleyerek *Muhbir*'in çevirisini kendi gazetesini *Tasvir-i Efkâr*'da bastı. Mustafa Fazıl'ın Fransızcası kelimesi kelimesine çevrilmemiş, *Jeune Turquie* terimi başlangıçta beceriksizce 'yeni Osmanlı ulusu düşüncesinin sahipleri' terimiyle karşılanmıştı. Namık Kemal, *Jeune Turquie*'ü *Türkistan*'ın *erbabı şebabı* (Türkiye'nin genç sahipleri) olarak çevirerek daha iyisini yaptı.¹¹⁷ 1867 ilkbaharında bu terim, bir süre İstanbul'da İttifak-ı Hamiyet üyeleri etrafında kümelenmiş ve kendi iddiasına göre Paris'teki Mustafa Fazıl'ın temsil ettiği reform özlemi duyan grubun ismi işlevini gördü.¹¹⁸ Namık Kemal, Mustafa Fazıl'ı temsilci ya da grup lideri olarak kabul etmiyordu; aslında onunla tanışıklığını da inkâr etmişti.¹¹⁹ Yine de Namık Kemal, Mustafa Fazıl'ın yurtseverliği ile fikirlerinin pek çoğunu ve prensin kendisini 'bizden biri' olarak görmesinden gururlanmasını takdirle karşılamıştı. Benzer biçimde, Ali Suavi de ilkin Mustafa Fazıl'la sıkı bir işbirliği yapmayı istemediği-

116) Boğaziçi'nin Avrupa yakasında yaşayan Rumlar, Ocak ayında "Yaşasın Yunanistan! Kahrolsun Türkiye!" şeklinde sloganlar atarak kendi 'Bizans fikirleri' doğrultusunda gösteri yapmışlardı. *Journal des débats*, 6 Şubat 1867.

117) Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C. I, s. 777, n. 1; Ebüzziya Tevfık, "Yeni Osmanlılar'ın sebebi zuhuru," *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1 Haziran 1909, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 290, n. 12. Th. Menzel'in 'Jön Türk' deyişinin ilk kez *Tasvir-i Efkâr*'da çıktığını söylediği zaman bahsettiği şeyin bu olması tamamen mümkündür: "Kemal, Mehmed Namık," *Encyclopaedia of Islam*, C. II, s. 848. Yoksa iddiası hiçbir anlam taşımaz, çünkü bu deyiş gerek İngilizce, gerekse Fransızca olarak uzun süreden beri kullanılıyor. 'Memaliki Osmaniye' ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer isimlerine göre bir derece daha milliyetçi çağrışımlar uyandıran 'Türkistan'ın kullanışlı, bu dönemde ve özellikle Yeni Osmanlılar arasında olağan dışı bir durum değildi. Anlaşılan Müslüman okurlara uygun olarak biraz değiştirilmiş Münir'deki çeviri metni için bkz. Kuntay, *Sarıklı ihtilâli*, s. 23; Namık Kemal'in yorumuna ilişkin, Kaplan, *Namık Kemal*, s. 52-53 (İngilizce çevirisi için bkz. Mardin, *Genesis*, s. 37-38).

118) Terim, örneğin Namık Kemal'in *Gazette du Levant*'a cevabı sayesinde tutmuştu: Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 183-187, 290-291.

(119) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 290-291, 184-185.

ni iddia etmişti. Aslında, Ali Suavi'nin kendi anlatımına bakılırsa, prensin mektubu bile kendisinin (editörün) bilgisi olmaksızın, gazete sahibi tarafından yayınlanmıştı.¹²⁰ Buna rağmen prens ile İstanbul gazetecileri hızla birbirlerine doğru çekiliyorlardı.

Mustafa Fazıl'ın *Le Nord*'a mektubunun İstanbul'da heyecan uyandırmasıyla hemen hemen aynı sıralarda (belki birkaç gün sonra), bu kez Sultan Abdülaziz'e yazdığı açık mektubu Namık Kemal ile arkadaşlarının ellerine ulaştı. 7 Mart 1867'de bu mektup da Türkçe'ye çevrildi. Çeviriyi, Namık Kemal'in iyi bilinen üslubu kaynağını ele vermesin diye, o da Tercüme Odası'ndan yetişen ve Namık Kemal'in dostu olan Nasullah Bey yapmıştı. Çalışma bir gecede bitirildi; Sadullah Bey çeviriyi Ebüzziya Tevfık'e dikte ettirirken, Namık Kemal de danışma için hazır bekliyordu. Sonra Jean Piétri aracılığıyla İstanbul'da Cayol'un Fransız matbaa firmasıyla litografya (taşbaskı) anlaşması yapıldı. Söylendiğine göre, bu mektuptan litografyayla 50 bin nüsha basıldı ve onların çoğu Namık Kemal ve *Tasvir-i Efkar* matbaasıyla yakın ilişkide olan kişilerce dağıtıldı.¹²¹ Mektup en azından başkentte ve büyük ihtimalle diğer kentlerde hızla öğrenildi. *Levant Herald*, mektubun kısa bir özetini yayınlamakla birlikte, İstanbul'daki hiçbir gazete onu yeniden basmaya cesaret edemedi.¹²² Bu şekilde, Mustafa Fazıl'ın mektubu sayesinde kendisi ile İstanbul'daki Yeni Osmanlı gazeteciler birbirlerine daha fazla sempati besler oldular. Onun açık tavrı pekâlâ Yeni Osmanlılar'ı daha sonraki adımlarında cesaretlendirmiş de olabilir.

Bu adım, gazetelerinde Âli Paşa idaresini o zamana dek yaptıklarından daha açık biçimde suçlamaktı. Yeni Osmanlılar'ın saldırıları esas olarak Sırbistan ve Girit'teki diplomatik sorunlarla başladı. Ali Suavi'nin *Muhbir*'inde dış borçlar gibi konularda ve özellikle Türklerin Belgrad kalesini boşaltmaları sorunu üzerinde Osmanlı hükümetini eleştiren makaleler çıktı. Ali Suavi'nin Mısır hidivi İsmail Paşa'nın

120) Akt. *ibid.*, C. I, s. 469.

121) Pâkalın, *Maliye Nazırları*, C. II, s. 17-18; Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 92, ve n. 8; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 108, n. 29, s. 277, 279-281. Önceden Lord Stratford'un tercümanlığını yapmış olan Rum Revelaki de şu ya da bu şekilde dağıtımına karışmıştı, ama onun mektubun Türkçe'ye çevrilmesine ya da İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanmasına yardım edip etmediği belli değildir: Pâkalın, *loc. cit.*; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 245. 50.000 rakamı yüksek görünse de genel kabul görür. Henri Cayol, İstanbul'da 1830'larda bir iş kurmuştu. Cayol hakkında bkz. Mordtmann'ın 11 Temmuz 1851 tarihli mektubu, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, VI:3 (1852), s. 409 ve n. 1; Belin'in notu için bkz. *Journal asiatique*, Dizi VI:8 (Ekim-Kasım 1866), s. 439-440.

122) Alfred de Caston, *Musulmans et chrétiens* (Konstantinopolis, 1874), C. II, s. 354-357: *Neue Freie Presse*, 4 Nisan 1867.

ve onun ajanı Nubar Paşa'nın istekleri hakkında yazdığı başka bir makale, Bab-ı Âli'nin 9 Mart 1867 tarihli emriyle *Muhbir*'in yayımının durdurulmasına yol açtı. *Muhbir*'in sahibi Filip Efendi gazetesinin kapatılmasını protesto edince, Namık Kemal bu protestoyu 10 Mart tarihli *Tasvir-i Efkâr*'da ihtiyatlı ama lehte bir yorumla birlikte yayınladı. Aynı sayıda, Namık Kemal'in Bab-ı Âli'yi ve büyük devletlerin Girit olayına müdahalesini eleştiren, Doğu Sorunu üzerine ünlü makalesi çıktı.¹²³ Güç bir diplomatik sorunla karşı karşıya kalan Âli Paşa, yaşıyan gazetecilerin giderek artan hiddetine fena halde öfke besliyordu ve bu duygusu tamamen anlaşılabilir bir durumdu. Âli, 1865 baskın kanununda emredilen usulleri dikkate almadan idarî bir ferman çıkardı (Kararname-i Âli). Bu fermana göre, aşırı grupların tahrik edici organı, kamu düzeninin ve bizzat imparatorluğun temellerinin yıkıcısı olarak tanımladığı yerel basının bir kısmına karşı doğrudan harekete geçilebilecekti.¹²⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 24 Mart sayısından sonra çıkmadı. Aynı sayıda Namık Kemal'in idarî bir görevle Erzurum'a yollandığının resmî duyurusu yer alıyordu.¹²⁵ Zaman zaman *Muhbir*'e yazı veren Ziya Bey'in de aynı biçimde Kıbrıs'ta bir göreve tayin edilmesine ve daha önce Ali Suavi'nin Karadeniz yakınındaki Kastamonu'ya sürülüşüne bakılırsa, Âli Paşa'nın başkenti en zehirli eleştiricilerinden temizlemeye karar vermiş olduğu açıktı. Yine buna benzer biçimde, Müslümanların Bab-ı Âli ile Hristiyanlara karşı komplo hazırladığı söylentileri dolaşmaya ve ilk Türk askerleri Belgrad'dan ayrılmaya başlarken başkentteki gerginlik artmıştı.¹²⁶

Namık Kemal ile Ziya Bey kasıtlı olarak ağır davrandılar ve fiilen sürgün yerlerine gitmediler. Tersine, Jean Piétri aracılığıyla kendilerine yaklaşan Mısır prensinin Paris'te ona katılma davetini kabul ettiler.¹²⁷ 17 Mayıs'ta vapurla İtalya'ya kaçtılar, orada Kastamonu'dan gelmeyi başarmış olan Ali Suavi de kendilerine katıldı ve üçü birden,

123) Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 198-199; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 63-64, ve n. 23.

124) Metin için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 325-326, 12 Mart 1867 tarihli; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 326, 6 Mart 1867 tarihli; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 521-522, 14 Mart 1867 (8 zilkade 1283) tarihli ve herhalde doğrusu budur; iskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri*, s. 696, 16 Mart (10 zilkade) tarihli.

125) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 522.

126) Lyons'dan Stanley'e, No: 112, gizli, 27 Mart 1867, FO 78/1958; T.W. Riker, "Michael of Serbia and the Turkish Occupation," *Slavonic and East European Review*, 12 (Nisan 1934), s. 652-658. Girit isyanının uyandırdığı İslamcı duygular Beyrut ve Bursa'da da yükselmekteydi; ABCFM, C. 292, No: 240, 3 Nisan 1867, ve Western Turkey Mission HI, No: 525, 9 Mart 1867.

127) Pâkalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, C. II, s. 19-21, Ebüzziya'nın anlatımına dayanır.

hem Mustafa Fazıl'ı hem de Şinasi'yi buldukları Paris'e doğru yollarına devam ettiler. Şinasi, yeni gelen sürgünlerle fazla ilişki kurmuş gözükmez.¹²⁸ Ancak artık bir süre için Yeni Osmanlı gazeteciler, Mustafa Fazıl'la yakın ilişki ve işbirliğine itilmişlerdi.

Bu arada, İstanbul'da kalan diğer İttifak-ı Hamiyet üyeleri elbette Bab-ı Âli'nin kuşkusunu çekmeyi sürdürüyorlardı. Âli Paşa, iddia edildiği gibi, örgütün (kendisi hakkında olmasa bile) planları hakkında bilgi sahibi olduğu için, gizli cemiyet mensuplarını suçlayarak Sultan Abdülaziz'in güvenini kazanabileceği ve böylece korkak padişah üzerinde kendi egemenliğini güçlendirebileceği düşüncesiyle bu noktada faaliyetlerini sürdürmelerine göz yummuş olabilir.¹²⁹ Ama büyüyen diplomatik krizle, Mustafa Fazıl'ın Paris'ten yazdığı açık sözlü mektuplarının ve İstanbul'daki Yeni Osmanlılar'ın eleştirel gazeteciliğinin birleşmesi, başkentte kalan ajitatörleri artık hesaba katılması gereken bir güç haline getirmişti; bu insanlar pekâlâ halkı galeyana getirebilirlerdi. Gerçekten de, ilk gizli örgüt grubundan Mehmed Bey daha yeni medreselerdeki ulemayı kışkırtmıştı ya da tam o sıralarda böyle bir girişim içindeydi.¹³⁰ Bunun içindir ki 20 Mart 1867 gibi geç bir tarihte, yani Mustafa Fazıl'ın padişaha hitaben yazdığı mektubun ilk kez başkentte dağıtılmakta olduğu sırada bile, Britanya Büyükelçisi, 'La Jeune Turquie' adıyla bilinen partinin ne sayısının ne de öneminin bulunduğunu bildirebilmişti.¹³¹ 10 Nisan'da, Namık Kemal ile Ziya Bey henüz Paris'e kaçmadan, Britanya Büyükelçisi'nin Genç Türkler diye bilinen kişilerin başkentteki Müslüman halkın hoşnutsuzluğunu besleyebilecekleri düşüncesi, maaşlarının ödenmesi gecikmiş hükümet çalışanlarının sefaletiyle iyice kuvvetlenmişti.¹³² Âli Paşa Mayıs ayı içinde açıkça gizli grubu dağıt-

128) Frederick Millingen'in *Les Anglais en Orient* (Paris, 1877), s. 345-346, adlı eserinde ki, kendisi (Millingen) ve Şinasi'nin Paris'te Mustafa Fazıl'la çok yakın oldukları ve Şinasi'nin Millingen'den, Osmanlı eyaleti olan Trablusgarp'a karşı askeri bir seferde Garibaldi'den yardım almayı dilediği şeklindeki iddiasına rağmen.

129) Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte*, s. 48, 179-183. Krş. *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876. Gizli örgüt mensuplarının ithamları, bütünüyle uydurma olsalar bile, hükümdarın gözüne girmeye çalışmakta alşılmadık bir yöntem değildi. Ertesi yıl başka bir örneğe rastlandı: Morris'den Seward'a, özel ve gizli, 29 Ekim 1868, USNA, Turkey 20. Namık Kemal, Yeni Osmanlılardan herhangi bir kişinin komploya karıştığını reddediyordu: Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 303.

130) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 358, ve n. 4. Krş. *Neue Freie Presse*, 4 Nisan 1867, Ali Suavi'nin benzer bir faaliyetini suçlar.

131) Lyons'dan Dışişleri Bakanlığı'na, No: 101, 20 Mart 1867, FO 78/1958.

132) Lyons'dan Stanley'e, 10 Nisan 1867, bunun için bkz. Lord Newton, *Lord Lyons: A Record of British Diplomacy* (Londra, 1913), C. I, s. 167.

maya karar verdi. Onun verdiği emirle yeni tutuklamalara gidildi ve bir sürü insan sürgün edildi.¹³³

İstanbul'daki İttifak-ı Hamiyet üyelerinin değişik hedeflerinin kesin kronolojisi tam olarak belli değildir. Ama, 1865'deki idarî sistemin bileşimini değiştirmek ve özel olarak Âli'yi düşürmek doğrultusundaki ilk hedeflerine kesinlikle bağlı kaldılar.¹³⁴ İttifak-ı Hamiyet üyeleri bir keresinde, anlaşılan 1867 ilkbaharında, yeni adımlarını tartışmak üzere Ayasofya camisinde bir araya gelmişler ve Âli Paşa'nın yerine kimin geçirileceği konusunda hiçbir anlaşmaya varamamışlardı. Mehmed Bey, sadrazamlığa o sırada Trablusgarp valisi olan amcası Mahmud Nedim Paşa'nın gelmesini istiyordu.¹³⁵ Ötekiler Ahmed Vefik Paşa'yı istediler.¹³⁶ Daha o zamandan grubun bir kısmı, Âli ile diğer nazırları öldürmeyi planlamış da olabilir. Bu planın, büyük ihtimalle (Türkçe anlatımlarda tarih verilmemesine rağmen) Namık Kemal ile Ziya Bey'in kaçışından sonra gerçekleştirilen grubun ikinci toplantısında yapılmış olması mümkündür. Veli Efendi çayırında toplanan kırk kadar gizli cemiyet üyesi Sultan Abdülaziz'in Bab-ı Âli'yi ziyareti sırasında bir karğaşa çıkartmayı, tahminen Âli Paşa'yı ve gerekirse diğerlerini öldürmeyi planlamışlardı. Burada lider, Mustafa Fazıl'ın vekilharcı Azmi Bey'in de toplantıyı örgütleyenlerden biri olduğu söylenmekle birlikte, Mehmed Bey'di. Bab-ı Âli'nin basına ve Yeni Osmanlı gazetecilere karşı aldığı önlemlerden telaşa düşmüş görünen Mehmed Bey, daha şiddetli bir eylemi denemeye karar vermiş gibidir. Ancak Bab-ı Âli, grubun içinde yer alan ve cinayet düşüncesinden dehşete kapılmış Ayetullah aracılığıyla komployu haber aldı. Yeni tutuklamalar yapıldı. Bunun üzerine Mehmed, Nuri ve Reşad Beyler Paris'teki meslektaşlarına katılmak üzere kaçmayı başardılar.¹³⁷ Onların kaçış tarihleri tam kesin de-

133) Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 199, anlaşılan Ebüzziya Tevfik'in otoritesine dayanarak, ilk tutuklamalar için 20 Mayıs 1867 Pazartesi gününü belirler. Krş. Morris'den Seward'a, özel, 31 Mayıs 1867, USNA, Turkey 20.

134) İki Genç Osmanlılarla ilişkili üç genç adamın 1866'da Sultan Abdülaziz'i ele geçirmek ve onun yerine tahta Murad'ı çıkarmak şeklinde tasarlandığı anlatılan komploları konusunda bir açıklık yoktur: Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 201-206.

135) Bazı yazarlar, Mahmud Nedim'in İttifak-ı Hamiyet üyesi ve Âli aleyhindeki bir gizli örgütün mensubu olduğunu söylerler –Ali Haydar Midhat'a dayanan bir iddia, *Midhat Paşa*, II: *Mirât-ı Hayret* (İstanbul, 1325), s. 19.

136) Ayasofya'da yapıldığı sanılan toplantı hakkında: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 173. Danişmend, *Kronolojisi*, C. IV, s. 212, bu toplantının raporlarını 'zayıf' bulur.

137) Veli Efendi toplantısı ve sonuçları üzerine: Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 55-57; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I, s. 149-150; *idem*, *Son Sadrâzamlar*, C. II, s. 264-265; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 245.

gildir, ama 1867 Haziran ayı başları olabilir.¹³⁸ Çünkü, Âli ile Fuad'ın Avrupalı diplomatlara verdikleri bilgi, yaklaşık elli kadar gizli örgüt üyesinin 3 Haziran Pazartesi günü başkent dışındaki bir arsada (tahminen Veli Efendi çayırında) toplandıklarını ve polisın grubun içinden bir kişinin ihanetiyle bilgisi olduğunu açıklıyordu. 10 Haziran'a kadar en az on altı kişi tutuklanmıştı. Tutuklananlar arasında, Mustafa Fazıl'ın vekilharcı Azmi Bey ile 1859 Kuleli komplosunun liderleri arasında yer alan, o sırada elbette hiçbir şeye karışmıyor olması muhtemel Hüseyin Daim Paşa da vardı. Ayrıca, Zaptiye Nazır muavini olup genellikle İttifak-ı Hamiyet üyesi olduğu sanılan Mustafa Asım Paşa da tutuklanmıştı. Türk nazırlar, Mustafa Fazıl'ın şu ya da bu şekilde komploya karıştığından emindiler; kendilerine, 5 Haziran Çarşamba günü mecliste toplandıklarında biri dışında bütün nazırları öldürmenin planlandığı bildirilmişti.¹³⁹ Âli ile Fuad, komployu Avrupalı diplomatlara açıklarken kendi idarelerine karşı var olan muhalefetin önemini küçümsemeye çalışmalarına rağmen, aynı zamanda Girit'te halkın hoşnutsuzluğunu ve hükümeti gerçekten tehlikeli bir durumun içine iten adanın kontrolünü yitirme ihtimalini gözlemleyerek, bu olayı diplomatik sermaye yapmaya çalıştılar.

Nazırlar kendilerinin kabul ettiklerinden daha çok telaşa kapılmış olabilirler. Nitekim, tabanca ithalini yasaklayan 13 Haziran tarihli emirname büyük ihtimalle bu olayla ilgiliydi.¹⁴⁰ Komplo ve tutuklama haberleri Avrupa'ya ulaştığında, Ziya Bey Paris gazetelerine tutuklananların kendi grubuyla ilgisinin bulunmadığını söyleyerek Mustafa Fazıl ya da kendisinin söz konusu komploya karıştığını reddeden bir mektup gönderdi.¹⁴¹

138) Abdurrahman Şeref, akt. Pâkalın, *Maliye Nazırları*, C. II, s. 33, ve Danişmend, *Kronolojisi*, C. IV, s. 212, tarafından izlenir; Danişmend bu üçünün kaçışını Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'nin kaçışlarından önceye getirir. Bu olasılık dışı gözükür; ama eğer doğruysa, olayların yukarıdaki açıklamasını çürütür.

139) Pisani'den (tercüman) Lyons'a, No: 145, 5 Haziran 1867, FO 195/887; Lyons'dan Stanley'e, No: 245, 13 Haziran 1867, ve No: 258, gizli, 16 Haziran 1867, ikisi de FO 78/1961; Bourée'den Moustier'ye, telgraf, 5 Haziran 1867, ve Bourée'den Moustier'ye, No: 100, 5 Haziran 1867, ikisi de AAE, Turquie 371.

140) Metin için bkz. Young, *Corps de droit*, C. II, s. 302; Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 104.

141) Örneğin bkz. 25 Haziran 1867 tarihli *Le Nord* (Brüksel) ve *Augsburger Allgemeine Zeitung*'daki yeniden basılmış rapor; ayrıca Caston, *Musulmans et chrétiens*, C. II, s. 364-365. Caston, Ziya'ya beş ya da altı bin potansiyel göstericiden bahsettirir. Olay patlak vermeden önce İstanbul'dan ayrılmış olan Melek Hanım, *Six Years*, 30.000 yandaşı olan bir gizli örgütten söz eder, s. 100. Léon Cahun, 1868'de Paris'teki sürgünlerin bir bölümünün kendisine Yeni Osmanlılar'ın planının, Araplar Osmanlı cumhuriyetine Mekke'de 'tayin edilecek' bir halife seçerlerken, cumhuriyetin ilk adımı olarak yeni bir sul-

Âli ile Fuad başkentte o an için güvenlikteydiler. Padişahın Paris ve Londra'yı ziyaret etme planlarıyla ve Tanzimat programını uygulamaya çalışarak öne çıkabiliyorlardı. Başkentteki Yeni Osmanlılar liderliği kaybetmişlerdi. Liderlik artık Mustafa Fazıl'ın yardımıyla Paris'te yeniden oluşmuştu.

* * *

Paris'te Mustafa Fazıl'ın çevresinde toplanan sürgünler sayıca azdı. 1865 yılındaki İttifak-ı Hamiyet'in altı kişi olduğu sanılan ilk grubundan dört kişi vardı: Namık Kemal, Mehmed, Reşad ve Nuri. Diğer üçü İstanbul'dan gazeteci meslektaşlarıydı (Ziya, Ali Suavi, Agâh) ve büyük ihtimalle onlar da İttifak-ı Hamiyet üyesiydiler. Onlara Paris'te, Osmanlı büyükelçiliğindeki işinden ayrılan Kani Paşazade Rıfat Bey ile sonradan eski bir mirliya olan Hüseyin Vasfı Paşa da katılmıştı.¹⁴² Mustafa Fazıl'ın bu insanlardan istediği, tahminen Mısır valiliğine geçme hakkını yeniden kazanabileceği, ya da en azından nazırları safdışı bırakıp sadrazamlığı ele geçireceği ve böylelikle İsmail'in üstü olabileceği ümidiyle, Âli ile Fuad'a karşı kullanmak üzere onların gazeteci yeteneklerinden faydalanmaktı. Yeni Osmanlılar bunun karşılığında, Mustafa Fazıl'ın sınırsız servetini kullanacaklardı. Mısır tahtında hak iddia eden Mısırlı ile Yeni Osmanlılar, Mustafa Fazıl'ın Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektubun yayınlanmasından beri, siyasal açıdan aynı olmasa bile paralel düşünceler taşıyorlardı ve bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal reformların örgütlenmesi ve kampanya yürütülmesi konusunda anlaşmaya varabilirlerdi. Böyle bir anlaşma hemen sağlanamadı. Abdülaziz'in Paris'e yaptığı ve 30 Haziran'dan 10 Temmuz'a kadar süren devlet ziyareti bu anlaşmayı bir ölçüde engelledi. III. Napoléon hükümeti Osmanlı büyükelçisi aracılığıyla Yeni Osmanlılar'ı gezi süresi boyunca Fransa'yı terk etmek zorunda bıraktı; bir kısmı Londra'ya gitti, bir kısmı Jersey adasına.¹⁴³ Ağustos ayında tekrar bir araya geldiler ve 10 Ağustos'ta bir eylem programı kararlaştırmak üzere Mustafa Fazıl'ın

tan yönetiminde meşrutî bir monarşi getirmek olduğunu anlattıklarını bildirir: Ernest Lavisse ve Alfred Rambau, *Histoire générale*, C. XI (Paris, 1899), s. 547. Bu fantastik bir varsayımdır, yine de Cahun kendisinin kabul etmesi ve kimi Türklerin sözüyle, sürgün grubuyla oldukça sıkı ilişkiler kurmuştu: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 186; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 530-532.

142) *Ibid*, C. I, s. 376, 395, 401; Léon Cahun, *loc. cit.*, s. 548.

143) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 546, 582.

konağında toplandılar. Sekiz genç devrimci, Mustafa Fazıl'ın geçici başkanlığında, Ali Suavi'nin bir gazete (yeni *Muhbir*) çıkarmasını ve çeyrek milyon franklık bir fonun Ziya'nın denetimine verilmesini kararlaştırdılar. Söz konusu sermaye, propagandistlerin aylık maaşlarını da sağlayan Mustafa Fazıl'dan geliyordu.¹⁴⁴

Sürgün grubu örgütünün gerçek tüzüğü 30 Ağustos 1867'de tamamlanmış gözükür.¹⁴⁵ Fransızca olarak hazırlanan ve "Organisation de la Chancellerie de la Jeune Turquie" (Jön Türk Sekreteryası Örgütü) başlığını taşıyan tüzüğün birinci maddesi büyük ölçüde 1865'deki tüzüğün gözden geçirilerek değiştirilmiş biçimiydi ve şöyleydi:

"Jön Türk partisi kurulmuş bulunuyor. Bu partinin amaçları şunlardır:

"a) Prens Mustafa Fazıl'ın padişaha hitaben yazdığı mektupta dile getirilen reform programının uygulanması ve sonuçta şu anda Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan baskı rejimi ile kişilerin değiştirilmesi.

"b) Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı için büyük tehlike taşıyan Doğu'daki Rus nüfuzu ve propagandasının yok edilmesi, Türkiye'deki Hristiyan nüfusu Moskof himayesinden kurtararak ve Rus barbarlığının tecavüzlerine karşı kale olarak kahraman Leh ulusunu eski bağımsızlığına yeniden kavuşturarak Çarlığın sıkıştırılması."¹⁴⁶

Bu belgenin çarpıcı olan yanı, Yeni Osmanlılar ile Polonyalı devrimciler arasında görülen amaç birliğidir (daha geniş biçimde araştırılmayı gerektiren bir konudur bu). Bu iki grup arasında ne kadar yakın bir ilişkinin var olduğu ve ne kadar fiili işbirliği yaptıkları (Osmanlı İmparatorluğu'nda olsun, Batı Avrupa'daki sürgünler arasında olsun) tam olarak açık değildir. Yalnız, kökeni belki Mazzini ile diğer İtalyan sürgünlerine kadar geri götürülebilecek bağlarının olduğu kesin gibidir.¹⁴⁷ Örneğin, Polonya kökenli bir

144) *Ibid.*, s. 482 (çoğunlukla Ebüzziya'dan), burada Ziya ile Namık Kemal'in *Hürriyet* isimli bir gazete yayımlayacakları da bildirilir. Sürgündeki yayınların daha sonraki tarihi göz önüne alındığında, *Hürriyet*'i çıkarma kararının bu tarihte verilmiş olması galiba daha kuşkuludur.

145) Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. II, s. 3, 30 Nisan tarihini verir ki, eğer ilk Yeni Osmanlılar İstanbul'dan ancak Mayıs ayında kaçmışlarsa, bu tamamen ihtimal dışı gözükür.

146) Adam Lewak, *Dzieje emigracji ploskiej w Turcji (1831-1878)* (Varşova, 1935), s. 214, n. 62.

147) *Ibid.*, s. 211, 213.

Türk subayı sürgündeki Osmanlı grubuyla birleşmişti.¹⁴⁸ Ziya Bey de, Balkan Hristiyan ayrılıkçılarının davasına yardım edecek Maz-zini fonları konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiş, ama Hristiyanları Rusların maşası olarak görüp, tersine Rusya'ya karşı Türkleri desteklemek üzere bir Bulgar-Polonyalı askerî birimi kurmaya kalkışmış (Âli'nin bu tasarıya karşı durması sebebiyle boşa çıkmıştı) ve 1863 Polonya ayaklanması liderlerinden olan Marjan Langiewicz'le doğrudan ilişkiye geçmişti.¹⁴⁹ Ziya Bey, Langiewicz aracılığıyla, milliyetçi propaganda ve Avrupa diplomasisinde büyük deneyimi olan 1830 sürgününden bir Polonyalı Kont Waldyslaw Plater'ın ve yine keskin bir Rus karşıtı olan sürgündeki Avusturyalı sosyalist politikacı Simon Deutsch'un desteğini kazanmıştı. Bu ikisi, özel olarak da Kont Plater, 30 Ağustos tarihli tüzüğün hazırlanmasında Ziya'ya gerçekten yardım etmiş görünürler. Hazırlanan tüzüğü imzalayanlar Mustafa Fazıl, Ziya, Namık Kemal, Plater ve Deutsch'du.¹⁵⁰ Birinci Enternasyonal üyesi olduğundan ve Paris Komünü'ne katıldığı için, Deutsch'un Yeni Osmanlı sürgünleri ne kadar etkileyebildiği ilginç bir sorudur.¹⁵¹ Yeni Osmanlılar sürgünde kuşkusuz Mazziniler, Polonyalı sürgünler, sosyalistler, Masonlar ve 1860'ların Avrupa toplumunun radikal kanadıyla da ilişki kurmuşlardı. Yeni Osmanlılar grubunun, bunların dışında başka sürgünlerin ve ayrıca muhtemelen istikrarsız kişilerle geçim derdi içindeki ikinci sınıf gazetecilerin de yakın işbirliği ve desteğini aldıklarını düşünmek mantıksız bir yaklaşım değildir.¹⁵² Böylesi geçici birleşmelerin ve geçici evliliklerin Yeni Os-

148) Melek Hanım, *Six Years*, s. 7, 100, 106; Lavisve ve Rambaud, *Histoire générale*, C. XI, s. 548'de Cahun.

149) Lewak, *Emigracji polskiej*, s. 211, 213.

150) *Ibid.*, s. 213-214. Deutsch ile Plater'a, Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte*, s. 206-207, tarafından da değinilir; Deutsch'un Namık Kemal'in eski bir dostu oluştundan Léon Cahun'un daha sonranın tarihini taşıyan bir mektubunda da söz edilir: Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 531. Mordtmann, Mustafa Fazıl'ın hekimi olan bir Dr. Simon Deutsch'dan söz eder: *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 28 Şubat 1878, Beilage.

151) Deutsch hakkında: *La grande encyclopédie*, C. XIV, s. 352. Birinci Enternasyonal, Cenevre'de yaptığı 1866 kongresinde Polonya'nın yeniden kurulmasını desteklemeyi, 1867'de toplanan Lozan kongresinde ise başka şeylerin yanı sıra demokratik oy hakkını kabul etmişti.

152) Örneğin, Frederick Millingen, *Les anglais en Orient*, s. 361-364, Ziya ile Ali Suavi'nin Londra'da çıkmaya başlayan *Muhbir* gazetesini yürütmekte ona bel bağladıklarını söyler; Gregory Ganesco'nun, Mustafa Fazıl'ın sultana mektubunu yazdığı bildirilen Eflaklı, o yıl içinde kendi gazetesinde 1867 tüzüğünü yayımladığı da söylenir: "Reform" in Turkey, *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), s. 159.

manlılar'ın faaliyetleri ile görüşlerini ne kadar etkilediği hâlâ cevaplanmayı bekleyen bir sorudur.

Yeni Osmanlı grubunun tüzüğü, iç sorunlar ile askerî konuların yürütülmesini Türklerin idaresine bırakırken, Plater ile Deutsch'un dış politikayı ve basında (tahminen Avrupa basınında) yapılacak propagandayı üstlenmeleri koşulunu getiriyordu. Üç yüz bin Fransız frangı tutarındaki yıllık bütçeyi Mustafa Fazıl karşılayacaktı.¹⁵³

Ağustos kararlarının sonuçları iki yönlüydü. İmparatorluk içinde Langiewicz, Rus nüfuzunu kırmak ve Balkan Hristiyanlarını Yeni Osmanlı hareketinin yanına çekmek amacıyla İstanbul'da bir büro, Balkanlar'da dokuz şube kuracaktı. O sıralarda kurulan Yeni Osmanlı Cemiyeti kendisine küçük bir fon sağlamıştı. Ancak Langiewicz, tersine, eski Bulgar-Polonyalı askerî birimi yaratma tasarisına döndü. Ama askerî gücüne dayanıp tahttan indirme tehdidiyle Sultan Abdülaziz'i zorlayıp, sadrazamlığa Âli'nin yerine Mustafa Fazıl'ı getirmeye çalıştığı söylentileri her şeyi değiştirdi. Bu planlarla hiçbir yere varılamazdı.¹⁵⁴ *Muhbir* 31 Ağustos 1867'de imparatorluk dışında yeni biçimiyle çıkınca Yeni Osmanlılar daha doğrudan bir başarı kazanmış oldular. Ali Suavi *Muhbir*'i Fransa'daki kısıtlamalardan dolayı Londra'da yayımlamış ve ilk sayısının

153) Lewak, *Emigracji polskiej*, s. 214. Lewak, 1. maddenin dışında metnin kelimesi kelimesine hepsini vermez ve ne yazık ki, Varşova'da Biblioteka Narodowa'da bulunan asıl belge II. Dünya Savaşı'nda yok olmuştur. Buradaki özet tam değildir. Bununla birlikte, bunun Engelhardt'ın 30 Nisan tarihli olarak değindiği belgenin aynısı olduğu görülür; 1. maddeye ilişkin yaptığı özet Lewak'ın metniyle hemen hemen çakışır. Ayrıca Tunaya, *Siyasî Partiler*, s. 93'te, L. Eroğlu, "Bizde siyasi cemiyet ve partileri tarihçesi," *Aylık Ansiklopedisi*, Sayı: 52 (1948), 1489'dan aktarılan aynı maddenin özetine de yakındır. "'Reform' in Turkey," *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), 159-160, Mustafa Fazıl'ın 300.000 frank tutarında yıllık yardımı garanti ettiği ve tüzüğün 13. maddesi olarak nitelendirdiği şeyi tanımlar; bundan başka, bu madde dışında tüzüğün tamamının 1867'de Paris'te, benim henüz bulamadığım *Tablettes d'un Spectateur*'de yayınlanmış olduğunu söyler. 13. madde konusundaki anlaşmazlık, Lewak'a göre, bütçe hükmünün Mustafa Fazıl'ın imzasının yanına eklenen bir dipnotta belirtilmesinden kaynaklanmış olabilir. Lewak'taki belge Paris'te imzalanmıştı. Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte*, açıkça aynı belgeye değinir, ama düzenleniş ve imza yeri olarak Ağustos 1867'de Baden-Baden'i gösterir (s. 52-53, 60-61, 206-207). Ağustos'taki Baden-Baden buluşmasına gerçekte sadece Mustafa Fazıl ile Namık Kemal katılmış görünür: Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 325. Schweiger-Lerchenfeld, bundan başka, Mustafa Fazıl'ın başlangıçta uzlaşmacı bir belgeyi imzalamayı kabul etmediğini, ama Ziya, Deutsch ve Plater'in ona bir kopyayı imzalatırdıklarını söyler. Bu kopya Ziya'da kalmış ve İngiliz polisi daha sonra Ziya'nın Londra'daki evini bastığı zaman ele geçirilmişti. Ziya o zaman belgeyi Mustafa Fazıl'a baskı yapmakta kullanabilirdi.

154) Lewak, *Emigracji polskiej*, s. 214-215.

manşetinde, gazetenin hakikatleri söylemenin yasaklanmadığı bir ülke bulabildiği için yeniden çıkabildiğini ilan etmişti. Gazete, önceki ay kurulan, Türkçe olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti adı verilen yeni dernek adına çıkıyor, onun mührünü taşıyordu.¹⁵⁵ Ancak baştan beri *Muhbir*, Ali Suavi'nin yönetimi altında, daha çok İslâmi bir ton taşıyor ve Yeni Osmanlılar'ın açıklanmış amaçlarına, Namık Kemal, Ziya ve diğer grup üyelerinin istediğinden daha az dikkat gösteriyordu.¹⁵⁶ Bu, birleşik cephe adına uğursuz bir gelişmeye işaret etti.

Kötü sonuçları hemen görülmemekle birlikte, Mustafa Fazıl'ın Eylül ayında diğer Yeni Osmanlılar'dan ayrılması da aynı etkiyi yapmıştı. Mısır prensi, Sultan Abdülaziz'in ziyareti sırasında Fransa'dan yasak almamış, tam tersine padişahla görüşmüş ve Avrupa gezisinin bir kısmında ona eşlik etmişti. Sonuç, iki kişi arasında, padişahın meşrutî yönetime yöneleceği ya da Mustafa Fazıl'ı önemli bir göreve atayacağı veya ikisini birden gerçekleştireceği vaadine dayandığından kuşkulandırılabilecek bir tür anlaşmaydı. Nasıl bir söz verilmiş olursa olsun Mustafa Fazıl İstanbul'a dönmeye ikna edilmişti. Nitekim 1867 Eylül ayı ortalarında döndü. Geriye dönmenden önce Baden-Baden'de Namık Kemal'le görüşmüştü. Namık Kemal onunla sadece geleceğe yönelik olarak anlaşmakla kalmamış, aynı zamanda Mustafa Fazıl'ın meşrutiyet yanlısı bir sadrazam olabileceğini ya da en azından o yönde çalışabileceğini düşünmüştü. Mısırlı prens, dönmenden önce Yeni Osmanlı yayınlarının sürmesi için bir miktar para bıraktı.¹⁵⁷ Ama bu gidiş, aslında derinleşecek bir kopuşun başlangıcıydı ve Yeni Osmanlılar'ı malî destekçilerinden ayırdığına bakılırsa Âli Paşa açısından bir başarıydı. Tabii meşrutî yönetim doğrultusunda hiçbir ciddi adım atılmadı. Ertesi yılın ilkbaharında oluşturulan Şûra-yı Devlet bir temsilciler meclisi olmaktan çok uzaktı.¹⁵⁸ Gerçekte ise Mustafa Fazıl, ancak 1869 ile 1870'de ve anlaşılan Mısır hidivi İsmail'le padişah arasındaki yeni bir sürtüşmenin sonucunda, ilkin yeni Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin

155) İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C. I, s. 777, n. 1; s. 801, 807, n. 49 karşısındaki resim.

156) Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 200.

157) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 315, 325, 546-552, büyük ölçüde Namık Kemal'in yayınlanmamış mektuplarına dayanır.

158) Bkz. bölüm VII, Şûra-yı Devlet üzerine.

başkanı, sonra Maliye Nazırı olarak tekrar yüksek mevkilere çıkmıştı.¹⁵⁹ Yalnız onun kendisini padişaha ve Âli'ye sevdirep yüksek bir mevki sağlama çabaları, Yeni Osmanlı sürgünlerinin çıkardıkları yayınlara karşı tahammülsüzleşmesine yol açtı. Çünkü bu yayınlar düzenli bir şekilde Âli'ye saldırıyor, böylelikle Mustafa Fazıl ile sürgündeki gazetecileri birbirinden uzaklaştırıyordu. Sonunda bu durum Yeni Osmanlılar'ın malî durumunu felce soktu. Ziya özellikle sertleşmiş; *Zafername* adlı hicviyesinde Mustafa Fazıl'ı Âli'nin içki gecelerinin ortağı şeklinde tanımlamıştı.¹⁶⁰

Mustafa Fazıl İstanbul'a dönmemiş olsaydı bile, Yeni Osmanlı çevresinin beraberliği uzun süremezdi. Bütün grup üyeleri, mizaçları, karakterleri, şikayetleri, ihtirasları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşuyla ilgili görüşleri bakımından birbirlerinden çok farklılardı. Ali Suavi'nin *Muhbir*'i daha iğneleyici ve fanatik biçimde İslamcı bir renge büründü. Sonunda Mustafa Fazıl, Namık Kemal ile Ziya'nın Ali Suavi'den nefret etmeye başlamalarından sonra, 1866 ilkbaharında ona *Muhbir*'i çıkarmamasını emretti. Namık Kemal ile Ziya Bey Londra'da, Mustafa Fazıl'ın desteğiyle, *Hürriyet* isimli ve ilk sayısı 29 Haziran 1868'de çıkan, kendilerinin en iyi siyasal yazılarından bir bölümünü içeren yeni bir gazete yayımladılar. Gelgelelim, diğer Yeni Osmanlılar'ın hepsi *Hürriyet*'i beğeniyor değillerdi; bazıları gazeteyi yeterince radikal bulmuyorlardı. 1869'un ortalarına gelindiğinde Mustafa Fazıl, yeniden göze girmeyi başarması sebebiyle *Hürriyet*'in Osmanlı yönetimi ve Âli hakkındaki eleştirilerini çok aşırı bulmaya başlamıştı. Ziya Bey, Mustafa Fazıl'ı Namık Kemal'den daha fazla öfkeliendiriyordu; çünkü Ziya, nazırlara yönelttiği ağır eleştirilerle açıkça padişahın gözüne yeniden girmeyi umuyordu. Sonuçta, Ziya'ya yapılan yardım kesildi ve Namık Kemal 1869 yazının sonlarında ondan koptu. Ziya bir süre *Hürriyet*'i yalnız başına çıkarmaya çabaladı.

Namık Kemal baştan sona Yeni Osmanlılar içinde en saygın ve akli başında kişi olarak kalmıştı. Mustafa Fazıl'ın malî yardımı sayesinde Kur'an'ın bir basımının başında bulunmak üzere Londra'dan

159) Colombe, "Une lettre d'un égyptien," s. 28, n.13. Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte*, s. 56-58, sürtüşmeyi İsmail'in Süveyş Kanalı'nın açılışında Avrupa krallıklarına ev sahipliği yapmaktaki başarısına bağlar.

160) Aslında Ziya Paşa'nın kötü niyetle Zaptiye Nazırı Hüsnî Paşa'ya atfettiği *Zafername* üstüne düzyazı yorumunda: Gibb, *Ottoman Poetry*, C.V, s. 61-62, 98, n. 1.

ayrılmadı. Diğer Yeni Osmanlılar'ın bir bölümü, fazladan evlenme maceraları dahil olmak üzere, çeşitli belâlara karıştılar. Ziya, Ali Suavi'nin Âli Paşa'nın öldürülmesini cesaretlendiren bir makalesini yayınladığı için kısa süre İngiliz polisinin elinde kaldı. Yargılanmadan kurtulmak için Cenevre'ye geçti ve *Hürriyet*'i orada bir süre yaşattı. Bu arada Ali Suavi, Paris'te kendine ait ansiklopedik bir dergi olan *Ulûm*'u çıkartmıştı. Mehmed, Paris'te kendi *İttihad*'ını çıkarıyordu. Mehmed ile Hüseyin Vasfi, Cenevre'de daha radikal bir gazete olan *İnkilâb*'ı kurdular. Hidiv İsmail, Namık Kemal'i satın almaya çalışır ama başaramazken, anlaşılan Mustafa Fazıl'ın yardımı kesildikten sonra Ziya'yı satın almayı başardı. 1870 ilkbaharında grup tamamen parçalanmıştı. Artık, tıpkı daha önce Mustafa Fazıl'ın Yeni Osmanlılar'ı Âli'ye karşı kullanması gibi, Âli de Mustafa Fazıl'ı İsmail'e karşı bir silah olarak kullanıyordu.¹⁶¹

Yeni Osmanlı Cemiyeti bir daha asla kurulmadı. Mehmed, Nuri ve Reşad Prusya'ya karşı Fransa saflarında dövüştüler. Ziya büyük ihtimalle hâlâ İsmail'in hizmetindeydi. Güvenli bir şekilde geri dönme güvencesi alan Namık Kemal, 1870 sonunda yeniden İstanbul'a geldi. İstanbul'da gazeteciliğe tekrar başladı ve Âli Paşa'nın 1871'de ölümünden sonra bir dönem için, özellikle yeni gazetesi *İbret*'le çok etkili oldu. Ancak, eski dostlarının bazıları da kendisiyle birlikte çalışmasına rağmen, eski Yeni Osmanlı grubu İstanbul'da bir daha canlanmadı. Diğer sürgünler sonraki yıllar içinde akıntıya kapılarak geri döndüler. Yalnız Ali Suavi 1876'ya kadar geri dönmedi.

Bununla birlikte, Yeni Osmanlılar'ın etkisi sadece birlik olup olmadıklarına bakılarak değerlendirilemez. 1867'de İstanbul'da etkili bir gizli örgüt yaratabilmiş olmakla birlikte, asla siyasal bir parti değillerdi. Temel işlevleri, yeni bir kamuoyu biçimlendirmeye yarayan gazeteci ajitasyonlarıydı. Bu çabalar hem o zamanki hem de 1876'daki olayları etkiledi ve bu etki daha sonra da devam etti. Yalnız bu etkinin doğrudan etkisinin ne kadar olduğunu saptamak güçtür. Yeni Osmanlılar, bir ölçüde, Avrupa kamuoyunu Âli Paşa rejimi aleyhinde etkilemeyi ve Batılıları Osmanlı İmparatorluğu için kurtuluş yolu ol-

161) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 444, n. 6; s. 482-504, 518-519, 533-544, 562-574; Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 779, n. 6, 855; Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 200-202; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 68-70; Schweiger-Lercherfeld, *Serail und Hohe Pforte*, s. 58-72; Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, s. 9, 12-15; Mardin, *Genesis*, s. 47-56; Kaplan, *Namık Kemal*, s. 61-72.

duğuna, İslâmiyetin reformlarla bağdaştığına ikna etmeyi hedefliyorlardı. *Muhbir*, makalelerinden bir kısmının çevirilerinin yer aldığı Fransızca özet bir sayı çıkartmıştı. Ama ne Yeni Osmanlılar'ın düşünce süreçleri, ne kişisel tavırları, ne de Avrupa'nın Doğu Sorunu'ndaki hareket çizgisini mahkûm edişleri Batılılar arasında fazla kabul görmüştü; herhalde Avrupa'da onlara yönelik övgü olduğu kadar eleştiri de vardı.¹⁶² Avrupa'nın gözünde, Yeni Osmanlılar'ın sürgünde bulundukları yıllarda, Batı modeline dayalı yeni tedbirlerle ortaya çıkan Âli ile Fuad'ın güçlü ve ilerici reformcular izlenimi bırakması daha muhtemeldi.¹⁶³ Bunun yanında, Yeni Osmanlılar'ın temel amacı imparatorluk içindeki fikirleri ve politikayı etkilemekti. Yine ölçülmesi zor olmakla birlikte, bu noktada bir hayli başarı da sağladılar.

Sağlanan başarının bir ölçüsü Âli hükümetinin tepkisiydi. Âli kendisine yapılan saldırıları kesinlikle acı duyarak hissetmiş olmalıdır. Âli, kayzer, despot, tiran, menfaatçi, etkisiz, zayıf, Padişah'ın ve Halife'nin kudretine inananların inancını yok eden kişi olarak amansız eleştiriler almıştı. Mütevazı kökenine yapılan bir imayla *Kapıcızade* denerek alaya alınıyordu.¹⁶⁴ Fuad da saldırıya uğruyordu, ama ona yönelik saldırılar hiçbir zaman Âli'ye yapılanlar kadar keskin değildi; kaldı ki Fuad'ın hastalanması ve ölümü, 1869 yılı başlarında Âli'yi zirvede yalnız bırakmıştı. Yeni Osmanlılar'ın saldırıları da elbette Osmanlı hükümetinin işleri yürütmesini engelledi ve hükümetin güvenliği açısından muhtemel, Âli'nin kendi prestiji açısından da gerçek bir tehdide dönüştü. Sürgünlerin yayınları, 1865 basın kanununun siyasal ya da idarî konularla ilgili olarak Osmanlı yönetimine bilinçli bir düşmanlıkla yayımlanan yurt dışındaki yayınların giriş ya da dağıtılışını yasaklayan dokuzuncu maddesindeki boşluktan yararlanarak, imparatorluğa yabancı postaneler aracılığıyla sokuluyordu. *Ulûm*, aslında bir zarf içinde sıradan bir mektup gibi postalanabilsin diye küçük boy yayımlanıyordu.¹⁶⁵ Gazetelerin hiçbirinin boyutu büyük değildi. Bu yayınlar en azından İstan-

162) Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert*, s. 276-278; idem, "Freiheitliche Bestrebungen im moslemischen Asien," *Deutsche Rundschau*, 78 (Ekim 1893), s. 64-65; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18 Eylül 1876; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 66-67; Lavisse ve Rambaud, *Histoire générale*, C. XI, s. 545-546, ve c. XII, s. 485-486'da Cahun.

163) Bu tedbirler hakkında bkz. bölüm 7.

164) *Hürriyet*, 14 Eylül 1868, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 270; *Le Muhbir*, 7 Kasım 1867; bir *Muhbir* ekinin özeti için bkz. FO 195/893, No: 120; Ali Suavi, *Ali Paşa'nın Siyaseti* (İstanbul, 1325), s. 11-12, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 270, n. 7.

165) Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, s. 9.

bul'da ve bazı taşra kentlerinde büyük dikkat topluyordu. *Hürriyet*'in ilk iki sayısı, 1868'de Şûra-yı Devlet'in açılışını izleyen göreceli liberal günlerde Boğaziçi vapurlarının süvarileri tarafından açıkta okunmaktaydı. Ondan sonra polis sıkı önlemler almaya başladı. Ama gazetelerin nüshaları imparatorluğa girmeye ve Pera'daki bir Fransız kitapçısı tarafından dağıtılmaya devam etti.¹⁶⁶ *Hürriyet*'in İstanbul'a kaçak olarak sokulmuş tek bir sayısına 1 Türk lirası fiyat biçildiği söylenir.¹⁶⁷ Bab-ı Âli, Britanya hükümetinden İstanbul'daki postanesine *Muhbir*'i dağıtmayı yasaklamasını istedi ve daha sonra aynı ricayı *Hürriyet*'le ilgili olarak yaptı.¹⁶⁸ Ancak yayınların imparatorluk içindeki dağıtımı da sürdü.

Sürgünlerin çıkardığı çeşitli broşürler de aynı yoldan gelmekteydi ve yine Bab-ı Âli bu broşürlerin dağıtılmasını protesto ediyordu. Bunlardan en iyi bilineni, veliahd Murad'ı kendi oğlu Yusuf İzzeddin lehine bertaraf ederek, tahta çıkışta veraset usulünü değiştirmeyi amaçlayan Abdülaziz'in planlarına saldıran Ziya'nın broşürüydü.¹⁶⁹ Bu broşürün padişahı etkileyip etkilemediğini söylemek olanaksızdır; ama en azından rüyalarından hiç çıkmıyordu. Gerçekten de, Abdülaziz'in Yeni Osmanlılar'dan ne ölçüde etkilendiğini (Mustafa Fazıl'ın mektubundan, Ziya'nın Londra'ya uğradığında padişaha sunduğu reformlara ilişkin lâyihadan veya ona 'deli' diyen daha radikal Yeni Osmanlılar'ın kişisel saldırılarından olsun) bilmek ilginç olurdu.¹⁷⁰

Sürgündeki Yeni Osmanlılar'ın imparatorlukta gelişen kamuoyu üzerindeki başlıca etkisi, aralarındaki kişisel farklılıklara rağmen, sürgünlerin genelde ortaklaşa savundukları az sayıdaki fikri devamlı işlemeleriyle başarılmıştı. Onların tezlerinin hepsinin temelinde yatan, acınası gerilemesini durdurarak ve kuvvetini arttırarak Osmanlı İmparatorluğu'nun zarar görmekten korunması gerektiği inancıydı. Ziya, *Zafername* isimli hicviyesinde, Lübnan'ın özerkliğine, Türk garnizonunun Belgrad'dan çekilişine, Girit asilerine ve Karadağlılara verilen tavizlere saldırıyordu.¹⁷¹ Ona göre, taviz vermek zayıflıktı.

166) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 58; Fazlı Necip, *Külhani Edipler* (İstanbul, 1930), s. 39. Fransız kitapçının adını çeşitli kaynaklar 'Kok' ya da 'Vik' olarak verirler.

167) Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s. 115, 147.

168) FO 195/893, Bab-ı Âli'nin sözlü notası, 5 Ekim 1867; ve Safvet'ten (Hariciye Nazn) Elliot'a, 14 Ekim 1868, FO 195/893, No: 68'de.

169) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 47.

170) Son ikisi üzerine, krş. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 838-840, 852.

171) Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 97-105.

Bozdu ahlâkını hep Millet-i Osmaniye
Kalmadı kimsede hiç gayreti osmaniye
Gitti eski şeref ü şevket-i osmaniye
Girdi bir halete kim Devlet-i Osmaniye
Hissolunmaz gibidir şaibe-i izmihlâl.¹⁷²

Ama burada Ziya'nın kullandığı kelime 'Türk' değil, 'Osmanlı'ydı.¹⁷³ Yeni Osmanlılar'ın yaşatmak istedikleri şey, Osmanlı erdemleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Osmanlı yurtseverliği ile imparatorluğun geçmişinden duyulan gurur, İslâm'dan ve İslâm'ın geçmişinden duyulan gururla iç içe geçmişti.

Anayurt (*vatan*) sevgisi en kuvvetli biçimde, sürgünü sırasında ve ondan sonra, düzyazı ve şiirde Namık Kemal tarafından dile getirilmişti. Namık Kemal, güçlü bir pasajda, yurtseverliğinden dolayı her heyecan verici cümlesi "Bir adam ülkesini sever, çünkü..." diye başlayan bir dizi sebep gösterir.¹⁷⁴ Gerçi bu, hâlâ Türk milliyetçiliğinden ziyade Osmanlı yurtseverliğinin bir göstergesidir ama, içinde Türk milliyetçiliğinin tohumları da yatmaktadır. Bu yönde gelişen sadece yurtseverce duygular değildi; Yeni Osmanlılar'ın sıradan insanlara, Türk diline ilgileri, halkları ve ülkeleri için 'Türk' ve 'Türkistan' terimini kullanışları ve Türklerin geçmişine ilgi duymaları da bu yönde geliyordu. Türklerin geçmişine duyulan ilgi, özellikle Türk ırkının niteliklerine ilişkin duyulan meslektaşlarından daha yoğun olan Ali Suavi için geçerliydi.¹⁷⁵

Buna rağmen Ali Suavi bile Osmanlı olarak kaldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bütün olarak savunma arzusunu neredeyse olanaksızlaştıracağını dikkate alarak hiçbir zaman Türk milliyetçiliğini savunmaya geçmedi. 1875'te, "Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getiren bütün halklar tek bir milliyettendir: Osmanlı milleti," diye yazıp, asla savunulamaz nitelikteki ırk teorilerine dahiyordu.¹⁷⁶ Yeni Osmanlılar genelde Osmanlılığı savunuyorlardı, yalnız bunda kararsızdılar. Bazen imparatorluktaki bütün halkların eşit muamele

172) Gibb'in çevirisi, *ibid.*, s. 108.

173) Krş. Türkçe metin, *ibid.*, C. VI, s. 376.

174) 22 Mart 1873 tarihli *İbret*'te, akt. Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul, 1938), s. 264-265.

175) Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, s. 27-31. O bile ibadet dili olarak Türkçe'yi öneriyordu: *ibid.*, s. 32.

176) Ali Suavi, *A propos de l'Herzégovine*, s. 16, 20-21, 23-35.

görmesini, imparatorluğu herkesin aynı ölçüde sevip savunması gerektiğini, onları ayırmanın olanaksız olduğunu ileri sürüyorlardı. Ama ne zaman devletin gerçek hukuksal temeli olarak İslâm'ı savun-salar, Hristiyanların isyanına ya da Hristiyanları coşturan ayrıcalık-larına kızgınlıklarını dışa vursalar, sözde Hristiyanların yanında yer aldığı için Âli Paşa'ya duydukları hiddeti açığa çıkarsalar, zarar gö-ren gerçek Osmanlılık amacı oluyordu.

*Rumdan Ermeniden yaptı müşir ü balâ
Eyledi resm-i musavat-ı hukuku ikmal.*

Ziya sürgünü sırasında acı alaycılığıyla böyle yazıyordu.¹⁷⁷ Bu tu-tum, Reşid Paşa (ara sıra eleştirilmekle birlikte) Yeni Osmanlılar'ın gözüne genellikle hoş görünürken, Âli ile Fuad'ın neden hoş görün-mediğini bir ölçüde açıklar. Reşid, 1839 Gülhane Fermanı'nda herke-sin eşitliğini ilan etmişti; devletin güçlenmesi bu fermanla başlamıştı ve Reşid programını uygularken kendisine destek vermeleri için Av-rupa devletlerine başvurmuştu. Öbür yandan, Âli ile Fuad'a 1856 fer-manını çıkardıkları zaman Avrupa devletleri yön vermiş, Avrupa dev-letlerinin iç işlerine müdahale etmelerine onlar fırsat tanımış, Hristi-yanlara ayrıcalıklar tanımış ve böylece devleti zayıflatmışlardı.¹⁷⁸

İmparatorluğun siyasal aygıtı açısından gerekli reformlar hakkın-daki görüşlerine gelince, Yeni Osmanlılar, Âli'ye duydukları tepki-den de güçlü biçimde etkilenmişlerdi. Onların kullandıkları siyasal kavramlar zamanın olaylarının ürünüydü; fikirlerinin kendiliğinden ve siyasal kuramın öğrenilmesiyle gelişmesi Âli'nin izlediği süreçle aynıydı. Âli, Yeni Osmanlılar'ın görüşünce, bürokratik zorbalığın simgesi ve doruğuydu. Namık Kemal, etkili bir ironiyle, İstanbul'u ziyaret eden ve orada bir sürü güzel ev gören köylülerin çok sayıda padişah olması gerektiğini düşündüklerini yazıyordu. "Çok padişah var," diye köylüye anlatılır, "ama unvanları yoktur. Bunlar, nazırlar-dır".¹⁷⁹ Bürokrasinin bu sahte padişahlarının gücü, Yeni Osmanlılara

177) Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 108. Krş. Ziya, *Hürriyet*, Sayı: 12, 14 Eylül 1868'de, akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 794-795; "Siz [Bab-ı Âli], valileri, paşaları, en yüksek kademedeki devlet memurlarını Hristiyanların dışından seçtiniz."

178) *Hürriyet*, Sayı: 4, 20 Temmuz 1868; Sayı: 27, 28 Aralık 1868; Sayı: 34, 15 Şubat 1869; hepsini akt. *ibid.*, sırayla s. 795-796, 783-784, 780. Krş. Namık Kemal için, *İb-ret*, Sayı: 9, 25 Haziran 1872; Sayı: 28, 10 Ekim 1872; Sayı: 46, 5 Kasım 1872; hepsini akt. *ibid.*, s. 778-779, 781-782.

179) *Hürriyet*, Sayı: 27, 28 Aralık 1868, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, I, 128.

göre, bir tür halk denetimine tabi olmalıdır. Âli'nin gitmesi zorunlu-
luydu. Bazıları padişahın da değişmesi gerektiğine inanıyorlardı,
ama Âli, Yeni Osmanlılar'ın gözünde her zaman için zorbalar arasın-
da birinciydi. Bu uzlaşmaz karşıtlığa kişisel düşmanlıklar da karış-
mıştı, ama Yeni Osmanlılar, II. Mahmud'un reformları Yeniçerilerin
ve derebeylerinin gücünü kırdığından beri merkezî yürütme otorite-
si üzerinde başka hiçbir fiili denetim kalmadığı gerçeğini kavramış-
lardı. Bazen taşra âyanlarının ve derebeylerinin yeniden getirilmesi-
ni istiyor, hatta Yeniçeriliğin iyi bir şey olduğunu ima ediyorlardı.¹⁸⁰
Ancak siyasal reformlar için gerçek reçetelerinde halk egemenliği,
temsili yönetim ve belirli bir meşrutî monarşi vardı.

Yeni Osmanlılar teoride cumhuriyetçilik ilkesini savunacak ka-
dar bile ileri gitmişlerdi. "Bu hakkı [cumhuriyet kurma hakkını]
dünyada kim reddedebilir? İslâm ilk çıktığı zaman bir cumhuriyet
değil miydi?" diye soruyordu Namık Kemal.¹⁸¹ Ziya, kişisel otoriteye
karşıt olan cumhuriyetçilik yönetiminin erdemlerini uzun uzun an-
latıyordu.¹⁸² Ama ne cumhuriyetçiliği Osmanlı İmparatorluğu için
savunmuşlar, ne de gerçekten bunun istenilir veya mümkün bir şey
olduğunu düşünmüşlerdi.¹⁸³ Tam tersine, yasama otoritesine sahip
ve yürütme otoritesini frenleyecek bir temsili meclis tasarlıyorlardı.
Bu düşüncenin başlıca ve en tutarlı savunucusu Namık Kemal'di. Zi-
ya, Mustafa Fazıl'ın padişaha hitaben yazdığı mektubundaki prog-
ramla uyuşmakla birlikte, parlamentoya belli ki daha az coşku duyuy-
yordu. Ali Suavi parlamenter yöntemlerden yana konuşuyordu, ama
daha sonra, Namık Kemal tarafından padişah hükümetinin gözüne
tekrar girmek amacıyla tamamen zıt anlamda makaleler yazmakla
suçlanmıştı.¹⁸⁴ Bazılarıysa anlaşılan parlamenter yönetime inanmak-
tan vazgeçmişlerdi. "O kadar kötülük arasında ülkeme temsilciler
meclisini esirgeyen Tanrı'ya şükürler olsun," diyordu 1871'de Versa-
illes'daki Fransız Ulusal Meclisi'ni ziyaret eden bir Yeni Osmanlı.¹⁸⁵
Oysa Namık Kemal parlamentoyu savunmakta ısrarlıydı.

180) *Le Mukhbir*, Sayı: 10, 7 Kasım 1867; *Hürriyet*, Sayı: 41, 5 Nisan 1869, akt. Sungu, *loc. cit.*, s. 821-822; *Hürriyet*, Sayı: 12, 14 Eylül 1868, akt. *ibid.*, s. 848.

181) *Hürriyet*, Sayı: 12, 14 Eylül 1868, akt. *ibid.*, s. 853.

182) *Hürriyet*, Sayı: 99, 14 Mayıs 1870, akt. *ibid.*, s. 855-856.

183) Danişmend, *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü*, s. 25-26, Ali Suavi'nin aslında bir Osmanlı cumhuriyeti istediği şeklinde kesin olmayan bir tez ileri sürer.

184) Fevziye A. Tansel, *Namık Kemal ve Abdülhak Hamid* (Ankara, 1949), s. 50-51, Namık Kemal'in 10 Mart 1877 tarihli mektubu.

185) Lavissee ve Rambaud, *Histoire générale*, C. XII, s. 483'de Cahun.

Namık Kemal'in sürgündeyken *Hürriyet*'in ilk sayısından başlayarak dile getirilen görüşleri, idarenin eylemleri üzerinde genel bir denetim uygulayıp biricik yasama yetkisi taşıyacak, imparatorluktaki bütün halkları temsil eden bir parlamento lehinde berraklaşmış görünür. Namık Kemal yasama ve yürütme yetkilerinin ayrılması gerektiğinde ısrarlıydı; yoksa mutlakiyetçilik ortadan kalkmazdı. Meclis ya da parlamento halkın düşüncesini temsil edecekti; oy kullanma sürecinin tek başına sağlıklı ve eğitici olması yetmezdi, bunun yanında egemenlik de bu hakkı kullanacak olan halka ait olmalıydı. Namık Kemal, padişah ile halifeyi halkın seçebileceğinden söz edecek kadar cüretkâr davranıyordu: "İmamlık halkın hakkıdır." Nazırlar da kesinlikle kanuna uygun olarak tarafsız biçimde faaliyet gösteren parlamentoya karşı sorumlu olacaklardı. Namık Kemal bir Osmanlı parlamentosuna karşı yapılan çeşitli itirazları (istenmeyen bir yenilik oluşu, halkın çok cahil kalışı, dil farklılıklarının çok büyük oluşu) göz önünde bulunduruyor; ama parlamentonun buharlı gemilerden daha fazla *bid'at* olmadığını ileri sürüyordu. Kaldı ki Osmanlı İmparatorluğu buharlı gemi satın alamıyorsa, bırakın Rumlar küçük değersiz sandallarıyla Girit'i ele geçirsinlerdi! Ayrıca, toplumun rızasıyla (konsensüs) kurulan bir meclis *bid'at* sayılmazdı. Cehalete gelince, Osmanlılar arasındaki cehalet, embriyon halindeki halk meclislerine sahip Sırplar, Karadağlılar ve Mısırlılarda görülen-den genelde daha fazla değildi. Elbette tartışmalar için resmî bir dil olacaktı. At sırtındaki bir adamın kurtarıcı olarak görünmesini beklemenin yararı yoktu. Halk harekete geçmeliydi.¹⁸⁶

Namık Kemal'in temsili yönetimin yapısını ve göreceği işlevleri Osmanlı İmparatorluğu açısından tam olarak nasıl düşündüğü açık değildir. Bir keresinde Namık Kemal, kanunları hazırlamak için Devlet Şurası, onları oylayacak ve bütçeyi denetleyecek bir halk meclisi, anayasa ile genel özgürlüklerin bekçisi olarak önemli kişilerden oluşan bir 'senato'su bulunan III. Napoléon'un Fransız modelinin Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarına göre değiştirilmiş halinden en iyi biçim olarak söz ediyordu. Ama onun gözünde Britanya siste-

186) Bu tezlerin geliştirilmesi için bkz. *Hürriyet*, Sayı: 1, 29 Haziran 1868; Sayı: 4, 20 Temmuz 1868; Sayı: 12, 14 Eylül 1868; Sayı: 13, 21 Eylül 1868; Sayı: 14, 29 Eylül 1868; Sayı: 18, 26 Ekim 1868; hepsini geniş olarak akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 844-851. Ayrıca *Hürriyet*, Sayı: 11, 7 Eylül 1868, akt. Okandan, *Umumî Âmmе Hukukumuз*, s. 98, n. 24.

mindeki unsurlar da dikkat çekiciydi. Nasıl olursa olsun, onun görüşüne göre alt meclis bir bütün olarak İmparatorluktaki halkları (ümme, burada dinî topluluk için değil, bir hükümet yönetimindeki bütün halklar için kullanılıyor) temsil edip, serbest seçimlerle seçilecekti ve kendi çatısında bir muhalefet partisini de kapsayacaktı.¹⁸⁷ Mısır'da İsmail'in kurduğu sözde temsili meclisi alaycı bir dille eleştiriyordu Namık Kemal: O meclis Avrupa'nın onayını almak amacıyla kurulmuş ve temsilcileri 'jandarma kırbacının şaklamasıyla' seçilmişti. Hükümetin muhalefetin solda oturduğunu açıklamasıyla birlikte, temsilciler hep birden sağ tarafa koşturarak birbirlerini çiğnemişlerdi.¹⁸⁸ Osmanlı parlamentosu daha farklı olacaktı –idarî otoriteden bağımsız, gerçekten temsili bir organ.

Namık Kemal'in ve onunla beraber Yeni Osmanlılar'ın çoğunun İslâm hukukunu, hem öteki siyasal reformların hem parlamentonun doğallıkla ona uyacağı temel çerçeve olarak gördükleri açıktır.¹⁸⁹ Âli ile Fuad hakkında tekrar tekrar dile getirilen Yeni Osmanlı eleştirilerinden birisi, onların şeriatı terk ederek sığ bir laisizm sergiledikleriydi. Reşid bile şeriatı dikkate almama konusunda Yeni Osmanlılar'ın eleştirilerinden kurtulamıyordu.¹⁹⁰ Böylece Tanzimat devlet adamları yalnızca geçmişle olan bağlarını yitirmekle kalmamışlar, aynı zamanda bürokratik otokrasiyi denetleyen önemli bir etkiyi de kaldırmış ve İslâm'ın temelindeki demokrasiyi terk etmişlerdi. Tanzimat'ın imparatorluğa soktuğu hukuk ikiliği kötüydü; doğru biçimde yorumlanıp uygulanan şeriat bütün ihtiyaçları karşılayabilirdi. Şeriat sadece gerekli adalet ilkelerini içermekle kalmıyor, ayrıca, Na-

187) Kaplan, *Namık Kemal*, s. 106-109; Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 203; *Hürriyet*, Sayı: 13, 21 Eylül 1868, bunun için Sungu, *loc. cit.*, s. 849. Lewis, *Emergence*, s. 141-142, Namık Kemal'in İngiliz modeli yanlış olduğunu söyler; Mardin, *Genesis*, s. 311, ise daha sonra onun 'mevcutlar içinde en iyisi' olarak Belçika anayasasını göstermekle birlikte, Fransız modeli yanlış olduğunu söyler.

188) *Hürriyet*, Sayı: 59, 9 Ağustos 1869'da, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 556. Bu aynı hikâye, Jonquière, *Histoire de l'Empire ottoman* (Paris, 1914), C. II, s. 681, tarafından 1876 Anayasası'nda Ahmed Vefik ve Osmanlı meclisi için de anlatılır!

189) Ali Suavi, dinî eğitimi ve *Muhbir*'deki oldukça fanatik tonuna rağmen, *Ulûm'u* yayımladığı zamana gelindiğinde, İslâm hukukunun devletin temeli olduğu düşüncesinden açıkça uzaklaşmaktaydı; ayrıca sultanların meşru halife olduklarını reddediyordu: Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, s. 23-25; Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 856-857. Daha önce Ali Suavi'nin *Muhbir*'i sultanı Çin'e kadar uzanan 100 milyon Müslümanın meşru önderi olarak nitelendirmişti: FO 195/893, No: 120, "Translation of the Supplement of the *Muhbir*... Mart 25, 1868".

190) *Hürriyet*, Sayı: 41, 5 Nisan 1869, akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 800-801.

mık Kemal'in görüşünce, uygarlık ve ilerleme yolunun siyasal temeli de hazırlıyordu. Anayasa İslâm'a temellenebilirdi. İslâm, şûra (meclis) ve *usul-u meşveret* (danışma yöntemi) ilkesini öğretmişti. İslâm demokratikti ve ilk zamanlarında bir tür cumhuriyetti. İslâm hukuku, diye bunların yanında iddia ediyordu Namık Kemal, yasa-
ma ve yürütme otoritesini ayrı tutmuştu.¹⁹¹

Bu yaklaşım bir parça idealize edilmiş bir İslâm anlayışıydı. İslâm'ın bütün inananların eşitliğini, halifeliğin seçime dayanması ilkesini, iman edenler arasında danışma erdemini ve halifenin hukuka itaat etmesini öğrettiği doğrudur. Oysa gerçekte, İslâmiyet neredeyse bütün tarihi boyunca hep otoriter yönetimler ortaya çıkarmıştı. Bununla birlikte, önemli olan, Namık Kemal ile Yeni Osmanlılar'ın İslâm'ın ilerici olduğu ve özünde siyasal demokrasinin yattığı hakkında söylediklerine inanmalarıdır. Bu tutum, onlara aralarında tutucular da bulunan imparatorluktaki diğer Müslümanlarla hayati bir ilişki noktası ve ikna temeli sağlıyordu. Namık Kemal sürgünden dönüşünden sonra aynı düşünce hattına, kelimesi kelimesine uydu. Yeni gazetesi *İbret*'te, "bizim tek gerçek anayasamız şeriattır," "İslâm halifeliği için anayasaya danışma yöntemi de dahil edilmelidir," diye yazıyordu. "Osmanlı devleti dinî ilkelere dayalıdır ve eğer bu ilkeler çiğnenirse devletin siyasal varlığı tehlikeye düşer."¹⁹² Düşünce özgürlüğü, halk egemenliği ve danışma yöntemi, doğru biçimde oluşturulmuş İslâm devleti için savunduğu reçeteyi meydana getiriyordu. Bu düşüncenin etkisi 1876 yılının olaylarında görülecekti.

Yeni Osmanlılar, Tanzimat devlet adamlarını şiddetle suçlamalarına, Osmanlı yurtseverliği ve belirli bir Türklük duygusu aşılamlarına, İslâm hukukuna temellenen temsili yönetimi vazetmelerine ek olarak, imparatorluktaki gayri-müslim kesimlerin başarılarını ve genel olarak Batı Avrupa'yı yakalamak için eğitim ve ekonomide ilerlemeler yapılmasını da kuvvetle savunuyorlardı. Yeni Osmanlılar'ın kaygısı, bir ölçüde Hristiyan azınlıkların eğitim ve ekonomi alanındaki konumlarının Türklerin konumuyla karşılaştırılmasından, bir ölçüde Kırım Savaşı'ndan beri peş peşe yapılan borçlanmalarla yığıl-

191) *Hürriyet*, Sayı: 12, 14 Eylül 1868; Sayı: 18, 26 Ekim 1868; Sayı: 23, 30 Kasım 1868; Sayı: 30, 18 Ocak 1869; Sayı: 41, 5 Nisan 1869; Sayı: 50, 7 Haziran 1869; hepsini akt. Sungu, *loc. cit.*, s. 804-807. Ayrıca *Hürriyet*, Sayı: 1, 29 Haziran 1868; Sayı: 9, 24 Ağustos 1868; Sayı: 11, 7 Eylül 1868; Sayı: 50, 7 Haziran 1869; hepsini akt. Okandan, *Umumî Âme Hukukumuz*, s. 98, n. 23, ve 106-107, n. 45.

192) *İbret*, Sayı: 46, 5 Kasım 1872, akt. Sungu, *loc. cit.*, s. 844-845, ve Sayı: 24, 4 Ekim 1872, akt. Okandan, *Umumî Âme Hukukumuz*, s. 98, n. 23.

miş dış borçların ve kötü vergi yöntemlerinin etkilerine duydukları endişeden, bir ölçüde de Avrupa'nın ileriliği ile Osmanlıların geriliğini kıyaslamalarından ileri geliyordu. Ziya şöyle yazıyordu:

*Gezdim gâvur toprağını, şehirler, kâşaneler gördüm;
Dolaştım İslâm ülkelerini, hep harabeler gördüm.*¹⁹³

Yeni Osmanlılar Avrupa'nın yüzyılın ortalarındaki maddî ilerleme kültünden de bir şeyler kapmış görünürler. Osmanlı İmparatorluğu için daha iyi eğitimi, tarımda iyileşmeyi, okur yazarlıkta büyük bir artışı, Avrupa dillerinin öğrenilmesini, sanayiinin kurulmasını ve genelde Batı biliminin bilgi ve ürünlerinin alınmasını savunuyorlardı.¹⁹⁴ Yeni Osmanlı düşüncesinde, otokrasi ekonomik ilerlemeye zarar verirken, temsili yönetimin yardım ettiği inancının da izleri var gibidir. Ziya, otokratın devleti, içinde yaşayan milyonlarca insanı çalıştırıp soyduğu kendi çiftliğiymiş gibi gördüğünü yazıyordu.¹⁹⁵ Temsili yönetimin erdemleri ve Avrupalıların sağladığı örnekler hakkında yazan Namık Kemal, "İşlerini iyi düzenledikleri için bizden daha sağlıklılar," diyordu.¹⁹⁶ Namık Kemal'in ekonomik savları da güçlü yurtsever duygularla bezenmişti: Niçin bir zamanlar Avrupa'yla aynı seviyede olan Türkler yine o eşitliğe ulaşmasınlar? Niçin ticaret ve maliyeleri gayri-müslimlerin elinde kalsın?¹⁹⁷

Sürgündeki Yeni Osmanlılar'ın en etkili eylemleri, herhalde Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını ve baştaki devlet adamlarının davranışlarını eleştirmeleriydi. Açıkça gözükten zayıflıkları yakalamak kolaydı ve işlerin yürütülmesinde hiçbir sorumluluk taşımayan Yeni Osmanlılar bunu kuvvetli bir dille yaptılar. Âli'nin davranışları ile Batıcılığını eleştirmelerinin, onun 1871'de ölümünden sonra boy gösteren gericiliği ve İslâmi duyguları beslemeye yardım ettiğini düşünmek mantıksız bir bakış değildir.¹⁹⁸ Ama Yeni Osmanlılar yurtse-

193) Ali Canip, *Türk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 18.

194) *Hürriyet*, Sayı: 5, 27 Temmuz 1868; Sayı: 7, 10 Ağustos 1868; Sayı: 21, 16 Kasım 1868; Sayı: 22, 23 Kasım 1868; Sayı: 41, 5 Nisan 1869; Sayı: 47, 17 Mayıs 1869; Sayı: 54, 5 Temmuz 1869; Sayı: 56, 19 Temmuz 1869; hepsini akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," sırayla s. 840-841, 825-827, 828-830, 830-834, 822, 834-835, 841-842.

195) *Hürriyet*, Sayı: 99, 14 Mayıs 1870, akt. Sungu, *loc. cit.*, s. 856.

196) *Hürriyet*, Sayı: 13, 21 Eylül 1868, akt. *ibid.*, s. 848-849.

197) Krş. H.Z. Ülken, "Tanzimattan sonra fikir hareketleri," *Tanzimat*, C. I, s. 761; Sungu, *Namık Kemal*, s. 16; *Hürriyet*, Sayı: 42, 12 Nisan 1869, bunun için Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 787.

198) Bu konuda bkz. bölüm 8.

verlik ve temsili yönetim çizgisindeki propagandalarıyla da bir iz bıraktılar. 1867'deki krizde geliştirilen teorileri, ilk meyvesini sonraki 1875-1876 kriz dönemi fırsat sunduğu zaman verecekti.¹⁹⁹

* * *

1867-1870 arası yıllarda, Yeni Osmanlılar Avrupa'da yayın çıkartırlarken, basında imparatorlukta reform yapılmasını isteyen başka önerilerle de karşılaştı. Bunlarda ileri sürülen fikirler Yeni Osmanlılar'ınkiyle birçok anlamda paraleldi. 1867 yılı ilkbaharında İstanbul'da Fransızca ve Türkçe olarak dağıtılan "Birkaç yurtsever Müslümanın Bab-ı Âli nazırlarına hitaben raporu" başlıklı broşürün "Genç Türkiye programından bir yaprakmış" gibi okunduğunu söylüyordu *Levant Herald*. Broşürün isimsiz yazarları, ulusal refahın koşulları olarak "bütün vatandaşların kanun önünde eşitliği, vicdan özgürlüğü, kişi özgürlüğü, mülkün dokunulmazlığı, düşüncenin dokunulmazlığı, güçler ayrımı, adli bağımsızlık, bu ilkelere çıkan bütün hakların kutsallığı ve son olarak da keyfi yetki kullanımına karşı zorunlu güvenceler" maddelerini sıralıyorlardı. Kur'an, diye devam ediyorlardı, ilerlemeye engel değil, insanlık ve uygarlığın gerekleriyle uyum içindeydi. Ama bir eşitlik rejiminde iki ikilem vardı: Daha iyi eğitim görmüş Hristiyanlar çoğu hükümet görevlerini üstlenmekle kalmayacaklardı; onların arzuları kendilerini Osmanlı birliğinden çok ulusal bağımsızlığa doğru da itebilirdi.²⁰⁰

İleri gelen bir Müslüman devlet adamının yazması sebebiyle daha etkileyici olan bir metin de, 9 Eylül 1867'de Hayreddin Paşa tarafından ortaya atılan oldukça uzun bir tezdi. Hayreddin doğuştan Çerkeşti; köle olarak Tunus'a getirilmiş, Batılı askerî eğitim almıştı ve akıcı bir Fransızca'sı vardı. Tunus Beyi'nin askerî hizmetinde, daha sonra siyasal kariyerde hızla yükselmişti. Hayreddin birçok diplomatik görevde bulundu, Tunus'ta donanma bakanlığı, meclis başkanlığı ve daha sonraki yıllarca başbakanlık yaptı ve 1878'de İstanbul'da sadrazamlığa geldi. Bu makamlarda aydın bir idareci olarak

199) Lewis, *Emergence*, s. 138-142, 166-170, 330-335, broşürün hem Batıcı içeriğini hem de İslamcı içeriğini vurgulayarak Namık Kemal'in düşüncesini özetler. Mardin, *Genesis*, s. 283-284, Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'nin siyasal teorisinin ayrıntılı bir analizini yapar.

200) *Levant Herald*, 1 Mayıs 1867; krş. Morris'den Seward'a, No: 205, 3 Mayıs 1867, US-NA, Turkey 20. *Herald*, asıl yazarın bir Avrupalı olabileceği fikrini ortaya atar.

ün kazandı.²⁰¹ Sağlam bir İslâmi temelinin olmasının yanı sıra Avrupa uygarlığının sağladığı bilgisi de oldukça iyiydi. Fikirleri de zamanın gerekliliklerine bağlı olarak gelişmişti, çünkü yalnız teorik olarak Müslüman devletleri Avrupa düzeyine yükseltmekle değil, pratik olarak Kuzey Afrika'daki Fransız nüfuzunun yayılmasına karşı direnmekle de ilgiliydi. Fransızları kovmaya yardım etmesi için, Bey onu daha 1864'te Tunus'un padişaha bağlılığını tazeleyip yıllık haracı düzenlemek üzere İstanbul'a göndermişti.²⁰² Hayreddin'in 1867 tarihli kitabı, onun ilgilerini ve özellikle Avrupa'nın denetiminden kurtulmak için Avrupa fikirleriyle tekniklerinin öğrenilmesi düşüncesini yansıtıyordu.

Hayreddin'in *Akwam al-masalik fi ma'rifat ahwal al-mamalik* adlı eseri, dünyanın pek çok devletinin tarih, coğrafya, idarî sistem ve ekonomisiyle ilgili iddialı bir incelemeydi. Giriş bölümü reform görüşlerine ayrılmıştı.²⁰³ Hayreddin'in savları genel hatlarıyla kaleme alınmakla birlikte, özelde Osmanlı İmparatorluğu'ndan söz ediyordu. İmparatorluğun bütünlüğünün korunması ve her türlü dış müdahalenin reddedilmesi zorunluluğunu mutlak sayıyordu. Kapitülasyonlar da kötüydü.²⁰⁴ İmparatorluğu korumak için Avrupa'nın ekonomik, siyasal ve kültürel kurumları kopya edilmeliydi. Hayreddin, halifeler ve hukuk âlimlerinden aktarmalarla, İslâm'da kendi dışındaki kültürlerin fikir ve kurumlarının ödünç alınmasını yasaklayan hiçbir şey olmadığını ayrıntılı kanıtlarla sergiliyordu; bu tür ödünç almalar, *bid'at* olmak bir yana, iman edenlerin refahını arttırıyorsa övgüye bile layıktı. Avrupa, iyi yönetimi ve liberal kurumları sayesinde, bilimsel ve ekonomik konularda Müslüman dünyasının ilerisindeydi. Maddî refah ancak böylesi koşullarla sağlanabilirdi. Adil olmayan yönetimler ilk baştaki Müslüman refahını yok etmişti.²⁰⁵

201) Th. Menzel, "Khair al-Din Pasha" *Encyclopaedia of Islam*, C. II, s. 873; İnal, *Son Sadrîâzamlar*, fasikül: 6, s. 895-896; A. Demeerseman, "Un grand témoin des premières idées modernisantes en Tunisie," *IBLA*, 19:76 (1956), s. 359-363; Heap'den (Tunus) Bakan Yardımcısı'na, No: 160, 23 Ekim 1873, ve Heap'den Hunter'a, No: 193, 31 Aralık 1874, USNA, Tunus 11.

202) Morris'den Seward'a, No: 100, 7 Aralık 1864, USNA, Turkey 18. Krş. A. Demeerseman, "Doctrine de Khérédine en matière de politique extérieure," *IBLA*, 21:31 (1958), s. 13-29; *idem*, "Indépendance de la Tunisie et politique extérieure de Khérédine," *IBLA*, 21:3 (1958), s. 229-227.

203) Fransızca'ya 'Le Général Khérédine' olarak çevrilmişti: *Réformes nécessaires aux états musulmans* (Paris, 1868). Yazar yılı hakkında emin olmamakla beraber, Türkçe'ye de çevrilmişti. Bunun dağıtımı yasaklanmıştı: İnal, *Son Sadrîâzamlar*, fasikül: 6, s. 934.

204) *Réformes*, s. 40-42.

205) *Ibid.*, s. 7-31.

Hayreddin'in iyi yönetim reçetesi, gerçekte keyfi bir hükümdarı dizginleme gerekliliğine, teoride hükümdarın harekete geçmeden önce danışma yöntemine başvurmasını isteyen Kur'an emrine dayanıyordu. Nazırların ve ulemanın, eğer yasayı çiğnerse hükümdarı uyarmasını ve hatta son çare olarak tahttan indirecek kadar ileri gitmelerini önererek, Kanunî Süleyman'ın siyasal kanunu olarak iddia ettiği şeyi yeniden ortaya atıyordu. Hayreddin, bir hükümdarın otoritesine getirilen bu denetim ile on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın parlamentoları arasında mükemmel bir benzerlik kurmaktaydı. Ayrıntıya girmeksizin, sorumluluğun nazırlara verilmesini ve kötü bir hükümdarı denetleyip iyisine yardım edecek temsilciler aracılığıyla yönetime halkçı bir temel sağlanmasını savunuyordu. İmparatorluk halklarının bu tür kurumlara hazır olmadıkları şeklindeki yaygın itirazaysa, elbette kurumların Avrupa'da yapıldığı gibi halkın hazır olma koşullarına uyarlanması gerektiği, ama iyi kurumların kendilerinin de eğitici olacakları karşılığını vermekteydi Hayreddin.²⁰⁶

Hayreddin'in kitabına Âli Paşa'nın yorumu olumlu oldu.²⁰⁷ Âli'nin, duyguları Yeni Osmanlılarinkine paralel görünen bir adamı övmesi ilk başta hayret verici gelebilir. Oysa Âli, hakikaten Hayreddin'in anlattığı görüşlerin çoğunu (maddi ilerleme sağlanması ve Avrupa'dan ödünç alma ihtiyacı, İslâm'ın yeni gelişmelere uyarlanabilmesi ve hükümdarın iktidarının denetlenmesi) paylaşıyordu. Üstelik Hayreddin'in yazılarında Âli'ye ya da Tanzimat devlet adamlarına yönelik herhangi bir saldırı yoktu. Tam tersine, Hayreddin 1839 fermanını olduğu gibi 1856 fermanını da övüyor ve genelde II. Mahmud zamanından beri uygulanan reformları onaylıyordu. Bu görüş Hayreddin'i Yeni Osmanlılar'dan ayıran noktaydı. Dahası Hayreddin, temsili yönetim önerirken Yeni Osmanlılar'dan daha ihtiyathıydı ve ilke olarak onlarla görüş birliği içinde olmasına rağmen, parlamentoyu savunan gayri-müslimlerin imparatorluğu korumaya yardım edeceklerinden tamamen emin olunması gerektiği uyarısını yapmaktaydı.²⁰⁸ Doğrusu Namık Kemal, daha sonra 'gülünç' olarak nitelediği Hayreddin'in kitabını beğen-

206) *Ibid.*, s. 32-77.

207) Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr* (İzmir, 1338), s. 13, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 202.

208) *Réformes*, s. 8-41.

209) Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, 202. Krş. s. 203-204.

memiştir.²⁰⁹ Beğenmeyişinin sebebi de herhalde bir ölçüde Hayreddin'in aslında Türk olmayışı, hemen hemen özerk bir Arap ülkesinin memuru oluşuydu. Bir ölçüde de, Hayreddin'in siyasal önerileri Namık Kemal'inkilerden daha ihtiyatlı olmakla birlikte, aralarındaki temel farklılığın Hayreddin'in Namık Kemal'in sergilediği ateşli yurtseverlikten yoksun oluşuydu. Bu iki reformcu, ekonomik gelişme, eğitimde ilerleme, Batı'dan ödünç alma, otokrasiye gem vurma, bir çeşit temsili meclis kurma ve reformları İslâm öğretisine dayandırma ihtiyacı noktalarında birbirlerine benzer görüşleri savunuyorlardı. Hayreddin'in eseri de, Yeni Osmanlılar'ın yazıları gibi, o yıl içinde başka materyallerle birlikte İstanbul'da, anlaşılan Fransızca olarak yeniden yayımlanıp dağıtıldığı için, 1876'daki önemli reform çabalarını etkilemiş olabilir.²¹⁰

Hayreddin'in kitabının Paris'te çıkışından bir yıl sonra, ayrıntılara çok daha fazla giren ve Osmanlılarda siyasal reformları savunan başka bir çalışma, İstanbul'da Fransızca olarak yayımlanmıştı.²¹¹ Bu kitap, Jean Piétri'nin *Courrier d'Orient* matbaasında basılmış olabilir, ama yine de bu yüzden, Piétri reformcu fikirlere açık bir insan olduğundan, söz konusu kitabın Yeni Osmanlılar'la bir ilişkisi olduğu sonucu çıkarılamaz. Bu eserin yazarı, harbiye mektebinden mezun olmuş, yeteneği ve kişisel cesareti sayesinde yükselmiş ve ferik rütbesindeyken 1876 yazında Karadağlılarla savaşırken ölen bir Türk subayı, Mustafa Celaleddin'di. Yalnız Mustafa Celaleddin köken olarak Polonyalıydı. Konstantin Polkozic-Borzecki adıyla dünyaya gelmiş, 1848 iç karışıklıklarından sonra Fransa'ya ve oradan da Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştı.²¹² Hayatının sonuna kadar gençlik deneyimlerinden kalan keskin bir Rus düşmanlığını korudu. Türklerle duyduğu sevgi de aynı derecede kuvvetliydi. *Turcs anciens et modernes* (Eski ve Modern Türkler) adlı eserinin yarısını aşkın bir bölümü dahil olmak üzere yazılarının çoğunda, tarihsel ve dilsel savlara dayalı, erken türde bir Türk milliyetçiliği geliştirmektedir. Mustafa Celaleddin, Türklerin Avrupa halklarıyla akraba oldukları-

210) Demeersem, "Indépendance de la Tunisie," s. 277.

211) Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs anciens et modernes* (Konstantinopolis, 1869). Paris'te 1870'de yeniden çıkmıştı.

212) Hayatı konusunda bkz. Lewak, *Emigracji polskiej*, s. 87; Aktchoura Oglou Youssouf Bey [Yusuf Akçura], "L'oeuvre historique de Mustafa Djelalettin Pacha..." 7e Congrès des Sciences Historiques, *Résumés*, C. I (1933), s. 233; Dr. K. *Erinnerungen... des Serdar Ekrem Omer Pascha*, s. 54; Benoît Brunswik, *La réforme et les garanties* (Paris, 1877), s. 52-53.

nı, bir ‘Türk-Aryan’ ırkı bulunduğunu, Türkçe’nin sadece Rumca, Latince ve diğer Avrupa dilleriyle yakın olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu dillerin hepsinin babası gibi görülebileceğini kanıtlamaya çalışıyordu.²¹³

Mustafa Celaled-din, siyasal tezlerinde Türklerin aslında ilerici olduğunu savunuyor, İslâm’ın ilerlemeye engel oluşturduğu yaklaşımlarını reddediyordu. İmparatorlukta yaşayan Hristiyanlar ile Müslümanlar, Rusya karışmadıkça pekâlâ birbirleriyle iyi geçinebilirlerdi. Ona göre asıl ihtiyaç, vilayet örgütlenmesindeki çeşitli meclislerde temeli zaten var olan ulusal temsili meclisti. Mustafa Celaled-din, seçimle gelecek meclisteki sandalyeler için tam bir oran önermesiyle Hayreddin ve Yeni Osmanlılar’ın çizgisini aşıyordu. Meclisin bileşimi ona göre şöyle olmalıydı: 100 Müslüman, 25 Ermeni, 25 Bulgar, 14 Rum, 7 Katolik Suriyeli, 7 Musevi, 4 Ortodoks Arnavut, 3 Katolik Arnavut, 4 Ortodoks Boşnak, 3 Katolik Boşnak, 3 Eflaklı, 2 Nasturi, 2 Katolik Ermeni ve 2 Protestan. Toplam 100 Müslümana karşılık 101 gayri-müslim ediyordu. Mustafa, meclis yeni bir kanun hazırlayana kadar, vilayet kanunundaki, listede yer alan adayların elenmesi şeklindeki sistemi geçerli görmekteydi. O ana kadarki sorumluluklarına göre sadrazam daha az, nazırlar daha fazla sorumluluk taşımalıydı. Bunun yanında, meclis yasama yetkisi ile bütçeyi denetleme hakkına sahip olmalı, üyelerine belli bir maaş ödenmeliydi. Yerel yönetimler için vilayetlerin bir parça daha dar tutulması ve özerkliğin genişletilmesi görüşündeydi. Bütün bunlar, diyordu Mustafa Celaled-din, heterojen yapıdaki imparatorluğu birbirine bağlayacaktı. Taşrada temsili yönetimi işletebilecek yeterince bilge insan vardı.²¹⁴ Mustafa Celaled-din ile Yeni Osmanlılar arasında gözle görülebilir bir bağ bulunmamasına rağmen, düşüncelerinde gözlenen paralellikler açıktır.

* * *

213) Krş. Aktchoura, *loc. cit.*, s. 234-236’daki yorumlar. Moustafa Djelaleddin, *L’Europe et le touro-aryanisme* (yer ve tarih yok), anlaşılan onun *Turcs anciens et modernes* adlı eserinin sonudur. Önceki çalışmasının Bibliothèque Nationale’deki kopyası, sonunda aynı elden çıkmış ‘General Moustapha Djelaleddin’ imzasıyla birlikte, büyük olasılıkla Celaled-din’in kendisine ait olan düzgün bir elle yapılmış pek çok düzeltme ve dipnotları içerir. Burada öne sürülen teoriler Ali Suavi’yi etkilemiş ve tuhaf biçimde, Türkiye’deki daha sonraki gelişmeleri önlemiş olabilir.

214) *Les turcs anciens et modernes*, s. 173-193, 209-211.

Yeni Osmanlılar ile reform öneren öteki çevrelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen olayların akışına yaptıkları etkiyi büyütmek tehlikeli bir bakış açısidir. Yapılan öneriler, Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi, Mustafa Fazıl, Halil Şerif, Hayreddin ya da Mustafa Celaleddin, hangisinden gelirse gelsin doğrudan etki azdı. Yine de kuşkusuz birikerek artan bir etkiden söz edilebilirdi. Bu etkinin bir bölümü 1876'da gözlemlenirken, bir bölümü 1908 devrimini önceleyen ajitasyon yıllarına kadar görülmedi. Bütün bu eleştirmenler ile reform özlemi duyanlar yeni bir kamuoyu yaratma sürecinin, yeni gazetecilik ve broşürcülük çağının bir parçasıydılar. Söyledikleri şeylerin çoğunda, genellikle söyleniş tarzında olmasa bile, Âli ile Fuad kesinlikle onlarla aynı görüşleri paylaşıyorlardı. 1860'lı yılların eleştircileri, Batı'ya daha güçlü ve daha birleşik bir devletle karşı koyma araçlarının yine Batı'dan ödünç alınmasını savunanların ne ilki, ne de sonuncularıydı. Âli ile Fuad da bu sürece bağlanmışlardı ve aynı 1867-1870 yıllarında, imparatorluğu kuvvetlendirmek için parça parça reform yapma ve Batılılaşma yolunda ilerlemeyi sürdürüyorlardı.

Yeni Osmanlı muhalifleri Paris, Londra ve Cenevre'den kendilerini eleştiri yağmuruna tutarlarken, Âli ile Fuad da İstanbul'da hükümet işleriyle meşguldüler. İlk görevleri İmparatorluğu bir arada tutmaktı. Girit isyanı Bab-ı Âli'nin hazinesini tüketerek¹ ve Sadrazam Âli Paşa'yı 1867 sonbaharında adaya uzun bir gezi yapmaya zorlayarak devam etmekle birlikte, ada 1868'te kontrol altına alınmış, Girit'e kadar genişletilen vilayet örgütlenmesi Hristiyanlara yerel idarede özel bir statü tanımıştı. Yine 1868'de Balkan halklarının Türk'lere karşı muhtemel birleşik saldırısı, Sırp lider Mihailo Obrenoviç'in ölümüyle bertaraf edilmişti. Âli, Bulgar milliyetçilerinin yerel

1) Söylendiğine göre isyana karşı verilen mücadele, 1867'nin sonuna dek en az 3 milyon pounda mal olmuştu: Elliot'tan Stanley'e, No: 76, 28 Aralık 1867, FO 78/1965.

bir kilise örgütlenmesi isteyen ajitasyonlarından, 1870'de ayrı bir Bulgar eksarhlığı getiren fermanın ardından Makedonya papazlığı konusunda Rumlarla Bulgarları birbirine düşürmekte yararlanmıştı. 1868'den Âli'nin öldüğü 1871'e kadar, isyanların ve diplomatik krizlerin yarattığı geleneksel öfke bir parça yatışmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine Avrupa'nın toplu olarak müdahalede bulunması da, Osmanlı reformları konusunda Fransızlar ile Rusların görüşlerinin taban tabana zıt olması sebebiyle gündemde değildi.

Âli ile Fuad bu yıllardan Batılılaşmayı, laikleşmeyi ve küçük adımlarla Osmanlılık dayanışmasını gerçekleştirme programlarını izlemek için yararlanmışlardı. Padişah ve idarî sistem üzerindeki denetimleri tamdı. İçeride olsun dışarıda olsun sesi en gür çıkan eleştiricileri fazla zarar verememişlerdi. Fuad 1869 Şubat ayında öldüğünde, Âli başka bir hariciye nazırı bulmak yerine Fuad'ın önceki görevlerini kendisinininkiyle birleştirdi. Âli'nin 1871 Eylül'ünde ölümüne kadar geçen dört buçuk yıllık sadrazamlığı, 1839'dan beri en uzun, Osmanlı tarihinin o yüzyıldaki üçüncü en uzun sadrazamlıktı. O süre içerisinde gerçekleştirilen bütün reformlar onun ve Fuad'ın damgasını taşıyordu.

Bu dönemde alınan belli başlı tedbirler, yeni bir Şûra-yı Devlet'in kurulması, mezhep ayrımı tanımayan eğitim sisteminde yeni bir atılım yapıp eksiklerin giderilmesi, medenî kanunun bir bölümünün çıkarılması, kapitülasyonlara darbe vurulması ve askerî örgütlenmede önemli bir gelişme sağlanmasıydı. Bu tedbirlerin çoğu, o yıllarda kuvvetli olduğu öne sürülen Fransa'nın nüfuzunu gösteriyordu; yine de iki devlet adamı kendilerine dayatılmış bir Fransız programına sahip değillerdi. O yöne giden kendi eğilimleriydi. 1867'de hem Fransa hem de Rusya, Osmanlı reformları için oldukça ayrıntılı planlar sunmuşlardı. Fransızların planı, milletlerin eşit haklarının genişletilmesi, karma eğitim yapılması ve dinî etkinin asgariye indirilmesi yoluyla imparatorluk halklarının bir Osmanlı milliyeti içinde kaynaştırılması doğrultusundaydı.² Rusların planı, imparatorluğu milliyet temelinde bazı özerk bölgelere ayırmayı öneriyordu.³ Hiçbir Osmanlı nazırı Rus pla-

2) I. de Testa, *Recueil des traités la Porte ottomane* (Paris, 1864-1911), C. VII, s. 418-422, 22 Şubat 1867 tarihli Fransız memorandumu.

3) "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva," *Izvestia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1914, C. II, s. 77-80, ve C. III, s. 94-98; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882 1884), C. I, s. 217-222, ve C. II, s. 4-6. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 446-455, 18 Nisan 1867 tarihli Rus memorandumunu verir. Krş. 24 Mart tarihli Rus memorandumu, *ibid.*, s. 433-441.

nından yana olamazdı. Çünkü bunu kabul etmek, Fuad'ın Rusya Büyükelçisi Ignatyev'e nükteli biçimde anlattığı gibi, 'Etats Désunis de Turquie (Birleşik-olmayan Türk Devletleri)' kurulmasına varırdı.⁴ Bunun yanında, Fransızların planı Âli ile Fuad'ın eğilimleriyle çakışıyor-
du. Dahası, onlar Rusların tasarılarına karşı Fransa ve Britanya'nın desteğine güveniyorlardı. III. Napoléon, 1867'de Meksika ve Lüksemburg'taki aksiliklere rağmen hâlâ seçkin bir patrondur. Fransız etkisindeki reform eğilimleri, Sultan Abdülaziz'in 1867 yazında Paris'e yaptığı geziyle hissedilir derecede kuvvetlenmişti.

O zamana dek askeri seferler dışında başka hiçbir Osmanlı hükümdarı, imparatorluk sınırları dışına adımını atmamıştı. Abdülaziz'in önceki örneklerden kopması birçok düşünceye bağlıydı. Seyahatin görünüşteki sebebi, III. Napoléon'un daveti üzerine 1867 Paris sergisini görmektir. Gerçek sebepse, Türklerin Batı Avrupa başkentlerinde Girit olaylarıyla sarsılmış olan itibarını geri kazanmak ve Girit isyanları lehinde gelişebilecek bir Fransız-Prusya işbirliğini önlemeye çalışmaktır. II. Alexander daha yeni Paris'e gelmişti ve padişahın gezisi çarın etkisini dengeleyebilirdi. Fazladan, Abdülaziz aynı zamanda Avrupa'yı ziyaret eden Hidiv İsmail'in ve o sırada Paris'te kalan muhalifi Mustafa Fazıl'ın etkisini de kırabilirdi. Padişah, bunu başarmak için, ilerlemekte olan bir devletin başı olduğu izlenimini vermek zorundaydı. Aynı zamanda, Âli ile Fuad gezinin sadece diplomatik etkiyle sınırlı kalmayacağı, içeride de yankı yapacağını düşünüyorlardı. Abdülaziz'in Batı'daki monarşik yönetimleri ve Batı'nın maddi ilerlemesini bizzat yerinde görmesi gerekirdi. İki devlet adamı, gitmesi için Abdülaziz'i ikna etmeye kuşkusuz çok uğraşmışlardı.⁵ Abdülaziz ile imparatorluğunu, mümkün olan en olumlu biçimde göstermenin zeminini de hazırlamışlardı. Süreç daha önce Fuad Paşa'nın 15 Mayıs 1867 tarihli muhtırasıyla başlatılmıştı; Fuad bu muhtırasında 1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan itibaren reform alanındaki ilerlemeleri şaşırtıcı ifadelerle sıralarken, mümkün olduğu kadar

4) "Zapiski.... Ignatyeva," *loc. Cit.*, 1914, C. III, s. 96. Fuad bu espriyi Britanya Büyükelçisi'ne bildirirken, ona "La Monarchie de la République des Etats non unis de la Turquie (Birleşik-olmayan Türk Devletleri Cumhuriyeti Monarşisi)" diyordu. Lyons'dan Stanley'e, No: 200, gizli, 22 Mayıs 1867, FO78/1960.

5) Gezinin sebepleri üzerine bkz. "Zapiski... Ignatyeva," *loc. Cit.*, 1914, C. II, s. 89; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s. 34; Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1877-1878), C. II, s. 173; Lyons'dan Hammond'a, özel, 10 Haziran 1867, FO 78/2010. Krş. Frederick Millingen, *La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz* (Paris, 1868), s. 376-378.

çabuk düzeltilmesi gereken eksiklikler bulunduğunu da içtenlikle kabul ediyordu.⁶ Fuad ayrıca Batılı büyükelçilere gelecekteki yeni reformlardan bahsetmekteydi: Fransız modeline dayalı bir Şûra-yı Devlet kurulması, vakıf toprakları dahil belirli mülkiyet türlerine konmuş olan hukukî kısıtlamaların kaldırılması ve yabancılara imparatorlukta taşınmaz mülk sahibi olmalarına izin veren kanunların çıkarılması.⁷ Bundan başka Fuad, Avrupa'ya padişahın çevresinde Batılı duygulara saldıran tek bir kadın, köle, harem ağası ya da başka kimse olmayacağına dair güvence vermektedir.⁸ Fuad geziye resmî olarak Hariciye Nazırı sıfatıyla, ayrıca Abdülaziz'i kişisel tavırlarında zorluk çıkartan hatalardan korumak için katılmıştı. Padişahın dominyonlarından uzak geçirdiği kırk dört günlük yokluğu sırasında, Âli Paşa naip olarak (bir Osmanlı uyuğunun naipliğe atandığı ilk ve tek örnek) siyasal gücünün en yüksek noktasına ulaşacaktı.

Abdülaziz, Paris'e 30 Haziran 1867'de vardı ve on bir gün süren parlak bir ziyaretten sonra, Kraliçe Viktorya'nın aynı uzunlukta bir ziyaret daveti üzerine Londra'ya geçti. II. Leopold, I. Wilhelm ve Franz Joseph'le görüşerek, Brüksel, Coblenz, Viyana ve Budapeşte yoluyla geri döndü. 3 Ağustos'ta, oradaki valinin (Midhat Paşa) çalışmasını takdirle karşıladığı Tuna vilayetinde Osmanlı topraklarına ayak basmıştı. Üç gün sonra da yine tantanalı biçimde karşılandığı kendi başkentindeydi.⁹ Gezinin padişah açısından kişisel olarak iki talihsiz yan etkisi olmuştu. Bunlardan birisi, halife padişahın gâvur topraklarını ziyaret etmesinin tutucu Müslümanlarda yarattığı şoktu; Müslüman âdetlerine göre, üstünü ziyaret eden her zaman için ast olurdu.¹⁰ Öteki etki, Abdülaziz'in yeğeni veliahd Murad'la ilişki-

6) Metin için bkz. Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C. II, s. 24-35, ve Testa, *Recueil*, C. VII, s. 457-467. Britanya'ya ve kuşkusuz Fransızlara bir ön taslak verilmişti: "Considérations sur l'exécution du Firman Impériale du 18 Février 1856," Rec'd (May) 2d 1867 from Fuad Pasha," FO 195/893'ü doğru buluyordu. Engelhardt'ın 1867'deki reformlara ilişkin dramlar değerlendirmesi ile Fuad'ın buradaki iyimser tablosunu karşılaştırm: *La Turquie*, C. I, s. 237-252.

7) Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960.

8) Lyons'dan Stanley'e, No: 237, 10 Haziran 1867, FO 78/2010.

9) Genel olarak gezi hakkında bkz. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 34-44; İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV (İstanbul, 1955), s. 216-223; Charles Mismer, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 18-19; Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)* (Varşova, 1935), s. 192-193.

10) Fuad şokun geleceğinin farkındaydı: Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960. Krş. Morris'den Seward'a, numarasız, 2 Temmuz 1867, USNA, Turkey 20; H.J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C. I, s. 12.

leri konusundaydı. Abdülaziz, kendisi yurt dışındayken Murad'ı ve Murad'ın kardeşi Abdülhamid'i başkentte bırakmaktan korkarak, henüz on yaşına varmamış olan kendi oğlu Yusuf İzzeddin'le iki yeğenini beraberinde götürmüştü. Murad Avrupa'da oldukça olumlu izlenim bırakarak Abdülaziz'i kendi oğlu adına kıskandırmış, Murad'ın, padişahın ona yönelik kuşkuslarını arttırdığına dikkat çeken çeşitli söylentiler çıkmıştı. Aslında herhalde temelsiz olmayan, Abdülaziz'in kendi oğlunu başa geçirmek amacıyla veraset düzenini değiştirmeyi istediği biçimindeki söylentiler de artmış ve padişaha karşı bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Bu yüzden, İstanbul'a döndükten sonra, hükümdarlığını sürdüren padişah (Abdülaziz), yeğeni Murad'ı her zamankinden daha sıkı bir gözetim altına aldı ve bu şekilde ikisi arasındaki uçurum iyice derinleşti.¹¹

Yine de seyahat genelinde bir başarıydı. Abdülaziz göze çarpan bir gaf yapmadı ve bunu bir ölçüde kesinlikle Fuad'ın uyanıklığına borçluydu.¹² Diplomatik açıdan gezi, Girit konusundaki Fransız-Rus işbirliğinin azaldığı noktada yapılmıştı.¹³ Batı uygarlığının Abdülaziz üzerinde bıraktığı izlenim de aynı önemi taşıyordu. Ona en çok maddî (özellikle askerî) yönler çekici gelmişti. Birkaç Britanya tersanesini ve donanmaya ait cephanelikleri dikkatle inceledi; Viktorya'nın ona kendi eliyle Dizbağı Nişanı'nı takmasından sonra Portsmouth'da donanmanın manevralarını izledi. Fransız ve Prusya birliklerini denetledi, özellikle Prusya birliklerinin silah ve disiplinlerine hayran oldu.¹⁴ Zırhlı savaş gemileri ve yeni silahlar tutkusuyla 1869'da Osmanlılardaki askerî örgütlenmenin sağladığı desteğin yadsıdığı bu deneyimlerin sonucunda ortaya çıktığı tartışmasızdı. Ab-

11) Çeşitli söylentiler arasında şunlar vardı: Viktorya'nın Murad'dan kendi kızlarından biriyle evlenmesini istemesi; III. Napoléon'un Murad'ın Fransa'da yönetim üzerine öğrenim görmesini istemesi; Murad'ın Şehzade Cem (Cem Sultan) gibi monarka tehdit olarak yurt dışında kalacak olması; Murad'ın Abdülaziz'den önce gizlice İstanbul'a dönüp sultan ilan edilecek olması: Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 38, 41-42; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s. 74-75, 174-175; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 549, n.16; A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s. 95, n. 1. Veraset usulünün değişimi konusunda bkz. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 45-47; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C. I, s. 10-11; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 198.

12) Fuad'ın geri dönüşte Âli'ye şöyle söylediği bildirilir: "İşte! Efendimizi lalasına sağ salim geri getirdim ama ben bittim tükendim." Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s. 170.

13) A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1954), s. 184.

14) Mehmed Memduh, *Mirât-i Şuûnat* (İzmir, 1328), s. 89.

dülaaziz'i etkileyen başka bir şey de demiryollarıydı. Daha 1863'te İzmir-Aydın hattının yapılmasına büyük ilgi göstermişti.¹⁵ 1867 sonbaharında Osmanlı hükümeti ile çeşitli Avrupalı girişimciler arasında Belgrad'dan İstanbul'a, oradan Basra Körfezi'ne kadar uzanan demiryolları hatlarının inşasına yönelik yeni görüşmeler yapıldı.¹⁶ Demiryolu yapımı çılgınlığı 1870'li yıllarda iyice hız kazandı. Ignatyev 1873'te, Abdülaaziz'in 'gerçek bir demiryolu krizinin kurbanı' olduğunu bildiriyordu.¹⁷ Abdülaaziz'in zihninde yer eden sadece demiryollarına duyulan ihtiyaç değil, ayrıca Batı'nın sergilediği türden bir refaha ulaşmak için maddî temelin inşa edilmesi ve genişletilmiş bir maarif programı uygulama arzusuydu. Avrupa'dan dönüşünde çıkardığı bir hat'ta ve Heyet-i Vükelâ'daki konuşmasında bu noktaları vurgulamıştı Abdülaaziz.¹⁸

Abdülaaziz'in kısa gezisi sırasında gördüğü meşrutî monarşi örneklerinden fazla etkilenip etkilenmediğini söylemek güçtür. Avam Kamarası'nın bir oturumuna katılmasına rağmen kesinlikle bir meşrutiyetçi olarak dönmemişti. Ama genişletilmiş bir temsili meclis biçiminin imparatorluktaki konumuyla bağdaşacağına karar vermiş olabilir. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi, Londra'ya gönderdiği bir tavsiye notuyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyetçilik karşıtlarının padişaha mutlakiyetçilik olmadan ihtişam olamayacağı görüşünü aşılamalarından dolayı, Abdülaaziz'e Kraliçe Viktorya'nın konumunun ihtişamının anlatılması gerektiği bildiriliyordu.¹⁹ Liberal imparator Napoléon ile meşrutî monark Viktorya kuşkusuz etkilemişlerdi onu. Abdülaaziz, benzeri görülmemiş bir kişisel serbestlik gösterisiyle, İstanbul'a dönüşünde kendini ziyaret eden bir büyükelçiyle el sıkışmış ve ondan karşısında oturmasını istemişti.²⁰ Abdülaaziz'in eski Meclis-i Vâlâ-yı Adliye'nin Fransız modeline dayalı Şûrâ-yı Devlet'e dönüştürülmesini onaylaması da herhalde Avrupa tecrübesinden kaynaklanmaktaydı.

15) *Smryna Mail*, 28 Nisan 1863.

16) Krş. Barron'dan Stanley'e No: 58, 15 Ekim 1867, ve No: 60, 17 Ekim 1867; ayrıca Elliot'tan Stanley'e, No: 39, 19 Kasım 1867 -hepsi FO 78/1964; ayrıca Elliot'tan Stanley'e, No: 49, 2 Aralık 1867, FO 78/1965.

17) B.H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937), s. 103.

18) Outrey'den Moustier'ye, 14 Ağustos 1867, Testa, *Recueil*, C. VII, s. 494; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 44.

19) Lyons'dan Hammond'a, özel, 10 Haziran 1867, FO 78/2010.

20) Barron'dan Stanley'e, No: 26, gizli, 27 Ağustos 1867, FO 78/1963. Büyükelçi Ignatyev'di.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 1838'de II. Mahmud tarafından kurulan yeni nizamnameleri tartışmak ve hazırlamak amacıyla kurulmuştu. 1839'da Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ilan edilışinden sonra bu meclise, fermanla bildirilen genel ilkeleri kanun biçiminde hazırlama görevi verilmiş ve Batı'daki parlamentoların işleyişlerine benzeyen iç kurallar getirilmişti. 1854'te Meclis-i Vâlâ'nın yasama görevi büyük ölçüde reform tedbirlerini hazırlamak üzere ana organdan ayrılan Tanzimat Meclisi'ne (Meclis-i Âli-i Tanzimat) devredilmişti. Belirli adlî ve denetim görevlerini elinde tutan Meclis-i Vâlâ'ya 1856'da gayri-müslim üyeler atandı; bu şekilde o yıl çıkarılan Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinden birisi yerine getirilmiş oluyordu.²¹ 1861'de iki organ, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olarak yeniden birleşti. Çalışan üç dairesi vardı: idarî, yasama ve adlî. 1861'den sonra bu meclisin işleyip işlemediği ya da etkili olup olmadığı belli değildir.²² Gayri-müslim üyelerin Meclis-i Vâlâ'nın yasama bölümünde (*Daire-i Kavanin*, yani kanun dairesi) söz hakkına sahip olmaları söz konusu değildir. Ama var olduğu sürece Meclis-i Vâlâ, imparatorluk-taki bütün unsurların temsili ilkesi üzerine inşa edilmiş, danışma niteliğindeki bir yasama organının gelişmesine potansiyel bir temel oluşturmuştu.

1867'de parlamento yanlısı olmamakla ve o yıl Midhat Paşa'yı "siyasetin her derde deva reçetelere tıptan bile daha çok isyan ettiğinden kuşkulandırmaksızın, parlamenter rejimde bütün kötülüklerin çaresini gören" bir adam olarak eleştirmekle birlikte, Fuad'ın kafasında da galiba böyle bir gelişme vardı.²³ Fuad, 1867 Mart'ında hem Hristiyanlardan hem de Müslümanlardan oluşan bir Şûra-yı Devlet fikrini ortaya atmıştı.²⁴ Âli, 1867 sonunda Girit'ten gönderdiği ünlü lâyihasında Hristiyanlara yönetime katılmada eşit fırsat verilmesi görüşünde olduğunu belirtmişti. O ve Fuad, dahası, yeni vilayet kanunuyla valilere tanınan geniş yetkilerin vilayetler ile başkent arasındaki ilişkinin güçlenmesi için bir aygıt gerektirdiğini ve Şûra-yı

21) Bu gelişmeler üstüne bkz. bölüm 1, 2, ve 3.

22) İki kurulu birleştiren 1861 hat'ı için, *Archives diplomatiques*, C. III (1861), s. 436. Birleşme konusunda daha fazlası için bkz, Cevdet'in anlatımı, Ebû'l-ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s. 53, ve n. 84. Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 251, Meclis-i Vâlâ'nın 1856 ile 1867 arasında sadece bir kez toplandığını ileri sürer ki, bu olanaksız gözükür.

23) Mismar, *Souvenirs*, s. 20.

24) Moustier'den Bourée'ye, 15 Mart 1867, bunun için Testa, *Recueil*, C. VII, s. 429-430.

Devlet'in bu işlevi görebileceğini hissetmiş görünürler.²⁵ Temsil ilkesini bir parça genişletme ve aşırı adem-i merkeziyetçiliği denetleme arzularına ek olarak Osmanlı devlet adamları, Avrupalıların onları yönlendirdiği gibi, açıkça adli görevlerin yasama ve yürütme görevlerinden bağımsızlaştırması gerektiğini de hissediyorlardı.²⁶ Bu, vilayet kanunuyla taşra düzeyinde zaten yapılmıştı. Nihayet Avrupa örneği vardı. O yıllarda Danıştay, özellikle Fransa ve Avusturya'da ya meşrutiyetçiliğe doğru ya da bir parlamentonun olmaması halinde mutlakiyetçiliği güçlendirecek bir aygıt olarak gelişebilecek, kanun hazırlamaya ve idarî amaçlara uygun bir araçtı.²⁷ Abdülaziz bu devletlerin ikisini de ziyaret etmişti ve geri dönüşünden sonra Âli ile Fuad'ın yaklaşımını onaylama isteğindeydi. Âli, Ekim 1867'den Şubat 1868'e kadar hemen hemen beş aylık bir sürede Girit'te özel görevdeyken fazla şey yapılmamıştı. Ama bu ara sürede Fuad, sadrazam vekili olarak, vilayet kanunlarını tartışmak amacıyla Midhat'ı İstanbul'a çağırmış ve anlaşılan iki devlet adamı Şûra-yı Devlet konusunu ele almışlardı. 5 Mart 1868'de, Ali'nin dönüşünün haftası dolmamışken, eski Meclis-i Vâlâ'nın yerine iki yeni organ (Şûra-yı Devlet ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye) kurulması için irade çıkarıldı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, pratikte yüksek temyiz ve istinaf mahkemesi halini almıştı. Şûra-yı Devlet'in başına Midhat Paşa, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına da Cevdet Paşa getirildi. İkisi de başında oldukları organların iç tüzüklerinin düzenlenmesinde büyük etki yaptılar.²⁸

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin organik yönetmeliği (*reglement organique*) 1 Nisan 1868'de yürürlüğe sokuldu.²⁹ Bu organ, ortaya çıkan davalara yeni Batılı kanunlara (ceza, ticaret ve medeni kanunlar) göre bakacak, ama şeriattan ya da millet mahkemelerinin veya kar-

25) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 106-107; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s. 49; *Le Stamboul*, 27 Aralık 1875.

26) *Maruzat*'ında Cevdet, akt. Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 58-60.

27) Robert C. Binkley, *Realism and Nationalism, 1852-1871* (New York, 1935), s. 143, 145-146. Yazar, Mısır'da Kasım 1866'da İsmail'in kurduğu meclisin Osmanlıların kararını etkileyip etkilemediğinden emin değildir. Krş. Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt* (Tel Aviv, 1953), s. 8-11.

28) Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 58-60; Âli Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 116; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 107; A.H. Midhat, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi*, C. I. *Tabsıra-ı İbret* (İstanbul, 1325), s. 61; Louis Antoine Léouzou, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s. 74-75, yanlış tarih verir.

29) Metin için, Testa, *Recueil*, C. VII, s. 514-516; Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 42-43; *Düstur* (1289 basımı), C. I, s. 325-327.

ma ticaret mahkemelerinin uygulayacağı kanunlardan çıkan davalara bakmayacaktı. Kurul üyeleri atandıktan sonra usule uygun biçimde yargılanıp mahkûm edilmedikçe görevlerinden alınamayacaklardı; yürütme otoritesinin mahkemenin görevlerine karışması özellikle yasaklanmıştı. Kurula, başkanı Cevdet Paşa'dan başka on üç üye atanmıştı. Bunlardan ikisi Katolik Ermeni, biri Gregoryen Ermeni, biri Rum, biri Bulgardı. Müslüman üyeler arasında çok sayıda ulema mensubu vardı.³⁰ Cevdet, Müslüman üyelerin kapasitesinden ve kurulun görev düzenlemesini kendisinin yapmasından son derece memnundu.³¹

Şûra-yı Devlet'in kurulmasını öngören hat, tam bir ay sonra, 1 Mayıs'ta çıkarılmıştı.³² Kendi hükümlerine göre bu meclis, her türlü kanun ve nizamname taslaklarını tartışıp hazırlayacak, idarî sistem üzerinde genel bir denetim görevi yapıp aksaklıkları bildirecek, idarî uyuşmazlık ya da tek tek memurlar arasındaki davaları karara bağlamak üzere mahkeme görevi görecek ve padişah ya da nazırlar istediği zaman görüş bildirecekti. Meclis kararları çoğunluk oyuyla alınacaktı, istenirse oylar gizli tutulabilirdi. Zabıtlar muhafaza edilecekti. Dahası, meclis üyelerinden bir bölüm her yıl yapılacak bütçeyi ve imparatorluğun maliyesini gözden geçireceklerdi. Bu görevleri yerine getirmek üzere mecliste beş daire kurulmuştu: Zabıta, ordu ve donanma; maliye ve evkaf; yasama; bayındırlık hizmetleri, ticaret ve tarım; maarif. Dairelerin her birinde bir başkan olup, her bölümde beş ile on arası meclis üyesi çalışacaktı. Örgütlenme bütünüyle Fransız modeline dayalıydı. Ek olarak meclisin, vilayet genel meclislerinin her yıl göndereceği üç ya da dört delegeyle birlikte, bu meclislerin hazırladığı muhtıralardaki istekleri tartışması koşulu getiriliyordu. Burada açıkça, valilerin yetkileri üstünde potansiyel bir denetim uygulanması ile yerel ve merkezî temsili yönetim arasındaki bağlantı noktası vardı. 1839'dan beri yürürlükte kalmış bir parlamenter işleyişe sahip olan ve kanunları ele alacak bir mer-

30) Üyelerin listesi için bkz. FO 195/893, No: 160.

31) *Tezâkir-i Cevdet*, 19, akt. Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 60-61.

32) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 518-521; Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 38-41; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 3-5; *Düstur*, I, 703-706. *Düstur* ile Young, tarih olarak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin tüzüğünün çıkarıldığı gün olan 1 Nisan 1868 (8 zilhicce 1284) tarihini verirler. Testa ile Aristarchi ise, 1 Mayıs 1868 (8 muharrem 1285) tarihini verirler, bu da elçiliklere dağıtılan resmi broşürde belirtilen tarihtir: FO 195/893, No: 159. Yazar farklılığı açıklayamamaktadır. 1869 yılındaki kurulun iç tüzüğü: Young, *Corps de droit*, C. I, s. 7-11 (seçme pasajlar); *Düstur*, C. I, s. 707-718.

kezî meclis deneyimi, bu noktada 1845 yılındaki eyaletlerden gelen temsilcilerden oluşan meclis deneyimiyle birleştiriliyordu, ama düzenli bir temelde.

Şûra-yı Devlet pek çok yazar tarafından parlamenter yönetime doğru önemli bir adım, bazıları tarafından ise Âli ile Fuad'ın bilinçli olarak planladıkları bir hareket olarak karşılanmıştır.³³ İlk iddia birçok yönüyle doğrudur. Adlî görevlerin yasama ve idarî görevlerden ayrılması ilke olarak kabul edilmişti. Meclis içinde düzenli bir parlamenter işleyiş kurulmuştu. Vilayetlerdeki seçime dayalı genel meclislerden gelen delegeler, meclise getirdikleri sorunların tartışılmasına katılacaklardı. Dolayısıyla, bu meclis haklı olarak embriyon halindeki bir parlamento diye nitelendirilebilir. Ancak Âli kesinlikle parlamenter yönetim taraftarı değildi. Meclisin o yönde evrim gösterip göstermeyeceği gelecekteki olaylara bağlıydı. Üyeleri seçim yoluyla gelmiyor, padişah tarafından atanıyordu. Dahası, kendi 1869 tüzüğüne göre kanun yapmada hiçbir inisiyatifi yoktu, sadece sadrazamın önüne getirdiği konuları tartışabilirdi. Mecliste hazırlanan bütün raporlar sadrazam ile nazırlara gidiyordu, iç tüzüğe göre meclis başkanının geniş yetkileri vardı. Bununla birlikte, kendisi bir parlamentoya dönüşmediyse bile meclis, serbest tartışma, çoğunluk oyu ve zabıtların muhafaza edilmesi hükümleriyle 'devlet adamları için yetiştirme okulu'ydu.³⁴

Bunlardan başka meclis, temsili yönetim ilkesini ulusal düzeye yayma yönündeki bilinçli bir çabanın parçasıydı. Bu ilke, sadece zaman zaman vilayet genel meclislerinden gelen delegeler hükmünde değil, aynı zamanda 1868'de atanan resmî üyeler listesinde de açıkça görülüyordu.³⁵ İlk baştan başkanlığa getirilen Midhat Paşa'ya ek olarak tayin edilen otuz yedi kişiden sekizi, imparatorluğun önemli kentlerinden gelen taşra âyanlarıydı. Bir bölümü âyan olan on bir üye ise gayri-müslim kişilerdi; resmî listeye isim belirlenmesi oldukça saf biçimde ve Avrupa'yı etkilemek amacıyla mezheplere göre ya-

33) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1924), C. II, s. 77-79; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 96; Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?" *Tarih Araştırmaları*, 1940-1941 (İstanbul, 1941), s. 257; Danişmend, *İzahlı... Kronolojisi*, C. IV, s. 226-227.

34) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 107.

35) FO 195/893, No: 160'da. E.Z. Karal, *Islahat Fermanı Devri, 1861-1876* (Ankara, 1956), s. 148-149, bir yıl sonraki kırk bir üyenin tamamını verir. Bunlardan on üçü gayri-müslimdi ancak Karal, Musevilerden hiç söz etmez.

pılmıştı. On bir kişiden dördü Katolik Ermeni (küçük bir azınlık açısından aşırı bir temsil oranı), üçü Rum, ikisi Musevi ve birer tanesi Bulgar ile Gregoryen Ermeni'ydi. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim üyeler arasında çok tecrübeli ve yetenekli kişiler vardı. Bunlardan birisi, Ermeni meşrutiyetçi ve Midhat'ın adamı olan Odyan Efendi'ydî. Aynı şekilde yönetim mevkilerinde de gayrimüslimlere yaklaşık yüzde otuzluk bir oran ayrılmıştı.

10 Mayıs 1868'de Sultan Abdülaziz Bab-ı Âli'de, amfiteatr gibi yeni baştan düzenlenmiş kırmızı halılı bir salonda, Şûra-yı Devlet ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin resmî açılışını yapmıştı.³⁶ Açılış konuşması, her kim kaleme almışsa, açıkça Avrupa gezisinin izlenimlerini yansıtıyordu.³⁷ Keyfi yönetimi mahkûm ederek ve toplumun refahının uygun sınırları içinde kişi özgürlüğünü onaylayarak padişah, adli otoritenin yürütme otoritesinden ayrılması, iyi idare sağlamak için refahın artırılması ve Avrupa'nın düzeyinin yakalanması gerektiğini bildiriyordu. Eski usuller yetersizdir, diyor ve Osmanlılık anlayışını tekrarlıyordu: Hangi inançtan olursa olsun bütün uyruklar 'aynı vatanın çocuklarıdır'. Yürütme otoritesinin adli, dinî ve yasama otoritesinden ayrılmasına değindiği için, konuşmasında laiklik yönünde bir ima da vardı. Konuşma, Galata tefecileri sayesinde Avrupa gazetelerinde övgüyle ve Osmanlı tahvillerinin fiyatlarında yükselişle karşılandı.³⁸ Ve sanki Şûra-yı Devlet'le, III. Napoléon modeline dayalı bir 'liberal imparatorluk' başlatılıyormuş gibi, bir yılı aşkın bir süre basına daha fazla özgürlük tanındı.³⁹ Bununla birlikte, yeni kurumlar genelde onaylanmamıştı. Namık Kemal, Londra'dan hâlâ hükümete halk denetimi getirilmesi ve yasama otoritesinin yürütme otoritesinden daha fazla ayrılması gerektiğine işaret ederken Ziya Bey de Şûra-yı Devlet'e Hristiyanların atanmasını Bab-ı Âli'nin zayıflığının kanıtı görerek eleştiriyordu.⁴⁰

Midhat Paşa başkanı olduğu sürece Şûra-yı Devlet, yeni tedbirlerin hazırlanmasında aktif bir rol oynadı. Çıkardığı metinler arasında, yeni uyrukluk (tabiyet) kanunu, yeni maarif örgütlenmesi ve maden-

36) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 32-33.

37) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 521-523.

38) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, s. 79.

39) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 34.

40) *Hürriyet*, Sayı: 1, 29 Haziran 1868, akt. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 845-846; *Hürriyet*, sayı: 12, 14 Eylül 1868, akt. *ibid.*, 795.

cilik nizamnameleri, metre sistemi ile küçük işverenlere kredi sağlayan bir banka vardı.⁴¹ Midhat, Şûra-yı Devlet'in yetkileri konusunda kıskançtı; meclisin hazırladığı tedbirler uygulanmadığı, önemli saydığı bazı konulara değinmediği için Âli'yle tartışmaya girmişti. Bu olay, ikisinin Fuad'ın Şubat 1869'daki ölümünden beri büyümüş olan kişisel sürtüşmeleriyle birleşince, Midhat'ın İstanbul'dan Bağdat valiliğine nakledilmesiyle sonuçlandı.⁴² Sonraki işlevleri konusunda benzeri düşünceler taşımak mümkün olmakla birlikte, Midhat'ın bu meclisi bir parlamentoya dönüştürmeye çalıştığı kesin olarak belli değildir. Kendisinin ayrılmasından sonra meclisin etkinliği azaldı ve önemli konularda onayı hâlâ gerekmele birlikte, neredeyse sürekli yeni düzenlemelere gidildi.⁴³ Şûra-yı Devlet'in etkin olamayışı bir ölçüde meclisin daireleri ile çeşitli nezaretler arasındaki görev çakışmasından, bir ölçüde Âli'nin 1871'de ölümünden sonraki dönemde Mahmud Nedim ile Abdülaziz'in, meclisi nazırları (genellikle ikinci sınıf adamları) kızığa çekme yeri olarak kullanmış görünmesinden dolayıldı.⁴⁴ 1871-1876 arası dönemde, meclis bazen yararlı tedbirleri kolaylaştırmaktan çok engelleme işlevi bile gördü.⁴⁵ Meclis bu yıllar içinde olsa olsa, iyi ya da kötü işleyebilecek sıradan bir idarî aygıt olarak kalmıştı. Ama ayrıca, bu organda ulusal temsilin küçük çaplı bir örneği bulunduğu ve kimi parlamenter usullere yer verildiği için, kaçınılmaz olarak olmasa bile mantıki olarak, gelecekte bir parlamento kurulmasına varabilecek uzun adımlar zincirinin bir halkasıydı.

Âli ile Fuad, Şûra-yı Devlet'i kurma girişimleriyle aynı zamanda, eğitim sisteminin reformunu da düşünüyorlardı. Gerek Âli gerekse Fuad, en alt kademedeki okuldan üniversiteye kadar, laik eğitimi bir devlet sistemi kurulmasını tavsiye etmiş olan 1845 komisyonunda üyeydiler. Sonradan kurulan maarif nazırlığı yönetiminde ilko-

41) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 61-65; *idem*, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s. 47; Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 23; der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 41-42. İsmail Kemal, kurul personelinden birisiydi.

42) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 66; İ.A. Gökbilgin, "Midhat Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, fasikül: 82, s. 273; Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 88-89, n. 99.

43) Siddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumî Esasları* (İstanbul, 1952), s. 549; Abdolonyme Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 83-84; *Le Stamboul*, 27 Aralık 1875.

44) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 30, ve C. II, s. 171; Elliot'tan Derby'ye, No: 340, 13 Temmuz 1875, FO 78/2384.

45) Elliot'tan Derby'ye, No: 306, 23 Haziran 1875, FO 78/2383. Ancak bkz. Story, *Ismail Kemal*, s. 46-47, burada İsmail Kemal 1869'daki kurulu 'düzensiz tartışma' gerekçesiyle atıyordu.

kulların sayısı bir hayli artmıştı.⁴⁶ Bir üst derecedeki ilkokulların (ya da bakış açısına bağlı olarak, ortaokullar), *rüşdiye*, sayısındaki artış daha azdı. Üniversite gerçekte hiç faaliyete geçmemişti. Maarif Nazırı Subhi Bey'in verdiği rakamlar, Osmanlı yönetiminin, 1867'de 242,017 erkek ve 126,454 kız öğrencisi bulunan 11,008 ilkokul bulunduğunu iddia ettiğini gösterir. Ayrıca 108 rüşdiyede 7,830 öğrenci ve dört sivil yüksek ihtisas okulunda ancak 225 öğrenci öğrenim görüyordu.⁴⁷ Bu öğrencilerin hepsi Müslümandı. Gayri-müslim milletler kendi okullarını çalıştırıyorlardı; Subhi'ye göre, hemen hepsi ilkokul olan 2,495 okuldaki öğrenci sayısı 125,404'dü. Ulemanın denetiminde öğretimini sürdüren medreseler bu rakamlara dahil değildi, deniz ve askerî okullar ile tıp okulu gibi yüksek ihtisas okulları da. Ama yüksek okullarda, Hristiyanların sayısı az olmakla birlikte, Hristiyanlar ve Müslümanlar için karma eğitim söz konusuydu. Bazen çeşitli gayri-müslim milletlerin öğrencileri, 1863'te kurulan Amerikan Robert Koleji'nde ya da İzmir'deki Kaiserwirth diyakoz okulunda olduğu gibi, yabancıların yönettiği okullarda karma öğrenim görüyorlardı.

1856 Hatt-ı Hümayunu, Hristiyanlara devletin sivil ve askerî okullarına eşit olarak girme fırsatı tanınmasını vaat etmesi ve milletlerin kendi eğitim kurumlarını çalıştırma haklarının yeniden onaylanması dışında, eğitimin gelişmesi konusunda tuhaf biçimde sessiz kalmıştı. Ancak Tanzimat devlet adamları eğitim sorununun farkına varmamış değillerdi; 1860'larda Yeni Osmanlı muhalifleri bunu kendilerine sürekli hatırlatmışlardı. Sorun, sadece eğitimin temelini genişletmek için daha çok okul açma sorunu değil, aynı zamanda gayri-müslim milletlere ait okulların bir bölümünde önceden ulaşılmış düzeye yetişmek ve Avrupa düzeyine yaklaşmak amacıyla eğitimin kapasitesini arttırmaktı. Bu sorun, geliştirilmiş öğretim programlarına ve öğretim kadrosuna sahip, ulemanın denetimi dışındaki devlet okullarının sayısının çoğaltılmasını gerektiriyordu. Ama eğer Os-

46) "Modernleşmiş hükümet ilkokulları Türkiye'nin her yerinde açılıyor," Schaffler'den Anderson'a, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII.

47) Subhi Bey'den Elliot'a, alınış tarihi, 18 Kasım 1867, FO 195/893. Bu rakamlara Afrika eyaletleri dahildir. Bu rakamlar, 1864 yılı için aynı nezaretten gelen karşılaştırmalı rakamlara göre oldukça daha düşük ve herhalde daha doğrudur: Ubicini, *Etat présent*, s. 155-156. Karal, *Islahat Fermanı Devri*, s. 194-195, 200-201, Ubicini'yle aynı rakamları verir. Tarafsız bir gözlemcinin 1868 yılında önemli bir vilayet merkezindeki (Edirne) eğitim olaylarına ilişkin örnek bir tanımlaması için bkz. Albert Dumont, *Le Balkan et L'Adriatique* (Paris, 1874), s. 102-106.

manlılık anlayışı hayata geçirilecekse, işler daha da karışıyordu. Milletler arasındaki ayrım çizgileri silinecekse, Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinde kurmaya başladığı türden, Müslüman ile gayri-müslimler için karma okullar kurulması gerekecekti. Bu gereklilik, gayri-müslimlerin çocuklarının Osmanlı okullarında okumasının yabancı okullarda okumalarından daha iyi olduğunu kabul eden, ama hâlâ rüşdiyenin ayırıcı özelliği olan dinî eğitimin karma öğrenimi çok zorlaştırdığını da gören, 1856 reformlarını tartışan özel bir komisyonca ele alınmıştı.⁴⁸ Fransızların Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasına ilişkin düşüncelerini Bab-ı Âli'nin önüne koyan Şubat 1867 tarihli notası, daha fazla okul (özellikle ortaokul), karma okullar, bir üniversite açılması ve öğretmen yetiştirilmesi zorunluluğuna özel bir vurgu yapıyordu.⁴⁹ Âli Paşa'nın 1867 Kasım ayı sonunda Girit'ten gönderdiği lâyihası, aynı noktaların bir kısmını (özellikle Müslümanlar ve karma okullar için daha iyi eğitim gerekliliğini) aynı derecede kuvvetle vurgulamaktaydı.

Karma eğitime milletlerin çıkardığı engellerdeki ilk büyük gedik, 1868'de Galatasaray *lycée*'sinin (Mekteb-i Sultani) kurulmasıyla gündeme gelmişti. Böyle bir okul kurma fikri, Şûra-yı Devlet gibi, Sultan Abdülaziz Avrupa gezisine çıkmadan önce biçimlenmekteydi. Fransızlar kendi modellerine uygun bir okul açılması için bastırıyorlardı ve Âli ile Fuad, daha önceden, III. Napoléon'un eğitim bakanlığından bir uzmanla birlikte, 1867 ilkbaharında bir lise planı üzerinde çalışmışlardı.⁵⁰ Padişahın gezisinden ve Âli'nin Girit'ten dönüşünden sonra, Âli padişaha sunduğu bir lâyihada önerisini tekrarlamıştı.⁵¹ Buna uygun olarak bir imparatorluk fermanı çıkarıldı.⁵² Fer-

48) Mehmed Selâheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1306), s. 145.

49) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 419-420.

50) Moustier'den Bourée'ye, 15 Mart ve 22 Mart 1867, ve Bourée'den Moustier'ye, 22 Mayıs 1867, bunun için Testa, *Recueil*, C. VII, s. 429, 432-433, 467-468. Krş. İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin kuruluşu," *Belleten*, VII: 28 (Ekim 1943), 315-347, zamanın İstanbul gazetelerinin yanı sıra bu yazışmalardan yararlanır. Fransızların hareketlerinin altında yatan sebebin tek başına fedakârlık etmek değil, Fransız nüfuzunu ve büyük ihtimalle Katolik etkisini yükseltmek olduğu anlaşılır. Protestanlar, Cizvit *ultramontanizm*'inden (ulusal kiliselerin bağımsız gelişmelerinin aksine, bütün ruhanî yetkilerin papanın elinde toplanması ilkesi –ç.n.) kuşkulıydırlardı: George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (Boston, 1909), s. 24-25; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 44.

51) Metin için bkz. Sungu, "Galatasaray," s. 323-324.

52) Metin için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 315-317; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 377-380; *Düstur*, C. II, s. 245-248. *Düstur*'daki metin en tam olandır. Young'un metni *Düstur*'a dayanır, ama bazı kısımlarını atlar. Bunların ikisi de tarihsizdir. Aristarchi'nin metni 29 Nisan 1868'de yabancı devletlere iletilmiş olandır. Young, önemli fark-

man yeni okulun (hangi inancı taşırlarsa taşısınlar) bütün erkek çocuklara açık olduğunu ve Batı okullarının dikkatli bir örneği olacağını net bir ifadeyle belirtiyordu. Öngörülen beş yıllık dersler, esas olarak Avrupalı bir müfredat programıydı. Dinî eğitimleri ve her millettten çocukların ibadetleri, kendi inançlarına ait liderlerin sorumluluğunda olacaktı. Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler bu okulda Fransızca, Latince ve Türkçe'nin yanı sıra kendi dillerini öğrenebilirlerdi. Muhtaç öğrencilere sağlanan bursların büyük çoğunluğu Osmanlı hükümeti tarafından karşılanıyordu.

Galatasaray Lisesi doğrudan bir başarıydı, çünkü görece mükemmel bir öğretim programı uygulanıyordu. Hepsi de yeni kurumdaki hoşgörölü atmosferin yeni yetişen kuşağı kendi denetimlerinden uzaklaştıracığından korkan Rum Ortodoks liderlerden, İspanyol Musevilerinden ve Papa'dan gelen muhalefete rağmen, Eylül 1868'deki açılışta 341 öğrenci kaydolmuştu. Bu sayının 147'si Müslüman, 48'i Gregoryen Ermeni, 36'sı Rum Ortodoks, 34'ü Musevi, 34'ü Bulgar, 23'ü Katolik ve 19'u Katolik Ermeni'ydi. İkinci yılın sonunda öğrenci sayısı 600'ü aşmıştı. Türk öğrencilerden yiyecek, banyo kolaylıkları, Latince ve Türk diline fazla ağırlık verilmemesi gibi konularda şikayetler geliyordu. Ama bütün olarak bakıldığında, din, âdetler ve dil konularında var olan farklılıklar uyumlu bir çalışmayı ortadan kaldırmışa benzemez. Temel öğretim dili, öğretmenlerin ve müdürün (M. de Salve) Fransız olması gibi Fransızca'ydı.⁵³

Yurt dışındaki Namık Kemal, Türkçe'yi ihmal ettiği için Galatasaray'ı eleştirmekteydi. Ayrıca, Şûra-yı Devlet'in eseriymiş gibi sunulmakla birlikte, Fransız büyükelçisinin ısrarıyla kurulmuş olan ve imparatorluğun dev eğitim sorunlarına en ufak bir katkı yapmayı başaramayan, sükse yapmayı amaçlayan bir gösteriş diye nitelendiri-

lılıklardan birisini not eder, s. 377. Ama başka farklılıklar da vardır –örneğin, öngöröl-müş öğretim programında. Aristarchi'deki metin dış ülkelere yönelik hazırlanmış olabilir, ama *Düstur*'daki metnin daha sonradan düzeltilmiş biçimi olması da mümkündür. Bu metin tarihsiz olmakla kalmaz, ayrıca Aristarchi'de var olan, öğrencilerin yarısının Müslüman olması gerektiğı hükmünü de atlar; bu yüzden *Düstur*'daki metin, 1868'de kaydolan öğrencilerin yarısından azının Müslüman olması durumuna uydurma çabası olabilir. Sangu, "Galatasaray," s. 325'te verilmiş olan fermanın bir kısmı, 16-18 Haziran 1868'de *İstanbul*'da yayınlanan Türkçe metinden alınmıştır. Bu metin Aristarchi'deki metni andırır ve *Düstur* versiyonunun orijinal olmadığını gösterir gibidir.

53) De Salve, "L'enseignement en Turquie: le lycée impérial de Galata-Sera", *Revue des deux mondes*, 3. dönem, C. V (15 Ekim 1874), s. 846-849; Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 12-16. Türklerin yakınmaları: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. II, s. 404.

yordu okulu.⁵⁴ Eleştirilerin hepsinin haklı bir temeli vardı, yine de Namık Kemal abartıyordu. Galatasaray iyi bir okul olarak kaldı ve bazı değişiklikler geçirdi. Fransa'nın 1870'deki yenilgileriyle, Fransızca'nın prestijinin zarar görmesi sonucunda kayıtlarda da düşüş oldu. 1871'de Âli'nin ölümüyle sadrazamlığa gelen Mahmud Nedim, 'tasarrufları'yla okulu yaralamıştı. M. de Salve istifa etti; onu sırayla bir Osmanlı Ermenisi, iki Osmanlı Rumu ve 1877 başlarında feci bir okul müdürlüğü yapan, gittiği her yerde sorun çıkaran Ali Suavi izledi. Okul kurum olarak bir süreliğine Hristiyan çevreden İstanbul'un Müslüman atmosferine büründü. Bununla birlikte, Fransız denetiminin azalması uzun vadede kuşkusuz yararlıydı. Nitekim 1876'da kayıtlar yine bir hayli artmıştı.⁵⁵

Galatasaray Lisesi kapılarını açtıktan bir yıl sonra, devlet okul sistemi için kapsamlı bir reorganizasyon kanunu (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi) çıkarıldı.⁵⁶ Bu kanun, Şûra-yı Devlet'teki görüşmeler ile Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın çalışmasının sonucuydu. Getirilen şema, bütün olarak, 1846'dakinden çok daha bütünsel, ilköğretimden üniversite düzeyine kadar parçaların bir derece gelişigüzel olan gelişimini düzenli bir model haline getirerek, eğitim sistemini rasyonalize etme yönünde bir girişimdi. Hem yalnız bu gerekçeyle değil, Osmanlı eğitim sistemindeki inkâr edilemez eksikliklerin on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının gereklerini karşılaması amacıyla düzeltilmesinin zorunlu olduğu gerekçesiyle de haklı çıkarılıyordu.⁵⁷ Ayrıca, sistemde örtük biçimde güçlü bir Osmanlılık öğesi göze çarpmaktaydı. Beş düzeyde bir öğretim sistemi kurulmuştu: iki ilkokul (*sıbyan* ve *rüşdiye*), iki ortaokul (*idadiye* ve *sultaniye*) ve en üstte yüksek ihtisas okulları ile üniversite. Plana göre, ilk üç düzeydeki okullar her köy, kasaba (yani, asgari nüfus şartı konulmuş bir bölge) için öngörülmekteyken, sultanîyeler her vilayet merkezinde kurula-

54) *Hürriyet*, Sayı: 49, 31 Mayıs 1869, ve Sayı: 56, 19 Temmuz 1869, akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 841-843.

55) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 405; Washburn, *Fifty Years*, s. 25; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 45; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 227-228; Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. I, s. 180-181; Charles de Moty, *Lettres du Bosphore* (Paris, 1879), s. 181.

56) Metin için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 277-315; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 355-375 (eksik); *Düstur*, C. II, s. 184-219.

57) Krş. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi," *Tanzimat*, C. I, s. 450-451'deki muhtıra. Herhalde mektepleri devlet denetimi altına sokan 1867'deki Mısır kanununun etkisi de vardı: Krş. J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (Londra, 1938), s. 362-375.

çaktı. Öğretim programları öngörölmüş ve tam bir idarî örgütlenme planı çıkarılmıştı. Gayri-müslim azınlıklara dil ve din konularında azami ölçüde adil davranılmıştı. İki ilköğretim düzeyinde (ilkokul ve ortaokul), pratik güçlüklerden kaçınmak için Hristiyanlarla Müslümanlar ayrı ayrı okuyacaklardı. Eğitim, ortaokullardan yukarısı için karma olacaktı. Kanun ayrıca milletlerin ya da özel kişilerin kontrolundeki özel okulların varlığını da tanıyor, sadece öğretmenlerinin devletten sertifika almaları koşulu getiriliyordu. Yeni sistem uyarınca, sıbyan okulu ücretsiz ve mecburi olacaktı; rüşdiye ise ücretsiz ama mecburi değil. On bir yaşına kadar erkek, on yaşına kadar kız çocuklarının okula gitmeleri zorunluuydu.

Ülke içinde kayıtsızlıkla, yurt dışında kuşkuyla karşılanmakla birlikte bu şema kâğıt üzerinde iyiydi. *London Times*, planı, İngilizlerin eğitimin kişinin bağılı olduğu kilise ya da mezhep ilkelerine göre yapıldığı sistemiyle karışmış Fransız sistemi olarak tanımıyor, ama uygulanırsa Osmanlı halklarını kaynaştırmaya katkıda bulunacağını da kabul ediyordu.⁵⁸ Bu kadar geniş bir tasarı elbette çabuk uygulanamazdı. Bu sistem bazı değişikliklerle imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı eğitiminin temeli olarak kaldı; okullardan, milletlerden ziyade devletin sorumlu görüldüğünün güçlü bir göstergesiydi. Ne var ki devlet, bir ölçüde para ve öğretmen yokluğundan, Tanzimat döneminin sonuna varıncaya kadar sadece ilk iki ilköğretim kategorisindeki okulların sayısında önemli bir artış sağlayabildi. Özellikle rüşdiyeler hızla gelişti. İdadiyeler ise İstanbul dışında sadece teoride kalırken, var olan tek sultaniye örneği Galatasaray'dı.⁵⁹ 1869-1875 arası yıllarda başka tür okullar da açıldı veya genişletildi: Harb okulları için hazırlık mektepleri; taşra memurları için yetiştirme kursları; yoksullar, özellikle esnaf çırakları için yarım günlük kurslar.⁶⁰

Ortaokul ihtiyacı sürerken, 1840'larda olduğu gibi, İstanbul'da üniversitenin (Darülfünun) yeniden resmî olarak açılışıyla, yüksek öğretimi geliştirmek için de yeni bir girişim yapılmış oldu. Üniversitenin başında, Paris'te bulunmuş ve Yeni Osmanlılar'la ilişki kurmuş

58) 15 Ekim 1869.

59) Ubicini, *Etat présent*, s. 156-159, hicrî 1293 (miladî 1876-1877) *salname'sine* dayanır: Bertold Spuler, *Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei* (Breslau, 1936), s. 71-72, 84-85; Karal, *İslahat Fermanı Devri*, s. 202-203.

60) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 405-412, 418-423, 557-572; Antel, "Tanzimat Maarifi," s. 449-450; Ubicini, *Etat présent*, s. 163-166.

bir liberal ulema mensubu, Tahsin Efendi vardı. 20 Şubat 1870'de öğrenime başlayan üniversite, bir ölçüde uygun öğretmen, öğrenci ve kitap yokluğundan, bir ölçüde ise ünlü Cemaleddin el-Afgani'nin verdiği dersler şeyhülislâmın ve diğer ulema mensuplarının protestolarına yol açtığı için, daha en başından güçlüklerle karşılaştı. Üniversite bu yüzden 1871'de tekrar kapatıldı ve Tanzimat döneminin bitiminden sonraya kadar bir daha açılmadı. Geriye bir tek hukuk fakültesi kalmıştı, ama onun da gerçekte Galatasaray'a eş bir lise düzeyinde kaldığı görülür.⁶¹

Bu, olsa olsa, eğitimin her dalında aynı derecede olmayan bir ilerlemeydi. Pek çok güçlük vardı. Batı kurumları kopya edilmişti ama, Batı eğitimi almış öğretmenlerin sayısı çok azdı. Sivil okullardaki açığın bir bölümü, askerî okullarda yetişmiş insanlardan karşılanıyordu.⁶² Öğretmenlerin yabancı olduğu yerlerde, öğretim genellikle (Galatasaray ya da askerî tıp okulunda olduğu gibi) Fransızca'ydı. Bu durum yurtsever Türk öğrencilerinde tepki uyandırmaktaydı ve tıp okulu, 1869'da Türkçe öğretime geçmişti.⁶³ İlkokullar yeterince hızlı artmazken, eğitim programları da çok yavaş modernleşti. 1873'te tutucu bir gazete olan *Basiret*, yine Rum ve Ermeni okullarının Türk okullarından ileride olduğu ve kendi toplulukları tarafından daha iyi desteklendiği şeklindeki bilinen şikayetleri dile getiriyordu.⁶⁴ Taşradaki eğitim başkenttekinin oldukça gerisinde kalmıştı. Üniversite gibi yüksek ihtisas okullarının bir bölümü de lise düzeyini aşamıyordu.⁶⁵ Yine de fiilî durumu, Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde bile, 1869'daki esas tasarıyla karşılaştırmak haksızlık olur. Aksaklık ve hayal kırıklıkları ne kadar gerçekse, ilerleme yapıldığı da gerçektir. Türkçe eğitim, 1856'dakine göre daha yaygınlaşmış, görünüm ve nitelik olarak biraz daha farklılaşmıştı. Sorumluluğu devlet üstlenmişti, resmî olarak bir modernleşme programı benim-

61) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 462-468, 581; Antel, "Tanzimat Maarifi," s. 448-449; Ubicini, *Etat présent*, s. 162; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 382-383; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman* (Viyana, 1908-1912), C. I, s. 280-281, n. 218; Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," s. 117, Cemaleddin hakkında bkz. bölüm VIII.

62) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 361.

63) *Université de Stamboul: historique...* (İstanbul, 1925), s. 21-22. 1866'da kurulan yeni bir sivil tıp okulu başından itibaren Türkçe öğretim yapıyordu: Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 545.

64) Akt. Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 148-150. 1875 yılı civarında Türk eğitiminin durumuna genel bir bakış için bkz. Hermann Vambéry, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1875), s. 171-185.

65) Ergin, *Maarif Tarihi*, C. II, s. 355.

senmişti ve bazı okullar gelişen bir ilerleme gösteriyordu. Batılı askerî okulların yanı sıra edebiyat ve basındaki yeni gelişmeler ve tek tek kişilerin Avrupa'yla ilişkilerinin artışı, eski medrese kalıplarının dışında oluşturulmuş yeni bir eğitilmiş sınıf yaratılmasına katkıda bulunuyordu.

* * *

İmparatorluktaki eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesiyle aynı zamanda, hukuk sistemi de gözden geçirilmekteydi. Osmanlı okulları gibi Osmanlı kanunları da 1840'dan itibaren parça parça modernleştirilmiş ve yeniden düzenlenmişti. 1860'dan önce, hepsi de Batı'dan esinlenmiş kanunlar olan ticaret kanunu, ceza kanunu ve bir muhakeme usul kanunu ortaya çıkarılmış, geleneksel arazi kanunu belirli bir ölçüde daha iyi sistemleştirilmişti. Ama kişisel statü (evlilik, boşanma, nafaka, miras, vesayet, vb.) ile sözleşme ve yükümlülükler konularıyla ilgili medenî kanunun büyük bölümüne hiç dokunulmamıştı. Bu alanlardaki mahkemeler şer'i hükümleri izliyorlardı. Oysa bu hükümler her zaman açık değildi. Son kanunlaştırma yüzyıllar önce olmuştu. Kadılar bir sürü yorumcuya başvurmak zorunda kalıyorlardı, ama pratikte hukukî rehberlik için nereye bakacaklarını genellikle bilemedikleri gibi, rehber kitaplar ve emsallerden yararlanmak için yeterince hukuk ve Arapça bilgileri de yoktu. "Kutsal hukuk ilmi (Fıkıh) uçsuz bucaksız bir okyanusa benzer," diyordu 1869'da, medenî kanunun bir bölümünü yeniden hazırlamak üzere atanmış olan komisyon, "ve okyanustan inci çıkarmak kadar güçtür. İnsanın her sorunun çözümü için gerekli kuralları kanunda her aradığında bulması çok büyük yetenek ve bilgi ister." On dokuzuncu yüzyılda da, diye devam ediyordu komisyon, bu tür bilgili insanlar, gerek 'düzenli' yani Batılı hukuk mahkemelerinde, gerekse şer'i mahkemelerde giderek daha ender bulunuyor.⁶⁶ Gerekliğinde başvurabilmek için bir sistemleştirme gerekliydi.

Soruna ilk kez 1855 yılı sonunda Tanzimat Meclisi bünyesinde kurulan ve Müslüman hukukçulardan (fakih) oluşan bir komisyon eğilmişti. Komisyon üyelerinden birisi, sadece dinî hukukta eksiksiz

66) Mecelle'nin önsözünden: W.E. Grigsby, *The Medjelle or Ottoman Civil Law* (Londra, 1895), s. iii-iv. Krş. Süddik Sami Onar, "Les transformations de la structure administrative et juridique de la Turquie...", *Revue internationale des sciences administratives*, C. IV (1955), s. 773.

bilgiye sahip olmakla kalmayan, ayrıca Fransızca öğrenmiş istisna ulema mensuplarından birisi olan, reformcu Tanzimat devlet adam-larıyla sıkı ilişkiler kurmuş, Reşid Paşa'nın himayesindeki Cevdet'ti.⁶⁷ Bu komite, görevini Cevdet'in tanımladığı gibi, dinî hukukun muamelât bölümünü Türkçe olarak herkesin anlayabileceği bir kита-ba toplamakla görevliydi. Ancak çalışma bitmedi.⁶⁸ Bu dürtü, bir açı-dan, Avrupa'yla artan ticarî bağlardan ve Fransız hukukunun kabul edilip edilmeyeceği sorunundan geliyordu.⁶⁹ Bu konu, Müslümanlar arasındaki dinî duyarlılık göz önüne alındığında, her zaman nazik bir konu olarak kaldı; yalnız yükümlülükler ve sözleşmeler hukuku bu duyarlılıktan kişisel statü hukukuna göre daha az etkilenmişti.

Bunun yanında, 1867'ye gelindiğinde Âli Paşa, Sadrazam olarak, en azından Batı medenî kanununun büyük bölümünün benimsenme-si isteğindeydi ve o yıl hazırladığı lâyihasında bunu önermişti. Âli'nin Fransız medenî kanunu hakkında biraz bilgisi vardı. Bu kanun, daha önce Mısır hükümetinin himayesinde Arapça'ya çevrilmişti. Âli, an-laşılan eşitlik ile Osmanlılığın en iyi biçimde imparatorluktaki bütün inançlardan insanları kapsayan laik bir kanunun benimsenmesiyle sağlanacağı düşüncesiyle, Arapça versiyonun Türkçe'ye çevrilmesini istemişti.⁷⁰ Ancak Âli'nin Fransız medenî hukukunun Osmanlı İmpa-ratorluğu'na uygulanmasında ne kadar ileri gitmek istediği cevap bekleyen bir soru olarak kalır. 1804 tarihli Code Napoléon'u tama-men devralmak, o an için, 1926'da cumhuriyet döneminde İsviçre hukukuna dayalı yeni bir medenî kanun hazırlanmasından çok daha radikal bir tedbir olurdu. Âli'nin 1867'deki lâyihasındaki önerisi sı-nırlıydı: Müslümanlar ile gayri-müslimleri ilgilendiren davalara ba-kan karma mahkemelerde Fransız medenî kanununa başvurulması.⁷¹ Âli, doğası gereği ihtiyatlı bir adamdı. Fransız medenî kanununun yalnız ticari işlemlerle ilgili kısımlarının, daha önce Fransız mevzuatı

67) Cevdet'in Fransızca'yı ne kadar iyi bildiği konusunda bir tartışma vardır. Anlaşıl-an okuma bilgisi oldukça iyiydi, ancak rahat konuşamıyordu: Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Pa-şa ve Zamani* (İstanbul, 1332), s. 34; Mardin, *Cevdet*, s. 30-33, n. 56. Sonradan artmakla beraber Batı hukuku bilgisi de başta fazla değildi: *ibid.*, s. 9-10, Cevdet hakkında genel olarak bkz. yukarıdaki iki çalışmaya ek olarak, Harold Bowen, "Ahmed Djewdet Pasha," *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım, C. I, s. 284-286, ve Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," s. 114-123.

68) Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, der, Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 62-63.

69) *Ibid.*

70) Said Paşa, *Hatıratı* (İstanbul, 1328), C. I, s. 6. Krş. Mardin, *Cevdet*, s. 173-174, n. 138; Ergin, *Maarif Tarihi*, C. I, s. 230.

71) Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat*, C. I, s. 200-201.

üzerine temellenmiş ticaret kanununa ek olarak benimsenmesini tasarlarmış olabilir. Çünkü 22 Şubat 1867 tarihli Fransızca yazılmış lâyihası, özel olarak Osmanlı ticaret kanununun Fransız medenî kanununda bulunması gerekli genel ilkelerden yoksun olduğuna ve bu hükümlerin eklenmesi gerektiğine işaret ediyordu.⁷² Fransız Büyükelçisi, *code civile*'den ödünç alınabilecek 1500-1600 kadar maddenin seçilip alınmasıyla görevli komisyonun ilerleme kaydettiğini bildirdiğinde, anlaşılan böyle bir süreci düşünmüştü.⁷³ "Cevdet Paşa," diyor-du Büyükelçi, "Âli ile Fuad tarafından Avrupa ve Türk hukuklarının birleştirilmesine öncülük edebilecek liberal bir önder olarak görülüyor." Fransız hukuku ve onun benimsenmesi sorunu, Heyet-i Vükelâ'da anlaşılan kapsamlı biçimde tartışılmış ve yenilgiye uğramıştı. Fuad'ın böyle bir adıma karşı çıkan Cevdet'le diğerlerini desteklediği söylenir. Kazanan şariat olmuştur.⁷⁴

Sonuçta, 1868 yılında, yükümlülükler ve sözleşmeler hukuku konusunda 1855'teki başarısız çalışmaya yeniden girişmek üzere, Cevdet Paşa'nın başkanlığında Müslüman hukukçulardan (fakih) oluşan yeni bir komisyon kuruldu, Cevdet iki yıl önce ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına geçmişti. Başka görevleri de vardı; komisyonun çalışmasına devam ettiği sekiz yıl boyunca başkentte çeşitli görevlerde ve eyalet valiliğinde güçlükle ilerlemişti. Bir süre komisyondan uzaklaştırılmış, onun olmadığı dönemde komisyon çalışmasının iyi yürümediğinden şikayet edilmişti. Âli'nin ölümünden sonra Osmanlı politikasında görülen tuhaflıklar komisyonun çalışmasını etkilemişti.⁷⁵ Yine de komisyon, 1869'daki ön raporundan sonra, 1870-1876 yılları arasında *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* diye bilinen Muamelât Kanunu'nun on altı kitabını bitirdi.⁷⁶

Mecelle tam bir medenî kanun değildi ve zaten öyle olması düşünülmemişti. Hassas bir konu olan kişisel statüyle ilgili maddeler komite tarafından bütünüyle inceleme dışı bırakılmıştı. Mecelle, bazı hukuk uzmanları tarafından bir kanun olarak bile değil, yalnızca o ol-

72) Testa, *Recueil*, C. VII, s. 420.

73) Bourée'den Moustier'ye, 10 Mart 1868, *ibid.*, s. 511.

74) Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," s. 116; Ebül'ulâ Mardin, "Mecelle," *İslâm Ansiklopedisi*, fasilikül: 74, s. 434.

75) Krş. Mardin, *Cevdet*, s. 103; Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri," s. 189; Mardin, "Mecelle," s. 434-435.

76) Metin için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. VI ve VII; Young, *Corps de droit*, C. VI, s. 169-446; ve *Düstur*, C. I, II ve IV'de serpiştirilmiş olarak. İngilizce çevirisi için bkz. C.R. Tyser, *The Mejelle* (Nicosia, 1901), Türkçe metni tamamen kelimesi kelimesine izleyerek.

mazsa fetvalardan oluşan eski hukuk kitapları ve derlemeler denizinde boğulacak Türk kadı ve hukukçuların yararlanabileceği hukuk rehberi olarak değerlendirilir. Buna rağmen, Mecelle mümkün olan her yerde eski kitaplara başvurmaktan kurtulmak anlamına geliyordu. 1851 maddesi, şeriattan türetilen Muamelât Kanunu'nun açık ve düzenli bir açıklamasını veriyordu. Mecelle'nin özel hukuk ilişkileriyle ilgili bölümü de vardı. Çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen mezhep olan Hanefi hukukuna temellenmişti, Cevdet'in söylediği gibi, Mecelle, Hanefi hukukundaki tartışmalı noktaları çözüme bağlıyordu.⁷⁷ Cevdet, kendi eseri ile Jüstinyen kanununun kendi lehinde bir karşılaştırmasını aktarırken sonuçtan oldukça memnundu.⁷⁸

Daha sonraki hukukçular Cevdet'in eserini, çok dar bir temelde hareket etmiş ve gerek Batı hukukundan yararlanma, gerekse diğer İslâm hukuku okullarının yararlı noktalarını birleştirme şansını kaçırmakla eleştirmişlerdir.⁷⁹ Aslında, Mecelle'deki Batı etkisi, çeşitli maddelerden oluşan düzenlemesiyle sınırlıydı. Hükümlerinin çeşitliliği ile Fransız medenî kanunu arasındaki çakışmalar, tesadüfi ya da Roma hukukunun İslâm hukuku üzerindeki çok daha eskilere dayanan etkisinin sonucu olarak görünür.⁸⁰ Bazı hukukçular, Mecelle'nin hızla değişen zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığını da söylemişlerdir. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki koşullarında hukuk bilginlerinden (fakihler) oluşan bir komisyonun çok daha ileri gidemeyeceği açıktır, Cevdet komisyon üyeleri arasındaki en aydın kişiydi; ama o bile yeniliğe kuşkuyla bakıyordu ve eserin tek sorumluluğu kesinlikle ona yüklenemezdi.

Çoğu hukuk uzmanları yukarıdaki eleştirileri yapmakla birlikte, Mecelle'nin avantajlarıyla dengelendiğinde, bunlara ne kadar ağırlık verileceğinde görüş birliği içinde değildirler. Mecelle'nin en büyük üstünlüğü düzen ve açıklıktı, bu büyük bir ileri adımdı. Başka bir üstünlük, Mecelle'nin arkasında Osmanlı hükümetinin onayının bulunmasıydı; böylece otoriter bir eser haline geliyor ve daha fazla la-

77) Tezâkir, s. 62-63.

78) Ibid., s. 64.

79) Krş. Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri," s. 191-194; Sıddık Sami Onar, "The Majalla," bunun için bkz. *Law in the Middle East*, yayıma hazırlayanlar: Majid Khadduri ve Herbert Liebesny, C. I (Washington, 1955), s. 298, 307; Mardin, *Cevdet*, s. 171-175.

80) Léon Ostrorog, *The Angora Reform* (Londra, 1927), s. 77-78; Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri," s. 195, çevirinin yanı sıra Young'ın Fransız mevzuatındaki paralellikleri aktarmasını eleştirerek.

ikleşmenin yolunu açıyordu.⁸¹ Kuşkusuz ilgili hüküm zorlanmamakla birlikte, padişahın otoritesine Mecelle'de özel olarak değinilmişti: "Hükümdarın emriyle, bir hukuk âliminin düşüncesi toplumun çıkarına ve zamanın gereklerine uygun görüldüğü zaman, bu düşünceye göre hüküm verilmelidir; kadılar bağlayıcı kararlarını karşıt bir düşünceye dayandıramazlar."⁸² Ayrıca, Mecelle'nin ilk görüldüğü kadar dar bir temelinin olmadığı ileri sürülmüştü. Hazırlık komisyonu, Mecelle'nin önsözünde, değişik Hanefî düşünceleri arasından modern çağ ve koşulların gereklerini en iyi karşılayan düşünceleri seçtiklerini belirtiyorlardı. Sonuç olarak Mecelle, "sadece her noktayı göz önüne alan egemen Hanefî görüşüne değil, daha çok, Hanefî okulunda bir tür kabul görmüş (bir bölümünün kökeni aslında başka yerlerde olsa bile) hükümlerin eklektik bir seçimine dayanıyordu. Çarpıcı bir yenilikti bu..."⁸³

Mecelle hem şer'i, hem de nizamiye mahkemelerinde uygulanıyordu.⁸⁴ Şer'i mahkemeler, şeyhülislâmın denetimi altında, yalnızca Müslümanlar arasındaki hukuk davalarını dinî hukuka göre hükme bağlıyordu.⁸⁵ Adliye nezaretinin yönetiminde, bütün ceza davaları ile Müslümanlar ve gayri-müslimleri ya da farklı mezheplerden gayri-müslimleri ilgilendiren davalara bakmak üzere kurulmuş Batılı düzenli mahkemeler olan nizamiye mahkemeleri, Tanzimat döneminin ürünüydü. Bu mahkemeler, tek uygulanabilir standardın o olduğu yerde dinî hukuku uygulamanın yanı sıra, ceza kanunu gibi imparatorlukta yeni Batılı kanunları da uyguluyorlardı. Batılı mahkemeler; karma ticaret mahkemeleri ve 1840'ların İstanbul'daki sulh mahkemeleriyle başlayarak gelişigüzel tarzda gelişmişlerdi.⁸⁶ Batılı mahkemelerin sayısında periyodik değişiklikler ve eklemeler olmuştu: Özel olarak, 1850 ticaret kanunu ve ona yapılan eklere göre çalışan ticaret mahkemeleri, 1858 ceza kanununa göre çalışan yeni ceza mahkemeleri⁸⁷ ve vilayet kanunu uyarınca her vilayet, sancak ve ka-

81) *Ibid.*, s. 194-195; Gotthard Jäschke, "Der Islam in der neuen Türkei," *Die Welt des Islams*, 1:1/2 (1951), s. 12-13.

82) 1801. madde.

83) J.N.D. Anderson, *Islamic Law in the Modern World* (New York, 1959), s. 24. Krş. Heideborn, *Manuel de droit public*, C. II, s. 286, n. 230.

84) Cevdet, *Tezâkir*, s. 63.

85) Bu kadar geniş olmasa da benzer görevlere sahip mahkemeler, elbette gayri-müslim milletlerde kendi üyeleri için de var olmuştu.

86) 1854'ten önceki mahkemelerin değerlendirilmesi için bkz. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey* (Londra, 1856), C. I, s. 47-49, 168-185.

87) Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri," s. 196-197, 203.

zada kurulan, Müslümanlar ile gayri-müslimlerden oluşan nizamiye mahkemeleri. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 1868'de kurulduğu zaman, çeşitli nizamiye mahkemelerinden gelen davalar için başvuru mahkemesi işlevi görecekti. Ancak adlî aygıtın baştan aşağı daha iyi sistemleştirilmesi gerekiyordu.

Bunun için 1869'da Cevdet Paşa Adliye Nazırı (Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığının dönüştürüldüğü makam) olduğu zaman, durumu aydınlığa kavuşturmak çabasıyla yeni bir nizamnameler dizisi hazırlamıştı.⁸⁸ Mahkemeler buna bağlı olarak bir hiyerarşi içinde örgütlenmişlerdi. En alt düzeyde bulunan nahiyelerdeki ihtiyar meclisleri bir uzlaşma mahkemesi işlevi görüyordu ve davaları sadece iki taraf da kabul ettiği zaman çözebiliyordu. Kaza, sancak ve vilayet merkezlerindeki mahkemeler olağan adlî yetkilere sahiptiler, ama onların hukukî yetki alanları gerek hukuk, gerekse ceza davaları için (daha büyük bölümdekilere daha önemli davalar verilerek) dikkatli biçimde tanımlanmıştı. Temyiz usulleri belirtilmişti. Bununla birlikte, nizamiye mahkemelerine başkanlık eden hâkimler, vilayet kanununda düzenlendiği gibi, yine şeyhülislâm tarafından atanmaktaydı. Ve dinî mahkemeler ile laik mahkemelerin yetki alanları arasındaki karışıklık henüz tümüyle giderilmemişti.⁸⁹ Güçler ayrımı ilke olarak benimsenmesine rağmen, mahkemeler idarî otoriteden tamamen bağımsız da olamamışlardı. Tanzimat döneminin ayırıcı özelliklerinden olan çift kurumlar gibi bir karışıklığın (bu durumda dinî mahkemeler ile laik mahkemeler yan yana faaliyet gösteriyorlardı) yanı sıra, nizamiye mahkemelerinde de karışıklık hüküm sürüyordu. Bu yüzden periyodik olarak yeni nizamnameler çıkarıldı ve nizamiye mahkemeleri, kesin örgütlenme biçimlerine ancak 1876 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra kavuşabildiler.⁹⁰ Bunun yanında, mahkeme örgütlenmesi konusundan ayrı olarak, adalet idaresi geleneksel aksaklıklardan zarar görüyordu: kadıların cehaleti, parayla satın alılabilmeleri ve yalancı şahitler. Sıralanamayacak kadar çok olan bu konulardaki şikayetler, Tanzimat döneminin sonuna kadar devam

88) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 535-540, 21 zilhicce 1285 (4 Nisan 1869) tarihli; Aristarchi, *Législation*, C. II, s. 289-295, 4 Muharrem 1286 (16 Nisan 1869) tarihli. 89) Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri," s. 203-204; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 291-293.

90) Genel olarak mahkemelerdeki gelişmeler konusunda bkz. Heidborn, *Manuel de droit public*, C. I, s. 216-228; Ubicini, *Etat présent*, s. 147-151.

etti. Müslümanlar ile gayri-müslimler bu aksaklıklardan aynı biçimde zarar görüyorlardı.

* * *

Fuad Paşa 1867 yılı ilkbaharında toprak tasarrufuyla ilgili bazı reform tedbirlerinin de kısa sürede alınacağını söylemişti. Gerçekten de Sultan Abdülaziz Avrupa gezisine başlamadan önce üç ferman çıkarıldı. Bu fermanların her biri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak sahipliğinin bütünsel modelini görelî olarak etkilediler. Yine de, bütün olarak alındığında, her biri bir toprak türünü hukukî kısıtlamalardan kurtardığından bu tedbirler toprağın devredilebilirliğinde bir artışı, daha laik ve Batı'daki toprak sahipliği kavramına doğru bir adımı temsil ediyordu. Tedbirlerin getirdiği başka bir sonuç, vakıf sistemi ile kapitülasyonlar sistemine yönelik küçük ama anlamlı saldırılardı.

Geçmişte toprağın ya da diğer taşınmaz mülklerin dinî ve hayır amaçlarına (camiler, medreseler, hastaneler ya da fakirlere yardım) ayrılması, İslâm uygarlığına müthiş bir yarar getirmişti. Böylesi vakıflar, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, yol ve köprü yapımı gibi devlet desteğinde olması gereken bayındırlık hizmetlerine yönelik olarak bile kurulabilirdi. Ama zaman içinde pek çok suistimalle karşılaşıldı: devlet topraklarının yasadışı yollardan vakıfa dönüştürülmesi; gelirin esas olarak hayır amaçları yerine vakıf kurucusu ve mirasçılara gittiği 'paravan' vakıflar kurulması; vakıfların idarelerinde görülen yolsuzluklar, vb.

Bu suistimler kendi başlarına vakıf sistemine zarar vermek bakımından önemliyken, buradaki önemi on dokuzuncu yüzyılda devlet ve birey üzerindeki ekonomik etkisindedir. Devletin bir arazisi yasadışı yollardan vakıfa dönüştürüldüğü zaman, vakıflar çoğu vergi türlerinden muaf oldukları için devlet zarar görüyordu. Devlet, gerçekte, çok sayıda mülk yasal ya da yasadışı yollardan vakıf haline geldiği için zararlı çıkıyordu. On dokuzuncu yüzyılda, çeşitli kaynaklar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün ekilebilir toprakların ve mamur mülklerin yarısı ile dörtte üçü arasındaki bir kesiminin vakıf haline geldiğini hesaplamışlardı.⁹¹ On dokuzuncu yüzyılın başlarında neredeyse bütün İstanbul şehri vakıf olmuştu. İstanbul'dan Boğa-

91) Ubicini, *Letters*, C. I, s. 261; Prokesch'ten Beust'e, 15 Mart 1867, bunun için Testa, *Recueil*, C. VII, s. 738; Haffening, "Wakf," *Encyclopaedia of Islam*, C. IV, s. 1100; Young, *Corps de droit*, C. VI, s. 113.

ziçi'ne kadar bütün Bebek bir caminin mülküydü.⁹² Deneyimlerin gösterdiği gibi vakıf mülkleri yozlaşma eğilimi taşıdığından, devlet ayrıca zarar görüyordu; vakıf mülkünü kiralayan ya da çalıştıran kişinin mülk sahibi olmaması, bu kişilerin uzun vadeli onarım ya da iyileştirmede fazla çıkarı bulunmaması bunun sebepleri arasındaydı. Sonuç olarak, düşük verimlilik yine genelde ekonomiye zarar veriyordu. Vakıflar çok sayıdaki üretici olmayan aylakları da besliyordu. II. Mahmud vakıfları denetleyecek bir nezaret kurarak kötü etkilerin bir kısmını ortadan kaldırmayı denemişti. Aslında fazla bir etki olmadı, çünkü devlet genellikle bu kurumları muhafaza etmek için, onlardan sağladığı gelirden daha fazla harcama yapmak durumundaydı. Görevli bürokratlara ödenen masraflar, vakıf kiralalarının reel gelirini kemiren enflasyon ve fonların yasadışı yollardan devletin başka amaçlarına aktarılması, açığı büyütüyordu.⁹³

Nasıl on dokuzuncu yüzyılda devlete büyük, bireye ise daha büyük bir ilgi gösterilmişse, vakıf mülkiyeti de normal ticari işlemler ve miras kanallarından çıkartılmıştır Tahsis kanunu, mülkü ebediyen Tanrı'nın yapıyor ve gelirlerin kullanılabileceği amaçları belirliyordu. Mülk kiralanabilir ama özel mülk gibi alınıp satılamaz, borç ödenmezse dava açılıp el konulamazdı; bu yüzden olağan borçlarda teminat olarak da kullanılamazdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda nizamnamelerle neredeyse ebedî kiralamaya varan bir sistem yaratılmış, bu şekilde vakıf mülkünün kiralalarının bir yıllık olmasını öngören İslâm hukukunun genel kuralı çiğnenmişti.⁹⁴ Tasarruf sahibinin doğrudan mirasçıları mülkün tasarrufu hakkını miras alabilirlerdi, ama doğrudan mirasçı yoksa ailenin diğer fertleri dışlanarak, mülk dinî ya da hayır kurumlarına geçiyordu. Bu tür kiralamalar hâlâ özel mülk niteliği taşıyordu. Fuad'ın açıkladığı gibi, "eğer birinin babası, büyükbabası hayattayken ölürse torunun miras sahibi olamayacağı ilkesi şimdiye kadar kenara itilmiştir; sadece son tasarruf sahibinin oğlu ya da kızı mi-

92) Fuad Köprülü, "L'institution du vakouf: sa nature juridique et son evolution historique," *Vakıflar Dergisi*, C. II (1942), s. 32; Schauffler'den Anderson'a, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 92.

93) Genel olarak vakıf kurumları ve suistimaller hakkında bkz. H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I, kısım 2 (Oxford, 1957), s. 165-178; Köprülü, "L'institution du vakouf," s. 3-48; *La Turquie*, 1/2 Ağustos 1875; Onar, "Les transformations," s. 759-764; Halim Baki Kunter, "Türk vakıfları ve vakfiyeleri üzerine mücmel bir etüd," *Vakıflar Dergisi*, C. I (1938), s. 103-129.

94) Bu 'icareteyn' usulü kiralamaydı. Krş. Khadduri, *Law in the Middle East*, s. 209'da Henry Cattat, "The Law of Waqf".

raştan yararlanabilir."⁹⁵ Vakıf mülkiyetinde muameleleri yürütme serbestliğinin önünde pek çok engel vardı; ayrıca bir taraf vakıf olarak elinde tutma hakkına sahipken, başka bir tarafın oradaki bütün ağaç ve binalara sahip olabilmesi gibi karmaşık durumlara rastlanırdı.

On dokuzuncu yüzyıl imparatorluğunda Avrupa usulleri ve ticarî bağları geliştikçe ve bütün vakıf sistemindeki suistimaller daha belirgin hale geldikçe, yüksek mevkideki Batılılaşmış bürokratlarda, imparatorlukta sayısı çok olan taşınmaz mülkler üstündeki hukukî kısıtlamaları kaldırmaya çalışmak, hatta vakıf sisteminin kendisini kaldırmak doğrultusunda bir eğilim belirdi.⁹⁶ Böyle bir gelişme ekonominin daha çok gelişmesine kapıyı açardı. Avrupa devletleri, bir ölçüde imparatorluğa yardım etme arzusu ve bir ölçüde kendi vatan-daşlarının yatırım yapmalarının yolunu kolaylaştırmak için, Tanzimat dönemi içinde Bab-ı Âli'yi periyodik olarak bu tür reformlara yönlendirmişlerdi. Vakıfların laikleştirilmesi ya da o yönde atılacak adımlar ulemanın nüfuzuna yeni bir darbe de olurdu, çünkü ulemanın kazançları ve ayakta kalması vakıf gelirlerine çok fazla bağlıydı ve genelde vakıf idarecileri olarak nüfuzları büyüktü.

1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan sonraki yıllarda laikleşmeye doğru bir adım atılmak üzere olduğunu bildiren raporlara çok sık rastlanı-yordu. Daha 1859 Aralık ayında, son olarak ancak 1867 yılında benimsenen tedbirin yakında alınacağı söylentisi vardı: Vakıf kiracıları-nın miras bırakabilme hakkı daha uzak akrabalara kadar genişletilecek ve bu sayede mülkiyet biçimi özel mülkiyete daha yakınlaşacaktı. Hükümet, miras hakkının genişletilmesinin karşılığı olarak, mülkten yüzde beşlik ek gelir alacaktı.⁹⁷ Böylece mülkiyet teknik açıdan vakıf mülkiyeti olarak kalacak ve laikleşme ayıbından kaçınılmış olacaktı. Büyük ihtimalle ulemanın muhalefeti yüzünden bu tasarıdan vazgeçil-miş ve 1863 ile 1865 yılında yapılan benzer öneriler de sonuçsuz kal-mıştı.⁹⁸ 1867'de, Fransa'nın yönlendirmesi, Girit isyanını bastırmanın malî yükünün hazineyi zorlaması ve kuşkusuz Âli ile Fuad'ın Avru-pa'ya gitmeden önce Abdülaziz adına liberal bir hale yaratma arzuları

95) Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960.

96) Köprülü, "L'institution du vakouf," s. 34.

97) Schaufller'den Anderson'a, 12 Aralık 1859, ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 92.

98) Morris'den Seward'a, No: 70, 4 Aralık 1863, USNA, Turkey 17; Morris'den Seward'a, No: 129, 18 Ekim 1865, ve No: 133, 22 Kasım 1865, USNA, Turkey 19. hükümet, anlaşılan 1864 yılı civarında Mevlevî dervişlerinin mülklerinden bazılarını devralmıştı: Van Lennep, *Travels*, C. II, s. 235.

gibi sebeplerle tasarı yine ön plana çıkmıştı,⁹⁹ Bir anlık vakıfların tamamen laikleştirilmesinin düşünülmüş olması mümkündü.¹⁰⁰ Ama bunun ulemanın yoğun muhalefetiyle karşılaşması da söz konusuydu.

O an için ortaya çıkan sonuç, 1859'daki fikrin 21 Mayıs ve 18 Haziran 1867 tarihli iki fermanla canlandırılması oldu.¹⁰¹ Birinci ferman, devletten tapu karşılığı alınan vakıf ve devlet mülklerini (*mirî*) miras bırakma hakkının birinci dereceden yedinci derece yakınlarla genişletilmesine izin veriyordu.¹⁰² Bunun karşılığında devlet, arazinin ürününden aldığı olağan öşüre ek olarak, artan kısmın toplanması beş yıla yayılmakla birlikte ertesi yıl için gelirden yüzde on beş vergi alacaktı. İkinci ferman, ek bir ödeme karşılığında, (hemen ve ileride alınacak) çift kira (*icarateyn*) ile sağlanan kırsal (*müstağallat*) ve kent (*müsakkafat*) vakıflarının miras hakkının da genişletilmesine izin vermektedir.¹⁰³ Genişletilmiş miras bırakabilme durumuna geçiş, tasarruf sahibinin tercihin kalmıştı. "Yeni kanunlardaki ilke, vakıfları ve 'senyoral topraklar'ı özel mülke benzer bir hale getirmektir," diyordu Fuad, Britanya Büyükelçisi'ne.¹⁰⁴ Bu ancak bir ölçüde doğrudu. Kanunlar pek çok vakıf türüne dokunmamış, sadece padişah ailesinin üyelerinin kurduğu ya da kurucusunun ailesi yok olduktan sonra devletin idare ettiği vakıfları ele almıştı.¹⁰⁵ Dahası, pek çok vakıfın yeni kanuna uygun değiştirilmediği de görülür. Devlet toprakları açısından, kazanç doğrudan toprağı işleyenlere değil, resmî tapu sahiplerine gidiyordu. Avrupalılar hayal kırıklığına uğramıştı. Mülkiyet öncekinden çok daha hareketli değildi.¹⁰⁶ Yine de, yeni atılımların yapıp daha radikal tedbirlerin düşünülmesine yolu açarak laikleşme yönünde ihtiyatlı bir adım atılmış oluyordu.¹⁰⁷

99) Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 209; Morris'den Seward'a, No: 195, 27 Şubat 1867, USNA, Turkey 19; Prokesch'ten Beust'e, 15 Mart 1867, bunun için, bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 737-738.

100) Young, *Corps de droit*, C. VI, s. 113.

101) Metinler için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 740-745; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 316-318 (eksik); Aristarchi, *Législation*, C. I, s. 254-263; *Düstur*, C. I, s. 223-226.

102) Bunlar Batılı medenî ya da dinî hukuktakilerle aynı derecede ilişkiler değildir.

103) Krş. Ömer Hilmi, *A Treatise on the Laws of Evkaf* (Nicosia, 1899), s. 45-49.

104) Lyons'dan Stanley'e, No: 199, 22 Mayıs 1867, FO 78/1960.

105) 1/2 Ağustos 1875 tarihli *La Turquie*, bütün bunları, gelirleri tümüyle dinî ya da hayır amaçlarına giden vakıflara karşıt olarak 'geleneksel vakıflar' kategorisine sokar.

106) Mordtmann, *Sambul*, C. II, s. 206; *La Turquie*, 27 ve 30 Kasım ile 2 Aralık 1871, ve 1/2 Ağustos 1875; Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History," *Muslim World*, 45:3 (Temmuz 1955), s. 227.

107) 1873 ve 1875'teki gibi: Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 125-128; Maynard'dan Fish'e, No: 67, 20 Mayıs 1876, USNA, Turkey 29; *La Turquie*, 1/2 Ağustos 1875. Anlaşılan her açıdan daha köklü bir vakıfları laikleştirme kanunu etkisiz kalmıştı.

Yine 18 Haziran'da ilan edilen 1867'deki arazi kanunlarının üçüncüsü, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mülk sahibi olmalarına izin veriyordu. Bu sadece arazi muameleleri konusundaki hukukî kısıtlamaların liberalleştirilmesi değil, ayrıca Âli ile Fuad'ın kapitülasyonlara saldırmakta yararlandıkları bir silahtı. Fermanın gerisinde önemli bir tartışma vardır. Osmanlı hukukuna göre yabancılar taşınmaz mülk sahibi olamıyordu. Gerçekte yabancılar bazen mülk ediniyorlardı, ama yalnızca Bab-ı Âli uyuğuındaki kukla bir temsilcinin kâğıt üzerinde mülk sahibi olarak görünmesi yoluyla.¹⁰⁸ Ancak bu durum hukukî sorunlar çıkartıyor ve kukla temsilcinin sahibini dolandırması riskinin göze alınması gerekiyordu. Elbette, iflas edilirse kendi adına kayıtlı olmayan mülküne el konulamayacağı için yabancıların bir avantajı vardı. Ancak durum, bütün olarak, yabancı mülk sahipliğini ve yatırımları engelliyordu. Avrupalı devletler 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun vaat ettiği yabancıların serbestçe toprak sahibi olmaları koşulunun hayata geçirilmesi için bastırıyorlardı. Ama Bab-ı Âli bunu ancak, eğer büyük devletler mülkiyet alanındaki kapitülasyon ayrıcalıklarından vazgeçerlerse gerçekleştirecekti.¹⁰⁹ Osmanlıların konumu 1867'ye kadar korundu ve Fuad'ın o yıl yazdığı Hatt-ı Hümayun'a ilişkin muhtırasında yinelendi. Nihayet, Fransa ile Avusturya, Osmanlı kanunlarına tâbi olmayan geniş ayrıcalıklarının haklı olmadığını kabul etmiş görünüyorlardı. Yeni ferman yabancıların imparatorlukta (Hicaz dışında) taşınmaz mülk sahibi olmalarına izin veriyordu.¹¹⁰ Ancak yabancılar bu hakka sadece herhangi bir Osmanlı uyuğuuyla aynı temelde (yerel zabıta kurallarına uyma, Türk hukuk mahkemelerine tâbi olma ve olağan vergileri ödeme koşuluyla) sahip olabileceklerdi. Ertesi yıl önce Fransa, kısa süre sonra da diğer devletler, yeni düzenlemeyi kabul eden bir protokol imzaladılar.¹¹¹ Protokol kişilere, taşınabilir mallar ve yaban-

108) Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey* (Baltimore, 1933), s. 82 ve n. 37. İzmir, yabancıların kendi adlarına mülk sahibi olmaları açısından bir istisnaydı.

109) Testa, *Recueil*, C. VII, s. 733-740, özellikle Âli'nin 3 Ekim 1862 tarihli notası; Morris'den Seward'a, No: 36, 27 Kasım 1862, USNA, Turkey 17; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 334-335.

110) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 745-747; Aristarchi, *Législation*, C. I, s. 19-21; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 337-341; *Düstur*, C. I, s. 230-231.

111) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 730-733; Aristarchi, *Législation*, C. I, s. 22-25; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 341-345. Krş. Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 213-214. Amerika Birleşik Devletleri, imzalamayı diğer devletlerden daha uzun süre reddetmişti: Elliot'tan Granville'e, No: 91, 26 Mart 1873, FO 78/ 2226; Boker'dan Fish'e, No: 116, ilişik, 4 Haziran 1873, USNA, Turkey 24.

cı mülk sahiplerinin mahkeme önüne çıkışları konularında konso-losluk himayesine ilişkin bazı ayrıcalıklar tanımaktaydı.

Ziya Bey, Londra'daki sürgününden, yabancıların mülk sahibi ol-malarına izin verilmesine oldukça sert bir tepki göstermişti. Daha o zamanda bile ticaret ve sanayide Batı üstünlüğünden zarar gören, İs-tanbul'da bütün malını yabancılar satan, evsiz ve ayağı çıplak çocuk-larıyla Anadolu'ya göç eden Türkler tablosu çiziyordu. Atalarının ka-nıyla alınmış İstanbul yeniden Paris gibi inşa edilirdi, ama mülke ya-bancılar sahip olursa Türklerin kazancı neydi?¹¹² Ziya, bu tedbirle ka-pitülasyonlara da saldırıldığının farkında değildi. Oysa Batılılar bu-nun çok iyi farkındaydılar ve bazıları, yeni tedbiri tıpkı Ziya kadar sert biçimde, ancak tam zıt sebeplerden dolayı eleştiriyorlar, yabancı-ları kapitülasyonların tanıdığı bütün korumalardan yoksun bırakan bir tuzak olarak niteliyorlardı.¹¹³ Bab-ı Âli'deki Rusya Büyükelçisi Ig-natyev, Âli ile Fuad'ın bu adımı, ödedikleri vergiler Türkiye'nin mali-yesine katkıda bulunacak ve siyasal ağırlıkları bölgeci Hristiyan mil-liyetçiliklerine karşı Türk egemenliğini destekleyecek, büyük bir İn-giliz ve Fransız kolonici akınına yol açmasına bağladıklarını düşünü-yordu.¹¹⁴ Zorlanmış bir yorum olmakla birlikte Âli ile Fuad böyle bir ümide kapılmış olabilirlerdi. Bunun yanında, Âli'nin kafasındaki dü-şünce, kapitülasyonlarda bir gedik açılması gerektiği idi. Protokolün son paragrafında, Bab-ı Âli'nin büyük devletlerle eski kapitülasyon antlaşmalarının gözden geçirilmesine ilişkin olarak bir anlaşmaya varma hakkını saklı tuttuğu kabul ediliyordu.

Bunun bir sebebi vardı. Gerçi Tanzimat devlet adamları reform tedbirlerinde genellikle destek görmüşler ve Batı devletlerinin öğüt-lerini izlemişlerdi ama, aynı zamanda her türlü yabancı müdahalesi-ne karşı bir savaş da sürdürüyorlardı. Kriz zamanlarında (Girit isya-nı gibi) bu müdahalelere yoğun biçimde karşı çıkmışlardı. Ayrıca, kapitülasyonlara sürekli itiraz etmişler ve her fırsatta yabancıların imparatorluktaki ayrıcalıklarını azar azar kemirmişlerdi. Âli, 'her türlü gelişmeye aşılmaz bir engel' dediği kapitülasyonlardan kurtul-

112) *Hürriyet*, Sayı: 21, 16 Kasım 1868, akt. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 835-836.

113) Benoît Brunswik, *Etudes pratiques sur la question d'Orient* (Paris, 1869), s. 65-87; Morris'den Seward'a, No: 265, 25 Temmuz 1868, USNA, Turkey 20; *Levant Herald*, 29 Tem-muz 1868.

114) "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C. III. s. 97. Krş. Morris'den Seward'a, No: 13, 19 Mart 1862, USNA, Turkey 17.

maya çalışarak, bu süreci Kırım Savaşı'nı izleyen Paris görüşmelerinde başlatmıştı.¹¹⁵ Büyük devletler elbette ayrıcalıklarının zayıflatılmasına karşı ve Türk mahkemeleri ile vergi toplama sisteminin durumuna haklı olarak direnmişlerdi. Ama Tanzimat devlet adamları inatçıydı.¹¹⁶ Nitekim yapabildikleri her yerde yabancıları Osmanlı uyruklarının hukukî statüsüne çekmeye çalıştılar. 1865 basın kanunu yabancıların imparatorlukta ancak Osmanlı memurları ve mahkemelerinin yetkili olmasını kabul ederlerse yayın çıkarabilecekleri hükmünü getirmişti.¹¹⁷ Yabancıların mülk sahibi olmalarına ilişkin kanun da aynı yönde atılmış başka bir adımdı. Sonra 1869'da, uyrukluk (tabiyet) konusundaki yeni bir kanunla kapitülasyonlara daha da önemli bir saldırı yapıldı.

19 Ocak 1869 tarihinde uyrukluk (tabiyet) ve uyrukluğa kabul kanununun çıkarılması Avrupa açısından sürpriz olmuştu.¹¹⁸ Avrupalı devletler ilk başta bütün ülkeleri etkileyen böyle bir tedbirin uluslararası tartışmayla alınması gerektiğini ileri sürdüler. Bab-ı Âli ise bunun bir iç sorun olduğunu iddia etti. Kanunun geçmişe yönelik olarak uygulanmayacağı ve Girit olayları konusunda çıkan gerginliğin ardından Rumları cezalandırmakta kullanılmayacağı açığa çıktıkça protestolar kesildi.¹¹⁹ Üstünkörü bir açıdan bakıldığında, yeni kanun sadece laikleşme ve Osmanlılık yönünde bir adım olarak görünüyordu. Eskiden uygulanan İslâmiyete geçme ölçütü yerine, uyrukluk ile uyrukluğa kabul edilmeye modern siyasal tanımlar getirilmişti. Böylece imparatorluk Avrupa'nın laik standartlarına doğru adım atmış oluyordu. Ama kanun ayrıca Osmanlı topraklarında oturan herkesin aksi kanıtlanmadıkça Osmanlı uyruğu sayılacağını ve dahası, Osmanlı uyruğundaki hiç kimsenin Bab-ı Âli'nin ön onayı olmaksızın başka bir devletin vatandaşlığına geçemeyeceğini belirtiyordu. Bu hüküm, her türden Osmanlı Hristiyanları ile Levanten kalabalığının kâğıt üzerinde vatandaşlık değiştirerek büyük devletlerin korumasını

115) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1856, C. 61, *Accounts and Papers*, C. 24, "Protocols of Conferences held at Paris...", s. 54.

116) Aynı sorunda Romanya'nın durumundan da yardım almışlardı: T. W. Riker, *The Making of Roumania* (Londra, 1931), s. 230-235.

117) 3. madde.

118) Metin için, Testa, *Recueil*, C. VII, s. 526-527; Aristarchi, *Législation*, C. I, s. 7-8; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 226-229; *Düstur*, C. I, s. 16-18.

119) Testa, *Recueil*, C. III, s. 529-534, 540-545, 554-560; Aristarchi, *Législation*, C. I, s. 9-11; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 224-225.

elde etmelerinin önlenmesini hedefliyordu.¹²⁰ Ayrıca bu tedbir, kapitülasyonlarla sağlanan hakların kötüye kullanılmasını amaçladı-ğı halde, sisteme saldırının bir parçası olarak da yorumlanabilirdi. Uyrukluk kanununa 1869 yazında üç kanun daha eklendi. Bu kanunlardan birisi, yabancı uyruğuna ya da korumaya sahip olduğunu iddia eden sözde-Osmanlı uyruklarının konumunu araştırmak üzere bir komisyon kuruyordu. Diğer iki kanun da, gerek Osmanlı uyrukları, gerekse yabancı uyruklular için daha sıkı pasaport kontrolünü getirmekteydi.¹²¹

Âli'nin bütün amacı, Ignatyev'in kolaylıkla anladığı gibi, cephe- den saldırıya girişmek yerine kapitülasyon ayrıcalıklarını birer birer sabote etmektir.¹²² Âli, 1869 ilkbaharında, anlaşılan daha genel bir saldırıyı düşünmüştü. Yarı-resmî *La Turquie* gazetesine kapitülasyonları suçlamasını telkin etmişti.¹²³ Bab-ı Âli'den büyük devlet- lere gönderilen bir memorandumla saldırı devam ettirildi.¹²⁴ Bu memorandum sadece kapitülasyonlar dönemindeki suistimallerle ilgiliydi, ama Âli'nin sistemin aleyhindeki keskinliği metnin her yerinde belirgin biçimde izlenebilirdi. Âli, memorandumunu, "Biz kapitülasyonların varlığının imparatorluktaki kurumların düzenli işlemlerini ve uygarlığın derece derece ilerlemesini nasıl engelledi- ğine pek çok kere işaret ettik," sözleriyle bitiriyordu. Buna rağmen, Avrupa'nın muhalefeti kapitülasyonlarda toptan bir değişik- lik yapılmasına izin vermeyecek kadar güçlüydü. Onun yerine yü- zeyysel bir saldırı politikası izlendi. Yabancı konsolosların bazı ayrıcalıkları Hariciye Nazırı olarak Âli'nin imzaladığı 1870 tarihli bir nizamnameyle kaldırıldı, buna göre konsoloslar artık top atışlarıyla selamlanmayacaktı.¹²⁵ Âli'nin ölümünden sonra başka çabalara

120) Bkz. bölüm II. Bab-ı Âli suistimleri dizginlemek için önceden çaba sarf etmişti: Sousa, *Capitulatory Regime*, s. 100-104. Bab-ı Âli 1860'da yabancı uyruğuna geçmiş Osmanlı uyruklarının, mallarını sattıktan sonra üç ay içinde imparatorluğu terk etmelerini istemişti: Safvet'in 11 Eylül 1860 tarihli tezkiresi için bkz. Williams'dan Cass'e, No: 98, 17 Eylül 1860, USNA, Turkey 16. Bunun etkili olup olmadığı belli değildir.

121) Metinler için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 561-563; Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 99-102; Young, *Corps de droit*, C. II, s. 238-240, 272-273.

122) "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C. VI, s. 154-155. Krş. Brunswik, *Etudes pratiques*, s. 167-267.

123) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 68.

124) Metin için bkz. Testa, *Recueil*, C. VII, s. 548-554; Young, *Corps de droit*, C. I, s. 268-274. Krş. Sousa, *Capitulatory Regime*, s. 104.

125) Metin için bkz. Young, *Corps de droit*, C. III, s. 42, n. 1; Aristarchi, *Législation*, C. VI, s. 24.

da rastlandı.¹²⁶ Ne var ki kapitülasyonlar, Türkler açısından, Avrupa uluslar ailesine kabul edilmiş olsalar bile kendilerini hâlâ aşağı gösteren rencide edici bir işaret olarak kaldı. Avrupa'nın tutumu, Türklerin Batı kökenli reformları kabul edişlerine psikolojik bir engel olmaya devam ediyordu.

* * *

Batı kökenli reformların en kabul edilebilir olduğu alanlardan biri askerî alandı. On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren ve II. Mahmud'un Yeniçerileri yok edişinden beri daha hızlı biçimde, ordu parça parça değişiklikler geçirmişti. Ordu, Tanzimat dönemi sırasında arzu edilen standarda hiçbir zaman ulaşamamasına rağmen büyük oranda düzelmişti. Sıradan askerlik sorunu yoktu; Türk askerinin dünyadaki en iyi askerlerden olduğu genelde kabul edilen bir gerçektir.¹²⁷ Gerekli olan, daha iyi örgütlenme, daha iyi subay kadrosu, daha iyi teçhizat, daha iyi eğitim, daha iyi malzeme, daha iyi sağlık hizmeti ve modern bir orduyu alttan destekleyebilecek ekonomi ve eğitimde genel bir gelişmeydi. Tanzimat döneminde bu alanlarda (esas olarak örgütlenme ve teçhizat alanında) bir tür ilerleme sağlanmıştı. Bunun sebebi, büyük ölçüde, Sultan Abdülaziz'in askerî işlere ve özellikle dış görünümüne duyduğu ilgi ile 1869'da Âli'nin hükümetinde Serasker olan Hüseyin Avni Paşa'nın çalışmalarıydı.¹²⁸

Hüseyin Avni, hayatına medrese öğrencisi olarak başlamış, sonra askerî okula geçmiş ve yirmi yıllık ordu kariyerini Girit isyanında savaşan başarılı bir paşa olarak tamamlamıştı.¹²⁹ Hüseyin Avni Seraskerliğe geldiğinde, Osmanlı ordusu hâlâ 1842'de kabul edilen plana göre örgütlüydü. Piyade, süvari ve mühendislik sınıfı Fransız, topçu sınıfı Prusya modeline dayalıydı. Altı ordu ile ona ek olarak yedekler ve ha-

126) Krş. Young, *Corps de droit*, C. I, s. 258-259, yabancı tercümanların yeni hukuk ve ceza mahkemeleri önüne çıkma hakkını reddetme girişimi konusunda, 1875; ve C. VI, s. 342, Osmanlıların, bir anakronizm ve egemenliğin ihlali olarak yabancı postaneler aleyhindeki bir protestosu üzerine, 1874.

127) "Askerlerinizin eşsiz olduğu görülmüştür," Franz Joseph'in Kırım dönemine ilişkin olarak Âli'ye bu sözleri söylediği bildiriliyordu: Cevdet, *Tezâkir*, s. 44.

128) Osmanlı ordusunun 1856-1869 yılları arasındaki değişik hesaplamaları için bkz. Engelhardt, *La Turquie*, C. I, s. 115-121; Millingen (bir subay), *La Turquie*, s. 38-61, 439-444; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 16-18; F.W. von Reden, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungs fähigkeit* (Frankfurt a.M., 1856), s. 317-329.

129) Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 80-81; J.H. Mordtmann, "Husain Awni Pas-ha", *Encyclopaedia of Islam*, C. II, s. 342.

raca bağılı özerk devletlerin sahip olduğu yaklaşık 120 bin kişi, maksimum 500 bin kişilik savaşa hazır asker ediyordu. Askerlerin beş yıllık hizmetlerini bitirdikten sonra yedek (redif) olarak yedi yıl geçirmeleri gerekmektedir.¹³⁰ O zamandan beri pek çok modern silah alınmış, subayların eğitimi iyileşmiş, ama hiçbir temel değişiklik yapılmamıştı. Hüseyin Avni böyle bir ordunun savunmada yetersiz kaldığını görmüş ve 1869 yılında, Abdülaziz'e, gerekirse 700 bin kişilik güvenilir bir ordu yaratacak bir reorganizasyonun ana hatlarını çizen bir muhtıra sunmuştu.¹³¹ O yıl onun tavsiyeleri temel alınarak çıkarılan kanun, yedekleri ilk kez etkili ve akılcı bir temele oturtuyordu.¹³² Model olarak 1860 Prusya örgütlenmesi alınmıştı. Aktif hizmet süresi beş yıldan dört yıla indirilmiş ve (altı ve sekiz yıllık başka iki yedek kategorisiyle birlikte) iki yıllık yeni bir aktif yedek statüsü getirilmişti. Aslında yedeklere kumanda edecek kadar yetişmiş subay yoktu; bir kaynak, fiilî kuvveti ancak 300 binin üzerinde olarak hesaplamıştı.¹³³ Buna rağmen Yemen'de üslenen yedinci bir ordu kurulmuştu ve 1877-1878 Rus-Türk savaşında 750 bin kişi silah altındaydı.¹³⁴

Her türlü eksikliğe (özellikle hâlâ çok eşitsiz nitelikteki bir subay kadrosu, iyi haberleşme ve malzeme, hatta harita yokluğuna) rağmen, Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde ordunun durumu oldukça düzelmiş görünür. Ordu, ağır Krupp toplarının yanı sıra Henry-Martini ve Snider tüfekleriyle donatılmış, askerleri rahat ettiren Zoave (Fransız ordusundaki hafif piyade askeri) giysileri sağlanmıştı. Türk ordusu 1878'de Ruslara yenilmekle birlikte, ilk iki yedek kategorisinin düzenli askerler kadar işe yaradığı görülmüştü.¹³⁵ Osmanlıların askerî alandaki ilerlemesini yakından izlemek için en geçerli sebeplere sahip olan Rusya Büyükelçisi Ignatyev, yeniden düzenlenmiş ordunun oldukça etkili olduğunu ve genelde küçümsendiğini düşünmekteydi.¹³⁶ Cevdet Paşa 1872'de bir parça kendinden

130) H. Zboinski, *Armée ottomane*, (Paris, 1877), s. 12-13.

131) Metin için bkz. *ibid.*, s. 13-21.

132) Metin için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. III, s. 514-519.

133) Ubcini, *Etat présent*, s. 178-179.

134) Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu," *Tanzimat*, C. I, s. 135.

135) W.E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Cambridge, 1953), s. 111-114, 217; Zboinski, *Armée ottomane*, s. viii, 75-77, 85. Zboinski, İstanbul'daki askeri okulda müderrislik yapan bir Belçikalıydı. Balkanlarda çalışan bir Fransız mühendisin çizdiği daha alaycı bir portre için bkz. F. Bianconi, *La question d'Orient dévoilée* (Paris, 1876), s. 137-148.

136) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. IV, s. 228-230.

emin biçimde askerlik hizmetinin gerekli düzeye çıkarıldığını gözlemlemişti.¹³⁷ Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda görev yapmış olan Avusturyalı bir subay, subay kadrosunda ve ordunun genel ruhunda 1874'e kadar büyük bir düzelme gözlemlemişti. Ayrıca, eskiden çoğu subayların erlikten yükselmelerine karşın, artık ordu içinde bir sınıf ayrımı yaratarak, Batılı askerî eğitimin meyvelerinin artmakta olduğunu not ediyordu.¹³⁸ Bunun etkisi daha sonra orduda olduğu kadar Osmanlı siyasal hayatında da görülecekti. Nitekim, ordunun yeniden düzenleyicisi olan Hüseyin Avni Paşa, 1876'da Abdülaziz'i devirmek için Midhat'la birleştiği zaman, çok sayıda subay ile harbiye öğrencisinin desteğine güvenebiliyordu.

Osmanlı donanması da Abdülaziz'in gözde oyuncağıydı. 1876'ya geldiğinde Abdülaziz'in çabaları sayesinde, Osmanlı donanması gemi sayısı ve silahlanma durumu açısından Avrupa'nın en güçlü üçüncü donanması olmuştu. 1864'ten sonra yirmiyi aşkın zırhlı gemi alındı.¹³⁹ Ama personel ve ruh bakımından kara ordusuyla yarışamazdı ve onu etkili kılacak Hüseyin Avni Paşa gibi bir örgütçüsü yoktu. 1867 yılında Halki deniz okulunun sorumluluğunu üstlenmiş olan İngiliz denizci ve serüvenci Hobart Paşa, görevinin altından kalkamamıştı. Bununla birlikte, kara gücünde olduğu gibi donanmanın da güçlenmesi Türklerin güvenini arttırmış, 1870'lerde Avrupa'ya ve Avrupa'nın müdahalesine karşı giderek hırçınlaşan bir tutum takınmasına katkıda bulunmuş olabilir. Silahlı kuvvetler, Tanzimat devlet adamlarının imparatorluk için diriltmeye çalıştıkları bir kaleydi. Ama ordu, kendisine o kadar ilgi gösteren padişahı desteklemiyordu. Abdülaziz'in 1876'daki tahttan indirilişinde donanmanın da payı vardı.

* * *

1870 ile 1871 yılları Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir çağın bitişine işaret etmekteydi. Âli Paşa, Eylül 1871'de ölmüştü. Ondan sonra imparatorluğun tedrici Batılaşmasına rehberlik edecek güçlü bir elin olmayışı ciddi biçimde hissedildi. Oysa ölmünden önce bile, İkinci İmparatorluk Fransası Prusya'nın elinden

137) Mardin, *Cevdet*, s. 345.

138) Murad Effendi [Franz von Werner], *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C. II, s. 118-132.

139) Zboinski, *Armée ottomane*, s. ix, 121-128. Krş. Ubicini, *Etat présent*, s. 183, bazı ahşap gemileri de zırhlıymiş gibi kaydetmiş görünüyor.

yenilgiyi tattığı zaman, Âli'nin politikası olumsuz yönde etkilenmişti. Fransa'nın çöküşü Osmanlı İmparatorluğu'nun hem büyük devletlerle ilişkilerini hem de iç durumunu etkilemişti. Çünkü önceki yılın en güçlü etkeni, Fransızların sağladığı destek ve örnekti.

Fransızların yenilgisinin küçük işaretleri İstanbul'da hemen fark edilebilmişti. *La Turquie* editörü, başkentte bir halk bahçesinde otururken, savaş bültenleri geldikçe Fransızların nasıl prestij kaybettiğini izleyebildiğini söylüyordu.¹⁴⁰ Fransızca öğrenimde azalma görülmüyordu. Ermeni bir baba, Robert Koleji'nin oğluna 'Fransızca' yerine 'Prusya' dilini öğretmesini istemişti.¹⁴¹ Savaş sırasında diplomatik bakımdan suskun kalmakla birlikte Fransa yanlısı olan Âli, Fransa'nın yenilgisiyle yara almıştı. Âli, Rusya'nın, 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'deki Rus silahlanmasını yasaklayan maddeyi geçersiz ilan etme fırsatını yakalamış olmasından da endişe duyuyordu. Âli onunla savaşmakta destek sağlayacağı hiçbir büyük devlet olmadığı için Rusların hareketini kabul ederek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız nüfuzunun her zaman yarar getirmediğini belirterek ve Prusya'nın imparatorluğu korumaya yardım edeceğini umarak, iki konuda da durumu değiştirebilmeye çalışıyordu.¹⁴² Ancak yeni Alman İmparatorluğu henüz boşluğu doldurmaya hazır değildi ve Fransa'nın yenilgisi, Büyükelçi Ignatyev'in şahsında, bir süre için İstanbul'da Rus nüfuzunun üstün gelmesi anlamını taşıdı. Ama Fransız yenilgisi bazı kişileri -Âli'nin tutucu muhaliflerini, saray entrikacılarını, hatta bizzat Abdülaziz'i- sevindirmemiş değildi. Sultan, III. Napoléon'dan hoşlanmamış olabilirdi ve 1867'deki gezisinden beri Prusya silahlarına hayran olduğu kesindi.¹⁴³ Abdülaziz, Fransa'nın yenilgisiyle altında ezildiği Ali'nin denetiminin gevşeyeceğini düşünmüştü.

Âli aslında İkinci İmparatorluğu ancak bir yıl kadar görmüştü. 1871 Haziran'ında hastalandı ve Bebek'teki evine kapandı. Bu sıra-

140) Mismar, *Souvenirs*, s. 174.

141) Wood'dan Clark'a, 10 Ekim 1871, ABCFM, c. 286, No: 404. Krş. De Salve, "L'enseignement en Turquie," s. 849.

142) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 26; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 42; Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s. 46; Ludwig Raschdau, "Aus dem politischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (Aralık 1908), s. 386-388; Anton Graf Prokesch-Osten, "Erinnerungen aus den Jahren 1870 und 1871," *Deutsche revue*, C. IV (1880), s. 19; "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C. IV, s. 90-93.

143) Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s. 387-388; Georges Douin, *Histoire du règne du Khédivé Ismail* (Roma, 1933-1934), C. II, s. 581.

da Âli, sadrazamlığı, hariciye nazırlığını ve dahiliye nazırlığını birlikte üstlendiği için hükümet işlerini yürütmek güçtü. Âli iktidara ve hayata olabildiğince sarılırken, sadrazamlık özlemi içindeki insanlar onun yerini almak için ellerinden gelen bütün dalavereleri çeviriyorlardı. Harmani için mücadele eden ve her biri sarayla ilişkili küçük klikler oluştu. Âli'yi satın almayı asla başaramamış olan Hidiv İsmail, parasını ve nüfuzunu Mustafa Fazıl ile Halil Şerife karşı, kendi gözdesi Mahmud Nedim, Safvet Paşa ve diğer saygın kimselere rüşvet vermekte kullanıyordu. Abdülaziz'in ender kuş ve her türlü hayvan koleksiyonu tutkusunu tatmin etmekten de geri kalmıyorlardı.¹⁴⁴

Âli'nin belli bir halefi bulunmadığı, ölümüyle birlikte hemen açığa çıktı. Hükümet işlerini on yıldır hemen hiç aralıksız Fuad'la beraber yürütmüşlerdi. Fuad'ın Şubat 1869'daki ölümünden sonra Âli'nin idaredeki hâkimiyeti iyice katılaşmıştı. Görev makamının çevresine geniş bir hendek kazmış, hiçbir siyasal varis yetiştirmemişti. Devlete verdiği en büyük zarar buydu. Âli, ne üstün olduğu dış ilişkilerin yürütülmesinde, ne içerdeki kademeli reform programında dikkat çeken bir öğrenci yetiştirmişti. Bu konudaki başarısızlığı mevkiiine duyduğu yapısındaki kıskançlıktan, kendisinin ve Fuad'ın, Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri olarak hayatının sonunda ustalarıyla nasıl kavga ettiklerini hatırlamasından kaynaklanmış olabilir. Potansiyel rakipler, ya uzmanlık mevkilerinde -Safvet Paşa ya da Edhem Paşa gibi kişiler- ya da çoğunlukla taşra mevkilerinde -Midhat Paşa- tutulmuşlardı.¹⁴⁵ Âli ile Fuad, padişahı da işlerden ve diğer devlet adamlarından görece tecrit etmişlerdi. Bu bir ölçüde padişahın isteğiyle çakışıyordu, çünkü padişah yabancı büyükelçilerle görüşmekten nefret etmekteydi. Bir ölçüdeyse devletin refahı açısından gereklilikti, çünkü Abdülaziz muhtemel bir akli dengesizlik belirtileri göstererek giderek tuhaflaşmaktaydı.¹⁴⁶ Abdülaziz, yaşlı devlet adamının vesayeti altında kalmaktan yorgundu. Hidiv İsmail'in ajanı, 26 Temmuz'da Abdülaziz'in Âli'nin ölme ihtimaline sevindiğini bildiriyordu.¹⁴⁷

144) Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 599-607; Pierre Crabités, *Ismail the Maligned Khédive* (Londra, 1933), s. 179-192.

145) Krş. Raschdau, "Nachclass... Dr. Busch," s. 388; "Zapiski... Ignatyeva," 1914, C. IV, s. 90.

146) Raschdau, "Nachclass... Dr. Busch," s. 384-387; *idem*, "Diplomatenleben am Bosphorus," *Deutsche Rundschau*, 138 (1909), s. 400-402.

147) Crabités, *Ismail*, s. 179.

Ağustos ayının sonunda Âli, bir daha görünmemek üzere haremine çekildi. 6 Eylül 1871'deyse öldü. Ertesi gün *La Turquie* sayfa kenarları siyah çizgilerle çıktı. Genel kanı, büyük bir adamın yitirildiği şeklindeydi. Özellikle bazı Avrupalı gözlemciler, 1890'da Bismarck'ın genç kayzer tarafından görevden düşürüldüğü zaman kullarıyla benzeyen, trajedi duygusuyla bezenmiş bir dil kullanıyorlardı; istikrarı sağlayan büyük adam gitmişti.¹⁴⁸ Öte yandan, ölümü üzerine çıkan yazılarda Âli'yi eleştirenlere de rastlanıyordu.¹⁴⁹ Ve imparatorluk içindeki ilginin merkezi, Âli'nin yerine kimin geçeceği sorununa kaydı. O sırada Bahriye Nazırlığı görevini yürüten ve bir zamanlar Yeni Osmanlılar'dan birisinin aday olarak gösterdiği Mahmud Nedim, Sultan Abdülaziz'in atadığı kişi oldu. Ancak Abdülaziz'in kendisi de idare içinde daha büyük etki kullanmaya istekli görünüyordu. Gerçekte Âli'nin gitmesi ve Fransız nüfuzunun azalmasıyla, bir tür siyasal boşluk ortaya çıkmıştı. Tek başına hiç kimse Âli'nin yerini tutamazdı.

Dolayısıyla, onun tedrici laikleşme, Osmanlılığın izlenmesi ve genel modernleşme politikası ciddi bir darbe yedi. Onun yerini, sonraki birkaç yılın olaylarına renk katan, İslami duyguların yeniden doğuşu ile Avrupa düşmanlığının yükselişi aldı.

148) Krş. Elliot'tan Granville'e, No: 318, 7 Eylül 1871, FO 78/2177.

149) Krş. *Levant Herald*, 7 Eylül 1871.

8
KAOS DÖNEMİ, 1871-1875

Âli Paşa'nın ölümünü izleyen dört yılda Osmanlıların iç durumu yavaş yavaş daha çok karıştı. Mahmud Nedim'in hemen hemen bir yıl süren sadrazamlığı sadece idarî istikrarsızlık yaratmıştı. Sonraki üç yılda altı sadrazam değişti. Tepedeki değişiklikler zaman zaman kaosa varan alt kademelerdeki yer değişikliklerini hızlandırmıştı. Bu arada yıllarla birlikte kişisel tuhaflıkları da artan Sultan Abdülaziz, idarî sistemde eskisinden daha çok etkiye sahipti ve tahta geçiş usulünü değiştirme planını yeniden ortaya atarak istikrarsızlığı arttırdı. İmparatorluk, ekonomik açıdan gerek 1873 ve 1874'teki tarım krizinden, gerekse 1875'de doruğuna çıkan hazine krizinden zarar görmüştü. Malî güçlüklerle bir de Yemen'de aşiretlere karşı yürütülen uzun süreli savaş eklenmişti. Mısır Hidivi İsmail, Bab-ı Âli'den daha

çok bağımsızlaşmak için kandırma ve rüşvet yöntemini izliyordu. 1875 yazında, başka koşullarda olsa ciddi sonuçlar doğuramayacak olan Hersek'teki isyan, neredeyse bardağı taşıran son damla oldu. Hersek isyanı imparatorluk üzerinde Avrupa'nın yeni baskılarına yol açtı ve malî güçlükleri arttırdı. Bu beş yıl, 1876 devriminin başlangıcı sayılmıştır. Çünkü Abdülaziz'i devirmeyi kolaylaştırmakta nihai olarak birleşen çeşitli kişisel, ekonomik ve siyasal hoşnutsuzluklar bu yıllar içinde ortaya çıkmıştı.

Hangi akımların hoşnutsuz olduğu pek belirgin değildi. Bazı insanlar sadece kaprisli yönetimden ya da ekonomik sıkıntılardan şikayetçiydiler. Diğerleri otokrasiden şikayet ediyor, çare olarak meşrutî yönetimi görüyorlardı. Başkaları da, Tanzimat'ı reddetmek, tutucu İslâm'a geri dönmek ve padişahın bütün Müslümanların halifesi olduğu rolünü vurgulayarak bunu siyasal düzeyde ifade etmek için çaba harcamaktaydılar. Eğer 1871-1875 yıllarında ortak bir payda günde-me gelmişse, bu da, imparatorluğu Avrupa'nın baskılarına ve iç ayrılıkçılığa karşı kuvvetlendirme biçimindeki yaygın istekti. Bu istek en sık 1870'lerde, yeniden doğan Batı düşmanlığıyla birlikte dile getirilmişti. Batı düşmanlığı, Osmanlı yurtseverliğini, koyu İslâmî tutuculuğu ve hatta bir parça pan-İslâmîk duyguları kapsamaktaydı.

Yeni dinî duygular dalgası, bir ölçüde, Âli'nin laikleştirme politikalarına ve Avrupalıların baskılarına bir tepki olarak doğmuş görünür. Bunun yanında, herhalde yeni kaynaklardan da güç alıyordu bu duygular. Bunlardan birisi, Afgan politikasındaki bir derece fırtınalı ilk kariyerden sonra 1870'de İstanbul'da görünen Cemaleddin el-Afgani'ydi, Cemaleddin, daha o zamandan bilgisiyle oldukça ün kazanmış ve Âli tarafından memnunlukla karşılandığı başkentte coşkuyla selamlanmış, kendisine maarif meclisinde bir görev verilmişti. Kısa süre içinde Ayasofya ve Sultan Ahmed camilerinde vaaz verme ve ayrıca o sırada 1869 yılındaki eğitim reformundan sonra yeniden kurulmuş olan kısa ömürlü üniversite (Darülfünun) bünyesinde bir konferans verme daveti almıştı. Devlet adamları ve gazetecilerin bulunduğu bir topluluk önünde, siyasal bir toplumun ruhu olarak peygamberden ve felsefeden söz etti. O sırada Şeyhülislâm olan Hasan Fehmi, anlaşılan Cemaleddin'in popülaritesini kısıkanıyordu; onu, peygamberliği bir sanat, Peygamber'i ise bir zanaatçı gibi gösterdiği için inancında içten olmamakla suçladı. Tartışma öyle hiddet uyardı ki, Bab-ı Âli Cemalleddin'den başkentten ayrılmasını istedi.

Cemaleddin 1871 yılı Mart'ında Kahire'ye hareket etti; orada kendisine, İsmail yönetiminde rahatça ders verme serbestliği sağlandı ve maaş bile bağlandı.¹

Cemaleddin'in, İstanbul'da kısa süreli kalışı sırasında Türk düşüncesine ne kadar etki yaptığını söylemek güçtür. Daha sonra Mısır'da, İran'da ve yine 1890'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı etki kesinlikle daha fazlaydı. Ama onun canlanmış bir İslâm, Batı'yla mücadele etmek için yine Batı'nın ölçülerini ödünç alma ve Müslüman halkların el ele vermesi gerektiği şeklindeki vaazlarıyla, imparatorlukta 1870'li yılların koyu İslâmi duygular ile Avrupa-karşıtı duygulara katkı yaptığı yerinde bir düşüncedir, Cemaleddin'in görüşlerinin bir bölümü, Yeni Osmanlılar'ın düşünceleriyle paralellik içindeydi.²

İslâmi duygunun canlanışının kaynaklarından bir başkası, Osmanlı Türkleri ile yönetimlerinin Orta Asya'daki Müslüman Türk kardeşlerine duydukları ilgiydi. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, reform programları, Balkanlar'daki sorunlar ve Avrupa devletlerinin eylemleriyle Batı'ya o kadar kopmaz biçimde bağlıydı ki, Doğu'nun Müslüman dünyasıyla süregiden bağları genellikle unutulmuştur. Bununla birlikte, var olan bağları Cemaleddin gibi tek tek sivrilmiş kişiler, çok sayıdaki isimsiz gezginler ile bazen İstanbul'a kadar da gelen, Mekke'ye giden hacılar ve dindar Müslümanların İstanbul'da bulundurdıkları tekkelerde yaşayan Orta Asya'lı dervişler temsil ediyorlardı.³ 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı Türklerinin öteki Müslüman ve Türk halklarının farkına varmaları İç Asya'daki karışık-

1) Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1908* (Cambridge, 1910), s. 2-30; Ignaz Goldziher, "Djamal al-Din al-Afghani" *Encyclopaedia of Islam*, C. I, s. 1008-1011; Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt* (Londra, 1933), s. 6, 13-14; Auriant, "Un émir afghan, adversaire de l'Angleterre en Orient; Djemmal ed Dine, ténébreux agitateur," *Mercure de France*, 288 (1 Aralık 1938), s. 316-330; Ettore Rossi, "Il centenario della nascita di Gemal ud-Din el-Afghani celebrare a Kabul," *Oriente Moderno*, 20:5 (Mayıs 1940), s. 262-265.

2) Auriant, "Emir afghan," s. 320-321, Cemaleddin'in 'Genç Türkiye' partisiyle arasının iyi olduğunu iddia eder. Ama Cemaleddin'in İstanbul'da kalışı sırasında, Mustafa Fazıl'ın dönmüş olması ve Namık Kemal'in 1870 sonunda geri gelmesi dışında, önde gelen Yeni Osmanlılar hâlâ Avrupa'daydılar. Auriant, ayrıca Cemaleddin'in İstanbul'da, Mustafa Fazıl ile Namık Kemal'in katıldıklarının aynısı olması muhtemel bir Mason locasına kabul edildiğini de söyler.

3) Krş. "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva (1861-1874)," *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1915, C. IV, s. 227; Arminius Vambéry, *History of Bokhara* (Londra, 1873), s. 419 ve not; *idem*, "Jugendwanderungen," *Globus*, 251 (1874), s. 171; D.C. Boulger, *The Life of Yakob Beg* (Londra, 1878), s. 170.

lıklarla birlikte artmıştı. Yunnan eyaletindeki Çinli Müslümanlar (*Pantaylar*), isyan edip kendi devletlerini kurmuşlardı. Yakub Bey Türkistan'ı, zor kullanarak Çin kontrolünden kurtarmıştı ve merkezi Kaşgar olan bir Müslüman devleti olarak yönetiyordu. Bu arada Hazar'ın doğusundaki bağımsız Türk hanlıklarına karşı zaman zaman rastlanan Rus saldırıları 1860'larda ciddi biçimde yeniden başlamıştı. 1870'de, Taşkent, Buhara ve Semerkant Rus hâkimiyetine girmişken, Hive ile Hokant tehdit altındaydı.⁴ Sadece dinî ve kültürel değil, aynı zamanda siyasal bir bilinçlenme söz konusuydu. Çünkü Orta Asya'daki Türk halklar 1830'larda başlayan Anglo-Rus kapışmasının içinde kalmışlar ve yardım için hem Britanya'ya hem de Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmuşlardı. Kırım Savaşı dönemi ile 1871 yılı arasında İstanbul'a Hive, Hokant, Buhara ve Kaşgar, hatta Afganlar ve Pantaylardan heyetler geldi. Bab-ı Âli anlaşılan Buhara'ya askerî bir uzman göndermişti, ama Orta Asya Müslümanlarının İstanbul'dan destek alma istekleri yeterince karşılanmadı. Açıkçası Osmanlılar Hazar'ın ötesinde bir savaş sürdürecektir konumda değillerdi; Çerkesler ile Şamil'in, Osmanlıların sempatisine rağmen Rus kuvveti önünde geriledikleri Kafkaslar'daki konumlarıysa daha olumsuzdu. Tek bağ, Türkistanlıların belirsiz biçimde Abdülaziz'i halife tanımaları ve Abdülaziz'in bu içi boş onuru kabul ediydi; bu onur Orta Asya elçiliklerinin törenle karşılanışında simgeleniyordu.⁵

Âli Paşa hayattayken Osmanlıların Orta Asya'yla olan bağları - Âli'nin Türkmenlerin padişahın uyrukları olma ve böylelikle Rusya karşısında himaye sağlama arzularına ilgi duyduğu söylenmekle birlikte- sadece törensel bir ilgi olarak kalmıştı.⁶ Ama 1871'den sonra

4) B.H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937), s. 36-37, 45-46, 51-52.
5) 1854-1871 yılına ilişkin siyasal ve duygusal bağlar üstüne: Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 46-47; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1332), s. 89; Boulger, *Yakoob Beg*, s. 169-170; Eugene Schuyler, *Turkistan* (New York, 1876), C. I, s. 355, n. 1, ve C. II, s. 303, 308; Vambéry, *History of Bokhara*, s. 390; idem, *Travels in Central Asia* (New York, 1865), s. 71, 157-158, 162, 175, 221, 484-485; Robert Shaw, *Visits to High Tartary, Yarkand, and Kashgar* (Londra, 1871), s. 208-209; der. Ethel Forsyth, *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth* (Londra, 1887), s. 60; Jean Deny, *Sommaire des archives turques du Caire* (Kahire, 1930), resim LI ve LII; Morris'den Hunter'a, No: 117, 3 Temmuz 1865, USNA, Turkey 18; Bab-ı Âli'den Britanya Büyükelçiliği'ne, 3 Ekim 1868, FO 195/893; No: 353; Elliot'tan Stanley'e, No: 55, ilişik, 4 Aralık 1867, FO 78/1965; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. IV, s. 227.

6) Vambéry, *His Life and Adventures* (New York, 1883), s. 321. Fuad'ın siyasal vasiyetnamesi de İran çevresindeki Sünni Müslümanlar halkasının bilinçliliğini gösterir: James L. Farley, *Turks and Christians* (Londra, 1876), s. 241.

Bab-ı Âli biraz daha ileri gitmek istegindeydi. Buhara'dan padişaha ve Britanya'ya yapılan yardım çağrıları anlaşılan İstanbul'da hiçbir tepki görmemişti.⁷ Bunun yanında, devleti 1870'lerde başarıyla yöneten Yakub Bey daha olumlu sonuçlar elde etti. Onun elçisi olan ve 1860'ların başlarından beri, önce Hokant'ın, sonra Kaşgar'ın temsilcisi olarak Orta Asya ile İstanbul arasında mekik dokuyan Seyyid Mehmed Yakub, 1873'te İstanbul'da tekrar görüldü. Britanya'nın kolaylık sağladığı heyet Hindistan yoluyla seyahat etmişti. Heyet, beraberinde, aralarında askerî uzman görevi yapacak dört subay ve bir miktar hafif silâhın da olduğu bir grup Osmanlı Türküyle birlikte Kaşgar'a geri döndü. Seyyid Mehmed Yakub, İstanbul'dan Yakub Bey için *âmir* (emir) unvanı ile ne kadar gerçek dışı olursa olsun Abdülaziz'den 'süzeren' olarak bir tür himaye vaadi de elde etmişti. Yakub, padişahın adına 'Korunan Kaşgar' yazısı yazılı paralar basmaya devam etti ve Abdülaziz'in adı dualarda anıldı.⁸ Aynı elçi 1875'te İstanbul'a tekrar geldi, Abdülaziz tarafından iyi karşılandı ve 2 bin kundaktan doldurulma Snider tüfeği ve 6 sahra topuyla geri döndü: Bu gelişme, Abdülaziz'in 'cisimleşmiş Şeytan' ismini taktığı Ignatyev'den gizlemeye çalıştığı bir durumdu.⁹ Ama elçilik candan biçimde karşılanmış, üyelerine nişanlar verilmiş ve Türk subaylarının Yakub Bey'e borçlu olduğu İstanbul'da yaygın biçimde reklâm edilmişti.¹⁰ Ertesi yıl Yakub Bey'in padişahın 'vassalı' olma durumunun reklâmı da bayağı iyi yapılmıştı.¹¹

Özellikle 1870'lerde Rusların ilkin Hive'ye, sonra Hokant'a saldırıları devam ettikçe, Osmanlılar arasında Orta Asya Türklerine duyulan ilgi kaçınılmaz olarak çoğaldı. Hâlâ Paris'te bulunan Ali Suavi,

7) Stanton'dan (Kahire) Granville'e, No: 2, 10 Ocak 1872, FO 78/2229; Elliot'tan Granville'e, No: 76, 1 Temmuz 1872, ve No: 85, 6 Temmuz 1872, FO 78/2218.

8) Elliot'tan Granville'e, No: 147, 14 Mayıs 1873, No: 155, gizli, 20 Mayıs 1873, ve No: 172, 30 Mayıs 1873, FO 78/2267; Forsyth, *Autobiography*, s. 134-135, 158; H.W. Bellew, *Kashmir and Kashgar* (Londra, 1875), s. 188, 213, 304; Boulger, *Yakoob Beg*, s. 196. Yakub'un halifelerin ve bazen Osmanlı sultanlarının kullandıkları bir unvan olan *âmir* ul müminin -iman edenlerin komutanı- unvanını almak için kendisinin mi uğraştığına, yoksa bu unvanın ona Abdülaziz tarafından mı verildiğine ilişkin bir tartışma vardır: Bellew, *Kashmir and Kashgar*, s. 304; Owen-Lattimore, *Pivot of Asia* (Boston, 1950), s. 35; Julius Debelak, "Die centra-asiatische Frage," *Streffleur's Oesterreichische Militärische Zeitschrift*, 16 (1875), s. 129; Louis E. Frechetling, "Anglo-Russian Rivalry in Eastern Türkistan, 1863-1881," *Royal Central Asian Journal*, 26:3 (Temmuz 1939), s. 479. Bu ihtimal dışı gözüktür.

9) Elliot'tan Derby'ye, No: 247, 18 Mayıs 1875, FO 78/2383; No: 331, 5 Temmuz 1875, FO 78/2384; No: 464, 22 Ağustos 1875, FO 78/2385. Krş. Schuyler, *Turkistan*, C. II, s. 324-325.

10) *La Turaie*, 31 Temmuz ve 4 Ağustos 1875.

11) *Levant Herald*, 19 Ağustos ve 14 Eylül 1876.

Hive üzerine yazdığı küçük bir kitapçıkta ilgiyi canlı tutmaya çalıştı; bu kitapta Osmanlı padişahlarının II. Mahmud'a kadar Hive'ye verdikleri destek vurgulanıyordu.¹² Türkistan'da yapılan seyahatlere ilişkin çeşitli öyküler Türkçe'ye çevrildi.¹³ Türk tacir ve köylülerinin, Balkanlar'dakilerin bile, Orta Asya'dan haber alma isteği taşıdıkları ve daha fazla Rus-karşıtı duygular besledikleri bildirilmekteydi.¹⁴ Hive hanı Rusları püskürtmek üzere yeni bir Kırım ittifakı kurulmasını ümit ediyordu. Bab-ı Âli bunun imkânsızlığını bilmekteydi; yine de bazı Osmanlı Türkleri, Rusya'yla gerginlik büyüdükçe, Orta Asya'yı özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla harekete geçme isteği duyacaklardı.¹⁵ Orta Asya'ya duyulan ilginin ifade edilışinde yalın bir Türklük duygusu ya da pan-Türkizm bulunmuş olabilir; ama öyle bile olsa, bu öge son derece zayıftı.¹⁶ 1870'li yıllarda toplumdaki duyguların temel bileşenleri, siyasal bir Rus düşmanlığı ile giderek pan-İslâmik duygulara yönelen İslâm'ın öne çıkışıydı.

Pan-İslâmizm düşüncesi, bir ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındaki Müslüman dünyasında ortaya atılmıştır. Rusya'nın tehdidi altında bulunan ve yardım için gözlerini padişaha diken bazı Türkler, padişahın cihad ilan edeceğini umuyorlardı.¹⁷ Kaybettikleri parlak devirlerin özlemini çeken bazı Hint Müslümanları da cihad istiyorlardı, ama Britanya'ya yönelik bir cihad. Bunların arasında, Osmanlı yönetiminin bağladığı maaşlarla İstanbul'da yaşayan ve oldukça geniş Müslüman bağlara sahip bir grup sürgün vardı.¹⁸ İngilizler, hem Rusya'ya karşı savaşmak, hem de Osmanlı Müslümanlarına ve halife padişaha destek vererek Hint Müslümanlarının sevgisini korumak için pan-İslâmizmin gelişmesine katkıda bulunuyorlardı.¹⁹ Rus-

12) *Hive* (Paris, 1290), bu *Hive fi muharrem 1290* (İstanbul, 1326) adıyla yeniden yayımlanmıştı. Krş. İ.H. Danişmend, *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü* (İstanbul, 1942), s. 27-28, 35-36.

13) MacGahan'ınki (? 'Mageman'), *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi* (İstanbul, 1292) adıyla; Schuyler'inki *Musavver Türkistan Tarihi ve Seyahatnamesi* (İstanbul, 1294) adıyla.

14) W.G. Palgrave, *Essays on Eastern Questions* (Londra, 1872), s. 61; "Opinions of the Turkish People on Central Asia," *Diplomatic Review*, 21:2 (Nisan 1873), s. 134-136. İki kaynak da Rus karşıtıdır.

15) *İbid*; Fred Burnaby, *A Ride to Khiva* (New York, 1877), s. 258-259; *idem*, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C. II, s. 51.

16) Ali Suavi'de bu tür duygular vardı, Danişmend bunu *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü*nde abartma eğilimi gösterir.

17) Vambéry, *Travels*, s. 221.

18) Elliot'tan Derby'ye, No: 339, gizli, 12 Temmuz 1875, ve iliřiđi, FO 78/2384.

19) D.E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism," *American Historical Review*, 472 (Ocak 1942), s. 284-286; H.A.M. Butler-Johnstone, *The Eastern Question* (Londra, 1875), s. 3.

lar ise pan-İslâmizmin gelişmesine herhalde istemeden katkı yapıyorlardı; 1860'ların sonlarında rüştünü ispat etmiş pan-Slavizmin pan-İslâmik bir tepki yaratmaya yardım ettiğinden kuşkulanmak için haklı gerekçeler vardır. Pan-İslâmizm, bir ölçüde, tıpkı Orta Asya Müslümanlarının yaptığı gibi büyük devletlerin tehditlerine karşı padişahın desteğini kazanmanın yollarını arayan, imparatorluk içindeki Tunus Araplarınca geliştirilmişti. Arzu edilen fermanı elde etmek üzere 1871'de İstanbul'a gelen Hayreddin Paşa, padişahın Tunus'taki Müslüman halkın düşüncesi üzerinde büyük bir dayanağı olduğunu bildiriyordu.²⁰ Yine daha o zamanlarda, bir tür Arap-Türk pan-İslâmizmi, Osmanlılar tarafından Mısır'daki ayrılıkçı eğilimlere karşı bir silah olarak kullanılmıştı. *Basiret* gazetesi, 1871'de İslâm birliği anlayışını savunan ve Mısır birlikleri imparatorluğun başka bir yerinde kullanılırken Türk birliklerinin Mısır kalelerini işgal etmesini öngören bir makaleye yer vermişti. Yarı resmî *La Turquie*, Osmanlıların görevinin, Mısır ve Tunus dahil, imparatorluktaki dağılmış Müslüman unsurları birbirine bağlamak olduğunu ilan ederken aynı yolu izliyordu. "İslâm sadece bir din değil, bir milliyettir de," diye bildirmekteydi *La Turquie*. "Türkler gibi Araplar da İstanbul'daki padişahı meşru hükümdar ve halife olarak tanırlar."²¹ Osmanlılar, kısa süre sonra, başka bir Arap bölgesini aşiret bağımsızlığı yoluna girmekten ya da İsmail'in entrikalarına boyun eğmekten alıkoyacak bir adımla, Yemen'in yeniden fethi için savaşa girdiler.²² 1871'de, valiliğini hâlâ Midhat'ın yaptığı Bağdat vilayetinin resmî gazetesi, cesaretle, Fransa'ya başkaldıran Cezayir Araplarının Bab-ı Âli'nin meşru uyrukları olduğunu öne sürüyordu.²³

Çeşitli olaylara ve baskılara karşılık, İstanbul'da pan-İslâmik duygular paralelinde eğilimler ortaya çıktı. Zapt edilemez *Basiret*, Müslüman dünyasının sözcülüğünü üstlenmişti. Türkistan'daki çeviri

20) Elliot'tan Granville'e, No: 348, gizli, 27 Eylül 1871, FO 78/2177. Bey, sadece Fransa, İtalya ve Mısır'a karşı koruma değil, ayrıca mevkiini kendi ailesinde kalıtsal hale getirmek de istiyordu: krş. Elliot'tan Granville'e, No: 323, gizli, 8 Eylül 1871, ve No: 347, gizli, 23 Eylül 1871; I.H. Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgaline kadar burada valilik eden Hüseyin ailesi," *Belleten*, 18:72 (Ekim 1954), s. 556-557, 568-569.

21) Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismail* (Roma, 1933-1934), C. II, s. 586-587; M. Sabry, *L'empire égyptien sous Ismail* (Paris, 1933), s. 126.

22) (İmzasız.), "A Glimpse of the Yemen Insurrection," *Chamber's Journal*, 14 Ekim 1871, s. 641-644, ve 21 Ekim 1871, s. 659-662; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 591.

23) Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), C. II, s. 117 ve n. 1.

seyahat öykülerini yayımlayan, *Basiret*'in matbaasıydı. Gazete 1873'te, Pantaylara yardım etmek için Çin'e karşı bir sefer, Cezayir-liler ile Hint Müslümanlarına yardım etmek için de Avrupa'ya karşı bir Müslüman 'haçlı seferi' çağrısı yaparak, gözlerini Arap ve Türk dünyalarının ötesine dikmişti.²⁴ *Basiret*'in işlediği en aşırı pan-İslâmîk olay, Hollanda'nın elindeki Doğu Hint Adaları'yla ilgiliydi. Sumatra'da Hollandalılarla savaşılan Açe sultanı, yardım için süzereni Abdülaziz'e başvurmuştu. Bab-ı Âli karşılanması olanaksız bu istekle zor duruma düşmüştü, ama Müslüman dininin başı olan Osmanlı padişahı, diyordu Hariciye Nazırı, Sumatra elçisini kabul etmezlik edemezdi. O zaman *Basiret*, 1873 Temmuz'unda Bab-ı Âli'nin Hollanda'nın üstüne sekiz savaş gemisi göndereceğini sevinçle bildirmişti. *Basiret* bu haber üzerine bir süre kapatıldı ve konu, herhalde Avrupalı diplomatların ve özellikle, Osmanlı olmayan Müslümanlara silahlı yardım için bir emsal olması durumundan korkan Ignatyev'in ısrarı üzerine, Hollandalılar ile Türkler arasında görüşmeler yoluyla çözümlendi.²⁵ *Basiret*, Türk kamuoyunun geniş bir kesimini temsil ediyordu. En yaygın okunan İstanbul gazetesi olarak ün yapmıştı.²⁶ Onun eğilimleri, Âli'nin başlattığı kapitülasyonlar aleyhindeki kampanyayla, Yeni Osmanlılar'ın ayırıcı özellikleri olan İslâm kültürüyle bağları vurgulamasıyla ve Türklerin padişahlarını diğer (Müslüman-olmayanlar dahil) hükümdarlardan üstün, dünyanın hâkimi düşünme eğilimleriyle uyum içindeydi. Öte yandan, Abdülaziz de kendini halifelüğün şanını tekrar elde etme rüyalarına kaptırmış görünmektedir.²⁷ İstanbul'daki karma ticaret mahkemesinin bir görevlisinin yazdığı *İslâm Birliği* başlıklı bir broşür büyük başarı kazanmış ve Arapça'ya çevrilmişti. Onun yazarı olan Esad Efendi, Mekte'ye gelen hacılara birleşme ve İslâmiyeti her yere yayma çağrısı yapıyordu.²⁸

24) A.D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1877-1878), C. I, s. 241-242.

25) Elliot'tan Granville'e, No: 145, 8 Mayıs 1873, ve No: 160, 23 Mayıs 1873, FO 78/2267; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 240-241; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. IV, s. 226.

26) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 242.

27) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 170 ve C. IV, s. 225, 227; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 240; Karl Braun-Wiesbaden, *Eine Türkische Reise* (Stuttgart, 1876), C. II, s. 44-45; Murad Efendi [Franz von Werner], *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1877), C. I, s. 95.

28) Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 129-130. Esad da *Basiret*'in editörüydü. Krş. bölüm 10, n. 40.

Pan-İslâmizm, siyasal bir hareket olarak elbette hiçbir yere varamadı. Dünya Müslümanları Rusya, Britanya, Fransa, Çin ve Hollanda'ya karşı birleşmediler. Osmanlı İmparatorluğu, sınırlarının dışındaki Müslümanlara yardım etmedi; tabii onlar da Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmediler. Pan-İslâmizmin bu aşaması, boş bir askerî yardım arayışı ile halifelik kavramına duygusal bir bağlanmadan ibaretti. Yine de pan-İslâmik hareket Osmanlı İmparatorluğu içinde bazı somut sonuçlara ulaştı. Bir tür İslâm yurtseverliğini, 1876-1877 krizinde dışa vuran katı bir Batı düşmanlığını ortaya çıkarmaya yardım etti. *Sabah* gazetesi, bu kriz sırasında Avrupa'ya 300 milyon Müslümanın saldıracığı uyarısını yaptığı zaman, boş bir tehdit savuruyordu; yine de Osmanlı diplomasisi, böylesi duygularla beslenmiş olarak önceki dönemlere kıyasla daha az boyun eğiciydi.²⁹ Pan-İslâmik hareketin daha doğrudan etkisi, Âli'nin ölümünden sonra laikleşme ve Batılılaşma doğrultusundaki reform programının yavaşlamasını perçinlemek oldu. *Basiret*, bu tür bir Avrupa karşıtlığını da dile getiren bir organdı.³⁰

1870'lerin Avrupa karşıtlığı hemen hemen gözle görünür hale gelmişti. "Yabancılar düşmanlık, onların varlığına, ticarî, eğitsel ve dinî, her alandaki faaliyetlerine duyulan kıskançlık açıkça artmaktadır," diye yazıyordu 1874 başlarında, Hatt-ı Hümayun'dan beri Suriye'de yaşamakta olan bir Amerikalı.³¹ Düşmanlık küçük ayrıntılarda gözlemle-
nebilirdi: Galatasaray Lisesi'nin yavaş yavaş Türkleştirilmesinde; askerî tıp okulundaki öğrencilerin, bir Fransız şantözün 'Marsellaise' yerine 'joli Turquie' hakkında bir şarkı söyleyip söyleyemeyeceği konusunda Pera levantenleriyle kavgaya tutuşmalarında; kalabalığın 'gâvur' dersleri veren modernleşmiş bir okulu yerle bir etmesinde, vb.³² Hükümet 1873'te, resmî Tanzimat çevrelerinde 1870 öncesinde yaygın olmayan duyguların yer aldığı, Türk halkının kıyafetlerine ilişkin bir resim kitabını desteklemişti. 'Avrupaileştirici', 'ilerici' alaya alınırken, "o eski usullere ve ulusal geleneklere her şeye rağmen, her şeye karşı çıkarak ve her şeye karşı inançlı kalan eski ekolden burjuva Müslü-

29) *Sabah* hakkında: *ibid.*, C. I, 258. Krş. George Campbell, *A Handy Book on the Eastern Question* (Londra, 1876), s. 41.

30) V. Hoskier, *Et Besøg i Grækenland, A Egypten og Tyrkiet* (Kopenhag, 1879), s. 174.

31) Henry Harris Jessup'dan Rev. F.F. Ellinwood'a, 12 Şubat 1874, akt. Jessup, *Fifty-Three Years in Syrie* (New York, 1910), C. II, s. 438.

32) *Levant Herald*, 18 Ocak 1873; Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 975 ve n. 2; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul, 1939-1943), C. II, s. 395-397.

man" övülüyordu.³³ Anadolu'da, İslâm hükümlerine o ana dek olduğundan daha katı uyulduğu gözlemleniyordu.³⁴ Yabancı misyonerler havadaki değişimi hissetmişlerdi. 1864'te Amerikan misyonu kitapçısının geçici olarak kapatılışı Âli tarafından tutucuların saygısını korumaya yönelik siyasal bir manevra olarak gösterilmişken, 1874'te -Arapça harflerle basılmış olsa bile- Türkçe Hristiyan kutsal metinlerinin satışının yasaklanmasının arkasında daha derin bir yabancı karşıtı duygu yer almaktaydı. Hükümet, Müslümanların Hristiyan dinine geçmelerinin önüne de yeni engeller çıkarmıştı.³⁵ *Basiret* 1876'da, Amerikalıların, Britanyalıların ve Almanların çalıştırdıkları misyon okullarına Proteston propagandasının yabancı zehrinin pınarları diye saldırırken, İstanbul'daki seraskerlik gazetesi *Hakikat*, imparatorluğun kötü durumundan Avrupa zehrini sorumlu tutuyordu.³⁶

1870'lerdeki bu duygu ikliminde Âli çapında bir devlet adamı olmaması, Osmanlı reformlarının ilerlemesi açısından bir felaketti. Süregiden idarî kaosa, bir ölçüde, Âli'ye varis olacak kimsenin olmayışı yol açmıştı; bir ölçüdeyse Mahmud Nedim'in hesaplı politikası. Bir ölçüde de, artık imparatorlukta II. Mahmud'un ölümünden beri görülmemiş bir kişisel egemenlik dönemini başlatan Abdülaziz'den kaynaklanıyordu. Yeniçeriler ve derebeylerinin oluşturduğu karşı dengeler artık yoktu. Bab-ı Âli bürokrasisi memurların sürekli değiştirilmesiyle kısmen felç olmuştu. Bunda padişah büyük bir rol oynamışa benzer. Kaosa bir de onun karakteri, ilgileri ve kişisel huyları eklenmekteydi.

* * *

Âli öldüğü zaman, Abdülaziz'in nihayet özgür bir adam haline geldiği söylenir.³⁷ Bu, büyük ölçüde doğrudur. Abdülaziz elbette ge-

33) Hamdy Bey, *Les costumes populaires de la Turquie en 1873* (Konstantinopolis, 1873) resim I ve II, ve s. 13-14.

34) Palgrave, *Essays*, s. 111-120, 160.

35) Brown'dan Seward'a, No: 8, 23 Temmuz 1864, ve Morris'den Seward'a, özel, 8 Eylül 1864, USNA, Turkey 18; Greene'den Clark'a, 11 Ağustos 1874, ABCFM, C. 354, No: 21 ve "Memorandum in regard to Religious Toleration in Turkey," 14 Kasım 1874, ABCFM, c.3 52, No: 73; Leland J. Gordon, *American Relations with Turkey* (Philadelphia, 1932), s. 228; Charles T. Riggs, "The Turkish Translations of the Bible," *Moslem World*, 30:3 (Temmuz 1940), s. 245.

36) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 154, ve C. II, s. 60-62.

37) Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform." *Nineteenth Century*, 23 (1888), s. 277; İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), s. 28; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 146.

ne nazırlar ile bürokratlara bağlı olacaktı, ama ortada Âli gibi bir adam olmayınca bürokratları onu artık kontrol altında tutamazlardı. Tersine, yüksek mevkilere gelmek için birbirleriyle rekabet ederlerken ona yaltaklanıyorlardı. Ağırlık merkezi Bab-ı Âli'den Saray'a kaymıştı. Abdülaziz, Halil Şerif'e çarın mutlakiyetçiliğine hayranlık duyduğunu ifade etmiş, bundan hiç başbakan olmaması, her bakanın padişaha karşı sorumlu olup onunla çalışması dersini çıkardığını söylemişti.³⁸ Padişahın kendisi de görev değişikliklerinin sorumluluğunu taşımış, tazminat ödemedi "devlete otuz beş-kırk yıl hizmet etmekten sakalları ağarmış pek çok insanı" görevden uzaklaştırmış görünür.³⁹ Bunun yalnızca kapris mi, memurların etkili mevkiilerde çöreklenmesini önleme aracı mı, ya da kaprislerine daha fazla boyun eğecek kişi arayışı mı, yoksa yetenekli insanlar arayışı mı olduğu belli değildir. Bununla birlikte, padişahın hareketlerinin bir ölçüde Âli'nin uzun sürmüş denetimine tepki olması, bir ölçüdeyse megalomani sınırına varmış görünen tuhaf huylarının artışının sonucu gerçekleşmesi ihtimal dışı değildir.

Padişahın tuhaf huylarının en basiti, savaş gemilerine, saraylarına, haremine, maiyetinde çalışanlara, küçük atlar ve diğer hayvanlardan oluşan koleksiyonlarına, laternalarına ve vapuru için kristal pencerelere para harcama çılgınlığıydı.⁴⁰ Bu tutkusu, elbette, onun gözüne girmeye çalışan memurların kendisini memnun etmek amacıyla hazineyi tüketmelerinin ve Hidiv İsmail gibi dışarıdakilerinse armağanlar vererek yaranmaya çalışmalarının yolunu açtı. Abdülaziz'in başka bir sabit fikri, veraset usulünü Âli öldüğü zaman hemen hemen on dört yaşında bulunan, kötü eğitim almış bir oğlan çocuğu olan kendi oğlu Yusuf İzzeddin lehine çevirmektir.⁴¹ Böyle bir değişikliğin yakında gerçekleşeceği söylentileri, 1865-1868 arası yıllarda hep yaygın kaldı. 1868'te, Abdülaziz'in yeğeni olan veliahd Murad o kadar telaşa kapılmıştı ki ne yapması gerektiği konusunda Ignatyev'e

38) Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 707. Krş. Horace Rumbold. *Recollections of a Diplomatist* (Londra. 1902), C. II, s. 326; *Levant Herald*, 26 Şubat 1973,

39) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 202; Hoskier, *Besög*, s. 150.

40) Ali Haydar Midhat, *Midhat-Pacha. Sa vie, son oeuvre* (Paris, 1908), s. 28-30, n. 1; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 254-255; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 102 ve n. 6, s. 7; der. Hajo Holborn, *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Marta von Dadowitz* (Berlin, 1925), C. I, s. 239.

41) A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s. 12-13; Hoskier, *Besög*, s. 149.

akıl danıştı ve kaçmayı düşündü.⁴² Bu sorun daha sonradan rafa kalkmıştır, ama Abdülaziz fikrinden vazgeçmemiştir ve Âli'nin ölümünün ardından tekrar gündeme getirdi.⁴³

Abdülaziz'in diğer huyları akli dengesiyle duygularındaki istikrardan gerçekten kuşkulandıracak türdendi. Nazırlarının önünde secdeye varıp oğlunun ayaklarını öpmelerini isteyecek kadar tahakkümcü hale gelmişti. Kendinden başka kimseye Aziz densin istemiyordu; sonuçta Aziz adlı memurlara padişahın önüne getirilen belgelerde başka isimler verildi. Huzurunda izni olmadan gözlük taktığı için Midhat'ı asla affetmedi. Galip gelmiş bir dövüş horozuna yüksek nişan verdiği, kaybeden horozu da bir aylığına sürgüne gönderdiği söylentisi vardı ve bu söylenti pekâlâ gerçeği yansıtıyor olabilirdi. 1861'de tahta çıkan adamın bu adam olduğuna inanmak güçtü. Hâlâ ne tütün kullanıyor, ne sarhoşluğa kapılıyordu, ama gerek fiziksel, gerekse akıl sağlığının kötüleşmekte olduğu belliydi. Bu doğrultudaki söylentiler 1862'den beri yaygındı; ilk söylentilere güvenmek belki doğru olmayabilir, ama 1870'lerde Abdülaziz öyle ilginçlikler yapıyordu ki söylentiler arttı ve devlet işleri ciddi biçimde aksadı.⁴⁴

Padişahın bu durumunun dışında, Âli'nin halefi olarak sadrazamlığa Mahmud Nedim Paşa'yı seçmesi de iki kat talihsizlikti. Her ne kadar Abdülaziz daha sonraki beş yıl boyunca (tahttan indirilişine kadar) görev yapanları genellikle değiştirse bile, Mahmud Nedim'in onun gözdesi olduğu ve o makamda rakiplerinden daha uzun bir dönem ve iki kez yer aldığı görülür: 8 Eylül 1871'den sonra on bir ay ve 1875-1876'da sekiz aydan fazla. Mahmud Nedim'i Abdülaziz'in kendisi seçmiş benzer; bunun sebebi belki de, Mahmud Nedim'in Âli rejiminin sonunda Bahriye Nazırı olarak padişahın savaş gemilerine duyduğu ilgisini karşılayarak onu hoşnut et-

42) "Zapiski... Ignatyeva." 1914, C. III, s. 98-99.

43) Bkz. orijinal metinde s. 283.

44) Hoskier, *Besög*, s. 150; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyan, 1879). s. 111-126; Harold Temperley, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey," *Cambridge Historical Journal*, C. IV (1933). s. 167-169; der. Sommerville Story, *Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 94-95; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 200, n.; Josef Koetschet, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesir Bosniens* (Sarajevo Unterstaatssekretärs Dr. Busch), *Deutsche Rundschau*, 137 (1908), s. 385; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 98-102; Morris'den Seward'a, No: 33, 6 Kasım 1862, USNA, Turkey 17; "Diplomatenleben am Bosporus", *Deutsche Rundschau*, 138 (1909), s. 213-214; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s. 86. Krş. sultanın aklının başında olduğu ilişkin imalar için bkz. *İnkilâb*, Nisan 1870, akt. *Tanzimat*, C. I, s. 852.

mesiydi. Mahmud Nedim, bir ölçüde Hariciye Nazırı müsteşarlığı ya da vekilliği, sadrazam yardımcılığı gibi görevlerde bir hayli sivrilmış bir devlet adamıydı. Ancak son zamanlardaki tecrübesinin çoğu vilayet valiliği görevindeydi. Ayrıca, Yeni Osmanlılar'dan bir bölümünün Âli'nin yerine gösterdikleri adaydı, ama işin başına gerçekten geçtiği zaman Yeni Osmanlılar ondan hemen nefret ettiler. Yüksek görevdeki meslektaşlarının hemen hiçbiri onun hakkında iyi şeyler düşünmüyordu. Zaten onun hakkında daha iyi şeyler söylenebilmesi de pek mümkün değildir. Siyasal hayatına Reşid'in yetiştirmesi olarak başlamıştı. Yetenekliydi ve bazı zamanlar salt koşulların kurbanı olmuştu. Gene de Âli'nin laikleştirme politikalarına duyduğu güvensizliği bir kenara bırakırsak, Mahmud Nedim'in durmadan yükselmeye çalışmaktan başka siyasal ilkelere sahip olduğunu söylemek güçtür. Kırım Savaşı'ndan önce bile dalkavuk, yaltakçı, güvenilmez biri olarak karakterize edilmişti.⁴⁵ Rüşvet yediği kuşkusuzdu. Abdülaziz'e cazip gelen özelliği, yeteneği bir yana, dalkavukluğu, devlet işlerinde padişahın rolü üzerinde durması, padişahın parasal ve diğer saçma arzularını hoşnut etmesi olabilir. Abdülaziz, Mahmud Nedim'in gerçekten de isteklerini yerine getiren ilk nazır olduğunu söylemişti.⁴⁶ Bu dönemde Abdülaziz'in gözüne girmenin bir yolu Âli'yi eleştirmekti ve Mahmud Nedim buna can atıyordu. Mahmud Nedim'in bir kez olsun imparatorluk dışına çıkmaması ve tek bir Avrupa dili bilmemesi de anlaşılan padişahı hiç kaygılandırmamaktaydı.⁴⁷

Mahmud Nedim'in sadrazamlığının ayırıcı özelliği, en başından itibaren memurları gelişigüzel biçimde görevlerinden alması ve değiştirmesiydi. Mahmud Nedim'in bu doğrultuda bir politika mı başlattığı, yoksa bu noktada Abdülaziz'in istekleriyle mi çakıştığı önemli değildir, çünkü bu politika ikisinin çıkarlarına da hizmet eder görünüyordu. Mahmud Nedim, bunun sebebinin tasarruf yapmak ve Ali'nin güvenini istismar eden çıkarıcıların görevlerinden uzaklaştırılması olduğunu söylemekteydi. Sadrazam resmî yılı kırkar günden dokuz aya bölmeyi, böylece her memurun aylığından üç aylık öde-

45) Cevdet, *Tezâkir*, s. 16-17. 26.

46) Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 631.

47) Genel olarak Mahmud Nedim hakkında: İnal, *Son Sadriâzamlar*, s. 259-273; *La Turquie*, 9 Eylül 1871; *Levant Times and Shipping Gazette*, 9 Eylül 1871; Elliot'tan Granville'e, No: 320, 7 Eylül 1871 ve No: 329, 11 Eylül 1871, PO 78/2177; Hoskiær, *Besøg*, s. 155; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," 388-389; Werner, *Türkische Skizzen*, C. II, s. 138-140.

meyi kesmeyi deneyecek kadar ileri gitmişti. Oysa gerçek sebeplerin, Âli'nin politikalarının destekçileri ile potansiyel rakiplerini görevden uzaklaştırmak ve o andan itibaren tek bir memurun öne çıkmasını önlemek olduğu görülür. 1871 sonbaharında, Mahmud Nedim eski Serasker Hüseyin Avni'yi, eski Adliye Nazırı Şirvanizade Mehmed Rüşdi'yi ve eski Zaptiye Nazırı Hüsni ile diğerlerini, resmî işlemlerin tamamlanmasını bile beklemeden sürgüne gönderdi. Buna bağlı olarak bazı önemli düşmanlar kazandı. Tabii bu yakın ilgiden idarî sistem zarar gördü. Ne kadar tasarruf gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, fonlar sadece Abdülaziz'in saraylara yaptığı harcamalar ve yeni zırhlı gemiler almak üzere kullanıldı. Azledilen jandarmaların kendileri haydutluk yolunu seçtikçe kamu düzeni bozuldu. Bu arada hükümet işleri çıkmaza girmişti. Bir memur, İstanbul'un nazırlar ile valilerin lastik toplar gibi uçtukları bir tımarhaneye benzediğini söylüyordu.⁴⁸ "Memurlarınız gezintiye çıkmış," diyordu Franz Joseph, geri çağrılan bir elçiye. "Onlar aralıksız rotasyondalar."⁴⁹ Anlamsız bir idari kaostu bu. Tahminen sarayın, özellikle harem ve Valide Sultan Pertevniyal'ın etkisi, kaosu ve rüşvetle mevki sağlama şanslarını arttırmıştı.⁵⁰

Mahmud Nedim'in sadrazamlığının olumlu sonuçları -eğer böyle nitelendirilebilirse- yönetimi iyileştirmek için görünüşte atılmış birkaç adımdı; gerçekteyse önceki on yılın reformlarının bir kısmı iptal edilmişti. Mahmud Nedim'in iktidara gelişinin ertesi günü, yarı resmî *La Turquie* gazetesinde Âli-Fuad döneminin oldukça alaylı bir karikatürü çıkmıştı: "Bundan önce reformlardan, iyileştirmelerden ve ilerlemeden ancak devlet borçlu gözükürken ve ancak borç temin edilir edilmez bu güzel niyetleri unutmak üzere söz edilmişti."⁵¹ Şûra-yı Devlet'teki altı daire üçe indirildi. Hükümet memurlarını denetlemek için özel ajanlar (*jurnalıcılar*) atandı. Öte yandan, sadrazamanın görevde bulunduğu dokuz aylık süredeki başarılarını açıkladığı

48) Koetschet, *Osman Pascha*, s. 59-60.

49) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 45.

50) Brown'dan Fish'e, No: 26, 21 Ekim 1871, USNA, Turkey 23; Elliot'tan Granville'e, No: 361, 6 Ekim 1871, ve No: 381, 24 Ekim 1871, FO 78/2177; Hoskier, *Besög*, s. 155-156; Mahmud Celaeddin, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326-1327), C. I, s. 35-36; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 187-188; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 274-275; Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1924), C. II, s. 148-150; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 147; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 91-96. 105; Elliot'tan Granville'e, No: 169, 5 Eylül 1872, FO 78/2219; Elliot, "Death of Abdul Aziz," s. 277-278; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 183-184.

51) *La Turquie*, 8 Eylül 1871, akt. Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 92.

konusması, büyük ölçüde padişahın övgüsüne ayrılmıştı.⁵² Vilayet sistemi, daha küçük vilayetler örgütlemeye başlamış ve vilayet genel meclislerinin Bab-ı Âli'ye önerilerde bulunmalarını kısıtlayan Mahmud Nedim tarafından fiilen terk edilmişti.⁵³ Mahmud Nedim herhalde, o sırada Bağdat valiliği yapan Midhat'la tartışmasının gösterdiği gibi, valilerin boynundaki dizginleri kısımayı tasarlıyordu. Ayrıca, Abdülaziz'in tahta geçiş usulünü değiştirme arzusunu da paylaşıyordu. 1872 ilkbaharında artık on beş yaşına gelmiş olan genç Yusuf İzzeddin, merkezi İstanbul'da bulunan Birinci Ordu Komutanlığı'na getirildi. Kamuoyunda, bu atamanın Haziran ayı içinde gerçekleşmesi beklenen veraset değişikliğine bir hazırlık olduğu inancı hâkimdi. Bu açıklamanın hiçbir zaman yapılmamasının sebebi, büyük ihtimalle halkın kayıtsızlığı ve Britanya'nın protestolarıydı.⁵⁴

Mahmud Nedim, başka bir açıdan da önceki on yılın eğilimini tersine çevirmişti. Âli ile Fuad esas olarak Britanya ve Fransa büyükelçilerinin görüş ve desteklerini almaya çalışmışlarken, Mahmud Nedim, Ignatyev'e diğer diplomatlardan daha yakındı. Sadrazam halk tarafından 'Nedimov' diye adlandırılmaya başlamıştı; Rus büyükelçisinden de bazen 'Sultan Ignatyev' diye söz ediliyordu. Bu iki kişi arasında para ilişkisinin söz konusu olup olmaması önemli değildi, çünkü Âli'nin politikalarına karşı olma temelinde her şartta işbirliği yapabilirlerdi. Ignatyev'in yayınlanmış anılarında Mahmud Nedim'i kolaylıkla aldatığı bir kişi olarak gösteren hiçbir işaret yoktur, ama Mahmud Nedim destek ararken açıkça Ignatyev'e bakıyordu. Ignatyev'in çizdiği Mahmud Nedim portresinin alışılmış olandan çok daha olumlu (zeki, kurnaz, çok çalışkan ve tutucuların saygı duyduğu bir adam) olması anlamlıdır. Ama Ignatyev elbette, Âli'nin önceki politikalarına, yalnızca Batı kökenli olmalarından dolayı değil, aynı zamanda bu politikalar Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetlendirdiği için de karşıydı. Ignatyev, 1871'den itibaren Abdülaziz ile Mahmud Nedim'in politikalarının imparatorluğu zayıflattığını görmekten ve kendi nüfuzunun artmasından hoşnuttu. Tahta geçiş düzenini değiştirme sözlerini onun özendirdi-

52) Metin için bkz. *Levant Times and Shipping Gazette*, 17 Mayıs 1872.

53) Elliot'tan Granville'e, No: 138, 13 Ağustos 1872, FO 78/2218; George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. I, s. 40, n. 13; İnal, *Son Sadrâzamlar*, s. 274.

54) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 111-113; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1 Mayıs 1872; Rumbold, *Recollections*, C. II, s. 324-326; Benoît Brunswik, *La succession au trône de la Turquie* (Paris, 1872); Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s. 97-102; Elliot'tan Granville'e, No: 94, gizli, 18 Temmuz 1872, ve No: 97, gizli, 19 Temmuz 1872, FO 78/2218.

ğinden kuşkulanıliyordu. Ignatyev daha sonra bu dönemde padişahla iyi ilişkiler kurmasıyla övünürken, aynı zamanda Balkan Hıristiyanlarını, Kürtleri ve Ermenileri Rusya için uygun olduğu zamanda isyan etmek üzere çarlık politikasının araçları olarak hazırlamaktaydı.⁵⁵

Mahmud Nedim'in sadrazamlığı sırasında, Ignatyev'den başka Mısır Hidivi İsmail Paşa da İstanbul'da büyük nüfuz kazanmıştı. İsmail, daha çok bağımsızlık elde etme özlemleri boşa çıkmasını ve Bab-ı Âli geçmişteki kazanımlarını elinden almasını diye sürekli telikteydi. İsmail, ne Mustafa Fazıl'ın, ne de Halim'in Mısır tahtına geçiş hakkını yeniden kazanabileceğinden emin olmak istiyordu. Halim'i açıktan satın alabilmişken, 1869 yazından itibaren Osmanlı idaresinde yer almış (ilkın koltuksuz nazır, sonra Maliye Nazırı olarak) ve 1871 sonbaharında, Âli'nin ölümünden sonra hâlâ Adliye Nazırı olan Mustafa Fazıl'dan çok rahatsızdı. İsmail, Halil Şerif'in Bab-ı Âli'deki etkisinden de korkuyordu. Bundan başka, imparatorluktaki sistemden ayrılmış bir mahkeme sistemi kurmak, güçlü biçimde silahlanmak ve oğlu henüz küçükken kendisinin ölmesi ihtimali karşısında bir naip atama yetkisi tanıyan yeni bir ferman elde etmek istiyordu. Bu amaçları kovalamak için İstanbul'da daimi kapıkâhyası'ndan, yani temsilcisinden başka bir de özel ajan (Abraham Bey) tutuyordu. Abraham, İsmail'in önde gelen devlet adamı Ermeni Nubar Paşa'nın kayınbiraderi ve kurnaz bir Ermeni'ydi. Başkentteki nüfuzlu çevrelerde nasıl hareket edileceğini bilen eski bir Bab-ı Âli memuru olarak, Hidiv'in bitmek tükenmek bilmeyen cömertlikleriyle güçlendirilmiş savlara sahipti. Midhat'ın sadık destekçisi İsmail Kemal'in yargısına göre, Abraham "saraydaki en nüfuzlu adam"dı.⁵⁶ 1871'den 1873'e kadar Abdülaziz'e sunduğu hediyeler fantastikti: "gösterişli su hayvanları, tepeli güvercinler, yaban kazları, yüz köpek, altmış Amerikan küçük beyaz ördeği, koçlar ve beyaz Tuscan inekleri, dört yüz koyun, üç yüz bin Osmanlı tahvili, bir milyon Osmanlı tahvili, vb."⁵⁷

55) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 145-148, ve C. IV, s. 229-230; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s. 389 dipnot; Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, X (1931-1932), s. 389; Emmerich von Huszar, "Die Memorien des Grafen N.P. Ignatew," *Oesterreichische Rundschau*, 41 (1914), 174; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım I, s. 764.

56) Story, *Ismail Kemal*, s. 94.

57) Alfred de Caston, *Musulmans et chrétiens: la Turquie en 1873* (Konstantinopolis, 1874), C. II, s. 652-654; Pierre Crabite's, *Ismail the Malignant Khédive* (Londra, 1933), s. 155-206; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 309 dipnot, 548, 603, 625, 628, 630-635, 723.

İsmail, Mahmud Nedim'le de rüşvetle beslenen iyi bir ilişki sürdürdü. Mahmud Nedim daha Bahriye Nazırı iken, İsmail'in düşmanı olan, önceden onun gizli polis şefliğini yapmış ve Bab-ı Âli tarafına geçmiş Hurşid Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmaya ikna edilmişti. Mahmud Nedim sadrazam olduğunda, İsmail tarafından kendisine o sırada Viyana Büyükelçisi olan Halil Şerif'in hariciye nazırlığına atanması ihtimalinin gerçekleşmemesini sağlamak için cömertçe para akıtılmıştı. Bunun yanında, Mustafa Fazıl belki de yalnızca İsmail'den daha çok para çekmek amacıyla Ocak 1872'ye kadar Adliye Nazırı olarak tutulmuştu. Abraham Bey, Mısır'daki kapitülasyonlarda değişiklik yapıp İsmail'in yeni karma mahkeme sisteminin çalışmasını kolaylaştırmak için Mahmud Nedim'e 60 bin, Abdülaziz'e 150 bin pound önermişti. Ignatyev bile, Mısır'daki adli reformlar lehinde bir mektup karşılığında Abraham'dan 20 bin pound almıştı. Hidiv, tasarısını gönüllü olarak destekleyen Amerikalı bakan George Boker kendisine önerilen çok miktarda para ile karısına verilen elmasları reddettiği zaman, ıstırap duyarak hayretler içinde kalmıştı. Diğer yüksek mevkideki Osmanlı memurları da İsmail'in cömertliğinden nasiplerini almışlardı. Böylesi bir yozlaşma, İsmail'i yerinde zapt etmeyi başarmış Âli dönemine kıyasla, Mahmud Nedim döneminde çok daha yaygın görünür.⁵⁸

1872 Ağustos ayında sadrazamlığı aniden sona erdiği zaman Mahmud Nedim, imparatorluğu kuvvetlendirmek yolunda hiçbir adım atmamıştı. Gerçekte Abdülaziz, Ignatyev ve İsmail'in nezdinde olmasının dışında kendi konumunu kuvvetlendirmek için de bir şey yapmamış, ama kendi çıkarını gözetirken düşman kazanmak gibi olağanüstü bir yetenek geliştirmişti. Bir kısmı bir zamanlar onun lehinde olan Yeni Osmanlılar affedilmiş ve sadrazamlığı sırasında sürgünden dönmeye başlamışlar, ne var ki gördükleri manzara karşısında hemen hayal kırıklığına uğramışlardı. Namık Kemal yeni gazetesi *İbret*'te Mahmud Nedim'i memurların yerini çabuk değiştirmesi konusunda eleştiriyor ve Âli hakkında daha olumlu düşünmeye başlıyordu.⁵⁹ Ziya Bey, dramatik bir jestle, af dilemek üzere

58) Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 325-328, 552-557, 610, 618, 631; Crabités, *Ismail*, s. 194, 199-207, 220-223; Edward, S. Bradley, *George Henry Boker, Poet and Patriot* (Philadelphia, 1927), s. 288-289. Boker, Nil'e kadar bir gezi yapmayı kabul etmişti. Krş. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 111-112.

59) Elliot'tan Granville'e, No: 392, 31 Ekim 1871, FO 78/2177; *İbret*, Sayı: 20, 30 Eylül 1872, ve Sayı: 97, 20 Ocak 1873, bunun için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 231, 152; *İbret*, Sayı: 46, 5 Kasım 1872, bunun için bkz. İhsan Sıngu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C. I, s. 784-785.

Âli'nin mezarına gitti.⁶⁰ Görevde kaldığı on bir ay sonucunda, sadece Yeni Osmanlılar değil, her eğilimden başka insanlar da Mahmud Nedim'in muhalifi oldular. Mahmud Nedim'in muhalifleri arasında, pek çok küçük memur ve Hüseyin Avni Paşa gibi bazı etkili liderler dahil, resmî işlemlere başvurmadan görevlerinden aldığı ya da maaşları indirilmiş olanlar, özellikle Rus düşmanlığı dalgasının yükselmekte olduğu sırada Ignatyev'e yakınlığına kızan kişiler, ilgili miktar bilinmese bile rüşvet aldığı doğru olduğundan İsmail'le bağlarına kızan başkaları ve Mahmud Nedim'in Abdülaziz'in saçma arzuları ile harcamalarını karşılamasını onaylamayan insanlar vardı. Padişahın akıl sağlığı hakkındaki söylentilere inananlar, Mahmud Nedim'in karşı çıkmak yerine, bir delinin saçma arzularına boyun eğdiğini söyleyebiliyorlardı. Bütün bunların etkisi, özellikle Mahmud Nedim 1875-1876 yıllarında ikinci sadrazamlık görevini yürütmekteyken görülecekti.

Sadrazam, bütün otoriteyi büyük bir gösterişle padişaha yüklerken, onun ününü zedelemeye de bir hayli katkıda bulunmuş oluyordu. Halk o zamana kadar kötü koşullardan genellikle padişahı doğrudan suçlamayıp nazırları sorumlu tutma eğiliminde olduğu halde, artık padişahın ismi çarşıda eleştirilir olmaya başlamıştı. "Sistemin bu şekilde aldığı sarsıntıya... etkili çözüm bulunması... bütün olumsuzluklardan daha güç olacak," diyen Britanya Büyükelçisi, bütün olumsuzluklar derken Mahmud'un Nedim'in sebep olduğu kötülükleri kastediyordu.⁶¹ Sadrazamın tavırları ayrıca 1876'da, yeni bir kriz çıktığı zaman geri tepcekti. Dahası, Mahmud Nedim'in cesaretlendirdiği veraset usulünün değişikliğinden söz edilmesi Abdülaziz ve oğlu Yusuf İzzeddin'in Mahmud Nedim'in kaos içindeki idarî sistemiyle özdeşleştirilmesini sağlıyordu. Bunun mantıksal sonucu, reform özlemi duyan kesimin Murad'a bağladıkları ümitlerin her zamankinden çok güçlenmesiydi.

Mahmud Nedim'in muhalifleri hiçbir zaman tek bir türden olmadı. Onların içinde memurlar sınıfı, ordu, gazeteciler ve genelde halk kesiminden farklı unsurlar yer alıyordu. Bu unsurların gelecekte birleşebilmeleri mümkündü ve Mahmud Nedim, hareketleriyle bu birleşmeyi doğurabilecek bir kamuoyunun yaratılmasına hizmet etmişti. Ama bu gerçekleşmeden önce, inisiyatif Bağdat vilayetinin valisi Midhat Paşa'nın eline geçti.

* * *

60) İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s. 41.

61) Elliot'tan Granville'e, No: 269, 25 Kasım 1872, FO 78/2220.

Midhat Paşa, Mahmud Nedim'le tartışmalarının sonucunda valilikten istifa etmiş ve Mayıs 1872'de İstanbul'a dönmek üzere Suriye'den hareket etmişti. Midhat orada yetenekli bir idareci ünü kazanmış, dolayısıyla başkentte bulunan birçok kişi sadrazamdan kurtulma ümitlerini ona bağlamıştı. Midhat, İstanbul'a gelince Mahmud Nedim idaresinin dehşetini sayıp dökken, işlerinden kovulmuş birçok memur tarafından ziyaret edilmişti. Onun başkentteki varlığı Mahmud Nedim'i açıkça endişelendiriyordu.

Sonra 29 Temmuz'da Midhat'ın Edirne vilayetine vali olarak atandığı açıklandı; bu tayin anlaşılan Mahmud Nedim'in Abdülaziz'e danışmadan ve Midhat'tan kurtulmak için çare olarak başvurduğu bir hareketti. Ne var ki Midhat, Abdülaziz'in huzuruna kabul edilip kendini dinletmenin yolunu buldu; Midhat çok etkileyici biçimde konuşmuş olmalı ki, padişah 30 Temmuz akşamı geç saatlerde Mahmud Nedim'i görev mühürlerini bırakmak üzere çağırdı ve onun yerine Midhat'ı atadı.⁶² Değişiklik haberi, 31 Temmuz'da Bab-ı Âli ve saray önünde halkın eşi benzeri görülmedik sevinç gösterileriyle karşılandı. Midhat'ın Bab-ı Âli'ye girişi bir zafer alayına dönüşürken, düşman memurlar yuhalamak için Mahmud Nedim'in evinin önünde toplanmışlardı.⁶³ Abdülaziz bile, ondan kıskanç, düzenbaz ve rüşvetçi diye söz etmeye başladığı Mahmud Nedim'den kısa sürede hayal kırıklığına uğramış görünür.⁶⁴

Midhat'a bağlanan ümitler kısa sürede boşa çıktı, çünkü Midhat büyücü değildi ve Mahmud Nedim'in yanlışlarının bir bölümüne çözüm bulmaya çalışarak başlamak zorundaydı. Bundan başka, kendi deneyimi ve karakteri sadrazamlık görevine fazla uygun düş-

62) A.H. Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasesi*, C. I, *Tabîr-i İbret* (İstanbul, 1325), s. 133-134; İnâl, *Son Sadrazamlar*, s. 276-277, 324-328; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 45-46; *Levant Times and Shipping Gazette*, 29 ve 31 Temmuz 1872; Elliot'tan Grandville'e, No: 118, 31 Temmuz 1872, FO 78/2218. Sadrazamların birdenbire değişmesi pek çok hikâyeye yol açmıştı ve bu hikâyeler büyük olasılıkla bir ölçüde doğruluk payı taşıyordu: sultanın hoşuna giden bir harem kızı sayesinde değişikliğe Hüseyin Âvni'nin neden olduğu; Mahmud Nedim'in bazı önemli saray memurlarının işini bozduğu; yine Mahmud Nedim'in İsmail'i Yemen'in de valisi yapmayı önerdiği; yine onun oyuncak bir yangın tulumbasından akan suyla sultanı ıslattığı! Krş. Douin, *Khêdive Ismail*, C. II, s. 647-650, Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 45-46; Elliot'tan Granville'e, No: 154, gizli, 21 Ağustos 1872, FO 78/2218; Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. I, s. 160-161.

63) *Levant Times and Shipping Gazette*, 1 Ağustos 1872; Koetschet, *Osman Pascha*, s. 60-61; *Aus dem Leben König Karls von Rumänien* (Stuttgart, 1894- 1900), C. II, s. 276; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 118; Farley, *Turks and Christians*, s. 30.

64) Elliot'tan Granville'e, No: 246, gizli, 3 Kasım 1872, FO 78/2220.

müyordu. Önceki on yılı aşkın süre boyunca Midhat, İstanbul'da bir yıllık Şûra-yı Devlet Başkanlığı dışında, hep taşra valiliği yapmıştı. Enerjisi ve etkinliğinin yanı sıra, Abdülaziz ve başkentteki diğer memurlarla ilişkilerini zorlaştıran bir kabalık, hatta bir patavatsızlık edinmişti orada.⁶⁵ Bazen pratik bir devlet adamından çok, zamanının oldukça ilerisine giden bir teorisyene benziyordu.⁶⁶ Güçlü muhalifleri de vardı. Rusya Büyükelçisi Ignatyev, Mahmud Nedim'i onu Halep valiliğine atamaya yönlendirerek Midhat'ın başkente varmamasını sağlamak için boş yere uğraşmıştı.⁶⁷ Ignatyev o andan itibaren sürekli olarak Midhat'ın düşmesi için uğraştı ve Rusya'ya özellikle düşman olan reformcuyla engelleme şerefine çoğunu kendisi üstlendi. Hidiv İsmail de, Midhat'ın kendi entrikalarına boyun eğmediğini ve padişahla doğrudan ilişkilerine karşı çıktığını göerek 125 poundluk bir hediyeyle Abdülaziz'i Midhat'ı azletmeye teşvik etmişti.⁶⁸ Sonuçta, Midhat'ın sadrazamlığının kaderi sadece seksen gün sürmek oldu.

Midhat ilk adımlarını cesaretle atmıştı. Mahmud Nedim'in uzaklaştırdığı kişileri sürgünden geri çağırdı. Büyük Reşid'in oğlu Cemil Paşa görevde sadece bir ay kaldıktan sonra ölünce, Halil Şerif'in Hariciye Nazırı olmasını sağlamayı başardı. Hidive yeni ödünler verilmesine karşı çıktı. Taşrada eğitimi yayacak, öşürü düzene koyacak, demiryolu yapımını ilerletecek, Hicaz'a telgraf hattı kurduracak, daireler arası haberleşme ve dosyalama yöntemlerini sistemleştirecek, ağırlık ve ölçüleri metre sistemine göre değiştirecek düzenlemeleri başlattı. Alt kademe memurlarının maaşlarını yükseltirken, kendisi dahil yüksek memurların maaşlarını kısıtı. Mahmud Nedim'in *gendarmarie*'de yaptığı kısıntıları düzeltti, öyle ki haydutlukta bir hayli azalma görüldü. Ayrıca Mahmud Nedim döneminin mali durumunu araştırdı ve onu yolsuzluk yapmakla suçlarken, başka pek çok memurun tahammül edemeyeceği kadar ileri giden ve keza Saray'ı da işin içine sokan bir kampanya başlattı. Midhat'ın gözden düşmesinin sebeplerinden birisi kesinlikle buydu. Kısaca Midhat, Bab-ı Âli'de valiymen davrandığı gibi hareket etti; cesur adımlar

65) Krş. A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 204; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 56.

66) Holborn, *Radowitz*, s. 240.

67) Elliot'tan Granville'e, No: 162, gizli, 30 Ağustos 1872, FO 78/2218.

68) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 148-150; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 657-658, 667-672; Angelo Sammarco, *Histoire de l'Egypte moderne*, C. III, (Kahire, 1937), s. 217-219.

attı, çürümeye karşı bir kampanya başlattı ve devlet memurluğu politikasına aldırmadı.⁶⁹

Sadrazamlığı sırasında Midhat'ın zihnini meşgul eden daha önemli iki tasarı vardı: meşrutiyet planı ile imparatorluğun federal biçimde örgütlenmesi planı. Görevde kaldığı kısa sürede bunların ikisi de olgunlaşmadı, ama her iki konuda da, padişahın kendi düşüşünden sonra daha beş ay hariciye nazırlığında tuttuğu Halil Şerif'in desteğine sahipti. Halil Şerif'in iki tasarıda da büyük payı vardı, çünkü Avrupa'yı Midhat'tan çok daha iyi tanıyordu, Viyana Büyükelçiliği görevinden yeni gelmişti ve en azından 1867 yılındaki muhtırasından beri kafasında bir anayasa projesi vardı. Dış ilişkilerle ilgili nazırlığa gelişinden hemen sonra Halil Şerif, Mustafa Fazıl'ın güzel ve oldukça Avrupaî kızı Nazlı'yla evlenmişti. Bu evlilik, üçü de meşrutiyetçi fikirler taşıyan Halil Şerif, Mustafa Fazıl ve Midhat arasındaki işbirliğini kuvvetlendirecek gibi gözüküyordu. Batı Avrupalılar Halil Şerif'i çok beğendikleri ve Abdülaziz de onun yeni borç bulmaya yardım edeceğini bildiği için, Ignatyev ve İsmail'in ondan kurtulma çabaları başlangıçta başarılı olamadı.⁷⁰ Herhalde bu yüzden, Halil Şerif'in düşürüldüğü tarih olan 11 Mart 1873'e kadar ifade ettiği görüşleri, Midhat'ın görüşlerini de temsil ediyor sayılabilir.

Anayasa planı, genel kavramın resmî olmayan düzeyde tartışılması aşamasında kalmış görünür ve esas olarak anayasaya karşı olanlar ile Abdülaziz'i Midhat'ın tehlikeli olduğuna inandırmaya çalışanların (herhalde abartılı) açıklamaları sayesinde bilinmektedir. Midhat'ın 1872'de anayasa hakkındaki fikirlerinin nasıl olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Midhat'ın, Odyan'ın evindeki haftalık

69) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 134-147; idem, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s. 64-66; Hoskiær, *Besøg*, s. 160; Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 37-38; Douin, *Khêdive Ismail*, C. II, s. 672; "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 148-150; Elliot'tan Granville'e, No: 169, 5 Eylül 1872, FO 78/2219; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 278-281; Âli Ölmezoğlu, "Midhat Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, fasikül: 82, s. 274-275; *Levant Times and Shipping Gazette*, 1 Ağustos-19 Ekim 1872.

70) Elliot'tan Granville'e, No: 201, gizli, 25 Eylül 1872, FO 78/2219, ve No: 282, gizli, 9 Aralık 1872, FO 78/2220; Hoskiær, *Besøg*, s. 178-180; Holborn, *Radowitz*, C. I, s. 240; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 137; Douin, *Khêdive Ismail*, C. II, s. 667-709. Ignatyev'in Halil Şerif ve Midhat'a muhalefet edişi konusunda daha fazla bilgi için bkz. G. Giacometti, *Russia's Work in Turkey: a Revelation*, çev. E. Whitaker (Londra, 1877), mektuplar 1-10. Türkler tarafından İstanbul'da 1877'de Fransızca ve Türkçe olarak yayınlanan bu belgelerin, ilk on tanesi Ignatyev'in olan güvenilir Rus yazışmaları olduğu bildirilir. Güvenilirlikleri tartışmalıdır, ama gerçeğe yakın oldukları söylenebilir. Hepsisi de 1871-1873 yıllarıyla ilgilidir. Güvenilirlikleri konusunda bkz. W. L. Langer, *European Alliances and Alignments* (New York, 1931), s. 68 ve n. 2; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 130, n. 4, 244, 681.

akşam yemekleri sırasında meşrutiyet tartışmalarıyla kafasını doldurduğunu söyleyen Odyan, Dr. Servichen ve diğer Ermenilerle ilişkisi vardı.⁷¹ Hidiv İsmail, Midhat'ın görev dışı kalışından bir ayı aşkın bir süre sonra, Midhat, Halil Şerif ve Mustafa Fazıl'ın yönetimi Abdülaziz'in ellerinden almakta birleştiklerini, bir anayasa peşinde koştuklarını yazıyor ve padişaha, eğer isterse kendisinin bir anayasa bahşetmesini, ama bu tür baskılara boyun eğmemesini öğütüyordu.⁷² Ignatyev, benzer biçimde, aynı üç adamı bağımsız ve meşruti diye adlandıran bir kabine ve ulusal temsil sisteminin taklit edilmesi planıyla, iktidar peşinde koşmakla suçluyordu. Bu planı etkisizleştirmekte ve Abdülaziz'i, Midhat'ın hükümdarlık haklarının sınırlandırılması anlamına gelen gizli bir devrimciden başka bir şey olmadığı yolunda uyarmakta aslan payını kendisine ayırıyordu.⁷³ Midhat'ın kafasında 1872'ye kadar nasıl bir meşrutiyet fikri bulunduğu varsayılırsa varsayılın, bu rüya o andan itibaren aklından çıkmadı ve ertesi yıl diğer meslektaşlarıyla beraber tekrar o fikre döndü.

Federal bir imparatorluk planı ise sahneden kaybolmadan önce daha ileri bir aşamaya vardı. Planın özü, Romanya Beylikleri ile Sırbistan'ı, aynı Bavyera ve Württemberg'in yeni Alman İmparatorluğu'na bağlandığı şekliyle Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamaktı. Midhat'ın sadrazamlığında düşünüldüğü anlaşılan plan, Halil Şerif tarafından, ancak Midhat'ın yerini Mehmed Rüşdi aldıktan sonra ortaya atıldı. Halil Şerif'in açıkladığı gibi, tasarı "bu bağımlı toprakların, bağımsızlıklarını askerî kaynaklarının İmparator'un tasarrufunda olması koşuluyla kazanmış. Alman devletlerinin konumuna yükseltilmesi"ni amaçlıyordu.⁷⁴ Tasarı Britanya ile Avusturya'nın desteğini kazanırken, Ignatyev doğallıkla karşı çıktı ve nüfuzunu tasarı aleyhinde kullandı. Kendi sözlerine göre Ignatyev, Mehmed Rüşdi'yi tasarının tehlikeli olduğuna inandırmayı başarmıştı; sadrazam, daha sonra tasarının yazarının Midhat olduğunu söylemişti. Tasarıyı Almanlar da onaylamadılar. Plan, Sırlar ve Romenlerin gözünde, elbette statülerinin yükselmesi değil, aksine çok gerilemesi anlamını taşıyordu. O sırada yaygınlaşan federal örgütlenme planlarını, sadece Türk karşıtı bir çerçevede olursa ele alarlardı. Halil Şerif'in planıysa onlar açısından askerî bağımlılığın yanı sıra

71) Der. Mikael Kazmararian, *Krikor Odian* (Konstantinopolis, 1910), C. I, s. xiv.

72) Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 675-677, 693-694.

73) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 149-153.

74) Elliot'tan Granville'e, No: 259, gizli, 13 Kasım 1872, FO 78/2220.

ra, siyasal bağımlılık da demekti. Hariciye Nazırı'nın, para basma ve madalya verme konularında özerklik tamsa ve kapitülasyonlardan serbestlik sunsa dahi, Sırları ve Romenleri bu tasarımı kabul etmeye ikna edebileceğini gerçekten düşünüp düşünmediği tartışmalıdır. Ama 1872 Aralık ayından sonra bu plandan bir daha söz edilmedi.⁷⁵

Midhat Paşa iki aydır görevden uzaktaydı. Gerçekte kendisine iyi bir şans da tanınmamıştı. Başından beri saray görevlilerinin nüfuzlarına karşı çıkmış, tek patronun padişah olduğunu belirtmiş, mali skandala bulaşması gibi durumlarda ona bile karşı durmuştu. Bunlar, Mahmud Nedim'in göz yumucu tavırlarıyla taban tabana zıttı. Dahası, pervasız davranışlarla saray bahçelerine at sırtında girecek kadar ileri giderek (asla yapılmamış bir hareket) Bab-ı Âli'nin üstünlüğünü vurgulamaya çalışmıştı. Âli Paşa hareket noktasında onunla aynı fikirde olurdu, ama yöntemlerde asla. Etkisi Ignatyev ve İsmail'le olduğu kadar, saray taraftarlığı aracılığıyla da süren Mahmud Nedim de ona muhalefet ediyordu. Midhat'ın azlinin başlıca sebebi, İsmail'e rüşvetle yeni ayrıcalıklar tanınması (özel olarak, Mısır'ın dış borç sözleşmesi yapma hakkı) konusunda Saray'la girdiği tartışma gibi gözükür. Bu ayrıcalıkla ilgili nihaî *hat* çıkarıldığında Midhat'ın haberi olmamıştı; Midhat'ın *hat*'tın kopyasını ancak görevden düşünce gördüğü söylenir. Midhat'ın İsmail'e muhalefeti inatçıydı. Oğluna göre, İsmail'in ajanlarının kendisi yokken evine bıraktığı 50 bin altın poundu öfkeyle iade etmişti. 18 Ekim 1872'de, padişah Midhat'ın yerine Mütercim Mehmed Rüşdi'yi getirdi. Ignatyev, Midhat'tan kurtulunca Abdülaziz'i kutlamıştı. Haraca bağlı Balkan devletleri, Halil Şerif'in deyişiyle 'göçebe ve rahat durmayan ekol'den olan Midhat'ın gidişini sevinçe karşılamışlardı.⁷⁶

* * *

75) Temperley, "British Policy Towards... Turkey," s. 179; "Zapiski ... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 170-172; der. Nicholas Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier* (1866-1880) (Paris, 1923), s. 95-99.

76) Elliot'tan Granville'e, No: 180, gizli, 16 Eylül 1872; No: 205, gizli, 1 Ekim 1872; No: 214, 14 Ekim 1872; No: 215 gizli, 14 Ekim 1872; No: 217, 14 Ekim 1872; No: 229, 20 Ekim 1872; No: 233, gizli, 24 Ekim 1872 –bunların hepsi FO 78/2219; ayrıca No: 249, çok gizli, 6 Kasım 1872, FO 78/2220; A.H. Midhat, *Tabıra-i İbret*, s. 147-149; Story, *İsmail Kemal*, s. 88-89; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s.47; İnal, *Son Sadrâzamlar*, s. 328-330; Sammarco, *Egypte moderne*, C. III, s. 217-219; A.H. Midhat, *Hâtıralarım*; 1872-1946 (İstanbul, 1946), s. 39-40; Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine*, No: 231, 21 Kasım 1872.

Midhat'ın düşüşüyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu yeniden padişahın kaprislerinin, İsmail'in entrikalarının, Ignatyev'in pan-Slavizminin ve ekonomik durumun kötüleşmesinin hoşnutsuzluğun yükselmesine zemin hazırladığı bir karışıklık dönemine girmişti. Görev değiştirmeler neredeyse Mahmud Nedim dönemindeki hızlilikle sürüyordu. "Devletin her kademesine azami karışıklık hâkim," diye gözlemliyordu Britanya Büyükelçisi, "en sıradan rutin işlerle ilgili işlemler bile neredeyse imkânsızlaşmakta."⁷⁷ Büyükelçinin yargısı her açıdan doğrulanmaktaydı. Hepsi kendi adına ihtiraslı olan önde gelen siyasal kişiler, görevde kim olursa olsun defetmek için bir ya da özel (*ad hoc*) birleşmelerden meydana gelen taraflar oluşturuyorlardı. "Her yeni sadrazam, selefinin yaptıklarını elinden geldiğince yıkıyor," diyordu Osmanlı politikasını otuz yıl izlemiş olan Cyrus Hamlin. "Bu değişikliklerin hepsi tamamen kapristen kaynaklanıyor. Bu durum, yönetimin idarî sistemini her kademede parçalıyor. Vilayet valileri ile kadılarını adamakıllı zorbalıyor. Onlar da kısa sürede değiştirileceklerini bilerek gün ıştırken ekini kaldırıyorlar."⁷⁸

İdarî kümelenmenin tepesinde, Mütercim Mehmed Rüşdi'den başlayarak üç yıl içerisinde altı sadrazam atanmıştı. Mehmed Rüşdi'den sonra Esat Paşa, sonra Şirvanizade Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni, tekrar Esad ve 26 Ağustos 1875'te ikinci kez Mahmud Nedim göreve geldi.⁷⁹ Onların yükseliş ve düşüşleri tesadüfi sebeplere, ama son kertede Abdülaziz'in saçma arzularıyla baskılarına bağlıydı. Midhat'ın görevden alınması üzerine Abdülaziz'i kutlayan Ignatyev, Rusya'da ve Türkiye'de olduğu gibi, en iyi yönetim olarak patronun hükümdar olduğu yönetim biçimini tavsiye etmiş, Abdülaziz'in nazırlarından bağımsız davranmayı sürdüreceği umudunu dile getirmişti.⁸⁰ Âli'nin ölümünden sonra Abdülaziz'in bu tür teşviiklere ihti-

77) Elliot'tan Granville'e, No: 273, 28 Kasım 1872, FO 78/2220.

78) Hamlin'den Trent'e, 4 Kasım 1872, ABCFM, c. 354, No: 67. Krş. arzu ettiği sadrazamlığa hiçbir zaman ulaşamamış yetenekli bir kişi olan Cevdet Paşa'nın hayal kırıklıkları: Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s. 125, n. 108 ve 128.

79) Sadrazamlar: Mütercim Mehmed Rüşdi, 19 Ekim 1872'den 15 Şubat 1873'e; Sakızlı Ahmed Esad, 15 Şubat 1873'ten 14 Nisan 1873'e; Şirvanizade Mehmed Rüşdi, 14 Nisan 1873'ten 13 Şubat 1874'e; Hüseyin Avni, 13 Şubat 1874'ten 25 Nisan 1875'e; Esad, 26 Nisan 1875'ten 25 Ağustos 1875'e; Mahmud Nedim, 25 Ağustos 1875'ten 11 Mayıs 1876'ya. Tarihlerin bir kısmı tartışmalıdır. Bu tarihler, İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul, 1947-1955), C. IV, s. 507-509'a dayanır ve üçü diplomatik yazışmalardan, ya da İstanbul gazetelerinden düzeltilmiştir.

80) Elliot'tan Granville'e, No: 249, çok gizli, 6 Kasım 1872, FO 78/2220.

yacı yoktu. Mütercim Mehmed Rüşdi, selefi Mahmud Nedim'i, Abdülaziz'i artık kimsenin sözünü dinlemesine gerek kalmadığı ve isteklerinin nasıl olsa karşılanacağı inancını doğruladığı için sorumlu tutuyordu.⁸¹ Padişah, sadrazamlarına danışmadan nazırları atamaya ya da atamamaya devam ediyordu. Vicdanlı ve onurlu bir kişi olan Mehmed Rüşdi bu sorun üzerine bir kere padişaha tavır almıştı, ama bu alışılmadık bir durumdu.⁸² Mehmed Rüşdi'nin yerine Esad getirildiğinde, padişah nazırlara emirleri kendisinin vereceğini ve sadrazamanın sözde mevki sahibi olmaktan daha fazla bir önemi olmayacağını açıkladı.⁸³ Sadrazamların hiçbirisi yeteneksiz değildi oysa. Genç Batılı paşa Esad'dan ılımlı bir liberal ulema mensubu ve mülkiye sınıfına geçmiş Mehmed Rüşdi'ye, zeki, vicdanlı ve ihtiyatlı Mehmed Rüşdi'den kendi çıkarını düşünen, ahlâksız ve daha enerjik Hüseyin Avni'ye kadar hepsi değişik karakterdeydiler. Gene de sadrazamlığında hiçbirisi büyük iş başaramadı ve dikkatlerini o kadar çok çeken kişisel politikalarının girdisini çıktısını izlemek de bize yarar getirmez. Siyasal boğuşma bazı zamanlar çok hırçınlaşıyordu. Bol kesesiyle tamamlanan İsmail'in entrikaları, Hidiv 1873'te önceden tanınmış bütün ayrıcalıklarını pekiştiren ve böylece hemen hemen bağımsız bir monark gibi görünmesini sağlayan bir ferman elde ettikten sonra bile, her zaman işleri güçleştiren bir faktördü.⁸⁴

Bu kaos dönemi sırasında atılan küçük adımlar gelecekteki olayların yönünü önceden haber vermekteydi. Gerek meşrutiyet, gerekse tahttan indirme (hal'etme) konuları birkaç yüksek memur tarafından tartışılmıştı. Meşrutiyet planlarını başlatan elbette 1872'de Midhat ile Halil Şerif'ti ve padişah bu tür fikirlerini yaygınlaştığının farkındaydı. Bunun için Halil Şerif'i meşrutî yönetim taraftarı olmakla kınamıştı.⁸⁵ 1873'te, Şirvanizade Mehmed Rüşdi'nin sadrazamlığı sırasında, meşrutiyet fikri anlaşılan daha geniş bir grup tarafından da düşünülmekteydi. Şirvanizade medrese eğitiminin ürünüydü, ama fanatik olmadığı gibi oldukça zekiydi ve en azından Rusya Büyükelçisi tarafından Britanya'nın etkisi altında

81) Elliot'tan Granville'e, No: 232, gizli, 24 Ekim 1872, FO 78/2219.

82) Elliot'tan Granville'e, No: 256, 12 Kasım 1872, FO 78/2220; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 683.

83) *Ibid.*, s. 707; Elliot'tan Granville'e, No: 71, gizli, 2 Mart 1873, FO 78/ 2226.

84) Boker'dan Fish'e, No: 123, 2 Temmuz 1873, USNA, Turkey 25. Metin için bkz. J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East* (Princeton, 1956), C. I, s. 174-177.

85) Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 707.

olduğu düşünülüyordu.⁸⁶ Ayrıca, Yeni Osmanlı grubunun üyesiydi.⁸⁷ 1871'deki sürgününden dolayı Mahmud Nedim'in muhalifi olan Şirvanizade, yine Mahmud Nedim'in sert rakipleri olan Hüseyin Avni ve Midhat'la birleşmişti. 1873 yılı başlarında Esad'ın kısa sadrazamlığı sırasında üçü de nazırdılar (Hüseyin Avni Serasker, Midhat Adliye ve Şirvanizade Maliye Nazırı).⁸⁸ Esad'ın ayrılması için birleşik nüfuzlarını kullanmalarından sonra sadrazamlığa Şirvanizade atandı.

Bu üç kişinin Esad rejimi sırasında meşrutiyet yönetimini tartışmış olmaları mümkündür. En azından Midhat ile Şirvanizade'nin, ikincisinin sadrazamlığı sırasında ve akşamları bazı nazırlarla birlikte sadrazamın konağında toplanarak meşrutiyet tartıştıkları kesindir. Hüseyin Avni gerçek bir meşrutiyet taraftarı değildi, ama işlerin hangi yöne gitmekte olduğunu biliyordu. Midhat'ın anlatımına göre, genel durumdan ve özellikle imparatorluğun malî durumundan telaşa düşmüş nazırlar, çözüm yolunun temsilciler meclisi olduğu, ama böyle bir rejimin padişahı telaşlandıracak olması sebebiyle daha ılımlı bir reform önerisinin hazırlanması noktasında görüş birliği içindeydiler. Bu görev Midhat'a verildi. Midhat'ın çoğu genel hatlarıyla belirtilmiş olan lâyihası, hukukun bütün uyruklar üzerinde eşit derecede egemen olmasından bahsediyor, ayrıca daha özelde, idare meclislerini ve mahkemeleri yeniden düzenlemeyi, Bab-ı Âli tarafından uygulanacak malî denetimler getirmeyi ve alacak başka tedbirleri tavsiye ediyordu. Bir gün Şirvanizade Mehmed Rüşdi istemeden Abdülaziz'e yakında hazır olacak lâihayı ağzından kaçırdı, bunun üzerine Midhat vali sıfatıyla Selanik'e kovuldu ve kısa süre sonra sadrazamın kendisi de görevden alındı.⁸⁹ Söz konusu lâyiha, "bir tür eksik bir anayasa taslağı" olarak tanımlanmıştır,⁹⁰ ama bu bir abartmadır. Meşrutiyet planında ne kadar ileri gidildiği kesin değildir. Midhat'ın dostu İsmail Kemal'in, Midhat'ın

86) "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. I, s. 155-156.

87) Ebüzziya'nın otoritesi üstüne: A.H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. basım. C. I (İstanbul, 1956), s. 196; M.Z. Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları* (İstanbul, tarihsiz), C. II, s. 137-138.

88) Midhat nazırlığa öteki ikisinden yaklaşık bir ay sonra gelmişti: *Levant Herald*, 13 Mart 1873. 13 Mart, Halil Şerif'in Hariciye Nazırlığı'ndan kesin olarak uzaklaştırıldığı gündü.

89) Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 150-151, ve lâyiha metni, s. 323-326. Krş. Cevdet, akt. Pakalın, *Maliye Nazırları*, C. II, s. 130.

90) Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul, 1924), C. II, s. 153.

o sıralarda sorumlu bir kabine ile malî durum üzerinde halk denetimini de kapsayan "bir organik nizamname tasarısı" hazırlamakta olduğu iddiası da abartılmış görünür.⁹¹ Gene de Midhat'ın düşüncelerinin bu yönde geliştiği kesindi.

Midhat'ın kafasında herhalde Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ihtimali de vardı. Midhat, Şirvanizade ve Hüseyin Avni, daha 1873 yılının ilk aylarında padişahın değişmesini tasarlamakla suçlanmışlardır.⁹² Şirvanizade Mehmed Rüşdi 1873 Nisan'ında sadrazamlığa geldikten sonra, tasarı nazırların birçoğunca ele alınmıştı. Hüseyin Avni'yi, meslektaşlarının bu tür düşünceler taşıdığını padişaha açıklamaya ve böylece Şubat 1874'te Şirvanizade'nin yerine sadrazamlığa kendisinin atanmasını sağlamaya (kuşkusuz başka niyetlerle birlikte) yönlendiren kendi ihtiraslarıydı. Ne var ki Hüseyin Avni padişahı tahttan indirme fikrinden vazgeçmemişti; anlaşılan bu fikri, hem devlete yarar sağlamak hem de padişahla kişisel anlaşmazlığı sebebiyle savunuyordu. Onun 1874 ve 1875'teki sadrazamlığı sırasında tahttan indirme konusunu ele aldığı ve kızağa çekildikten sonra da aynı doğrultuda çalışmaya devam ettiği söylenir.⁹³ Ondan sonra Hüseyin Avni'nin başkentten giderek daha uzak valiliklere (önce İzmir, sonra Konya ve Yemen) görevlendirildiğine bakılırsa, şu ya da bu şekilde Abdülaziz'in kuşklarını uyandırmıştı. Bununla birlikte Hüseyin Avni'nin Yemen'e tayini hiçbir zaman uygulamaya geçirilmedi, çünkü 1875 Balkan isyanında askerî yeteneğinden yararlanılabileceği düşüncesiyle tekrar başkente getirilmişti.⁹⁴ 1875'te başlayan kriz döneminde, meşrutiyet ve tahttan indirme planları tekrar su yüzüne çıkacaktı.

Yine aynı yıllarda, gelişmekte olan daha yoğun ve daha ateşli yurtsever duygular da öne çıktı. Yurtseverlik, bir ölçüde, 1870'li yıllar boyunca yinelenen İslâmi vurguların doğal bir uzantısı; bir ölçü-

91) Story, *Ismail Kemal*, s. 103.

92) Cevdet, akt. Pâkalın, *Maliye Nazırları*, C. II, s. 129; Danişmend, *Kronolojisi*, C. IV, s. 244.

93) *Ibid.*, s. 244-246; Story, *Ismail Kemal*, s. 102-103; Ali Ölmezoglu, "Cevdet Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 117; Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 271-275. Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 103, Hüseyin Avni'nin 1875 ilkbaharındaki Avrupa gezisinde, Abdülaziz'in indirilip tahta Murad'ın çıkarılmasının iyi karşılanacağını söyleyen İngiliz bakanlarla gizlice görüştüğünü iddia eder.

94) Elliot'tan Derby'ye, No: 210, gizli, 27 Nisan 1875, FO 78/2382; No: 392, 27 Temmuz 1875, FO 78/2384; No: 412, 3 Ağustos 1875, ve No: 426, gizli, 5 Ağustos 1875, FO 78/2385.

de de, aralarında başlıcası Namık Kemal olan küçük bir yazarlar grubunun bilinçli çabalarının ürünüydü. Namık Kemal, Paris'teki Yeni Osmanlı grubunu İstanbul'da yeniden oluşturmamıştı. Kişisel uyumsuzluklar sebebiyle ve Ali Suavi gibi bazıları yurt dışında kaldığı için bunu gerçekleştirmek imkânsızdı. Dahası, Ziya Bey İstanbul'a geri döndüğünde önceki yoldaşlarını ve fikirlerini terk etmiş görünüyordu; İsmail'den büyük paralar almaktaydı ve hâlâ İsmail'in cömertliğinden yararlanırken Sultan Abdülaziz'in ikinci kâtibi olarak çalışmayı kabul etmişti.⁹⁵ Namık Kemal'in sürgündeki yoldaşlarının ikisi, Nuri ile Reşad, yirmi yaşlarına yeni girmiş, genç parlak yazar Ebüzziya Tevfik gibi, onunla birlikte çalışıyorlardı. Namık Kemal, idarî sistemle ilgili hicivlerinden dolayı İstanbul'daki küçük memurlar arasında oldukça tutulan bir yarı haftalık mizah gazetesi, İsmail'e hakaret ettiği için 1873 başlarında Saray'ın emriyle kapatılan *Diyojen* gibi çeşitli yayınlarda yazıyordu.⁹⁶ İmparatorluk tophanesindeki grevle ilgili bir makaleden dolayı iki aylığına kapatılana kadar Ebüzziya'nın editörlüğünü yaptığı *Hadika*'ya da yazı veriyordu.⁹⁷ Ama riskli gazetecilik dünyasında (gazetelerin yayımının durdurulup yeniden çıktığı, kesin olarak kapatıldıktan sonra yeni isimlerle boy gösterdikleri, yazarlarının sürgüne gönderildiği ve onların çalışmalarını başkalarının sürdürdüğü bir dünya) Namık Kemal asıl çabalarını kendi gazetesi *İbret*'te yoğunlaştırmıştı.⁹⁸

İbret, sahibi bir Hristiyan olan, Namık Kemal'in editörlüğünü gazetenin yayımı iki aylığına yasaklandıktan sonra üstlendiği, İstanbul'daki bir Türk gazetesiydi.⁹⁹ Namık Kemal yönetimindeki ilk sayısı, Mahmud Nedim'in sadrazamlık döneminde, 13 Haziran 1872'de çıktı.¹⁰⁰ Namık Kemal bu gazetede önceden *Hürriyet*'te oturtmuş olduğu çizgiyi izliyordu; idarî sistemi ve İsmail'i eleştiriyor, Batı'daki ekonomik başarıların kopya edilmesini savunuyor, vatan sevgisini işliyor, İslâm birliği vaaz ediyor, şeriatı övüyor ve danışmaya dayalı yönetimi savunuyordu. Gazete oldukça popülerdi ve başkentteki genç medrese öğrencileri arasında büyük etkiye sahipti.¹⁰¹ Mahmud Nedim gaze-

95) Crabités, *Ismail*, s. 178-179; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 654-656, 663.

96) *Levant Herald*, 13 ve 17 Ocak 1873; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 696-697.

97) *Levant Herald*, 30 Ocak 1873.

98) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 162-163.

99) *Levant Times*, 14 Haziran 1872.

100) Mehmed Kaplan, *Namık Kemal* (İstanbul, 1948), s. 80-83.

teden hiç hoşlanmıyordu, ama onun ilk kapatılışı, editörünü satın alma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış İsmail'in saray üzerindeki parasal baskısı sonucunda gerçekleşmiş gibidir.¹⁰² Temmuz sonunda *İbret* kapatılmış, Namık Kemal ve beraber çalıştığı üç arkadaşının taşraya atanma emirleri çıkarılmıştı. Namık Kemal bir yolunu bulup Mahmud Nedim'in sadrazamlıktan düşmesinden sonraya kadar görevine başlamadı. Bununla birlikte Midhat, sadrazam olunca, onun Gelibolu'ya mutasarrıf olarak gitmesinde ısrar edince Namık Kemal onun isteğine uydu. *İbret*'in yayımının durdurulması kararı iki buçuk ay sonra kaldırıldı ve Namık Kemal sürgündeki yerinden makaleler göndermeye başladı. Kısa sürede de başkente dönmeyi başarıp Ocak 1873'te editörlüğü yeniden üstlendi. Esad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, kitapların sansürünü eleştiren makalelerden dolayı gazete bir aylığına yeniden kapatıldı. Sonra *İbret* yayımına yeniden başladıysa da, Namık Kemal'in bir yazısında yer alan, o zamana kadarki gazete yazılarına kıyasla daha cüretkâr bir pasajdan dolayı hemen bir daha ve bu defa kesin olarak kapatıldı.¹⁰³

Cüretkârlık, Namık Kemal'in gözde teması, tutkulu vatan sevgisinin yeni bir aracı olan Batı tipindeki sahne tiyatrosuyla birleşmesinin sonucuydu. Batı oyunlarından yapılan çeviriler bir kenara, Türkçe olarak yazılmış ilk modern tiyatro eseri Şinasi'nin *Şair Evliliği* olmuştu ve bu oyunun hiç sahnelenip sahnelenmediği belli değildir. Namık Kemal, sürgünden dönüşünde bir oyun (*Ecel-i Kaza*) yazarken Ebüzziya Tevfik'le birlikte çalışmıştı.¹⁰⁴ Bu oyun, gerçekte Ocak 1873'te, Halil Şerif Paşa'nın himayesinde, karantina dairesi baş kâatibi Ali Bey'in bir komedisiyle birlikte ikili programla sahnelenmişti. Oyunu izlemeye sadrazam dışındaki bütün nazırlar, Mustafa Fazıl ve o sırada görevde olmayan Midhat gelmişlerdi.¹⁰⁵ Bu oyunlar ile Ahmed Vefik'in Molière komedilerinin versiyonları gibi Batı dillerinden başka çeviri ya da uyarlamalar, İstanbul'daki Gedik Paşa tiyatrosunda sahneleni-

101) Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul, 1938), Namık Kemal'in makalelerinden bir seçmeyi yeniden aktarır. Krş. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," s. 778-779, 781-782, 804, 844; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II kısım 1, s. 104 107; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 65-66.

102) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 110-114.

103) *Ibid.*, s. 116-119; *Levant Herald*, 8 Nisan 1873; Sungu, *Namık Kemal* (İstanbul, 1941), s. 12-13.

104) E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (Londra, 1900-1909), C. V, s. 15. Gibb, hatalı biçimde bunu 'ilk orijinal Türk tiyatrosu' olarak nitelendirir.

105) *Levant Herald*, 25 ve 30 Ocak 1873.

yordu. Aktörler, uygun aksana sahip olmayan Ermenilerdi. İzleyiciler her zaman bütün konuşma bölümlerini anlamış olmasalar da, oyuncuların performansından hoşlanmış görünürler.¹⁰⁶ Tiyatro canlanmıştı, sokak köşelerine ve camilere kırmızı afişler yapıştırılıyordu; genellikle de evlere gönderilirdi afişler.¹⁰⁷ Çok sayıda edebî rönesansçı, Ocak 1873'te yeni aracı (tiyatro) desteklemek ve geliştirmek üzere bir komite oluşturmuşlardı. Bu komitede, yukarıda ismi geçen oyun yazarı Ali Bey, Namık Kemal, Paris eğitimi almış, Tercüme Odası'nda çalışmış ve o yıl daha sonra Hariciye Nazırlığı'na getirilmiş Raşid Paşa, tecrübeli bir gazeteci olan Halet Bey, oyunculuk şirketinin müdürü Ermeni Vartavyan Agop Efendi (Güllü Agop ya da Agop Güllüyan olarak bilinir) vardı.¹⁰⁸ Komite, oyunculuğu ve diksiyonu geliştirecek, dramatik piyeslerin çevrilip yazılmasını özendirecekti.

Ondan sonra Namık Kemal, Gedik Paşa tiyatrosu için yeni bir oyun yazdı. Namık Kemal'in 1854'te muhasara altındaki Türklerin Rusları geri püskürtmüş oldukları Silistre kuşatması hakkında bir piyes yazmakta olduğu, Mart ayı başlarından beri biliniyordu.¹⁰⁹ Onun bitirdiği çalışma (*Vatan Yahut Silistre*) 1 Nisan Salı gecesini kalabalık bir topluluk önünde oynandı ve coşkuyla karşılandı. Namık Kemal oyununa, aktörlerin hem söz ve hareket, hem de düz diyalog ve şarkıyla dile getirdikleri, yurtseverliğe verdiği ağırlık yanında korkunç bir duygusal içerik yüklemişti. *Vatan* terimi, yüzyıl ortasından itibaren 'anayurt' anlamına gelmekle ve özel olarak Yeni Osmanlılar tarafından giderek daha çok bu anlamda kullanılmakla birlikte, Namık Kemal'in 1873'deki oyunuyla birleşince, asıl anlamını ve gelecekteki etkili olacağı biçimi bulacaktı.¹¹⁰ Drama olarak *Vatan Yahut Silistre* büyük coşku uyandırmıştı. Planı kaba, mesajı açıktı. Namık Kemal oyuna bir de

106) Belin, "Bibliographie ottomane," *Journal asiatique*, dizi VI: 18 (Ağustos-Eylül 1871), 126; Werner, *Türkische Skizzen*, C. I, s. 100-107, Schiller'in *Die Räuber*'inin çeviri bir temsili tanımlar.

107) *Ibid.*, s. 92.

108) *Levant Herald*, 25 Ocak 1873; Sungu, *Namık Kemal*, s. 18; Cevdet Perin, "Ahmed Midhat Efendi et l'influence française...", *Garp Filolojileri Dergisi* (İstanbul, 1937), s. 136 ve n. 2; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 151. Kuntay ayrıca Genç Osmanlı Nuri'nin de komitenin hem üyesi, hem örgütçüsü olduğunu söyler. Krş. Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (İstanbul, 1953), s. 278-279, oyunculuk kumpanyasının kökenleri konusunda.

109) *Levant Herald*, 6 Mart 1873.

110) Daha önceki kullanımlar üzerine bkz. bölüm 12 ve n. 15, ve bölüm 6, n. 86. Krş. Kuntay'ın 1873'deki duygusal deneyime ilişkin 1949'da yaptığı duygusal tanım, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 152.

aşk hikâyesi sokmuştu. Oyun, kahramanın sevgilisine, uzun bir söylevden sonra vatanını savunmak amacıyla cepheye gittiği âşıkane bir sahneyle başlıyordu. Ardından kız da erkek kıyafetine girip erkeğine katılmak üzere cepheye gidiyordu. Sonraki sahne cepheye açılıyor ve düşmanın cephaneliğini ateşe vermek üzere yiğitçe bir baskın yer alıyordu. Bütün sahne bol miktarda kan, bağırışlar, top, tabyalar ve bozaran sesleriyle süslenmişti. Oyunda Osmanlı idaresine yönelik açık eleştiriler de vardı. Ama hem bunlar hem de aşk hikâyesi, ana tema olan Osmanlı yurtseverliği yanında ikincil kalmaktaydı. Namık Kemal bunu en iyi biçimde gönüllülerin söylediği iki şarkıda ifade etmişti.¹¹¹ Duyguyu tipik olarak yansıtan bu şarkıdır:

*Kan ile kılıçtır görünen bayrağımızda
Can korkusu gezmez ovaımızda, dağıımızda.
Her kûşede [köşede] bir şîr [aslan] yatar toprağımızda.
Kavgada şehadetle bütün kâm alınız [haz duyarız] biz,
Osmanlılarız, can verimiz, nâm alınız biz.¹¹²*

Son perdedeyse, zaferden sonra, bütün oyuncular katılır:

*İşte aduv [düşman], karşıda hâzır-silah,
Arş yiğitler vatan imdadına!
Arş ileri, arş! Bizimdir felâh [kurtuluş];
Arş yiğitler vatan imdadına!¹¹³*

Temsilden sonra Namık Kemal sahneye çıktığında tempo tutularak alkışlanmıştı; sokaklarda toplanan kalabalıklar da "Yaşasın Namık Kemal!" diye bağırarak gösteri yapıyorlardı. Ayrıca şöyle diyorlardı: "Dileğiniz nedir?" "İşte dileğimiz!" "Allah muradımızı versin!" Dilek sözcüğü *murad* anlamına geldiği ve Murad da veliahdın ismi olduğu için, kelime oyununun siyasal anlamını araştırmak için uzağa gitmeye gerek yoktu.¹¹⁴ Vatan Yahut Silistre'nin üç gece sonraki ikinci temsilinin ardından da gösteriler yapıldı. Sonuçta Namık Kemal tutuklanmış ve Kıbrıs'ta Magosa'ya sürülmüştü. Gazeteci arkadaşları Nuri ile Ebüzzi-

111) Oyun Türkçe olarak pek çok kez basıldı. Ayrıca Almanca'ya çevrilmiştir, Leopold Pekotsch, *Heimat öder Silistria* (Viyana, 1887).

112) Yeni Türkçe olarak akt. Sungu, *Namık Kemal*, s. 18.

113) Akt. *ibid.*, s. 19.

114) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 182; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 155, 163.

ya da tutuklanıp Akkâ ile Rodos'a sürülmüşlerdi. Onlarla işbirliği yapan ve meslek hayatına Midhat Paşa'nın gazetelerinde başlamış, ünlü liberal gazeteci Ahmed Midhat da Rodos'a sürülecekti. Liberal eğilimi daha az olan *Siraj* gazetesi gibi *İbret* de kapatılmıştı. Ayrıca, iki Ermeni tutuklandı (*İbret*'in yönetim müdürü Sarafyan ile tiyatro müdürü Güllü Agop), ama kısa süre sonra ikisi de serbest bırakıldılar. Bunun yanında, bütün oyunların oynanması önceden zabitanın onayının alınması koşuluna bağlanarak Gedik Paşa tiyatrosuna sansür kondu.¹¹⁵

Sürgün için çeşitli sebepler ileri sürülmüştür. Gazeteciler resmi olarak gazeteciliklerinden dolayı uzaklaştırılmışlardı; Bab-Âli eleştiride âdet sınırlarının aşıldığını iddia etmekteydi. Bunun bir etken olduğu kesindi. Ama hükümeti harekete geçiren, esas olarak oyunun kendisiydi. Resmî sansür memuru, iyi eğitim almış ve yetiştirme tarzıyla Batılı bir diplomat olan Arifi Bey, kandan ve savaştan söz eden *Vatan Yahut Silistre*'nin çok kışkırtıcı bir içerik taşıdığını açıklamıştı. Batılı tiyatroyuysa genelde yabancı topraktan fışkırdığı için Türk kültürü açısından tehlikeli diye eleştirmektedir.¹¹⁶ Ancak bundan öte, oyun halkın yalnızca yurtseverce olmakla kalmayan, aynı zamanda padişahın aleyhine çevrilebilecek gösterilere çekilebileceğini göstermişti.¹¹⁷ Abdülaziz açısından ciddi olan etken buydu, çünkü Namık Kemal Avrupa sürgününden döndükten sonra veliahd Murad'la yeniden bağ kurmuştu. Britanya Büyükelçisi Sir Henry Elliot anlaşılan bu bağların kurulmasını kolaylaştırmış ve diğer araçlarla sürdürmüştü. Murad, oyun yazarı Magosa'da sürgündeyken Namık Kemal'in ailesine bir süreye aylık göndermişti.¹¹⁸ İddia edildiği gibi daha o zamandan hazırlanmış gerçek planlar olsun olmasın, Murad hâlâ Namık Kemal'in ve onun gibi düşünenlerin ümidiydi. Bu koşullarda Bab-ı Âli, pekâlâ 1867'dekine benzer bir komplodan korkmuş olabilir.

Sürgünler Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesinden sonraya kadar mecburî ikamet yerlerinde beklemek zorunda kaldılar. Namık

115) *La Turquie*, 8 ve 12 Nisan 1873; *Levant Herald*, 8 (Bulletin du Soir), 10 ve 12 Nisan 1873; Pekotsch, *Heimat öder Silistria*, s. iv-v; Elliot'tan Granville'e, No: 112, 19 Nisan 1873, FO 78/2267; Douin, *Khédive Ismail*, C. II, s. 712-713; Sungu, *Namık Kemal*, s. 18-19; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 164-166. Tutuklamaların ikinci temsil sırasında mı, yoksa bir süre geçtikten sonra mı yapıldığı konusunda farklı anlatımlar vardır.

116) Werner, *Türkische Skizzen*, C. I, s. 94-96.

117) *La Turquie*, 12 Nisan 1873, bunu ima eder.

118) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 120, 159-160, 263, 717, 738; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 52-55, 60. Krş. belgesiz anlatım için bkz. Alma Wittlin, *Abdul Hamid, The Shadow of God* (Londra, 1940), s. 75-78.

Kemal, oyunlar, hikâyeler, edebiyat ve tarih üstüne eserler yazarak üretkenliğini sürdürüyordu. Namık Kemal'in Ziya Bey'le Ziya'nın antolojisi *Harabat* üzerine çıkan ünlü edebî kavgası, sürgünü sırasında olmuştu. Namık Kemal'in eserlerinin bir bölümü ya imzasız olarak, ya da başka isimlerle zamanında yayınlanmıştı. Abdülaziz ile Murad'ın tahta geçiş sürtüşmelerini konu alan bir hicviye olan *Gülñihal* adlı oyunu, 1875'te sansürden kurtulacak kadar kurnazca yazılmıştı. Bir başka oyunu *Akif*, özgürlük ve vatan heyecanıyla yüklüydü.¹¹⁹ Ama edebî değeri açısından sonraki eserlerinin çoğundan aşağı olsa bile, vatan sevgisine ilk dramatik anlamını vermekteki tarihsel rolünden dolayı Osmanlı tarihinin başlıca belgelerinden biri haline gelen eseri *Vatan Yahut Silistre*'ydi. Bu eser, 1870'li yıllarda yükselen İslâmi duyguyla ve 1875-1878 kriz yıllarında dile getirilecek ruhla da uyum içindeydi. 1908 devrimi başarıya ulaştığında, *Vatan Yahut Silistre* hem Selanik'te hem İstanbul'da tekrar temsil edilmişti.¹²⁰

* * *

1873, 1874 ve 1875 yıllarında Abdülaziz yönetimine duyulan genel hoşnutsuzluk, nüfusun geniş kesimleri arasındaki ekonomik sefaletten dolayı yeniden kabarmıştı. Tarım krizini imparatorluk hazinesindeki bir kriz izledi. Midhat gibi reform özlemi duyan kişiler bundan yararlanacaklardı, çünkü bu durum sıradan tutucu Türkler içindeki pek çok kişiyi geçici olarak onlara yakınlaştırıyordu. Ekonomik sefalet 1873'te Anadolu'nun geniş bölgelerini etkileyen, etkisi başkentte bile hissedilen bir açlıkla başladı. Hiçbir zaman güven verici durumda olmayan Osmanlı hazinesinin malî çöküşü, 1873'teki uluslararası panikle birleşti ve 1875 sonbaharında, hazinenin dış borçların tahvil kuponlarının ödemelerini düzenli olarak yapamamasıyla doruk noktasına vardı. Vergi gelirleri açlık dönemi boyunca düşerken, ekonomik krizin iki aşaması birbiriyile bağlantılıydı.

119) Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 223; Sungu, *Namık Kemal*, s. 22; Gibb, *Ottoman Poetry*, C. V, s. 77-85.

120) C.R. Buxton, *Turkey in Revolution* (New York, 1909), s. 71; Bertrand Bareilles, *Les Turcs, ce que fut leur empire* (Paris, 1917), s. 238; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 157, 160. Kuntay, *ibid.*, s. 158'de, *Vatan yahut Silistre*'nin Abdülaziz'in hükümdarlığı döneminde beş yüz kez temsil edildiğini söyler ki, oyun ikinci temsilinden sonra yasaklandığından buna inanmak güçtür. Daha sonra tekrar temsil edilmiş olabilir, ne var ki Abdülaziz ilk temsilden sonra hükümdarlığını ancak üç yıl sürdürmüştü. Bununla birlikte, oyun II. Abdülaziz'in hükümdarlığı döneminde, en azından yedinci baskısının çıktığı 1889'a dek yayımlanmaya ve kitapçılarda satılmaya devam etti. Krş. Pekotsch, *Heimat öder Silistria*, s. v.

Kötü ürün yılları ve çeşitli doğal felaketler Osmanlı vilayetlerinde olağan bir durumdu. Ama 1873'ten 1875'e kadar, son yıllara kıyasla sorunlar çok fazla yoğunlaşmıştı. 1872'de Orta Anadolu, hükümetin yeni vergiler için bastırmakta olduğu bir sırada tohum fiyatlarını tırmandıran bir kuraklık belâsına yakalandı. O yıl Romen Beylikleri de benzer sıkıntılar içindeydiler. Kıbrıs, ek olarak çekirge belasıyla birlikte üçüncü kuraklık mevsimini yaşamaktaydı. Koşullar özellikle Anadolu'da hızla kötüleşirken Balkan vilayetleri de etkilenmişti. Babı Âli, kötü hasatlardan ve 1873 ilkbaharındaki açlık tehdidinden dolayı Rusçuk ve Vidin bölgelerinden tahıl ihracını yasaklama zorunluluğu hissetti. O güz benzer bir tedbire Güneydoğu Anadolu'daki Adana vilayetinde de başvurmak zorunda kalındı. Doğal olarak başkent ve diğer tahıl pazarları kıtlığın artması ve fiyatların yükselmelerinden zarar görüyorlardı. 1873'ün kötü hasatlarını yetmiş yıldır benzeri görülmedik şiddette bir kış mevsimi izledi. Anadolu, en yaşlı insanın hatırlayabildiğinden daha kalın bir kar örtüsüyle kaplandı. Ulaşım durma noktasına geldi. Kurtlar İstanbul civarında bile insanları yediler. Harput çevresindeki bölgeler, inanılmaz derecedeki bir soğukta pek çok kişiyi evsiz bırakan deprem felaketine uğradılar. Suriye kadar güneyde bile yağmur, dolu ve kar, yolları kapattı, gezginleri uzaklara sürükledi ve yüzlerce koyunu öldürdü.¹²¹

Sert kış yüksek karı eriten sellerle birleşince, 1874'te açlık feci bir dereceye çıktı. Önceki kötü hasattan dolayı aç olan köylüler kış boyunca tohum stoklarını yedikleri için tahıl kıttı. Daha kötüsü, bazı bölgelerdeki çiftlik hayvanlarının onda dokuzu doğal sebeplerden ya da yenmek üzere kesildikleri için telef olmuşlardı. Kayseri bölgesinde öleli kırk gün olmuş bir deve aç insanlar tarafından parçalanmıştı; vali devenin gömülmesini emrettiğinde halk toprağı kazıp onu tekrar çıkardı ve çürüyen etleri yediler, sonuçta bazıları öldü. Bazı tüccarlar yiyecek maddelerini stokluyor, büyük kârlar elde ediyorlardı. Çok sayıda köylü göç etmeye başladı. Bazı köyler hemen hemen boşaldı, daha büyük bölgelerin nüfusu bazen üçte bir ya da da-

121) *Levant Times*, 1 Ekim 1872; Maynard'dan Fish'e, No: 34, 4 Kasım 1875, USNA, Turkey 28; Boker'dan Fish'e, No: 93, 14 Nisan 1873, USNA, Turkey 24, ve No: 148, 25 Eylül 1873, USNA, Turkey 25; ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 270, 14 Şubat 1874; ABCFM, Eastern Turkey Mission I, No: 129, 20 Ocak 1874; No: 131, 14 Mart 1874; No: 132, 8 Mayıs 1874; No: 352, 21 Mayıs 1874; George Hill, *A History of Cyprus* (Cambridge, 1940-1952), C. IV, s. 248-249 ve n. 4, 257-258; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (Boston, 1909), s. 86-87; Jessup, *Fifty-Three Years*, C. II, s. 435.

ha fazla oranda azaldı. Osmanlı hükümeti bu korkunç durumda sefaleti hafifletmek için çok yavaş hareket etti; vilayet sistemindeki memurların çarpıtılmış raporları, bozuk sistem ve yolsuzluk hükümete engeller çıkarmaktaydı. Bazı bölgelerde bazı yıllarda öşür ya tamamen ya da kısmen affedilmiş, ama son zamanlarda tekrar yüzde on iki buçuğa yükselmmişti ve genellikle ancak asıl oran olan yüzde ona indiriliyordu; bu bile her yerde aynı biçimde yapılmadı. Öşürün yüzde on beşten on sekize kadar toplandığı bölgelere rastlanıyordu. Türk memurların bir kısmı kesin olarak yetersizdi, bazıları hükümetin gönderdiği yardım malzemelerini çalıyorlardı. Büyük zarara uğrayan bölgelerden olan Ankara'nın valisi görevden uzaklaştırıldı ve yerine önceden Midhat'ın Tuna vilayetindeki en iyi adamlarından birisi olan, sonra bazı yardım tedbirlerini uygulayan Abdurrahman Paşa geçti. Yine yetersiz olmakla birlikte en etkili yardımın, İstanbul'da Britanya Büyükelçisi ile Amerikalı bakanın yönetiminde oluşturulmuş bir yardım komitesi sayesinde Amerikalı ve İngiliz misyonerler ile İskoç tüccarlar tarafından sağlanmış olması, Osmanlı idaresinin etkisizliğini ortaya seriyordu. Ankara, Kayseri, Talaş ve Harput bölgeleri en çok zarar görenler arasındaydı; Sivas bu kez en kötüsü olmaktan kurtulmuştu. Yiyecek başkentte oldukça pahalılandı, öyle ki fakir insanlar bir kat daha fazla sıkıntı çektiler.¹²²

1875'de açlık sona ermişti ve o yılın hasadı iyi oldu; gene de büyük çilenin sonuçları kolay kolay silinmedi. Nüfusu azalan köyler eski nüfuslarının ancak belli bir oranına ulaşabildiler.

Örneğin Ankara vilayetindeki bir kaza, 1875'te iki yıl önce 52 bin olarak hesaplanan nüfusunun ancak 25 binini koruyordu; 20 bini ölmüş, 7 bini göç etmişti. Oradaki koyunların sayısı 1873'teki sayısının ancak yüzde dördüydü; öküzler ise sadece yüzde yirmisi. Tifüs yayıldı. Malî açıdan büyük darlık çeken hükümet, iyice yoksullaşan köylülükten daha ağır vergiler almaya çalışıyordu, ama pek çok mültezim buna istekli değildi. Orta Anadolu, 1876 baharı ve yazına bile evsiz insanlarla, muhtaç durumdaki üreticilerle dolu olarak girer-

122) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 41, 15 Eylül 1874; No: 42, 13 Ekim 1874; No: 43, 2 Mart 1875; No: 437, 26 Kasım 1874; ABCFM, Western Turkey Mission IV, No: 432, 27 Nisan 1874; ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 706, 1 Ocak 1875; Stamatades'den Hunter'a, 25 Kasım 1874, USNA, Constantinople Consulate 11; Maynard'dan Fish'e, No: 34, 4 Kasım 1875, USNA, Turkey 28; Hill, *Cyprus*, C. IV, s. 248-249 ve n. 4, 257-258; *Levant Herald*, 10 Ekim 1874 ve 21 Mayıs 1875; Elliot'tan Derby'ye, No: 138, 12 Mart 1875, FO 78/2381.

ken, Bosna'daki ve Sivas yakınındaki yeni kuraklıklar hükümetin bu bölgelerden tahıl ihracatını yasaklamasına yol açmıştı.¹²³ Açlığın siyasal etkisi, büyük sayıdaki sıradan tutucu köylüleri değişime hazır hale getirmek oldu. Açlığın merkezi Türk nüfusun bulunduğu bölgelerdi; 1875'de, Anadolu Türk köylüsü Balkan Hristiyan köylüsünden daha kötü durumdaydı. Sonra hükümetin 1875 ve 1876'da Balkan isyanına karşı ordu saflarını doldurmak üzere Anadolu köylülerini askere çağırması ekonomik sefaleti perdeledi. Köylülük idareyi devirecek bir hareketi başlatmazdı ama, 1875 yılında böyle bir hareketi onaylaması oldukça mümkündü. Açlık, imparatorluğun can damarı İstanbul dahil pek çok kenti de etkilemişti. Ama kentlerdeki kamuoyunu açlıktan bile daha çok etkileyen, herhalde 1875'de hazinenin içine düştüğü malî krizdi.

İmparatorluk hazinesindeki çöküşün belirtileri açlıktan önceki yıllardan beri görülmekteydi ve geçici tedbirlerle savuşturulmuştu. 1861 malî krizi, neredeyse imparatorluğun itibarı için ölümcül bir noktaya geldiğinin işaretiydi.¹²⁴ O zamandan beri Bab-ı Âli aşağı atlamaksızın uçurumun kenarında yürümüştü, ama, ancak faizi ve itfa karşılıkları yıllarla birlikte çoğalan Avrupa'dan alınan borçlar pahasına. Bu dönem boyunca Bab-ı Âli'nin gelirleri önemli ölçüde artmış olsaydı, durumun bu kadar ciddi olduğu görülmeyecekti. Ama pek çok sebeple, hazine gelirleri artmış bile olsa, mümkün olabilecek toplam rakama neredeyse hiç ulaşamadı.

Bunun temel sebebi, imparatorluk içindeki sanayi ve tarımın az gelişmiş durumuydu. Uyuşukluk, sermaye yokluğu, bilgisizlik, idari kolaylık sağlanmaması ve yabancı imtiyaz sahiplerine duyulan ve güçlü gerekçeleri bulunan kuşku gibi sebeplerle maden kaynakları ve sınai imkânlar büyük ölçüde işlenmeden kalmıştı. Yerli ticaret ve zanaatlar pek çok örnekte Avrupa rekabeti sonucu on dokuzuncu yüzyılda ölmüştü. Bu durum kısmen Avrupa'nın sınai ilerlemesinin, kısmen kapitülasyon antlaşmalarının sonucuydu; bu antlaşmalar, 1860'lann başlarındaki gözden geçirmelerden sonra bile ithalat resimlerini *ad valorem* maksimum yüzde sekizle sınırlıyor, böylece Os-

123) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 732, 15 Ağustos 1875; No: 100, 16 Mart 1876; ve No: 742, 28 Kasım 1876; Maynard'dan Fish'e, No: 7, 30 Haziran 1875, USNA, Turkey 28; James L. Forley, *Turks and Christians* (Londra, 1876), s. 85-87; Fred Burnabl, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C. I, s. 133; Elliot'tan Derby'ye, No: 138, 12 Mart 1875, FO 78/2381; *Levant Herald*, 21 Mayıs 1875.

124) Bkz. Bölüm 3.

manlı devletinin yerli zanaatları korumasını engelliyordu. Malların imparatorluk içinde nakliyesine konan iç tarifeler ek bir handikaptı. Sanayiden çok az vergi geliri elde edildiği ve ithalat resimleri çok düşük olduğu için, gelir asıl olarak topraktan ve çiftçilikten alınan vergilerden sağlanmak zorundaydı.¹²⁵

Hâlâ geri olan yöntemlerin, ürünü nakledecek yolların olmayışının ve bir toprak beyine ya da vakfa ait toprağı işleyen köylülerin bireysel inisiyatif kullanmaktaki cesaretsizliklerinin önünü tıkadığı tarım, 1856'dan beri fazla ilerleme göstermemişti. Bu, çekirgelerden, kuraklıktan ve öteki doğal engellerden tamamen farklı bir şeydi. Yüzyılın ortalarından beri sürmekte olan, kökenleri ağır askerlik hizmetinde, kolera ve diğer salgın hastalıklarda, çocuk düşürme ile ailelerin çoğalmasının önündeki başka engellerde ve şehirlere göç etme eğiliminde yatan Türk tarım bölgelerindeki fark edilebilir nüfus azalması, özellikle önemli bir faktördü. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki benzer eğilimlerden farklı olarak, şehirlerdeki işçilerin sayısındaki artış yüksek doğum oranı anlamına gelmiyordu, çünkü işçiler büyük oranda bekârdı. Daha verimli ve maki-neleşmiş çiftçilik yöntemleriyle telafi de edilmiyordu. Sade bir şehir yaşıntısının aylıklığı pek çok kişiyi cezbetmekteydi.¹²⁶ İmparatorluktaki ekonomik durum, bütün olarak, zaman zaman görülen haydutlukla, yol ve demiryolu ulaşımının yavaş gelişmesiyle, zorba ve sık sık değişen memurlarla ve vergi sistemiyle daha da kötüleşiyordu. Hristiyanlardan askerlik hizmeti yerine alınan türden bazı vergiler ağır değildi ve fazla güçlük çıkmadan toplanıyordu. Ama ipek kozalarına konan türden vergiler, yağmacılığı arttıracak ve ipek sanayiine zarar verecek bir tarzda toplanmaktaydı. Bu durum, genellikle temel tarım vergisi olan öşürde geçerliydi; köylünün ürününün çoğu genellikle vergi tahakkuk memuru payını istemeye gelmeden

125) Osmanlıların ithalat resimlerini yüzde yirmi yükseltme arzusuna sempati duyduğunu ifade eden Amerikalı bakan, ABD hükümetinin 1875'teki bütün gelirinin üçte ikisinin bu kaynaktan sağlandığını gözlemliyordu; Maynard'dan Fish'e, No: 32, 2 Kasım 1875, USNA, Turkey 28.

126) Nassau W. Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (Londra, 1859), s. 164, 183-184, 190-191, 214; Farley, *Turks and Christians*, s. 103-121; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 185-195; idem, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe* (Hannover, 1925), s. 12-13, 97-98, 102-193, 290-291, 425; Friedrich Hellwald, *Der Islam* (Augsburg, 1877), s. 55-56, n.. *Basi-ret*'in 1875 Nisan sayısındaki bir makaleyi aktararak. 1863-1864'teki taşra müfettişlerine, nüfusu arttırmanın yollarını araştırma görevi verilmişti: *Journal de Constantinople*, 13 Ağustos 1864.

önce yağmalanıyordu. Öşür, hâlâ toplayabildikleri kadar çok toplamaya çalışan görevlilere iltizama veriliyordu; mültezimler, ilk hesaplarını boşa çıkaran felaket yılları dışında, o ana dek hükümetin topladığından kesinlikle çok daha fazla vergi topluyorlardı.¹²⁷

Böyle bir ekonomi temelindeki imparatorluk hazinesine çok daha fazla düzenli gelir sağlanması beklenemezdi. Gerçi 1874-1875 malî yıl bütçesinde oldukça çarpıcı gelir artışlarına bel bağlanıyordu, ama bunlar ya geçici artışlardı ya da olduğundan fazla gösterilmişti.¹²⁸ İmparatorluğun her yıl gerçekleşen açıklarını kapatmak için Avrupa'dan tekrar borç almaktan kurtulunabileceğinin hiçbir göstergesi yoktu. Padişah hâlâ çılgınca harcamalar yapıyordu; bütçenin on dörtte biri onun hükümdarlık bütçesine gidiyordu, ama o her zaman iki katı aşan bir miktarda harcama yapmanın yolunu bulurdu.¹²⁹ Abdülaziz'in harcamaları, imparatorluktaki bozulma ve faiz ile itfa bedelleri arasında, hazineye hükümetin sıradan işlerini yürütmek için gerekenden daha azı kalıyordu. Sözleşmesi yerel olarak yapılmış kısa dönemli borçların faiz oranları yüksekti; özel olarak, 1874-1875 bütçesini gözden geçirmek üzere davet edilmiş, pek çoğu Avrupalı olan bir uzman komisyon en çok bu noktaya dikkat çekmişti.¹³⁰ Yerel yükümlülüklerin uzun dönemli borçlarla birleştirilmesi gerekiyordu, ama imparatorluktaki para giderek azalmaktaydı. 1873 yılının uluslararası paniği Viyana bankaları iflas ettiği için İstanbul'u etkilemiş ve beraberinde, 1870'den beri Türkiye'de boy veren çürük evler dalgasını getirmişti. Viyana borç veremiyordu. Londra yatırım yaparken artık daha çok Mısır, Süveyş ve Amerika Birleşik Devletleri'yle ilgileniyordu. İmparatorluğu 1873 yılında verdiği bir borçla destekleyen sadece Fransız sermayesi oldu ve

127) Ekonomik koşullarla ilgili iyi bir tarihe ihtiyaç vardır. Buna ilişkin literatürse geniş biçimde dağılmıştır. Bu dönem için bkz. Engelhardt, *La Turquie*, C. II, s. 305-312; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 32-36, ve C. II, s. 117-118, 181-309; Farley, *Turks and Christians*, s. 48-71; Albert Dumont, *Le Balkan et le l'Adriatique*, s. 11-23, 337-340; James Baker, *Turkey* (New York, 1877), s. 337-388, 394-412; G.G.B. St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria* (Londra, 1877), s. 114-116, 135-138; Burnaby, *On Horseback*, C. I, s. 192; F. Bianconi, *La question d'Orient dévoilée* (Paris, 1876), s. 65-67; E.Z. Karal, *İslahat Fermanı Devri*, 1861-1876 (Ankara, 1956), s. 240-273. Krş. ayrıca bölüm 3, n. 91'deki referanslar.

128) Sublime Porte, Ministère des Finances, *Budget des recettes et dépenses de l'exercice 1290* (1874-1875) (Konstantinopolis, 1874), ve eleştirisi için bkz. A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903), s. 317-323.

129) Goodenow'dan Fish'e, No: 17, 23 Nisan 1874, USNA, Turkey 26.

130) *Ibid*, 17 Şubat 1874 tarihli komisyon raporuna ilişkin.

o da Osmanlı yönetimi açısından kesinlikle elverişli değildi. 1874'te Osmanlı tahvilleri için Londra piyasasında duyulan bir anlık coşku-ya rağmen, durum düzelmedi. Bazı kimseler Osmanlıların itibarının kurtarılabileceğine hâlâ inansalar da, felaket belirtileri sürekli çoğalmaktaydı.¹³¹

1875 yazında malî felaket artık yakın görünmekteydi. Durumun ciddiliğini kabul eden Sadrazam Esad Paşa, kendisi ile diğer yüksek memurların maaşlarını kısıtı ve tasarruf tedbirlerine başvurmaları için valilere tamim gönderdi. Ücret kesintilerinin Abdülaziz'i gelirinin bir bölümünü demiryolu yapımına ayırması için etkilemek anlamına geldiğini de söylüyordu. Gerçekten de padişah, Bağdat demiryolunu kendi masraflarıyla inşa edeceğini belirttiği 1 Ağustos tarihli bir فرمان çıkarmaya ikna edilmişti: *La Turquie* gazetesinin coşkuyla övdüğü, ama kamuoyunun güvenmediği bir açıklamaydı bu.¹³² Hazine 1873-1874 açlığının etkilerini hissetmekteydi. Buna, ilkbahardan beri için için kaynayan ve Temmuz ayında Hersek'te şiddetli bir ayaklanmaya dönüşen isyanın gerginliği eklendi. Müslüman toprak beyleri ile Ortodoks köylüler arasındaki bir arazi tartışmasının bahane olduğu isyan, Bab-ı Âli'nin yoğun biçimde gerek duyduğu gelirleri elde etmek için her zamankinden daha bozuk vergi toplama yöntemleri uygulamasıyla olgunlaştı. Ordu mensuplarının aylıklarını geciktirdiği için ayrıca parasızlık sebebiyle ve demiryolu olmadığından iyice sıkışan Bab-ı Âli, yayıldıkça hazineye ek yük getiren isyanı bastırmakta çok yavaş hareket etti.¹³³ Yani Abdülaziz, 1875 yazında, 1861'de tahta çıktığı zamanki gibi iki krizle karşı karşıya kalmıştı: malî çöküş ve diğer Balkan Slavlarının desteğini alması muhtemel Hersek isyanı.

Bu nazik durumda, önceden sadrazamlık yapmış üç kişi daha eklenerek kabine güçlendirildi. 21 Ağustos 1875'te Midhat Adliye Na-

131) Du Velay, *Histoire financière*, s. 205, 304-316; L.H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (New York, 1938), s. 310-311; Charles Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen* (Berlin, 1903), s. 20-57. Osmanlı maliyesine olumlu bir yaklaşım için bkz. Bailleux de Marisy, "Moeurs financières de la France, IV: les valeurs orientales, les finances de la Turquie et de l'Egypte," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, V (1 Ekim 1874), s. 650-678; olumsuz yaklaşımlar için bkz. Benoît Brunswik, *La crise financière de la Turquie* (Paris, 1874), ve "Zapiski... Ignatyeva," 1915, C. VI, s. 109-120.

132) Elliot'tan Derby'ye, No: 288, gizli, 14 Haziran 1875, FO 78/2383; No: 341, 13 Temmuz 1875; No: 365, 21 Temmuz 1875; No: 377, gizli, 22 Temmuz 1875, FO 78/2384; *Courrier d'Orient*, 28 Temmuz 1875; *La Turquie*, 22 Temmuz, 3 ve 4 Ağustos 1875; Braun-Wiesbaden, *Türkische Reise*, C. II, s. 332.

133) *Ibid.*, s. 105-109; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 134-142; Langer, *European Alliances*, s. 62-72; Elliot'tan Derby'ye, No: 446, 17 Ağustos 1875, FO 78/2385.

zırlığına, Hüseyin Avni Seraskerliğe ve Mahmud Nedim Şûra-yı Devlet Başkanlığı'na tayin edildi.¹³⁴ Hepsi yetenekli kişilerden oluşan kabinede tuhaf bir birleşim vardı. Midhat, Hüseyin Avni'yle anlaşabiliyordu ve bu ikisi, Balkan isyancılarına karşı kararlılıkla hareket etme konusunda yakın görüşlere sahipti. Öte yandan, ikisi de önceden Sadrazam Esad'a muhalefet etmişti; padişahın ikisinden de kuşkulandığı kesindi. Midhat, Selanik valisi olduğu kısa dönem dışında yaklaşık on sekiz ay işsiz kalmış, Hüseyin Avni giderek daha uzak taşra görevlerine gönderilmişti.¹³⁵ Bunun yanında Mahmud Nedim, öteki önde gelen devlet adamlarının düşmanı olduğu gibi, bu ikisinin de düşmanıydı. Mahmud Nedim'e, sağlığının kötülüğü ve sarayla bağları sebebiyle Adana valiliğinden İstanbul'a geri dönme izni verilmişti.¹³⁶ Padişahın niyetinin Mahmud Nedim'i tekrar sadrazamlık makamına oturtmak olduğu açıktı. 25 Ağustos'ta Mahmud Nedim Şûra-yı Devlet Başkanı yapıldıktan dört gün sonra bu da gerçekleşti; Esad ise Nafia Nazırlığı'na kaydırıldı.¹³⁷

Mahmud Nedim'in sadrazamlığa yükselmesi, başından beri sorun demektir. Hüseyin Avni ona kesinlikle karşıydı ve 2 Ekim'de kabineyi terk etmeye zorlandı. Midhat Paşa Kasım'da istifa etti. Bu arada Rus nüfuzu korkunç biçimde güçlenmişti. Ignatyev olayların akışına duyduğu sevinci gizlemiyordu. Mahmud Nedim'in atanmasının sorumluluğu bir ölçüde onun padişah üzerindeki etkisine bağlanabilir.¹³⁸ Mahmud Nedim Rusya'ya o kadar dostça yaklaşıyordu ki, elçilik müsteşarı Nelidov şunları yazabiliyordu: "Düşmanlarımızın görüşlerini dinlemekten çok onun önerilerine uymaya eğilimli ve Rusya'ya sadık bir sadrazam ile Batı'ya düşman bir Padişah'ın bulunduğu Konstantinopolis'de Ignatyev duruma hâkim."¹³⁹ Ignatyev, doğallıkla elverişli konumunu sürdürmek ve Hersek krizinde inisiyatifin Avusturya'nın eline geçmesini önlemek amacındaydı. Bu yüzden, imparatorluğun dayanma gücüne inanmamakla ve Âli ile Fuad'ın

134) Hat için bkz. *La Turquie*, 22 Ağustos 1875.

135) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İlbret*, s. 151-152; yukarıda n. 94.

136) Elliot'tan Derby'ye, No: 148, 19 Mart 1875, FO 78/2381.

137) Elliot'tan Derby'ye, No: 471, 25 Ağustos 1875, ve No: 493, 29 Ağustos 1875, FO 78/2385.

138) Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 145, değişikliğin sağlanmasını cesaretle Ignatyev'e bağlar. Ignatyev'in bunun için uğraştığı kesindi. Krş. Elliot'tan Derby'ye, No: 310, gizli, 25 Haziran 1875, FO 78/2383.

139) Nelidow, "Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877-1878," *Revue des deux mondes*, 6. dönem, 27 (1915), s. 308.

Batılı reformlarını beğenmemekle birlikte, o an için yeni tedbirler alınmasını ve Balkan asilerine sert davranılmamasını savunuyordu. Mahmud Nedim'in 1875'in son beş ayında açıkladığı çeşitli reformlar ile isyancılara karşı yumuşak politika izlenmesindeki etkisi büyüktü. Mahmud Nedim "sakalını Rus elçisi Ignatyev'e kaptırdı," diyordu Cevdet.¹⁴⁰ Ignatyev aynı zamanda imparatorlukta yaşayan azınlıklarla ilişkilerini muhafaza ediyor ve pan-Slav general Fadeyev'in hidiv ordusunu yeniden kurma görevini destekliyordu. Ignatyev'in gücü, karşısında Midhat ile Hüseyin Avni'yi bulmuştu. Kabinenin bu iki üyesi, ayaklanmanın zorla bastırılmasını, görüşmelerin daha sonra yapılmasını istiyorlardı.¹⁴¹

Balkan isyanı genişlik ve yoğunluk bakımından artarken Mahmud Nedim yaklaşan iflas sorunuyla yüz yüze kalmıştı. Acil sorun, Ekim'de vadesi gelen Osmanlı tahvil kuponlarını ödeyecek fonlar bulmaktı. Kamu borçları yıllık bütçenin yüzde kırktan fazlasını tüketiyordu; öte yandan Eylül sonuna gelindiğinde, malî yılın henüz yarısı geçmiş olmakla birlikte, sekiz buçuk milyon pound açık vardı. Yüzde on sekizle Osmanlı Bankası'ndan alınan üç aylık borç yetersiz kalmıştı anlaşılan. Eylül sonunda en azından bazı diplomatlar ödemenin reddedilmesinin ya da indirim yapılmasının düşünüldüğünü, halkın da bunun kokusunu aldığını biliyorlardı.¹⁴² Buna rağmen, ödememeyle ilgili kesin açıklama sürpriz olarak gerçekleşti. Ertesi günkü gazetelerde yayınlanan 6 Ekim 1875 tarihli irade, Bab-ı Âli'nin alacaklılara beş yıl süreyle ödenmesi gereken faizin ancak yarısını alacaklarını, kalan yarısının da yüzde beş faizli yeni tahvilatla değiştirileceğini bildirmektedir.¹⁴³ Yüzeyden bakıldığında, kısmî ödeme açıklaması sorunun üstesinden gelmenin biricik akılcı yöntemi olarak gözükmektedir. Bab-ı Âli, resmî açıklamalarda, faiz ve itfa karşılıklarının beş yıl içinde kolayca karşılanmasını sağlayacak bir malî reorganizasyon ve ekonomik gelişme vaadinde bulunuyor-

140) Mardin, *Cevdet Paşa*, s. 131, n. 113.

141) Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 70, 73-76, 143, 145-146; Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 96-104, 112-113; Elliot'tan Derby'ye, No: 553, 15 Eylül 1875, FO 78/2386; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s. 392-393.

142) Sublime Porte, Ministère des Finances, *Budget des recettes et des dépenses de l'exercice 1291 (1875-1876)* (Konstantinopolis, 1875); Elliot'tan Derby'ye, No: 524, gizli, 7 Eylül 1875; FO 78/2386; Elliot'tan Derby'ye, No: 581, 24 Eylül 1875; No: 591, 26 Eylül 1875; No: 525, 7 Eylül 1875; No: 617, gizli, 30 Eylül 1875, ve ilişik, FO 78/2387; *Levant Herald*, 24 Eylül ve 7 Ekim (haftalık basım) 1875.

143) DuVelay, *Histoire financière*, s. 326-334; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 123-124.

du.¹⁴⁴ Buna rağmen hemen bir protesto fırtınası koptu. İgnatyev, imparatorluğun çöküşüne yardım etmek gibi bir kötü niyetle ödeme-meyi teşvik ettiği için suçlanmaktaydı. Mahmud Nedim'in görevde kalmasını isteyen bir kişi açısından aptalca bir hareketti bu. Bununla beraber, İgnatyev'in imparatorluğun malî açıdan zayıflamasını izlemekten şeytanca bir zevk aldığı ve dahası, Britanyalı ve Fransız tahvil sahiplerinin nüfuzuna içerlediği bilinmektedir. Demek ki İgnatyev, bir yandan 'Nedimov' aracılığıyla imparatorluğun kaderine yön verdiği sıralarda, Batı devletlerine kafa tutabileceğini de düşünmüş olabilir. Gerçekten bu şekilde akıl yürüttüyse, yanlış bir hesap yapmıştı.¹⁴⁵

Çünkü ödemelerin durdurulması, yalnız ikinci kez olarak Mahmud Nedim'in ve sonuçta İgnatyev'in nüfuzunun değil, ayrıca Abdülaziz'in kendisinin de yıkılışına varan en son adımlardan biriydi. Gerek açlık, gerekse Balkan isyancılarına karşı kuvvetli tedbirler alınmasını isteyen İslami duygular, pek çok Türkü hükümete ve padişaha karşı harekete geçirmişti bile. Ödemelerin yapılmaması, doğal olarak, borcunu ödeyemeyen bir hükümeti desteklemeleri daha az muhtemel Avrupalı tahvil sahiplerini tedirgin etmişti. Güncel siyasal durum açısından daha önemlisi, ödemede bulunmamanın kendi hükümetlerinin tahvillerine para yatırmış pek çok Osmanlıyı da (sadece Rumlar ve Ermenileri değil, daha varlıklı ve etkili bürokrasi içindeki Türkleri de) olumsuz yönde etkilemiş olmasıydı. Bu durum, gerek başkentte gerekse taşra kentlerinde geçerliydi.¹⁴⁶ Ödemelerin durdurulduğunun açıklanmasından hemen sonra, Boğaziçi vapu-

144) *Le Stamboul*, 1 Ekim 1875. Krş. Jenks, *British Capital*, s. 320: "çok akla uygun bir moratoryum."

145) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 54-55; Raschdau, "Nachlass... Dr. Busch," s. 393; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 103; D.C. Balisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929), s. 78-80. Cherbuliez, "L'Angleterre et la Russie en Orient," *Revue d'histoire diplomatique*, C. X (1896), s. 65-66, bütün önceki bilgilerden İgnatyev'i suçlu bulur ve işin içine Elliot'u da karıştırır. Jenks, *British Capital*, s. 320, İgnatyev'in ögüdünü 'ilgisiz' olarak niteler. İgnatyev'i buna iten sebepler ve eylemleri hâlâ karanlıktır. Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 65, söylendiğine göre Britanya ve Fransa büyükelçiliklerine danışıldığını ve hiç itiraz gelmediğini belirtir.

146) Mardin, *Cevdet*, s. 131-132, n. 113; Burnaby, *On Horseback*, C. II, s. 34-35; Baker, *Turkey*, s. 392; Raschdau, "Nachlass.. Dr. Busch," s. 397, n. 1; Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople* (New York, 1916), s. 52. Cevdet Paşa, Mardin'in *Cevdet*'inde, Midhat, Mahmud Nedim ve İgnatyev'i ödemelerin durdurulmasını önceden haber alıp tahvilleri ellerinden çıkararak büyük kârlar sağlamakla suçlar. Suçlama, en azından Midhat açısından kanıtlanmamıştır. Krş. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım I, s. 347. n. 23; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 396-397.

rundaki bazı yolcular oldukça alaylı bir tavırla bilet fiyatının yarısını nakit olarak öderlerken, geri kalanı için beş yıllık tahvil veriyorlardı.¹⁴⁷ Bu tür insanların Mahmud Nedim hükümetine sürekli destek vermeleri ihtimal dışıydı ve belki de Abdülaziz'in aleyhine döneceklerdi. Yani, 1875 yılındaki olayların sonucunda, sıradan tutucu Türklerle, hepsi çeşitli sebeplerle hükümetten hoşnutsuz Yeni Osmanlılar'ın yandaşlarıyla geçici olarak birleşmeye itilenler bu insanlardı. Hoşnutsuzluğun liderliğiniyse kısa sürede, ikisi de sonbaharın sonunda hükümette görevli olmayan Mîdhat ile Hüseyin Avni üstleneceklerdi.

147) *Levant Herald*, 9 Ekim 1875.

1875 sonbaharından kışa doğru yaşanan olaylar ve önde gelen kişilerin tutumları Osmanlı İmparatorluğu'nda açık bir siyasal altüst oluşa zemin hazırlamaktaydı. Hangi hükümet başa geçerse geçsin, Bab-ı Âli'nin sorunlarını çözmekte büyük güçlük çekerti! Mahmud Nedim hükümetinin ayaklanmayla ve malî durumla baş edemeyeceği, hepsinden önemlisi, Hıristiyanların isyanı, Avrupa'nın diplomatik müdahalesi, pan-Slav baskısı, açlık, ekonomik sefalet ve İslamcı duyguların kabarışından kaynaklanan halkın hoşnutsuzluğunu yatıştıramayacağı görülmüştü. 1876 ilkbaharında, Osmanlı yönetimini hedef alan bu genel hoşnutsuzluğun liderliği, geçici olarak bir araya gelerek 30 Mayıs hükümet darbesine ortam hazırlayan, sivil memurlar, askeri liderler ve medrese öğrencilerinden oluşan ve stratejik noktaları tutmuş gruplardaydı.

Türkler isyanı bastırmak için en başından çok kararlı davranmış ya da Avrupa devletlerinin konsolosları 1875 sonbaharında uygun bir çözüm bulmuş olsalardı, olayların akışı daha değişik seyredebilirdi. Ama öyle olmadı. İsyân Bosna'ya sıçradı, vahşeti arttı, Karadağ, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan sınır boylarından yardım gördü ve pan-Slavlar tarafından desteklendi. Avrupa kamuoyu genelde isyancıların yanındaydı; büyük devletlerin hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını hızlandırmayı istememesine rağmen, Avusturya-Macaristan ve Rus yönetimleri içindeki bazı unsurlar Bosna-Hersek'te kendi işlerine yarayacak düzenlemeler peşinde koşarlarken, tartışmalara herkes karışmıştı.¹ Türklerde 1870'lerin başlarından itibaren gelişmekte olan İslamcı duygular, yalnız isyancılara değil, aynı zamanda imparatorluktaki öteki Hristiyanlara ve Avrupa devletlerine karşı da görülmeye başlandı. Zaman zaman Hristiyanlara yönelik taşkınlıklara rastlandı. İstanbul dahil çeşitli kentlerde Hristiyanlara karşı muhalefet alttan alta güçleniyordu ve başkentteki kimi gazeteciler Avrupa'yı dini fanatizmle suçlamaya başladılar.² Eylül ayında Bulgar devrimcilerinin başarısız ayaklanması durumu düzeltmediği gibi Bab-ı Âli bu olay üzerine yeni ayaklanmalara karşı hazırlıklı olmak amacıyla Balkan kentlerindeki Müslüman başıbozukları düzenli orduya dahil etti.³

Bosna-Hersek krizine bulunan diplomatik çözüm, 30 Aralık 1875'teki, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı'nın hazırladığı ve beş büyük devletin onayladığı Andrassy Notası'ydı.⁴ Bab-ı Âli, tek tek ya da toplu nota biçiminde iki vilayetle ilgili reform programının benimsenmesini protesto etmiş; yerinde bir önseziyle, Britanya hükümetine, böyle bir notanın kabulünün "[Sultan Abdülaziz'in] uyurkları üzerindeki nüfuzu açısından ölümcül sonuçlar doğuracağını ve böyle bir adımın yaratacağı hoşnutsuzluğun tahtını tehlikeye sokacağını" bildirerek, yabancıların müdahalesinden duyduğu genel hoş-

1) Avrupa devletleri arasında diplomatik alanda ortaya çıkan karmaşık durumlar en iyi şu çalışmalardan izlenebilir: William L. Langer, *European Alliances and Alignments*, 2. baskım (New York, 1950); David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year* (Stanford, 1936); B.H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (New York, 1937); R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics* (Londra, 1935).

2) Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. I, s. 203-219, 272-312; *Stamboul*, 2 ve 5 Ekim 1875; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 455, 23 Aralık 1875; ABCFM, Eastern Turkey Mission I, No: 462, 27 Ocak 1876.

3) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 551, 27 Ekim 1875.

4) Metin için bkz. *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5580.

nutsuzluğu dile getirmişti.⁵ Buna rağmen Bab-ı Âli, yeni dış müdahalelerden kaçınma çabasıyla, küçük kayıtlar koyarak önerilen planı kabul etmişti.⁶ Bab-ı Âli altı devletin desteğiyle planı uygulamış olsaydı, imparatorluktaki yeni sorunların önüne geçilebilirdi. Ama uygulama için yeterli güvenceler barındırmayan Andrassy Nota'sını isyancılar da kabul etmediler. Asiler, "Kanımız intikam istiyor!" ve "Ya şimdi, ya da asla!"⁷ türünden bir dil kullanıyorlardı. Bu şekilde Mahmud Nedim hükümeti halkının gözünde ikili bir başarısızlığa uğramış oldu: Hristiyanların müdahalesine sesini çıkarmamış, üstelik bu zayıf tutum Bosna-Hersek'te hiçbir işe yaramamıştı. Halkın tepkisinden endişe duyan Bab-ı Âli, notanın metnini basına vermedi ve notayla ilgili her türlü haberin yayınlanmasına ön sansür koydu.⁸

Hükümetin çizgisi, kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle başkentteki etkisini arttırdı. Osmanlı tarihinde her zaman bir tür kamuoyu olmuş, hatta siyasal ilişkilerde on kadar padişahı tahttan indirtecek kadar etkili olmuştu.⁹ Ama 1875 yılında, İstanbul'da basının gelişmesi, Yeni Osmanlılar'ın propaganda faaliyetlerinin çoğalması ve seçkinlerin Avrupa basını ve kamuoyuyla tanışmaları bu gücü arttırmıştı. Bu yıllara ilişkin tanıklıklar, *efkâr-ı umumiye*'ye -kamuoyu- yapılan değinmelerle doludur. 1876 Mayıs darbesi, imparatorluk Türkleri arasında giderek hükümet aleyhine dönen kamuoyunu, 1859'daki Kuleli Vak'ası ve 1876'da bazı Yeni Osmanlılar'ın bir darbe planladıkları zamana göre daha doğrudan temsil ediyordu. Önceki yıllardaki iki olayda da olduğu gibi, bu kamuoyunda kısmen Hristiyanlara verilen ödünlerden ve baskı altındaki hükümetin zayıflığından şikayet eden tutucu, kısmen de yönetimdeki otokrasiden şikayet eden liberal düşünceler ifade ediliyordu. Bunların hepsi de hükümet karşıtı düşüncelerdi. Bu tür duygular taşrada bir de ekonomik sefaletle birleşmekteydi. "Kendi kulaklarımla tekrar tekrar işittim," diye yazıyordu 1876 başlarında *Times* muhabiri, "Küçük Asya'nın uzak ve sakın köylerinde yaşayan yaşlı Müslüman-

5) Harris, *Diplomatic History*, s. 210-211, bunu Raşid'den Musurus'a, 3 Ocak 1876, FO 78/2527, ve Derby'den Elliot'a, 14 Ocak 1876, FO 78/2448'den aktararak.

6) *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5587.

7) *Ibid.*, No: 5588 - No: 5591.

8) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 568 ve No: 569, 9 ve 16 Şubat 1876.

9) Krs. A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), s. 59-60; H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, C. I, Kısım 1 (Londra, 1950), s. 38.

lar kendileri hükümete karşı savaşırken olduğu gibi Herseklilerin en iyi dostları olduklarını ve inşallah, birlikte hükümeti devirene kadar dayanacaklarını ümit ettiklerini söylüyorlar."¹⁰

Hoşnutsuzluğun baş hedefi ilkin Mahmud Nedim'di. Avusturya Büyükelçisi, Mahmud Nedim'in prestijli ve enerjik tek ilerici Osmanlı memuru olduğunu düşünüyordu, oysa bu kesinlikle yanlıştı.¹¹ Sadrazam, etkisizliği, Rus Büyükelçisi'yle bağları ve girdiği reformlar yüzünden halkın eleştirilerine uğramaktaydı.¹² En azından Ocak 1876'da Mahmud Nedim hükümetini devirmek üzere komplolar hazırladığı söylentileri vardı.¹³ Ama eleştiriler bununla kalmıyor, işin içine Abdülaziz'i de katarak devam ediyordu. Mahmud Nedim'in, ilk sadrazamlığı sırasında yaptığı gibi, büyük bir gösterişle hükümetin eylemlerinin sorumluluğunu padişaha yüklemesi bunu cesaretlendirmişti. Halkın çoğunluğu, der Cevdet, padişahın şahsına karşı iftiharlar mırıldanacak cesareti bulmaya başladı.¹⁴ Padişahın tahttan indirilebileceği yolundaki söylentiler, tahminen Abdülaziz'in sağlığının bozulmakta olduğu şeklinde çıkan başka söylentilere olduğu kadar inanılmamakla birlikte, 1875 sonbaharında yaygınlaşmaya başlamıştı.¹⁵ Nasıl olursa olsun, halkın padişaha dikkati 1875-1876 kışında fark edilebilir biçimde azalmıştı. Abdülaziz'in hükümetin malî dar boğaz içindeyken bile büyük miktarlarda harcamalar yaptığı ve diğer tahvil sahipleri ancak yarısını alabilirken, kendisinin borç kuponlarının tam karşılığıyla ödenmesini istediği kuşkuları da gözden düşmesine katkıda bulundu. Aslında malî durum genelde iyileşmiyor, kötüleşiyordu. Ordu mensupları dahil hükümet memurlarının maaşlarının ödenmesinde aylar bulan gecikmeler olurken, Bab-ı Âli Ocak'ta vadesi gelen borç kuponlarının yarısını ödeyebilecek kadar para biriktirmişti. Ödeme yapıldı, ama özellikle hükümetin en büyük sanayi olduğu İstanbul'daki hoşnutsuzluğun artması pahasına. İmparatorluk tophanesinde çalışan İngiliz işçiler ücretlerini almak

10) Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 295.

11) Zichy'den Andassy'ye, 14 Aralık 1875, HHS, Varia, Turquie I, No: 96AG, akt. Harris, *Diplomatic History*, s. 160, n. 85.

12) Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz* (Kahire, 1320), s. 190-191; Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 149.

13) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 563, 12 Ocak 1876, ve III, No: 29, 18 Ocak 1876. Krş. Elliot'tan Derby'ye, No: 181, 10 Şubat 1876, FO 78/2455.

14) Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s. 133, n. 114. Krş. ABCFM, Western Turkey Mission, II, No: 455, 23 Aralık 1875.

15) *Ibid.*, No: 550, 20 Ekim 1875; Mardin, *Cevdet*, s. 133, n. 114; Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 236-238; *Levant Herald*, 18 Şubat 1876.

için greve gittiler; Türkler o kadar ileri gitmedilerse de homurdandılar. Bu arada, yeni vergiler koyulmasına rağmen, hükümetin mali durumu Nisan ayı kupon ödemelerini hiç yapamayacağı kadar bozuldu. İş çevreleri genel bir bunalım içindeydi; ekonomik açıdan pek çok kişi sefil olmuş durumdaydı.¹⁶

Mahmud Nedim hükümeti bir gerginlik dönemi için olağan sayılan reform tedbirlerini almakta gecikmedi. Vilayet valilerini, idareyi adil biçimde sürdürmeye, bütün vilayet memurlarını serbest seçimle getirmeye, eşit davranışa ve ifade özgürlüğü tanımaya yönlendiren fermanlar yollanmıştı.¹⁷ 2 Ekim 1875 tarihli bir iradeyle, belirli vergilerdeki gecikme zamları ile tarım ürünlerinden alınan öşüre eklenmiş yüzde iki buçukluk oran kaldırılıyor; vilayet meclisleri üyelerinin yerel toplulukları gerçekten temsil edecek kişilerden seçilmesi ilkesi tekrarlanıyor; vilayet meclislerinden gelen delegelerin reformlar konusundaki isteklerini iletmek üzere İstanbul'a çağrılacakları vadede bulunuluyordu. Ne ki bu delegeler ulusal bir meclis gibi toplanmayacaklar, İstanbul'a ayrı gruplar halinde geleceklerdi.¹⁸ 12 Aralık tarihini taşıyan ve daha kapsamlı bir fermansa vergi reformu, adli idarede reform, imparatorlukta bütün vatandaşların kamu görevlerine getirilebilmelerinde eşit hak ve tam dinî özgürlük vaat ediyordu.¹⁹ 21 Şubat 1876'da valilere gönderilen uzun ve ayrıntılı talimatlarla da, vilayet meclislerine serbest seçimler yapılması vurgulanıyor, valilere vilayetlerinde teftiş gezilerine çıkıp hapishanelerde ve zabıta sisteminde yeni düzenlemelere gitmeleri tavsiye ediliyor ve son reformları uygulamaları bildiriliyordu. Mahkeme kararlarının, gerekli olduğu yerlerde Rumca, Ermenice, 'Boşnakça', Bulgarca ve Arapça'ya çevrileceği hükmüyle de azınlıklara bir sus payı sunulmuştu.²⁰

16) Raschdau, "Aus dem politischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (1908), s. 397, n. 1; ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 29, 18 Ocak 1876, ve II, No: 565, 26 Ocak 1876, No: 575, 5 Nisan 1876, ve Western Turkey Mission I, No: 462, 6 Nisan 1876; *Levant Herald*, 11 Ocak 1876; Elliot'tan Derby'ye, No: 11, 4 Ocak 1876, ve No: 78, gizli, 20 Ocak 1876, FO 78/2454; No: 110, gizli, 26 Ocak 1876, FO 78/2455; No: 226, 22 Şubat 1876, ve No: 240, 28 Şubat 1876, FO 78/2456; Maynard'dan Fish'e, No: 36, 15 Kasım 1875, USNA, Turkey 28.

17) Metinler için bkz. Benoît Brunswik, *La Turquie, ses créanciers, et la diplomatie* (Paris, 1875), s. 101-103, 109-111.

18) Metin için bkz. *ibid.*, s. 106-108; *Staatsarchiv*, 29 (1876), No: 5567.

19) Metin için, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5575. Dağıtılmış olan orijinal Fransızca metin için, Elliot'tan Derby'ye, No: 833, 14 Aralık 1875, FO 28/2391.

20) Metin için bkz. Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873/1888), C.V, s. 50-59; George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905-1906), C. I, s. 88-95.

Bütün bunlarla, esas olarak, Tanzimat döneminde girişilen ve Osmanlılık ilkesini bütünleştiren reformlar yeniden ortaya konulmuş oluyordu. *Levant Herald*, 12 Aralık tarihli ferman daha önceki vaatleri kuvvetlendirmekten öteye gitmediği için, yerine getirilmesinin çok fazla istenmediğini düşünüyordu.²¹ Yine de Mahmud Nedim'in geçmiş, nazık bir durumda sadece bütün imparatorluk için reformlar vaat ederek Bosna-Hersek konusunda büyük devletlerden boynunu kurtarmaya çalışması göz önüne alındığında, bu reform fermanlarını ciddiye almak güçtür. Ayrıca, reform fermanları, diplomatik olayların baskısı ve Britanya Elçisi Sir Henry Elliot'un cesaretlendirmesiyle çıkarılmasına rağmen Mahmud Nedim'in dostu Ignatyev'e daha çok şey borçluydu. Ignatyev'in kaygısı, Rusya henüz Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya hazır olmadığından Osmanlı Hristiyanlarını o an için susturmak; Abdülaziz ve Mahmud Nedim üzerindeki etkisini muhafaza etmek; Doğu Sorunu konusundaki inisiyatifi Andrassy'nin dışında, kendi ellerinde tutmak ve Türklerin reformlarını "Slavların gelecekteki merkezkaç gelişmesine elverişli" yöne çevirmektir.²² Halk, Mahmud Nedim'in Rus Büyükelçisi'ne yakınlığını bildiğinden, sadrazamın hareketlerinden kuşkulana eğilimindeydi.²³ Mahmud Nedim'in bütün yaptığı görevde kalmak, devletleri atlatmak, içerdeki genel hoşnutsuzluğu yatıştırmak ve Balkan isyancılarına bir parça bir şeyler sunmak için çılgınca faaliyet yürütüldüğü izlenimi verir.

Mahmud Nedim reformları uygulamak için, eğer işleseydi durumu düzeltebilecek bir aygıt kurmuştu. Açıklanan tedbirlerin uygulanmasını denetlemek üzere, dördü Müslüman dördü Hristiyan, sekiz kişilik bir yürütme kurulu kurulmuştu ve bu kurula yine, taşra idaresini denetleyip şikayetleri dinleyecek gezici teftiş görevlileri ilkesini sürdüren bir kontrol komisyonu eklenmişti.²⁴ Kurulun ya da kontrol komisyonunun fiilen görev yaptığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Yine Ocak 1876'da, Hariciye Nazırı Raşid Paşa'nın reform usullerini ve araçlarını tartışmak üzere Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin,

21) *Levant Herald*, 18 Aralık 1875.

22) Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, C. X (Aralık 1931), s. 401-404; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 146-150; Harris, *Diplomatic History*, s. 139, 163-165.

23) Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 127-128, n. 4.

24) *Levant Herald*, 20, 21 ve 23 Aralık 1875; Elliot'tan Derby'ye, No: 854, 23 Aralık 1875, ve No: 871, 30 Aralık 1875, ilişkide, FO 78/2391; metin için, Aristarchi, *Législation*, C. V, s. 34-35.

Katoliklerin ve Protestanların temsil edildiği, daha önce benzeri görülmedik bir mezhepler arası konferans çağrısı yapması daha çok ümit verici bir hareketti. Ama gayri-müslim kesimler tam eşitlik ve gerçek Osmanlılık taleplerinde o kadar sözlerini sakınmadan konuştular ki, böylesi konferansların sözü bir daha işitilmedi.²⁵ Midhat'ın davasına hep sadık kalan Odyan Efendi, Gregoryen Ermenilerin temsilcisi sıfatıyla en açık tavrı alanlardan birisiydi. Tuhaf biçimde, Mahmud Nedim'in sadrazamlığı sırasında iki Ermeni, Heyet-i Vükelâ üyeleri olarak kısa süreliğine yan yana görev yapmışlardı.²⁶ Bu durum Osmanlılık çizgisinde atılmış gerçek bir adım olarak görünse bile, görünüş aldattıcıydı. Yeni atanan Raşid, Viyana'daki büyükelçilik görevinden dönmekteyken, Artin Dadyan Efendi Kasım 1875'te, sadece kısa bir süre için Hariciye Nazırlığı'na vekalet etmişti.²⁷

Bu, tabii ki şanstı. Abraham Paşa, Mahmud Nedim'in sadrazamlığının son ayında koltuksuz olarak nazır yapılmıştı. Ama Abraham Paşa, Hidiv İsmail'in eski ajanıydı, Abdülaziz'e yakındı ve hemen herkeste kuşku uyandırıyordu. Milletini temsil edecek biri değildi.²⁸

* * *

Demek ki Mahmud Nedim'in 25 Ağustos 1875'ten 11 Mayıs 1876'ya kadar süren ikinci sadrazamlığının etkisi, Osmanlı hükümetine duyulan ve fazla olmayan hoşnutsuzluğun artması oldu. Osmanlı toplumunun hemen hemen bütün kesimleri, şu ya da bu sebeple ona ve politikalarına karşı görünüyordu. Muhalefetin liderliğini üstlenmesi en muhtemel kişilerse 1875 sonbaharında Mahmud Nedim kabinesinden ayrılan iki kişiydi. Bunlardan birisi, 1871'deki ilk sadrazamlığı sırasında Mahmud Nedim tarafından başkentten sürgün edildiğinden beri onun kişisel düşmanı olduğu sanılan Hüseyin Avni Paşa'ydı. Hüseyin Avni, 1874-1875'te on dört ay sadrazamlık görevinde bulunmakla birlikte, hâlâ iktidar hırsı içindeydi ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini bile düşünüyordu. 1875'te

25) ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 30, 22 Ocak 1876, ve II, No: 457, 28 Ocak 1876.

26) Daha önce Heyet-i Vükelâ'ya sadece bir tek Hristiyan girebilmişti ve o da 1868'de Nafia Nazırı olan Krikor Agaton'du.

27) İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, 1940-1953), C. I, s. 47, n. 1; Elliot'tan Derby'ye, No: 745, 12 Kasım 1875, FO 78/2390.

28) *Stamboul*, 19 Nisan 1876; Elliot'tan Derby'ye, No: 396, gizli, 19 Nisan 1876, FO 78/2457.

tedavi için Vichy'ye yaptığı gezi sırasında, Midhat'la birlik olup hükümeti devirecek bir komplonun hazırlanmış olduğundan bahsettiği söylenir.²⁹ Hüseyin Avni'nin Mahmud Nedim hükümetindeki se-raskerliği çok sürmemişti. 2 Ekim 1875'te herhalde ikisi arasındaki uyuşmazlıktan ve Hüseyin Avni Paşa Balkan isyancılarına karşı çok daha kuvvetli tedbirler alınmasını istediği için görevinden uzaklaştırıldı.³⁰ O andan itibaren Hüseyin Avni'nin bütün çabalarını Mahmud Nedim'i iktidardan düşürmeye yönelttiği görülür. Sonra başkentten uzakta tutulmak amacıyla Selanik valiliğine tayin edildi, ama kendisi bu tayini başkente daha yakın Bursa'ya aktarmayı başardı ve yeni görev yerine hareketini elinden geldiği kadar geciktirdi.³¹ Hüseyin Avni'nin İstanbul'daki evi Aralık ayı ortasında yandığı zaman, başkent çevrelerinde, yangının evde gizlenmiş büyük bir silah deposunu ortaya çıkardığı ve bu silahların bir isyan için saklandığı söylen-tileri hızla yayıldı.³² 1875-1876 kışındaki gizli faaliyetleri hakkında ki gerçek ne olursa olsun, Hüseyin Avni'nin dürtüleri, özel düşmanlıklar bir yana, kişisel bir iktidar hırsı ve Balkan isyanını ezerek ar-tan Rus nüfuzunu engellemekte yurtseverce bir kararlılık olarak gö-rünür. 1873'te meşruti yönetim tartışmalarına katılmasına rağmen meşrutiyetçi değildi ve bir Tanzimat adamı olması da ancak orduda reformlar gündemde olduğu sürece söz konusuydu. Ama yeteneği, yurtseverliği ve siyasal itibarı ona hükümet karşıtı bir darbeye ön-derlik etmeye kalkışırsa, özellikli ordu mensupları arasında önemli bir taban sağlayabilirdi.³³

Mahmud Nedim'in öteki ve siyasal açıdan daha etkili muhalifi Mid-hat Paşa'ydı. Ağustos'tan beri Adliye Nazırı olan Midhat, Mahmud Ne-dim'in isyancılara tavrının çok zayıf olduğu, fazla ödün verdiği, öner-diği reformların Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875 sonbaharındaki ma-lî ve siyasal zayıflığına hiçbir çözüm getirmeyeceği kanısındaydı. Kasım

29) Charles Mismer, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 271-275. Hikâyenin bazı ayrıntıları çarpıtılmıştır, ama Mismer hikâyeyi kafadan uyduramazdı.

30) Elliot'tan Derby'ye, No: 618 ve No: 619, ikisi de 2 Ekim 1875, FO 78/2388; *Levant Herald*, 4 Ekim 1875.

31) Aralık ayı için *Stamboul*, passim; Elliot'tan Derby'ye, No: 784, 25 Aralık 1875, FO 78/2390, ve No: 836, gizli, 19 Aralık 1875, FO 78/2391.

32) ABCFM, Western Turkey Mission II, 560, 22 Aralık 1875; Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 128-132.

33) Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkilâb* (İstanbul, 1326), s. 9-10, 17; Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s. 167-168; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; "Zapiski Grapha N. P. Ignatyeva (1864-1874)," *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del*, 1915, C. I, s. 156-158; E. de Kératry, *Mourad V*, (Paris, 1878), s. 103-105.

ayının sonlarına doğru Heyet-i Vükelâ'da anlaşılan gerçek bir tartışma oldu; bunun üzerine basında, Midhat'ın hafif bir rahatsızlık sebebiyle evine kapandığı, daha sonra istifa ettiğini bildiren açıklamalar çıktı.³⁴ İstifa etme, Osmanlı sisteminde halkın yorum yapmasını kışkırtacak kadar alışılmadık bir şeydi, ama Midhat'ın üstüne üstlük bir de istifasının sebeplerini Saray'a gönderdiği bir lâyhada kâğıda dökmeye kalkışması hiç görülmemiş bir örnekti. Bu hareketin, Midhat'ın görece popüleritesinden dolayı halkı etkileyeceği muhakkaktı. Ayrıca, lâyihanın el-yazısı kopyası İstanbul'da dolaşıyordu.³⁵ Aslında Midhat iki tane istifa mektubu yazmıştı; ilkinde, ılımlı bir şekilde Abdülaziz'den kendisini ağır bir yük olan bu mevkiden kurtarmasını ve vilayet valisi olarak, yetiştirme tarzına daha uygun bir iç idarî görev vermesini istiyordu.³⁶ Ancak saraydan daha çok açıklama yapması ya da mümkünse istifasını yeniden ele alması istendiği zaman, bu kez büyük devletlerle, isyancılarla, genel olarak Hristiyan uyruklarla ve malî krizle uğraşırken alınan tedbirler karşısındaki hoşnutsuzluğunu belirterek, imparatorluğun uluslararası ve iç durumunun karanlık bir tablosunu çizmişti.³⁷ Midhat'ın görüşlerini Heyet-i Vükelâ'da dile getirirken daha da ileri gitmiş olması mümkündü; çünkü o zaman yaygın olan raporlarda, onun imparatorluğu kaptansız ya da dümensiz bir gemiye benzettiği, bütün uyrukların kanun önünde tam eşitliği ile taşra yönetimin daha çok adem-i merkezileştirilmesi ve demokratikleştirilmesinin yanı sıra, bütçeyi ve maliyeyi kontrol etmek üzere kısmen seçime dayalı bir meclis önerdiği bildiriliyordu.³⁸ Midhat gerçekten de bu doğrultudaki görüşlerini Elliot'la yaptığı özel bir görüşmede aktarmış, Britanya Büyükelçisi'ne ilk adımların ötesine geçmek, önce hükümet tarafından atanan, sonra seçime dayalı hale getirilip padişah üzerinde meşruti denetim uygulayacak bir senato kurulmasını istediğini anlatmıştı. Midhat, Abdülaziz'in karakter-

34) *Stamboul*, 29 ve 30 Kasım 1875.

35) Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 107.

36) 28 Kasım 1875 (29 şevval 1292) tarihli metin için bkz. Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s. 134-135; ayrıca Elliot'tan Derby'ye, No: 831, 14 Aralık 1875, FO 78/2391'e ilişik.

37) O da 28 Kasım 1875 tarihli metin için bkz. A.H. Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyâsîyesi*, C. 1, *Tabsıra-i İbret* (İstanbul, 1325), 157, n. 1; A.H. Midhat, *Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s. 67-68 (burada yanlış olarak 1874 tarihi verilmiştir); Elliot'tan Derby'ye, No: 321, gizli, 30 Mart 1876, FO 78/2456'ya ilişik, bu metni Elliot'a büyük olasılıkla bizzat Midhat sağlamıştı.

38) Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 158-159; Sandison'dan Elliot'a, No: 120, gizli, 5 Aralık 1875, ilişik. Elliot'tan Derby'ye, No: 819, gizli, 6 Aralık 1875, FO 78/2391'de ilişik; Elliot'tan Derby'ye, No: 820, 10 Aralık 1875, FO 78/2391.

ri göz önünde tutulduğunda böylesi bir denetim uygulanmazsa gerçek bir düzelme sağlama umudunun neredeyse hiç olmadığı biçimindeki yaygın düşüncüyü paylaştığını söylüyordu.³⁹

Midhat'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bir anayasa getirmeye yönelik yoğun gayretlerinin bu döneme dayandığı sanılır. Daha önce meşrutî yönetim lehinde en açık biçimde konuşmuş devlet adamı olan Mustafa Fazıl Paşa 1875 Aralık ayının başlarında ölmüştü.⁴⁰ Artık böylesi fikirleri savunan birkaç politikacıdan en önde geleni Midhat'tı.⁴¹ Midhat'ın beş ay boyunca yürüttüğü faaliyetlerin gün gün hikâyesini izlemek ilginç olurdu, ama ne yazık ki o günlere dair neredeyse hiçbir şey yoktur elimizde. Adliye Nazırı olmadan önceki on sekiz aylık işsizliği sırasında yapmış olabileceği gibi, boş zamanlarında fikirlerine destek sağlamaya çalıştığı kuşkusuzdu. Ayrıca Britanya Büyükelçisi'ne oldukça yakındı ve bu durum, sonuçta, kendisine Ignatyev'in nüfuzuyla mücadele etmekle ilgilenen kişiler arasında ek bir prestij sağlamış olabilir. Onu Britanya'nın destekleyeceği şeklinde ümitler beslemiş de olabilir.⁴² Midhat daha o zamandan dürüstlüğü ve başarılı valilik ününe dayanan, 1872'de sadrazamlığa atandığında halkın alkışlarla karşılamasıyla kanıtlanmış olan bir tür kişisel tabana sahipti. Yeni Osmanlı duygularının etkilediği kişileri, maaşlarındaki gecikmelerle ekonomik sefaletten etkilenmiş olanları ve Mahmud Nedim'e, Abdülaziz'in saçma arzularını yerine getirmesinden dolayı karşı olanları kendisine çekecekti. Midhat ayrıca, meşrutiyet yönetiminin (*usul-u meşveret*, 'danışma yöntemi') dinî hukukla çelişmediğini, tersine uyum içinde olduğunu ileri sürerek, padişah üzerinde meşrutî bir denetim uygulamanın zorunlu olduğu düşüncesine ulema içinde destek kazanmak için de büyük çaba harcamışa benzer.⁴³

39) Elliot'tan Derby'ye, No: 831 ve No: 832, gizli, ikisi de 14 Aralık 1875 tarihli, FO 78/2391. Krş. Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23 (Şubat 1888), s. 279-280, Midhat'ın görüşlerini biraz abartır.

40) Elliot'tan Derby'ye, No: 812, 5 Aralık 1875, FO 78/2391.

41) Halil Şerif de benzer görüşlere sahipti. Yazar işin gerçeğini araştırmamakla birlikte, Midhat, Halil Şerif ve Elliot'un 1875-1876 kışında bir anayasa taslağı üzerinde çalıştıkları söylenmektedir: (Cherbuliez), "L'Angleterre et la Russie en Orient," *Revue d'histoire diplomatique*, C. X (1896), s. 68.

42) *Stamboul*, 21 ve 22 Aralık 1875; George Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (Boston, 1909), s. xx.

43) Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, s. 145-146; Kılıçyan Vasıf, *Son Altesse Midhat-Pacha* (Paris, 1909), s. 36. Krş. Ignatyev'in Nisan 1876'daki hoşnutsuzluk ve Midhat'ın bundan yararlanması hakkındaki raporları: Ul. A. Petrosian, "Novye Osmany"i bor'ba za konstitutiui (Moskova, 1958), s. 84- 85.

Midhat ve yandaşlarının düşündükleri, 9 Mart 1876'da 'Müslüman Yurtseverler' imzalı isimsiz bir bildirinin çıkışından sonra daha iyi biliniyordu. Bildiri ona yakın biri tarafından da kaleme alınmış olabilir, ama belgenin asıl yazarı herhalde Midhat'tı.⁴⁴ Uzun süreden beri meşruti bir yönetim biçimini savunan Odyan Efendi de bildirinin hazırlanmasına katılmış olabilir; bildiriden herhalde Hüseyin Avni ile Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'nın da haberleri vardı.⁴⁵ Bu belgede, Tuna vilayetinde yetenekli bir idareci, 'enerjik ve ılımlı partinin aydın ve cesur başı' olarak ismen anılan tek kişi Midhat'tı. Bildiri, Avrupa'nın Osmanlıların işlerine daha fazla müdahale etmesinin içindeki durumu kızıştırmaktan başka sonuç vermeyeceğini gösterme çabasıyla Disraeli, Derby, Granville, MacMahon, Thiers, Gambetta, Bismarck ve Visconti Venosa gibi Avrupalı devlet adamlarına yollanmıştı. Bildiri padişah değişene kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda basılmadı ve basılamazdı; nitekim ancak 2 Haziran'da, Abdülaziz tahttan indirildikten sonra açıkça basılabildi.⁴⁶ Ne var ki yeterince dağıtılmıştı; böylece sadece Mahmud Nedim hükümeti değil, başkentteki daha geniş çevreler de böyle bir bildirinin varlığını öğrenmiş oldular.

Bildirideki görüşlerin çoğu, Midhat'ın zaten dile getirmekte olduğu fikirlere benziyordu.⁴⁷ Bildiri, Avrupa'nın önerdiği reformların, Hristiyanlara ve isyancılara özel ayrıcalıklar tanımasıyla Müslümanları, reform vaat edilmesininse zavallı Abdülaziz ve Mahmud Nedim hükümeti yerine getiremeyeceği için Hristiyanları karşısına alacağına işaret ederek başlıyordu. Daha sonra, bütün hataların sorumlulu-

44) Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 44, Midhat'ın bu belge temelinde bir reform muhtırası taslağı hazırladığını söyler; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamiş* (Kahire, tarihsiz), s. 173-174, belgeyi Midhat'ın çerçevesinde toplanmış bir liberaller grubuna atfeder; *Stamboul*, 2 Haziran 1876, onu "softaların başlattığı büyük liberal hareketin başındaki adamlar"a atfeder; Frédéric Mcler, *Autour de l'Arménie* (Paris, 1917), s. 269, bir Ermeni kaynağını izleyerek, belgenin Midhat ile Odyan'a atfedildiğini söyler; Andreas D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkenhum* (Leipzig, 1877-1878), C. II, s. 90-91, o zaman Nafia Müsteşarlığı görevindeki Odyan'ın belgeyi Fransızca'ya çevirdiğini belirtir; *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), 161, söylendiğine göre belgeyi bir Polonyalının düzenlediğini belirtir, ama isim vermez. Bu dergi, bildiride savunulan türden bir parlamento'ya karşıydı.

45) Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 90-91.

46) *Stamboul*, 2 Haziran 1876, bütün ön sayfasını bildiri metnine ayırmıştı; *Vakit* ve *Basiret* gazeteleri de tahminen bir iki gün sonra onu tam olarak bastılar: *Stamboul*, 6 Haziran 1876.

47) Metin için bkz. 2 Haziran tarihli *Stamboul*'dan başka, Staatsarchiv, 30 (1877), No: 5642, ve Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 94-106.

ğunu padişahın nihai olarak kontrol edemediği otokratik sisteme yükleyerek, çürüme, kötü yönetim ve kritik malî durumun kanıtlarını aktarmaktaydı. Müslümanlar, bu durumdan Hristiyanlar kadar zarar görüyordu. Önerilen çare, padişahı dengeleyecek bir ağırlık merkezi işlevi görecektir, imparatorluktaki bütün ırk ve inançtan kimseleri temsil edecek bir danışma meclisiydi. Meclisin başlangıçta kusesursuz biçimde işleyemeyeceği teslim ediliyordu ve sadece iç olaylar konusunda sınırlı yetkilerle başlanabilirdi, ilerideki model İngiliz yönetim biçimi olacaktı. Abdülaziz 'sefil bir deli' olarak niteleniyor ve tahttan indirilmesi -kaçınılmaz olmasa bile- muhtemel bir zorunluluk olarak ele alınıyordu. Padişahın, gücünün ve mevkiinin meşru sahibi olarak, ulus tarafından kabul edilmesi ve ulusa danışılması gerektiği şeklindeki sözde dini hükümlere büyük ağırlık veriliyordu. Belgenin, baştan aşağı Tanzimat dönemine özgü Osmanlı kardeşliğini vurgulayan bir tonu vardı. Dahası, Mustafa Fazıl'ın 1867 yılındaki mektubundaki meşruti talepleri yansıtan bir izlenim uyandırıyor du. Ancak Mustafa Fazıl'ın mektubunda böyle bir değişikliğin yapılması padişahı niyaz edilirken, 1876'daki 'Müslüman yurtseverler' padişahı ümitlerini kesmişlerdi ve kendi çabalarına dayanan bir görüntü sunuyorlardı.

Mahmud Nedim hükümetinin Hariciye Nazırı Raşid Paşa, bu bildirinin çıkışıyla muhalefetin farkına varmıştı. Mart ayında Karadağ ve Bosnalılara neden başka ödünler verilemediği sorusuna karşılık, "eğer yarın padişaha bu önerileri yapsak, akşama kalmaz yerlerimizden oluruz ve buraya, tetikte bekleyen Midhat, Hüseyin Avni ve Derviş Paşa gelirler," cevabını veriyordu.⁴⁸ Hüseyin Avni Bursa'da valiydi, ama herhalde Midhat'la temasını koruyordu; hatta taşraya sürülmesine öfkeleniğinden Midhat'ın liberal planlarını desteklemeye yaklaşmış olabilirdi. Mahmud Nedim hükümetinin devrilmesi planının tam olarak nasıl geliştiğini söylemek olanaksızdır. Midhat'ın oğlunca yayına hazırlanan anıları bu noktada bir şey söylemiyordu.⁴⁹ Yine oğlu, başka bir yerde, "Midhat'ın konağında ülkelerinden henüz ümidini kesmemiş birkaç yurtsever arasında imparatorluğun en iyi hangi yolla kurtarılacağına ilişkin görüş alışverişi yapılıyordu,"

48) Dr. K., *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha* (Sarajevo, 1885), s. 269-270. Hemen hemen benzer bir anlatım için, *idem*, *Aus dem Bosniens letzter Törkenzeit* (Viyana, 1905), s. 46. Derviş Paşa orduda paşaydı.

49) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 162-63.

der.⁵⁰ Midhat'ın kâtibi, onun 1875-1876'da görevden uzak kaldığı dönemde genellikle Hüseyin Avni, Mütercim Mehmed Rüşdi ve tanınmış bir ulema mensubu olan Hayrullah Efendi'yle görüştüğünü, bir zamanların Yeni Osmanlı'sı Ziya Bey'le ilişkide olduğunu, ayrıca Midhat'ın hazırladığı reformlarla ilintili muhtırayı onayladığı söylenen veliaht Murad'la da ilişkisi bulunduğunu bildirirken, daha doğru şeyler söylemiş olabilir.⁵¹ Midhat, genelde saygı gören yaşlı devlet adamı ve o da görevden uzak olan Mütercim Mehmed Rüşdi'ye, ikisinin Abdülaziz'e devletin karşı karşıya olduğu ciddi tehlikeleri anlatmak ve kabineyi değiştirmek üzere saraya birlikte gitmelerini önermişti. Ama ılımlı olduğu kadar daima ihtiyatlı bir adam olarak kalan Mehmed Rüşdi bu manevranın çok riskli olduğunu düşündü.⁵² Midhat başkentteki çeşitli Rumlarla da ilişki kurmuş olabilir.⁵³ Onun bu dönemde Sir Henry Elliot'tan genel moral destekten daha fazla yardım alıp almadığı galiba tartışmaya hep açık kalacak; Elliot'un yazışmaları Midhat'ın siyasal görüşlerine ilişkin genel bir bilgi sahibi olduğunu gösterir, ama bu konuda hiçbir doğrudan bağa işaret etmez.⁵⁴

Mahmud Nedim'in devrilmesi için hangi planlar geliştirilmekte olursa olsun, Balkanlar'da meydana gelen ve haberleri başkentte Müslüman, Rus karşıtı ve hükümet karşıtı duyguları ayağa kaldıran olaylarda önemli bir etki yapmış olmalıdır. Karadağ, Nisan ayı sonunda, isyancılara sınırlardan akan destekle beraber Bab-ı Âli'ye karşı açık savaş durumundaydı; yine de Mahmud Nedim hükümeti

50) *Idem. Life*, s. 77.

51) Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 36-44. Krş. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326), C. I, s. 104.

52) Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 37-39; İ.H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946), s. 53, Midhat'ın daha sonraki kendi anlatımını verir.

53) Kératry, *Mourad V*, s. 80-82.

54) Elliot, İstanbul'daki Rus nüfuzunu azaltacağı kuşkusuz olan Mahmud Nedim'in devrilmesi planlarına aktif katılan birisi olarak resmedilmişti. Krş. Kératry, *Mourad V*, s. 82, 86-88; Mordtmann, *Stambul*, C. II, s. 134; Cherbuliez, "L'Angleterre et la Russie," s. 67-69. Cherbuliez, ayrıca H.A.Munro Butler-Johnstone'u, Canterbury'den tutucu bir milletvekili, İstanbul'daki medrese öğrencilerinin silahlanması için para temin etmekle suçlar: *Ibid.*, s. 70-71. Butler-Johnstone, Rusya'ya karşı Türkleri destekleyen Urquhart okulunun Türk yanlısı tuhaf İngilizlerinden birisiydi. Ali Suavi ile Ahmed Vefik gibi uyumsuz kişilerin dostuydu ve 1875 ve 1876'da, Kur'an üzerine temellenen ılımlı Türk reformlarını savunan ve bazıları Türkçe'ye de çevrilmiş makaleler yazmıştı. Krş. H.A. Munro Butler-Johnstone, *The Eastern Question* (Oxford, 1875), ve *Turks* (Londra 1876); ayrıca *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), 160-161. Butler-Johnstone hakkında daha fazla bilgi için bkz. Seton-Watson, *Disraeli*, s. 129-130; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 237..

hâlâ yeterli tedbirler almıyordu.⁵⁵ Yaklaşık aynı zamanda, İstanbul'a Avrupa'da yayınlanmış Türk, Avusturya ve Rus diplomatik belgelerinin Rusya'nın daha 1870'de Karadağ ve Slav eyaletlerini kışkırttığını ortaya çıkardığı haberi geldi.⁵⁶ Yine Mayıs ayı başında, terörist yöntemlere bel bağlamış Bulgar devrimcilerin ayaklandığı haberi alındı. Bulgar devrimcileri daha önce İstanbul'u ve belli başlı şehirleri yakmayı planlamışlardı; Mayıs'ta Bulgar bölgesindeki Türkleri kılıçtan geçirmişlerdi.⁵⁷ Türk başıbozuklarının isyanı kanla bastırılmalarından kaynaklanan 'Bulgar katliamları' hakkındaki Avrupa'nın tepkilerine rağmen, Türkler bu isyanı, Rusya'nın kışkırttığı Bulgar asilerinin çaresiz Türkleri katletmesi olarak görmüşlerdi.⁵⁸ Müslümanların galeyana gelişlerinin bir ölçüsü, 6 Mayıs'ta Selanik'teki Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesiydi: İslâmiyeti benimseme niyetini açıklamış bir Rum Ortodoks Bulgar kızını bazı Rumların elinden kurtarmaya çalışan heyecanlı Müslüman kalabalığın eyleminin talihsiz bir yan sonucuydu bu.⁵⁹ Bu bir suçtu, diyordu Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa, ama aynı zamanda İslâm milletinin dinin ve Müslüman topluluğun sürekli küçük düşürülmesi karşısında sabrını yitirmekte olduğunun bir göstergesiydi ve Müslümanlar arasında dini ve ulusal coşkunun hâlâ var olduğunu gösteriyordu.⁶⁰

İstanbul'daki gerginlik Mayıs ayı başlarında hemen hemen gözle görülür bir haldeydi. Müslümanların tepkisinin Hristiyan sakinlere karşı taşkınlıklara dönüşebileceğinden korkuluyordu. Mahmud Nedim ile Abdülaziz her zamankinden çok gözden düşmüşlerdi. Onla-

55) Gallenga, *Two Years*, C. I, s. 287-299; Elliot'tan Derby'ye, No: 439, 28 Nisan 1876, FO 78/2457.

56) *Levant Herald*, 29 Nisan 1876. Ruslar, belgelerin uydurma olduğunu ya da değiştirildiğini söylüyorlardı; Elliot, belgelerin en azından bir bölümünün "her örnekte harfi harfine güvenilir olmamasına rağmen, genelde her türlü tartışmanın üzerinde" olduklarının doğruluğunu bizzat araştırdığını söylüyordu. Elliot'tan Derby'ye, No: 433, 27 Nisan 1876, FO 78/2457.

57) Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925), s. 249, 293; V.K. Sugareff, "The Constitution of the Bulgarian Revolutionary Committee," *Journal of Modern History*, CIV (Aralık 1932), s. 572-580.

58) Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb*, s. 5; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 12 Ağustos 1876, *Basiret*'den aktararak. Türklerin de karşı tedbirler alması sonucunu doğuran Bulgar kayıplarına ilişkin Avrupa'ya ulaşan raporlar da, Ignatyev'in baş yardımcılarının birisinin kabul ettiği gibi, abartılmıştı ve Rus kaynaklıydı: Nelidow, "Souvenirs d'avant d'après la guerre de 1877-1878," *Revue des deux mondes*, 6. dönem, 27 (1915), s. 331-332.

59) Olay hakkındaki belgeler, *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5733 - No: 5758.

60) *Hiss-i İnkılâb*, s. 5.

ra karşı bir ayaklanma başlayabilirdi. Çarşıdaki silah tüccarları çoğunlukla Müslümanlara, ayrıca Hristiyanlara silah sattılar.⁶¹ Ignat'yev, kendi elçiliğine silahlı muhafız görevi görecektir birkaç yüz Hırvat ya da Karadağlı kiralarak gerginliği iyice arttırmıştı. Başkentte ayrıca, kendi güvenliğinden korkan Abdülaziz'in kendisini korumak için otuz bin Rus askerinin gönderilmesini istemek üzere olduğu söylentisi vardı.⁶² Halkın tepkisi, Mahmud Nedim'i görünüşte Ignat'yev'le birlikte hareket ederek suç ortaklığı yapmakla suçlamaktı. Rus Büyükelçisi'nin birkaç Bulgarı softalar -Müslüman medrese öğrencileri- gibi giydirip Hristiyan mahallelerinde katliam tehdidi yapmaları için kiralarak, bizzat İstanbul'da açık bir Hristiyan-Müslüman çatışmasına yönelik bir dini tepki yaratmaya çalıştığı da bildiriliyordu.⁶³ Söylentiler gerçek ya da uydurma olsun, etki aynıydı. Patlamalardan ve kışkırtıcı eylemlerden korkan hükümet, dış dünyayla bütün özel telgraf haberleşmesini durdurmuştu. 8 Mayıs'ta gazete satıcılarının manşetleri yüksek sesle bağırımları yasaklandı ve ertesi gün bütün gazetelere ön sansür konduğu bildirildi; tutucu *Basiret*, sansürü üç sayfası boş ve reklamlarla dolu bir dördüncü sayfayla, alaycı bir sayı çıkararak karşıladı.⁶⁴ Aslında İstanbul'da Hristiyanlara karşı hiçbir taşkınlığa rastlanmadı; tepkiler esas olarak hükümete yönelikti. Annesi Valide Sultan gibi Abdülaziz de bunun farkına varmıştı herhalde. Valide Sultan, çiftliğinde görmek üzere Midhat'a bir aracı göndererek, güncel sorunlara ne gibi çözümler önerdiğini sordurdu. Midhat verdiği karşılıklı, çok ihtiyatlı olmadan, idare için gerekli olanın hukuka ve Hristiyan-Müslüman eşitliğine dayanan bir anayasa olduğunu ima ediyordu; salt askerî tedbirler yeterli olmazdı. Ne var ki Midhat'ın reçetesi Valide Sultan'ın 'aslanı'na öneremeyeceği kadar çok acıydı.⁶⁵ Mahmud Nedim hükümete yönelik bu tehdidin kuşkusuz farkındaydı. Midhat'ı başkentten uzak tutmaya çalışması bundan kaynaklanmış olabilir.

61) Elliot'tan Derby'ye, No: 467, 7 Mayıs 1876; No: 474 ve No: 475, ikisi de 9 Mayıs 1876 tarihli, No: 478, 10 Mayıs 1876, hepsi FO 78/2457.

62) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 163-164; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* (İstanbul, 1294-1295), C. I, s. 209.

63) *Ibid.*, C. I, s. 207-209; H.Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s. 66; Kératry, *Mourad V*, s. 93.

64) *Stamboul*, 5, 9 ve 10 Mayıs 1876; *Levant Herald*, 9 Mayıs 1876; Ahmed Rasim, *İstibdat-tan Hakimiyeti Milliye* (İstanbul 1924), C. II, s. 126, n. 1.

65) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 53-54.

Midhat, çeşitli halk kesimleri ve özellikle başkentteki medrese öğrencileri arasındaki ünü ve etkisi yüzünden tehlikeliydi. İstanbul'da sayıları çeşitli kaynaklarca 5 binden 60 bine kadar olduğu tahmin edilen softalar, Mayıs ayının ilk haftasının sonuna doğru, açık ve belli bir hedefe yönelik bir huzursuzluk içindeydiler; silah satın alıyor ve toplu eylem tehdidinde bulunuyorlardı.⁶⁶ Softalar, Müslümanların isyancıları ezemeyen, büyük devletlere engel olmayan bir hükümetten duydukları hoşnutsuzluğun sözcülüğünü üstlenmişlerdi. Aslında, askerlerin çoğu Balkanlar'da seferde olduğundan, başkentteki en güçlü grubu temsil ediyorlardı. Bir bakıma, geçmişte Yeniçerilerin çeşitli defalar temsil ettikleri gibi, kamuoyunu onlar temsil ediyorlardı. "Hocaların birliği halkın şükranlarını hak etti," diye yazıyordu İstanbul'daki bir dostu, softa eyleminden hemen sonra Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Namık Kemal'e.⁶⁷ Mahmud Nedim softaları kullanmayı ya da onları öğrencilerin hoşlanmadığı Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin kendi istedikleri bir adayla değiştirilmesi pazarlığıyla yatıştırmayı denemiş olabilir.⁶⁸ Ama, geçmişi ve Ignatyev'e karşı hoşgörüsü dikkate alındığında, medrese öğrencilerinin Mahmud Nedim'le ancak geçici bir ittifak yaptıkları bellidir. Midhat çok daha fazla onların adamıydı. Midhat, önde gelen ulemanın bir kısmıyla kesinlikle, bazı öğrencilerle büyük ihtimalle yakın ilişki içindeydi. Muhalifleri Midhat'ı, Şehzade Murad'ın bankeri Hristaki Efendi aracılığıyla medresede para dağıtarak Mahmud Nedim aleyhindeki softa gösterilerini kıskırtmakla suçlamışlardır.⁶⁹ Midhat'ın kâtibi en azından softa gösterilerinin örgütlenmesini ona bağlarken, Mahmud Nedim de karı-

66) Düşük rakamlar gibi yüksek rakamlar da Elliot'undur: Derby'ye, No: 475, 9 Mayıs 1876, FO 78/2457. ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 33, 16 Mayıs 1876, İstanbul'da 10.000-40.000 rakamını verir; Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 44, "10.000'i aşkın" der; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 53, "ılımlı biçimde" 20.000 der; Kératry, *Mourad V*, s. 88, 30.000-40.000 rakamını verir. Abdolonyme Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 238, Kırım Savaşı dönemi için 22.000-25.000 rakamını vermişti.

67) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 616.

68) Elliot'tan Derby'ye, No: 543, gizli, 27 Mayıs 1876, Sandison'dan Elliot'a, No: 41, gizli, 26 Mayıs 1876'ya ilişik.; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 64. Softalarla birlikte girilmiş manevralara iktidar hırsı içindeki Derviş Paşa da karışmış olabilir; Elliot, *loc. cit.*; K.G. Bolander, *Förspælet till Balkankrisen på 1870-talet* (Göteborg, 1925), s. 119-120. Cemaleddin el Afgani'nin İstanbul'dan ayrılışına neden olmaktan Şeyhülislâm unvanına sahip Hasan Fehmi sorumlu tutulmuştu. 1876'da softalar arasında Cemaleddin'in etkisi hissedilmiş olabilir miydi?

69) Mahmud Celaledin Paşa, *Mirât-ı hakikat*, C. I, s. 104; Mardin, *Cevdet*, s. 133, n. 114.

şıklıkları Midhat'a atfediyordu.⁷⁰ Ancak gösteriler, 1853'teki başka bir Rus-Türk krizi dönemindeki softa gösterileri gibi, kısmen kendiliğinden gerçekleşmiş de olabilir.⁷¹

8 ya da 9 Mayıs'ta medrese öğrencileri dersleri bırakmaya başladı. Öğrenimin kesilmesi bir medreseden diğerine yayıldı. Yürütülen ajitasyona öğrencilerin hocalarının bir bölümü de yardım etti. Silah satın almanın yanı sıra softalar, camilerde büyük toplantılar düzenlemişler, hükümetin isyan ve Rus nüfuzu karşısındaki zayıflığı hakkında kışkırtıcı konuşmalar dinlemişlerdi. Bir komite oluşturulmuş, 10 Haziran Çarşamba akşamıysa Fatih Mehmed camisindeki kitlesel bir toplantıdan sonra, Abdülaziz'in imparatorluğu kurtarmak için daha güçlü tedbirler almasını ve Mahmud Nedim ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi'nin azledilmesini isteyen bir dilekçe hazırlanmıştı. Perşembe akşamı Süleymaniye camisinde yapılan başka bir kitlesel toplantıda da öğrencilerin talepleri yinelendi. Hem Saray, hem de Heyet-i Vükelâ kararsızlıktan kıvranıyorlardı, ama o sabah iki kişinin de azledildiği açıklandı. Bu arada İstanbul sokakları ve meydanları, özellikle Bab-ı Âli'nin önü, 5-6 bin softayla dolmuştu. Katliamdan korkan Hristiyan tüccarlar dükkânlarını bırakıp kaçmaya başladılarsa da, softalar kendilerine güvence verdiler ve hiçbir şiddet olayı gerçekleşmedi. Derken Midhat Paşa'nın Sadrazamlığa, Halil Şerifin Hariciye Nazırlığı'na atandığı söylentisi yayıldı.⁷² Midhat softaların istediği adamdı, ama söylentinin uydurma olduğu ortaya çıktı. Aslında, Saray karar vermeye çalışırken hükümet yirmi dört saati biraz aşan bir süre sadrazamsız kalmıştı; duruma kalabalık da egemen olabilirdi. Yine 12 Mayıs Cuma günü, Mütercim Mehmed Rüşdi'nin Sadrazam, Hayrullah Efendi'nin Şeyhülislâm olarak atandığı bildirilene kadar softa grupları sokakları doldurdular. Atamalar softaları tam olarak tatmin etmemekle birlikte, en azından o an için kabul etmişlerdi ve başkentteki gerginlik yatışmaya başladı. "Geçen hafta, Türkiye'de kaldığım uzun sürede tanık olduğum en heyecanlı ve korku verici haftaydı," diye yazıyordu oradaki bir Amerikalı.⁷³ "Halkın [yani, öğrencilerin] kuvvetli ajitasyonu İslâm ulusunu tehlikeli

70) Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 44; Mahmud Celaleddin *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 93.

71) Ubicini, *Turquie actuelle*, s. 238-239; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 91.

72) Hüseyin Nazım Bey'den Namık Kemal'e tarihsiz [Mayıs-ortası 1876], bunun için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım I, s. 616.

73) ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 33, 16 Mayıs 1876.

bir çöküşten kurtardı," diye yazıyordu aynı sıralarda, Namık Kemal'in dostu ve liberal bir ulema mensubunun oğlu olan birisi.⁷⁴

* * *

Serasker olarak Bursa'dan getirtilen Hüseyin Avni'nin eklenmesiyle yeni kabine güçlendirilmişti. Bu atama, görünüşe bakılırsa Abdülaziz'in kendi fikriydi; Mahmud Nedim, düşüşünden önce, padişahın tahtı açısından, hırslı Hüseyin Avni'den daha çok korkacağı kimse olmadığı uyarısını yapmak için boş yere uğraşmıştı.⁷⁵ Ancak yeni kabinenin neyi başarabildiği tartışmalıdır, çünkü Abdülaziz ve saray memurları Mütercim Mehmed Rüşdi'yi aşırı ihtiyatlı, kronik bir şikayetçi, hiçbir iş yapmayan ve zamanını halkın gözüne girmeye çalışmakla geçiren bukalemun gibi bir politikacı olarak görüyorlar; Hayrullah Efendi'nin eğitilmiş bir adam giysileri içinde entrikacı ve cahil birisi olduğunu düşünüyorlardı. Abdülaziz nazırları değiştirmekle kamuoyunu yatıştırdığına inanıyor ve Mehmed Rüşdi'ye, halkı dikkate aldığını değil, sadrazamı sadece koparılan feryadı susturmak için geçici olarak görevde tuttuğunu gösterecek bir şekilde, "Sizi halk istediği için görevlendirdim," diyordu.⁷⁶ Abdülaziz'in Mahmud Nedim'i mümkün olduğu kadar çabuk yeniden atamak istediği açıktı. Ama kamuoyu karşısında bu çok aptalca bir hareket olurdu; zaten Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni ve Midhat başkentten uzaklaştırılmadıkça yeniden sadrazam olmayı düşünmeyi Mahmud Nedim'in kendisi reddetmekteydi. Kaldı ki, halkın ruh yapısı ve üç adamın etkisi karşısında padişah o anda buna cesaret edemezdi.⁷⁷ Mahmud Nedim gözden gerçekten düşmüştü; hemen hemen üç yıl

74) Hüseyin Nazım Bey'den Namık Kemal'e bunun için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 616. O günlerdeki olayların anlatımları için, *ibid.*, s. 615-617; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 91-94; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 64-66; Ahmed Midhat, *Üss-i inkilâb*, C. I, s. 209-212; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C. I, s. 14-17; *Levant Herald*, 12 Mayıs 1876; Nelidow, "Souvenirs," s. 313-318.

75) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 93. Bunun yanında, Hüseyin Avni'yi nazırlık için geri çağırma ve onun yerine Bursa'ya Midhat'ı göndererek başkentten uzaklaştırma doğrultusunda bir plan, düşüşünden iki gün öncesi için Mahmud Nedim'e atfedilir, Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 65-66, ve Abraham Paşa'dan alınmış dolaylı bir bilgi hakkında Elliot: Elliot'tan Derby'ye, No: 543, gizli, 27 Mayıs 1876, bu Sandison'dan Elliot'a, No: 41, gizli, 26 Mayıs 1876'ya ilişiktir.

76) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 94-96; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 65; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 102.

77) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 96; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 298.

sonra, Osmanlı parlamentosunun ikinci dönemindeki mebuslar, işlediği suçlar ve yetersizliğinden dolayı onu yargılayacak bir önergeyi kabul etmişlerdi.⁷⁸ Midhat ise bir hafta sonra koltuksuz da olsa kabineye alındı. Kısa süre sonra da Halil Şerif girdi kabineye. Karşıt görüşleri savunan Derviş Paşa ile Namık Paşa'nın kabineye eklenmeleriyle meşrutiyetçiler dengelenmişti.⁷⁹ Bu değişikliklerle bile nazırların fazla şey başarabilecekleri kuşkuluydu. Saray'ın onlara güveni hâlâ yoktu. Abdülaziz bu noktada ne yapacağı kestirilemeyen bir kişiydi; onunla kurulan iletişimlerin büyük bölümü ya anesi aracılığıyla sağlanıyor, ya da yine onun tarafından kesiliyordu. Mehmed Rüşdi eyleme geçmekte aşırı tedirginlik duyarken, sözünü sakınmayan eylemci Midhat'a fazla güven vermiyordu. Midhat sadrazamlığa herhalde kendisinin gelmesi gerektiğini düşünmüştü. Öte yandan Hayrullah, düşmanlarının sandıklarından daha zeki ve oldukça liberaldi, Hüseyin Avni ise liberal olmadığı gibi sadece kendi çıkarını gözetten birisiydi.⁸⁰ Mahmud Nedim'in düşüşünden hemen sonra bir grup softanın Hayrullah'ın evinde karşılaştıklarında onu alkışlamalarında görülen popülaritesine karşı, Midhat'a herhalde bütün nazırlar kızgınlık duyuyorlardı. Midhat bu olay üzerine öğrencilere İslâm'ın liberal ve demokratik temelleri hakkında kısa bir konuşma yapmıştı.⁸¹

Gösteriler ile Mahmud Nedim'in devrilişi genel olarak iki etki yapmış görünür. Birinci etki, yurtsever duyguların -yani, olumsuz biçimiyle belirtirsek Avrupa karşıtı, özellikle Rus karşıtı duyguların- artması ve pekişmesiydi. *Levant Herald*, 13 Mayıs'ta Ignatyev'i, İstanbul'daki Hristiyanların tehlike içinde oldukları izlenimi vermek amacıyla kendi elçiliğine Hırvat muhafızlar getirterek Avrupa kamuoyunu kandırmakla suçlayan bir makaleye yer vermişti. Hükümet gazetesinin kapatılma zorunluluğunu hissetmesine rağmen, editöre bu makale için Müslüman ve Hristiyanlardan kutlama üstüne kutlama yağıyordu; üstelik o sayının, bedelinin üstünde bir fiyatla satılması gibi ender

78) Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (yayımlanmamış tez, School of Advanced International Studies of the John Hopkins University, 1961), s. 303.

79) *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Harris, *Diplomatic History*, s. 330.

80) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 102; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 202-203; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s. 336-337; Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 14-17; J.T. von Eckhardt, "Islamitische Reform-bestrebungen der letzten 100 Jahre," *Deutsche Rundschau*, 104 (1900), s. 58-59.

81) Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 47-48.

bir durum ortaya çıktı.⁸² Osmanlı borçlarını birleştirme ve düzenleme çabası içinde bazı Osmanlı gelirlerini -gümrükler, tuz vergisi, tütün vergisi ve öşürün bir bölümü- denetlemek üzere Avrupalı bir gruba izin verilmesi planı Mahmud Nedim hükümeti tarafından imzalanmış olabilirdi, ama artık çöp sepetine atılmıştı.⁸³ Bosna sorununu çözmek amacını taşıyan Andrassy'nin ve Üç İmparatorlar Birliği'nin yeni bir tasarısı olan Berlin Memorandumu, 21 Mayıs'ta yeni Türk kabinesi tarafından oldukça açık biçimde mahkûm edilmişti.⁸⁴ Türkler elbette Britanya'nın memorandumu kabul etmediğini bilerek tutumlarını katılaştırmalardı, ama o muhtırada sadece Osmanlı devletine yönelik bir tehlike değil, ayrıca hümanizm karşıtlığının ve Avrupa'daki yeni bir haçlı seferi anlayışının kanıtlarını görüyorlardı.⁸⁵ Gösteriler ile Mahmud Nedim'in devrilişinin öteki etkisi, Abdülaziz'i ve özelde onun harcamalarını daha fazla denetlemeye çalışmak veya meşrutî bir rejimin, ya padişahın tahttan indirilmesinin ya da ikisinin birden gerçekleşmesi ihtimalini yakınlaştırmaktı. İstanbul'da Mayıs ayının son iki haftasında, çoğu insanın gözünde padişahın kaprislerine ket vurmaktan başka anlam taşımayan, yeni bir siyasal darbe yapıp 'meşrutiyet'in ilan edileceği şeklinde yaygın bir spekülasyon vardı. Softalar bu düşünceyi savunuyorlardı. Ama ajitasyonları, dikkatli biçimde, bazen birlikte dostça yürürken görüldükleri yerel Hıristiyanlara karşı değil, Avrupa'nın müdahalesine ve kendi hükümdarlarına yöneltilmişti. Mutlakîyetçiliğin Müslüman hukukunun ihlali olduğunu gösteren Kur'an metinleri elden ele dolaşıyordu.⁸⁶ Ulema içindeki bazı liderler de bir tahttan indirme fetvası taslağı hazırlamışlardı. "Bu isteğin genel olduğunda kuşku yoktu," diyecekti daha sonra Midhat.⁸⁷

82) *Levanı Herald*, 13 Mayıs 1876; Elliot'tan Derby'ye, No: 295, 15 Mayıs 1876, FO 78/2458; Gertrude Elliot, "Turkey in 1876: A Retrospect," *Nineteenth Century*, 64 (Ekim 1908), s. 556-558. İngiliz Büyükelçisi fazla gizlemeden makaleye memnun olsa bile, Fransız Büyükelçisi bir diplomata yapılan saldırıya içerlemişti: Bourgoing'den Décazes'ye, No: 66, AAE, Turquie 404.

83) Charles Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen* (Berlin, 1903), s. 57; Elliot'tan Derby'ye, No: 352, 7 Nisan 1876, ve No: 374, 13 Nisan 1876, FO 78/2457; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 580, 19 Nisan 1876 ve No: 587, 25 Mayıs 1876.

84) Metin için bkz. *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5690.

85) Süleyman, *Hiss-i İnkılâb*, s. 6.

86) Elliot'tan Derby'ye, No: 512, gizli, 18 Mayıs 1876; No: 528, gizli 24 Mayıs 1876; No: 543, gizli, 25 Mayıs 1876; No: 536, çok gizli, 25 Mayıs 1876 –hepsi FO 78/2458'de; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 466, 18 Mayıs 1876, ve No: 467, 25 Mayıs 1876.

87) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 54.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ne kadar genel bir istek olduğu, daima spekülasyona açık bir konu olacak. Osmanlı padişahları geçmişte de (bazen daha geniş halk kesimindeki duyguları yansıtarak) askerler tarafından tahta çıkarılmış ya da indirilmişlerse de, bir padişahın tahttan indirilmesi hâlâ ciddi bir konuydu. III. Selim'in 1807'de, getirdiği yeniliklere karşı çıkan Yeniçerilerin isyanıyla tahtından oluştundan ve IV. Mustafa'nın ertesi yıl yine ordu birliklerince tahttan indirilişinden beri, yani hemen hemen yetmiş yıldır imparatorlukta böyle bir olay olmamıştı. Abdülaziz'in son zamanlarda, özellikle İstanbul'da halktan giderek daha fazla tepki gördüğü kesindi. Midhat Paşa, hükümeti değiştirmeye yönelik her hareketi halkın iradesini yansıtan eylemler olarak göstermeye çalışıyordu. 1876 Mayıs'ının koşulları, geniş ölçüde halk desteğiyle birlikte, değişikliğin gerçekleştirilmesinde o ana dek var olandan daha iyi bir fırsat sunuyordu. Ama padişahın devrilmesini tasarlayan asıl planlar, Midhat'ın daha sonra iddia ettiği gibi, nazırların ve ulemanın genel onayına bile sahip olmayan küçük bir insan grubunun ürünüydü.⁸⁸ Örneğin, 8 Mayıs'ta Maarif Nazırlığı'na gelmiş olan Cevdet Paşa, kendi anlatımına bakılırsa, eylem gerçekleşmeden ve kendisinin onaylamamasından önce tahttan indirilme olayını hiç sezmemişti.⁸⁹ Tahttan indirmeyi planlayan küçük grubun bir bölümü, bu fikri en azından Şirvanizade Mehmed Rüşdi'nin 1873'teki sadrazamlık döneminden beri zaman zaman düşünmüşlerdi.⁹⁰ Niyetlerinin ne zaman olgunlaştığını söylemek olanaksızdır, ama -herhalde Hüseyin Avni dışında- 1876 Mayıs'ına kadar gerçekleşmemiş gibiydi. Değişik kişilerin tahttan indirmenin ya zorunlu ya da arzu edilir bir şey olduğu fikrine bağımsız olarak varmış, Mayıs'ın son iki haftasından önce ortak planlar yapılmış olması da mümkündür.⁹¹ Planla ilgisi bulunan belli başlı kişiler, koltuksuz nazır Midhat, Serasker Hüseyin Avni ve Askerî Mektepler Nazırı Süleyman'dı. Ayrıca, Sadrazam Mehmed Rüşdi, Şeyhülislâm Hayrullah, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa, birkaç yüksek rütbeli subay, Midhat'ın danışmanı ve Nafia Müsteşarı Odyan Efendi, eski Yeni Osmanlı ve o an için işsiz Ziya Bey, ve liaht Murad'ın hekimi Dr. Capoléone ve az sayıdaki başka kişilerin de

88) *Ibid.*, s. 54.

89) Ali Ölmzoğlu, "Cevdet Vaşa," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 117; *Cevdet Paşa, Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. xxii-xxv; Mardin, *Cevdet*, s. 257.

90) Bkz. bölüm 8.

91) Süleyman'ın *Hiss-i İnkilâb*'ının verdiği genel izlenim budur ve bu izlenim herhalde içerden birisinin yapabileceği en ayrıntılı anlatımdır.

ilgisi vardı.⁹² Öte yandan, plan hazırlanmaya başlandığında ortada iki farklı yaklaşım bulunduğ u görülür.

Yöntemlerden birisi Midhat'inkiydi. Olaylara sonraki değ inmelerinde Midhat, baş rolü Hüseyin Avni'ye yükleyerek Abdülaziz'in tahttan indirilmesindeki rolünü küçük göstermeye çalışmış tı.⁹³ Ama Midhat'ın liderlerden biri olduğ unda ve aktif bir rol oynadığ ında kuşku yoktur.⁹⁴ Midhat'ın yöntemi, bir yandan anayasa getirebilecek ya da Abdülaziz'i fiilen dizginleyebilecek bir yönetim reformu alternatifine kapıyı açık tutarken, halkın eylemiyle Abdülaziz'i tahttan indirmeyi planlamaktı. Midhat, daha Mahmud Nedim'in devrilmesinden önce, Valide Sultan'ın özel elçisine, daha ağır tedbirlere biricik alternatifin hukuka bağ lı yönetim ve bütün Osmanlıların eşitliğ i olduğ u uyarısını yapmış tı. Mayıs'ın son iki haftası içinde de, nazır olduktan sonra, ricası üzerine Valide Sultan'a yazdığ ı bir muhtırada bu görüş ve uyarısını tekrarlamış tı. Bu muhtırada özgürlük, eşitlik ve kabine sorumluluğ unun gerekli olduğ unu saptıyordu.⁹⁵ Yine aynı sıralarda padişahın huzuruna kabul edildiğ i de görülür; Abdülaziz bu görüşmede reformlar yapılması gerekliliğ i fikrini onaylamış ve bütün kötülüklerin sorumluluğ unu Mahmud Nedim'in üstüne atmış tı. Bunun üzerine Midhat, Mehmed Rüşdi'ye eğer Valide Sultan bu doğ rultudaki reformları kabul edip güvence verirse, önceden yapılan planların değ iş tirilebileceğ ini yazmış tı. “Lütfen, bütün bunları Hüseyin Avni'den gizli tutun,” diye de ekliyordu Midhat.⁹⁶ Ne var ki Midhat'ın Abdülaziz'e ve annesine yaptığ ı teklifler hiçbir sonuç vermedi. Bu yüzden Midhat padişahı değ iş tirme çalışmalarına devam etti. Koltuksuz nazır olmadan hemen önce bunu planlamak üzere Hayrullah ve bir grup ulema mensubuyla bir araya gelmiş, hatta Mehmed Rüşdi'ye de yak-

92) Büyük olasılıkla Karol Brzozowski (Midhat'a çok yakın olduğ u söylenen ve tahttan indirme olayına karış tığ ı sanılan bir Polonyalı) dahil: Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)* (Varşova, 1935), s. 245.

93) Midhat'ın 8 Mayıs 1881 tarihli sorgulamasında, Abdülhamid'in kendi aleyhindeki suçlamalarıyla mücadele ettiğ i zamanki net açıklamasının yanı sıra, A.H. Midhat'ın *Life'i* ve aynı yazarın *Tabsıra-i İbret*'indeki genel izlenim budur: Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 53-55.

94) “Bir süre sonra Midhat lider olduğ unu göstermeyi amaçlayan sözleri bırakmış tı,” der samimi olmayan bir tanık, Cevdet Paşa: Mardin, *Cevdet*, s. 259.

95) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 53-54; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 164; *idem*, *Mirât-ı Hayret* (İstanbul, 1325), s. 51.

96) Metin için bz. A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 164-165, n. 1; A.H. Midhat, *Midhat Paşa. Sa vie -son oeuvre* (Paris, 1908), s. 47, n. 1. Krş. İnal, *Son Sadrâzamlar*, C. III, s. 337-338. Fransızca baskı büsbütün yanlış bir tarih verir.

laşmış olabilir.⁹⁷ Midhat askerî darbe yanlısı değildi; rejim değişikliğinin daha çok, Nuri Osmaniye camisinde toplandığı sanılan softaların ve İstanbul nüfusunun kitlesel taleplerine dayandırılmasından yanaydı. Askerî hareket yalnızca halkın talebine son damgayı vururdu.⁹⁸ Midhat'ın düşüncesine göre nihaî amaç, meşrutî yönetimin kurulmasıydı. Sultan Abdülaziz'e karşı kişisel bir kin beslemiş görünmeyen Midhat'ın padişahın değişmesini istemesinin sebebi, yalnızca daha iyi bir yönetimin gelmesiydi ve anlaşılan veliaht Murad'ın meşrutiyet rejimi yanlısı olacağı konusunda teminat almıştı. "Şehzade'nin tahta çıktığı gün bir anayasa ilan etmeye hazır olacağı bir süredir bilinmekte," diye bildiriyordu 25 Mayıs'ta Britanya Büyükelçisi, "ve Murad, en etkili meşrutiyet savunucularıyla haberleşmekte."⁹⁹ Midhat, kendisini destekleyen Elliot'un da farkında olduğu gibi, kişisel hırstan yoksun değildi. 1859'da Meclis-i Valâ'nın ikinci kâtibi olarak Kuleli Vak'ası'nı sorgulayanlardan biriyken, o anda kendisinin bir komplocu konumuna düşmesinde bir ironi vardı.¹⁰⁰ Ama Midhat'ın dürtüleri özünde safça gibi gözükür.

Tahttan indirme yönteminde başka bir alternatifi temsil eden Hüseyin Avni Paşa'nın dürtüleri de özünde safçaydı. Onun görüşünce askerî darbe olmazsa olmaz bir koşuldu. Elbette orduda geniş bir tabanı vardı, oysa Midhat siviller arasında daha popülerdi. Herhalde Hüseyin Avni'nin düşüncesini etkileyen bu olguydu, çünkü başarılı bir darbenin lideri olarak tanınmak istiyordu ve güçlü siyasal ihtirasları vardı. Darbeden sonra tarihin kendisini tek lider olarak kaydedeceğinden emin olmaya çalışıyordu.¹⁰¹ 1876'daki kişisel dürtüleri herhalde imparatorluğu isyancılardan ve Avrupa'dan kurtarmak yönündeki yurtsever hedefle paralellik içindeydi; belki de 1871'de vilayet valiliğine sürülmesi ve sonraki benzer aşağılamalar için yalnız Mahmud Nedim'den değil, Abdülaziz'den de öğ almak arzusuyla yanıp tu-

97) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 17-19, bundan oldukça ayrıntılı biçimde söz eder, ama kaynak aktarmaz ve verdiği tarih çarpıtılmıştır. İsmail Kemal, yaklaşık 16 Mayıs'ta Odyan Efendi'den, Midhat'ın Abdülaziz'i tahttan indirme planlarıyla ilgili bir mektup aldığını söyler: der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, (Londra, 1920), s. 108.

98) Kılıçyan Vasif, *Midhat-Pacha*, s. 53-54, 61-62; A.H. Midhat, *Life*, s. 83; Kératry, *Mourad V*, s. 110; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 54; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 75.

99) Elliot'tan Derby'ye, No: 535, gizli, 25 Mayıs 1876, FO 78/2458.

100) Elliot'tan Derby'ye, No: 559, 31 Mayıs 1876, FO 78/2458; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV (İstanbul, 1955), s. 190.

101) Mardin, *Cevdet*, s. 259.

tuşuyordu.¹⁰² Hüseyin Avni'yi 12 Mayıs'tan kısa süre sonra bir tahttan indirme olayını doğrudan planlamaya sevk eden, muhtemelen, Mahmud Nedim'in tekrar sadrazamlığa getirilebilme ve kendisinin tekrar başkentten sürülebilme şansıydı.¹⁰³ Hüseyin Avni birkaç subayın fikrini yoklayarak işe başladı.¹⁰⁴ Midhat'ın yaptığı gibi reformlardan açıkça pek bahsetmiyordu. Hüseyin Avni her yönüyle Batıcı da değildi; hatta "Biz Avrupalıları sevmeyiz ve onları taklit etmeye ihtiyacımız yok," diyen St. Cyr gibi, harbiye mektebini geliştirmek için Süleyman'ın getirmiş olduğu yeniliklere karşıydı.¹⁰⁵ Hüseyin Avni meşrutiyet taraftarı da değildi ama, görünüşte komplonun başarısı uğruna bu anlayışı kabul eder görünüyordu. Tahttan indirme olayından dört gün önce, Süleyman ondan 'konstitüsyon' ya da benzer bir şeyin benimsenmesi konusunda oldukça isteksiz bir söz koparmıştı.¹⁰⁶

Askerî Mektepler Nazırı Süleyman Paşa askerî darbe taraftarıydı ve anlaşılan Hüseyin Avni'nin yaklaşmasından önce, kendi inisiyatifile, çeşitli subaylarla tahttan indirme olayını konuşmaya başlamıştı.¹⁰⁷ Ama Süleyman Paşa, kuvvetli bir yurtsever olmanın yanı sıra, meşrutiyet rejiminin de güçlü bir destekçisiydi; yani, Midhat ile Hüseyin Avni'nin görüşleri arasında köprü işlevi görüyordu. Süleyman'ın kendi kariyeri askerî alanla sınırlıydı.¹⁰⁸ Ama ilgileri dar kapsamlı değildi; keskin bir yurtsever, henüz yeni bir milliyetçi olmanın dışında, inançlı bir reformcu, bir Batıcıydı. Bir süre harbiye mektebinde edebiyat ve tarih dersleri vermişti. 1876'da, otuz sekiz yaşındayken, bir yılı aşkındır Askerî Mektepler Nazırlığı yapmaktaydı ve onu, ulemanın matematik ve doğa bilimlerinde daha fazla yetişmesine gerek olduğunu söyleyerek Hayrullah'ı medrese ders programlarında değişiklik yapmaya yönlendirecek kadar ileri götüren bir Batılı eğitim savunucusuydu. Süleyman, İslâm milletinin ilerlemesinin eğitime bağlı olduğunu düşünüyordu.¹⁰⁹ Siyasal re-

102) *Ibid.*, s. 259-260, n. 176; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 337-338.

103) Mahmud Celaeddin, *Mirât-ı Hakikat*, s. 96; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 73.

104) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 6-7; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İlbret*, s. 166.

105) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 10-11.

106) *Ibid.*, s. 13.

107) *Ibid.*, s. 8

108) Krş. der. Süleyman Paşazade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s. 3-10; Amédée Le Faure, *Procès de Suleiman pacha* (Paris, 1880), s. 20-21; I.A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul, tarihsiz), s. 360.

109) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 14-16.

formlara da inanıyordu ve bir Yeni Osmanlı hüccesinin lideri olduğu söylenmekteydi.¹¹⁰ 1876'da tamamen Osmanlıların kötü yönetimi, Balkan isyanı ve büyük devletlerin baskısıyla harekete geçmiş olarak iman, devlet ve vatanın kurtuluşu için meşrutiyet yönetiminin inançlı bir taraftarı olmuştu. Süleyman, Abdülaziz'in tahttan indirilişinden dört gün önce Hüseyin Avni'yle yaptığı bir görüşmede, kısa ve öz olarak eğer yeni padişah da despot birisi olursa olayın bütün anlamını yitireceğini ve yeni padişah ancak 'danışma yöntemi'ni (meşveret usulü) kabul ederse bağlılık yemini edeceğini söylemişti. Ondan üç gün sonra, Midhat'a Murad'ın daha tahta çıkmadan meşrutiyet yönetimini açıklaması gerektiğini arzuladığını aktarmıştı.¹¹¹ Süleyman'ın tutumunun altında yatan, Midhat gibi, Abdülaziz'e kişisel düşmanlık duyması değildi.¹¹² Süleyman kendisinin ulusal duyguları temsil ettiğine, dahası, askerlerin rejim değişikliğini yurtseverce destekleyeceklerine ve Saray'la olan bağlarından dolayı böyle bir girişimde arkada kalmayacaklarına inanmıştı. Bu konuda Hüseyin Avni'yi de inandırmış görünür.¹¹³

26 Mayıs Cuma günü, bu bir avuç insanın deneme niteliğindeki planları biçimlenmeye başladı. O gece Süleyman ile Askerî Kurul Başkanı Redif Paşa, Hüseyin Avni'yle onun sahilhanesinde askerî tedbirlerin koordinasyonunu hazırlamak üzere bir araya geldiler. Buluşmadan Midhat ile Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'nın da bilgisi vardı. Ertesi gün Süleyman ile Hüseyin Avni plan yapmaya devam ederlerken, Hayrullah ile Mehmed Rüşdi günleri ayarlıyorlardı. Tahttan indirmenin 31 Mayıs günü gerçekleştirilmesine karar verilmişti. Toplantılar ve planlar sonraki iki gün boyunca devam etti. Bütün geliş gidişler gizlenemeyeceğinden bu faaliyetlerin bir kısmı kuşku uyandırmış olmalı. Günlük *Stamboul* gazetesi, Pazartesi günü, Mehmed Rüşdi ile Hüseyin Avni'nin Midhat'ın kasaba evindeki toplantıda uzun süre kaldıklarını bildiriyordu.¹¹⁴ Ayrıntılarını tam olarak bilmemekle birlikte bir darbe yapılacağına kuşkusuz farkında olan Ignatyev'in, Abdülaziz'i kuvvetli tedbirler alması için uyarıp uyarmadığı cevap bekleyen bir

110) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 18-19.

111) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 3-6, 13, 23-24.

112) *Ibid.*, s. 23; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 45.

113) Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 6, 12-13, 48.

114) *Stamboul*, 29 Mayıs 1876.

sorudur.¹¹⁵ Midhat'ın ya da yandaşı başka birisinin, Büyükelçi Elliot'tan henüz yeni Beşikler koyuna gönderilmiş İngiliz filosunun gerek duyulması halinde İstanbul'a yetişmeye hazır olması şeklinde bir söz isteyip istemediği ya da alıp almadığı da başka bir sorudur.¹¹⁶ Bu günlerde Midhat, bir noktada, hâlâ ona eşlik edecek halk gösterileri yapılmasını ummakla birlikte, askerî darbeye itiraz etmekten vazgeçmiş olmalı. Midhat aynı zamanda Murad'la ilişki kurmayı da istemişti; nitekim Murad'ı gören Dr. Capoléone'yi tanıyan Ziya aracılığıyla ilişkiye geçti. Murad'a, tamamen doğal olarak, eğer işler ters giderse çok kötü sonuçlar doğabileceği bildirilmişti. Bir şeyler olabilirdi, çünkü Saray'ın kuşkuları uyanmıştı. Bu yüzden 29 Mayıs Pazartesi günü darbenin zamanı yirmi dört saat öne alındı ve 30 Mayıs sabahı erken saatler olarak yeniden belirlendi. Bu değişiklik, eğer Midhat'ın hâlâ halkın iradesini yansıtacak eylemleri kışkırtacak planları varsa onları artık terk etmesi gerektiği anlamına geliyordu. Askerî darbeden başka hiçbir şeye zaman yoktu. Gün değişikliği Murad'a herhalde söylenmemiştir.¹¹⁷

29 Mayıs fırtınalı bir gündü. Yağmur aralıksız yağdı, bütün sokakları su bastı, ağaçlar kökünden söküldü. Buna rağmen komplocular o gece son düzenlemeleri yapmak üzere Hüseyin Avni'nin evinde toplandılar. Midhat feneri olmadığı için bir nöbetçi tarafından durduruldu, ama geçmesine izin verildi; kendisini götürmesi için kiraladığı sandalcı onu tanımıştı, ama böyle sefil bir gecede dışarıda ne yapıyor olursa olsun milletin refahı için olması gerektiğini söyledi.¹¹⁸ Sonra komplocular dağıldılar. 30 Mayıs Salı sabahı saat üç sıralarında Abdülaziz'in kalmakta olduğu Dolmabahçe Sarayı kara tarafından Sü-

115) Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 168; der. N. Jorga, *Correspondance diplomatique romaine* (Paris, 1923), No: 270, 24 Mayıs 1876. Daha olanaksız, Ignatyev'in Rus birlikleriyle İstanbul'u işgal etmeyi ve Abdülaziz'i bir Rus gemisiyle kaçırmayı planladığı öne sürülmüştür; bu doğrultuda bir söylenti çıkmış olabilirdi: Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte* (Viyana, 1879), s. 246; Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheiten* (Berlin, 1892), s. 460.

116) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 21; Washburn, *Fifty Years*, s. 104; Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, Mass., 1934), s. 25, n. 59.

117) Süleyman, *Hiss-i İnkılâb*, s. 6-9, 14, 20-23'te, farklılıklar ve bazı çelişkilerle birlikte planlamanın aşamaları kaydedilir; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 69-70; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdü Paşalar*, s. 54; A.H. Midhat, *Hâtıralarım, 1872-1946* (İstanbul, 1946), s. 12; idem, *Tabsıra-i İbret*, s.166; Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 53-64; Kératry, *Mourad V*, s. 110-123; Sumner, *Russian and the Balkans*, s. 168. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 73-80, oldukça iyi bir yeniden düzenleme getirir.

118) A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s. 13.

leyman'ın emrindeki iki taburla kuşatılırken, Boğaziçi tarafını donanmaya ait gemiler tutmuştu. Donanmaya ait başka bir gemi Ignatyev'den gelebilecek herhangi bir hareketi önlemek için Boğaziçi'nin oldukça yukarısındaki Rus yaz elçiliğinin açıklarında demirlemişti. Sonra Süleyman, korku içindeki Murad'ı kapatıldığı daireyi terk etmeye ve Hüseyin Avni'yle birlikte seraskerliğe gitmeye ikna etti. Bütün bunlar şafak sökmeden az önce gerçekleşti. Bu arada Midhat ile diğerleri seraskerlikte toplanmışlardı. Orada Hayrullah, önceden hazırlanmış olan, Abdülaziz'in aklı dengesizliğini, siyasal işleri bilmeyişini, kamu gelirlerini özel harcamalarına yatırmasını, devlete ve topluma karşı genel olarak zararlı davranışlarını gerekçe göstererek meşru kılınan tahttan indirilme fetvasını okudu.¹¹⁹ Sadrazam Mehmed Rüşdi dahil hazır bulunan nazırlar, V. Murad'a bağlılık yemini (*biat*) ettiler. Şafak sökerken Kayserili Ahmed'in Boğaziçi'ndeki gemilerinden atılan yüz bir pare top atışı başkente padişahın değiştiğini duyuyordu. Abdülaziz, Topkapı sarayında göz hapsine alındı. Sonra Murad, daha büyük bir kalabalığın bağlılık yemini ettiği Dolmabahçe Sarayı'na gitti.¹²⁰ Kansıız devrim tamamlanmıştı. Top atışlarının anlamı ilk anda açık olmamasına rağmen hiç şiddet olayı olmamış, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında gerginlik bile doğmamıştı. Gün ilerleyene kadar başkentte oturan pek çok kimse Abdülaziz'in öldüğünü ya da öldürüldüğünü düşünmüştü. Bazı kimseler top atışlarından Rus donanmasının Boğaziçi'ne girdiği sonucunu çıkarmışlardı.¹²¹ Ama bu kanaatlerin hiçbirisi doğru değildi.

İlk baştaki kuşkuyu halkın büyük bir zafer şenliği izledi. Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatan ve iki saattir "Yaşasın Yeni Padişah" ve anlamlı biçimde "Yaşasın Millet" (onların gözünde büyük olasılıkla hâlâ İslâm milleti anlamına geliyordu, ama artık 'ulus' çağrışımlarıyla birlikte) diye bağırان askerler de bu şenliğe renk katıyorlardı. Osmanlı tahvillerinin cari fiyatları yerel borsada bir gecede yüzde elli yükseldi. Hristiyanlar Müslümanları olayı kutladılar; softalar ve Hristiyan din adamları Murad'ı görmek üzere birlikte Dolmabahçe Sa-

119) Metin için bkz. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 396-397; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876.

120) *Stamboul*, 30 Mayıs 1876; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Süleyman, *Hiss-i İnkılâb*, s. 42-43, 48-49; Cevdet, *Tezâkir*, s. xxii-xxv; A.H. Midhat, *Life*, s. 83-86; Nelidow, "Souvenirs," s. 324-325; *Basiret*, 30 Mayıs, çev. Elliot'tan Derby'ye, No: 566, 1 Haziran 1876, FO 78/2459.

121) Cevdet, *Tezâkir*, s. 22-23; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 81-83; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: I 10, ve III, No: 35, ikisi de 30 Mayıs 1876 tarihli.

rayı'na gittiler. Türk gazeteleri, tek başına İslâm milletinden çok 'Osmanlı ulusu'ndan söz ediyordu. Osmanlılık yine revaçtaydı. Halkın sevinç gösterileri en azından V. Murad'ın Ayasofya camisini ilk ziyaretinin yeni bir fırsat sunduğu 2 Haziran Cuma gününe kadar devam etti. Softalar onu arabasına kadar taşıdılar.¹²²

Artık işlerin iyiye gideceği şeklindeki genel kanı bir yana, halktaki sevincin iki noktaya temellendiği görülür. Birisi, monarkın değişmesiyle isyanlara, Avrupa'nın müdahalesine ve Rusya'ya karşı daha kuvvetli tepki gösterileceği beklentisiydi. Britanya'ya gösterilen dostluk bunu simgeliyordu: Murad Ayasofya'yı ziyaret ettiğinde Osmanlı hükümdarlık marşıyla birlikte "Tanrı Kralı Korusun" çalınmış, Lady Elliot alkışlanmıştı. Fransız Büyükelçisi, kinayeli bir dille, Elliot'un olayların akışına memnuniyetini saklamadığını, dahası Britanya'nın Berlin Memorandumu'nu reddetmesiyle Akdeniz'deki Britanya deniz kuvvetlerinin artışından cesaret bulmuş Türklerin eski Kırım koalisyonunun canlanmasını düşünmeye başladıklarını bildiriyordu. Aslında, beş büyükelçinin 29 Mayıs'ta ertesi gün öğlen saatlerinde Bab-ı Âli'ye sunmayı kararlaştırdıkları Berlin Memorandumu tahttaki değişiklik sebebiyle hiçbir zaman sunulamadı. Ignatyev, tahttan indirmenin kendi nüfuzuna bir darbe, Elliot'un nüfuzu açısından kazanç olduğunun farkındaydı ve Murad'ın 'paşalar oligarşisinin ellerindeki bir mahkûm' durumuna düştüğünden yakınıyordu.¹²³ Halkın sevincinin bir başka dayanağı, bir anayasanın ilan edileceği yolundaki genel beklentiydi: Çoğu insanın gözünde padişahın harcamaları ve kaprisli yönetimini dizginlemek anlamına gelen bir beklentiydi bu. *Stamboul*, 30 Mayıs günü, açıkça nazırların o akşam Murad'ın başkanlığı altında toplanmasının ve bir anayasa ilan edilmesinin beklendiğini bildiriyordu. İki gün sonra softalar Midhat'ın evine kadar bir yürüyüş yaptılar; onun adına, Murad adına ve bir ulusal meclis (*şûra-yı ümmet*) adına tempo tuttular.¹²⁴ Abdülaziz'in

122) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 31; Süleyman, *Hiss-i İnkilâb*, s. 58-59; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 88-91; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1 Haziran 1876; Nelidow, "Souverenirs," s. 325-327; ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 36, 1 Haziran 1876; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876.

123) *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Bourgoing'den Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Mayıs 1876, ve Bourgoing'den Décazes'ye, No: 84, 7 Haziran 1876, ikisi de AAE Turquie 404; Harris, *Diplomatic History*, s. 324; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 169-110.

124) *Stamboul*, 30 Mayıs ve 1 Haziran 1876; Krş. ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 35, 30 Mayıs 1876.

tahttan indirilmesi ve Murad'ın tahta çıkışı, aslında, Süleyman Paşa'nın pek çok kez nitelediği gibi Türklerin genellikle II. Mahmud'un 1826'da Yeniçerileri yok etmesinde kullanılan terimle 'hayırlı bir olay' (*vaka-i hayriye*) olarak görünüyordu.

* * *

Bu yargının doğru olduğu Murad'ın tahta çıkışını hemen izleyen resmî kanun ve belgelerle anlaşılmıştı. Abdülaziz'in saraydaki eşyaları arasında milyonlarca dolar değerinde Osmanlı tahvili, mücevher ve altın para bulunmuştu, Murad da âdet olduğu üzere tahta çıkış hediyesi olarak sivil ve askerî memurlara dağıtmasının beklendiği bu kıymetli eşyaları hazineye devretmişti.¹²⁵ Abdülaziz'in fantastik hayvan koleksiyonları halka açılırken, saray dalkavuklarının işine son verildi.¹²⁶ Daha önemlisi, Murad bir tür vatandaş-kral olarak resmedilmişti. Hariciye Nazırı'nın resmî açıklaması, Murad'ın 'Allah'ın inayeti ve halkın isteğiyle' padişah olduğunu bildiriyordu.¹²⁷ Murad'ın 1 Haziran tarihli ve Sadrazamı Mehmed Rüşdi'ye hitaben yazılmış tahta çıkış hattı da aynı noktaya dikkat çekmekteydi: "Yüce Allah'ın lütfu ve uyruklarının isteğiyle" tahta çıkmıştı.¹²⁸ Murad, *hat*'tın ilan edilişinde, Şûra-yı Devlet ile Maliye, Adliye ve Maarif Nezaretlerinin yeniden düzenlenmesini emrediyordu. Padişah kendi hükümdarlık bütçesindeki altmış bin keseden vazgeçmişti.¹²⁹ Görevlerindeki bütün nazırları onaylıyordu. Şeriata saygı gösterilecek, ama ayırım yapmaksızın bütün uyruklar tam özgürlükten yararlanacaktı. Her şey vatan, millet ve devletin yararı ve savunması uğrunaydı. Bunlar, Tanzimat dönemine özgü Osmanlılık duygularıydı. İslâm milletini ayırmaksızın bütün Osmanlı uyrukları bir arada sınıflandırılmıştı ve hepsi de vatanın parçasıydı. İstanbul gazetesi *Sabah*, Murad 'vatan'ı 'devlet'in önüne koyduğu için bütün yurtseverlerin, hatta bütün insanlığın sevinçten ağlayacağını söyleyerek bu sözleri övüyordu.¹³⁰

125) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 124; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 228; Elliot'tan Derby'ye, No: 597, 8 Haziran 1876, FO 78/2459; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876.

126) *Stamboul*, 3 Haziran 1876.

127) Metin için bkz. *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5700.

128) Metin için bkz. Ahmed Midhat, *Üss-i inkilâb*, C. I, s. 401-403; resmî Fransızca versiyonu, Maynard'dan Fish'e, No: 69, 5 Haziran 1876, USNA, Turkey 29'da ilişiktir.

129) Yani 300.000 Türk lirası, toplamın üçte biri.

130) *Sabah*, 2 Haziran 1876, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 744.

Bununla birlikte, tahta çıkış hat'ında anayasayla ilgili tek bir sözcük yer almıyordu. Halkın iradesi kesin olarak vurgulanıyor, böylelikle Hüseyin Avni'den çok Midhat'ın görüşlerini akla getiriyor, askerî darbe ya da hükümet darbesi hakkında hiçbir şey söylenmiyordu. Yine de nüfusun pek çok kesiminin bir anayasa beklentisi içine girdiği, İstanbul'daki Türk gazetelerinin halkın seçtiği bir parlamento ile meşrutiyet yönetimi talebini gündemde tuttukları görülmüyordu.¹³¹ Ayrıca Murad'ın anayasa yanlısı olduğunu beklemek de akla yatkındı. Murad meşrutiyet yönetiminin yandaşı sayılıyordu ve bazı yabancılar dahil çeşitli ziyaretçilere kendisini öyle tanıtmıştı. Gerçekte, Murad kafes sisteminin 1603'te uygulamaya konuşundan beri önceki veliahtlara kıyasla biraz daha fazla serbestlik kazanmıştı. Biraz Fransızca öğrenmiş, Batı müziğini sevmiş, 1867'de Avrupa'ya gitmiş, amcası Abdülaziz tarafından saray dışında kendi evi olmasına izin verilmiş, zaman zaman Avrupalıları görmek üzere evinden ayrılabilmiş, bazılarıyla yazışmış ve mason olmuştu. Namık Kemal'le ve büyük ihtimalle diğer Yeni Osmanlılar'la ilişki kurmuştu. Genelde liberal eğilimliydi; bütün Osmanlı uyrukları için aynı ölçüde gelişmiş bir laik eğitim sistemini savunuyordu.¹³² Bu eğilim ve bağları küçük kardeşi Abdülhamid ve Sultan Abdülaziz tarafından bilinmekteydi; Abdülaziz son beş yılı aşkın bir süre Murad'ın özgürlüğünü kısıtlamış, bu da Murad'ı aşırı alkol düşkünlüğüne götürmüştü.¹³³ Hüseyin Avni, Mason fikirlerini benimsemekle suçladığı Murad'ın Müslümanlar ile Hristiyanların eşitliğini vurgulamasından hoşlanmıyordu.¹³⁴ Murad'ın özgün meşrutiyetçi fikirler taşıyor olması da mümkündü. İstanbul'un Avrupalı mahallesinde yaşayan ve Murad'ın tasarladığı doğrultuda ona bir anayasa taslağı hazırlamış, Fransız vatandaşı bir avukat dostu bulunduğu söylenmekteydi.¹³⁵

131) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 469, 12 Haziran 1876; Lazzaro'dan (Selanik) Maynard'a, 21 Haziran 1876, bu, Maynard'dan Fish'e, No: 86, 20 Temmuz 1876, USNA, Turkey 29'a ilişiktir.

132) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 35; Schweiger-Lerchenfeld, *Serail*, s. 177-178; Kératry, *Mourad V*, s. 40-45, 62-72; Demetrius Georgiades, *La Turquie actuelle* (Paris, 1892), s. 58-59; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 7-8; Edmund Hornby, *Autobiography* (Londra, 1928), s. 153; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 742-743, 751-752. Ayrıca bkz. bölüm 6, n. 71.

133) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 35.

134) Kératry, *Mourad V*, s. 139-140; Kılıçyan Vasif, *Midhat-Pacha*, s. 67-68.

135) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 11.

Elbette Murad tahta çıkar çıkmaz bir anayasanın ilan edilmesi -bazı kimseler bunu bekliyor görünseler bile- söz konusu edilemezdi. Böyle bir belgenin ayrıntılı olarak hazırlanması kesinlikle birkaç ay alırdı. Ama tahta çıkış *hat*'tına, anayasa niyetlerinin bildirilmesi eklenbilirdi. Bunun yapılmaması, herhalde Murad'ın geceleyin silahlı adamlarca dairesinden birdenbire alınıp padişah ilan edilmesinin doğurduğu şok ve bitkinlikten dolayıydı. Cevdet Paşa, tahta çıktığı Salı günü Murad'da vücutça bitkinliğin yanı sıra akli zayıflık işaretleri gördüğünü iddia ediyordu.¹³⁶ Murad'ın altüst olduğunu Midhat ile Hüseyin Avni de fark etmiş, onun için Mehmed Rüşdi ve Hayrullah'la beraber tahta çıkışından sonraki iki gece sarayda kalmışlardı.¹³⁷ Ama daha muhtemel bir sebep, sadece tahttan indirme konusunda birleşmiş komplocular koalisyonunun çatırdamaya başlamasıydı. 30 Mayıs Salı günü bağlılık yemini töreninin bitişinden sonra, Midhat meşrutî yönetim ve kabine sorumluluğu koşullarını getiren bir tahta çıkış *hat*'tı taslağı ortaya çıkarmıştı. Hazırladığı taslağı Süleyman'a gösterdi, Süleyman memnun oldu. Ama Mehmed Rüşdi ile Hüseyin Avni o kadar ileri gitmeye istekli değildiler. Taslağa ikisi de karşı çıktılar. Onlar, "Bizim Padişahımız ulusal bir meclis oluşturulmasını istemiyor. Ulusumuzun bilgi ve eğitim düzeyi böyle bir adıma uygun değildir. Yine de, hüküm süren güvensizlik ortamını ortadan kaldırmak için padişah, idareyi güçlü kanunlarla bağlamalı ve sözgelimi mali konularda reform yapmalıdır. Padişahımızın arzusu budur," diyen eski Ticaret Nazırı ve daha yeni saray kâtipliğine atanmış Sadullah Bey'e¹³⁸ katılıyorlardı. Ondan sonra, Midhat'ın *hat* taslağı meşrutiyete yapılan değinmelerin metinden çıkarılması için tahminen yine Sadrazam olarak Mehmed Rüşdi tarafından değiştirilmişti. Süleyman, bu tartışmada Sadrazam'ı otokratik eğilimler taşımakla, Hüseyin Avni'yi ikiye bölmeyle, Midhat'ı ise zayıflıkla suçlar.¹³⁹

Yine de anayasa konusu, Osmanlı idaresinin üst kademelerinde artık ciddi biçimde tartışılmaktaydı. Midhat, Hüseyin Avni ve Mehmed Rüşdi sarayda geçirdikleri 30 ve 31 Mayıs geceleri, sabaha kadar bu konuyu tartışmışlardı. Daha önceden, ancak on dokuz mad-

136) Cevdet, *Tezâkir*, s. xxiv-xxv. Krş. Mehmed Memduh, *Hal'lericlaslar*, s. 132, akt. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 740, 744-745, n. 1.

137) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 168-169; *idem*, *Life*, s. 88.

138) Sadullah, *Namık Kemal'in 1867'de Mustafa Fazıl'ın Abdülaziz'e yazdığı ve ulusal bir meclis kurulmasını önerdiği mektubunun çevrilmesine yardım etmiş olan dostuydu.*

139) Süleyman, *Hiss-i İnkılâb*, s. 60-61; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 45-46; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 117-118, 126.

deden olduğu söylenen, kısmî bir anayasa taslağı hazırlamıştı Midhat, ama bunu ne zaman yaptığı belli değildir. Tahta çıkış hattında anayasaya değinilmesi isteğine ek olarak, halkın umutları sönmesin diye taslağını gün ışığına çıkarmayı istiyordu. Mehmed Rüşdi ile Hüseyin Avni iki konuda da ona karşıydılar ve taslaktaki temel madde-lerin bir kısmına itiraz ettiler.¹⁴⁰

Ancak 2 Haziran'da İstanbul'da 'Müslüman yurtseverler' bildirisi yayımlandı; bu bildiri kuşkusuz Midhat'ın açıklık hedefine bir nebze hizmet ediyordu.¹⁴¹ Midhat ile Halil Şerif'in pek çok Avrupa devletinde etkili olan 1831 Belçika anayasasını model olarak düşündükleri söylenmekteydi.¹⁴² Süleyman Paşa da sabırsızdı ve Hüseyin Avni'ye, eğer refomlar konusunda hiçbir ilerleme yapılmazsa tahttan indir-menin yararı kalmadığını söylemişti.¹⁴³ Sarayda birkaç gün sonra, takriben 3 Haziran'da, anlaşılan Murad'ın kendisinin başkanlık etti-ği bir Heyet-i Vükelâ toplantısı yapılmıştı. Midhat burada taslağını yine gündeme getirdi ve etkili bir dille anayasayı savundu. Mehmed Rüşdi sadece gerekli idari tedbirlerden bahsetti. Hüseyin Avni, Os- manlı devletini kurtarmak için gerekli olanın meclisler ve tartışma- lar değil, sert ve kuvvetli tedbirler olduğunu söyleyerek Bismarkcı bir tutum takındı. Nazırlar hiçbir sonuca varamamışlardı.¹⁴⁴

Meşrutiyet tartışmaları sürerken, Murad'ın hükümdarlığındaki yeni reform girişimlerine gölge düşüren bir olay oldu. Bu olay, sabık padişahın intiharıydı. Abdülaziz eski Topkapı Sarayı'nda sefil bir du- rumda yaşıyordu ve Murad'a yaptığı acınası bir rica üzerine, ailesi ve hizmetçileriyle birlikte Dolmabahçe Sarayı'ndan Boğaziçi'nin biraz üst tarafındaki Çırağan Sarayı'ndaki ikametine taşınmıştı.¹⁴⁵ 4 Hazi- ran Pazar sabahı Abdülaziz orada kollarının damarları kesilmiş ve bir atardamarı kopmuş olarak bulundu. Bir anlatıma göre, müdaha- le edilemeden önce annesinin kollarında ölmüştü. Olayların genel

140) A.H. Midhat, *Tabsıra-ı İbret*, s. 170-172; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 126

141) Bkz. bu bölüm, n. 46.

142) Bourgoing'den Décazes'ye, No: 84,7 Haziran 1876, AAE, Turquie 404.

143) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 198.

144) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 111-112; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, s. 37-39; Kératry, *Mourad V*, s. 142-143; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamîş*, s.100, Kératry hem bu toplantıyı, hem de yanlış tarih verdiği 8 Haziran toplantısını tartışır görünür. Sadece bir tek toplantı yapılmış olabilir miydi? Kératry'nin kaynağı galiba bu toplantı içindir.

145) Cevdet, *Tezâkir*, s. xxiv-xxv; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 397-398, Abdüla- ziz'in Murad'a biri kısaltılmış iki notunu verir.

olarak kabul edilen düzenlenişine göre, sakalını düzeltmek için istediği küçük bir makasla intihar etmişti. İntiharının sebebi, daha beş gün önce ansızın tahttan indirilişinin yol açtığı şok ve onu takip eden depresyonla kötüleştmiş, zaten sağlam olmayan aklî durumu olabilirdi.¹⁴⁶ Vücudu yakındaki bir askerî karakola kaldırıldıktan sonra, büyük devletlerin elçiliklerine bağlı olanlar dahil başkentteki en önde gelen hekimlerden on dokuzu, cesedi ve Abdülaziz'in bulunduğu odayı incelemişlerdi. Hekimlerin yaraların niteliği ve yönü ile odanın durumu ve makasın görünüşüne dayanarak vardıkları ortak sonuç, Abdülaziz'in kendini öldürdüğüydü.¹⁴⁷ Görünüşe bakılırsa halkın görüşü de başlangıçta bu yöneydi.¹⁴⁸ Ama halk kısa süre sonra Abdülaziz'in herhalde nazırlardan birinin emriyle öldürüldüğüne inanmaya başladı.¹⁴⁹ Ignatyev, cinayet söylentisinin yayılmasına açıktan yardım ediyordu ve elçilik danışmanı Nelidov, gerçeğin bu olduğuna inanmıştı.¹⁵⁰ Soruşturma elbette kötü yürütülmüştü. Saray

146) Abdülaziz'in ölüm koşullarına ilişkin zamanındaki açıklamalar Cevdet'e aittir, bunun için bkz. Mardin, *Cevdet*, s. 257-258; Mehmed Rüşdi'nin 1881'deki açıklamaları için, Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşti Paşalar*, s. 125-127; Mehmed Memduh'un açıklamaları için, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 80-81; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 125-129, Yusuf İzzeddin'e ve anlaşılan başka açıklamalara dayanır; *Le Stamboul*, 5 ve 9 Haziran 1876; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876. A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s. 227-229, çağdaşlarının yaptığı başka açıklamaları ekler.

147) Doktorların imzalı ve Fransızca olarak (görünüşe bakılırsa asıl dili) raporlarının metni için bkz. *La Turquie*, 4 Haziran 1876 Ek; Türkçesi için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. I, s. 398-400, bazı doktorların isimlerini yanlış yazar; İngilizce'si için, A. H. Midhat, *Life*, s. 90-91. Britanya büyükelçilik hekimi ve yukarıda anılan rapora imza koyanlardan birisi olan Dr. E.D. Dickson'ın başka tıbbî açıklamaları için, Elliot'tan Derby'ye, No: 580, 5 Haziran 1876, FO 78/2459; 8 Haziran 1876 tarihli *Stamboul*'daki mektup; *Lancet*'e 23 Haziran 1876 tarihli ve *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876'da yeniden basılmış mektup; *British Medical Journal*'daki (Temmuz 1876) makale, akt. Seton-Watson, *Disraeli*, s. 36, n. 1; krş. Elliot, "The Death of Abdul Aziz," s. 285-287, Dr. Dickson'ın yanısıra imza koyanlardan bir başkası olan Dr. Millingen'i aktarır. Yirmi dört saati aşkın bir süre sonranın tarihini taşıyan, beş doktorun imzaladığı ve genelde ilk raporu doğrulayan başka bir rapordan da söz edilir, Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 134, n. 1. Bourgoing'den Décazes'ye, No: 83, 7 Haziran 1876, AAE, *Turquie* 404'e ilişik olan Dr. A. Morroin'ın, Fransız büyükelçilik hekimi raporu. Yazarın hakkında bilgi sahibi olduğu ve ölüm olayının intihar değil de, cinayet olduğunun kabul edilmesine ilişkin tek doktor açıklaması, on iki yıl sonra ve 1876'daki, cesedi inceleyen hekimler arasında bulunmayan Dr. Mavroyeni'nin açıklamasıdır. Dikkat çekici olan, Mavroyeni'nin II. Abdülhamid'e hekimlik yapmış olmasıydı; Desjardin (Paul de Regla), *Au pays de l'espionnage* (Paris, 1902), s. 42-44. "The Death of the ex-Sultan," *The Lancet* (10 Haziran 1876), s. 872-873, on dokuz doktorun vardığı intihar sonucunun tıbbî açıdan inandırıcılığı bulunmadığını söyler.

148) Cevdet, *Tezâkir*, s. xxv.

149) Washburn, *Fifty Years*, s. 105-106; Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C. I, s. 15-17.

150) Elliot'tan Derby'ye, No: 591 ve No: 592, ikisi de 7 Haziran 1876, FO 78/2459.

ile Bab-ı Âli arasında hiçbir koordinasyon yoktu, Abdülaziz'in vücudu hekimlerin onu görmesinden önce kaldırılmıştı ve dikkatli bir araştırma yapılmamasından Mehmed Rüşdi ile diğerleri sorumlu görünüyordular. Tabii otopsi de yapılmadı. Eğer cinayet olsaydı, Abdülaziz'e karşı yapılan darbeye önderlik etmiş ve sabık padişah tekrar tahta dönerse kaybedecek çok şeyi olan Midhat ile Hüseyin Avni gibi insanlardan kuşkulanılırdı. Midhat ısrarlıydı ve ondan kuşkulanmak için bir sebep görünmüyor; Abdülaziz'in ölümünü öğrenen nazırların en sonuncusu oydu.¹⁵¹ Ama kuşkular silinmedi. Nüktedan bir gazetecinin deyişiyle, "Abdülaziz intihar ettirilmişti".¹⁵²

Gerçekte, Abdülaziz'in ölümüyle reform çabaları ciddi bir yara almıştı. Özellikle cinayet kuşkusu sonuçta reformcuların dürtülerine bağlanacağından, Midhat'ın böyle talihsiz bir olaydan kazanacağı hiçbir şey yoktu.¹⁵³ Ancak en ağır darbe, amcasının ölümünün V. Murad üzerindeki etkisiydi. Tahta geçerken yapayalnız hayatının sona ermesiyle zaten sarsılmış olan Murad, Abdülaziz'in intiharıyla yeniden altüst olmuştu. Haber ona ulaştığında masadaydı; saray memurları onun hemen kalkıp kustuğunu anlatırlar. Murad'ı kısa süre sonra gören Midhat ile Mehmed Rüşdi de onu çok bedbaht bulmuşlardı.¹⁵⁴ Murad'ın akıl hastalığının başlangıcına atfedilen bütün tarihler tahmine dayanır, ama zihninde çözülmeden kalan temel olay pekâlâ bu olabilir.¹⁵⁵ Padişahların tahta çıkışlarından genelde beş ile on beş gün sonra arasında yapılan Osman'ın kılıcını kuşanma töreni, Abdülaziz'in ölümünü izleyen hafta ya da on gün içinde yapılacak biçimde programlanmış olsa gerektir.¹⁵⁶ Törenin ertelenmesinin sebebi, anlaşılan Murad'ın aklî durumuydu. Haziran ayının kalan süresi boyunca bu konudan söz edilmekle birlikte, Murad'ın kılıç kuşanması -meşrutiyetçilerin ümidi- asla gerçekleşmedi. Murad hükümet işlerinde etkili bir rol oynamış da görünmez.

151) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 172; *idem*, *Mirât-ı Hayret*, s. 57-60; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdü Paşalar*, s. 88; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 132- 133.

152) Charikles, *Türkische Skizzen in Briefe an eine Freundin* (Berlin, 1877), s. 16. 1881'de Abdülhamid döneminde, Abdülaziz'in öldürüldüğü ve bu olaya Midhat, Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni ve Hayrullah'ın da karıştıkları suçlaması kuşkuları tekrar ortaya çıkmıştı. Suçlamalar büyük olasılıkla temelsizdi. Bkz. ek D.

153) Midhat, daha sonra halkın üzerinde bırakılan kötü izlenime özel olarak değinmişti: Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdü Paşalar*, s. 95.

154) Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 133; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdü Paşalar*, s. 126-127; Cevdet, *Tezâkir*, s. xxvi.

155) A.H. Midhat, *Mirât-ı Hayret*, s. 60; krş. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s.744-745, n. 1.

156) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 41-42.

Sonraki anayasa tartışması Heyet-i Vükelâ'nın 8 Haziran Perşembe günkü özel ve genişletilmiş toplantısında yapıldı, ama Murad bu toplantıya katılmadı. Toplantı için Bab-ı fetva'ya (şeyhülislâmlık dairesi) nazırlardan başka, tahtan indirme olayının iki önemli askeri Redif Paşa ile Süleyman Paşa, iki önemli ulema mensubu Kazasker Seyfeddin Efendi ile Fetva Emmini Halil Efendi gelmişlerdi. Mehmed Rüşdi imparatorluktaki insanların henüz meşrutiyet yönetimi için yetenekli olmadıklarını söyleyerek tutucu bir çizgi savundu; ona göre, hükümete karşı minnettarlık duygularını uyandıracak içi boş ayrıcalıklarla gözlerini boyamak daha iyi olurdu. Hüseyin Avni'nin askerî konular tartışmaya gelmedikçe konuşmaması için emir verdiği Süleyman kendini tutamadı, köşesinden sıçradı ve şunları söyledi: "Şevketlû, tahttan indirme şimdiki mutlakiyetçilik sürsün diye yapılmadı. Herkes bu fedakârlığı ülkenin geleceğini güvence altına almak için üstlendi. Bunu gerçekleştirenlerin tahttan indirilen padişaha karşı hiçbir kişisel düşmanlıkları olmadığı gibi, şimdiki padişahla hiçbir özel ilişkileri de yoktur. Rica ederim, bu noktayı aklınızda tutarak tartışmayı sürdürün." Ama Mehmed Rüşdi kılını kıpırdatmamıştı. Koltuksuz Nazır Paşa, Britanya parlamentosuna benzeyen ama sadece Müslümanlardan oluşan bir parlamento önerdiği zaman, sadrazam ona dönerek, "Öyleyse sen Kızıl olmuştun," dedi.¹⁵⁷ Sadrazam, Midhat'ın ve Halil Şerif'in meşrutiyet fikirleriyle de alay etti. Dahası, diyordu Mehmed Rüşdi, "halka bir şey vererseniz daha fazlasını ister. Kendilerine ayrıcalıklar tanındığı için Giritlilerin isteklerine bakın".¹⁵⁸ Midhat ulusal bir meclis savunmuş, ama bu toplantıda, anlaşılan birlik sağlamanın yollarını arayarak Mehmed Rüşdi'ye ağır eleştiriler yöneltmemişti. Oysa bu boş bir umuttu. Server ve Raşid Paşalar meşrutiyetçilikten ılımlı bir şekilde söz etmelerine rağmen, toplantıda bulunanların çoğu sessiz kalmışlardı, sadece Cevdet ve Seyfeddin dahil birkaç kişi farklılıkları uzlaştırmaya çalışmıştı. Ama en az üç kişi sadrazamı güçlü biçimde desteklerken, Halil Efen-

157) Namık Paşa, gençliğinde liberal, akıcı Fransızca konuşan ve Reşid Paşa'nın adamlarından biri olarak tanınmıştı; daha sonra tutucu ya da gerici bir Müslüman olarak tanınmış, ama tahttan indirme olayından önce bile sultanın üzerine bir tür parlamenter denetim getirilmesini, -muhtemelen sadece Müslümanlardan oluşan bir parlamento biçiminde olsa bile- bunu destekleyeceğini göstermişti. Krş. A. Henry Layard, *Autobiography and Letters* (Londra, 1903), C. II, s. 28-29; Elliot'tan Derby'ye, No: 628, 3 Ekim 1875, FO 78/2388, ve No: 532, gizli, 24 Mayıs 1876, FO 78/2458.

158) 1867 yılında. Bkz. Bölüm 5. Girit meclisindeki Hristiyanlar 1876 yazında yeni imtiyazlar istiyorlardı: Krş. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 24 Ağustos.

di açık açık geleneksel seçkinlerin yönetmesinden yana konuşmuştu. "Anadolu ve Rumelili cahil artıklar topluluğuna fikirlerini ve ne yapacaklarını mı soracaksınız?" Midhat, Süleyman'ın Fransız anayasasını çevirdiğini ve onu okumasını önerdiği zaman, Halil de gerekli olanın ulusal meclis değil, sadece danışma grubu olarak bir ulema organı olduğu karşılığını veriyordu.¹⁵⁹

Toplantı bir sonuca varamadan dağıldı. Ayrım çizgilerinin nasıl çizildiğini ortaya çıkarmıştı bu toplantı. Midhat ile Süleyman, pek çok bakımdan birbirlerine benzemeseler ve hatta birbirlerini eleştirse bile, anayasa için hızlı hareket edilmesi noktasında birleşmişlerdi.¹⁶⁰ Süleyman Paşa gerçekten de, Haziran ayı içinde ve belki Bab-ı fetva toplantısından önce, aceleyle kırk beş maddelik bir anayasa taslağı hazırlamıştı. Taslak, dağınıklığına rağmen, coğrafi temeldeki Müslümanlarla millet temelindeki gayri-müslimlerin ikiye bir oranında temsil edilmesini öngörür. Mısır, Tunus, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın da temsilcileri olacaktı. Bununla birlikte, Süleyman'ın taslağının ne ortaya konduğunu, ne de nazırlar tarafından tartışıldığını gösterir hiçbir bulgu yoktur.¹⁶¹ İkisi de Avrupa'da diplomatik tecrübeye sahip Raşid ile Server, Midhat ile Süleyman'ı destekliyorlardı. Mehmed Rüşdi'yi ise birkaç konuşmacı ile anayasanın çok radikal bir kopuş olacağını savunan ama derdini anlatamayan çoğunluk desteklemişti. İlginç biçimde tartışmanın çoğu laik doğrultuydaydı; sadece Kara Halil ile Namık dini düşünceleri ortaya koymuş görünürlerken, iki ulema mensubu (Cevdet ile Seyfeddin), yine Avrupa'da diplomatik tecrübeye sahip Safvet gibi ılımlı olanlardandı. Ertesi gün, yanlış biçimde, toplantıda tam ittifakla ulusal bir meclis kurulup bir kabinenin bu meclise karşı sorumlu olması kararı alındığı ve ayrıntılar üzerinde çalışması için Midhat'ın görevlendirildiği bildirilmişti.¹⁶² Ama halk, herhalde başkentteki Türk gaze-

159) Kendi bakış açısından yazılmış olsa bile bu toplantının en eksiksiz anlatımı için, Süleyman, *Hiss-i İnkılâb*, s. 61-64, ve bunun büyük bölümünü tekrarlayan, Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 46-48. O da hazır bulunan Mahmud Celaleddin toplantıyı anlatır, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 126. Süleyman hiç kayıt tutulmadığını söyler. Krş. İnal, *Son Sadriâzamlar*, C. I, s. 142-143; Gad Franco, *Developpements constitutionnels en Turquie* (Paris, 1925), s. 23- 24.

160) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 712-713. Pek çok kişi gibi Süleyman da Midhat'ta otokratik eğilimler görüyordu.

161) Metin için, Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 62-66, n. 1.

162) *Stamboul*, 9 Haziran 1876. Bu, Midhat'ın taraftarlarının ortaya attığı bir hikâye olabilir. *Dementi*, 15 Haziran 1876 sayısında.

telerinin savunduğu türden reformlar bekleyerek, anayasa ile parlamentoyu tartışmaya devam etti.¹⁶³

Buna rağmen ayrıntılı bir anayasanın hazırlanması, Meclis-i Vükelâ içindeki ciddi ayrılıklar çözümlenebilene kadar ihtimal dışıydı. Uyuşmazlıklardan birisi toplantıda dile getirilmeden kalmıştı, oysa gerçek bir anlaşmazlıktı. Bu, Hüseyin Avni'nin yalnız anayasaya değil, Midhat'ın ya da kendisinin dışında başka birisinin nüfuzunun artmasına da karşı çıkışıydı. Hüseyin Avni, 30 Mayıs'tan beri, tahttan indirme olayının güçlü adamı havasına girip gerek kabineyi, gerekse Saray'ı kontrol altında tutmayı umarak, kabinedeki belirleyici kişi olmuştu. Bazıları onun diktatör olmak istediğinden kuşkulanıyorlardı.¹⁶⁴ Hüseyin Avni, Sadrazam Mehmed Rüşdi'den daha güçlü bir kişilikti ve Serasker olarak bir askerî güce sahipti. Şûra-yı Devlet başkanlığına getirildiği Haziran ayı başlarına kadar koltuksuz olan Midhat'tan önemli konumdaydı. Nazırların Bab-ı fetva'daki toplantısından bir hafta sonra, Hüseyin Avni sahneden vahşi bir yolla kaldırıldı. Çerkes bir subay olan Hasan, 15 Haziran Perşembe günü Midhat'ın konağında yapılan nazırlar toplantısını bastı ve Hüseyin Avni ile Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürdü. Başka yaralananlar da oldu. Hasan'ın hedefi Hüseyin Avni'ydi, çünkü suikast hem kişisel, hem siyasal bir öç hareketiydi. Hasan'ın kız kardeşi, Abdülaziz'in 'karıları'ndan ikincisiydi ve Hasan, anlaşılan kız kardeşi ile ölmüş padişahın intikamını almak istiyordu. Ayrıca, Abdülaziz'i Hüseyin Avni'nin öldürdüğüne inanmış da olabilir. Ek olarak, sultanlığa doğrudan geçme ümitleri babasının tahttan indirilmesiyle kırılmış olan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'in yaveriydi. Hüseyin Avni, Çerkes'i İstanbul'un dışında tutmak için Bağdat'ta görevlendirilmesini emretmişti; Çerkes Hasan ise oraya gitmektense kamayla Serasker'i öldürmüştü.¹⁶⁵ Bazı-

164) Elliot'tan Derby'ye, No: 601, 8 Haziran 1876, FO 78/2459; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 133; *Stamboul*, 17 Haziran 1876; Kératry, *Mourad V*, s. 169-170. Raşid Paşa, bir Bulgara hükümetin korku içinde yaşadığını söylediği zaman Hüseyin Avni'yi kastetmiş olabilir: Hajek, *Bulgarien*, s. 294-

165) Hazır bulunanların yazılı anlatımları, ya da onlardan alınan bilgilere dayanan anlatımlar: Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 96-99; A. H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 183-186; Elliot'tan Derby'ye, No: 634, 17 Haziran 1876, FO 78/2459 (Mehmed Rüşdi'den); Nelidow, *"Souvenirs"*, s. 328-330 (Mehmed Rüşdi ve Kayserili Ahmed'den); Schweiger-Lerchenfeld, *Se-rail*, s. 145-160 (iddia edildiğine göre Midhat'tan). Ayrıntılı anlatımlar için bkz. Kératry, *Mourad V*, s. 172-193; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 105-113; *Levant Herald*, 5 Temmuz 1876; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 153-158, Hasan'ın açıklaması dahil. Hasan'ın kız kardeşi, anlaşılan çocuk düşürmeye kalkışması yüzünden, üç gün önce ölmüştü: Alderson, *Ottoman Dynasty*, tablo 48 ve n. 3; Elliot'tan Derby'ye, No: 631, 16 Haziran 1876, FO 78/2459.

ları da cinayeti, tehlikeli bir rakipten kurtulmak için Midhat'ın planlamış olabileceğini tahmin ediyordu, çünkü saldırı onun konağında gerçekleşmişti ve kendisi yara almamıştı.¹⁶⁶ Bu kuşku temelsiz görünür. Yine de, Hüseyin Avni'nin ölümünden sonra kabinedeki en güçlü kişi olarak Midhat'ın kaldığı ve iyice kararsızlaşan Mehmed Rüşdi'ye hâkim olabileceği bir gerçektir. Sultan Murad o sırada öylesine hasta ve şaşkın bir durumdaydı ki, olay kendisine anlatılmadı bile.¹⁶⁷ İki hafta içinde ikinci bir şiddetli ölüm haberi padişahın kafasını karıştırmaktan başka işe yaramazdı. Cinayet, nazırlar için yeterince terdihin ediciydi.

Bir istisna dışındaki diğer gelişmeler, anayasa üzerinde çok daha ciddi biçimde durulması konusunda uğursuzluğa işaret etti. Tek iyi istisna, Namık Kemal ile diğer Yeni Osmanlı arkadaşlarının sürgünden geri çağrılışıydı. 1872'den beri İstanbul'da bulunan Ziya Bey, 30 Mayıs'ta sultanın baş kâtipliğine getirilmişti. Onun yaptığı ilk iş, Namık Kemal ile diğerlerini zorunlu ikametten kurtarması için Murad'ı ikna etmek oldu. Etkisini bu şekilde gösterişinden ve belki de Mehmed Rüşdi'nin onun Murad'a hâkim olabileceğinden korkması sebebiyle, Ziya Bey bir gün sonra maarif nazırı vekilliğine atanmıştı. Yine de sürgünler geri döndüler; Namık Kemal parlamenter rejim düşüncesi ve ateşli vatan sevgisiyle gelmişti. Ertesi yaz, onun *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunu sık sık oynandı.¹⁶⁸ Öte yandan, genel durum daha kötü görünüyordu. Müslüman fanatizmi açıkça artmaktaydı. Hükümet, Haziran ayında beş İstanbul gazetesinin yayımını durdurarak tekrar basına gem vurmaya çalışıyordu.¹⁶⁹ Haziran ayı sonunda, Sırbistan Prensi Milan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne inandığını belirterek protesto etmekle birlikte, Sırbistan ile Karadağ hükümdarları V. Murad'a karşı savaş ilan ettiler.¹⁷⁰ Yani Türkler, Slav prensliklerinin Balkanlardaki Slav isyancıları desteklediği ve Sırp ordusuna daha önce Orta Asya'daki Müslüman hanlıklarla savaşmış

166) Washburn, *Fifty Years*, s. 106; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 471, 16 Haziran 1876.

167) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 100.

168) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 1, s. 728; *Stamboul*, 5 ve 14 Haziran 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 6 Temmuz 1876 (Ausserordentliche Beilage); Mehmed Kaplan, *Namık Kemal* (İstanbul, 1948), s. 97.

169) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 470, 15 Haziran 1876, ve No: 592, 21 Haziran 1876; *Stamboul*, 9 Haziran ve 3 Temmuz 1876; Elliot'tan Derby'ye, No: 649, 20 Haziran 1876, FO 78/2459.

170) Langer, *European Alliances*, s. 89-90.

pan-Slav Rus generali Çernayev'in komuta ettiği bir durumla karşı karşıya gelmişlerdi. Bu yüzden Türkler, hem ulusal hem dinî bir savaş olarak gözükmeye başlayan gerçek bir mücadeleye hazırlanmaya koyuldular. Sırbistan'a sefer düzenlenmesini isteyen Rum ve Ermeni gönüllülere de rastlandı.¹⁷¹ Ancak Müslüman medrese öğrencilerinin gönüllülüğü ve kırsal bölgelerin harekete geçmesi daha tipik bir özellikti. Medrese öğrencileri tatildeydiler ve halka yönelik ajasyonlarında meşrutî reformlardan giderek daha az söz edilirken, çabalarını kutsal savaş propagandasında yoğunlaştırıyorlardı.¹⁷² Antep'te yapıştırılmış bir vezirlik bildirisi, "devletin ve hükümetimizin inancının temelini" yıkmaya çalışan "fesat peşinde koşanlar"a karşı "bütün İslâm ailesinin savaşıması" çağrısı yapıyordu. Yedekler İslamiyet adına göreve çağırılmıştı.¹⁷³ Bu atmosferde anayasa üzerinde sakince kafa yormak güçtü.

Buna rağmen Midhat, Britanya Büyükelçisi'nden aldığı cesaretle planlarını geliştirmekteydi.¹⁷⁴ Midhat 22 Haziran'da konağında fanatik ulemanın en etkili kesimiyle bir toplantı yapmış; malî durumu kontrol altına almak amacıyla bir kısmı atamayla, bir kısmı seçimle gelen bir temsili meclis gerekliliği konusunda aynı düşünceleri paylaştıklarını söylemişti. Hristiyanların Meclis dışında bırakılamayacağını da kabul etmişlerdi. Midhat, Elliot'a olanaksız hedeflediğini anlatıyordu ve gerekirse kabinenin desteğini almak için uzlaşacaktı. Temel sorunun şer'i mahkemeleri lağvetmeden eşit bir adli idare kurmak olduğunu önceden görüyordu.¹⁷⁵ Midhat anlaşılan kendi anayasa taslağını gözden geçirmeye de devam ediyordu.¹⁷⁶ Taslağını sunma fırsatınıysa, Avusturya'nın Klik limanını kapatma-

171) *Levant Herald*, 15 Temmuz 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 19 Temmuz, 29 Temmuz ve 3 Ağustos 1876; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 193-196.

172) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 593, 28 Haziran 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 9, 13, 14 (Beilage), 19 (Beilage), 20 (Beilage), 21 Temmuz 1876.

173) Çeviri metin için bkz. Maynard'dan Fish'e, No: 86, 20 Temmuz 1876, USNA, Turkey 29.

174) Ignatyev, Elliot'u Midhat'ın planlarının kısırtıcısı olarak görüyordu: Ignatyev'den Kartsov'a, 29 Haziran 1876, akt. Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 169-170. 1876 yılı başlarında Elliot, Abdülaziz'e hükümet üzerinde anayasal bir denetim olması gerektiğini söylemişti: Elliot'tan Derby'ye, No: 492, 12 Mayıs 1876, FO 78/2458.

175) Elliot'tan Derby'ye, No: 664, gizli, 24 Haziran 1876, FO 78/2460. Namık Paşa bu sıralarda, sadakatlerini kanıtlayana kadar Hristiyanları dışlayan kendi parlamento programının benimseneceğini ümit ediyordu: Elliot'tan Derby'ye, No: 679, gizli, 28 Haziran 1876, FO 78/2460.

176) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 2 ve 4 Temmuz 1876. 4 Temmuz sayısı, Bab-ı fetva'da yapılan ve Midhat'ın planlarını onaylayan bir ulema toplantısını bildirir.

sının doğurduğu güçlükleri ele almak üzere 15 Temmuz Cumartesi günü Bab-ı Âli'de büyük bir âyan meclisi (Meclis-i Umumi) toplantısında buldu.¹⁷⁷ Nazırların dışında birkaç ulema mensubu, yedi Hristiyan ve öteki ileri gelenlerden oluşan, toplam yetmiş altı kişilik topluluk Mehmed Rüşdi'nin imparatorluğun yaşama mücadelesi veren nazik konumunu ana hatlarıyla çizişini dinlediler. Ya Midhat'ın, ya kötüleşen durumun ya da her ikisinin birden ikna ettiği Sadrazam, yönetimin yeniden düzenlenmesi gereğinden bahsediyordu. Midhat gözden geçirilmiş anayasa taslağını sunmuş ve meclisin, başka düzeltmeler yapma göreviyle kendi başkanlığındaki bir Şûrayı Devlet komisyonuna iade edilmekle birlikte, taslağın temel ilkelerini onayladığı bildirilmişti. Açıklamalar doğru olsaydı, büyük meclisin kararı geçmişten radikal bir kopuşa işaret ederdi. Taslakta-ki temel ilkeler arasında, Hristiyanlar ile Müslümanların tam eşitliği, Hristiyanların sadrazamlık makamı dahil bütün görevlere getirilebilmesi, İstanbul'dan on altı ve her vilayetten dört kişi olmak üzere seçimle gelen temsilcilerden oluşan bir meclis, meclise karşı sorumlu bir kabine, Hristiyanların mahkemelerde Müslümanlar aleyhindeki tanıklıklarının kabul edilmesi ve hâkimler ile devlet memurlarının görev haklarının güvence altına alınması vardı. Midhat'ın taslağının birer kopyası, şehzadelere ve diğer kişilere verilecekti. Daha sonra yeni düzeltmeleri ele almak üzere başka bir büyük meclis toplantısı yapılacaktı.¹⁷⁸

Ne var ki, ikinci bir büyük meclis toplantısı yapılmamıştır. Tersine, Sırbistan ve Karadağ'a karşı savaşma isteğinin ve tedbir alma ge-

177) Türklerin birliklerini Hersek'e deniz yoluyla sevk edebilecekleri tek Adriyatik limanı Klik'di. Gorçakov ile Andrassy, 8 Temmuz'da Reichstadt'ta yaptıkları gizli toplantıda, Klik limanının kapatılması konusunda anlaşmışlardı. Krş. Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 140, n. 2 ve 170. Ben burada, A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 182'de anlatılan Meclis-i Umumi'nin 15 Haziran tarihli toplantı olduğunu, onun Franco'nun *Développements constitutionnels*, s. 24'te bildirilen ve Midhat'ın anlatımını tekrarlayan Ağustos ayı sonundaki toplantı olmadığını varsayıyorum.

178) *Levant Herald*, 17 Temmuz 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18, 19, 23, 24, 28 ve 29 Temmuz 1876; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 182, burada başka ayrıntılara girilmeden Bab-ı fetva'da yapılan ikinci bir toplantıdan söz edilir. 15 Temmuz toplantısı üzerine Rus arşivleri ile basınından ek ayrıntılar için, Petrosian, "Novye Osmany", s. 103-104. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 5 Ağustos 1876, anayasa için Midhat'ın 140'dan 70'e indirdiği söylenen ek ilkeleri verir ve iki hafta içinde yürürlüğe gireceğinin sanıldığını ekler. Yazı baştan aşağı abartılı görünür. Yaklaşık dört hafta sonra, anayasa taslağını incelemek üzere Nafia Nazırı Server Paşa'nın başkanlık ettiği beş Müslüman ile üç Hristiyan'dan oluşan bir komitenin atandığı bildiriliyordu: *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18 ve 24 Ağustos 1876. Komitenin, eğer varsa bile, ne başardığını bilmiyorum.

rekliliğinin ortaya çıkışı, nazırları 3 Ağustos'ta anayasanın açıkça tartışılmasını yasaklayan bir emir yayınlamaya götürdü. Olayların baskısı altında, deniyordu emirnamede açıklama olarak, hükümet bile meşrutiyet sorununu doğru bir şekilde ele almaya zaman bulamaz.¹⁷⁹ Midhat çok geçmeden bir grup softadan, meşrutiyet ve parlamento kavramlarına saldıran ve Ziya Bey'i bu kavramları Kur'an metinlerine dayanarak haklı göstermeye çalışmakla suçlayan bir mektup aldı. İngiltere, Fransa ve Rusya kendi yönetimlerinde imparatorluklarında yaşayan çok sayıdaki Müslümana uygun bir pay ayırmadıkları sürece, softalar -atalarının fethetmiş oldukları- Hristiyanların Osmanlı yönetimine katılmalarına izin verme yanlısı değillerdi.¹⁸⁰ Midhat'ın, aynı sıralarda meşrutiyet planlarında ısrar ederse Hüseyin Avni'nin kaderine uğramakla tehdit eden bir mektup daha aldığı söylenmekteydi. 15 Ağustos'ta, Midhat'ın başkanlığındaki Şûra-yı Devlet'in yeniden düzenlenmesi geçici bir tedbirden öte anlam taşı-mıyordu. Mahmud Nedim bu organın görevlerini daraltmıştı, ama Midhat dört daireye ayırarak tekrar genişletti: idarî, adlî, bayındırlık hizmetleri ve reformlar. Dairelerin üyeliklerinde Hristiyanlar oldukça liberal biçimde temsil ediliyorlardı.¹⁸¹

Anayasanın sakince tartışılması açısından koşullar kötüleşmeye devam etti. Gönüllüler İstanbul'daki askere alma dairelerine üşüşür, yedekler iç bölgelerde askere çağrılır, Mısır'dan gemiyle grup grup askere gelir, Tatar, Kürt ve Tunuslu liderler gönüllü olarak askere kaydolur ve destek sağladıkça, atmosfer hemen ulusal ve dinî bir savaş atmosferine büründü. Kabine sorunun dinî yönünü önemsemeyip Osmanlılık yönünü öne çıkarmak için elinden geleni yapmış ve gazetelerin cihaddan bahsetmelerine izin vermemişti. Yaralılara yardım için halktan bağış kampanyaları açıldı. Kampanyalardan birini Midhat'ın karısı yürütüyordu; imparatorluktaki kadınların toplum içinde etkinliklere girişmelerinin yeni bir örneğiydi bu. Pek çok Türk -hatta Kafkaslar'daki kardeşlerinden gelen abartılı ayaklanma raporlarının heyecanlandığı Ermeniler- savaş çabalarının esas olarak Sırbistan ve Karadağ'dan çok Rusya'ya yöneltilmesini düşün-

179) Metin için bkz. *Staatsarchiv*, 30 (1877), No: 5775. Krş. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 9 ve 11 Ağustos 1876; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 280-281.

180) Metin için bkz. *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 16 Ağustos 1876, ve Maynard'dan Fish'e, No: 89,10 Ağustos 1876, USNA, Turkey 29.

181) *Levant Herald*, 15 Ağustos 1876, isimleri kaydederek; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 22 ve 23 Ağustos 1876.

meye başladılar.¹⁸² Zeybek ve Çerkes başıbozukların yağma hareketleri dışında pek olaya rastlanmamasına rağmen, dinî çağrışımlarla Osmanlılık duygusu zayıflamış ve imparatorluk içindeki gerginlikler artmıştı.

Mehmed Rüşdi hükümeti de, 1876 yaz ve sonbaharında, Mahmud Nedim hükümetinden miras kalan, ama savaş maliyetlerinin getirdiği yükü iyice ağırlaşan malî güçlüklerle yüz yüze idi. Osmanlı borçlarının faiz ödemeleri Temmuz ayında tekrar ertelendi.¹⁸³ Hükümetin katkı yapsınlar ve borç senedi alsınlar diye uyruklarına başvurması, bazı vilayetlerde mecburi borçlanma biçimini almıştı.¹⁸⁴ Bu tedbirler yeterli olmayınca, hükümet, Ağustos ayı başında kâğıt para çıkararak finansman sağlamak gibi eski ve tehlikeli bir yöntem çark etti. Hükümdarlık bütçesinin ve kömür madenlerinin geliyle desteklenen kaimeler, Paris'te basılıyordu; Ağustos ayı içinde 2 milyon Türk lirası değerinde kaime çıkarılmıştı, Kasım ayındaysa 1 milyon daha. Kâğıt para, Aralık ayına kadar yüzde yirmi dört indirimle uğrayarak ve ondan sonra çok daha aşağıya inerek hemen değer yitirmeye başlamıştı.¹⁸⁵ Bu arada alışılmadık yağmurları izleyen alışılmadık sıcaklar Batı Anadolu'daki hasadın çoğunu mahvederken, diğer bölgelerde insanların ve hayvanların ordunun ihtiyacı için toplanmaları tarlaları bakımsız, ekinleri arazide bırakmıştı.¹⁸⁶ Tarımdaki durum 1874'teki kadar kötü değildi, ama hükümetin başına belâ olan ekonomik ve askerî güçlükler meşrutiyet tartışmasını geri plana attırıyordu.

* * *

Bunun yanında, kabinenin karşı karşıya olduğu daha büyük bir sorun vardı. Bu, Sultan V. Murad'ın yetersizliği idi. Osmanlı sistemi, sultanın yetkilerini sınırlayabilecek bir anayasayı ele almak ve yürürlüğe sokmak için bile padişahın idarenin başında olmasını gerek-

182) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 23, 26, 28, 29 Temmuz ve 1, 2, 3, 6, 7, 17 Ağustos 1876; ABCFM, Western Turkey Mission, II, No: 474, 1 Ağustos 1876, ve Eastern Turkey Mission I, No: 212, 26 Temmuz, ve No: 213, 13 Eylül 1876.

183) *Levant Herald*, 13 Temmuz 1876.

184) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 13 ve 14 (Beilage), Temmuz 1876.

185) A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903), s. 354-356; Maynard'dan Fish'e, No: 111, 18 Aralık 1876, USNA, Turkey 30; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 2 (Beilage) ve 22 Ağustos 1876.

186) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 4, 6, 23 Temmuz 1876; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 176.

tiriyordu. Murad, reformcuların ümidi olmuştu. Ama hükümdarlığının ilk günlerinden beri devlet işlerinde fazla bir rol oynayamamıştı. Kılıç kuşanma töreni ertelenmişti. Tören yapıldığında da başından geçen olayların şokundan yeterince kurtulmuş bir hali yoktu. Sağlığının bozuk olduğu söylentileri, bu söylentiler Ağustos ayı ortalarına kadar ısrarla reddedilmesine rağmen, hükümdarlığının başından beri dolaşmıştı. Murad'ın özel hekimi Dr. Capol  one, 11 Temmuz'da vücudunda çıkan bir kan çıbanı, başka çıbanlar, sıtma nöbeti ve ateşle durumu ağırlaşmış olan, Abdülaziz'in ölümünden kalma şoku atlatmakta oldu  ğunu söylüyordu.¹⁸⁷ Ama Temmuz ayı ortasında, tahttan feragat etmesinin ya da indirilmesinin çok yakın olduğu şeklinde söylentiler çıktı ve bu haberler ertesı ay sürdü.¹⁸⁸ Buna, Murad'ın köşk kardeşi Abdülhamid'in naıplı  ı üstleneceği söylentisi eklenmişti. Bu haberler de hep yalanlandı. Buna rağmen, Kraliçe Viktorya'nın danıştığı Viyanalı uzman Dr. Max Leidesdorf, Murad'ı muayene etmek üzere İstanbul'a çağrılmıştı. Viyanalı doktor 10 Ağustos'ta geldi ve tam bir muayeneden sonra, ayın 13'  nde Murad'ın akl   ve sinirsel durumunun kötü, ama fiziksel durumunun iyi olduğunu bildirdi. Doktorun tahmini, tedavinin yaklaşık üç ay süre-bileceği şeklindeydi.¹⁸⁹ Osmanlı devlet adamları daha sonra bazen Murad'ın 'deliliği'nden söz ettikleri halde, Murad, Abdülaziz d  ne-mindeki tecrit hayatı, a  ır  ı    kicili  ı, askerler tarafından aniden tah-ta çıkmaya g  t  r  l     n  n yarattığı   ok ve Abdülaziz'in intiharı ile   erkes Hasan'ın cinayetlerinin doğurduğu   oklar yüzünden gerçek-ten ruhsal bir çöküntüye uğramış olabilir. Zamanla iyileşebilecek halde olsa bile, yakın gelecekte devlete etkili bir ba   olamazdı.¹⁹⁰

Hükümdar büyükelçileri kabul edemediği, işleri yürütemediği, sa-va   çabalarının başına geçemediği ya da meşrutiyet tartışmalarında hakem rolünü oynayamadığı için, nazırlar Murad'ın iyileşmesini mi

187) Elliot'tan Derby'ye, No: 730, gizli, 11 Temmuz 1876, FO 78/2460.

188) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 22, 30, 31 Temmuz ve 3, 5, 9 Ağustos 1876.

189) Leidesdorf'un raporu için, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın t  da-visine ve ölümüne ait rapor ve mektuplar, 1876-1905," *Belleten*, X:38 (Nisan 1946), re-sim 33 ve Türkçe   eviri, s. 326-328. 21 Ağustos 1876 tarihli *Levant Herald*'da bir bölümü yayınlanmıştı. Uzunçarşılı, Murad'la ilgili daha önceki hekimlerin raporlarını da verir, s. 323-325. Krş. ayrıca *Levant Herald*, 11, 14, 19 Ağustos; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 17 Ağustos 1876. Dr. Leidesdorf'un, ikinci bir raporunda ya da özel bir sohbette, Murad'ın tedavi edilemez olduğunu söylediğine ilişkin bir tartışma vardır: Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 71-72; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 116.

190) Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 69-70; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 14 Eylül 1876.

beklemeleri, yoksa başka bir padişah mı aramaları gerektiği gibi kritik bir kararlar karşı karşıyaydılar. Murad'ın hükümdarlığında, nazırların ya da bir kısmının onun tahttan indirilmesini ciddi biçimde düşünmeye ne zaman başladıkları açık değildir. Murad'ın yerine Abdülhamid'i getirerek kişisel nüfuzlarını arttırmaya çalışan ve anlaşılan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın onlarla birleşebileceği bazı saray ve ordu mensupları vardı.¹⁹¹ Ancak ikinci bir tahttan indirme olayı son derece ciddi bir konu olurdu. Midhat ile Mehmed Rüşdi gönülsüz olarak hükümet işlerinin durması sebebiyle bundan kaçınılamayacağı sonucuna varmışlardı; hatta Sadrazam, padişahın değişmesinin yerinde olup olmadığı konusunda akıl danışmak üzere 25 Ağustos'ta Elliot'un yaz elçiliğine gitmişti.¹⁹² Herhalde bu görüşmeden, belki de Dr. Leidesdorf'un gelişinden önce, nazırların Midhat'ı, Murad tedavi olana kadar naiplik görevini yürütmeyi onaylayıp onaylamayacağını öğrenmek üzere Abdülhamid'e gönderdikleri söylenir.¹⁹³ Bununla beraber, 1867'de kısa süreliğine Âli Paşa'ya tevdi edilmesi dışında Osmanlılarda naip örneğine rastlanmamıştı; geçici bir padişah olması durumu, İslâmiyette en yüksek imamın kim olduğu sorusunu ortaya çıkarırdı. Abdülhamid naipliğe yanaşmayacaktı ve Murad'ın yönetmekten aciz olduğuna dair tıbbî belge istedi. Tahta çıkmaya istekliydi, ama bunun koşullu bir temelde gerçekleşmesini istemiyordu. Abdülhamid, dikkatle, nüfuzlu adamlarla ilişkileri sayesinde şansını arttırmanın yolunu arıyordu. Hatta tanıdığı bir İngiliz, tasarruf yapmakta kararlı olduğunu, suistimalleri önleyeceğini, ayrıca Türkiye konusundaki Britanya parlamentosunun resmî raporlarını (Mavi Kitaplar) ve parlamento tartışmalarını öğrendiğini ve orada söylenenlerin çoğuyla aynı fikirleri paylaştığını anlatması için Elliot'a göndermişti.¹⁹⁴

191) Suçlamalar için bkz. A.H. Midhat, *Life*, s. 94-96; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 3 Eylül 1876.

192) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 183; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 102; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamîş*, s. 252-304; Elliot, "The Death of Abdul Aziz", s. 291-292.

193) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 93-94; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamîş*, s. 302; Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 48; Georges Dorys, *Abdul Hamid intime* (Paris, 1901), s. 31. Krş. Albert Fua, *Abdul Hamid II et Mourad V* (Paris, 1909), s. 32, Midhat'ın Abdülhamid'e bir yemekte kardeşlerine Murad'ın hastalığı süresince yalnızca naip olduğunu söyletmek biçiminde olduğu sanılan planı ve Abdülhamid'in yemeği kendisini öldürmek için bir komplot olarak anlatışı hakkında: Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdü Paşalar*, s. 2, n. 1, s. 98, 154, 157.

194) Elliot'tan Derby'ye, No: 915, çok gizli, 27 Ağustos 1876, FO 78/2462; Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 52-53, 70; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 96. Fuad, *Abdul Hamid II*, s. 29-31'deki hikâyeler abartılı görünür.

Abdülhamid gerçekte tahtı elde etmek için kapsamlı vaatlerde bulunma isteğindeydi. Midhat, Abdülhamid'i tekrar görmek için Musluoğlu'ndaki ikametine gitti ve üç koşulla (meşrutiyeti gecikmeden ilan etme, devlet yönetiminde ancak sorumlu danışmanlarının görüşlerine göre hareket etme ve saray kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Namık Kemal Beyleri atama) tahta geçeceği sözünü almış olarak Heyet-i Vükelâ'ya döndü.¹⁹⁵ Nazırlar bu yollarla Saray'ın nüfuzunun Abdülaziz'in hükümdarlığının son beş yılında olduğu gibi yeniden canlanmasını önlemeyi umuyorlardı. Yıllarca, Abdülhamid'in başka bir vaatte daha bulunduğu, üstelik bunu yazılı biçimde yaptığı şeklinde yaygın söylentiler çıktı; bu da, Murad sağlığını tekrar tam olarak kazanırsa Abdülhamid'in tahttan feragat edecekti. Bu söylentiler, Abdülhamid'in naiplik hakkındaki tutumu dikkate alındığında tamamen ihtimal dışı gözükür. Nasıl olursa olsun, bugüne dek bu söylentileri doğrulayan hiçbir belgesel kanıt gün ışığına çıkmış değildir.¹⁹⁶

Midhat'ın Abdülhamid'le görüşmesinin sonucu kendisi ve sadrazam açısından yeterince tatmin ediciydi, öyle ki Murad'ın tahttan indirilmesinin ayrıntıları üzerinde duracak kadar ileri gittiler. Nazırlar 28 ve 30 Ağustos'ta önemli iki toplantı yaptılar. İçlerinden ikisi, Mehmed Rüşdi ile Midhat, sorunu Şeyhülislâm Hayrullah'la görüştüler. Tahttan indirmeyi meşru kılacak iki fetva hazırlandı ve bu ikisinden, görünüşe bakılırsa Abdülhamid'in isteği üzerine, dili daha güçlü olanı seçildi. Fetva, Murad'ın deliliğinin doğrulandığını belirtiyordu.¹⁹⁷ Mehmed Rüşdi'nin fetvanın tıbbî temeli olarak, dördü elçiliklere bağlı altı İstanbul hekiminden Murad'ın sağlığı hakkında hazırladıkları ve tamamen iyileşmesinin beklenemeyeceği so-

195) A.H. Midhat, *Life*, s. 97-98; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hamîş*, s. 303; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 95-98. Petrosian, "Novye Osmany", s. 105'te, Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi* (İstanbul, 1329), s. 184-185'i aktararak, toplantının Mevlevî şeyhi Osman Efendi tarafından düzenlendiğini söyler. Midhat anlaşılan Osman Efendi'yle bir süredir ilişki içindeydi: Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 104. A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s. 64, nazırların eğer Abdülhamid koşulları reddederse tahtı küçük kardeşi Mehmed Reşad'a vereceklerini, Reşad'ın reformlar hakkındaki tutumunu Midhat'ın kararının araştırmasına karar verdiklerini söyler! Story, *Ismail Kemal*, s. 117, Midhat'ın 27 Ağustos'ta bir anayasa taslağını ya da temel ilkelerini Abdülhamid'e gerçekten okuduğunu söyler.

196) Bkz. Ek E.

197) *Le Stamboul*, 29 Ağustos 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 31 Ağustos ve 2 Eylül 1876; Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 105.

nucuna vardıkları bir belge sağladığı söylenir.¹⁹⁸ 30 Ağustos Çarşamba günü Bab-ı Âli'de olağanüstü bir nazırlar toplantısı yapıldı ve orada, Mehmed Rüşdi ile Midhat, Murad'ın tahttan indirilmesini savunan güçlü birer konuşma yaptılar. Görüşleri destek buldu; bir tek, Murad'ın iyileşebileceğini belirten Tophane Müşiri Rıza Paşa'dan muhalefet gelmişti. Abdülhamid'e nazırların padişahın değişmesine karar verdikleri -ama Mehmed Rüşdi'nin ihtiyatla söylediği gibi, bunun nazırların kararıyla değil, toplumun rızası (konsensüs) ve şeriatın otoritesiyle yapıldığı- mesajı gönderildi. Ertesi sabah yapılacak bir genel meclis toplantısı için bütün sivil, dinî ve askerî ileri gelenlere davetler gönderildi. Açık muhalefet olasılığını asgariye indirmek için de meclis Bab-ı Âli'de değil, askerler ile çatılmış silahların hazır bekleyecekleri Topkapı Sarayı'ndaki eski Divan-ı Hümayun salonunda toplanacaktı.¹⁹⁹

31 Ağustos Perşembe günü, Mehmed Rüşdi toplantı halindeki ileri gelen kişilere Murad'ın sağlığı hakkındaki cesaret kırıcı tıbbî raporlardan ve nazırların önceki gün yaptıkları tartışmadan söz etti. Sesi titriyor, gözlerini bir mendille siliyordu. Midhat, daha kuvvetli biçimde, hükümetin her konuda son merci olan bir padişah olmasızın etkinlik gösteremeyeceğini söyledi ve fetvanın okunmasını istedi. Hayrullah fetvayı Fetva emini Kara Halil'e verdi, o da okudu. Meclis bütün işlemleri oldukça sakın biçimde kabul etti ve ardından Abdülhamid'e bağlılık yemini edildi.²⁰⁰ Padişahın değiştirilmesi, ne türden olursa olsun karışıklık çıkmadan başarılmıştı, ne var ki resmî olarak emredilmiş havaî fişekleri atılmasının, aydınlatma yapılmasının ve üç gün üst üste, günde beş kez yirmi bir pare top atışıyla selamlamanın ötesinde herhangi bir sevinç belirtisine rastlanmadı.²⁰¹ Aynı atmosfer, tam bir hafta sonra yapılan Abdülhamid'in kılıç kuşanması töreninde de yaşandı. Abdülhamid sanki Murad'ın karşılaştığı ertelemelerden kaçınmak ve tahttaki hâkimiyetini pekiştir-

198) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 98. Var olduğu sanılan raporun metni için, A.H. Midhat, *Life*, s. 98, kesin olmayan tarihle 31 Ağustos. Bu rapor, büyük olasılıkla Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. I, s. 437-438'de basılmış 20 Eylül tarihli daha sonraki bir versiyonun, ya da 20 Ekim tarihli bir raporun tarihi erken atılmış bir versiyonudur. Krş. son ikisinin el yazması metinleri için, Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine... ait rapor...", resimler 35 ve 36, ve s. 332-333.

199) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, s. 102-103.

200) *Ibid.*, s. 104-105; *Levant Herald*, 31 Ağustos 1876. Devletlere resmî bildirme için, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5792.

201) *Levant Herald*, 1 Eylül 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 8 Eylül 1876.

mek isteyen bir görüntü veriyordu. II. Abdülhamid'in beyaz süvari atı üstünde, Altın Boynuz'dan yukarıya, Eyüp camisine kadar uzanan tören alayında, muhafızlar ve Kont Szechenyi'nin itfaiyecileri arasında ilerlediği 7 Eylül'deki debdebeli tören renkliydi. Ancak kitleler düzenli ve kendine hâkimdi. Törene, Murad'ın tahta çıkışında görülen sevinç gösterilerine tamamen zıt bir atmosfer damga vuruyordu. Felâket habercileri daha o zamandan not edilmişti: Galata köprüsü dört ayak batıp neredeyse çökmüş, kabloyla çalışan Galata-Pera tramvayının tünelineki kablo kopmuştu.²⁰²

Abdülhamid'in tahta çıktığı zaman ne yapacağı pek bilinmeyen bir kişi olduğu doğrudur. Hemen hemen otuz dört yaşındaydı, ama gözlerden uzak bir inziva hayatı sürmüştü. Çehresi ona Ermeni görünüşü veriyordu, bazen Abdülmecid'in haremine uğramış davetsiz bir misafirin oğlu olduğu söylenmekteydi. Ondan kötü biçimde bahsedildiği kadar iyi de bahsedilirdi. Tutumlu, düzenli, sağlıklı, Murad'dan daha dindar ve daha dengeli, çok çalışkan olarak görülmüyordu. Bazıları onu fanatik ve gerici olarak değerlendiriyorlardı. Bununla birlikte, hükümdarlığının ilk yılında huzuruna kabul ettiği insanlar, yanından genellikle zeki, iyi niyetli ve oldukça liberal bir hükümdar izlenimiyle ayrılmışlardı.²⁰³ Egemenliğinin beğenilebileceği tahmin edilebilirdi. Uzun süre İstanbul'da oturmuş bir Amerikalı, kılıç kuşanma töreninden önceki gün böyle bir tahmin yapıyordu. Abdülhamid'in kendi politikasını şöyle açıkladığı söylenir: "Şimdiki politikam kabineye itaat etmek. Gerekli olanları öğrendikten sonra politikamı değiştirecek ve kabineyi kendime itaat ettireceğim."²⁰⁴

Murad'ın *hat*'ının tahta çıkışından iki gün sonra yayınlanışının aksine, Abdülhamid'in göreve başlama *hat*'ı çıkmadan önce biraz zaman geçti. Bu arada yeni padişah, saray görevlerine kendisi adam seçerek ve Midhat açısından uygun olmayan kişileri atayarak bağımsız bir irade sergilemişti. Bu atamaların kimilerine nazırlar hiç itiraz etmediler. Ama Abdülhamid, kendi kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Na-

202) *Levant Herald*, 8 Eylül 1876; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 121-130; Nelidow, "Souvenirs," s. 339; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 13 ve 14 Eylül 1876.

203) Elliot'tan Derby'ye, No: 962, Eylül (tarihsiz) 1876, FO 78/2463 ve No: 1321 gizli, 29 Kasım 1876, FO 78/2467; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 5, 6, 14 Eylül 1876; Gallenga, *Two Years*, C. II, S. 326-327; Hermann Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 165-167; Charles de Moty, *Lettres du Bosphore* (Paris, 1879), s. 250-251; Léouzon le Duc, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s. 112; Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid* (Paris, 1907), s. 190, n.; Seton, Watson, *Disraeli*, s. 207-406.

204) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 603, 6 Eylül 1876.

mık Kemal yerine Küçük Said Bey ve Lebib Efendi'yi getirerek, verdiği üç sözden birisini tutmamış oluyordu. Sadrazam bunu protesto etti ve hastalığını bahane ederek birkaç gün evinden çıkmadı; hatta istifasını verdiği, ancak padişahın kabul etmeyi reddettiği bile söylenir.²⁰⁵ Sadece nazırlar arasındaki farklılıklarla değil, Abdülhamid'in yapmak istediği düzeltmeler yüzünden de gecikmiş padişah *hat'ı*, nihayet 10 Eylül'de okunmuştu.²⁰⁶ *Hat*, dinî hukukun gözetilmesi zorunluluğuna, birkaç yıldır alışılana göre daha çok ağırlık veriyordu. İdarî bürokraside, eğitimde, taşra yönetiminde ilerlemeler yapılması ve Balkan isyancılarına karşı enerjik tedbirler alınması vaadinde bulunuyordu. Bütün nazırlar yerlerinde kalacaktı. Ayrıca, belirsiz terimlerle, her şey ya da hiçbir şey anlamına gelebilecek bir genel meclis (*meclis-i umumî*) sözü vermekteydi. Midhat'ın istediği şeyden çok uzaktı bu. Midhat, padişahın *hat'ının* ilk taslağını kendisi hazırlamıştı. Bu taslakta padişaha meşrutiyet yönetiminin benimsenmesi, sadrazamın başbakan unvanını taşıması, bütün Osmanlı uyruklarının gireceği okullar açılması, saray harcamalarında önemli kısıntılara gidilmesi, imparatorluktaki köle ticaretinin yasaklanması ve bütün saray kölelerinin azad edilmesi vaat ediliyordu.²⁰⁷ Abdülhamid ise çıkardığı *hat'ta*, kendi ayrıcalıklarını muhafaza etmiş, Midhat'ın genellemeler biçiminde koyduğu özgün dilin çoğunu çıkarmış ve özel olarak, tahta oturmadan önce meşrutiyet yönetiminin kısa sürede getirileceği sözünü tutmayacağı kuşkusunu uyandırmıştı.²⁰⁸ Meşrutiyet üzerindeki bir mücadelenin safları belirlenmekteydi.

Eğer Murad'ın sağlığı bozulmamış olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumun nasıl olabileceğini bilmek olanaksızdır. Ama, Murad gibi, bir anayasanın hayata geçirilmesini isteyen kuvvetli bir

205) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 104-106; Elliot'tan Derby'ye, No: 977, 8 Eylül ve No: 980, gizli, 9 Eylül 1976, ikisi de FO 78/2463; Story, *İsmail Kemal*, s. 122; Kératry, *Mourad V*, s. 209; A.H. Midhat, *Life*, s. 103-105.

206) Metin için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 281-285; *Levant Herald*, 12 Eylül 1876; *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5800.

207) Midhat'ın taslağının metni için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 285-291; A.H. Midhat, *Life*, s. 106-109, Osman Nuri'nin *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 115-119'da gösterdiği gibi Abdülaziz'in çıkardığı kısımları gösterir. Midhat'ın taslağındaki maddelerden bazılarının son taslakta da olduğu söylenmekteydi: *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 12 Eylül 1876, burada onları yanlış olarak Mabeyn müşiri Damad Mahmud Celaledin Paşa'ya atfeder.

208) Krş. padişahın değişmesinin oldukça dalkavukça bir haklı çıkarılması için, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 169-178 ve tamamen karşıt bir bakış açısı için, A. H. Midhat, *Life*, s. 109-112.

padişahın 1876 sonbaharının başlarında böyle bir projeyi sonuna kadar götürmesi tamamen anlaşılır bir durumdur. Ondan sonra bir parlamento düzenli olarak toplanabilir; imparatorluğu hem eğitmeye, hem de dönüştürmeye yardım edebilirdi. Onun yerine geçen genç adama bakıldığındaysa, Murad'ın üç ay gibi kısa bir süre sonra tahttan indirilmesinin kendisi açısından olduğu kadar halkı açısından da trajedi olduğunu söylemek çok aşırı olmaz: Alman imparatoru liberal III. Friedrich'in 1888'deki üç aylık hükümdarlığından sonra ölümü ve onun yerini kendisinden çok farklı II. Wilhelm'in almasındakine benzer bir trajedi. II. Abdülhamid yetenekli ve iradesi güçlü bir padişahı, ama idealleri Murad'inkinden farklıydı. Balkan isyanlarından kaynaklanan güç uluslararası durumda, bütün nazırlarını hemen değiştiremez ya da peşin olarak verdiği bütün sözlerden dönemezdi. Ancak en azından tahta çıkış *hat*'tı ile sarayda yaptığı atamalar, altı aydır halkın tartışmasına ve üç aydır resmî tartışmaya konu olmuş bir meşrutiyet rejimini hızla geliştirmekteki gönülsüzlüğünü sergilemişti. Abdülhamid sonunda meşrutiyet rejimini onayladığı zaman da, bu hareketi meşrutiyete inanmanın sonucu olmaktan çok, uluslararası politikada bir manevraydı. Bu arada kabine içindeki etkisini hâlâ koruyan Midhat, doğum sancılarının zaten yıprattığı bir hükümetin dertlerine eklenmiş anayasayı çıkartmak için 1876 sonbaharı boyunca her çabaya başvurmuştu.

10
1876 ANAYASASI

II. Abdülhamid'in hükümdarlığına hayırlı bir olay öncülük etti: 1 Eylül'de Çernayev ve Sırp'lar'a karşı kazanılan ve geniş yankılar uyandıran Türk zaferi. On günlük bir ateşkes yapıldı; onu da, Ekim ayının sonundaki başka bir Türk zaferinin ardından, Sırp ordusunun fiilen dağılışıyla doruk noktasına çıkan yeni bir çarpışma izledi. Ancak, Osmanlı orduları artık Belgrad üzerine yürüyecek bir konumda olmakla birlikte, büyük devletler harekete geçerek zaferin meyvelerini tatmalarına fırsat bırakmadılar. Sırp'ların patronları olan Ruslar zaten ateşkes ve uluslararası konferans için nabız yoklamaktaydılar. O sırada, 31 Ekim'de, Bab-ı Âli'nin karşısına birdenbire, altı-sekiz haftalık bir ateşkesi kabul etmelerini, yoksa diplomatik ilişkilerin kesileceğini belirten kırk sekiz saatlik bir ültimatomla çıkmışlardı.

Bulgar katliamlarından dolayı Britanya'nın desteğine güvenemeyen Bab-ı Âli, 1 Kasım'da bu ultiatoma boyun eğdi. Britanya hükümeti Balkan sorunu hakkında mutlaka bir konferans düzenlemeye çalışmaktaydı ve bunu 4 Kasım'da resmen önerdi. Çar'ın alışık olunmayan sertlikte bir konuşma yapması, 13 Kasım'da altı ordunun seferberliğini emretmesi ve altı devletin Britanya'nın önerisinde anlaşmaları üzerine Bab-ı Âli, konferans talebini de 18 Kasım'da kabul etti. Bu konferans İstanbul'da Aralık ayının sonunda toplanacak ve hazırlık olarak bir reform programında uzlaşma sağlamak için, büyük devletler arasında, Türklerin katılmadığı bir ön toplantı yapılacaktı.¹

Büyük devletlerin baskıları, özellikle Rusların çok katı yaklaşımı sonucunda, doğallıkla Osmanlılardaki yurtsever duygular ile önceki yıldan beri gelişmekte olan dini duygular iyice kabarmıştı. Çar, "Türkiye'de artık etkili bir hükümet yok. İktidardaki insanlar cinayete ve çapulculuğa alışkın fanatik kitlelerin ağırlığı altında bun alıyor," diye yazıyordu.² Çar, Bab-ı Âli hakkında gerçeği söylemediğini biliyor olmalıydı. Yine de kitleler için söylediklerinde bir ölçüde haklıydı. 1876 sonbaharı boyunca Türkler arasındaki yurtseverce ve Rus karşıtı duygular yükselmeye devam etti. Sırlara karşı alınan zaferler, başkenti ve Anadolu'nun bütün bölgelerini, özellikle Türklerin askeri kuvvetlerini yığdıkları Rus sınırına yakın bölgeleri etkileyerek Türklerin savaş isteğini yoğunlaştırdı.³ Bulgar bölgesine Sadullah Bey yönetiminde yeni bir soruşturma komisyonu gönderildiği halde, İstanbul'daki Türk basını savaş solumaya ve Bulgar katliamlarını savunmaya başladı. *İttihad*, İslam'ı kılıç dini olarak övüyordu. *Basiret*, Müslüman fanatizmini ayağa kaldıracak ve askeri bakımdan savaşa hazır olduğunu iddia edecek kadar ileri gidince, Bab-ı Âli *Basiret*'i kısa süreliğine kapattı.⁴ Bab-ı Âli'deki zabıtalardan, gazetelerinde Trabzon'da Ermeni âyana karşı Türklerin zulüm yaptığı haberlerine yer veren bazı Ermeni editörleri dövdükleri zaman olduğu gibi, imparatorluk içinde Hristiyanlar ile Müslümanları birbirine düşürecek fanatik taşkınlıklara rastlandı. An-

1) Diplomatik yönleri konusunda bkz. B.H. Sumner, *Russia and the Balkans* (Oxford, 1937), s. 196-243; William L. Langer, *European Alliances and Alignments*, 2. basım (New York, 1950)

2) Franz Joseph'e, 23 Eylül 1876, akt. Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 208.

3) Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor* (Londra, 1877), C. I, passim; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1, ve 10 Eylül 1876.

4) ABCFM, Western Turkey Mission III, No: 606, 4 Ekim 1876; *Levant Herald*, 17 Ekim 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 24 ve 26 Eylül 1876.

cak Bab-ı Âli Osmanlı birliğini korumak uğruna bu tür olaylardan sakınıp onları bastırmak için elinden geleni yaptı.⁵ Görevi tahmin edilebileceğinden daha kolaydı, çünkü imparatorluktaki pek çok Ermeni 1876'da kardeşlerinin üzerindeki çarlık egemenliği sebebiyle Rusya'nın karşısında yer alırken, pek çok Rum da Sırpların ve Bulgarların bölgeci ve ayrılıkçı siyasal ihtiraslarını desteklemelerinden dolayı Rusya'nın karşısındaydı.⁶ Yine de, Rusya'ya yönelik tepkiler çıplak bir pan-Türkizm yaratmaya ve pan-İslamik duyguyu kuvvetlendirmeye yardım etmişti. Yakub Bey'in serüvenlerine duyulan ilgi -hatta onun Osmanlılara yardım edeceği ümitleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya'dan gelen Çerkes ve Türkmen mültecilerin varlığı ve Hint Müslümanlarından destek açıklamaları- bu akımları kuvvetlendirmişti. Rusya aleyhindeki savaşçı ruh, İngiliz yanlılığını ve Britanya'nın yardım edeceği umudunu da taşıyordu.⁷

Midhat'ın meşrutiyetin doğumunu sağlamaya çalışmak zorunda olduğu koşullar, diplomatik baskıların ve abartılı duyguların egemen olduğu böyle bir ortamdı. Başka bir engel, diplomatik alandaki dikkatleri başka yönlere çekme çabalarıydı. Kabaran duygular sakin tartışma ortamına zarar veriyordu. Avrupa'nın diplomatik müdahalesi anayasanın çıkarılmasını genelde olumsuz yönde etkilemişti; diplomatlar arasında bir tek Sir Henry Elliot meşrutiyeti ciddiye alıyordu. Ama koşulların getirdiği avantajlar da yok değildi. Midhat, kendisini ve meşrutiyetçileri, bütün Osmanlı uyruklarına dışardan müdahaleyi reddeden ve ulusal bağımsızlık hareketi olarak dış kaynaklı olmayan bir anayasada ısrar eden Osmanlı gururunun sözcüleri olarak gösterebiliyordu.⁸ 1839 krizinde Gülhane Hatt-ı Şerifi için yeni bir padişahın ve tereddütlü tutucuların onayını aldığı zaman Reşid Pa-

5) Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question* (Londra, 1877), C. II, s. 340-342; A.D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Turkenthum* (Leipzig, 1877-1878), C. II, s. 43-46. Bab-ı Âli, gazeteleri kapatmanın dışında, editörleri bir araştırma komisyonu ile beraber, yanlış olduğu sanılan haberlerin kaynağı Trabzon'a gitmek zorunda bıraktı: *Levant Herald*, 27 Ekim 1876. Krş. Mustafa Kemal'in editörlere verdiği benzer bir ceza: Ahmed Emin Yalman, *Turkey in My Time* (Norman, Okla., 1956), s. 152-157.

6) "Die Botschafterkonferenz in Konstantinopel und der russisch-türkische Krieg," der. L. Raschdau, *Deutsche Raschdau*, 141 (1909), s. 22; Burnaby, *On Horseback*, C. I, s. 246, ve C. II, s. 12-14; ABCFM, *Western Turkey Mission II* No: 383, 10 Kasım 1876.

7) Burnaby, *On Horseback*, C. I, s. 169-170, 178-180, 235, 244-245, 248-252 ve C. II, s. 20-22, 173-174; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 205-241; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 19 ve 27 Eylül 1876; *Levant Herald*, 17 Ekim 1876.

8) Krş. Charles de Motüy, "Souvenirs d'un diplomate," *Revue des deux mondes*, 4. dönem, 157 (1900), s. 621.

şa'nın sahip olduğu aynı avantajların bir bölümüne sahipti. 1876'daki kriz koşulları, benzer biçimde, Midhat'a ulusal birliğin kademeli reformlarda gösterilmesi için olduğu kadar, eyleme geçme ve hızlı davranma için de dayanak noktası sağlıyordu.

Bununla birlikte, Midhat'ın anayasa isteği anlık bir olay değildi. Midhat'a genelde, özellikle Salisbury'nin 1876'da ona dair yaptığı, hilekâr, namussuz, kendini beğenmiş ve Ignatyev'den daha büyük bir yalancı olduğu şeklinde ifade ettiği yargısını benimseyenlerce saldırılmıştır.⁹ Başka bir İngiliz diplomatı, onu, aynı zamanlarda "Türk İmparatorluğu'ndaki en kaba ve ilkesiz insanlardan birisi" diye tanımlıyordu.¹⁰ Bütün bunların altında yatan fikir, Midhat'ın meşrutiyetçiliğinin sahte olduğudur. Oysa, kendini beğenmişlik suçlaması dışında, asıl bu suçlamaların kendisi asılsız olarak bir kenara bırakılabilir. Midhat hakkında doğru olan, onun kader adamı olmadığı, devlet idaresinde üstün yeteneğe sahip bulunmadığı, en iyi performansı sınırlı bir bölgenin tam denetimini elinde tuttuğu taşra idaresinde sergilediği hareketlerinin bazen acelecilik ya da keyfilik taşıdığı, başarıyla tamamlayabileceğinden daha fazla işlere giriştiği, kendisini çok gerekli bir diplomatik ustalıktan yoksun bırakacak kadar pervasız ve sözünü sakınmaz olduğudur. Çağdaşları bu eksiklerinin farkındaydılar.¹¹ Ama yeteneğinin, enerjisinin, içtenliğinin ve ifade açıklığının da farkındaydılar. Midhat'la her zaman aynı fikirde olmayan ve siyasal bilgisinin sınırlılığını doğrulayan Namık Kemal, onun içtenliğini ve kalbinin büyüklüğünü, iyi öğüt verme gücünü ve başkalarına danışma eğilimi ile bu konudaki tecrübesini övmekteydi. Deha değildi ama imparatorluğu ondan başka kim kurtarabilirdi?¹²

Anayasa üzerinde düşünmeye 1860'lı yılların ortalarında başladı-ğı söylenmekle birlikte, Midhat'ın Tuna vilayetindeki valilik yıllarında meşrutiyetçilik hakkında hangi özgün fikirleri taşıyabileceği belli değildir.¹³ 1872'de kısa süreliğine sadrazam olduğunda, sorumlu

9) R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question* (Londra, 1935), s. 122-123; *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette* (Berlin, 1922-1926), II, No: 271.

10) Seton-Watson, *Disraeli*, s. 122, White'dan MacColl'a gönderilen mektubu aktararak.

11) İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), s. 398 dipnot; der. Süleyman Paşazade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1328), s. 102.

12) Namık Kemal'den Abdülhak Hâmid'e, 10 Mart 1877, bunun için bkz. F.A. Tansel, *Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* (Ankara, 1949), s. 51. Namık Kemal, Abdülhak Hamid'in Midhat hakkındaki yergilerine siyasal bilgisinin ortalama olduğu, güvenilir biri olmadığı karşılığını verir.

13) A.H. Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyâsiyesi, I: Tabsıra-i İlbret* (İstanbul, 1325), s. 170.

bir kabine ile bir mecliste somutlaşan bir ulusal temsil sistemini tasarlarmış görünür. 1873'te Şirvanizade Mehmed Rüşdi'yle, temsilciler meclisi ile Osmanlı uyruğundaki herkesin kanun önündeki eşitliği konusunu tartışmıştı.¹⁴ 1875 sonbaharından itibaren de sürekli olarak meşrutiyet tasarılarına kafa yormuştu. Eldeki kanıtlar, Midhat'ın ya heterojen yapıdaki ve okur yazar olmayan bir imparatorluğa parlamento getirmenin doğasında içerili güçlüklerin farkında olduğundan ya da daha tutucu ve gönülsüz meslektaşlarını ikna etme gereğinden dolayı, ihtiyatlı adımlarla ilerlemiş olduğunu gösterir. Aralık ayı içinde, Elliot'a ilkin atamayla, daha sonra seçimle gelecek ve padişah üzerinde denetim uygulayacak bir senatodan bahsetmişti. 9 Mart 1876 tarihli 'Müslüman yurtseverler' bildirisi, başlangıçta sadece iç olaylarda yetkiye sahip, her ırk ve inançtan kimselerden oluşan bir danışma meclisini savunmuştu. Murad'ın tahta çıkmasıyla beraber meşrutiyeti resmi tartışma konusu yapmayı başarmış ve ondan kısa süre sonra bir grup etkili ulemayı bir kısmı atamayla, bir kısmı seçimle gelen ve her inançtan kimselerden oluşan bir meclisi kabul etmeye ikna etmişti.¹⁵ Temmuz *meclis-i umumi*'si, Midhat'ın bu kez hepsi seçimle gelecek bir meclisi de içine alan meşrutiyet önerilerini ilke olarak kabul etmişti. II. Abdülhamid, ancak Midhat'a, tahminen daha önceden ele alınmakta olan bir anayasanın çabuk biçimde yürürlüğe sokulacağı sözünü verdikten sonra tahta çıkabilmişti. Bu yüzden, Midhat anayasa fikrine ancak 1876 sonbaharında, altı büyük devletin daha ciddi reform önerilerini atlatmanın çaresi olarak varmakla suçlanamaz. Gerçi Abdülhamid gibi o da meşrutiyetin ilanını diplomatik silah olarak kullanmaya istekliydi, ama bu durum gerçeği değiştirmez.

Midhat'ın meşrutiyetçilik felsefesi tek bir yerde sentez edilmiştir ve herhalde çok derin de değildi. Midhat'ın temel amacı, meşrutiyet rejimi vasıtasıyla yönetimine yeniden hayat vererek ve uyrukları arasında gerçek bir eşitlik yaratarak imparatorluğun bağımsızlık ve bütünlüğünü kesinlikle korumaktı. Midhat, kendisinin önündeki Âli ile Fuad örnekleri gibi, bu yolla ayrılıkçı milliyetçiliği dizginleyebileceğini düşünmüş görünür. Daha pratik ve acil bir amaç, padişahın özellikle kaprisli harcamalar yapma yetkisini

14) Bkz. Bölüm 8.

15) Krş. Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat* (İstanbul, 1326), C. I, s. 126; Midhat'tan Derby'ye, 17 Aralık 1876, bunun için bkz. A.H.Midhat, "English and Russian Politics in the East," *Nineteenth Century*, 53 (1903), 8.71.

sınırlamaktı. Midhat, Bab-ı Âli'nin Saray üzerindeki denetimini yeniden sağlamak -Âli'nin devrindeki duruma tekrar kavuşmak- istiyordu. Ama Saray üzerinde olduğu kadar Bab-ı Âli üzerinde de denetim organı olacak bir ulusal meclisin kurulmasıyla Âli devrini aşmak da istiyordu. Taşra insanlarının sağduyusuyla, herhalde valilik tecrübesine dayanan belirli bir güvene sahip gibidir.¹⁶ Onun görüşlerinin en iyi sergilendiği yer, Midhat'ın 1878'de iki Avrupa dergisinde yayınlanmış bir makalesidir.¹⁷ O sırada Batı'da sürgün olarak bulunduğu için, 1876'daki anayasa çabalarını haklı çıkarma dürtüsü sebebiyle bu makaleye kuşkuyla yaklaşılabılır. Ama, Rusların hareketleri ve Bulgaristan hakkında bazı teklifler dışında, makalenin Midhat'ın 1876'da gerçekten savunduğu düşünceleri temsil etmemesinin bir sebebi yoktur. Makale baştan sona, özellikle azınlık milliyetçiliklerine ve bunun sebeplerine ilişkin belirli bir saflık sergiler. Belge, ayrılıkçı hareketleri, esas olarak Rus nüfuzuna bağlamakla kalmaz, onun dışında, Hristiyanlar üzerinde olduğu kadar Müslümanlar üzerinde de ağır bir yük olan kötü yönetime de bağlar. Çare gerçek Osmanlılıktır; imparatorluk halklarının 'kaynaşması'nı, gerekli reformların yapılmasını ve imparatorlukta-ki bütün halkların ilerlemesini güvence altına alacak bir meşrutiyet rejimidir. Midhat'ın makalesi bazı yerleriyle, özellikle eşitlik ve 'kaynaşma' üzerinde durduğu zaman, Âli'nin 1867'deki lâyihasını fazlasıyla andırır.

Midhat, bundan başka, İslam'daki yönetim teorisi'nin 'ulusal egemenlik' ilkesini daima tanıdığını, özünde demokratik temellere dayandığını ve dahası, gerek İslamiyetin gerekse Türklerin geleneksel biçimde başka dinlere hoşgörölü davrandıklarını anlatarak, meşrutiyet önerisinin uygulanabileceğini savunur.¹⁸ Midhat, hem o sırada hem daha sonra Yakın Doğu'daki diğer ülkelerde olduğu gibi, Batı

16) Krş. 5 Haziran 1877 tarihli muhtıra için bkz. Tenterden Private Papers, FO 363/5/769, akt. Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, C. IV (1933), s. 182.

17) Midhat Pasha, "The Past, Present, and Future of Turkey," *Nineteenth Century*, C. III (1878), s. 981-993; *idem*, "La Turquie, son passe, son avenir," *Revue scientifique de la France*, 2. dizi, C.VII (1878), s. 1149-1154. Ayrıca, Midhat Paşa hazretlerinin "memalik-i Osmaniyyenin mazi ve hal ve istikbali" unvanıyla nesir buyurdıkları makaledir ki gazetelerden naklolunmuştur (İstanbul, 1296) adıyla 1879'da Türkçe olarak yayımlanmıştır.

18) Krş. Midhat Pacha, *Question d'Orient. Adresse des positivistes à Midhat-Pacha...* (Paris, 1877), s. 16-19, ayrıca Kılıçyan Vasıf, *Son Altesse Midhat-Pacha* (Paris, 1909), s. 103-106'da yeniden basılmıştı; burada Vasıf, İslâmiyet ve Osmanlılık konuları hakkında benzer kavramları ortaya atar.

ülkelerindeki siyasal başarının ve ekonomik refahın esrareniz gizi olarak bir parlamenter rejimi düşünmüş de görünür.¹⁹

Midhat zaman zaman cumhuriyetçiliği amaçlamakla suçlanmıştır. Düşmanları, Murad'ın tahta çıkışından üç gün sonra, Midhat'ın başka memurlarla yaptığı bir tartışmada cumhuriyet kurmaktan bahsettiğini söylüyorlardı.²⁰ Bu tür suçlamalar Midhat'ın ölümünden çok sonra bile tekrarlanmıştır.²¹ Midhat, 1881'deki sorgulanışı ve yargılanışı sırasında tekrar gündeme getirilen bu suçlamayı reddetmişti.²² Bununla beraber, tıpkı Namık Kemal gibi, cumhuriyetçilik fikriyle bir entelektüel olarak ilgilenmiş de olabilir. Midhat, çeşitli fikirlerini her türden ve durumdaki insanlar üzerinde sınadığı için, bazı durumlarda cumhuriyetçilikten bahsederken pek ihtiyatlı davranmamış olabilir. Mütercim Mehmed Rüşdi, aşağı sınıf insanlardan bu yönde ikinci elden haberler işittiğini söylüyordu.²³ Midhat bir keresinde Gambetta'yla cumhuriyet yönetimini tartıştıkları bir yazışmaya girmişti.²⁴ Ama Midhat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun 1876'da ya da daha erken bir tarihte cumhuriyete dönüştürülebileceğini düşünmüş olması da aynı derecede ihtimal dışıdır. Olguları teorikleştirme eğilimine rağmen Midhat, aynı zamanda kendi istediğini yaptırmaya çalışan ve bir anayasa üzerine görüş birliği arayan pratik bir adamdı. Murad'ın tahttan indirilmesinin kararlaştırıldığı *meclis-i umumî*'de söylediği gibi, "bu devlet padişahsız yönetilemez"di.²⁵ 1876 yılında hedeflediği, seçimle gelen bir parlamento, bir başbakanı bağlı sorumlu bir kabine, bir derece sınırlı yetkiler taşıyan hü-

19) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 170.

20) İ.H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946), s. 98, 152-154.

21) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 208-209; Şiddi al-Damlûjî, *Midhat Pasha* (Bagdat, 1952-1953), s. 93-94; Ernest Dawn, "Ideological Influences in the Arab Revolt," *The World of Islam: Studies in Honour of Philip K. Hitti* (Londra, 1959), s. 237'de Abdullah'ın anılarını aktarır.

22) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 98; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 243.

23) Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşalar*, s. 152-154.

24) A.H. Midhat, *Hâtıralarım, 1872-1946* (İstanbul, 1946), s. 135. Midhat'ın ölümü üzerine karısı bu mektupları yakmıştı.

25) Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s. 104. Krş. 1850 tarihli açıklama için, Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), I. 57; "Cumhuriyet" sözcüğü, düzensizlik ve anarşiyle eş anlamlı olduğuna inandıkları için onları [Türkleri] telaşa düşürüyor –yoksa Müslümanların toplum sisteminin temeli olan bu fikrin kendisi değil." Anadolu'daki yerel bir memurun 1870 yılında isimlendirdiği gibi, 'kenar-cumhuriyet'e ilginin örnekleri bulunabilir: Valentine Chirol, *Fifty Years in a Changing World* (Londra, 1927), s. 104-105. *Cumhuriyet* terimi konusunda bkz. Bernard Lewis, "The Concept on an Islamic Republic," *Die Welt des islam*, Yeni Dizi, IV:1 (1955), s. 3.

kümdar ve Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliği idi. Bütün bunlar bir anayasanın düzenleyeceği uygulamalardı.

Midhat'ın görüşleri, bunları kabul etmeye yarı hazır bir düşünce iklimine denk düşmüştü. Bunun sebebi sadece iç ve uluslararası koşulların zorunlulukları değil; ayrıca, o sırada yapılan bir yorumdaki gibi, İslam gelenekleri, imparatorlukta daha önce denenmiş temsili yönetim örnekleri ile 1876 sonbaharında Midhat ve onu destekleyenlerce savunulan meşrutiyetçilik ve parlamenter yönetimin açıkça tartışılmasıydı. Tarihsel açıdan ister doğru ister yanlış olsun, İslam doktrini ve geleneğinden kaynaklanan parlamentarizmi destekleyen savlar, hemen hemen on yıl kadar önce Namık Kemal ve Hayreddin'in ortaya attıkları gibi tekrar gündeme getirilmişti. Midhat bu savları kullanıyordu. İslam toplumu temelde demokratikti, İslam doktrini özgürlüğü savunuyordu ve halifelik esasında seçime dayalıydı. Kur'an, hükümdarın danışarak hareket etmesini öğütlüyor ve Allah'ın, işleri danışarak yürütenleri ödüllendireceğini söylüyordu.²⁶ Hayrullah Efendi, Kur'an'ı ve gelenekleri aklın ışığında yorumlama gereğini vurguladığı bir mektup yayınlamıştı.²⁷

Osmanlılarda yasama sürecinde daha eskilere dayanan bir tür temsil geleneği elbette vardı. Reşid Paşa 1856'da, temsil sistemini, eğer gerekirse genel bir meclisin (*meclis-i umumi*) toplanması ile kamuoyunun, şeriat onayının ve imparatorluk emrinin birleşimi olarak tanımlamıştı.²⁸ Bu meclis bir bakıma temsili nitelikteydi, ama ancak seçkinleri, yalnızca başkentte ve belirli bir zamandaki seçkinleri temsil etmesi açısından.²⁹ 1876'da Tanzimat fermanlarına muhalif olan tutucular, *meclis-i umumi*'nin genelde Bab-ı Âli bürokrasisi üzerinde bir denetim organı işleviyle toplanmasını istemiş görünürler.³⁰ Ama temsil ilkesi, 1839'dan beri, yeni Tanzimat kurumlarında genellikle mezhep çizgilerini aşarak, Osmanlılık doktrinine en azından görünüşte bir bağlılık sergileyerek giderek artan

26) Sura 3:153 ve 42:36.

27) 14 Aralık 1876 tarihli *Hakikat*'de: ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 487, 28 Aralık 1876; E. de Kératry, *Mourad V* (Paris, 1878), s. 296-307. Krş. 1877'de Tunus baş müftüsünün hükümdarların mezheplere danışmasının erdemleri konusunda bir fetvası, Heap'den (Tunus) Hunter'a, No: 237, 1 Mayıs 1877, USNA, Tunis 11'de tanınlanmıştır.

28) Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 80.

29) Krş. 1876'da Murad'ın tahttan indirilmesi hakkındaki *meclis-i umumi*'ye davet edilecek kişilerin listesi: Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuânât*, s. 103.

30) Krş. Edirne'den böyle bir dilekçe metni için, *Diplomatic Review*, 24 (Temmuz 1876), 172, burada s. 160'da böyle pek çok dilekçeyi temsil edeceğini söylüyordu.

biçimde belirginleşmişti. Reşid 1840'larda kısmen temsili nitelikteki eyalet meclislerini örgütlemişti. Kırım Savaşı'ndan hemen sonra birçok gayri-müslim, milletlerini temsil etmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya alınmıştı. 1860'lı yıllarda milletler içinde yapılan yeniden düzenlemelerle Ermeniler arasında oldukça demokratik bir seçim ve temsil ilkesi uygulamaya sokulmuştu; Rum Ortodokslar arasında da benzer bir durum söz konusuydu. 1867 Vilayet Kanunu'yla, yerel ve vilayet meclisleri daha temsili ve kısmen seçime dayanan bir temelde yeniden oluşturulmuş ve vilayet meclisleri kurulmuştu. Şûra-yı Devlet, 1868'de öncekinden daha temsili bir nitelik kazanmıştı. Yani, yöre ve taşra düzeyindeki temsili ve seçime dayalı kurumlar bir tür deneme niteliğini taşıyordu ve ulusal düzeyde bir temsili sisteme doğru küçük bir adım atılmıştı. Tanzimat kurumlarının hiçbirisi henüz gerçekten temsili nitelikte değildi ve hepsi şöyle böyle işliyordu, yine de pek çok Osmanlı vatandaşı bu deneylerden tecrübe edinmişti. Milletlerdeki meclisler dışındaki meclislerin hiçbirisi gerçekten (danışma niteliğinden çok) yasama meclisi değildi ve hiçbirisi padişahın yetkilerini fiili olarak sınırlamıyordu. Bununla birlikte, parlamenter işleyiş daha önce Şûra-yı Devlet ile onun önceli Medis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin iç tüzüklerinde kendini göstermişti.³¹

Ek olarak, imparatorluğun haraca bağlı dört vilayeti -ikisi Müslüman, ikisi gayri müslim- 1860'lı yıllardan beri kendi danışma ya da yasama nitelikli meclislerine sahipti. 1861 Tunus anayasası üç yıl sonra askıya alınmıştı, ama Mısır, Sırbistan ve Romanya'da ulusal meclisler hâlâ vardı. Bu meclislerin varlığının 1876'daki Türk düşünce yapısında nasıl bir etki yaptığı açık olmamakla birlikte, bir etki yapmış olabilir. Daha 1867'de, hem Mustafa Fazıl hem de Namık Kemal bir Osmanlı Parlamentosu'nu savunurlarken bu parlamenter örneklerle değinmişlerdi.³² Özellikle dolaylı bir seçimle seçilen ve 1866'dan itibaren toplanan Mısır'daki meclis, Namık Kemal'in o meclisteki temsilcilerin korkaklığı hakkında alaycı sözler söylemesine rağmen herhalde etkili olmuştur.³³ Mısır meclisinde

31) Bu gelişmeler üzerine bkz. 1, 3, 4, 5, 7. bölümler.

32) Mustapha-Fazil Pacha, *Lettre adressée a Sa Majeste le Sultan* (Paris, tarihsiz); Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal* (İstanbul, 1944-1956), C. I, s. 212, n. 25; *Hürriyet*, Sayı: 4 (29 Eylül 1868), bunun için bkz. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940) s. 847.

33) Bkz. bölüm 4 ve n. 188.

bir vekilin hidiv hükümetini açıkça eleştirdiği ilk örneğe ancak 1876'da rastlanmıştı.³⁴

Meşrutiyet yönetiminin açıkça tartışılması 1876'da yeni bir durum değildi. Namık Kemal, Ziya, Ali Suavi, Mustafa Fazıl, Halil Şerif, Hayreddin ve Mustafa Celaleddin gibi kişiler önceki on yıl içinde meşrutiyet tartışmasını başlatmışlardı. 1876'da Hayreddin'in gerekli reformlar hakkındaki ve bir parlamentoyu savunan kitabı İstanbul'da dağıtılmaktaydı (anlaşılan yeniden basılmıştı) ve Hayreddin, kitabının Müslümanların 'zamanın gerekleriyle aynı düzeyde olmayan' düşüncelerini aydınlatmaya hizmet edeceğini umduğunu ifade ediyordu.³⁵ Ziya artık resmi meşrutiyet tartışmasıyla gazetecilikten daha çok ilgiliydi. Ancak 3 Kasım'da sürgünden dönmüş olan Ali Suavi, Midhat'ın emellerine fazla sempati duymuyordu. Mustafa Fazıl 1875'de ölmüş, Mustafa Celaleddin 1876'da Karadağlılarla savaşırken öldürülmüştü. Halil Şerif ise bu sıralarda hiçbir şey yayınlamış görünmez. Bunun yanında, 18 Eylül'de Şûra-yı Devlet'e atanmış olsa da, Namık Kemal Ekim'de *İttihad* için meşrutiyetçiliği ve parlamenter yönetimle dini hukukun bağdaştığını vurgulayan bir makale dizisi yazacak zamanı bulmuştu.³⁶

Açık tartışmaya başkaları da katıldı. İstanbul basını, 1876 sonbaharında sürmekte olan meşrutiyet konusundaki resmi tartışmalara ilişkin haberleri aktarmaya ve parlamenter yönetimin bütün yanlarını gözden geçirmeye özel bir ilgi gösteriyordu. Gerek dini gerekçelerle, gerekse politik çare olduğu gerekçeleriyle, meşrutiyetin savunucuları ve muhalifleri vardı.³⁷ Süleyman Paşa, yaklaşık 600 bin nüfusa sahip İstanbul'da Midhat'ın görüşlerini destekleyebilecek ve siyasal bakımdan bilinçli ancak 5-6 bin Müslüman bulunuşuna yas tutuyordu; diğer unsurlar ya azınlık milletlerinin üyeleri olan yabancılar ya da okur yazar olmayan tutucu veya ilgisiz Müslümanlardı. Siyasal bakımdan bilinçli olan kesim içinde de, Türklerin 1789 Fran-

34) Mısır meclisi üzerine bkz. Jacob Landau, *Parliaments and Parties in Egypt* (Tel Aviv, 1953), s. 8-20; Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismail* (Roma, 1933), C. I, s. 294-313; Angelo Sammarco, *Histoire de l'Egypte moderne* (Kahire, 1937), C. III, s. 135-141, 413-416.

35) Hayreddin'den (Tunus) Selim Faris'e (İstanbul), 2 Ağustos 1876, akt. A. Demeersem, "Indépendance de la Tunisie et politique extérieure de Khéreddine," *IBLA*, 21:83 (1958), s. 277.

36) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2; atanma üzerine (17 ve 633), makaleleri aktarışı (109-129)

37) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb* (İstanbul, 1294-1295), C. II, s. 178-179.

sız devrimini aynen taklit edebileceğini, sorunların "Marseillez" söyleyerek, kahvehanelerde otokrasiyi suçlayarak ve "Yaşasın Midhat" diye bağırarak çözümlenebileceğini düşünecek kadar gerçeklerden uzak insanlar vardı.³⁸ Yine de genel olarak basit dille ve sıradan insanı hedef alan ciddi bir tartışma sürüyordu.

27 Ekim tarihli *Vakit*'te, şeriat ve gelenekle bağdaşan, Müslümanlar gibi Hristiyanların da üyeleri olması gereken bir parlamentonun niteliğini açıklayan, soru cevap biçimindeki etkili bir diyalog çıkmıştı.³⁹ Yaklaşık aynı zamanda, Süleyman Paşa'nın Kuleli'deki askeri okula öğretmen olarak seçtiği ve ayrıca İstanbul'daki deniz ticaret mahkemesinin (Ticaret-i Bahriye Meclisi) zabıt kâtibi olan bir ulema mensubu, Esad Efendi, yine diyalog biçimindeki *Meşrutiyet İdaresi* başlıklı broşürünü yayınladı.⁴⁰ Esad, Müslüman yönetiminin dini ve medeni hukuka dayandığı için meşruti olduğunu, ama yanlış uygulamalar sonucu otokrasiye döndüğü zaman halkın idari sistem üzerinde denetim kuracak bir bekçi köpeği işlevindeki meclise gerek duyduğunu uzun uzun kanıtlamaya koyuluyordu. Pratik zorunluluk gereği, Hristiyanlar parlamentoya ve askerliğe kabul edilmeliydiler. "Burada *din* ile *milleti* ayırıyoruz." Dahası, İngiliz tecrübesinin gösterdiği gibi, parlamenter yönetim düzen ve zenginliğin temelidir. Esad'ın yaklaşımı, bütün olarak, meşrutiyet ile parlamentonun İslam ve Osmanlı geleneği içinde yer aldığını, seçime dayalı bir meclisin keyfi yönetime karşı en iyi güvence olduğunu kanıtlamaktı. Esad, parlamentonun yasama işlevine fazla önem vermiyordu. Bu broşür, o günlerde halk hatipleri ile basında süren tartışmaları örnekler, der Süleyman.⁴¹

38) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 75-77,

39) Azimzade Hakkı, *Türkiyede Meclis-i Meb'usan* (Kahire, 1907), s. 99-110'da verilmiştir; Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid* (Paris, 1907), s. 282-285'te seçilmiş pasajlar.

40) Esad Efendi, *Hükümet-i Meşrute* (İstanbul, 17 şevval 1293). Bu, Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 79-88'de yeniden basılmıştır. Esad'ın meslek hayatı üstüne bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2, s. 59, n.14. Krş. bölüm 8, n. 28.

41) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2, s. 78. Esad'ın broşürüne maarif nezareti tarafından izin verilmiş olmasına rağmen, zabıta çok geçmeden toplatmıştı: *Levant Herald*, 10 Kasım 1876. Broşüre el koyulmasında Abdülhamid'in parmağının bulunmasından kuşulanılır. Fesh, *Constantinople*, s. 274, *Hakikat*'teki başka bir parlamento tartışmasını kaydeder. Aynı sıralarda tamamen rastlantısal olarak Protestan milleti için de bir anayasa tartışması vardı ve onu gözden geçiren Bab-ı Âli komisyonu, baş rahibe yer vermeyen bu anayasanın demokratik biçiminin anlaşılmayacağını bildiriyordu: ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 614, 29 Kasım 1876.

Bu diplomatik gerginlik, savaş coşkusu ve bekleyiş atmosferinde Midhat, bir anayasa taslağı kabul ettirip yürürlüğe sokmaya çalışıyordu. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra neredeyse dört hafta hiçbir gelişme olmamıştı. Tophane komutanı nüfuzlu Damad Mahmud Paşa ve birkaç nazır ile saray memurları meşrutiyet düşüncesi-ne tamamen karşıydılar.⁴² Ama diplomatik durum, büyük devletlerin reform önerileri ile Sırbistan için öne sürdükleri koşulları tartışmak üzere birkaç kez büyük meclisin toplantıya çağrılmasını gerekli kılmıştı. Bu toplantılardan birisi 12 Eylül'de, diğeri tam iki hafta sonra, bir başkasıysa 2 Ekim'de yapıldı.⁴³ Bu *meclis-i umumî* toplantıları, Midhat'a reform konularında dış müdahaleden kurtulma aracı olarak kendi meşrutiyet planını tekrar önerme fırsatını verdi. 26 Eylül toplantısında, yetmiş kadar ileri gelen kişi, mezhepler arası bir parlamento getiren bir anayasa taslağının hazırlanması konusunda anlaşmışlardı. Çeşitli kaynaklar, Küçük Said Bey'in önerisine benzeyen yedi yüz yirmi üyelik ya da Midhat'ın tasarısını andıran yüz yirmi üyelik ve dörtte üçünün seçimle geleceği bir meclis olacağını bildiriyorlardı.⁴⁴ Bu durum kaba hatlarıyla herkesçe bilinen en az iki anayasa taslağı olduğunu göstermekle birlikte, genel meclisin Abdülhamid'e tavsiyesi herhalde belirli bir plan savunacak kadar ileri gitmiyordu. Padişahın bu tavsiyeye karşılık olarak çıkardığı 30 Eylül tarihli irade, nazırlara ve padişaha sunulacak bir anayasa taslağı hazırlamak üzere ulema ve sivil memurlardan oluşan bir komisyonun kurulmasını emrediyordu. Bu iradede temsili kurumlar ile şeriatı ve Osmanlı âdetlerini uzlaştırmaya büyük ağırlık verilmişti.⁴⁵

Yaklaşık yüz yirmi kişilik ve önde gelen Hristiyanların da yer aldığı 2 Ekim tarihli meclis-i umumi, anayasa kararını onaylıyor ve hem alt meclisi, hem senatoyu savunuyordu.⁴⁶ Yani, diplomatik kriz meşrutiyet sorununu gündeme sokmuştu. Osmanlı İmparatorlu-

42) Bekir Sıtkı Baykal, "93 meşrutiyeti," *Belleten*, VI:21/22 (Ocak-Nisan 1942), s. 53.

43) *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 20, 28, 30 Eylül; *Levant Herald*, 28, 30 Eylül ve 3 Ekim; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 195-196; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Washington, School of Advanced International Studies of the Johns Hopkins University için yayımlanmamış tez, 1961), s. 25-27; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 188-190; Elliot'tan Derby'ye, 27 Eylül 1876, bunun için, *Staatsarchiv*, 31(1877), No: 5831.

44) *Levant Herald*, 28 ve 30 Eylül 1876.

45) Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 196. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 27, 7 Ekim tarihini verir, aynı şekilde Baykal, "93 Meşrutiyeti," s. 55-56'da bu rakamı verir. Bu tarihin, olayların dizilişine uyması güçtür.

46) *Levant Herald*, 3 ve 5 Ekim 1876.

ğu'nun Bosna ve Hersek'te özel rejimler kurulması yanlısı devletlerin önerilerine verdiği cevap, bir bütün olarak imparatorluk yönetiminde reform yapılacağı şeklindeydi. 12 Ekim'de meşrutiyet tasarısı üzerindeki çalışmalar, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın yurt dışındaki bütün Osmanlı temsilcilerine seçimle gelen bir meclis ve atamayla gelen bir senatonun ilke olarak benimsendiğini ve planların ayrıntıları üzerinde Midhat Paşa'nın başkanlığı altındaki bir komisyon tarafından çalışılmakta olduğunu resmen bildirebileceği kadar ilerlemişti. Artık Bab-ı Âli ile Sultan kendilerini açık açık parlamenter yönetimin benimsenmesine bağlamışlardı; Safvet'in telgraf bildirisi Abdülhamid'in bunu bahsetmiş olduğunu açıkça söylüyordu.⁴⁷

Komisyon ilk toplantısını 6 Ekim'de yapmıştı.⁴⁸ Yirmi dört kişiden oluşuyordu komisyon ve bu sayıya 2 Kasım'da dört kişi daha eklenmişti.⁴⁹ Bunlardan on altısı bürokrat, onu ulema mensubu ve ikisi ordudan paşaydı. Üyelerin içinde meşrutiyet yönetiminin en zeki taraftarlarından bir bölümü yer alıyordu. Başkan Midhat Paşa'ydı.⁵⁰ Maarif Müsteşarı Ziya ile daha sonra atananlardan Namık Kemal etkili isimlerdi. Öteki iki üye -o sırada Nafia Nazırı olan Server Paşa ile ulemadan Seyfeddin Efendi- daha önceki genel meclis tartışmalarında meşrutiyetten yana konuşmuşlardı. Yıllardır Midhat'ın danışmanlığını yapmış ve Ermeni milleti anayasasının yazarlarından biri olan Odyan Efendi, komisyondaki etkili kişiler arasındaydı. Odyan'dan başka beş Hristiyan daha vardı; bunlar içinde Alexander Karateodori hariciye, hahan adliye müsteşarıydı. Zorluk çıkarabilecek kişiler, Midhat'a hiç sempati duymayan Cevdet ile daha önce kendini sadece Müslümanların yer aldığı bir parlamento yandaşı olarak tanıtmış Namık'tı. Söylenilebileceği kadarıyla, komisyon yetkin insanlardan

47) Metin için bkz. *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5862. Tamim, vilayet kanununda ve idaresinde düzeltmeler yapılması vaadinde de bulunuyordu.

48) Tarih kesin değildir. Anlatımların çoğunda hiçbir tarih verilmez. Baykal, "94 meşrutiyeti," s. 56, ve Recai G. Okandan, *Umumî Âme Hukukumuzun Ana Hatları* (İstanbul, 1948), C. I, s. 138, ikisi de komisyonun atanma emri çıkmadan önceki 24 Eylül tarihini verirler. Bunun eski (Rumî) takvime göre olduğunu varsayarsak, o zaman tarih 6 Ekim olur. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, Kısım 2, 106, n. 2, 7 Ekim tarihini verir.

49) Üye listesi için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2, s. 56, 75-80, ve İhsan Sungu'nun değişik bir listesi, *ibid.*, C. II, kısım 2, s. 106, n. 2. Listelerde yapılan dikkatli düzeltmeler için bkz. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 44-45. Krş. kısmî listeler için, *Levant Herald*, 20 Kasım 1876, ve Léouzou le Duc, *Midhat Pacha* (Paris, 1877), s. 136.

50) Pek çok anlatımda başkan olarak Server Paşa'nın ismi verilir, ancak bu durum anlaşılan Server'in Murad'ın hükümdarlığı dönemindeki anayasa taslağını gözden geçiren eski komisyonun başkanı olmasından kaynaklanan bir hatadır. Bkz. bölüm 9, n. 178.

oluşan bir topluluktu. Daha sonraki oturumların bazılarında, Midhat'ın güçlü destekçilerinden İsmail Kemal Bey ile Sırbistan seferinden yeni dönmüş olan Süleyman Paşa dahil başka katılanlar da olmuş gibidir.⁵¹

Komisyon çalışmasının çoğu, başlıcası Ziya Bey'in başkanlık ettiği düzenleme, yani hazırlık komitesi olan alt komitelerde yapılıyordu. Hazırlık komitesinin üyeleri arasında Namık Kemal, Galatasaray Lisesi müdürlerinden Rum Sava Paşa, Şûra-yı Devlet'teki Ermeni Çamiç Ohannes Efendi, borsa komiseri Abidin Bey ve ulemadan Ramiz Efendi vardı. Günlük oturumların sonucunda ortaya çıkan öneriler litografyayla basılıyor ve bunlar, öteki komitelerin önerileriyle birleştirilip ana komisyonun bütün üyelerine dağıtılıyordu. Komisyon Bab-ı Âli'de, ya da bazen Midhat ile Server'in konaklarında haftada dört kez toplanıyor ve kararlarını çoğunlukla alıyordu.⁵²

Komisyon, çalışmaya başladığı zaman, yararlanması için elinde zaten birkaç anayasa taslağı ve tasarısı vardı. Abdülhamid daha sonra kendisine yirmi kadar tasarı sunulduğunu söylemişti.⁵³ Çok düzensiz olmasına rağmen Süleyman Paşa'nın anayasa taslağı da herhalde ele alınan taslaklar arasındaydı. Aynı şekilde Mabeyn Başkâtibi Said Bey'in Fransız modelini izleyerek hazırladığı taslak da ele alınmış olabilir. Bu taslak 750 kişilik bir meclis, bir senato ve bir Şûra-yı Devlet öngörüyordu; Said kendi taslağını daha sonra 'kusursuz' ya da 'tam' bir anayasa olarak tanımlamıştı.⁵⁴ Ve elbette Midhat'ın taslağı vardı. Said'in taslağı Süleyman'ın taslağından kesinlikle daha iyi düzenlenmişti, Midhat'ın taslağındansa daha tamdı. Diğer karşıtlıklar da öğreticiydi. Örneğin Said, ilk maddesinde egemenliğin monarkta olduğunu söyler. Süleyman, birinci maddesini, Osmanlı dev-

51) Der. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (Londra, 1920), s. 137-138; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 56 ve n.2.

52) *Levant Herald*, 20 Kasım 1876; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 199-200. Komisyonun ve komitelerin günümüze kadar ulaşan tutanakları olsaydı son derece ilginç olurdu. Daha çok ayrıntı için bkz. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 29. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2, s. 57, Ocak 1877'dekine benzer bir komite yapısı için.

53) "Sultan Hamid'in Hatıratı," *Yeni Sabah*, 9 Aralık 1949, akt. İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV (İstanbul, 1955), s. 293.

54) Metin için bkz. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 333-335. Said'in hangi Fransız anayasasından yararlandığı belirtilmez. Taslağı bir monark getiriyordu ama onun genellikle Fransız Cumhuriyeti [Birinci? İkinci? Üçüncü?] anayasası üzerine temellendiği söylenir. Mehmed Said Paşa, *Hatıratı* (İstanbul, 1328), C. I, s. 14. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1951), s. 130, n. 9, 1830 Fransız senedinin Türkçe olarak daha 1839'da yayımlandığına işaret eder.

letin meşrutî ve bağımsız bir devlet olduğunu belirtmeye ayırır. Midhat'ın taslağının birinci maddesi, yönetimin şeriatı dayalı olmasının yanı sıra, imparatorluğun bütünlüğünü ve sınırlarının değişmezliğini ilan eder. Namık Kemal daha sonra, komisyonun esasında bu taslakların hiçbirini temel almadığını, sıfırdan başlayarak ilerlediğini, dahası Said'in taslağının komisyona bile gelmediğini söyleyecekti. Namık Kemal komisyona ancak dört haftalık çalışmadan sonra atandığı için, söyledikleri doğru olmayabilir. Bununla birlikte, komisyonun kendisini tek bir esin kaynağıyla sınırlamadığı, üyelerinden bir bölümünün öneriler üzerinde kesinlikle geniş olarak durdukları açıktır. Namık Kemal, yürürlükteki anayasaların büyük bölümünü ve onlar hakkındaki pek çok yorumu ele aldıklarını, en azından bin cilde danışıldığını bildiriyordu.⁵⁵

Buna rağmen, gerek anayasanın baş savunucusu olduğundan, gerekse komisyon başkanlığı yapmasından dolayı Midhat'ın taslağının büyük etki yapmış olması mümkündür.⁵⁶ 1876 sonbaharında, Murad'ın tahta çıkış zamanında oldukça yarım yamalak olan Midhat'ın taslağı, kuşkusuz önceki yaz yapılan tartışmaların etkisiyle büyük değişikliklere uğramış ve genişlemişti; Midhat'ın taslağı, Murad'ın tahttan indirilişinden az önce, yedi bölüme ayrılmış altmış üç maddeden oluşuyordu; Namık Kemal, Midhat'ın ricası üzerine, taslağı İstanbul'daki *London Times* muhabirine okutmuştu.⁵⁷ Bu taslak, Midhat'ın Ahmed Midhat'ın aktardığı altmış kadar (numaralanmamış) madde ve sekiz bölümden oluşan taslağına çok yakındır. Namık Kemal Ekim ayı sonunda komisyon üyesi olmadan hemen önce, *İttihad*'taki makaleleri aracılığıyla Midhat'ın taslağının pek çok madde-

55) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2, s. 90-92. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 197, temel olarak Midhat'ın taslağının alındığını söyler, bu Namık Kemal'in gerçeği yanıltmadığını ortaya atmasına yol açan bir iddidir. 1831 Belçika anayasasının Osmanlı anayasa taslağının hazırlanmasında model işlevi gördüğünü düşünmek doğaldır. Bunun öne sürülmesi için bkz. Gotthard Jäschke, "Die Entwicklung des Osmanischen Verfassungstaates...", *Die Welt des Islams*, V:1/2 (1917), s. 38; Friedrich von Kraelitz-Greifendorst, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches* (Viyana, 1919), s. 2; Erich Pritich, "Geschichtliche und systematische Übersicht nebst Anmerkungen zur verfassung," *Mitteilungen des seminars für Orientalische Sprachen*, 26/27/2 (1924), s. 165; Lewis, *Emergence*, s. 356. Bu bir ölçüde doğru olabilir, ama yazarın bu doğrultuda görebildiği tek açıklama, 7 Haziran 1876 tarihli, Midhat ile Halil Şerif'in Belçika anayasasından bahsedecek kadar ileri gittiklerini içeren bir Fransız büyükelçilik raporudur. Bkz. bölüm 9, n. 142.

56) Taslağının metni için bkz. *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 321-333.

57) Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 282. Belirli bir tarih verilmemiştir, ama içeriği 1876 Ağustos'u olduğunu gösterir.

sini sözcüğü sözcüğüne gün ışığına çıkardı ve kuvvetli biçimde savundu. Maddeleri numaralamış olması taslağın başka değişiklikler de geçirdiğini gösterir.⁵⁸ Son metin ile Midhat'ın taslağı arasında çok sayıda benzerlik vardır. Midhat'ın taslağında hâlâ boşluklar bulunuyordu: Ahmed Midhat'ın gözlemlediği gibi, senatodan hiç bahsetmiyor, adli, mali ya da taşra örgütlenmelerinin ayrıntıları üzerinde durmuyordu.⁵⁹ Yine de Midhat 1867 Kanunu ve daha sonraki değişikliklerle taşra örgütlenmesinin ele alındığını düşünmüş olabilir. Senatunun olmayışının (bir Şûra-yı Devlet getiriliyordu) Midhat'ın bütün gücü senato denetiminden yoksun tek meclisli bir yasama organına verme düşüncesini yansıtır yansıtmadığının üzerinde durmak ilginç olur. Midhat'ın taslağında getirilen 120 kişilik temsilciler meclisinin üçte ikisi vilayetlerden seçimle gelecek, üçte biri hükümet tarafından atanacaktı; bu çerçeve Midhat'ın 1875 Aralık ayından beri taşıdığı düşünce doğrultusunda idi, ama 15 Temmuz'daki tamamen seçime dayalı meclis kadar radikal olduğu söylenemez. Midhat'ın taslağı, son anayasa metnine benzer biçimde padişahın kişiliğinin kutsallığını ve ona sorumluluk yüklenemeyeceğini belirtmesine rağmen, padişahın ayrıcalıkları konusunda kesin metinden çok daha az ısrarlıydı. Karşıt olarak Midhat, taslağında, bütün önemli iç ve dış olaylarla ilgilenecek ve kararları imparatorluk iradesiyle onaylanacak yetkili otorite olan Heyet-i Vükelâ'ya daha fazla yetki veriyordu. Bu kurula, Avrupa tipinde bir başbakan (*baş vekil*) başkanlık edecekti. Sadrazamlık makamının kaldırıldığı özellikle belirtiliyordu. Padişahın tayin edeceği başbakan, sonuçta padişah tarafından atanacak nazırları seçecekti. Bir başbakan olması koşulu Midhat'ın önerisindeki anahtar öğeydi ve çok geçmeden başına dert açacaktı. Özellikle o makamı kendisine ayırmak istediğinden -herhalde haklı olarak- kuşkulandırılır. Midhat'ın taslağı, ayırım gözetmeksizin bütün uyrukların, resmi dil Türkçe olmakla birlikte, Osmanlı olarak adlandırılması hükmünü de getiriyordu. (Burada 'Türkçe' diye niteleniyordu, 'Osmanlıca' değil.)

Komisyonunda alınan temel kararların bir bölümü, Safvet'in yurt dışındaki elçilere, seçime dayalı bir meclis ile atamayla gelen bir sena-

58) Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, kısım 2, s. 119-124, makalelerini yeniden basar. Namık Kemal, büyük olasılıkla daha çok eleştirilmekten sakınmak için, Midhat'ın taslağındaki bir başbakan olmasını isteyen hükme yapılan bütün referansları atıyordu.

59) *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 199.

toyu bildiren bildirisini gönderdiği 12 Ekim'den önce alınmış olmalıdır. Üçte biri atamayla gelen Midhat'ın meclisinden zaten vazgeçilmişti. Ulemanın bir kesimi sadece Müslümanların yer alması önerisini yeniden ortaya attılar, ama bu noktada Midhat'ın karşıt görüşü egemen oldu.⁶⁰ Komisyonadaki ve komisyonun komitelerindeki tartışmaların ayrıntıları belli değildir.⁶¹ İçtenliğine güvenilemeyecek bir tanık olan Ahmed Midhat, ne hakkında çalıştıklarını gerçekten anlamadıklarını söyleyerek komisyonun çalışmalarıyla alay eder.⁶² Üyeler imparatorluk için en uygun örgütlenmeyi el yordamıyla aramak ve karşıt görüşlerde uzlaşma sağlamak zorunluluğuyla baş başa kalmakla birlikte, bu iddia doğru olamaz. Sultan Abdülhamid'in bu aşamada engelleyici değil, tam tersine bir anayasanın ortaya çıkmasını istediği de görülür.⁶³ Cevdet Paşa ile Midhat, önerilen maddeler kısım kısım hazırlık komitesinden geldikçe maddeler üzerinde sert tartışmalara girmişlerdi. Cevdet'in bu aşamada bir anayasaya tamamen karşı olduğunu düşünmek için bir sebep yoktur; büyük ihtimalle padişahın ayrıcalıklarıyla ilgili olan belirli maddeler üzerinde Midhat'la anlaşmazlık içindeydi ve komisyonda kaybeden Cevdet oldu.⁶⁴ Midhat, Cevdet'ten kesinlikle çok daha az gelenekçiydi. Elliot'la arasının iyi olduğu bilindiği ve Türkler Rusya'ya karşı yardım sağlayabilecek büyük bir devleti karşılarına almak istemedikleri için, diplomatik durum Midhat'ın avantajına işliyordu. Bu, 31 Ekim tarihli Rus ultimatomundan ve onu izleyen Rus seferberliğinden sonra özellikle önem kazandı. Ignatyev, Türkleri Rusya'nın savaşa karar vermiş olduğunu düşünmeye sevk ederek, ani ultimatomla Midhat'ın ve radikallerin üstünlüğü ele almalarına fırsat tanıdığına inanmıştı.⁶⁵

Bu arada Ekim ayı ortasında, komisyon dışından, Hristiyanların parlamentoda yer almasına izin verecek ve padişahın yetkilerini daraltacak bir anayasaya karşı önemli bir muhalefet gelişmişti. Bu muhalefetle beraber, Murad'ın sağlık durumunun düzeldiği ve dolayısı-

60) Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 330-331.

61) Hiçbir tutanak yayınlanmamıştır. Yazar tutanak olup olmadığını da bilmemektedir. Ayrıca katılanların anlatımları da yayınlanmamıştır.

62) *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 197-198.

63) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 220.

64) Cevdet'in *Tezâkir*, No: 18'deki anlatımı, akt. Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s. 141-143, n. 121, Mardin'in yorumları dahil.

65) Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, C. X(1931), s. 405.

la tahta çıkmaya hak kazandığı söylentileri yayıldı. Ancak gizli cemiyetin kalbi, tabii böyle bir gizli örgüt varsa, içlerinde 10 Mayıs'ta şeyhülislam olmayı uman Gürcü Şerif Efendi ile bir zamanlar Yusuf İzzeddin'e hocalık yapmış Muhiddin Efendi'nin de bulunduğu bir grup ulema mensubuydu. Hükümet cesurca bir tutumla on kadar insanı tutuklayıp ya Ege adalarına ya da memleketlerine sürdü. Böylece hareket hiçbir zaman kontrol edilemez aşamaya gelmedi. Gizli örgütün Bulgar bölgesinde kolları bulunmuş olabilir; nitekim bazı Hristiyanlar bir katliamdan endişeleniyorlardı. Meşrutiyetçiler kendilerini kurtarmışlar, ama bunu adli işlemlere başvurmadan keyfi eylemle yapmışlardı. Memurların yargılanmadan sürülmesi Abdülaziz'in hükümdarlığı döneminde alışılmadık bir durum olmamasına rağmen, devrin bir yetkilisi, 1859'da Kuleli Vak'ası'ndaki gizli örgüt mensuplarının sürgüne gönderilmediğine, güya reformist olan bu kabinenin ise kötü bir örnek oluşturduğuna işaret ediyordu.⁶⁶

Direnen ulemanın bastırılmasından birkaç gün sonra Bab-ı Âli, Abdülhamid'in onayıyla, geçici bir seçim kanunu çıkardı. 28 Ekim tarihini taşıyan bu kanunu, anayasa konusunda kurulmuş komisyon, anayasa taslağı bile tamamlanmadan önce hazırlamıştı; çünkü Midhat seçimlere başlanmasını, hatta anayasa yürürlüğe girmeden önce, devletleri oldu bittiyle karşı karşıya bırakmak için meclisin acil olarak toplanmasını istiyordu.⁶⁷ Doğrudan halk seçimlerini hazırlamak için ne zaman ne de mekanizma vardı. Bu yüzden geçici kanun, her kaza, sancak ve vilayetteki idare meclisi üyelerinin her vilayetin parlamentoya göndereceği temsilciler için doğrudan oy kullanacak bir seçici organ gibi kullanılmasıyla, vilayet kanununa temellendirilmiş bir kanundu.⁶⁸ Kanun, bu meclislerin zaten 'halkın genel oyuyla seçildikleri'ne dikkat çekiyor, anayasa komisyonunun bir üyesi de seçim kanununun çok liberal olduğundan söz ediyordu.⁶⁹ Ama elbette, çeşitli meclis üyeleri Bab-ı Âli'nin atadığı vilayet

66) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 193. Harekete ilişkin anlatımlar için bkz. *Levant Herald*, 23, 26 ve 28 Ekim 1876; ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 609, 25 Ekim 1876, ve No: 483, tarihsiz; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İlbret*, s. 184-185; Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 33-35; belgeler için bkz. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 219-297.

67) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 193-194; Baykal, "93 meşrutiyeti," s. 63-65.

68) Kanunun metni için bkz. Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane* (Konstantinopolis, 1873-1888), C.V, s. 306-309.

69) Benoît Brunswik, *La réforme et les garanties*, 2. basım. (Paris, 1877), s. 85.

memurlarının rol oynadığı dolaylı seçimin ürünüydüler. Kaza meclisi üyeleri iki, sancak meclisi üyeleri üç, vilayet meclisi üyeleri dört dereceli olarak seçiliyor, her düzeydeki meclisler yetkililerin yarısını seçtikleri bir üst kademenin gerekli üye sayısının iki katını seçecek bir organ işlevi görüyordu.⁷⁰ Halk, yalnız hiyerarşinin en altındaki doğrudan kaza meclisini seçen seçmenler için oy kullanıyordu. Bu karmaşık sistem halk seçiminden çok uzaktı, ama işlerliğe sahipti. 28 Ekim Kanunu, İstanbul için, memurların hiçbirinin katılmadığı seçme hakkına sahip bir organ için bütün mülk sahibi kişilerin oy kullanmasını düzenliyordu.⁷¹ Başkentte Ermeni milleti seçim sisteminde de benzeyen bu yöntem, 1876 düzenlemelerinde doğrudan halk seçimine en yakın olanıydı. Midhat'ın anayasa yürürlüğe girmenden önce meclisi bir araya toplamakta erken davranma umuduysa suya düşmüştü; çünkü seçim kanununda meclisin açılış tarihi olarak 13 Mart saptanmıştı. Yine de Aralık ayı başında en azından bir vilayette seçimler devam etmekteydi.⁷²

Komisyon, Kasım ayının sonuna doğru, Midhat'ın sadrazamlık yerine başbakanlık makamının tesis edilmesi arzusunun da yer aldığı yüz kırk maddelik anayasa taslağını bitirmişti. Taslak, Midhat tarafından Abdülhamid'e gayri-resmi olarak sunuldu.⁷³ Meşrutiyetin birkaç gün içinde ilan edilmesi beklenmekteydi.⁷⁴ Midhat ile öteki nazırlar asıl amacı için kullanılmayan İstanbul Üniversitesi binasını, parlamentoya tahsis etmek üzere gözden geçirirlerken, parlamentonun toplanması düzenlemeleri de ilerlemekteydi.⁷⁵ 18 Kasım'da büyük devletlerin Balkanlar konulu bir konferans düzenlenmesi talebine boyun eğmiş olan Bab-ı Âli, sanki konferans toplanmadan hemen önce, toplantı halindeki bir parlamentoya olmasa bile, kendi anayasasına sahip olacakmış gibiydi. Oysa, gerek genel olarak meşrutiyet düşüncesine gerek o zamanki haliyle taslağa karşı çıkan insanlar seslerini duyurdukça, yeni bir mücadele biçimlenmeye başlamıştı. Bu kişilerden bazıları, yeni düzenlemeyle etkisini kaybetmekten korkan

70) Bölüm 5'te anlatılan ilk seçim süreci 30 Aralık 1875 tarihli bir kanunla gözden geçirilmişti: metni için bkz. Aristarchi, *Législation*, C. V, s. 85-87.

71) Krş. *Levant Herald*, 30 Ocak 1877.

72) Edirne'de: *Levant Herald*, 1 Aralık 1876.

73) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 221; A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 183; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C. I, s. 165.

74) Elliot'tan Derby'ye, No: 1299, 22 Kasım 1876, FO 78/2467.

75) *Levant Herald*, 20 Kasım 1876.

bir klik olan saray memurlarını temsil ediyordu. Bazıları nazırlardı, özellikle Cevdet ve Mehmed Rüşdi. Abdülhamid de, bir yandan ayrıcalıklarının kaybetmenin verdiği dehşeti, öte yandan herhangi bir etkili adamlar grubunu karşısına almak istemeyişini, ama yine de anayasadan diplomatların işlerini bozmakta yararlanmak arzusunu açığa vuran bir duraksama ve engelleme yolunu izledi. Ama, kendi halkının gözünde reformcu olarak görünmek amacıyla o anda anayasayı gerçekten istemiş de olabilir. Mücadele sarayda, komisyonda ve Heyet-i Vükelâ'da devam etmekteydi.

Abdülhamid, herhalde birini diğerine karşı kullanmak için çeşitli nazır ve memurlardan taslak üzerine görüşlerini isteme yöntemi-ne başvurdu. Namık Paşa taslağa karşı kararlı muhalefetini ifade etmişti. Anayasa komisyonunda üye olmayan Mehmed Rüşdi, ilk baştaki gibi yine tereddüt içindeydi. Mehmed Rüşdi, padişaha, hükümdarın yetkilerini belirten maddelerin karalanarak çıkarılması gerektiğini, çünkü madde madde sıralanmasıyla yetkilerinin sınırlandırıldığını söylemişti. Taslağın tersine, eski sadrazamlık makamının korunması ve bütün nazırları doğrudan padişahın ataması doğrultusunda görüş bildirerek, başbakanlık makamı kurulmasına itiraz ediyordu. Aslında Mehmed Rüşdi, böylece yalnızca kritik uluslararası durum yüzünden bir anayasa istediğini göstermiş oluyordu. Kendi nüfuzlarını korumaya uğraşan saray memurları, sadrazamın savlarını desteklediler ve üstü kapalı biçimde iktidar hırsı içindeki Midhat'ın kendisinin başbakan-diktatör olmak istediğini belirttiler.⁷⁶ Yaklaşık aynı sıralarda, hâlâ ateşli bir meşrutiyetçi olan Süleyman Paşa Sırp savaşından geri dönmüş ve 22 Kasım'da padişahın huzuruna kabul edilmişti. Süleyman Paşa anayasanın yürürlüğe girmesini kuvvetle savundu. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde önemli bir rol oynamış paşadan pekâlâ çekinmiş olabilecek Abdülhamid, Süleyman Paşa'ya iyi niyetini gösterdi, huzuruna gelişinden memnuniyetini ifade etti ve onu o sırada parlamentodaki iki meclisin iç tüzükleri üzerinde çalışmakta olan anayasa komisyonuna atadı.⁷⁷

Midhat gecikmenin tehlikelerinde ısrar etmekte Süleyman kadar sabırsızken, Mehmed Rüşdi onu ihtiyatsız olarak değerlendiriyor ve "kaleme aldığı kanun önce onun başını yiyecek" diyordu.⁷⁸ Namık

76) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 221.

77) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 55-56.

78) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 200.

Kemal'e göre, sadrazam artık bir anayasa yerine Gülhane Hatt-ı Şerifi gibi genel ilkelerin belirtildiği bir belgeden yanaydı. Padişah, di-yordu Namık Kemal ayrıca, sadece ayrıcalıklarının kuvvetlendiril-mesini arzu eden bir kişi olarak, meşrutiyetçilere karşı tutumların-da tamamen samimiyetsizdi.⁷⁹ Abdülhamid'in sadrazamı Midhat'ı engellemek için kullanmaya çalışması mümkündü. Padişah hiçbir zaman anayasayı reddedecek kadar aşırılığa kaçmadı. Ama taslağını gayri-resmi yoldan kendisine ilettiğinde Midhat'a verdiği cevap, ona 26 Kasım'da yazdığı ve Heyet-i Vükelâ'dan taslağı hükümdarın hak-larını muhafaza edip halkın âdet ve ihtiyaçlarıyla uyumlu hale ge-tirmek amacıyla gözden geçirilmesini istediğini anlatır bir mektup-tu. Midhat'ın iki gün sonra verdiği karşılıksa, maddelerin çoğunun değiştirilmesi gerektiğini kabul etmek, ama yakında toplanacak bü-yük devletler konferansının talepleri kabul edilmek zorunda kalın-masın diye anayasanın yürürlüğe sokulmasını hızlandırmak oldu. Kendi reformlarımızı üç-dört gün içinde uygulamaya sokabiliriz, diyordu Midhat.⁸⁰ Midhat daha önceki akşam, sarayda Süleyman ve Serasker Redif'le görüşmüştü; Hüseyin Avni'nin ölmüş olması sebe-biyle, bu üç kişi Abdülaziz'i deviren gruptan hayatta kalan en önemli üyeler olduğu için, padişahı endişelendirebilecek bir ziya-retti bu. Ancak onların hangi konuyu tartıştıkları bilinmiyor.⁸¹ Bu sürecin bir aşamasında da, anayasa taslağı, nazırları atama yetkisini padişahıta bırakmak, başbakanlığı kaldırıp sadrazamlığı geri getir-mek üzere değiştirilmişti.

Kasım ayının sonunda ya da Aralık ayı başında, taslak Abdülha-mid'in emretmiş olduğu gibi Heyet-i Vükelâ'ya gitti. Buradaki otu-rumlar genellikle fırtınalı geçti. Britanya Büyükelçisi'yle iyi ilişkisin-den dolayı Midhat'a cepheden saldırmaya gönülsüz olmasına rağmen Mehmed Rüşdi, saldırıya diğerlerini itti. Bu kişiler arasında, Midhat Paşa'nın görüşünce meşrutiyete karşı koymak için sadrazama yana-şan Cevdet Paşa da vardı. "Kurulda yardım edecek iki üç kişi bulamı-yorum," diye yakınıyordu Midhat. Cevdet'le tartışmaları kişilikler dü-zeyine kaymıştı. Örneğin Midhat, Cevdet'in Avrupa hukuku bilgisiy-

79) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 57. Krş. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 198-202, Namık Kemal'in içtenliğini yalanlayıp sultaninkini savunur.

80) Metinler için bkz. A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 328-330; idem, *The Life of Midhat Pac-ha* (Londra, 1903), s. 113-114; idem, *Midhat Pacha. Sa vie -son oeuvre* (Paris, 1908), s. 79-80, hepsi farklı tarihlerde.

81) *Basiret*, 29 Kasım 1876, akt. Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 56, n. 2.

le alay ederken, Cevdet de Midhat'ın Fransızca'sının sıradan bir kunduracının Fransızca'sı kadar bile olmadığını söyleyerek karşılık veriyordu.⁸² Nazırlar, ağırlıkla yeniden düzenleme ve birleştirme yoluyla, maddelerin toplam sayısının azaltılması dahil, taslakta birçok değişiklik yaptılar.⁸³ Heyet-i Vükelâ, Mehmed Rüşdi'nin padişahın yetkilerinin tek tek sayılmasının otoritesine insafsızca bir sınırlama olacağı savını kabul etti; bunun üzerine kurul, taslağın başındaki bu maddeleri çıkarıp, onların yerine 1839 hat'ında olduğu gibi genel ilkeleleri belirten bir önsöz koydu. Namık Kemal, bunun anayasa düşmanı insanların işi olduğunu, diğer anayasal devletlerde olduğu gibi hükümdarın ayrıcalıkları net biçimde belirtilmezse bundan Osmanlı hanedanı ve devletin zarar göreceğini ileri sürerek sert biçimde karşı çıktı. Bu tutum, onun nazırların Âli zamanındaki gibi hükümete bütünüyle egemen olacak bir konuma gelmemesini gözetme arzusuyla paralellik taşıyordu; bu yüzden, padişahın ayrıcalıkları Bab-ı Âli'nin otoritesini dengelemek için açıkça ortaya konulmalıydı. Namık Kemal, saraya bu iki konuda da muhtıralar yazdı.⁸⁴ Anayasa komisyonunun -Süleyman'ın başkanlık ettiği ve Namık Kemal, Ziya ile Âbidin'in üyesi oldukları- bir alt komitesinin nazırların taslakta değişiklik yapmalarından sonra iki üç kez daha toplanması bu konularda gerçekleşmiş olabilir.⁸⁵ Öte yandan, Heyet-i Vükelâ, onların gözden geçirdiği anayasa taslağını 6 Aralık'taki özel bir toplantıda onaylamıştı. Belge ertesi gün, bu kez resmi olarak Abdülhamid'e sunuldu. Anayasanın hafta bitmeden önce yürürlüğe girmesi bekleniyordu.⁸⁶

Yine de daha fazla gecikme oldu. Saray'da anayasada belirtilen padişahın ayrıcalıkları üzerinde, belki Namık Kemal'in yazdığı muhtıraların sebep olduğu başka bir tartışma yapıldı. Ayrıca, padişahın devletin güvenliğini tehlikeye sokanları sürgüne gönderme hakkı üzerindeki özel tartışma da devam ediyordu. Bu yöndeki bir madde daha önceden önerilmiş olabilir ve Aralık ayının ilk haftasında nazırların bu öneriyi tartışıp tartışmadıkları ya da nasıl bir karara vardıkları belli değildir. Ancak, zaman daralsa bile (çünkü büyük dev-

82) İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s. 345, Midhat'ın damadı Vefik Bey'in bir anlatımını aktararak; Mardin, *Cevdet*, s. 10, n.7, s. 142-144, n. 121.

83) Değişiklikleri konusunda ayrıntılar için bkz. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 39-40.

84) İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s. 343-344, n. 3; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II, K 2, s. 88,90-91, 98.

85) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 6, 57, n. 2.

86) *Ibid.*, s. 57-58; *Levant Herald*, 7 Aralık 1876.

letlerin diplomatları 11 Aralık'ta İstanbul'daki konferansta toplanmak üzereydiler; Lord Salisbury ayın 5'inde ve tam bir Türk düşmanı önyargıyla gelmişti, Ignatyev Balkanlar'ın yeniden düzenlenmesi için azami ve asgari planları hazırlamıştı), Abdülhamid anlaşılan bu gerekçeyle anayasayı geciktiriyordu.⁸⁷ Yaklaşık on gün saraydan hiçbir haber çıkmadı. Saraydan birisi -bundan en çok Mabeyn baş katibi Küçük Said suçlanmıştır- kuşatma durumuyla ilgili (113. maddeye), padişahın tehlikeli olduğundan kuşkulanan kişileri sürgüne göndermesine izin verecek ek bir fıkra önermişti.⁸⁸ Damat Mahmud Paşa bu fıkranın eklenmesinde ısrar etti. Padişah, Mabeyn feriki İngiliz Said bu fıkraya kuvvetle karşı çıktığı için, konuyu Damad Mahmud ve iki Said'le üç gece tartıştı. Abdülhamid'in kesin kararı, sürgüne gönderme yetkisini elde etmektir.⁸⁹ Ek fıkra olmadan anayasayı kabul etmeyeceğini söylüyordu padişah.

Midhat, on gün kadar sonra Ziya ve Namık Kemal'in ısrarıyla bilgi edinmek üzere saraya gitti. Oradan anayasanın kabul edildiği, ama ürkütücü fıkranın 113. maddeye eklendiği haberiyle geri döndü. Namık Kemal ile Ziya buna şiddetli tepki gösterdiler. İkisinin de önceden sürgün deneyimi vardı. Bu fıkranın anayasayı tamamen geçersiz kılacağını, dahası Avrupa'nın gözünde değerini yok edeceğini söylüyorlardı.⁹⁰ Mabeyn müşiri, yani Amedci Mahmud Celaledin gibi asla radikal olmayan başka insanlar da aynı görüşteydiler: Saray mensupları Abdülhamid'e bir fatura dayatmışlar, diyordu Mahmud.⁹¹ Ziya ile Namık Kemal'in bu fıkranın reddedilmesi taleplerine, Midhat onların çocukça davrandıkları karşılığını verdi; kendisi de bu şekilde hareket ederse anayasa daha çok gecikir, belki hiç ilan edilmezdi. Temsilciler meclisinin daha sonra hatayı düzeltebilmesi olanağı vardı. Bu sorun yüzünden Midhat ile iki yandaşı birbirlerinden soğumuşlardı. Hatta Ziya, Midhat'ın sürgün yetkisini kendisinin kullanmak istemesinden bile kuşkulanıyordu.⁹² Teorik açıdan iki eski

87) Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 234-237.

88) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 222; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s. 345. Said suçlamayı reddediyordu: Said, *Hatıratı*, C. I, kısım 2, s. 243-244, n. 1.

89) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 222; Eğinli (İngiliz) Said Paşa'nın yayımlanmamış anıları için akt. H.Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (İstanbul, 1949), s. 182-184.

90) İnal, *Son Sadriâzamlar*, s. 344-345; Tansel, *Namık Kemal*, s. 29.

91) *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 222.

92) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 58, n. 3; Tansel, *Namık Kemal*, s. 29; İnal, *Son Sadriâzamlar*, s. 345-346.

Yeni Osmanlı haklıydı, ama o koşullarda, padişah fıkradan vazgeçmeye ikna edilemedikçe siyasal bakımdan yapılacak tek şey Midhat'ın kararıydı.

Abdülhamid'in bu fıkradan vazgeçmeye ikna edilmesi için bir girişimde bulunulmuş olabilir. Süleyman Paşa Namık Kemal'le görüş-tükten sonra, padişahın huzuruna tekrar kabul edilmeyi isteme cesa-retini göstermişti. Ancak, kendi anlatımına bakılırsa, Süleyman Paşa'yı ilgilendiren şey yalnızca sonu gelmez gecikmeyi sona erdirmek olabilir. Nasıl olursa olsun, herhalde Aralık ayının 16 ya da 17'sin-de Süleyman Paşa Abdülhamid'le uzunca bir görüşme yaptı ve bu görüşmede padişahın yetkilerini tek tek sayan maddeler dahil anayasasının bütün olarak yürürlüğe sokulmasını hararetle savundu. Abdülhamid, kendisinin anayasaya karşı olmadığını -aslında kendisi de bir meşrutiyetçiydi-, ama Midhat'ın sunduğu taslağın sultanlığın hakları ile uyukların haklarını yeterince uyumlulaştırmadığını söyleyerek karşı çıkmıştı. Süleyman Paşa, Küçük Said ve İngiliz Said'den taslağı tekrar gözden geçirmelerini ve kendisine bir lâyiha hazırlamalarını istedi. Onlar da bunu aynı gece Saray'da yaptılar. Hazırladıkları rapor anayasayı onaylıyordu, ama Heyet-i Vükelâ'nın yaptığı değişikliklerden önceki biçimiyle.⁹³ Nazırların yaptığı değişikliklerin hepsi iptal edilmedi, ama padişahın tek tek sayılan yetkileri bu aşamada tekrar konmuş olmalı; bu yetkiler nihai anayasa metninde, özellikle 7. maddede yer almıştı. O gece ya da ertesi sabah Sultan Abdülhamid anayasanın ilan edilmesine razı oldu ve bunun üzerine sadrazamlık makamı bilgilendirildi. 18 Aralık'ta İstanbul'da, yürürlüğe girme tarihi henüz bilinmemesine rağmen, padişahın anayasayı onayladığı haberi basında çıktı.⁹⁴ Meşrutiyetçiler kazanmış gibi görünüyorlardı. Bunun kalıcı bir zafer olup olmayacağıniysa zaman gösterecekti.

* * *

Sadrazamlığa 19 Aralık 1876'da Midhat Paşa atandı.⁹⁵ Resmi açıklamada Mehmed Rüşdi'nin yaşlılığı ve hastalığı yüzünden istifa ettiği bildiriliyordu. Oysa Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadığı

93) Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 12-14, n. 2, ve 58-62; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 182. Bu rapor büyük olasılıkla birkaç gün önce hazırlanmıştı.

94) *Levant Herald*, 18 Aralık 1876.

95) Atanma hattı için bkz. *Stamboul*, 20 Aralık 1876, ve *Levant Herald*, 21 Aralık 1876, tarihi 18 Aralık olarak verir.

rolden dolayı hiçbir zaman Abdülhamid'in güvenine sahip olamamıştı Mehmed Rüşdi; onun hidive kışı İstanbul'da geçirebileceklerini söylediği Mısır askeri birliklerinin varlığı, padişahı, bu birlikler kendisini devirmekte kullanılabilir diye korkutuyordu. Ayrıca, Abdülhamid artık anayasaya karar vermiş bulunduğundan, reform simgesi olarak dümenin başında Midhat'ın olmasını ve yakında toplanacak diplomatik konferansa karşı Midhat'ın uluslararası ününden bir silah olarak yararlanmayı istemiş de olabilir. Atama, Midhat'ı haydut, korsan ve deli olarak nitelendiren Ignatyev açısından bir darbeydi.⁹⁶ Abdülhamid'in Midhat'tan da çekindiği kuşkusuzdu, ama bu koşullarda onu önemsemezlik edemezdi, üstelik belki de ondan yararlanabilirdi. Padişaha şöyle söylendiği bildirilir: "Onu önce sadrazam yapalım, sonra şansını kaybetsin."⁹⁷

Midhat, 113. maddenin tartışmalı fıkrası kaldırılır umuduyla, göreve gelir gelmez anayasayı ilan etmeye istekliydi. Ne var ki o fıkranın kaldırılması hedefi başarısızlıkla sonuçlandı.⁹⁸ Anayasanın ilanınıysa neredeyse hemen, iki küçük engel çözümlendikten sonra başardı. Söz konusu engellerden birincisi, anayasanın resmi olarak Fransızca'ya çevrilmesinin kontrol edilip onaylanmasının gerekliliği idi.⁹⁹ Diğer de, belgeyi baştan aşağı tekrar ele almak üzere yapılacak -belki yeni bir korkaklık nöbeti sonucu Abdülhamid tarafından emredilmiş- son bir toplantıydı. Bu toplantı 21 ya da 22 Aralık'ta yapıldı.¹⁰⁰ Taslakta son dakika değişiklikleri yapılmış olabildi. Cevdet Paşa öfke nöbetine tutulmuştu. Akıllı bir padişah tahta çıktığı için, diye belirtiyordu Cevdet, anayasayı yürürlüğe sokmaya gerek kalmıyordu. Midhat sert bir cevap vermişti: Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin asıl sebebi otokratik egemenliği önleyecek bir anayasanın ilan edilmesi gibi kutsal bir amaç olduğundan, eğer öteki nazırlar da Cevdet'in görüşünü paylaşırlar ve ana-

96) Elliot'tan Derby'ye, No: 1373, 19 Aralık 1876, FO 78/2468.

97) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 222-223; İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s. 117; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 62, değişime büyük ölçüde Süleyman'ın Abdülhamid'in huzuruna kabul edilşinin yol açtığını düşünür.

98) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 223.

99) *Levant Herald*, 18 Aralık 1876.

100) Bu toplantının niteliği açık değildir. A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 188, aktarılan sözler sadece Heyet-i Vükelâ toplantısı olabileceğini göstermekle birlikte, bunu kesinlikle *meclis-i umumî* olarak nitelendirir. *Levant Herald*'a göre, 22 Aralık 1876, anayasa komisyonu toplantısıdır. A.H. Midhat, *Life*, s. 117, onu kesinlikle Heyet-i Vükelâ toplantısı olarak niteler ve toplantının Damad Mahmud Paşa'nın konağında yapıldığını söyler.

yasanın ilan edilmesini onaylamakta duraksarlarsa sadrazamlıktan hemen istifa edecekti.¹⁰¹ Bu hareketiyle Midhat, Cevdet'in çıkışını başarıyla etkisizleştirdi.

23 Aralık Cumartesi günü öğleden sonra saat bir sıralarında anayasa resmen yürürlüğe girdi. Hazırlıkların aceleyle yapıldığı tören, Bab-ı Âli'nin denize bakan yanındaki açık meydanda oldu. Oldukça şiddetli yağın yağmura rağmen büyük bir kalabalık toplanmıştı, halk şemsiyelerle birbirini itip kakıyordu. Mabeyn baş kâti-bi Said Bey, Abdülhamid'in resmi yürürlüğe girme fermanının ve anayasa metninin bulunduğu kadife bir torbayla geldi. Torbayı Sadrazam Midhat Paşa'ya verdi, o da saygıyla eğilerek Bab-ı Âli'nin sarayla iletişim kurmaktan sorumlu baş katibi (Amedci) Mahmud Celaled-din'e ilet-ti. Hat'tı yüksek sesle Mahmud Celaled-din okudu. Padişah katılarak töreni şereflendirmedi, biraz rahatsız olduğu söy-lenmişti. Belki de onaylamak zorunda kaldığı sözler yaralamıştı onu. Bununla birlikte çıkardığı *hat* tartışma götürmezdi. Anayasa-yı şeriatla bağdaşır ve babası Abdülmecid'in başlattığı reformların doğal bir uzantısı olarak tanımlıyordu. Anayasanın hedeflerinin, ayırım gözetmeksizin özgürlük, adalet ve eşitliğin nimetlerinden yararlanması gereken bütün Osmanlı uyruklarının refahının sağ-lanması, yönetimin bir ya da birden çok bireyin keyfi egemenliğinden korunması olduğunu söylüyordu. *Hat*, anayasanın hazırlanış süreci ile belgenin ana başlıklarını özet olarak sıralıyor ve son ola-rak, sadrazama anayasanın imparatorluğun her yanında uygulan-ması için çıkarılması gerekli kanunların hemen hazırlanmasını em-rediyordu.¹⁰² *Hat*'tın okunuşunun ardından Midhat, kısaca anayasa-yı yürürlüğe koyduğu için padişaha şükranlarını belirtti. Bu anaya-sa, diyordu Midhat, kalıcı refah için yeni bir çağır açacak.¹⁰³ En az kırk yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun son resmi tarihçisi (va-kanüvis) Abdurrahman Şeref, Midhat'ın sesinin titreyişinin hâlâ kulaklarında çınladığını söylemişti. Eski Edirne müftüsünün Ab-

101) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 188, n. 1. Yorumlar için bkz. Mardin, *Cevdet*, s. 143, n. 121; Mardin, *Cevdet*'in anayasaya tamamen karşı çıkmış olabileceğinden kuşkulandır.

102) Metin için, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5984; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 209-212; *Levant Herald*, 26 Aralık 1876. Ahmed Midhat, C. II, s. 383-385, Midhat'ın hazırladığı ilk *hat* taslağının metnini de verir. Bu taslak fazla akıcı olmayıp, sultanın ve ha-nedanın rolüne daha az ağırlık veriyordu.

103) Metin için bkz. *Levant Herald*, 26 Aralık 1876.

dülhamid'in sağlığına dua edişinin ardından yüz bir pare top atışıyla anayasanın yürürlüğe girişi halka bildirildi.¹⁰⁴

Top sesleri İstanbul Konferansı'nın (toplanma yerinden dolayı Türklerin genellikle Tersane Konferansı diye bildikleri) ilk tam üyeli oturumunu yapmakta olduğu salondan da işitildi. Hariciye Nazırı ve konferanstaki ilk Osmanlı delegesi Safvet Paşa, top atışlarının anlamını açıklamak üzere ayağa kalkıp etkili bir dille imparatorluğun yabancıların önerilerine artık ihtiyaç duymadığı anlamına gelen yeni reform tedbirinden bahsettiler.¹⁰⁵ Ancak bu gösterişli adım büyük devletlerin görüşmelere devam etmelerini durdurmayı başaramamıştı. Zaten Midhat'ın anayasanın ilanının konferansı yarıda keseceğini düşünmüş olmasına da inanılmaz, çünkü Midhat bütün devletlerin -Britanya'nın bile- bu görüşmelere bağlandığını biliyordu. Kaldı ki, altı devlet Türk delegelerin katılmadığı dokuz hazırlık toplantısında üzerinde çalıştıkları ve artık onlara sunmak üzere oldukları, Balkan eyaletleri hakkındaki reform önerilerini bir kenara atarlar mıydı? Elbette böyle bir şey olmadı. Anayasanın yürürlüğe girmesinin ilk diplomatik anlamı, Türk delegelere Avrupa devletlerinin ileri sürdükleri önerileri reddetmekte kuvvetli bir gerekçe sağlamış olmasıdır: Bu sayede büyük devletler önerilerinin kapsamını daraltmak zorunda kaldılar.

Anayasanın ilan edilmesi İstanbul'da konferans salonu dışında büyük coşkuyla karşılanmıştı. Elbette nazırlar ve öteki memurlar padişahın sarayında resmi kutlama ziyaretleri yaptılar; o gece bütün ev ve dükkânlar aydınlatıldı.¹⁰⁶ Daha anlamlısı, ertesi gün Midhat'ın, bütün imparatorluk halklarının ortak Osmanlılık bağıyla bağlanacağını ve yeni meşrutiyet rejiminde her inançtan bütün insanlara eşit muamele yapılacağını gösteren bir jest olarak Rum ve Ermeni patriklerine yaptığı ziyaretti. Bir sadrazam tarafından yapılan böyle bir ziyaret, Osmanlı tarihinde görülmedik bir hareketti ve herhalde millet başkanlarının çok büyük takdirleriyle karşılanmıştı, çünkü geleneksel olarak Osmanlı memurlarını onlar ziyaret ederlerdi. "Sizi Osmanlı İmparatorluğu'nu diriltten insan olarak görüyoruz", diyordu Rum patriği,

104) Törene ilişkin anlatımlar için bkz. *Levant Herald*, 23 ve 26 Aralık 1876; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 200-201; Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 224; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 206-207; *Stamboul*, 26 Aralık 1876; Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 71-74.

105) 23 Aralık 1876 oturumunun protokolü için, *Staatsarchiv*, 31 (1877) No: 5949.

106) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 224.

Midhat'ın dostça sözlerine verdiği karşılıkta.¹⁰⁷ Bu arada, 23 Aralık akşamı Türkler arasındaki genç liberal grupları sokaklarda gösteriler yapmışlar, bazıları "Yaşasın Sadrazam" ve "Yaşasın Padişah" diye tezahürat yaparak Midhat'ın konağına ve saraya gitmişlerdi. Onlara, bir kısmı Sırbistan'a karşı savaştan yeni dönen softa grupları ile bazı harbiye öğrencileri de katıldı. Galata simsarları ve tefecilerinden oluşan bir alay da benzer gösteriler yapmışlardı.¹⁰⁸ Coşkunun kaynağı bir ölçüde meşrutiyet yönetimiymiş, bir ölçüde de her türlü dış müdahaleye karşı olan yurtsever muhalefetin ifadesiydi. Ancak Türk olsun Türk-olmayan olsun, başkentin okur yazar elitinin büyük bölümünün coşkuya kapıldığından kuşkulanamaz. Ertesi günkü *Vakit*, var olan duyguyu, "Dün bütün Osmanlılar için mutluluğun başlangıcıydı," cümlesiyle başlayan bir makalede özetliyordu.¹⁰⁹

Anayasanın ilan ediliş haberine imparatorluğun her yanında gösterilen genel tepkiyse kuşkuculuk, kayıtsızlık ya da kavrayışsızlıktı. İmparatorluk *hat*'tı her vilayet merkezinde vali tarafından halka okunmuştu. Bazen vilayet merkezindeki ileri gelen kişiler *hat*'tın okunuşundan sonra padişaha teşekkürlerini iletiyorlardı. Anayasa sadece Edirne'de gerçek bir coşku yaratmış görünür; oradaki coşku da parlamenter yönetimin kendisinden çok büyük devletlere meydan okumasından kaynaklanıyordu.¹¹⁰ Bazı çevreler, anayasanın sadece Hristiyanların baskısı yüzünden verilen yeni ödünleri temsil ediyor olmasından korkuyorlardı. Osmanlı bürokrasisi, anayasanın ithalinin ve onun uygulanmasının yaratacağı güçlükleri anlamış görünür. Genelde cahil ve gelenekçi bir kafa yapısına sahip olan halk ise fazla kavramış görünmez. Bu noktanın açıklayıcı olması açısından üç örnek verilebilir. Anayasanın ilan edildiğini ve resmi şenliklere başlanmasını bildiren telgraf Ankara'ya 25 Aralık'ta geldi. Eğitimin ve daha büyük hoşgörünün gelişmesi olmaksızın siyasal özgürlüğün kazanılabileceğinden büyük kuşku duyan vali emirlere uydu. Telgrafı halka okudu, bir imam "Amin" diyerek tamamladı ve uyandırabileceği korkuya rağmen Ankara'da yüz bir kez top atışı yapıldı. Valinin oğlu, yolların ve demiryolları

107) Midhat'ın Rum Ortodoks patriğine söylediği sözler ve patriğin cevabı için bkz. A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s. 97-98. Krş. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 213-214; A.H. Midhat, *Life*, s. 131, Midhat'ın hahambaşısını da ziyaret ettiğini belirtir; Théodore Blancard, *Les Mavroyeni* (Paris, 1909), C. II, s. 70 ve n. 1.

108) *Levant Herald*, 26 Aralık 1876; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, C. II, s. 208; *Stamboul*, 26 Aralık 1876; Moüy, "Souvenirs d'un diplomate," s. 627; Mahmud Celeleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 224.

109) Akt. Azimzade Hakki, *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan*, s. 125.

110) Fesch, *Constantinople*, s. 235.

rının elli anayasadan daha önemli olduğu fikrindeydi. Üstelik anayasanın metni Ankara'da henüz bilinmiyordu. İki ay sonra, Ankara vilayet gazetesinde anayasanın idari kaosun denetlenmesinin, Rus müdahalesini önlemenin ve iyi insanların imparatorluğu kurtarmalarına yardım etmesini sağlayacak özgür ifadenin ve yönetime katılımının güvencesi olarak övüldüğü uzun bir makale çıktı.¹¹¹ Trablusgarp'ta, anayasanın yürürlüğe girmesi, 6 Ocak'ta padişahın yetkisini azaltan bir anayasanın halk üzerindeki kendi etkilerini de azaltabileceğinden korkan dervişler dışında, top atışıyla selamlanmanın ve gaz lambalarıyla zayıf bir aydınlatmanın ötesinde kayıtsızlıkla karşılandı.¹¹² Beyrut valisi de imparatorluk *hat*'tını bütün mezheplerin temsilcileri önünde Türkçe ve Arapça olarak okuyup yaşlı bir şeyhten dua ederek bitirmesini istedi. Şeyh klişeleşmiş bir usulle Abdülhamid'in zaferi için dua etti, Allah'ın "Muhammed'e inananların düşmanları oldukları için gâvurları mahvedebileceğini, onları paçavraya çevireceğini, un ufak yapacağını, parça parça edeceğini" söyledi. Sonra müftü, şeyhin yakasından çekip kulağına bir şeyler fısıldadı, bunun üzerine şeyh, "Büyük Allah'ım, Müslümanların, Hristiyanların ve Musevilerin düşmanları oldukları için gâvurları mahvet", diyerek sözlerini bitirdi.¹¹³

Azınlık halklarından Yahudiler anayasaya sevinmekten başka bir şey yapamazlardı, çünkü milliyetçi ihtirasları yoktu. Ermeniler de genelde anayasayı memnuniyetle karşılamış görünürler, çünkü anayasanın kendileri açısından daha fazla özgürlük anlamını taşıyacağını düşünüyorlardı ve kendi kaderlerini büyük devletlerin ellerine bırakamazlardı. Eski sevgili patrikleri Mıgırdıç Hrimyan Hairig anayasanın adalet çağının öncüsü olarak rapsodik bir övgüsünü yazdı; Ermeni bir şair de Midhat'ın icraatlarını ve ideallerini övdü.¹¹⁴ Rumlar,

111) Burnaby, *On Horseback*, C. I, 120-127, bir görgü tanığının anlatımı; *Stamboul*, 27 Şubat 1877, Ankara maddesini yeniden basarak.

112) Jones'dan (Trablusgarp) Hunter'a, No: 8, 12 Ocak 1877, USNA, Tripoli IX.

113) Henry H. Jessup, *Fifty-Three Years in Syria* (New York, 1910) C. II, s. 449. Başka örnekler için bkz. Burnaby, *On Horseback*, C. I, s. 194; *Levant Herald*, 9 Ocak 1877; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 214-217; Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 74-78; IU. A. Petrosian, "Novye Osmany" i bor'ba za konstitutsui (Moskova, 1958), s. 115-116, Rus konsolosluk raporlarını aktarır.

114) Fesch, *Constantinople*, s. 235-237; A.O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885* (Urbana, 1938), s. 51-56; *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens* (Konstantinopolis, 1917), s. 13. İç bölgelerdeki bazı Ermeniler daha kuşkuluydu: Burnaby, *On Horseback*, C. I, s. 194. Bunun sebebi, bir ölçüde, 13 Aralık'ta Van'daki dükkânları tahrip eden büyük bir yangını, yağmalama olaylarının ve Hristiyanlara karşı girişilen saldırıların izlemiş olmasıydı; Türk askerleri kundaklamadan kuşkulannışlardı: ABCFM, Eastern Mission I, No: 464, 22 Aralık 1876; Burnaby, *On Horseback*, C. II, s. 238-239.

özel olarak İstanbul ve Edirne Rumları, bir ölçüde kendi yararları, bir ölçüde büyük devletlerin desteklediği Bulgar milliyetçiliğinin önüne geçebileceğini umdukları için anayasayı memnurlukla karşılamış görünürler.¹¹⁵ Bununla birlikte, öteki Balkan halkları hiçbir sevinç belirtisi göstermediler. Padişaha karşı silaha sarılmış Slavların imparatorluğun yeniden bütünleşmesine, hatta meşruti bir imparatorluğa memnurlukla bakabilmeleri güçtü. Bulgarlar eşitlik ve kaynaşma değil, tersine, ayrılık istiyorlardı.¹¹⁶ Romanya'da Prens Charles, 28 Aralık'ta anayasanın bir nüshasını ele geçirdiği zaman, 1. ve 7. maddelerinde Romanya'nın hiçbir sebeple Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılamayacağını, ayrıcalıklı bir eyaletten başka bir şey olmadığı yönündeki ifadeleri sert biçimde protesto etmişti.¹¹⁷

Anayasanın 1. maddesi gerçekten de Prens Charles'ı haklı çıkarmak kadar ürkütücüydü, çünkü Midhat ile ötekilerin anayasanın yürürlüğe girmesi için o kadar çok çaba harcamalarının bir sebebini vurgulayarak yeniden onaylıyordu. Bu sebep, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasından başka bir şey değildi. 1. madde, imparatorluğun, ayrıcalıklı eyaletler dahil, 'hiçbir zaman ve hangi sebeple olursa olsun bölünemeyecek' bir birim meydana getiren bölgelerden oluştuğunu belirtiyordu. Bu madde Balkan milliyetçileri ile büyük devletlere verilen bir karşılıktı. Anayasa, bu bölünmez imparatorluktaki padişahın yetkilerini sayarak, halk için bir haklar bildirisi, hepsi kendi nezaretlerinden sorumlu bir Heyet-i Vükelâ, atamayla gelen bir senato (Meclis-i Ayan), seçime dayalı bir temsilciler meclisi (Meclis-i Meb'usan), bağımsız bir adli sistem, bütçeye parlamento denetimi, taşrada büyük ölçüde adem-i merkezileşme ve bütün Müslümanlar için zorunlu ilk eğitim koşulu getirerek devam ediyordu.¹¹⁸ Hükümlerin pek çoğuna işlerlik kazandırmadan önce başka ayrıntılı kanunların hazırlanması zorun-

115) Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 244.

116) ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 618, 27 Aralık 1876; der. Nicolas Lorga, *Correspondance diplomatique roumaine* (Paris, 1923), No: 508, 28 Aralık 1876. İsmail Kemal başka türlü düşünüyordu: Story, *İsmail Kemal*, s. 133.

117) *Aus dem Leben König Karls Rumaniens* (Stuttgart, 1894-1900), C. III, s. 85-86; *Levant Herald*, 9 Ocak 1877, 6 Ocak tarihli *Correspondance de Roumanie*'yi aktardı.

118) Anayasanın metinleri pek çok yerde bulunabilir: Türkçe olarak, Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 355-383; yeni harflerle A.Ş. Gözübüyük ve S. Kili, *Türk Anayasa Metinleri* (Ankara, 1957), s. 25-38; Fransızca resmi çevirisi için bkz. *Constitution Ottomane* (Konstantinopolis, 1876) ve *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5948; İngilizce olarak, *American Journal of International Law* (1908), Ek, C. II, s. 367-387.

lu olacaktı. Yine de, anayasada Osmanlı yönetiminin tamamen halkın denetimine alınacağı iddiasına yer verilmiyordu. Anayasa, uzlaşmanın ve zamanın ürünüydü. O yönde adımların atılabileceği bir çerçeve kurmuştu, yine de bu çerçevede kolaylıkla saptanabilir eksiklik ve boşluklar görülmekteydi.

Birinci olarak, padişahın elinde geniş yetkiler vardı. Yetkilerin bir bölümü özel olarak belirtilmişti gerçi, ama özel olarak tanınmayan hiçbir yetki de yoktu. Padişah nazırları atıyor, senato üyelerini belirliyor, parlamentoyu toplantıya çağırıp bir emirle tatil ediyordu. Yasama otoritesi sadece atama yetkisine değil, aynı zamanda tasarıların kanunlaşmasından önce onun iradesinin gerekli olmasına ve bu hükmün kapsadığı veto yetkisine hiçbir sınır konmamasına dayanıyordu. Nazırların eylemlerini padişah onaylıyordu. Devlet için tehlikeli olduğu düşünülen kişileri ülkeden kovmakta biricik otoriteydi. Padişahın halife olduğu, hareketlerinden dolayı sorumlu tutulamayacağı ve kişiliğinin kutsal olacağı da belirtiliyordu. Kısacası egemenlik hâlâ padişahdaydı, ulusta değil. Demokratik süreçler açısından anayasanın diğer eksiklikleri de ortadaydı. Nazırlar hareketlerinden dolayı sorumluluk taşıyorlardı, ama kendilerine karşı genşoru ve soruşturma açılabilmele birlikte, doğrudan meclise karşı sorumlu değildiler. Kabine ancak kabul edilen kanunları yürürlüğe koyabilirdi; mecliste ortaya atılan önerilerin, tasarı olarak sunulabilmesinden önce, sadrazam aracılığıyla padişahdan ve Şûra-yı Devlet'ten geçmesi zorunluydu. Bütçeyi oylayan parlamento olsa bile, eğer meclis toplantı halinde değilse ya da tam bir bütçe oylanmamışsa, kabinenin olağanüstü harcamalar yapma yetkisi vardı. Parlamento normalde kış aylarında, 13 Kasım'dan 13 Mart'a kadar toplantı halinde olacaktı. Bu yüzden, merkezi idare ile yasama süreci açısından 1876 anayasası -Ortodoks olmayan terimlerle- sınırlı otokrasi denebilecek bir durum yaratıyordu.

Anayasanın diğer maddelerinde eleştirilecek yönler daha azdı. Adli kuralların çoğu üzerinde daha fazla çalışılması gerekiyordu, ama anayasa adli görev güvencesini, açık yargılamayı ve idarenin mahkemelere hiçbir şekilde karışmayacağını kesin bir dille hükme bağlamıştı. 1876'da bir çırpıda ortadan kaldırılabilmesi çok güç olan şer'i ve sivil mahkemeler ikiliği muhafaza ediliyordu. Osmanlı uyruklarının kişisel hakları ve medeni özgürlükleri genelde net ifadelerle belirtilmişti: Kişi özgürlüğü ve keyfi olarak cezalandırmama, din ve

milletlere ayrıcalıklar tanınabilmesi, 'kanun sınırları içerisinde' basın özgürlüğü, ticari (ama siyasal ya da başka türden değil) birlik kurma özgürlüğü, dilekçe hakkı, mülk ve konut güvencesi ile kanuna ve kişisel servete göre vergilendirme. Bu ilkelerin pek çoğu daha önceden, 1839'dan sonraki Tanzimat bildirilerinde belirtilmişti, ama asla böyle hepsi bir arada ve bu kadar açık bir şekilde değil.

Anayasanın herhalde en yararlı yönü, bütün Osmanlı uyruklarının eşitliğine -yine Tanzimat döneminin karakteristiği olan Osmanlılık öğretisinin bir uzantısı- yapılan vurguydu. Tek tek sıralanan medeni özgürlükler hiçbir ırk ya da inanç şartına bağlı değildi. İslamiyet kesin olarak devlet dini olarak belirtiliyordu; bütün Osmanlıların sultanı, bütün Müslümanların halifesi ve imanın savunucusuydu. Anayasa bu noktada bir çelişki taşıyordu. Ama millet ayrımları, o zaman mümkün olduğunca dikkatli biçimde kaldırılmıştı. Devletin bütün uyrukları istisnasız 'Osmanlı' olarak adlandırılacaklardı. İlk resmen 1839'da kullanılmış olan 'Osmanlı uyrukları' deyişi, bazen 'hangi din ya da mezhepten olursa olsun' ifadesinin eklenmesiyle birlikte, anayasa metni boyunca yinelenmişti. Bütün Osmanlı uyruklarının kanun önünde eşit olduğu, aynı hak ve görevleri olduğu ve yararlılıklarına göre kamu görevlerine gelmede aynı fırsata sahip oldukları belirtilmişti. Dahası, temsilciler meclisi üyeleri yalnız kendisini seçen bölgenin değil, aynı zamanda bütün Osmanlıların temsilcisi sayılacaktı. Millet ayrımı sadece daha alt düzeyde, taşradaki kaza düzeyinde korunuyordu: hayır fonları ile her dini topluluğun dul ve yetimlerinin kaynaklarını denetleyecek seçmen kurulları için. Osmanlı eşitliğini bir dereceye kadar perdeleyen bir hüküm de vardı: Hem temsilciler meclisine seçilenler hem de kamu görevlerine kabul edilenler için resmi dil olarak Türkçe'nin zorunlu olması. Bu hüküm herhalde, tıpkı imparatorluğun Arap uyruklarına çıkardığı zorluklar kadar, Balkan halklarının bir bölümüne de zorluk çıkaracaktı. İmparatorluğun dil bakımından heterojenliği ve okur yazarlığının ilginç bir örneği, temsilcilerin dört yılın sonunda Türkçe okuyabilme ve mümkün olduğu kadar Türkçe yazabilme zorunluluğunu getiren başka bir hükümdü.

Anayasanın neredeyse bütün yönleriyle Batı'dan esinlendiği açıktır. Bu, II. Mahmud'un Osmanlı siyasal gelişmesini başlatmış olduğu yönde atılmış büyük -belki çok büyük- bir adımdı. 1876 anayasası ile 1831 Belçika anayasası arasında kurulacak pek çok paralellikler

vardır. Ancak 1876 anayasası, 'bütün yetkilerin ulustan kaynaklandığı'nı kuşku götürmez biçimde belirten, seçime dayalı bir üst meclise sahip olan, yasa yapmada kralla birlikte iki meclise de inisiyatif tanıyan ve tek tek sayılmış yetkilerle kralın iktidarını sınırlayan Belçika anayasası kadar ileri gitmiyordu. 1876 anayasası, birkaç bakımdan, monarka büyük yetkiler tanıyan ve atamayla gelen bir üst meclise sahip olan 1850 Prusya anayasasına daha yakındı. Yine de esin kaynağı Batı'ydı.

1876 anayasası, gerek oluşum zamanında gerek o andan itibaren acımasız eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerin bir bölümü haksız ve tuhaftı. Anayasanın İstanbul Konferansı'ndan kurtulmak için icat edilmiş diplomatik bir manevra olmadığı zaten açıktır. Anayasa, 1839'dan sonraki Tanzimat gelişmelerinin olduğu kadar, uzun bir tartışma sürecinin ve Türkler arasında en azından 1867'ye uzanan ilginin ürünüydü. Treitschk, alaylı biçimde ama kısmi bir doğrulukla, Türklerin sonunda bu tür halkları viskinin Kızılderilileri etkilediği gibi etkileyen anayasa zehrinden sarhoş olduklarını yazıyordu.¹¹⁹ Freeman, Olimpos öfkesiyle, bütün Türk reform belgelerinin boş kâğıt parçalarından ibaret oluşuna ateş püskürüyordu; Midhat'ın anayasası "bir alay, aldatma ve bir tuzaktan, ona yakalanmayacak kadar çok akıllı olan kuşların gözlerinin önüne gerilmiş bir ağdan başka bir şey değildi".¹²⁰ Mac Coll, "gerçekte Midhat'ın anayasasının Türk İmparatorluğu'nun yönetiminin, hepsini hesaba katarsak yer yüzündeki en katıksız alçaklardan iki yüz kadarı demek olan Paşa'ların ellerinde toplanması için düşünülmüş şeytanca bir tertip" olduğunu yazmaktaydı.¹²¹ Aktarılan son ikisi türünden eleştiriler hemen bir kenara koyulabilir. Ama diğer eleştiriler ciddi eleştirilerdir ve genelde padişahın geniş yetkileri olduğunun ve seçime dayalı meclisin yasaları fiilen denetleyemediğinin altını çizerler.

Hem Batı Avrupalı hem de çağdaş Türk eleştirmenler 1876 anayasasını teorik bir idealle, İkinci Reform Yasası sonrası Britanya'nın parlamenter yönetimiyle ya da Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'yle karşılaştırma eğilimindedirler. Teorik olarak haklıdır da. Örneğin Recai

119) Heinrich von Treitschke, "Die Türkei und die Grossmächte," *Preussische Jahrbücher*, 37 (1876), s. 688.

120) Edward A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe* (Londra, 1877), s. 268-269.

121) Malcolm MacColl, "Midhat Pacha on Turkish History and Reform," *Gentleman's Magazine*, 243 (1878), s. 49.

Okandan, anayasa hükümlerini tek tek irdeledikten sonra, "meşrutiyetçilik diye nitelemiş olduğumuz sistemin gerçekte mutlakiyetçilik ilkelerinin teyit edilmesi ve yeniden kabul edilmesi olduğu" sonucuna varır.¹²² Ancak bu karşılaştırmalar yanıltıcı olabilir. Karşılaştırma yapılacaksa, herhalde Batı Avrupa'nın daha ileri siyasal rejimleriyle değil, ne anayasası ne de parlamentosu bulunan Rus İmparatorluğu'yla, 1850 öncesi Prusya ve Avusturya-Macaristan'la ya da 'Liberal İmparatorluk' öncesi III. Napoléon rejimiyle yapılması gerekirdi. Bu tür ölçütler karşısında 1876 anayasası oldukça ileri görünmekteydi.

Anayasa kesinlikle kusursuz değildi. Yine de, yasama sürecine ilişkin oldukça umut verici bir sistem yarattı. Padişahın geniş yetkilerine rağmen anayasa, parlamentonun her yıl bir kez toplanmasını öngörüyordu; dağılmış olursa, altı ay içinde tekrar toplanmak zorunda kalacaktı. Her biri elli bin erkeği temsil eden meclisteki temsilciler (mebus) dört yıllık süre için görev yapıyorlardı, kendilerine bir ücret verilip seyahat masrafları ödeniyordu ve tartışmalarda konuşma özgürlüğünden, diğer parlamenter dokunulmazlıklardan yararlanıyorlardı. Bu hükümlerle, ulusun temsilcileri aracılığıyla sesini duyurma hakkı tanınmış oluyordu. Sultan ile Bab-ı Âli bu sesleri dikkate almayabilirlerdi, ama dinleyeceklerdi. Anayasanın teorik açıdan itiraz edilebilir hükümlerinden bir kısmı, Âli ile Fuad'ın da ima korkmuş oldukları geçmişten keskin kopuşunu gerek reformların, gerekse imparatorluğun ölümü anlamına gelmesini önlediği gerekçesiyle savunulabilirdi. Çok fazla mutlakiyetçi olmayan anayasanın, Osmanlı geleneği ile parlamenter tecrübenin yokluğunu dikkate alırsak, gerçekten mebuslardan çok şey beklediği ileri sürülebilir. Ancak çeşitli meclislerle bir deneme yapılabilecekti ve anayasa, Batı'da olduğu gibi siyasal söz hakkı talep eden müreffeh ve iyi eğitim görmüş bir burjuvazi yerine üst düzeyde bir komisyon tarafından hazırlanmış olsa bile, halkta Abdülaziz'in uyguladığı keyfi yönetimden uzaklaşılması gerektiği gibi bir duyguyla karşılaşmıştı. Safvet Paşa'nın anayasayı açıklayan bildirisi, sonucundan emin olunmasa bile diplomatik kamuoyunu etkilemek için tasarlanmış aşırı bir coş-

122) Okandan, *Umumî Âmmе Hukukumuzun Ana Hatları*, C. I, s. 144-174, s. 168'deki alıntı. Başka temsili analiz ve eleştiriler için bkz. Franck Rouvière, *Essai sur l'évolution des idées constitutionnelles en Turquie* (Montpellier, 1910), s. 91 dipnot; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 288-293; Eugene Schuyler'in yorumları, Maynard'dan Fish'e, No: 126, 30 Ocak 1877, USNA, Turkey 31. En son ve dengeli analiz için bkz. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 46-70.

kuyla, anayasanın "özgürlük, adalet ve eşitliğin hükümlerini, yani uygarlığın zaferini" getirdiğini ileri sürüyordu.¹²³ Bu, çok aşırı bir yorumdu. Ama artık en azından bir anayasa vardı, padişah resmen ona bağlıydı. Bütün koşullar değerlendirildiğinde dikkate değer bir başarıydı bu. Daha fazla siyasal gelişme sağlanması için bir araç ortaya çıkmıştı. Önceki vilayet kanununda olduğu gibi, asıl sınav bu fırsattan ne kadar insanın yararlanacağıydı.

* * *

Seçimler ile parlamentonun ilk toplantısının hazırlıkları devam etmekteyken, Midhat anayasayı, İstanbul'da tersane dairelerinde hâlâ toplantı halinde olan büyük devletlerin konferansının dayatmaya çalışabileceği bir programa karşı diplomatik silah olarak kullanıyordu. Konferans, Bulgaristan'ın Doğu ve Batı olarak iki eyalete bölünmesi ve onların valilerini büyük devletlerin onaylamasını önermekteydi. Ayrıca reformları denetlemek için bir Avrupa komisyonu kurulacaktı. Taşrada adem-i merkezîyetçiliğin yayılması lehindeki özel tutkusuna rağmen Midhat, bu tür düzenlemeleri kabul edemezdi; bu önerilerde Osmanlı egemenlik alanının küçültülmesi ve dağılmanın başlangıcını görüyordu.¹²⁴ Tersine, Babı-ı Âli'ye yeni sistemini hayata geçirmesi için bir yıllık süre verilmesini istedi; ondan sonra büyük devletlerin reformların etkililiğine dair araştırma yapmalarına izin verecekti. Kısmen kendi eseri olan Osmanlı kamuoyu, Midhat'ın konferansın yaptığı önerilere genelde karşı çıkışını destekliyordu.¹²⁵ II. Abdülhamid'in, eğer nazırları tarafından tahttan indirilmekten korkmamış olsaydı, konferansta yapılan önerilere boyun eğeceği söylenmiştir.¹²⁶ Herhalde bu, sadece büyük devletlerin gözüne girmeye yönelik bir adım olurdu. Yoksa sultanın Avrupa'nın müdahale etmesini Midhat'tan daha çok istediğini düşünmek için bir sebep yoktur.

Midhat'ın karşı önerisinde, ilk bakışta dış müdahaleye katı muhalefetiyle tutarsız görünen bir plan yer alıyordu. Bu plan, büyük devletlerin o sırada toplantı halindeki konferans aracılığıyla Osmanlı anayasasını resmen dikkate almaları, böylece bir güvence sağlanmasıydı. So-

123) Metin için bkz. *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5952, 26 Aralık 1876.

124) Elliot'tan Derby'ye, 30 Aralık 1876, *Staatsarchiv*, 31 (1877), No: 5956.

125) Chaudory'den Décazes'ye, 10 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5987.

126) Story, *Ismail Kemal*, s. 136; Salisbury'den Derby'ye, 18 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5969; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 246, n. 1.

nuçta, konferans önerileri yerine Bab-ı Âli'nin anayasayı uygulaması, Balkan Hristiyanları açısından yeterli güvence olacaktı. Midhat bu fikri daha sadrazam olmadan önce, en azından anayasa için Britanya'nın desteğini sağlama biçiminde düşünmekteydi.¹²⁷ Said Bey aynı düşünceye bağımsız olarak ulaştığını ve Midhat'a önerdiğini iddia ediyordu.¹²⁸ Bu fikrin sahibi Odyan Efendi de olabilir, çünkü Odyan pek çok durumda Midhat'ın danışmanlığını yapıyordu. Nasıl olursa olsun, anayasanın yazarları arasında da olan Odyan, İstanbul Konferansı sırasında Paris ve Londra'ya gönderilmişti. Abdülhamid ile nazırlar, Odyan Efendi'nin, görünüşte Avrupa borçları ve 1875 moratoryumu hakkında konuşmak, gerçekteyse Bab-ı Âli'nin Kırım Savaşı'ndaki eski müttefiklerine Osmanlı İmparatorluğu'nun konferansın talep ettiği kullukları kabul edemeyeceğine inandırmak olan gizli görevini onaylamışlardı.¹²⁹ Odyan, Midhat'ın yolunu izleyerek, büyük devletlere eğer Bab-ı Âli konferansa anayasanın uygulanacağını garanti ederse onların da anayasayı Balkanlar'da iyi idarenin yeterli güvencesi olarak kabul etmelerini önerdi. Ama Odyan, 8 Ocak'ta Britanya Başbakanı Disraeli ve iki gün sonra Dışişleri Bakanı Derby'yle yaptığı görüşmelerde bunu 'kişisel önerisi' olarak götürdüğü zaman, taştan bir duvarla karşılaştı. Derby, büyük devletlerin anayasayı tanımalarını tartışmayı bile reddetti ve Odyan'a gerçek forum yerinin konferans olduğunu söyledi.¹³⁰ Aynı şekilde konferans delegeleri de öneriyi geri çevirdiler. Gerek Sir Henry Elliot ve gerekse halefi Sir Henry Layard Avrupa'nın anayasayı desteklemesi gerektiğini düşünmelerine rağmen, bu fikirden hiçbir sonuç çıkmadı.¹³¹ Midhat 1878'de hâlâ aynı görüşü -büyük devletlerin anayasa hükümlerinin uygulanmasında toplu gözetimi meşru olarak uygulayabilmeleri, böylece Rusya'nın bağımsız olarak harekete geçmesinin denetlenmesini- savunuyordu.¹³² Anlaşılan onun

127) Midhat'tan Derby'ye, 17 Aralık 1876, bunun için bkz. A.H. Midhat, "English and Russian Politics in the East", s. 71-73; *idem*, *Souvenir de mon exil volontaire* (Cenevre, 1905), s. 83-86.

128) Said'den Midhat'a, 11 Ocak 1877, bunun için bkz. A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 355-336; *idem*, *Midhat Pacha*, s. 109.

129) A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 191-193; *Levant Herald*, 18 Ocak 1877.

130) Derby'den Salisbury'ye, 10 Ocak 1876, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5965.

131) Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23 (1888), 294; Temperley, "British Policy," s. 175-176, 182- 183. Odyan'ın tam görevi hakkında bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Midhat Paşa'nın gizli bir siyasî teşebbüsü," bunun için bkz. *Türk Tarih Kurumu, III. Türk Tarih Kongresi*,... 1943 (Ankara, 1948), s. 470-477.

132) Midhat Pacha, "La Turquie, son passé, son avenir," *Revue Scientifique* (1878), s. 1153-1154.

kafasında var olan, büyük devletlerin Âli ile Fuad'ı bir reform programı benimsemeye zorladıkları 1856'daki durum değil, 1839'da Reşid Paşa'nın dış kaynaklı olmayan bir reform programı ile bu programı uygulayacak olan imparatorluğun bütünlüğü için Avrupa desteğini sağladığı bir durumdu. Midhat'ın 1876'da önerilen garantiyi yabancı ve özellikle Rus müdahalesine karşı diplomatik destek sağlamanın aracı olarak görüp görmediği ya da Abdülhamid'in büyük devletlerin verdiği garantiyi padişahın anayasaya ters hareketlerine karşı işletmek istediği türden kuşkular besleyip beslemediğine kafa yormak ilginç olur. Herhalde daha sonraki ihtimal pek doğru olamazdı, yine de gerçeği hâlâ bilmiyoruz.

Anayasa İstanbul Konferansı'nın önerilerini durdurmayı başaramadığı için, Midhat diğer yöntemlere başvurmak zorunda kaldı. Altı devletin son önerisi, Bosna, Hersek ve iki Bulgaristan için özel rejimler kurulması ve idari reformlara gidilmesi idi. Osmanlı kabinesi açısından bunların bir kısmı kabul edilebilirdi, ama bu eyaletlerin valilerinin büyük devletlerin de onayından geçmesi ve uluslararası kontrol komisyonlarının reformların uygulanmasını denetlemesi talebini kabul edemezlerdi.¹³³ Abdülhamid daha önce Midhat'ın ileri sürdüğü ve büyük devletlere verilecek en iyi cevabın Bab-ı Âli'nin kendisinin bazı Hıristiyan valiler tayin etmek olacağı şeklindeki bir düşünceyi reddetmişti.¹³⁴ Türklerle bir daha görüşmeyecekleri için büyük devletlere kalan tek karşılık, planlarının toptan reddiydi. Midhat en azından İngilizlerin desteğini alacağını umarak buna yöneldi. Dayandığı nokta, Elliot'un tutumu, onun Midhat'la 'uzun süreli yakın dostluğu' (Elliot'un deyişiyle) ve Başbakan Disraeli'nin gizli ajanı olduğunu iddia eden aşırı Türk yanlısı milletvekili Butler-Johnstone'un İstanbul'da bulunuşuydu.¹³⁵ Midhat, Rusya'ya karşı savaş girelerse Britanya'yı Osmanlı İmparatorluğu'yla müttefik ola-

133) Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 246:

134) Said Bey'den Midhat'a, 23 Aralık 1876, bunun için bkz. A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s. 87-88.

135) Elliot'tan Derby'ye, No: 1396, 28 Aralık 1876, FO 78/2468; Seton-Watson, *Disraeli*, s. 124, 135-136; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 236-237; Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, Mass., 1934), s. 49, n. 10. Butler-Johnstone hakkında bkz. bölüm 9, n. 54; ayrıca *Diplomatic Review*, 24 (1876), 44-50, 160-161; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 181-182; *Stamboul*, 18 Aralık 1876. Bu sırada cephedeki Türk askerleri için para topluyordu. Butler-Johnstone, İstanbul'da, oraya kendisi de yeni gelmiş olan Ali Suavi'nin konukuydu; tuhafur, Ali Suavi ile Midhat dost değildiler: Kılıçyan Vasıf, *Midhat-Pacha*, s. 131-133.

rak göreceğini düşünüyordu.¹³⁶ Onun umudu diplomatik destekti. Odyan'ın Londra'daki görevinden bir sonuç çıkmıştı: Odyan'ın Derby'yle yaptığı görüşmeye dayanan inancı, eğer Bab-ı Âli İstanbul Konferansı'nı sabote ederse, Britanya harekete geçmeyecekti. Odyan bunu İstanbul'a takriben 17 Ocak'ta, büyük devletler konferansının plânını ele almak üzere bir *meclis-i umumi* toplantısı yapılmasından bir gün önce, telgrafla bildirdi.¹³⁷

Midhat açıkça, büyük devletlerin planını reddetmesini desteklemeleri için halkın ya da ulusun düşüncelerinin dile getirilmesini istiyordu. Anayasanın öngördüğü hükümlere göre, parlamentoyu yeterince erken bir zamanda toplamayacaktı. Bu yüzden, 18 Ocak'ta gayri-müslim milletlerin temsilcileri dahil 237 ya da daha fazla ileri gelen kimsenin katıldığı, geniş ve olağanüstü bir *meclis-i umumi* toplantısı yapıldı. Midhat, bu büyük meclise, devletlerin önerilerini, kendi itirazlarını ve eğer konferans planı reddedilirse zayıflamış Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'yla kapıştırabilecek savaş tehlikelerini ana hatlarıyla anlattı. Dikkate değer bir yurtseverlik gösterisi içinde, toplanan ileri gelen kişiler hemen hemen tek bir ses halinde önerilerin reddedilmesi lehinde konuştular. Rum ve Ermeni patrikleri ile Bulgar eksarhı hastalıklarını bahane ederek toplantıya katılmamışlardı; üstlenebilecekleri tek diplomatik konum da buydu. Ancak ilk ikisinin vekilleri geldiler ve önerilerin reddedilmesi yönünde oy kullandılar. Sadece Mısır Prensi Halim ve birkaç kişiyle birlikte Protestan Ermeni milletinin başkanı, ihtiyatlı davranma önerisinin kabul edilmesi yönünde görüş bildirdiler.¹³⁸ Sultan Abdülhamid, genel meclisin büyük devletlerin taleplerinin reddedilmesi ve iç reformlar için bağımsız hareket etme hakkının saklı tutulması kararını onayladı.¹³⁹ Safvet Paşa sonraki konferans oturumunda büyük devletlere alınan karar hakkında bilgi verdi. Onlara programlarındaki madde-

136) Midhat'tan Musurus'a, 10 Ocak 1877, bunun için bkz. A.H. Midhat, "English and Russian Politics", s. 76.

137) Hohenlohe'den (Paris) Bismarck'a, 4 Şubat 1877, *Grosse Politik*, C. II, No: 275.

138) Story, *İsmail Kemal*, s. 139-142; *Levant Herald*, 19 Ocak 1877, 260 âyan rakamını verir; Danişmend, *Kronolojisi*, C. IV, s. 295-296, 60 dahil, 240 ya da 300 rakamını verir; A.H. Midhat, *Midhat Pacha*, s. 103-106; *idem*, *Tabsıra-i İlbret*, s. 189-190; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 246, n. 1; Fesch, *Constantinople*, s. 253-254; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 180; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 295-301; Salisbury'den Derby'ye, 18 Ocak 1877, ve Derby'den Salisbury'ye, 19 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5969 - No: 5970.

139) Said'den Midhat'a, 21 Ocak 1877, bunun için bkz. A.H. Midhat, "English and Russian Politics," s. 74.

lerin çoğunun kabul edilebilir olduğunu, ancak inisiyatifin egemen Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelmesi gerektiğini, dış zorlamaya boyun eğilmeyeceğini bildirdi.¹⁴⁰ 20 Ocak'ta konferans bir daha toplanmamak üzere dağıldı ve delegeler hoşnutsuzluklarını göstermek için İstanbul'u mümkün olduğu kadar çabuk terk ettiler.

Slav eyaletleri bir kenara, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu şekliyle kamuoyunun, büyük meclisin ve kabinenin tavrını desteklediğinden kuşku duyulamaz. Dış müdahaleye ve özellikle Rus müdahalesine karşı çıkışta güçlü bir tepki vardı; Bab-ı Âli bu karşılığı, İstanbul Konferansı sırasında Ruslara ait olduğu iddia edilen diplomatik belgelerden oluşan ve Balkanlar'daki pan-Slav entrikaları kanıtlayan bir derleme kitap yayınlandığı zaman da cesaretlendirmişti.¹⁴¹ 1876 yazından beri gelişmekte olan savaşçı ruh büyük boyutlara ulaşmıştı. Pek çok Türk Rusya'yla savaş beklentisi içindeydi. Rus ordularının Prut'u geçtiği şeklindeki yanlış raporlar, İstanbul'da İstanbul Konferansı sırasında yayınlanmıştı. Konferans kapanırken, Macar öğrencilerinden oluşan bir heyet Türkleri Sırpların fatihleri olarak onurlandırmak üzere İstanbul'a geldi. Bab-ı Âli onlar için resmi bir karşılama töreni hazırladı. Eğlenmeleri için, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyunu bütün yurtsever duyguları ve Rus düşmanı çağrışımlarıyla tekrar sahnelendi.¹⁴² Bu ruh, kontrol altında tutulabileceğine inanmış olabilmekle birlikte, Midhat'ın cesaretlendirmesinin herhalde aptalca olacağı tehlikeli bir ruhtu.¹⁴³ Midhat'ın ana görevi elbette Rusya'yla kavga çıkarmak değil, anayasayı işler hale getirmektir. 29 Ocak 1877'de İstanbul'da imzasız olarak çıkan ve durumu doğru olarak özetleyen bir kitapçık ondan esinlenerek yazılmış olabilir. Kitapçık Midhat'ın tutumunu yansıtıyor, 1875 isyanlarının hemen bastırılması gerektiğini bildiriyordu. Avrupa'nın müdahalesi, 1856 Paris Antlaşması'nın tersine, kabul edilemezdi. Gerçekten ulusal nitelikte olan büyük meclis, bir anlamda, anayasanın ilk uygulamasıydı. İstanbul Konferansı, Balkanlar'a uluslararası müda-

140) Safvet'in duruma ilişkin özeti, 25 Ocak 1877 tarihli, bunun için *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5990.

141) G. Giacometti, *Les Responsabilités de la guerre* (Konstantinopolis, 1877). Krş. Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 244, 681. Bab-ı Âli'ye kısa süre sonra Rusya'nın da kendine ait bir Kızıl Kitap hazırlamakta olduğu bildirilmişti: *Stamboul*, 19 Şubat 1877.

142) Elliot'tan Derby'ye, No: 1398, 29 Aralık 1876, FO 78/2468; *Levant Herald*, 30 Aralık 1876 ve 23 Ocak 1877; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 244.

143) Krş. İzzet Paşa'nın "yakın zamanlarda elime geçen bazı belgeler" üzerine temellendirdiği yergileri: *Denhvürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha* (Leipzig, 1927), s. 79-81.

hale önermek yerine imparatorluğa anayasa getirmeye yardım etmiş olmalı. Anayasa doğru yönde bir başlangıçtı ama, kendiliğinden ya reformları ya da ilerlemeyi sağlayamazdı, bunlar sadece barışın korunmasına değil, aynı zamanda yetenekli memurlara ve müthiş bir çalışmaya da bağlı olacaktı.¹⁴⁴ Belki çok büyük bir talepti, ama Midhat'ın görevi buydu. Eğer o devrin Osmanlı devlet adamları içinde bunu yapabilecek birisi varsa, o kişi, bütün kişisel eksikliklerine rağmen Midhat'tı.

Yine de Midhat'a bunu yapacak zaman bırakılmadı. Sadrazamlıkta kalışı ancak kırk dokuz gün sürdü; bu süre 1872'deki görev süresinden de kısa bir dönemdi. Midhat'ın azledilişinin sebebi, padişah ile aralarında ortaya çıkmış ve birlikte çalışmalarını pratikte olanaksız hale getiren sürtüşmeydi. Midhat'ın 19 Aralık'ta sadrazamlığa atanışından önce bile birbirlerine hiç sempati duymazlardı. O tarihten sonra, Abdülhamid'in anayasa konusundaki son tereddütlerine ek olarak, ortaya çıkan özel anlaşmazlıklar iki adamın arasını iyice açmıştı. Ama kesin ayrılık, Avrupa devletlerinin delegeleri güvenli bir şekilde memleketlerine geri gönderilene kadar gerçekleşmedi. Sürtüşmenin bir kaynağı, Midhat'ın Namık Kemal ve Ziya'yla ilişkileriydi: Padişahın hoşuna gitmeyecek kadar çok yakın ilişkilerdi bunlar. Midhat hükümet işlerini bu iki adamla serbestçe konuşmakla suçlanıyordu ve herhalde konuşuyordu da. Namık Kemal ile Ziya genellikle onun konağındaydılar. Üstelik, bu iki adam ve başkaları, kış boyunca Sırp-Karadağ sınırında tutulan askerlere giyecek, tütün ve başka hediyeler gönderecek bir komiteyi aktif olarak desteklemişlerdi; Midhat toplantılara başkanlık bile etmişti. Bu yardım komitesinin büroları, savaş ruhu geliştikçe, bir tür gönüllü ulusal muhafızlar olan Asâkir-i Milliye'ye gönüllü kaydetme merkezi haline gelmişti. Asâkir-i Milliye mensupları "Yaşasın Namık Kemal", "Yaşasın Midhat" diye bağırmaya ve Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunundan alınmış yurtsever şarkılar söylemeye düşkündüler. Abdülhamid'in gözünde bu durum, açıkça Midhat'ın askerler arasında sadece popülarite kazanmakla kalmadığı, aynı zamanda sanki bir tür özel ordu desteği de sağlayabileceği izlenimi veriyordu. Serasker Redif Paşa'ya bu gönüllü milisi lağvetmesi ve onu düzenli orduya katması emredildi, ama milis direndi. Padişah bundan dolayı Namık

144) *La Turquie après La Conférence* (Konstantinopolis, 1877).

Kemal ile Ziya'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Hatta Midhat'ın dostu İsmail Kemal bile benzer bir öğüt vermişti.¹⁴⁵

Abdülhamid'in Midhat'a başka bir itirazı, İstanbul basınına istismar edilen ölçüde serbestlik tanınmış olmasıydı. İşin içinde yine Ziya vardı, çünkü onun *İstikbal*'de -onun editörlüğünü bir zamanlar Alexander Dumas'nın himayesinde bulunmuş liberal Theodor Kasap yapıyordu- anayasanın çıkarılmasında padişahın içtenliğine gölge düşüren ve onun -Ziya'nın- anayasa metninin başlıca yazarlarından birisi olduğunu ima eden makaleler yazılmasını telkin ettiğinden kuşkulanıyordu. Bunun yanında *İstikbal*, diyordu padişah, Mustafa Fazıl'ın 1867'de Abdülaziz'e yazdığı ünlü mektubunu gereksiz yere yayınlamıştı. Midhat'ın Ziya'yı Berlin Büyükelçiliği'ne ataması yolunda verdiği emir sonuçsuz kaldıktan sonra, Abdülhamid bir de Ziya'nın o sırada meclis seçimlerinde İstanbul'dan popüler bir aday olduğunu öğrenince çılgına dönmüştü. Onun adaylığının kabul edilemeyeceğini söylüyordu ve bunun üzerine, Midhat'a Ziya'yı Suriye valiliğine uzaklaştırması emrini verdi. Ziya boyun eğdi ve görev yerine hareket etti. Ama Namık Kemal sürgün görevine atanmasına karşı direndi, Midhat da onu gitmeye zorlamayı kabul etmedi. Bu arada padişah, Midhat'a yeni anayasa uyarınca varlığı iddia edilen basın özgürlüğüne gem vuracak bir basın kanunu hazırlamasını ve taslağı dört gün içinde bitirmesini emretti.¹⁴⁶ Padişahın İstanbul gazetelerinin bir bölümünden büyük ölçüde rahatsızlık duyduğu tartışma götürmezdi.

Padişah ile sadrazam arasındaki sürtüşmenin başka kaynakları da vardı. Bunlardan birisi, resmi atamalar ve özel olarak Midhat'ın yetersizlikle suçladığı Maliye Nazırı Galib Paşa'nın değiştirilmesi konusundaydı.¹⁴⁷ Başka bir sürtüşme kaynağı, gayri-müslimlerin askeri okullara kabul edilmesi sorunuuydu.¹⁴⁸ Ancak bütün sürtüşme kaynakları sadece birbirine bağlı iki etmenden oluşan temel bir anlaşmazlığın belirtisiydi. Birisi, Abdülhamid'in, oldukça geniş bir

145) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 266-267; Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi*, s. 63-73, 78; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 295-296; Story, *İsmail Kemal*, s. 136-137; Y.A., *Midhat-Pacha, la constitution ottomane et l'Europe* (Paris, 1903), s. 11; Chaudory'den Décazes'ye, 10 Ocak 1877, *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5987.

146) A.H. Midhat, *Life*, s. 122-127; *idem*, *Tabsıra-i İlbret*, s. 396-398; Y.A., *Midhat-Pacha*, s. 9-10; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 268. Kasap hakkında bkz. Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 350-352; Fesch, *Constantinople*, s. 37-38; Kératry, *Mourad V*, s. 288-289. 147) A.H. Midhat, *Life*, s. 121-122, 138-141.; Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 267-268.

148) A.H. Midhat, *Life*, s. 141-3; *idem*, *Tabsıra-i İlbret*, s. 330-331; Y.A., *Midhat-Pasha*, s. 12.

halk tabanına sahip ve önceden iki padişahın indirilip, ikisinin tahta çıkarılmasında rol oynamış bir kişi olan sadrazamdan tamamen doğal olarak duyduğu korkuydu. Abdülhamid'in tahtının güvenliğinden korktuğu kesindi. Midhat'a, tahttan indirme olaylarında padişahlara karşı kişisel kininden değil de, salt devletin çıkarı için hareket ettiğini bilmesi durumunda duyabileceğinden daha fazla düşmanlık besliyordu. Böyle birisi ayartılamazdı; genelin çıkarlarının tercümanlığına soyunan bir adam, tekrar buna benzer ve bu kez Abdülhamid'e karşı bir harekete kalkışabilirdi. Abdülhamid'in tahtını başkalarına olduğu kadar Midhat'a da borçlu olduğunda kuşku yoktu, ama bu yüzden minnettarlık duymayacaktı; tam tersine, Midhat'a kendisini tahta çıkaran kişi olarak borçlu kalmak istemeyecek, kaçınılmaz olarak, eğer başarabilirse, bu denli güçlü bir devlet adamından kurtulmak isteyecekti.

Padişahın korkuları, kuşkusuz Damad Mahmud Paşa ve başkaları tarafından saray bağlarıyla körüklenmişti. Bu kişiler Midhat'ı pekâlâ -genellikle bildirildiği gibi- yıkıcılık, cumhuriyetçilik ve diktatör olmak istemekle suçlamış olabilirler. Abdülhamid bu tür hikâyelere inanıyordu. Midhat Paşa padişahın mali durumdaki karışıklık düzeltilmeden önce Galib Paşa'yı Âyan Meclisi üyeliğine atamasına itiraz ettiğinde -Meclis-i Mebusan'ın araştırabileceği bir konu-padişaha "sizi mebuslarla tehdit ediyor" denmişti.¹⁴⁹ Ama padişahın başlıca korkusu herhalde her an için kendini tahttan indirebilecek olmasıydı. Namık Kemal hayranı olarak bilinen harb okulu öğrencisi Ali Nazmi'nin kilitli çekmecesinde, halifeliğin gerçekte Osmanlı ailesinin değil, Mekke şerifinin hakkı olduğunu söyleyen bir belgenin bulunması da korkusunu arttırmıştı.¹⁵⁰ Murad elbette hâlâ yaşıyordu ve daha 1876 Kasım ayı sonu ya da Aralık başında, onu tecrit edilmiş halinden kurtarmak için 'Stavrides olayı' diye bilinen düşüncesizce bir komplo yapılmıştı.¹⁵¹ Belki Midhat'ın desteğiyle başka komplolar da olacaktı. Padişahın kuşkusu, ikisinin arasındaki önemsiz ilişkileri bile etkilemekteydi. Bir gün Abdülhamid, elmastan hoşlanmaması yüzünden padişahın verdiği elmas kol düğ-

149) İnal, *Son Sadrâzamlar*, s. 357.

150) Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 267; Story, *Ismail Kemal*, s. 146-147; Kératry, *Mourad V*, s. 229-231.

151) Elliot'tan Derby'ye, No: 1336, 6 Aralık 1876, ve No: 1342, 7 Aralık 1876, FO 78/2467. Krş. İ.H. Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile oğlu Salâhaddin Efendiye Kaçırmak için kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar," *Belleten*, 8:32 (1944), s. 589-597.

melerini takmadığı için Midhat'a, "Paşa, Paşa, sen bana benzemezsin", diye çıkmıştı.¹⁵²

Anlaşmazlığın öteki etmeni, tarafların yönetimdeki yerlerini bilmesi kavramı etrafında dönüyordu. Abdülhamid otoritesini yüksek tutmaya niyetliydi. Bunu ifade etmenin bir yolu, bütün atamaları ve resmi yazışmaları kontrol altında tutmak ve anayasanın yazarının kendisi olduğunda ısrar etmektir. Yarı-resmi *La Turquie*'nin Midhat'ın azlinden sonra belirttiği gibi, Abdülhamid anayasayı tasarlama ve uyruklarına bahşetme hakkına tek başına sahipti; Midhat'aysa aziradenin tercümanı olma onuru kalıyordu.¹⁵³ Midhat, kendince, anayasa böyle bir rol tanımamış olmasına rağmen, Avrupalı bir başbakan gibi hareket etmeye çalışıyordu. Bu da padişahın otoritesinin daraltılmasını gerektiriyordu. Ziya, Suriye valiliğine giderken İzmir'de verdiği molada, padişahın anayasaya göre devletin hizmetçisi olduğunu söylediği zaman, Midhat'ın görüşünü en siyasal olmayan bir dille kısmen ifade etmiş oluyordu.¹⁵⁴ Aynı görüş, padişaha gönderilen 30 Ocak 1877 tarihli ve genellikle Midhat'a atfedilen bir mektupta tam olarak ifade edilmişti. Mektup onun düşüncelerini bütün yaşlılığıyla ortaya seriyordu: Anayasanın mutlakiyetçiliği kaldırmayı ve hem nazırların hem padişahın hakları ve görevlerini tanımlamayı hedeflemesi; padişahın ulusa karşı sorumlu olması; sadrazamın şeriat hükümleri gereği hükümdarın ulusal çıkarlarla bağdaşmayan emirlerine itaat etmeyi reddetmesi gerektiği; devletin danışma temelinde örgütlenmesi. Midhat eğer padişah bunlara evet demezse görevinden alınmayı kabul etmesini önermektedir.¹⁵⁵ Bu mektup saraya gönderilmiş olsun olmasın, Midhat'ın tavrını gösteriyordu. Midhat, Şubat ayının başında, harekete geçme isteğinde olduğu konular ay-

152) A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s. 10-11; Krş. sultanın korkuları üstüne, İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 360-362.

153) *La Turquie*, 8 Şubat 1877. Anayasanın gerçek babası olarak Abdülhamid'e yapılan bu vurguya, Ahmed Midhat'ın sultan için yazılmış *Üss-i İnkılâb*'ında da rastlanır: C. II, s. 177, 189-193.

154) Fesch, *Constantinople*, s. 49-50; Mordtmann, *Stambul*, C. I, s. 239; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, C. I, s. 181. Krş. Abdolonyme Ubicini, *La constitution ottomane* (Paris, 1877), s. 15, n. 2.

155) A.H. Midhat, Midhat Paşa'nın oğlu, bu mektubu dört kitapta yayınlamıştı: *Tabsıra-i İbret*, s. 394-396; *Life*, s. 143-144; *Midhat Pacha*, s. 117-118; *Hâtıralarım*, s. 26-27. *Life*'daki İngilizce çevirisi kimi yerlerinde özensizdir. *Hâtıralarım*, s. 25'de, oğlu bu mektubu Midhat'tan başkasının yazdığı fikrinin geçersiz olduğunu söyler. Yine de Midhat'ın, "Bunlar benim fikirlerimdir, ama ben onları sultana karşı asla bu kadar küstahça söylemedim," diyerek mektubun güvenilirliğini çürüttüğü bildirilir, *Stamboul*, 1 Mart 1877. Devereux, *First Ottoman Constitutional Period*, s. 96, ve n. 5, Midhat'ın mektubun güve-

dınlığa kavuşana kadar padişahla ilişkilerini pratikte keserek birkaç günlüğüne evine kapandı. Midhat'ın gerek anayasal sadrazam gerek popüler bir lider olarak padişah karşısındaki konumunu abarttığı kuşkusuzdu. Midhat, halkın kendi yanını tutacağı görüşünü o günlerde dile getirmişti. "Ben istifa etmeyeceğim", diyordu. "Padişah beni azlederse etsin. Ama benim azledilişim öncekilere benzemeyecek. Halk beni konağımdan alıp sadrazamlığa yerleştirecek." Ancak bu durum sıkıntılara yol açacağı için, Midilli adasında yaşamaya hazır olduğunu söylüyordu.¹⁵⁶

Birkaç gün sonra Midhat'tan bütün tavsiyelerinin kabul edildiği bahanesiyle saraya gelmesi istendiğinde, kendisine sadece görev mührünü bırakacağı söylendi. Midhat 5 Şubat 1877'de sadrazamlıktan azledildi ve hemen, evine dönmesine bile izin verilmeden saray vapuruna bindirildi. Vapur onu Brindisi'ye ve sürgüne götürdü. Padişah, güya o fıkranın gerektirdiği gibi Midhat'ın devlet açısından tehlikeli olduğunu gösteren bazı zaptiye raporlarıyla desteklenmiş olarak, anayasanın 113. maddesinin sürgüne gönderme yetkisi taşıyan fıkrasına göre hareket etmişti. Abdülhamid'in sadrazamı görevden azletme hakkı kesinlikle vardı. Ancak sürgünün yasallığı anayasa açısından belirsizdi, çünkü bu fıkra o sırada var olmayan bir kuşatma durumuna dayanan maddenin bir parçasıydı.¹⁵⁷ Dahası anayasa, kişi özgürlüğünü güvence altına alırken, yasanın öngördüğü usuller dışında cezalandırmayı yasaklamıştı. Sürgünün asıl sebebi,

nilir olmadığını Léouzon le Duc'e de söylediğini kaydeder. İnal, *Son Sadnâzamlar*, s. 358-359, mektubun uydurma olduğunun kuşku götürmediğini, güvenilir olmadığını Midhat'ın da kabul ettiğini söyler. M.T. Gökbilgin, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, s. 279, 'Midhat' başlığında, Midhat'ın böyle bir mektup göndermesinin anlaşılacak bir şey olmadığını düşünür. Baykal, "93 meşrutiyeti," s. 66, mektubun güvenilirliğine ilişkin hiçbir soru ortaya atmaz. *Levant Herald*, 6 Şubat 1877, mektubun gerçek olduğundan söz eder. Yazarın bildiği kadarıyla belgenin ilk kez yayınlanması *Manchester Guardian*, 16 Şubat 1877'de, Pera'dan Giurgievo'ya, 13 Şubat tarihini taşıyan telgraf özetindeydi. Tam bir versiyonu, *The (London) Times*, 20 Şubat 1877'de, tarihi belirtilmemiş *République Française*'den ve ayrıca ismi verilmeyen bir İngiliz gazetesinden alınmış olarak 20 Şubat 1877 tarihli *Journal des débats*'da çıkmıştı! Bütün bu versiyonlarda mektubun tarihi 30 Ocak değil, 4 Şubat'tır. Mektubu çok çabuk biçimde güvenilir olmadığına ilişkin yalanlar izledi. Midhat'ın *Neue Freie Presse*'e "düşmanlarımın düzenlediği uydurma bir şey" diye, bir Napoli gazetesine 'sahte' diye (ki bunu *Augsburger Allgemeine Zeitung* da bildiriyordu) açıklamalar yaptığı aktarılır: *Manchester Guardian*, 24 ve 26 Şubat 1877; *Journal des débats*, 25 ve 27 Şubat 1877. Mektubun Avrupa basınında çıkması açıklanmamış bir durum olarak kalır.

156) Mahmud Celaledin, *Mirât-ı Hakikat*, C. I, s. 268. Cevdet, Midhat'ın anayasa uyarınca azledilme dokunulmazlığının olduğunu düşündüğünü söyler: Mardin, *Cevdet*, s. 139, n. 118.

157) Bu koşullar ilk kez 1877 Mayıs ayı sonunda, yani Ardahan'ın düşüşü softaların Meclis-i Meb'usan'ı işgal etmelerine yol açtığı zaman var olmuştu.

Midhat'ın devlete değil, padişahın yönetimdeki kendi rolüne tehlike oluşturmaya idi. Olayın gerçeği, Midhat'ın yerine Edhem Paşa'yı atayan 5 Şubat tarihli hat'ta dolaylı olarak belirtilmişti; bu hat memurların yetkilerini aşmaması gerektiğini bildiriyordu.¹⁵⁸ İki gün sonra basında çıkan resmi tebliğin satır aralarında gerçek sebep biraz daha açılıyordu. O tebliğde, Midhat'ın Abdülhamid'in anayasayı çıkararak son vermiş olduğu mutlakiyetçiliği yeniden diriltmeye çalıştığı söyleniyordu. Üstelik Midhat, padişahın ayrıcalıklarına karşı girişilen komploları da önlememişti. Bu yüzden, anayasayı korumak için padişahın Midhat'tan kurtulması zorunluydu.¹⁵⁹ Aynı satırdan sonra daha açık biçimde başka bir yarı resmi yorum vardı. Midhat hükümdarın prestijini savunma sınırları içinde kalmadı, diyordu *La Turquie*. Bunun için padişah anayasayı gerçekten anlayan başka bir vezir atamak zorundaydı. Midhat'ın azledilişini üstü kapalı biçimde anayasaya karşı bir hareket olarak göstermek kötü bir düşünceyi aşıyordu; kötü bir hareketti. Yargılanma yerine sürgüne gönderme konusuna gelince, Abdülhamid bu yolu ülkenin daha fazla iç karışıklığa sürüklenmemesi için seçmişti.¹⁶⁰

Midhat'ın düşüşünün ve sürgününün en samimi açıklaması, Abdülhamid tarafından kişisel olarak sadece bu görevle gönderilen Osmanlı Adliye müsteşarı Vahan Efendi'nin Britanya Hükümeti'ne özel açıklamasında ifade edilmişti. Midhat, diyordu padişahın özel elçisi, padişahın otoritesiyle bağdaşmaz bir konum üstlenmiş, "bütün gücü kendi ellerinde toplamış, padişaha devlet işlerinde hiç söz hakkı tanımama eğilimi sergilemiş" ve atamaları kendi kontrolünde tutmuştu. Padişahın fikirleri hakkında uygunsuz bir dil kullanıyordu ve "çevresini bir nazırın yüz vereceği türden olmayan dile sahip bir grupla kuşatmıştı". Midhat'la ilişkisi bulunan kişiler, gereksiz saray harcamalarından ve Abdülhamid'in ailenin başka bir ferdiyle değiştirilmesinden bahsediyorlardı. Midhat, "düşüncelerin özgürce ifadesine karışmayacağını" söyleyerek bu tür konuşmalara son vermemişti. Ve halkın, anayasanın kendi eseri olduğunu, onun iradesine karşın Abdülhamid'den 'zorla kopardığı'ni düşünmesine izin veriyordu.¹⁶¹ 1890'daki Bismarck ile Kayzer II. Wilhelm ayrılığı gibi, Midhat ile Abdülhamid

158) *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 5997.

159) *Stamboul*, 1 Şubat 1877. Benzer bir bildiri İstanbul'da yaptırılmıştı: metni için bkz. Story, *Ismail Kemal*, s. 150-151.

160) *La Turquie*, 8 Şubat 1877, akt. *Levant Herald*, 10 Şubat.

161) *Staatsarchiv*, 32 (1877), No: 6327.

arasındaki ayrılık da, yönetim kendi fikrinde ısrarlı genç hükümdar ile kendi fikirlerinde ısrarlı yaşlı devlet adamının ikisini birden barındırmaya yetecek kadar büyük olmadığından ortaya çıkmıştı.¹⁶² Midhat'ın düşüşüne Rus entrikalarının, Murad'ı tekrar tahta çıkarma planının, Midhat'ın Britanyalı uzmanların görevlendirilmesine muhalefet etmesinin ve başka bazı tertiplerin yol açtığı şeklindeki söylentilere rağmen, asıl gerçeğin bu olduğu görülür.¹⁶³

Midhat başkentte tartışmasız biçimde Abdülhamid'den daha popüler olduğundan, Midhat'ın sürgününün padişahın başını ağrıtabilecek bir kitlesel gösteriyi kışkırtma tehlikesi vardı. Tedbir olarak saray vapuruna, hareketinden önce Marmara Denizi'nde yirmi dört saat beklemesi emredilmişti, öyle ki gerekli olursa Midhat'ın geri dönmesi için bir işaret gönderilebilsin. Gelgelelim sürgün o kadar ani gerçekleşmiş ve memurların düşünceleri o kadar bölünmüştü ki, hiçbir önemli gösteriye, herhalde gösteri isteyen kişilere bile rastlanmadı. Bazı gazeteler gönüllü olarak yayımlarına birkaç gün ara verdiler, bazı kişiler gazetelere yazarak ya da Midhat'ın dönüşünü isteyen afişler asarak duygularını belirttiler; hepsi o kadar. Midhat bile direniş göstermeden razı olmuştu. Memurlar arasında pek çok kişi sürgünden mutluluk duymuş gibidir; İstanbul halkının büyük bölümü yıkılmış, basın ise bölünmüştü. Ali Suavi eşitliğin esas şimdi sağlandığını, çünkü önceden sadece savunmasız kişilerin kaderi olan sürgünün bir sadrazamın da başına geldiğini sevinçle ilan ediyordu.¹⁶⁴ Midhat Paşa'nın eski himayesi olan ve daha yeni imparatorluk basım dairesinin (Matbaa-ı Amire) müdürü yapılmış Ahmed Midhat, gazetesi *İttihad*'da akıl hocasının karşısına geçti ve padişahı övdü.¹⁶⁵ Kamuoyunun bölünmesi, sadece Edhem Paşa'nın, Midhat'ın hemen dönmesi korkusunu duymadan sadrazamlık görevine başlayabilmesine yarayacaktı.¹⁶⁶

* * *

162) Azledilme ve sürgün üzerine: A.H. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, s. 195-198; *idem*, *Life*, s. 145-146; *idem*, *Hâtıralarım*, s. 28; Story, *Ismail Kemal*, s. 147-149.

163) Söylentiler hakkında bkz. Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 304-306; ABCFM-Western Turkey Mission II, No: 488, 8 Şubat 1877; *Levant Herald* 6, 8, 9, 22, 26 Şubat 1877.

164) *Sтамбул*, 8, 9, ve 10 Şubat 1877. Ali Suavi giderek tutarsızlaşıyordu; buradaki yazılarının bir bölümü saçmadır.

165) *Sтамбул*, 8 Şubat ve 1 Mart 1877.

166) Sürgün olayına tepkiler: ABCFM, Western Turkey Mission II, No: 623, 7 Şubat 1877, ve No: 488, 8 Şubat 1877; Kératry, *Mourad V*, s. 245-251; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 342-346; Raschdau, "Die Botschafterkonferenz," s. 25-26, 28; A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s. 29; *Sтамбул*, 10, 22, 28 Şubat ve 2 Mart 1877. Ahmed Midhat ödül olarak resmî gazetenin, *Takvim-i Vekayi*, müdürlüğüne getirilmiş, Ali Suavi Galatasaray Lisesi'nin başına atanmıştı.

Midhat'ın sürgününün asıl anlamı, Abdülhamit'in yeni anayasanın -metnini değilse bile- ruhunu çığneyebileceğini ve boşluklarından yararlanabileceğini kendisine göstermiş olmasıydı. Abdülhamid anayasanın savunucusu olarak ortaya çıkarken elbette hâlâ dikkatliydi. Ama yönetimdeki hâkimiyetini de derhal kuvvetlendirmeye başlamıştı. Edhem'i sadrazamlığa getiren imparatorluk *hat*'tı da, alışılg olunmayan bir tarzda, sanki atamaların artık padişahın kendi ellerinde olduğunu gösterircesine başka atamalara da yer veriyordu.¹⁶⁷ Midhat'ın muhalifi Cevdet, anlamlı biçimde Âli'nin ölümünden beri boş olan Dahiliye Nazırlığı'na getirilmiş, Cevdet de hemen bütün Bab-ı Âli memurlarının dosyalarını tutmaya başlamıştı.¹⁶⁸ Yine Midhat'ın muhaliflerinden Ahmed Vefik, anayasa hükümlerine aykırı olarak, ön adaylar listesinden Meclis-i Meb'usan'ın kendisi seçmesi gereken başkanlığa tayin edilmişti. Sonra Namık Kemal dahil Midhat'ın dostu olan çok sayıda kişi uydurma suçlarla tutuklandılar. Bir mahkemede beraat eden Namık Kemal buna rağmen Midilli'ye sürgüne gönderilirken, Abdülhamid o mahkemenin cesur baş hâkimini görevden almıştı.¹⁶⁹

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Midhat'ın sürgünü Tanzimat döneminin sona ermesi anlamına geliyordu. Bu, yeni reform fermanları çıkarılmadığından değil, Midhat ile arkadaşlarının sağlayabildikleri itici ruhun kalmamasından dolayıldı. Genellikle resmedildiği kadar kötü bir padişah olmayan Abdülhamid, kendi açısından bir reformcuuydu. Tanzimat devlet adamları gibi o da Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetlendirmek, geliştirmek ve kurtarmak, ama bunu kendisi yapmak istiyordu. İktidarın odağı Bab-ı Âli ya da parlamento değil, Saray olacaktı. Abdülhamid Avrupa diplomasisini dengelesin diye işe anayasayı onaylayarak başlamıştı. Atası II. Mahmud'un Yeniçerilerin ve derebeylerinin denetimlerini kaldırması gibi, başarabildiği kadar hızlı biçimde, kendi iktidarını denetleyebilecek Midhat ile anayasal reformcuların nüfuzundan kurtuldu. Midhat, hem Türklerin feci bir yenilgisiyle hem de Sırbistan, Karadağ ve Romanya eyaletlerinin tam bağımsızlık kazanmalarıyla sonuçlanan 1877-1878 Rus-Türk savaşından kaçınacak biçimde impa-

167) *Levant Herald*, 6 Şubat 1877; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, C. II, s. 385-389.

168) Mardin, *Cevdet*, s. 139, n. 118.

169) *Samboul*, 10, 12 ve 15 Şubat 1877; *Levant Herald*, 16 Şubat 1877; Gallenga, *Two Years*, C. II, s. 352-354; İhsan Sungu, *Namık Kemal* (İstanbul, 1941), s. 23.

ratorluktaki kamuoyunu ve memurları kontrol altında tutabileceği için, ondan kurtulmak padişah açısından siyasal bir hata sayılabilir.¹⁷⁰ Bununla beraber, Abdülhamid iktidar arayışında ısrarlıydı. Bir yıl sonra emin olduğunu hissettiği zaman, Meclis-i Meb'usan'ın ikinci dönem toplantısını dağıttı ve otuz yıl süreyle bir daha da toplantıya çağırmadı. Mart 1877'den Haziran 1877'ye ve Aralık 1877'den Şubat 1877'ye süren iki dönem, mebusların idarî eylemleri yapıcı biçimde eleştirmekte yeterince zekâ ve irade bağımsızlığına sahip olduklarını göstermişti. 1876 meşrutiyetçilerinin haklılıkları mebusların performansıyla doğrulanmıştı.

İçlerinden bir tanesi Rus-Türk savaşının sonundaki kötü durumdan idareyi sorumlu tutmaya ve meclisin görüşünün alınmamasını kınamaya cesaret etmiş olan Âyan Meclisi üyeleri ile mebuslardan oluşan bir komite karşısında son bir hiddetlenmeyle Abdülhamid, "İkna edici yöntemler ve liberal kurumlarla reform yapmaya çalışan babam Abdülmecid'i taklit etmek istediğim zaman hata yaptım. Artık büyük babam Sultan Mahmud'un izinden gideceğim. Onun gibi ben de Allah'ın korunmasını bana emanet ettiği insanları sadece zorla harekete geçirebileceğimi anlıyorum," diyordu.¹⁷¹ Beş yıl sonra Avrupalı bir gazeteciyle görüşürken bu görüşlerini genişletmişti: "Halk beni özgürlüğün karşısında gösterirken yanılıyor. Bir ülkenin çağının gerisinde kalmaması gerektiğini biliyorum, ama alışık olunmayan bir özgürlüğün aşırısı hiç özgürlük olmaması kadar tehlikelidir." Abdülhamid, tersine, eğitim fırsatlarını arttırarak ülkeyi özgürlüğe hazırlayacağını söylüyordu. Ancak asıl itirazı ondan sonra geliyordu. "Bu ülkenin bir anayasayı ve ülkenin bütününe değil, sadece bir parçasını temsil eden bir parlamentoyu kaldıramayacağı görüldüğü zaman, insanlar bana geldiler ve sorumluluklardan bahsetmeye başladılar. Bir anayasayı yeniden düzenlemenin başka bir yoluydu bu. Ben bunu geri çevirdim. Sorumluluklardan bahsedenler bunda yalnızca kendi iradelerini başkalarınınkini zararına benim irademle değiştirmenin bir aracını gördüler; ülkenin büyük çoğunluğu bir kişi-

170) Bu, İzzet'in daha sonraki düşüncesiydi: *Denkwürdigkeiten*, s. 81.

171) Hakkı Tark Us, *Meclis-i Meb'usân*, 1293/1877, *zabıt ceridesi* (İstanbul, 1940-1954), C. II, s. 401, akt. Robert Devereux, *A Study of the First Ottoman Parliament* (Washington, George Washington Üniversitesi, yayımlanmamış M. A. tezi, 1956), s. 179. Devereux'nün tezi ve *First Ottoman Constitutional Period* isimli çalışması, yukarıda aktarılan Us'un toplantıları yeniden düzenlediği iki cilt ile başka kaynaklara dayanır; Osmanlı parlamentosunun örgütlenmesi ile çalışmalarının en iyi analizidir.

nin iradesinden başka birinin iradesine geçmiş olacaktı".¹⁷² Abdülhamid, daha kolay bir durumda, Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm'in 1848'de kurucu meclisi dağıttığı gibi, anayasa komisyonunu işini bitirmesine bile fırsat vermeden dağıtabilir; ya da basitçe, Avusturya imparatoru Franz Joseph'in vekili Schwarzenberg'in 1849 Kremer anayasasını uygulamaya koymamanın yolunu bulması gibi anayasayı hiç uygulamayabilirdi. Ama 1876'dan 1878'e kadar süren kriz yıllarında Abdülhamid bu yolda ihtiyatla ilerlemişti: İlk anayasa taslağını zayıflatmış, sonra anayasanın baş destekçilerinden kurtulmuş ve nihayet meclisi süresiz tatil etmiş ama anayasayı asla kaldırmamıştı. Kendi bakış açısından iyi yapmıştı. Saray Bab-ı Âli'yi kontrol ediyordu, parlamento ise artık yoktu.

Elbette meşrutiyetçiler açısından emekleme aşamasındaki anayasanın boğulması bir felaketti. Ziya, 1880'deki ölümünden önce sürgün görevindeyken, "herhalde Türk dilinin en hüznün verici beyiti" olarak nitelenen şu nakaratı kaleme almıştı.

*Derde uğrar kim sadakat etse elbet Devlete
İstikamet mahz-ı cinnettir bu mülk ü millete.*¹⁷³

Abdülhamid'in kişisel egemenliğinin kuvvetlenmesiyle, liberal siyasal reformları savunan kişiler ya yeraltına ya da yabancı ülkelere kaçmışlardı.

* * *

Daha sonraki Türk kuşaklar, genellikle, Tanzimat adamlarının Abdülhamid'e karşı çıkıp anayasayı yarı işler durumda tutmaktaki başarısızlıklarını, yarım kalmış tedbirler, yüzeysellikleri ve Türk gelişmesinin temel zorunluluklarını kavrayamamalarından dolayı suçladıkları kadar sorumlu tutulmamışlardır. Bazen, Tanzimat devlet adamlarının yabancı kurumları ithal etmeye ve onları Türk toplumuna aşılama girişimi oldukları söylenir. Tanzimatçılar İslâm kültürünü bilmiyorlardı. Çağın gereklerini karşılamak için Müslüman hukukunu, vakıf kurumunu ve medreseyi geliştirmeleri gerekirdi. Oysa tersine, Avrupaî ve Osmanlı kurumlarını yan yana yaşatarak ölümcül bir ikilik yarattılar. Genelde sadece biçim konularıyla ilgi-

172) H. de Blowitz, *My Memoirs* (Londra, 1903), s. 290.

173) E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (Londra, 1900-1909), C. V, s. 68-69.

lendiler, özle değil. Kendi akıllarını karıştıran biçim ve sloganlar halktan hiç destek görmüyordu. Temsili yönetim kurumlarını, onları kabul etmeye hazır olmayan bir topluma dayattılar. Padişahın mutlakiyetçiliğini yalnızca kendi mutlakiyetçiliklerini dayatmak için reddettiler. Eleştirmenler yine Tanzimat reformlarının yeterince radikal olmadığını söylemişlerdir. Onlar İslâm kültürünün aşınmış parçalarını muhafaza etmişlerdi. Oysa geçmişin kalıntılarını reddetmeleri ve laikliğe daha hızlı yönelmeleri gerekirdi.¹⁷⁴

Eleştirmenler Tanzimat'ta neyin yanlış olduğu konusunda açık bir görüş birliği içinde değillerdir. Yine de ayrı ayrı ve kendi başlarına ele alındığında eleştirilerin her birinin değeri vardı. Bununla beraber, çağına bakarak düşünülduğünde, eleştirilerin çoğu tarihte hem değişim hem de süreklilik gerektiğini, ne yapılabileceğini ve yeninin eskiye aşılınması zorunluluğunu dikkate almadıkları için ilgisiz görünür. Tanzimat döneminin başarısızlıklarından dolayı bu tür eleştiriler getirmek kolaydır. Hayreddin Paşa, Abdülhamid'e yazdığı 1882 tarihli bir muhtıradan benzer düşünceleri dile getirmişti: "Bir ülkenin kurumlarını alıp, iklim koşullarının farklı olduğu kadar insanların mizaçları, âdetleri ve eğitimlerinin de farklı olduğu başka bir ülkeye aktarmak olanaksızdır." Hayreddin Paşa, geçmiş kırk yıldaki çabaların, Tanzimat devlet adamları ülkenin gereklerine uygun radikal reformlara girişmekte isteksiz davrandıkları için başarısız kaldığını söyleyerek devam ediyordu.¹⁷⁵ Öte yandan mizaç, âdetler ve eğitim de elbette Osmanlıları herhangi bir radikal reforma karşı direnmeye eğilimli kılıyordu. Muhtırasının öteki kısımlarında gerçek payı bulunmasına rağmen, Hayreddin Paşa'nın eleştirisi kendi kendini çürütüyordu.

Tanzimat devlet adamlarının yapmaya çalıştıkları şeyleri başarıp başaramadıklarını sorma noktasına henüz gelmedik. Onların temel amaçları, yeniden kuvvetlendirerek Osmanlı İmparatorluğu'nu korumaktı. Bu amaç, merkezî idarede reform yapılmasını, yerel yönetime

174) Yirminci yüzyıldaki bu tür eleştiri örnekleri için bkz. der. Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp* (New York, 1959), s. 133, 146, 223, 237, 249, 260, 262, 270, 276, 286-290, 307-308; Okandan, *Umumî Âme Hukukumuz*, s. 111-112, 203-204; Onar, "Transformations," s. 779-780; Mehmed Fuad Köprülü, "L'institution du Vakouf," *Vakıflar dergisi*, C. II (1942), s. 3-48; Âfet İnan, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman* (İstanbul, 1941), s. 16.

175) A. Demeersem, "Idéal politique de Khéreddine: Sa valeur morale", *IBLA*, 20:79 (1957), 205-206.

söz hakkı tanınmasıyla merkezî denetimi birleştirecek esneklikte bir taşra idaresi yaratılmasını ve imparatorlukta bütün halkların bağılıklarının sürdürülmesini gerektiriyordu. Yalnızca bu yolla yabancı devletlerin müdahalesi savuşturulabilir, azınlıkların ayrılıkçı yöneliminin önüne geçilebilir ve imparatorluk yeniden başarıyla idare edilebilirdi. Bu amaçları hedefleyen pek çok reform fermanı, imparatorluğa değişik derecelerde Batılı siyasal ve idarî biçimleri, Batı hukukunu, Batılı eğitim anlayışını ve kurumlarını, hangi ırk ya da inançtan olursa olsun bütün uyrukların haklarının eşit olması düşüncesini sokmuştu. Avrupa'da moda olansa, bu reform fermanlarını imparatorlukta durumu düzeltmeye yönelik fiilî müdahaleleri ertelemek ve büyük devletleri aldatmak için tasarlanmış boş kâğıt parçaları olarak değerlendirmekti. Bu, bir noktaya kadar geçerli bir yargıydı. Fermanların çoğu kesinlikle diplomatik bir amaca hizmet etmişti. Üstelik hiçbirisi eksiksiz olarak uygulanmamıştı. Yararlı tedbirleri uygulayacak sayıda iyi kadro yoktu. Halkın eğitimi ve kavrayışı henüz gerekli değişiklikleri kabul edecek seviyede değildi. Kuvvetli bir imparatorluk için ekonomik reformların temeli yoktu. Tanzimat, dar bir bürokratik ve entelektüel seçkin kesimin -hatta seçkinlerin hepsinin bile değil- görüşlerini temsil etmekteydi. Tepeden reformların başarı kazanması ihtimali, güçlü halk desteğine sahip reformlara kıyasla daha azdır. Hatta eleştirmenlerin özde değil, sadece dış görünüşlerde değişiklik yapıldığı şeklindeki sözlerinde genelde haklı oldukları bile kabul edilebilir. Reformlar, tepeden gelmek ve dış kaynaklı olmaktan başka, bazen geriye doğru da gidiyordu: Örneğin, parlamenter işleyiş merkezî yönetime 1839'da Meclis-i Vâlâ'da, temsil ilkesi 1856'da ve yine aynı organda sokulmuşken, temsilcilerin fiilî seçimi ilkin -o zaman da sadece dolaylı olarak- 1876 anayasasıyla yapılmıştı.

Bütün bunlar kabul edildiğinde, imparatorlukta durumun, kamu borçlarını bir kenara bırakırsak, 1876 anayasası zamanında 1839 ya da hatta 1856'daki duruma göre daha iyi olduğunu iddia etmek hâlâ mümkündür. Bütün hükümetler gibi Bab-ı Âli de plan yapmaktaydı, yaptığı planları hayata geçirmekten daha başarılı olmakla birlikte, bir şeyler başarmıştı. İdarî sistem biraz daha etkiliydi. Gerçi görevleri yerine getirecek insan eksikliği sorunu henüz giderilmemişti ama, hem merkezî hem de taşra yönetim organları çağın ihtiyaçlarına daha iyi uyarlanmıştı. Adalet biraz daha iyiydi. Batılı kanunlar kısmen uygulanıyordu. 1839'daki vurgu esas olarak can ve mal gü-

venliğine yapılmışken, bu konuda yeteri kadar başarı sağlanmıştı ki, 1876'ya gelindiğinde vurgu eşitliğe kaymıştı. Eğitim sistemi ilerlemişti. Bir ölçüde hükümetin özendirmesi, bir ölçüde hükümete rağmen aktif bir basın gelişmişti. Gayri-müslim milletler, hâlâ pek çok eksiklik görülmesine rağmen daha iyi idare ediliyorlardı. Osmanlılık ilkesi, çok fazla muhalefet uyandırmış olsa da, biraz ilerleme sağlamıştı. Temsil ilkesi, hem yerel hem de ulusal yönetimde yerleşmişti. 1839'dan beri Tanzimat fermanları, vilayet ve millet reformları ve Yeni Osmanlı programıyla geliştirilmekte olan reform hareketinin doğru noktasıysa 1876 Anayasası'ydı. O devrin genel ruh hali ile değişime karşı psikolojik direniş göz önüne alındığında, başarı büyüktü. Başarı asla reform fermanlarının kendi ölçütleriyle ölçülmedi, ama bu belki de yanlıştır. Osmanlıların icraatlarını vaatleriyle karşılaştırmak, seçimle gelen Batı hükümetlerinin icraatlarını kampanya platformlarıyla karşılaştırmak kadar doğru ya da yanlıştır. Önemli olan, toplum hayatının görünümünün 1876'ya kadar gözle görülebilir derecede değişmiş olmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu artık geri dönülmez biçimde modernleşme ve Batılılaşma yoluna girmişti. Bir ilerleme yapılmıştı. Ağır ve ihtiyatlı adımlarla ilerleyen gerçekler, kapsamlı vaatlerden daha anlamlıydı.

Uzun vadede Tanzimat döneminin en dikkat çekici başarısızlığı, imparatorluğu Osmanlılık öğretisiyle bir arada tutmaya kalkışmasıydı. Eşitlik artmış ve 1876 anayasası eşitliğin daha da ilerletileceği vadedinde bulunmuş olmasına rağmen, çabalar herhalde hem çok az hem de çok geçti. Yine de çaba harcanmak zorundaydı. Osmanlı devlet adamlarından imparatorluğu paylaşılmaya hazırlamaları beklenemezdi. Sadece büyük devletlerin eylemleri gibi desteklere sahip azınlık halkları arasındaki yeni milliyetçiliğin meydan okumasına karşı koyamazdılar, o kadar. Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından kesinlikle bir parçasını bile kaybetmediğini, hatta Kırım Savaşı ve Arabistan'daki fetihler sayesinde biraz toprak kazanıldığını işaret etmeye değer. Ancak Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Mısır üzerindeki denetim gevşemişti; Girit ile Lübnan yeni özel statüye sahipti; Bulgarlar aynı yönde hızla ilerliyorlardı. Tanzimat devlet adamları herhalde imparatorluğu o halinde tutacak hiçbir şey yapamazlardı. Pek çok Hristiyan, Osmanlılığı bütün olarak hiçbir zaman kabul etmeksizin ayrı ayrı millet bilinçlerinden milliyetçi bilince kaydılar. Türkler, Tanzimat döneminde, Avrupa

aleyhindeki yurtsever İslami tepkiler ve Yeni Osmanlılar'ın yazıları sayesinde, Tanzimat çağrışımındaki bir Osmanlılığı bütün olarak asla kabul etmeksizin kendi geleceklerindeki milliyetçiliklerinin tohumlarını buldular. Hatta Tanzimat devlet adamlarının kendileri bile çoğunlukla Türk-renkli bir Osmanlılığa inanıyorlardı. Tanzimat'tan yıllar sonra nihaî olarak ulaşılan eşitlik, bir imparatorluk içinde yaşayan farklı ırklardan ve farklı inançlara sahip insanların kardeşliği şeklindeki bir eşitlik yerine, birbirleriyle rekabet halindeki bağımsız ulusal egemenlik alanları arasındaki eşitlikti.

Ancak bu sonuçlar 1876'dan sonra ortaya çıktı. Zamanında ise Tanzimat, ya sınırlı bir başarı ya da sınırlı bir başarısızlık olarak değerlendirilmiş olabilir. Hangi görüş benimsenirse benimsensin, idari sistemde, hukuk, eğitim ve benzeri alanlarda Abdülhamid'in hükümdarlığı aracılığıyla Jön Türk dönemine ve bugünkü Cumhuriyet devrine kadar taşınan pek çok başlangıç açısından anlamlı bir dönemdir.

Tanzimat dönemi bir ekin zamanıydı. Genelde Batı'dan esinlenen ilk adımlar, bazen eskileriyle yan yana yeni kurumlar yarattılar. Bu durum, eleştirmenlerin söylediği gibi zorunlu olarak ölümcül bir ikilik değildi, tersine normal gelişme sürecinin bir parçası sayılabilir. 1875-1876 yıllarında, Atatürk'ünkü kadar kapsamlı bir reform gerçekleştirilmemiştir; ama Atatürk reformları da, kendi zamanında Tanzimat'ın hazırladığı zemin olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Gerek Âli ile Fuad'ın, gerekse Midhat'ın oldukça ihtiyatlı adımları temel önem taşıyordu. Bu insanlar, genellikle suçlandıkları gibi pervasız Batıcılar değildiler, sadece ölümcül bir tepkiye yol açmaksızın ve önleri açıldıkça mümkün olduğu kadar hızlı gittiler. Tanzimat döneminin hazırlığı yalnız yeni ya da reforma uğramış kurumlarda ve onlarda tecrübe kazanmış insanlarda değil, ayrıca zihinlerdeydi: Söz konusu olan, kişi özgürlüklerine, halkın önemine, temsili ve danışmaya dayalı yönetime, kamuoyuna, monarşik egemenlik kavramı karşısında toprak egemenliği kavramına daha çok ağırlık verilmesiydi. Abdülhamid bu kavramları özetleyen 1876 Anayasası'nı askıya almıştı, ama yeni anlayışı yok edemezdi. Cevdet Paşa 1892'de padişahı kamuoyunun gücü hakkında uyarmayı uygun görmüştü.¹⁷⁶ Anayasa, 1908'de tekrar toparlanacak insanlar için bir simge olarak kalmıştı.

176) Mardin, *Cevdet*, s. 10, n. 7.

EKLER

EK A:
PARİS ANTLAŞMASI'NA GÖRE YABANCILARIN
OSMANLILARIN İŞLERİNE MÜDAHALESİ

30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın 9. maddesi, Hatt-ı Hümayun'un antlaşmaya imza koyan devletlere iletilmesinin "her ne suretle olursa olsun söz konusu devletlere toplu ya da ayrı ayrı olarak, ne Padişah hazretlerinin kendi uyruklarıyla ilişkilerine, ne de imparatorluğun iç yönetimine karışma hakkını verir," diyordu.¹ Ne var ki antlaşmada hat'ın resmen tanınmış olması bile onu diplomatik ilgi alanına sokuyor; Osmanlı hükümetinin prestijine (aynı maddede yer alan Abdülmecid'in fermanı "imparatorluğunun Hristiyan nüfusa karşı cömert niyetlerini kaydeder" deyişinde olduğu gibi) zarar veriyordu. Reşid, sonuçta, ifade tarzı nasıl olursa olsun Paris Ant-

1) Antlaşma metni için bkz. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman* (Paris, 1897-1903), C. III, s. 70-79.

laşması'nda hat'ta sadece değinilmesinin bile onu antlaşmanın bütünsel bir parçası yapıp, devletlere reformlar üzerinde müdahale ve denetimde bulunma hakkını vereceğini ileri sürüyordu.² Bu, aşırı bir yorumdu. Sonraki kriz dönemlerinde kimi Türklerin yaptıkları gibi, müdahalede bulunmama sözünün pek dikkate alınmaması gerektiği de ileri sürülebilirdi.³

Devletlerin müdahalede bulunmama sözünü kendi açılarından bağlayıcı saymadıkları kısa zamanda belli oldu ve sonraki yirmi yıl içinde büyük devletler, Hatt-ı Hümayun'un vaatlerine dayanarak Bab-ı Âli'ye sık sık önerilerde bulundular. Stratford müdahale yasağından dolayı üzüntü duymuştu⁴ ve kısa süre sonra Abdülmecid'e, İstanbul'a bütün yüksek subayları İngiliz olan yirmi bin kişilik bir İngiliz-Türk birliği (mukavemet ordusu) çağırarak Hatt-ı Hümayun'un etkisini arttırmayı önermişti.⁵ Stratford, 1876'da müdahalede bulunmama sözünün 'sınırlı' ve 'koşullu' olduğunu, dahası 9. maddenin yalnızca fermanın devletlere iletilmesinin müdahaleye hak kazandırmadığını, oysa karışmayı haklı çıkaracak kesinlikle başka sebepler olduğunu ileri sürüyordu.⁶

Aynı biçimde Britanya, Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü garanti ettikleri 15 Nisan 1856 tarihli antlaşma da hükümsüz bir metin olarak kalacaktı. Cevdet bu antlaşmanın da, avantajlı yanları olmakla birlikte, imparatorluk imza koyan taraflardan birisi olmadığı için Osmanlıların bağımsızlığı ve egemenliğine zarar verdiğini iddia etmekteydi.⁷

2) Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, der. Cavid Baysun (Ankara, 1953), s. 72, 82.

3) Krş. Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat* (İzmir, 1328), s. 58, 1875 tarihli Andrassy Notası'nın tartışıldığı kısım içinde.

4) Stratford'dan Clarendon'a, 19 Mart 1856, bunun için bkz. Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Hon. Stratford Canning* (Londra, 1888), C. II, s. 442.

5) Prokesch'ten Buol'a, No: 37, B Reservé, 8 Mayıs 1856, HHS, XII/56.

6) Stratford'un *The London Times*'a mektubu, 3 Ocak 1876.

7) Cevdet, *Tezâkir*, s. 88.

EK B:
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN NÜFUSU

İmparatorluğun nüfusu konusunda hiçbir güvenilir rakam yoktur. Türkiye'de daha sonraki yıllara, cumhuriyet dönemine kadar oldukça doğru istatistik yöntemleri yoktu. Eksik olan yalnızca nüfus sayımı yöntemleri de değildi. Doğru halkları genelde sayılmaya karşı hep direnmişlerdir, çünkü nüfus sayımı onların gözünde yalnızca sayımın peşinden vergiler ile askere almanın geleceği anlamını taşıyordu. Nüfus sayımının genelde kötü bir ünü vardı.¹ Sayılmaya karşı bu gönülsüzlük, ayrıca, yine vergilendirme korkusuyla, 1877'de, yani ilk Osmanlı parlamentosu seçimleri yapıldığı zaman oy kullanmada da gönülsüzlüğe yol açtı.² İşin doğrusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud döneminde yapılan ilk 'modern' nüfus sayımı gerçekten

1) Krş. II Sam. 24:1-15.

2) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 213.

de esas olarak asker toplama amacına yönelikti.³ Karal, bu sayımda kullanılan yöntemleri açıklar. Nüfusu hesaplamanın genel bir yöntemi, evleri saymak ve elde edilen sayıyı bir çatı altında yaşayan bir ailenin ortalama sayısı ile çarpmaktı.⁴

Yüzyıl ortaları için en çok kabul gören rakam, 35 milyon ile 36 milyon arasındadır. Bu toplam, 1844'de askerlik hizmeti için yapılan bir sayımdan çıkmıştır.⁵ Midhat Paşa, 1877'de 36 milyon rakamını kabul ediyordu.⁶ Başka hesaplamalar (1874'deki) 56 milyona kadar çıkıyordu.⁷ 1867'deki yarı resmi bir cetvel, toplam nüfusu 40 milyon olarak gösteriyordu.⁸ Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazan her yazar, ya kendisi açısından en güvenilir görünen rakamları ya da azınlıklar hakkında bir noktayı kanıtlamak istediği başka rakamları seçmiştir. Bu rakamlar genellikle başkalarının otoritesine, bazen ise bir ölçüde yerinde yapılan araştırmalara dayanmaktaydı.⁹

3) Enver Ziya Karal, *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri* (Ankara, 1947), s. 159-160.

4) Krş. Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* (Londra, 1870), C. I, s. 4-5; ABCFM, *Armenian Mission V*, No: 166, 3 Nisan 1857. Sayım güçlükleri ve hataları üzerine daha fazla bilgi için bkz. H.F.B. Lynch, *Armenia* (Londra, 1901), C. II, s. 414-415.

5) Great Britain, *Parliamentary Papers*, 1857-1858, c. 58, *Accounts and Papers*, c. 26, *Foreign Countries*, s. 162; Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope (Londra, 1856), C. I, s. 18-25. İbrahim Hakkı Aykol, 1844 sayımının eksikliklerini *Tanzimat*, C. I (İstanbul, 1940), s. 548-550'de anlatır, ancak onu bütün imparatorlukta modern ilkelere dayalı ilk nüfus sayımı olarak nitelendirir.

6) Ali Haydar Midhat, *Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), s. 167, Midhat'tan Kâmil Bey'e, Kasım 1877.

7) Edouard Scrosoppi, *L'empire ottoman au point de vue politique* (Floransa, 1874), C. I, s. 257-277.

8) Salâheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867* (Paris, 1867), s. 210-214.

9) Nüfus tahminleri şu eserlerde bulunabilir: Aykol, *Tanzimat*, C. I, s. 549, n. 2; Ami Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840), C. II, s. 32; E.H. Michelsen, *The Ottoman Empire and its Resources* (Londra, 1853), s. 139-140; Alfred de Bessé, *The Turkish Empire* (Philadelphia, 1854), s. 184-185; ABCFM, *Armenian Mission VIII*, No: 59, Nisan 1857; Edmond Chertier, *Réformes en Turquie* (Paris, 1858), s. 10-11; B.C. Collas, *La Turquie en 1864* (Paris, 1864), s. 38-40; A. Synvet, *Traité de géographie générale de l'Empire ottoman* (Konstantinopolis, 1827), s. 214-215; Ali Suavi, *A propos de l'Herzégovine* (Paris, 1875), s. 69-74; Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 17-70; James L. Farley, *Turks and Christians* (Londra, 1876), s. 96-97; G.G.B.St. Clair ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question* (Londra, 1877), s. 245; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1890), C. I, önsöz; Karl Süsheim, *Der Zusammenbruch des türkischen Reiches in Europa* (Münih, 1914), s. 78; Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Ankara, 1943), s. 1, n. 1; Friedrich Wilhelm von Reden, *Die Türkei und Griechenland* (Frankfurt A.M., 1856), s. 66-71; F. Bianconi, *La question d'Orient dévoilée* (Paris, 1876), s. 12-13; idem, *Etnographie et statis-que de la Turquie d'Europe* (Paris, 1877). Isidore Loeb, *La situation des israélites en Turquie* (Paris, 1877), s. 2, çeşitli Osmanlı şehirlerindeki Yahudi nüfuslarının rakamlarını verir; Sarkis Atamian, *The Armenian Community* (New York, 1955), s. 43-44, Ermeni nüfusunun rakamlarını belirler; A. Synvet, *Les Grecs de l'Empire ottoman* (Konstantinopolis, 1878), s. 8-9, Rumların rakamlarını verir ama doğru bir toplama çıkaramaz; Lorenz Rigler, *Die Türkei und deren Bewohner* (Viyan, 1852), C. I, s. 141, İstanbul için 1846 sayımının rakamlarını verir.

EK C:
ÂLİ PAŞA'NIN SİYASAL VASIYETİ

Mehmed Emin Âli Paşa'nın ölümünden sonra zamanın gazetele-
rinde yayınlanmış bir siyasal vasiyetname yazdığı sanılır.¹ Bu dilde
yayınlanmış olma ihtimali bulunmakla birlikte, ben belgenin Türk-
çe bir kopyasını görmedim.²

1) Mehmed Gâlib, "Tarihten Bir Sahife -Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1:2 (1329), s. 70. Yazar, gazeteleri, tarihlerini, yayımlanma yerlerini ya da vasiyetnamenin yayınlandığı dili belirtmez.

2) L.Wright, Jr., yazara 23 Mayıs ve 28 Ekim 1939 tarihli mektuplarında, "Âli'nin geri-
de... bir tür siyasal vasiyetname bıraktığı" ve bu vasiyetnamenin Türkçe olarak basıldı-
ğından emin olduğunu belirtmişti. *Tanzimat*, C. I'deki (İstanbul, 1940) biyografisi, *Âli Pa-
şa'nın Vasiyetnamesi*'ni (İstanbul, tarihsiz) ayrı bir yayın olarak kaydeder; ama şimdi öl-
müş bulunan J.K. Birge, yazara 21 Ekim 1948'de yazdığı bir mektupta, bu ciltte kayde-
dilmiş olmasına rağmen, vasiyetnamenin hiçbir zaman basılı biçimde çıkmadığının ken-
disine anlatıldığını söyler.

Ben sadece Âli'nin vasiyetinin 1910'da Fransızca olarak çıkmış bir versiyonunun bulabildim.³ Bu Fransızca basıma başka çalışmalarda benim fark edebildiğim tek değinme, vasiyetnameyi kaynakçalarında 'yayınlanmış belgeler' bölümünde kaydeden ve anlaşılan belgeyi gerçek olarak kabul etmiş, Edouard Driault ve Michel Lhéritier'nin çalışmasıdır.⁴ Belge Sultan Abdülaziz'e hitaben yazılmıştır; ilk paragrafta yazarın (Âli'nin) siyasal bir vasiyetname yazdığı, metnin sonunda Âli'nin ismi bulunduğu ve 'Bebek, Eylül 1871' tarihinin atıldığı açıkça belirtilir. Vasiyetin orijinal dili hakkında hiçbir işaret bulunmadığı gibi, ne editörün, ne de çevirenin adı verilir. Âli Fransızca yazabiliyordu, ama Türkçe yazmış olması daha mümkündür. Fransızca'sı kıt olduğundan Abdülaziz için Türkçe gerekli olacaktı çünkü. Âli'nin 6 Eylül 1871'de Bebek'teki (İstanbul Boğaziçi'nde bir semt) evinde öldüğünü genelde herkes bildiğinden, bu tarih metnin güvenilirliği konusunda hiçbir ipucu vermez. Fransızca versiyona ön ek olarak koyulan Âli'nin yaşam öyküsünde onun 1872'de öldüğü belirtilir, ama tek başına bu hata da belgenin gerçekliğini çürütmekte yetersizdir.

Vasiyetname, Türk tarihinin önceki on yılına bir bakış ve Âli'nin iç ve dış siyasal konularda savunduğu varsayılan görüşlerinin özeti olarak ilginç bir belgedir. Hemen her yanıyla Âli'nin bilinen görüşlerine uyduğu ve bazı kısımları reformlara ilişkin ünlü 1867 lâyihasını yansıttığı için, belgenin içindeki kanıtlara bakarak gerçekten Âli tarafından yazıldığı sonucuna varılabilirdi. Âli 1867'deki lâyihasında bu doğrultuda bir düşünce ima etmiş olmakla birlikte, aslında belki de karşı çıktığı bir düşünce olan Hristiyanların Osmanlı ordusuna alınması tavsiye ediliyordu vasiyetnamede. Belgenin bilinmeyen bir el tarafından düzenlenmiş ya da değiştirilmiş olduğunu gösterebilecek bir tek cümle vardır: III. Napoléon'un 1870'de Prusya orduları tarafından yenilgiye uğratılmasına boyun eğmek-tense niçin makasla damarlarını kesmediğini soran ve Abdülaziz'e atfedilen doğrudan bir aktarma. Abdülaziz'in 1876'da o yöntemle intihar ettiği ve öldürülmediği iddiasını destekleme çabası olduğu izlenimini uyandırmasına rağmen, eğer vasiyetname özellikle

3) [Aali Pacha], "Testament politique", *La Revue de Paris* 17:7 (1 Nisan 1910), s. 505-524; 17:9 (1 Mayıs 1910), s. 105-124. Aynı belgenin farklı bir metni, Aali Pacha, *Testament politique* (Coulommiers, 1910) adıyla yayımlanmıştır.

(4) *Histoire diplomatique de la Grèce* (Paris, 1925-1926), C. III, s. ix.

1871'de Âli'nin öldüğü sırada ortaya çıktıysa, bu tür bir aktarma pekâlâ gerçek olabilir.

Mehmed Gâlib, yukarıda değinilen makalede, Âli'nin vasiyetini, İranlı olan ve Batı'da genellikle 'Malkom Khan' diye bilinen Melküm Han'ın yazdığını, Melküm'ün bunu Âli'nin kendisini, Fuad'ın himayesine rağmen, Osmanlı yönetiminde bir göreve getirmeyi kabul etmediği için ondan intikam almak amacıyla yaptığını düşünür.⁵ Ancak bu sadece varsayımdır, kanıt değildir. Vasiyet, aşırı harcamalarından dolayı Abdülaziz'i kınadığı için, yayınlanması padişahı Âli'nin anısına yüz çevirtirdi; ne var ki bu küçük bir öçtür ve vasiyetnamede siyasal görüşlerinin büyük ölçüde çarpıtılması yoluyla Âli'den daha fazla öç almaya kalkışılmaz. Âli'nin vasiyetnamesini Melküm'ün yazmış olması teorik açıdan mümkündür. İslamiyeti seçmiş bir Ermeninin oğlu olan Melküm, en azından bir ölçüde Fransa'da eğitim görmüş, Tahran'daki bir mason locasının kuruculuğunu yapmış tuhaf bir kişilikti. Fransızca'yı kolay yazabiliyordu, Âli'yi de kardeş bir mason olarak tanımış olabilir. Âli'yle karşılaşmıştı. Melküm, İran'dan ve şahın hoşnutsuzluğundan kaçtıktan sonra İstanbul'a gelmişti, Âli'nin ölümünün ertesi yılı Londra'ya İran orta elçisi olarak atanmıştı.⁶

Mehmed Gâlib, vasiyetnamenin Âli'ye ait olmadığını kanıtlamaya girişirken, Osmanlı devlet adamlarının siyasal vasiyet yazmalarının âdet olmadığını ileri sürmez. Oysa bu doğrudur.⁷ Buna rağmen Âli, ölümünden önceki birkaç ayda hastaydı ve hastalığından vasiyet yazmakta bir fırsat olarak yararlanmış olabilir.

Bu düşüncelerin hiçbiri, ne vasiyetin güvenilirliğini kanıtlayıp çürütmekte, ne de eğer onu Âli yazmadıysa kimin yazdığını göstermekte yeterlidir. Bana kalırsa Âli böyle bir şey yapmazdı, ama bu da bir varsayımdır. Vasiyetnameyi kim yazmış olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ve Âli'nin siyasal görüşleri hakkındaki bilgisi iyiymiş. Gerçeğe yakınlığı sebebiyle bu vasiyetname belki ihtiyatla kullanılabilir, ama ben hiç güvenmedim.

5) Mehmed Gâlib, *Tarihten Bir Sahife*, s. 73-74.

6) Melküm hakkında bkz. *ibid.*; Percy Sykes, *A History of Persia* (Londra, 1930), C. I, s. 397-399; Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892), s. 132-143.

7) Merhum Dr. Abdülhak Adnan-Adıvar bu teze büyük ağırlık veriyordu: yazarla görüşmesi, 29 Mart 1947.

EK D:
SULTAN ABDÜLAZİZ ÖLDÜRÜLDÜ MÜ?

Midhat Paşa 1881'de tutuklanmış, sorguya çekilmiş ve Abdülaziz'i öldürmeye karıştığı iddiasıyla yargılanmıştı. Abdülhamid ile hizmetkârları Abdülaziz'i önce tahttan indirme, sonra öldürme komplosunun tam bir teorisini hazırlamışlardı. Büyük ihtimalle parayla sağlanmış olan itiraflar, birisi bıçakla Abdülaziz'in kollarını yararken ötekilerin de onu tuttuklarını söyleyen birkaç hizmetçiden temin edilmişti. Büyük ihtimalle o da uydurma olan başka bir kanıt, işin içine sadece Murad'ın, Murad'ın annesinin, bazı başka saray görevlilerinin ve padişahın iki kayın biraderinin değil, ayrıca o sırada hükümeti kontrol altında tutmakta olup Mehmed Rüşdi, Hüseyin Avni, Midhat ve Hayrullah'dan oluşan bir 'yönetim komitesi'nin de karıştığını kanıtlama çabasıydı. Midhat için, açık olmak-

la birlikte, oldukça gülünç bir yargılama yapıldı. Sonra suçlu bulundu ve idama mahkûm edildi. Bu ceza Arabistan'da Taif'te ömür boyu mahkûmiyet ve sürgün cezasına çevrildi ve Midhat orada 1884'de öldürüldü. A.H. Midhat'ın *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903) ve yine aynı yazarın *Mirât-ı Hayret* (İstanbul, 1325) adlı eserleri bu konuya çok geniş yer verir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar* (Ankara, 1946) adlı eserinde, Mehmed Rüşdi'nin 1881'deki sorgulanmasına ilişkin raporda sözde-komplonun ana hatlarıyla beraber suç ortaklığı suçlaması en açık biçimde anlatılır; bkz. özellikle s. 135-137, 147-148. Mehmed Rüşdi bu suçlamaya, "Bu düpedüz yalandır", s. 148, biçiminde cevap vermişti. Sorgucular, sorgusunun sonunda, Mehmed Rüşdi'den Abdülaziz'i başka birisinin öldürdüğüne ilişkin ellerindeki kanıt ve isimler karşısında savunmasının ne olduğunu sordular. Şöyle cevaplamıştı Mehmed Rüşdi: "Savunmam yok, neyi savunayım? Durum böyleyse Allah'a da, peygambere de, bütün dünyaya da lanet olsun" (s. 167). Midhat da kiralık hizmetçilerin cinayet iddialarını dayandırdıkları bütün bilgileri çürütmüştü (s. 90-99). Midhat'ın kendini yargılamak için hazırlanan iddianameye dair yorumu, onun sadece iki yerinde doğru olduğu şeklindeydi: başındaki besmele ile sonundaki tarih (A.H. Midhat, *Mirât-ı Hayret*, s. 217). Komplo ve cinayet suçlaması, tamamen II. Abdülhamid'deki, amcası gibi tahttan indirilebileceği veya öldürülebileceği şeklindeki patolojik korku ile seleflerinin tahttan indirilmesi yoluyla tahta iki kere padişah çıkarmış olanlardan duyduğu doğal korkuyu açığa vurur. Midhat ile Mehmed Rüşdi'nin inkârları, kendilerinin partilerle ilişkileri bulunsu bile, ne kadar ayrıntılı ve itiraflarla desteklenmiş olsa da yapılan suçlamalardan daha inandırıcıdır.

1876'da aralarındaki kişisel düşmanlığa rağmen genellikle Midhat'la birlikte çalışan Cevdet Paşa, Abdülhamid'in suçlamalarını ve Midhat'ın sorgulanmasını destekleyerek, aslında iyi olan ismini kötüye çıkarmıştı. Dahası Cevdet, anlaşılan dürüstçe de davranmayarak, ilk baştaki intiharı doğrulayan ifadesini cinayet ihtimaline kapıyı açan daha belirsiz bir ifadeyle değiştirerek, Abdülaziz'in öldüğü günün olaylarına ilişkin ilk anlatımını biraz değiştirmişti: Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946) s. 258-259.

EK E:
ABDÜLHAMİD TAHTTAN
FERAGAT ETME SÖZÜ VERDİ Mİ?

1916 yıllarında yazan Sir Edwin Fears, "Türkler arasında hemen her yerde böyle bir belgenin varlığına inanıldığını" söylüyordu.¹ İşin gerçeği bir sırdır, ama anlatılagelen iki çözümden bahsedilir. Bunlardan birisi, Midhat'ın belgeyi Londra'ya göndermiş olmasıydı. Bu belgeye inanıldığına tanıklık eden başka kişiler de vardır. Saraya yakın olduğu söylenen İstanbul'daki bir Rum gazeteci Georges Dorys, 1901'de Midhat Paşa'nın Abdülhamid'i böyle bir belgeyi imzalamak zorunda bıraktığını ve Midhat'ın onu daha sonra Londra'da güvenilir ellere emanet ettiğini yazıyordu.² Önde gelen Jön Türk sürgünle-

1) Edwin Pears, *The Life of Abdul Hamid* (New York, 1917), s. 42-43.

2) Georges Dorys, *Abdul Hamid intime* (Paris, 1901), s. 42.

rinden ve 1890'lı yılların yazarlarından Albert Fua, Midhat'ın belgeyi Abdülhamid'den (31 Ağustos'ta, yanlış tarih) Eyüb camisindeki kılıç kuşanma töreninde -Konyalı Mevlevi Şeyhi, Murad'ın yasal olarak henüz tahttan indirilmemiş olması sebebiyle törene devam etmeyi hukuki gerekçelerle reddettiği zaman- aldığını söyleyecek kadar ileri gider.³ Bu hikâye, Abdülhamid'i tahttan indirmek isteyen sonraki Jön Türklerin uydurması gibidir. Daha sonraki bazı araştırmacıların, yazılı olsun olmasın, tahttan feragat etme sözünün verildiği hikâyesini kabul etmeye eğilimli olmaları da hiçbir şey kanıtlamaz.⁴

Ama yazılı olmaktan çok sözle verilen bir feragat vaadine inanan kişiler vardır. 1876'da ona hizmet etmiş olan Midhat'ın özel kâtibi, 31 Ağustos 1876'da, yani tahta çıkış gününde Abdülhamid'in böyle bir söz imzaladığını, sonra da mühürlenip Midhat tarafından saklandığını yazmıştı.⁵ Ne var ki Vasıf'ın belgeyi görüp görmediği belli değildir. Vasıf, kitabındaki başka örneklerin de ortaya koyduğu gibi, anılarında her zaman güvenilir değildi. Bununla beraber, feragat sözünün imzalandığı hikâyesinin esas kaynağı Midhat'ın kendi oğlu Ali Haydar Midhat'tır. Ali Haydar Midhat, *Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903) adlı kitabını yayınladığında böyle bir belgeden hiç söz etmiyordu. Ama babasına ait oldukça farklı bir Fransızca biyografide, 1903'ten itibaren babasının kâğıtları arasında Musloğlu görüşmesinde Abdülhamid'in eğer Murad sağlığını yeniden kazanırsa tahttan ayrılacağı sözünü verdiğinin kanıtını bulduğunu açıklar. O zaman söylentiye belgelerle kanıtlamış olabilir. Ancak onun gösterdiği 'delil', Midhat'ın İzmir'de Abdülhamid tarafından tutuklandığı zaman, 1881'de karısına yazdığı bir notun çevirisidir.⁶ Notun orijinal Türkçe metni, oğlunun yayınladığı başka üç çalışmada verilir.⁷ Özet metinde, siyah bir evrak çantasındaki mavi bir zarfta, hükümdarın tahta çıkışı konusunda ve padişahlığın varisi olacak kimseye verilmesi gereken bir belge olduğu söylenir. Belge, Londra 6 East India Ave-

3) Albert Fua, *Abdul Hamid et Mourad V* (Paris, 1909), s. 33-34.

4) Rıza İzzet, *La Turquie réformatrice et Midhat Pacha* (Lille, 1913), s. 65, 68; Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, C. IV (1933), s. 173.

5) Kılıçyan Vasıf, *Son Altesse Midhat Pacha* (Paris, 1909), s. 75.

6) A. H. Midhat, *Midhat Pacha, Sa vie -son oeuvre* (Paris, 1908), s. 65. Bu, 1908 devriminden önce yayınlanmıştı.

7) Midhat Paşa, *Hayat-ı Siyâsiyesi, I: Tabsıra-ı İbred* (İstanbul, 1352S), s. 394; *Midhat Paşa* (Kahire, 1322), s. 469; *Hâtıralarım* (İstanbul, 1946), s. 135. (8) *İbid*.

nua'da banker M. Mayer'e gönderilecekti. Eğer bu yapılamazsa, yetkililerin ellerine geçmesini diye imha edilmesi gerekiyordu.

Midhat'ın notunda değinilen belge yeterince tanımlanamadığı için elbette bununla hiçbir şey kanıtlanamaz. Ali Haydar Midhat belgeye Midhat ile veliaht Hamid Efendi arasında bir pakt, yani yazılı anlaşma (mukavelename) olarak değinirse de, bu onun sözüdür, babasının değil. Ayrıca oğluna bakılırsa, Midhat'ın karısı Londra'ya gönderme fırsatı bulamadığı için belgeyi imha etmişti.⁸ Süleyman Paşa'nın oğlu da sened diye nitelediği böyle bir belgenin varlığına inanıyordu. Bununla beraber, onun kanıtları tamamen Ali Haydar Midhat'ın iki eserine dayanır.⁹ Yine Osman Nuri, Süleyman'ın oğlundan farklı olarak notu yanlış biçimde aktarmasına rağmen, aynı kanıtlara dayanır.¹⁰ Yani bütün iddiaların temeli, Ali Haydar Midhat'ın, 1881 yılındaki tutuklanışından yirmi beş yıl kadar sonra babasının kâğıtları arasında bulduğu nottur.

Okul müdürlerinden birinin çağdaş bir açıklamasına en yakın açıklama, Midhat'ın 1881'deki sorgulamasına ait bir belgede vardır. Onu sorgulayanlar, özel kâtibî Vasıf'ın değişik yerlerde, Abdülhamid'in tahta çıkışı koşullarını içeren bir söz imzaladığı ve Midhat'ın onu daha sonra İngiltere'ye gönderdiğini anlatmasını delil olarak göstermişlerdi. Midhat ise, kayıtlara geçirildiği gibi, böyle bir şeyi asla söylemediği, suçlamanın uydurma olduğu ve doğru sözlü bir adam olan kâtibîyle yüzleştirilmesi gerektiği cevabını vermişti.¹¹

İmzalanmış bir feragat sözünün varlığının ya da Abdülhamid'in onun varlığına inanmasının, Midhat'ın tutuklanışı, yargılanışı, sürgüne gönderilişi ve öldürülüşünün temel sebebi olduğu ileri sürülebilir. Ancak, Abdülhamid'in iki padişahın tahttan indirilmesinde ve hükümdarının yetkilerinin sınırlayan bir anayasanın yürürlüğe sokuluşunda etkili olmuş Midhat'tan korkması için zaten yeterince sebep vardı. Üstelik Abdülhamid'in böyle bir kâğıdı imzalamış olması, koşullu bir yönetimi kesinlikle istemediği dikkate alındığında mümkün değil gibi gözükür. Nasıl olursa olsun, bugün Midhat ile veliaht Abdülhamid'in buluşmasına ilişkin hiçbir belge yoktur elimizde.¹²

8) *Ibid.*

9) Der. Süleyman Paşazade Sami, *Süleyman Paşa Muhakemesi* (İstanbul, 1327), s. 52 ve n. 2.

10) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri-i Saltanatı* (İstanbul, 1327), C. I., s. 98.

11) İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar* (İstanbul, 1940-1953), s. 411.

12) Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Bellefen* 9:21/22 (Ocak Nisan).

KAYNAKÇA

NOT

Burada sıralanan başlıklar, yararlanılan çalışmaların tahminen dörtte üçünü oluşturur. Daha az önem taşıyan ve bir iki dipnotta değinilmesinin yeterli görüldüğü bazı çalışmalara yer verilmemiştir. Bunun yanında, konuya katkısı fazla olmayan bazı çalışmalar da, konularının alanı, genel ölçülerde ün yapmış olmaları veya yazarları sayesinde Tanzimat döneminin daha iyi biçimde değerlendirilmesinin beklenmesine yol açmaları durumunda buraya dahil edilmiştir; bu çalışmaların hangileri olduğu yorumlardan anlaşılabılır. Bu döneme ilişkin bir araştırma için çıkış noktası sağlayan genel kaynakçaların çoğu atlanmıştır. Söz konusu çalışmalar, American Historical Association'ın *Guide to Historical Literature* (New York, 1961) başlıklı

külliyyatının M ve S dizilerinde verilmiş başlıkların izlenmesiyle bulunabilir. Birkaç kaynakça da ya belirsizliği, ya özel yararlılığı, ya da her iki sebepten dolayı, kitaplardan ve periyodik yayınlardan oluşan bu alfabetik listeye dahil edilmiştir.

YAYINLANMAMIŞ BELGELER

American Board of Commisioners for Foreign Missions, Archives (ABCFM olarak aktarılmıştır). Houghton Library, Harvard Universty, Cambridge, Mass.'deki emanet bölümünde. Özellikle eyaletlerdeki koşullar üzerine değerli bir kaynaktır. Bunlar, imparatorluğun her yanına dağılmış Kongregasyon Kilisesi misyonerlerinin elyazması raporlarını içeren ciltlerdir. Ciltler, Armenian Mission, Assyrian Mission, Syrian Mission, Western Turkey Mission, Central Turkey Mission, Eastern Turkey Mission başlıkları altında gruplanmış ve her dizi içinde ayrı ayrı numara verilmiştir. Her cilt içinde, raporların düzenlenmesi misyonerlerin alfabetik sırasına göre ve her misyoner için de kronolojik sırayla yapılmıştır. Ağırlıkla misyonerlerin sorunlarıyla ilgili olan raporlar, kaçınılmaz olarak imparatorluktaki siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullar üzerine çok fazla bilgi içerirler. 1854-1857 yılları için yararlanılmıştır.

Austria, Haus - Hof - und Staatsarchiv, Politisches Archiv (HHS olarak aktarılmıştır), Viyana. Konstantinopolis'den gelen raporlardan oluşan ciltler, diplomatik olayların yanı sıra Osmanlıların iç koşulları üzerine de zengin bilgiler taşımaktadır. Prokesch-Osten çok tecrübeli bir gözlemciydi. 1856 yılı için XII/56, XH/57 ve XII/58 sayılı ciltlerden yararlanılmıştır.

France, Archives des Affaires Entrangères, Correspondance Politique (AAE olarak aktarılmıştır), Paris. Turquie 341 (Temmuz-Eylül 1859), 371 (Mayıs-Haziran 1867), 404'ten (Mayıs-Haziran 1876) yararlanılmıştır. Genelde Britanya'nın raporları kadar bilgilendirici değildir.

Great Britain, Public Record Office, Foreign Office Archives (FO olarak aktarılmıştır). Londra. Konstantinopolis'teki büyükelçilikten gelen yazışmaların seçmelerinden oluşan ciltlerden, 1856'dan 1876'ya kadar, FO 78/1173 sayılı ciltten FO 78/ 2468 sayılı ciltlere kadar ve özellikle 1856,1859, 1867,1871-1873, 1875-1876 yılları için yararlanılmıştır. Ayrıca 1867 yılına ait FO 195 dizisinde, Konstantinopolis büyükelçiliği arşivinin pek çok cildi de vardır. Diplomatik işlerle ilgili raporlar ağır basmakla birlikte, genellikle değerli eklerle birleştirildiğinde, Os-

manlı İmparatorluğu'nun iç politikası ve koşulları üstüne çok fazla bilgi bulunabilir.

Sweden, Svenska Riksarkivet, *Diplomatica Samlingen* (SRA olarak aktarılmıştır), Stockholm. Beskickningen i Konstantinopels (Konstantinopolis Temsilciliği) yazışmalarından bazı kriz dönemleri için yararlanılmıştır: 1856, 1859, 1867. Ayrıntılı bilgi vardır.

Trowbridge, Tilman C., *Notes of a Tour in Armenia*, 1858. ABCFM, Armenian Mission VIII, No: 291'deki elyazısı belge. 1858-1859'da Van, Bitlis, Muş ve Erzurum civarındaki koşulları anlatışındaki güzellikten dolayı özel olarak anılmayı hak eder.

United States National Archives, Dışişleri Bakanlığı (USNA olarak aktarılmıştır), Washington. Turkey 14'den Turkey 31'e on sekiz cilt halinde, 1853'den 1877'ye kadar temsilcilik yazışmaları. Değerleri bakanına bağlı olarak farklı farklıdır. Tek tek büyük değer taşıyan yazışmalar ve ilişik makaleler, bildiriler vb. içerir. Konsolosluk yazışmaları daha az değerlidir. Yararlanılanlar şunlardır: Egypt V (1868-1870), Egypt VI (1870-1872), Egypt XX (1876), Constantinople (1874-1876), Smyrna VII (1863-1870), Smyrna VIII (1870-1875), Smyrna IX (1875-1880), Tripoli IX (1873-1880), Tunis XI (1872-1877), Beirut V (1864-1867), Beirut XIV (1875-1880).

YAYINLANMIŞ RESMÎ BELGELER

Archives Diplomatiques. Paris, 1861. Her türden resmi belgeyi yeniden aktaran yıllık ciltler.

Aristarchi Bey, Grégoire, *Législation ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, 7 cilt. Konstantinopolis, 1873-1888. IV. Cilt'ten sonraki başlıklar değişiktir. İlk dört ciltte, 1874'e kadar çıkarılan kanun ve emirnameler yer alır; V. cilt, 1874-1878 yıllarını kapsar; VI. ve VII. ciltler Mecelle'nin çevirisidir. Bazen yayımcı Demetrius Nicolaides adıyla, VI.-VII. ciltler de bazen çevirmeni Tercüme Odası'ndan Takvor Baghtchebanoğlu adıyla sınıflandırılmıştır. George Young, *Corps de droit*, C. I, s. xiii, bu çalışmadaki kusurlara dikkat çeker, ancak bu çalışma Tanzimat dönemi belgeleri açısından daha önce ve daha tam olması sebebiyle Young'ın çalışmasına tercih edilir; yer yer aynı gerekçelerle orijinali Fransızca olan bazı resmi belgelerin yanı sıra *Düstur*'a da tercih edilir.

Austria, Auswärtige Angelegenheiten, *Correspondenzen des Kaiser-lichköniglichen Ministeriums des Aussern*. 2 Cilt, 8 fasikül, Viyana, 1866-1874. Ağır-

lıkla diplomasiyle ilgilidir, ama yer yer Türkiye'deki iç olaylar üstüne düşünceler de yer alır.

Belin, [François Alphonse], "Charte des Turcs", *Journal asiatique*, Dizi III: 9 (Ocak 1840), s. 5-29. 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin resmi Fransızca metne göre aslına daha uygun bir çevirisi. Karşı sayfalarda bulunan Türkçe metinle birlikte, açıklamalar eklenmiş olarak.

Bianchi, Thomas Xavier, *Khaththy Humaïoun ou Charte impériale ottomane du 18 février 1856, en français et en turc; suivie de ... notes et d'explications* Paris, 1856. Değerli yorumlarla birlikte, Türkçe ve Fransızca metinler.

_____, *Le nouveau guide de la conversation en français et en turc suivi... du Khatthi chérif... du 3 novembre 1839...*, 2. basım. Paris, 1852. Fransızca metnin yanı sıra Osmanlıca metni verir.

Constitution ottomane promulguée le 7 Zilhidjé 1294 (11/23 Aralık 1876), Konstantinopolis, 1876. Resmi versiyon. Abdülhamid'in anayasayı ilan ediş hattı da vardır.

Fisher, Stanley, *Ottoman Land Laws, Containing the Ottoman Land Code and Later Legislation Affecting Land*, Londra, 1919. 1858 kanununu İngilizce olarak verir. Açıklamalar eklenmiş, Kıbrıs'ta yararlanılmak üzere el kitabı olarak hazırlanmıştır.

Giacometti, G., *Russia's Work in Turkey: a Revelation*, çev. Edgar Whitaker, Londra, 1877. Ignatyev ve Balkanlar'daki Rus ajanlarının 1871-1873 yıllarını kapsayan belgelerinden oluşan küçük bir cilt. Ocak 1877'de İstanbul'da *Les responsabilités* ve Türkçe olarak *Mes'uliyet* adlarıyla yayımlanmıştı. Güvenilirliği hakkında yorum için bkz. *Levant Herald*, 8 Şubat 1877; Sumner, *Russia and the Balkans*, s. 681; Langer, *European Alliances*, s. 68; Harris, *Diplomatic History*, s. 42, n. 147. Belgeler güvenilir değilse bile gerçeğe yakındır.

Gözübüyük, A. Şeref, ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri, Tanzimattan Bugüne Kadar*, Ankara, 1957. 1839 ve 1856 fermanları ile 1876 Anayasası'nı, yeni Türkçe harflerle ve yorumsuz olarak aktarır.

Great Britain, *Parliamentary Papers*. Londra, çeşitli tarihler. Her yıl hazırlanan dizilerin *Accounts and Papers* alt başlıklı sonraki ciltleri, Türkiye hakkında sadece diplomatik olaylar değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu içindeki siyasal, mali, ekonomik ve toplumsal konular üstüne de ayrıntılı bilgi sağlayan pek çok otorite belge içerir. Bunlardan özel olarak yararlanılanlar, 1856, c. 61; 1861, c. 67; 1862, c. 64; 1870, c. 66; 1871, c. 68; 1875, c. 83 oldu.

Grigsby, William E. (çev.), *The Medjelle or Ottoman Civil Law*, Londra, 1891. Kıbrıs'taki İngiliz hakiminin Rumca bir basımından.

- Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty*, C. IV, 1875-1891. Londra, 1891. Türk devletine ait birçok belgeyi yeniden basar.
- Holland, Thomas E., *The European Concert in the Eastern Question: A Collection of Treaties and Other Public Acts*. Oxford, 1885. Yayımlanmış diğer derlemelerden daha yararlıdır.
- Hurewitz, Jacob C[oleman], *Diplomacy in the Near and Middle East*, 2 Cilt, Princeton, 1956. I. ciltte 1535-1940 arası yıllara ait belgelere iyi açıklamaların eklendiği bir derleme. Hepsini İngilizce'ye çevrilmiştir.
- Jorga, Nicholas, der., *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866-1880)*, Paris, 1923. Belgrad ve İstanbul'daki Romen ajanlarının bazı raporlarına yer verir.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954. 1845 yılına kadar ve en çok 1838-1841 yıllarına ağırlık verilerek, arşivler ve yayımlanmış eserlerden alınan belgelerden oluşan bir derleme. Çoğu dış olaylar üzerinedir.
- Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich von, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches, aus der Osmanisch-türkischen Übersetzt und zusammengestellt*, Leipzig, 1909, ve Viyana, 1919. Esas olarak metinler yer alır. 1839 ve 1856 hat'ları ile 1876 Anayasası da vardır.
- Mehmed Selaheddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, İstanbul, 1306. Asıl olarak hayatının kısa bir öyküsüyle başlayan, ağırlıklı olarak 1856 öncesine ilişkin, Reşid Paşa'ya ait diplomatik belgelerin yararlı ama pek bilimsel olmayan bir derlemesi.
- Noradounghian, Gabriel, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, 4 cilt, Paris, 1897-1903. III. Cilt, 1856-1875 yıllarını kapsar.
- Nord, Erich, *Das türkische Strafgesetzbuch vom 28. Zilhidje 1274 (9 Ağustos 1858)*... Berlin, 1912. Bir girişle beraber ceza kanununun metni.
- "The Ottoman Constitution, Promulgated the 7th Zilbridje [sic] 1293 (11/23 Aralık, 1876)," *American Journal of International Law*, Ek II (1908) s. 367-387. Anayasanın, yürürlüğe girdiği sırada İstanbul'da yapılmış bir İngilizce çevirisi.
- Petit, L., "Règlements généraux de l'église orthodoxe en Turquie," *Revue de l'Orient Chrétien*, C. III (1898), s. 393-424, ve C. IV (1899), s. 227-246. İstanbullu bir Augustinusçunun. 1860-1862 millet organik kanunlarının Rumca metinlerini çevirir, Young'ın *Corps de droit*'daki eksik çevirilerinden daha iyidir. Bazı tarihsel açıklamalar eklenmiştir.
- Rodkey, Frederick Stanley, "Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839," *Journal of Modern History*, 11:2 (Haziran, 1930), s. 251-257. Bri-

tanya Dışışleri Bakanlığı arşivlerinden alınmış, Reşid'in görüşlerinin önemli bir açıklaması.

Schopoff, A., *Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie, 1673-1904: firmans, bérats, protocoles ... lois, memorandums, etc*, Paris, 1904. Asıl olarak Aristarchi, Noradounghian ve Testa'dan derlenmiştir. Eksiktir ve üstelik her yeri doğru değildir.

Das Staatsarchiv. Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Leipzig, yılda birkaç cilt, 1861. Konuya göre ve genellikle geriye giderek düzenlenmiş çok sayıda Türk belgesini yeniden basan iyi bir derleme. Özellikle 1875-1876 yılı için 30.-32. ciltlerinden yararlanılmıştır.

Testa, I. De, vd; *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères depuis... 1536 jusqu'a nos jours*, 11 cilt, Paris, 1864-1911. Çok sayıda diplomatik yazışmayla beraber özellikle 7. ciltte bazı Osmanlı kanunlarını içerir.

[Turkey], Sublime Porte. Ministère des Affaires Etrangères, *Instructions relatives à l'administration générale des vilayets (traduction)*, Konstantinopolis. 1876.

Tute R.C., *The Ottoman Land Laws with a Commentary on the Ottoman Land Code of 7th Ramadan 1274* [Kudüs, 1927]. Kudüs'teki arazi mahkemesi başkanının, çalışan avukatlar için hazırladığı el kitabı. Açıklamaların çoğu kanunda yapılan daha sonraki değişiklikler ve Filistin'deki koşullarla ilgilidir.

[Türkiye], [Adliye Nezareti], *Düstur*, İstanbul, çeşitli tarihler. Bu başlık altında toplanan ciltler kötü biçimde düzenlenmiştir ve yanlışlar içerir, ancak Tanzimat kanunları ve nizamnamelerinin derlemeleri olarak temel bir kaynaktır. Çok kötü basılmış ve 1279'da yayımlanan tek ciltlik başka bir kitapta yeniden düzenlenmişti. 1289'da I., 1289/1290'da II. ciltle birlikte aynı başlık altında yeni bir diziye başlanmış, ondan sonra çıkan dört cilt, 1880'lerdeki dört ek ciltle tamamlanmıştı. Bu diziler önceki bütün nizamnameleri tekrarlamaz. Krş. Young, *Corps de droit*, C. I, s. xiii, ve Jäschke, "Türkische Gesetzsammlungen"deki yorumlar (buradaki kaynakçaya bakınız).

Tyser, C.R., çev., D.G. Demetriades ve İsmail Hakkı Efendi'yle birlikte, *The Medjelle*, Nicosia, 1901. Türkçe'den *Düstur*'u izleyerek, ek sözlük ve notlarla birlikte aslına oldukça uygun bir çeviri.

Ubicini, [Jean Henri] A[bdolonyme], *La Constitution ottomane du 7 zilhidjé 1293 (23 décembre 1876) expliquée et annotée*, Paris, 1877. Aynı zamanda

ilgili pek çok belgeyi ve bir kısmı hatalı olmakla birlikte anayasanın ortaya çıkışının kısa bir arkaplanını verir.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar*. Ankara, 1946. Açıklayıcı bir metinle beraber çoklukla 1871 yılına ait belgeler. Mehmed Rüşdi'nin sorgulanması, Midhat'ın sorgulanmasının resmi özetiyle birlikte en açıklayıcı bölümdür.

Walpole, Charles G., *The Ottoman Penal Code 28 Zilhijeh 1274*, Londra, 1888. Fransızca metinden çevrilmiştir.

Young, George, *Corps de droit ottoman; recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le amit coutumier de l'Empire ottoman*, 7 cilt, Oxford, 1905-1906. Çevirilerden oluşan çok yararlı bir derleme, ancak daha sonra çıkarılan maddeler ya da kanunlar genellikle atlandığı için tarihsel açıdan eksiktir; yine tarihlerde ve referanslarda hatalar vardır.

KİTAPLAR VE MAKALELER

Aali [Âli] Pacha, "Testament politique," *La Revue de Paris*, 17:7 ve 179 (1 Nisan ve 1 Mayıs 1910), s. 505-524, 105-124. Güvenilirliği kesin değildir. Abdurrahman Şeref, "Ahmed Midhat Efendi," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, III:18 (1 Şubat 1328), s. 1113-1119.

_____, *Tarih Musahebeleri*, İstanbul, 1339. On dokuzuncu yüzyılın tanınmış kişiliklerinin hoş kısa yaşam öyküleri ile asıl olarak gazete makaleleri biçiminde çıkan tarihsel sorunlara ilişkin tartışmalar. Anektodlu, bazen kişisel bilgilere dayanır.

Adams, Charles C., *Islam and Modernism in Egypt. A Study of the modern reform movement inaugurated by Muhammed 'Abduh*, Londra, 1933. Cemaleddin el-Afgani üstüne bir giriş bölümüyle beraber, iyi bir inceleme.

Adnan-Adivar, Abdülhak, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943. Türk ve Batı kaynaklarından yararlanan bilimsel bir inceleme; ağırlıklı matematik, astronomi, coğrafya ve tıp üzerine. Bu çalışma, aşağıdaki kitabın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir basımıdır.

_____, *Le science chez les Turcs ottomans*, Paris, 1939.

Ahmed Mithat, *Üss-i İnkilâb*, 2 cilt, 1'de, İstanbul, 1294-1295. Bir zamanlar Midhat Paşa'nın himayesindeki Ahmed Midhat tarafından Sultan Abdülhamid'in emri üzerine yazılmıştı. 1856'dan sonraki olayları kapsar; 1876-1877 yılları üzerinde ayrıntılı olarak durur. Oldukça Midhat karşıtıdır; Abdülhamid'e yaltaklanır. Belge ekleri vardır.

- Ahmed Rasim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, İstanbul, 1928. Notlardaki pek çok işlenmemiş kanıt ve yazılarından örneklerle beraber, meslek hayatına bir bakış.
- _____, *İstibdattan Hakimiyeti Milliye*, 2 cilt, İstanbul, 1342. III. Selim'in hükümdarlığından V. Murad'a kadar olan dönemi kapsar. Gerek Türkçe, gerek Fransızca olarak yayınlanmış kaynakları düzenlemekle birlikte, anayasanın gelişmesini uzun bir döneme yayılmış olarak görme çabasından dolayı biraz yüzeyseldir.
- _____, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul, s. 1328-1330. Ağırlıklı Türkçe ve Fransızca olarak yayınlanmış çalışmalara dayanan ve II. Mahmud'dan 1876'ya kadar olan dönemin siyasi tarihi.
- Ahmed Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 14:81 (1 Temmuz 1340), s. 193-215. Burada işaret edilen yayınlanmamış belgeler, büyük ölçüde yayınlanışından beri Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inin (buradaki kaynakçaya bakınız) bir bölümünün kelimeleri kelimesine aktarılmış biçimidir.
- Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis*, Kahire, tarihsiz [190?].
- _____, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, Kahire, 1320. Kaynak olarak Kératry, Ahmed Midhat ve çeşitli gazetelerden yararlanan sürgündeki bir Jön Türk'ün popüler, bilimsel olmayan tarih kitapları. İlki ağırlıklı 1876 üzerinedir; sonrakinin üçte biri 1875-1876 yıllarını ele alır.
- Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, İstanbul, 1940. Başlık yanıltıcıdır; çoğunlukla III. Selim'in hükümdarlığı üzerinde durur. Yazar eserini tamamlamadan önce ölmüştü.
- Aktchoura Oglou Youssouf Bey [Yusuf Akçura], "L'oeuvre historique de Mustapha Djelalettin Pacha et ses points de vue sur l'histoire des Turcs," 7e Congrès des Sciences Historiques, *Résumés*, C. II (1933), s. 233-236.
- Alboyajian Arshag, "Azkayin Sahmanaterouthiune," *Entartzag .. sourp Perkechian Hivantonotzy Hayotz* (1910), s. 76-528. Ermeni gazetesi *Massis*'ten geniş çaplı yararlanarak Ermeni milleti anayasasının doğru ve oldukça ayrıntılı bir yorumu.
- Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956. Veraset, evlilikler, vb. üzerine pek çok bilgiyle birlikte, ayrıntılı soyağacı tablolarını içerir.
- Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928. Reşid, Âli ve Fuad Paşalar hakkında *Servet-i Fünun* eklerinden yeniden basılmış, bilgilendirici denemeler. Fransızca ve Türkçe çalışmaların yanı sıra sözlü bilgilere dayanır.

- Ali Suavi, *A propos de l'Herzégovine*, Paris, 1875. Yürütülen Osmanlılık kampanyasına ait polemiklerden birisi.
- Allen W.E.D. ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge, 1953. Osmanlı orduları hakkında hatırı sayılır derecede bilgi sağlar; bazen askeri konuların yanı sıra siyasal ve toplumsal konularda da yararlıdır.
- Arnold, R. Arthur, *From the Levant, The Black Sea, and the Danube*, 2 Cilt, Londra, 1871. 1867-1868'deki Yunanistan, İstanbul ve Kırım'a, Tuna'dan Viyana'ya kadar yapılan geziye ilişkin çarpıcı seyahat mektupları.
- Arnold, Thomas W., *The Caliphate*, Oxford, 1924. II. Abdülhamid dönemi-ne dek Sünni halifeliği ve Müslüman şehzadelerle ilişkisi üzerine iyi bütünleştirilmiş bir çalışma.
- Arpee, Leon, *The Armenian Awakening; a history of the Armenian Church, 1820-1860*, Chicago, 1909. Ermeni kaynaklarına dayanır. 1860 anayasasının kökenlerinin olaylara dayanan, kısa bir anlatımını verir.
- _____, *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, New York, 1946. On dokuzuncu yüzyıl üzerine verdiği ayrıntı azdır.
- Aspirations et agissements revolutionnaires des comités arméniens avant et après le proclamation de la constitution ottomane*, Konstantinopolis, 1917. Anlaşılan Ermeni katliamlarını haklı çıkarmak için hazırlanmış savaş zamanındaki bir Türk yayını. Önyargılı, ama 1870 Ermeni milliyetçilerine kadar uzanan bilgilendirici bir çalışma.
- Auriant, "Un émir afghan, adversaire de l'Angleterre en Orient, Djemmal ed Dine, ténébreux agitateur," *Mercure de France*, 288 (1 Aralık 1938), s. 316-330. Özellikle Cemaleddin'in Hindistan ve Mısır'daki hayatı ve Paris'te kalışı üzerine kısa, bilgilendirici bir tarih.
- _____, "Un Grec au service des pachas d'Egypte: Draneht Bey," *Acropole*, C. VIII (1933), s. 161-176. İsmail'in Mustafa Fazıl'la ilişkileri üzerine düşünceler.
- Aus dem Leben König Karls von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, 4 Cilt, 3'de, Stuttgart, 1894-1900. Prens-kralın mektupları dahil, Karl'ın özel sekreteri Jehan de Witte'nin günlüğüne dayanır. İlk üç cilt 1866-1878 yıllarını kapsar.
- [Azimzade Hakkı], *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan*, Kahire, 1907. Bu birinci cildin ismidir; ben ikincisini görmedim. 1877 parlamentosunun kuruluşu, açılışı ve ilk dönem toplantılarına ilişkin belgelerden oluşan bir derleme. Çoklukla 1876 yılına denk düşen gazetelerden, özellikle *Vakit* ve *Basiret*'den alınmıştır.

- Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927. Türk tarihlerinin ve yazarların kısa hayat öyküleri.
- Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, Mass., 1942. Yararlı ama Osmanlılara ait gelişmelerden daha çok Britanya'nın politikası hakkında.
- Bailleux de Marisy, "Moeurs financières de la France; IV-Les valeurs orientales, les finances de la Turquie et de l'Egypte," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, C. V (1 Ekim 1874), s. 650-678. Felaketleri önceden göremeyen oldukça kısa bir özet.
- Baker, James, *Turkey*, New York, 1877. Yazarı Selanik yakınındaki bir çiftliğin sahibiydi. Avrupa Türkiye'sinin genel tasviri konusunda çok iyi olmayan bir deneme, yalnız yerel vergiler ve tarım üzerine ilk elden bilgiler içerir.
- Bamberg, Felix, *Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin, 1892. Eskimiş bir çalışma, ancak iç olaylar hakkında geniş bilgi içeriyor.
- Barbier de Meynard, "Lehdjè-i-osmani, Dictionnaire ottoman," *Journal asiatique*, Dizi VII: 8 (Ağustos-Eylül 1876), s. 275-280. Ahmed Vefik'in Türkçe'ye dayanan çalışmasının tanıtımı ve övgüsü.
- Barbiera, Raffaello, *La Principessa Belgiojoso, i suoi amici e nemici*, Milano, 1902. Prenses birkaç yıldan beri iç Anadolu'da yaşıyordu.
- Barker, John, *Syria and Egypt under the last five Sultans of Turkey, being experiences during fifty years*, der. E.B.B. Baker, 2 cilt, Londra, 1876. Konsolosun mektupları ve dergilerden, oğlu tarafından hazırlanmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sadece ilk yarısını kapsar.
- Barth, H., "Beschreibung einer Reise quer durch das Innere der Europäischen Türkei... im Herbst 1862," *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Neue Folge 15 (1863), s. 301-358, 457-538 ve 16 (1864), s. 117-208. Rusçuk'tan Selanik'e kadar yollar, anıtlar ve köyler üzerine, biraz da memurlar ve genel koşullar hakkında ayrıntılar.
- Basmadjian, K.J., *Histoire moderne des arméniens depuis la chute du royaume jusqu'à nos jours (1375-1916)*, Paris, 1917. Kimi yerleriyle yararlı olmakla birlikte, derinliği bulunmayan bir çalışma.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "93 Meşrutiyeti," *Bellesten*, VI: 21/22 (Ocak-Nisan 1942), s. 45-83. Abdülaziz'in hükümdarlığının sonundan 1877 meclisinin oturumlarına kadar, 1876 Anayasası'nın oluşumuna kısa ama iyi bir bakış. Bazı yayınlanmamış belgelerden yararlanır. Kuvvetle Midhat taraftardır.
- _____, "Midhat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü," s. 470-477, *Türk Tarih Kurumu, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943*, Ankara,

1948. Odyan ile Midhat arasındaki telgraf yazışmalarından yararlanarak, Odyan Efendi'nin Aralık 1876-Şubat 1877'deki Londra ve Paris görevi üstüne.

Behrnauer, W.F.A., "Die Türkische Akademie der Wissenschaften zu Constantinopel," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, VI: 2 (1852), s. 273-285. Encümen-i Daniş tüzüğü ile ilk üye listesinin çevirisini verir.

Belgiojoso, Christine, *Asie Mineure et Syrie; souvenirs de Voyages*, Paris, 1858. Kırım Savaşı zamanında Ankara yakınında yaşayan İtalyan bir siyasi sürgünün yerel hayat ve koşullara ilişkin iyi anlatımları. Orijinal makaleler için, *Revue des deux mondes*, 1855.

Belin, [François Alphonse], "Bibliographie ottoman....," *Journal asiatique*, Dizi VI:11 (Nisan-Mayıs 1868), s. 465-491; 14 (Ağustos-Eylül 1869), s. 65-95; 18 (Ağustos-Eylül 1871), s. 125-157; dizi VII: 1 (Mayıs-Haziran 1873), s. 522-563; 9 (Şubat-Mart 1877), s. 122-146. Asıl olarak İstanbul'da, ama bazen Mısır'da Türkçe olarak yayınlanan eserlere dair değerli listeler ve kısa tanıtımları. Bunlar, daha önceki Bianchi'nin (buradaki kaynakçaya bakınız) listelerinin devamıdır. Ayrıca bkz. Schlechta-Wssehrd.

_____, "Essais sur l'histoire économique de la Turquie," *Journal asiatique*, Dizi: VI:5 (Ocak-Şubat 1865), s. 127-167. Asıl olarak para, borçlanmalar ve borçlar konusunda 1789-1863 yıllarını kapsar.

_____, *Etude sur la propriété foncière en pays musulman et spécialement en Turquie (rite Hanéfite)*, Paris, 1862. *Journal asiatique*, Dizi V:18-19 (1861-1862)'den yeniden basım. Toprak tasarruf biçimlerinin tarihsel ilkeleri ile 1858 arazi kanunu üstünedir. Yazara Cevdet Paşa yardım etmişti.

_____, "Tableau de la presse périodique et quotidienne à Constantinople en 1864," *Journal asiatique*, Dizi VI:5 (Ocak-Şubat 1865), s. 170-174. Kısa tanıtımlarla 1864 *Salname'sine* dayanır.

Bellew, H.W., *Kashmir and Kashgar, A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-1874*, Londra, 1875. Kitabın yazarı Farsça ve biraz Türkçe bilen Forsyth misyonu doktorudur. Osmanlı-Yakub ilişkileri hakkında bazı notlara yer verir.

Berkes, Niyazi, "Historical Background of Turkish Secularism," s. 41-67, bunun için bkz. der. Richard N. Frye, *Islam and the West* (Lahey, 1957). 1839 öncesi üzerinde yoğunlaşmıştır; Tanzimat düalizmini eleştirir.

Beth, Kari, *Die Orientalische Christenheit der Mittelmeerländer. Reisestudien zur Statistik und Symbolik der griechischen, armenischen und koptischen Kirche*, Berlin, 1902. Dogma ve sembolizm üzerinde durduğu kadar, kiliselerin tarihi ve örgütlenmesi üzerinde de kısaca duran bir çalışma.

Bianchi, [Thomas Xavier], "Bibliographie ottomane...", *Journal asiatique* Dizi V:13 (Haziran 1859), s. 519-555; 14 (Ekim-Kasım 1859), s. 287-298; 16 (Ekim Kasım 1860), s. 323-346; Dizi VI:2 (Ağustos-Eylül 1863), s. 217-271. Bkz. yukarıda 'Bibliographie ottoman' başlığındaki yorum. Bianchi'nin bu listeleri 1856 sonundan başlar.

_____, "Notice sur le premier annuaire (... salname) impérial de l'Empire ottoman ... (1847)," *Journal asiatique*, Dizi IV:10 (Eylül 1847), s. 177-207; 11 (Ocak ve Nisan-Mayıs 1848), s. 293-333. Gerçekte Osmanlı yönetiminin ana hatlarını koyan, memurları ve istatistikleri kaydeden yıl-
lığın yeniden aktarılması. Ayrıca 1800'den sonraki ilerlemenin kısa bir anlatımını verir.

Bianconi, F., *Etnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce*, Paris, 1877. 1870'lerde Balkan demiryollarında çalışan Türk düşmanı bir Fransız mühendisin çalışması. Ubicini'nin rakamlarını eleştirir.

_____, *La question d'Orient dévoillée*, Paris, 1876. Halklar ve hayat koşulları üstüne ilk elden bilgi sağlar.

Birge, J. Kingsley, *The Bektashi Order of Derviches*, Londra, 1937. Bektaşî tarihine kısa bir bakışla birlikte Türk kaynaklarına ve kişisel görüşmelere dayanır; dini inançlar ve ibadetler üzerinde daha çok durur.

Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire: a study of the establishment, activities, and significance of the Ottoman Public Debt*, New York, 1929. 1881'e kadar DuVelay ve Morawitz'e dayanan bu çalışma tarihsel bağlamda zayıftır. Daha sonraki dönem için Kamu Borçları arşivlerinden yararlanır.

Blancard, Théodore, *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*, 2 Cilt, Paris, 1909. Ağırlıklı on sekizinci yüzyıl, bir parça da on dokuzuncu yüzyıl üzerinde duran, karmakarışık muazzam bir bilgi yığını.

Blau, O., "Nachrichten über kurdische Stämme," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 16:4 (1862), s. 607-627. İmla reformu üzerine biraz bilgi içerir.

Blerzy, H., "Les révolutions de l'Asie centrale -les conquêtes de la Russie," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, C. V (1 Eylül 1874), s. 127-154. 1871'e kadar olan Rus ilerlemelerinin kısa bir anlatımı; Müslümanlardaki duygular ve Bab-ı Âlî'deki elçilikler hakkında notlarla birlikte.

Blowitz, H.G.S.A.O. de, *My Memoirs*. Londra, 1883.

_____, *Une course à Constantinople*, 2. basım, Paris, 1884. Blowitz, İstanbul'u 1883'te ziyaret etmişti ve birçok kişiyi tanıtır. İki kitapta da Abdülhamid'le görüşmesine yer vermiştir.

Bobçev, S.S., "Notes comparées sur les corbajis chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares," *Revue internationale des études balkaniques*, C. III (1937-1938), s. 428-445. Midhat'ın 1857'de Tırnova'daki çalışmalarını över.

[Bodrumlu], Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis ... 1453 ... jusqu'à nos jours*, C. I, İstanbul, 1941. Düzensiz ve yer yer oldukça bilgilendirici.

———, *Turcs et Juifs: étude historique, politique*, İstanbul, 1932. İstanbullu profesörün 1928 yılındaki *Türkler ve Yahudiler* başlıklı çalışmasının, bazı eklemelerle birlikte çevirisi.

[Bodrumlu], Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasi Tetkik*, 2. genişletilmiş basım, İstanbul, 1947. Önceki kitabın genişletilmiş bir basımı. Karmaşık, Yahudilerin Türkiye'ye yaptıkları hizmetleri göstermeyi hedefleyen ve çeşitli bilgilerle dolu bir çalışma.

Bolander, Knoud Graah, *Förspelet tül Balkankrisen pa 1870-talet. En studie i Europeisk Politik, efter otryckta aktstycken i det Nyöppnade Staatsarkivet i Wien*, Göteborg, 1925. 1875-1876 yılları üzerinde yoğunlaşır. Haus-Hof-und Staatsarchiv'den aldığı bilgiler açısından yararlıdır.

[Bolayır], Ali Ekrem, *Namık Kemal*, İstanbul, 1930. Namık Kemal'in oğlunun siyasal yönleri fazla dokunmayan, kopuk kopuk bir anlatımı.

Boué Ami, *La Turquie d'Europe, ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*, 4 Cilt, Paris, 1840.

Boulger, Demetrius C, *The Life of Yakoob Beg; Athalik Gazi, and Badaulet: Amerer of Kashgar*, Londra, 1878. Forsyth misyonundaki kişilerin anlatımlarından yararlanan bilimsel bir çalışma.

Bradley, Edward S., *George Henry Boker, Poet and Patroit*, Philadelphia, 1927. Boker'ın belgelerine dayanır, siyasal olmaktan çok edebidir ve kimi yerlerinde yararlıdır. Boker, 1871-1875'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Bab-ı Âli'deki orta elçisiydi.

Braun, Julius, *Gemälde der mohammedanischen Welt*, Leipzig, 1870. Yakın Doğu'daki çeşitli mezhepleri kısaca tanımlayan bir derleme çalışması, siyasal konularda çok zayıftır.

Braun-Wiesbaden, Karl, *Eine türkische Reise*, 2 Cilt, Stuttgart, 1876. Ülkeyi iyi tanıyan pek çok insanla konuşmuş zeki bir Reichstag üyesinin kitabı.

Brockelman, Carl, *Geschichte der Islamischen Völker und Staaten*, Münih, 1939. Standart çalışmalara dayanır, on dokuzuncu yüzyıl Türkiye'si

üzerinde zorunlu olarak az durur, ama bu çerçeve içinde iyidir. İngilizce basımları 1947 ve 1960.

Brown, John P., *The Dervishes, or Oriental Spiritualism*, Londra, 1868. İstanbul'daki Amerikalı tercümanın kitabı. Kötü biçimde düzenlenmiş, gereksiz tekrarları içeren, ama Doğu'ya ait el yazmaları, kişisel bilgi ve Avrupa eserlerinden bilgilerle dolu bir kitaptır.

_____, "The Sublime Porte," *Knickerbocker*, 38:1 (Temmuz 1851), s. 34-41. İyi bir oryantalistin Türk yönetimi üstüne çalışması.

Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge, 1910. Pek çok İran kaynağından yararlanan mükemmel bir anlatım. 1890 sonrasına odaklanır, ama Cemaleddin el-Afgani hakkında önemli bilgiler vardır.

_____, "Some Remarks on the Babi Texts edited by Baron Victor Rosen ...," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 24. n.s. (Nisan 1892), s. 259-335. Beha'nın Abdülaziz'e yazdığı bir mektubu ve Fuad'ın ölümünü kutlamasını içerir.

Brunswik, Benoît, *La crise financière de la Turquie*, Paris, 1874. Reformlar hakkında yapılan eleştiri ve öneriler karışımı bir çalışma.

_____, *Etudes pratiques sur la question d'Orient: réformes et capitulations*, Paris, 1869. Brunswik, Türkiye'de 1854'ten sonra yaşamıştı. Batı'nın reformlara duyduğu sabırsızlıkla birlikte yönetim koşullarını anlatır.

_____, *Le réforme et les garanties, mémoire présenté à la conference de Constantinople*, 2. basım, Paris, 1877. Midhat'ın reformları ile anayasa aleyhindeki bir polemik.

_____, *La succession au trône de la Turquie*, 2. basım, Paris, 1872. Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin lehindeki planları aleyhinde ağır bir suçlama.

_____, *La Turquie, ses créanciers, et la diplomatie*, Paris, 1877. 1875 yılında hazinenin ödeme yapamaz duruma gelmesi, bunun sebepleri ve muhtemel çareler üstüne. Avrupalı uzmanları, imtiyaz sahiplerini ve mültezimleri savunur.

_____, *La vérité sur Midhat Pacha*, Paris, 1877. Midhat'ı diktatör olarak gören bir tirad.

Burks, Richard Voyles, *The Diplomacy of the Romanian War for Independence (1875-1878)*, Chicago, 1939. Bir Chicago Üniversitesi tezinin iyi ve yararlı bir özeti.

Burnaby, Frederick G., *On Horseback through Asia Minor*, 2 Cilt, 6. basım, Londra, 1877. 1876-1877 kışında biraz Türkçe bilen bir İngiliz subayın yerinde tuttuğu notlardan oluşan bir öykü.

_____, *A Ride to Khiva: travels and adventures in Central Asia*, New York, 1877. Anektodlu, 1875-1876'da Orenburg'dan Hive'ye yapılan gezi hak-

kında. Çoklukla İngiliz-Rus ilişkileri, ama Müslüman halklar hakkında da biraz bilgi vardır.

Burnouf, Emile, "La Turquie en 1869," *Revue des deux mondes*, 2. dönem, 84 (15 Aralık 1869), s. 962-986. Tartışmanın temeli olarak Fuad'ın vasiyetnamesini kullanan, Osmanlıların dış ve iç kuvvetleri, zayıflıkları ve reformlar hakkında parlak bir tartışma.

Busch, "Schreiben des Hrn. Dr. Busch an Prof. Brockhaus," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 17:3/4 (1863), s. 711-714. İstanbul'da çıkan periyodik yayınlar, özellikle *Mecmua-i Fünun*'un ilk yedi sayısının tanıtımı üstüne.

Butler-Johnstone, H.A. Munro, *The Eastern Question*, Londra, 1875. Türkçe bilen tutucu ve Türk yanlısı bir İngiliz milletvekilinin çalışması.

_____, *The Turks: their character, manners and institutions as bearing on the Eastern Question*, Londra, 1876. 'Anayasal bir sistem' olarak sade Türk ahlâkı ve teokrasisinin Türk yanlısı bir savunması.

Cahun, Léon, "Le monde islamique de 1840 à 1870," s. 527-560, Ernest Lavisse ve Alfred Rambaud, *Histoire générale*, C. XI, Paris, 1899.

_____, "Le monde islamique de 1870 à nos jours," s. 479-503, bunun için bkz. *ibid.*, C. XII, Paris, 1901. İyi bir tarih değildir, Yeni Osmanlılar'ı Jön Türklerle karıştırır, ama Yeni Osmanlılar hakkında ilk elden bilgiler sağlar.

Campbell, Sir George, *A Handy Book on the Eastern Question, being a very recent view of Turkey*, Londra, 1876. 1876 sonbaharında Bulgaristan ve İstanbul'a giden akıllı bir milletvekili ve eski bir Bengal yetkilisinin çalışması.

[Canini], Marco Antonio, *Vingt ans d'exil*, Paris, 1868. Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve İstanbul'da dolaşıp yaşamış bir İtalyan sürgün devrimcinin kitabı. Kabataslak bir çalışma.

Capoléone, Dr. L., *Une réponse à M. de Kératry à propos de son ouvrage intitulé Mourad V: prince-sultan prisonnier d'état*, Padua, 1878. Murad'ın hekimi-nin kendisini haklı çıkaran ve oldukça iyi bir çalışması.

Carra de Vaux, Baron [Bernhard], *Les penseurs de l'Islam*, 5 cilt, Paris, 1921-1926. Midhat hakkındaki bölümü zayıftır ve önemli maddi hatalar vardır.

Castille, [Charles] Hippolyte, *Réchid-pacha*, Paris, 1857. Reşid hakkında olumlu, ancak Osmanlı reformları üstüne dengeli bir yargı.

Caston, Vicomte Alfred de, *Musulmans et chrétiens: la Turquie en 1873*, II, Konstantinopolis, 1874. Türkiye'de oturduğu anlaşılan bir Fransızın çalışması. 1861-1869 arası olayların tam, neredeyse gün gün, 1869-1874 arası olayların kaba taslak karışık bir tarihi.

Catalogue de la bibliothèque du feu Ahmed Vefyk Pacha, Konstantinopolis, 1893.

Yaklaşık 3800 madde, Ahmet Vefik'in geniş ilgi alanlarına dair bir dizin de vardır.

Cevdet Paşa, [Ahmed], *Tezâkir 1-12*, der. Cavid Baysun, Ankara, 1953. Cevdet'in tarihçi Lütî için yazılmış, İstanbul belediye kütüphanesindeki taslaklara dayanan tarihsel muhtıralarının bir bölümünün iyi düzenlenmiş bir cildi. Cevdet bunları ağırlıklı Kırım Savaşı dönemi üzerine ve olaydan yirmi yıl sonra yazmıştı ve tamamen objektif değildi, ancak bu eser çok yararlı bir tarihsel kaynaktır, iyi açıklamalar eklenmiştir ve dizinlidir.

Challemel-Lacour, P., "Les hommes d'état de la Turquie; Aali-Pachat et Fuad-Pacha," *Revue des deux mondes*, 2. dönem, 75 (15 Şubat 1868), s. 886-925. İsimsiz bir Fransızın görüşmelere dayanan çalışması.

Charikles, [Aristarchi Bey?], "Türkische Skizzen in Briefen an eine Freundin, 1876," *Deutsche Zeit-und Streit-fragen*, VI:83/84 (1877), s. 85-154. Türkçe bilen yazar ya bir Rum ya da Almandır. 29 Mayıs 1876 ile 10 Ekim 1876 arasında İstanbul ve civar semtlerinden atılmış mektupları. Yayına hazırlandığı açıktır, büyük ihtimalle gerçek bir temeli vardır.

Charmes, Gabriel, *L'avenir de la Turquie; le panislamisme*, Paris, 1883. Çoklukla 1878 sonrası, ama Midhat'ın çalışmalarının bir dökümünü de içerir.

Chatelier, A. Le, "Révolutions d'Orient," *Revue politique et littéraire, Revue bleue*, Dizi V: 10 (15 Ağustos 1908), s. 193-199. Çoklukla 1908 devrimleri hakkında, ancak Yeni Osmanlılar'ın kökenlerine de biraz değinir.

[Cherbuliez], "L'Angleterre et la Russie en Orient; une page d'histoire contemporaine, 1876-1877", *Revue d'histoire diplomatique*, X (1896), s. 56-118, 171-222. 1877'de yazılmış ve kim olduğu bilinmeyen bir diplomatın çalışması, Türkiye'deki olaylardan yakından bilgisi olduğu anlaşılmaktadır.

Chertier, Edmond, *Réformes en Turquie*, Paris, 1858. Önemsiz bir çalışma, geçmişteki ve o anki reformlar üstüne.

Chiha, Habib K., *La province de Bagdad. Son passé, son présent, son avenir...*, Kahire, 1908. Bir el kitabı, tarihsel temeli vardır ve göçmen kabileler üzerinde bir hayli durur.

Chirol, Sir Valentine, *Fifty Years in Changing World*, Londra, 1927. Geçmişe ait denemeler. Chirol 1876'da Türkiye'deydi.

Clician Vassif Effendi, A. [Vasîf Kılıçyan], *Son Altesse Midhat Pacha, grand vizir*, Paris, 1909. Midhat'ın kâtibinin çok övücü ve oldukça eksik bir biyografisi. Vasîf, Midhat'ın hizmetine Rusçuk'ta girmiş olup onun peşinden sürgüne giden bir Hırvatı. Anlatım olarak tam güvenilir olmasa ve 1875 öncesi dönem hakkında zayıf kalsa bile yararlı bir çalışmadır.

Cobham, Claude Delaval, *The Patriarchs of Constantinople*, Cambridge, 1911.

Patriklerin genel tanıtımı ve listeleri.

Coke, Richard, *Bagdad, the City of Peace*, Londra, 1927.

_____, *Heart of the Middle East*, New York, 1926. İkisi de Midhat'ın valilik icraatları üzerinedir.

Collas, B.C., *La Turquie en 1861*, Paris, 1861.

_____, *La Turquie en 1864*, Paris, 1864. Birbirine çok benzeyen bu el kitapları Batı dilindeki kaynaklardan yararlanan ve Türkiye'de kalan bir kişinin edinebileceği en iyi bilgilere dayanır.

Colombe, Marcel, "Une lettre d'un prince égyptien du XIXe siècle au Sultan ottoman Abd al-Aziz," *Orient*, V (1958), s. 23-38. Fransız diplomatik ve konsolosluk raporlarına dayanan yararlı bir girişle beraber, belirlenemeyen bir kaynaktan Mustafa Fazıl'ın 1867 yılındaki mektubunu yeniden aktarır.

Crabitès, Pierre, *Ismail the Maligned Khedive*, Londra, 1933. İsmail'i savunur ama bazen abartılıdır. Kahire'deki Abdin Sarayı arşivlerinden yararlanır. İsmail'in İstanbul'da dağıttığı rüşvetlerin kanıtlarını sergiler.

Creasy, Edward S., *History of the Ottoman Turks: from the beginning of their empire to the present time*, gözden geçirilmiş basım, Londra, 1877. 1839 sonrasında çok zayıf kalır, standart kaynaklara dayanırken savaşlara ve diplomasiye ağırlık verir.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie; géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, 4 Cilt, Paris, 1890.

Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul, 1953. Pek çok biyografik kısa yaşam öyküleriyle birlikte, karışık ama yararlı bir anlatım. En eksiksiz olarak 1753'ten 1913'e dek olan dönem hakkında.

Dadian, le Prince Mek.-b., *La société arménienne contemporaine; les Arméniens de l'Empire ottoman*, Paris, 1867. Basın, kültür, eğitim ve 1860 Anayasası'ndan önceki kavgalar üstüne. Arpee kadar ayrıntılı değildir.

al-Damlüji, Şiddiq, *Midhat Bâshâ*, Bağdat, 1952-1953. Midhat'a olumlu yaklaşan, yerel bilgilerin yanı sıra onun anılarını ve kimi Batı kaynaklarını da kullanan, bir parça süslü bir biyografi.

Danışmend, İsmail Hami, *Ali Suâvi'nin Türkçülüğü*, İstanbul, 1942. Görünüşe bakılırsa, Ali Suavi'yi Cumhuriyet Halk Partisi'nin kimi ilkeleriyle ilişkilendirmeye çalışan bir parça abartılı bir broşür, ancak Ali Suavi'nin fikirleri ve özellikle Türkçü fikirleri açısından yararlı bir kabataslak çalışma.

_____, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul, 1955. Yalnız tarihleri açısından değil, Türk tarih yazarlarından seçme pasajlar ve onların özet-

leri açısından da yararlı bir çalışma. Bu cilt 1703 ile 1924 arası yılları kapsar. Bazı maddelerde güçlü önyargılar vardır.

Davison, Roderic H., "The Question of Fuad Paşa's 'Political Testament'," *Belleten*, 23:89 (Ocak 1959), s. 119-136. Bu belgenin güvenilir olup olmadığını ve yayınlanma tarihini araştırır.

_____, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century," *American Historical Review*, 59:4 (Temmuz 1954), s. 844-864.

"The Death of the ex-Sultan," *The Lancet*, 10 Haziran 1876, s. 872-873. İngiliz tıp dergisi intihar savını dikkate almaz. Ayrıca bkz. "The murder of the ex-Sultan," *The Lancet*, 2 Temmuz 1881, s. 17-18.

Debelak, Julius, "Die central-asiatische Frage," *Streffleur's Oesterreichische Militärische Zeitschrift*, 16:3 (1875), s. 117-148, 189-220; 16:4 (1875), s. 33-48, 85-107. Dürüst kaynaklardan yapılmış iyi bir sentez; Yakub Bey ve Bab-ı Âli hakkında bir değinmeyle birlikte, ağırlıkla askeri.

De Leon, Edwin, "The Old Ottoman and the Young Turk," *Harpers's*, 44 (Mart 1872), s. 606-612. Yeni Osmanlılarla hiçbir ilgisi yoktur. De Leon, bizzat tanıdığı Reşid ve Âli'yle Mustafa Fazıl'ı anlatır.

Demeerseman, A., "Au berceau des premières réformes démocratiques en Tunisie," *IBLA*, 20:77 (1957'nin ilk çeyreği), s. 1-12.

_____, "Doctrines de Khérédine en matière de politique extérieure," *IBLA*, 21:81 (1958'in ilk çeyreği), s. 13-29.

_____, "Un grand témoin des premières idées modernisantes en Tunisie," *IBLA*, 19:76 (1956'nın son çeyreği), s. 349-373.

_____, "Idéal politique de Khérédine sa valeur morale," *IBLA*, 20:79 (1957'nin üçüncü çeyreği), s. 179-215.

_____, "Indépendance de la Tunisie et politique extérieure de Khérédine", *IBLA*, 21:83 (1958'in üçüncü çeyreği), s. 229-277. Hayreddin'in hayatının, Tunus'taki devlet adamlığı çalışmanın, reform fikirlerinin ve Tunus-Osmanlı ilişkilerine yaklaşımının -bazen çok uzun olmakla birlikte- yararlı analizleri.

Denton, William, *The Christians in Turkey*, Londra, 1963. Bir süre Bosna'da kalan bir Anglikan rahibin, yalnızca olumlu yönleri öne çıkaran bir çalışması. Bu kitap, Senior, MacFarlane ve 1861 yılı konsolosluk raporlarından çok sayıda seçme bölümlere dayanır.

De Salve, "L'enseignement en Turquie: le lycée impérial de Galata-Sera", *Revue des deux mondes*, 3. dönem, V (15 Ekim 1874), s. 836-853. Galatasaray Lisesi'nin ilk müdürünün Türk eğitime ve müdürlüğünü yaptığı okula ilişkin iyi bir kısa özeti.

Desjardin (Paul de Régle), *Au pays de l'espionnage; les sultans Mourad V et Abdul-Hamid II*, Paris, tarihsiz (1902). Gazetecilik çalışması. Desjardin, Abdülhamid'in hekimi Dr. Mavroyeni'nin yakın dostu olduğunu ileri sürer. Sürekli kontrole gerek duyuran bir çalışma.

Destrilhes, M., *Confidences sur la Turquie*, 2. basım, Paris, 1855. İnce, tanınmış Türklerin hayatlarından çizgiler açısından yararlı, ama kontrole gerek duyurur. Fransız yanlısı olup İngiliz ve Reşid karşıtıdır.

Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Washington, D.C. School of Advanced International Studies of the Johns Hopkins University için yayınlanmış doktora tezi, 1961. (Aynı başlıkla yayınlanmıştır, Baltimore, 1963).

_____, *A Study of the First Ottoman Parliament, 1877-1878*, Washington, D.C., George Washington Üniversitesi için yayınlanmamış master tezi. İkinci inceleme ilkinin büyük bölümünü bütünleştirir ve genişletir. 1877-1878 parlamentolarına ilişkin en iyi incelemedir.

Djaleddin, Moustapha [Konstanty Polkozic-Borzecki], *L'Europa et le tour-aryanisme*, yer ve tarih yok. Bir Batı dili ve büyük olasılıkla bütün Batı dillerinin babası olarak Türkçe hakkında kaba dilbilgisi kuramlarını içerir. Aşağıdaki çalışmanın son bölümünü aktarır.

_____, *Les Turcs anciens et modernes*, Konstantinopolis, 1869; Paris, 1870. Müslümanlığı seçmiş ve Osmanlı ordusunda subaylık yapmış Polonyalı bir sürgünün çalışması. Tuhaf derecede Türk yanlısı, temsili yönetim önerileriyle birlikte Türklerin Rus düşmanlığı açısından bir savunusu.

Djemaleddin Bey, *Sultan Murad V. The Turkish Dynastic Mystery, 1876-1895*, Londra, 1895. Belki bir Osmanlı Hristiyanı, belki de bir Yeni Osmanlı olduğu sanılan bir görgü tanığının. Romanlaştırılmış, kolay okunur.

Dorys, Georges, *Abdul-Hamid intime*, Paris, 1901. Görünüşe bakılırsa Sisam adası prensinin oğlu, bir İstanbul gazetesinin muhabiri ve Yeni Osmanlı olan bir Osmanlı Rumu. 1876 öncesi üzerinde çok az durur.

"Douglas Forsyth's Gesandtschaftsreise nach Kaschgar," *Globus*, 25:18 (1874) s. 282-284, 298-302. Forsyth raporlarından.

Douin, G., *Histoire du règne du Khédive Ismail, I, 1863-1867; II, 1867-1873*, Roma, 1933-1934. İyi bütünleştirilmemiş ama Fransız, Britanya ve Mısır belgelerinden oldukça fazla bilgi sağlayan çok ayrıntılı bir çalışma. II. cildin çoğu, İsmail'in Bab-ı Âli'yle ilişkileri üzerinde durur.

Dowson, Ernest, *An Inquiry into Land Tenure and Related Questions*, Letchworth, England, for the Iraqi Government [1931-?]. Osmanlı dönemi hakkında bilgiler içerir.

- Driaault, Edouard, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres* (1920), 8. basım, Paris, 1921. Tatmin edici değildir. Türk düşmanı ve Fransız yanlısıdır.
- Dumont, [Charles] Albert A.E., *Le Balkan et l'Adriatique*, Paris, 1874. Edirne, Tekirdağ, Epir ve Arnavutluk'ta 1868-1871 yılları arasında kalışına ve yakın bilgilerine dayanan iyi bir gezi kitabı.
- Durand de Fontmagne, La Baronne (Drummond de Melfort), *Un séjour à l'ambassade de France à Constantinople sous le Second Empire*, Paris, 1902. 1856'dan 1858'e kadar elçilikte yaşamış Thouvenel'in bir yakınının çalışması. Biraz bilgi varsa bile başka bir Lady Montagu olmayı başaramaz.
- Du Velay, A., *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*, Paris, 1903. Osmanlı Bankası'nda çalışan bir memurun. Rahatlıkla en iyi mali tarih diye nitelendirilebilir. Türkçe'ye Maliye Mecmuası 12'de (Nisan-Haziran 1939) Türkiye Mali Tarihi adıyla çevrilmiştir.
- Dwight, H. G. O., *Christianity Revived in the East; or, a narrative of the work of God among the Armenians of Turkey*, New York, 1850. İstanbul'daki ilk Kongregasyon misyonerlerden birinin güçlü bir Evanjelik yaklaşımı. Ermeni kilisesinin sorunları hakkında biraz bilgi verir.
- Dwight, Henry O., "Some Peculiarities of Turkish Politics," *Harper's*, 61 (Ekim 1880), s. 745-753. Midhat'ın Osmanlı kardeşliği planlarının eleştirisiyle birlikte iyi gözlemler.
- Eckardt, J. T., "Islamitische Reformbestrebungen der letzten hundert Jahre," *Deutsche Rundschau*, 104:10 (Temmuz 1900), s. 39-60. Bir yanda Vehhabiler, Babiler ve 'Jön Türk' Müslümanlar, öte yanda on dokuzuncu yüzyılda hâkim olan genel bilimsel ilerleme düşmanlığı arasındaki karşılık üzerine.
- Edmonds, William A., "Language Reform in Turkey and its Relevance to Other Areas", *Muslim World*, 45:1 (Ocak 1955), s. 53-60. On dokuzuncu yüzyılda alfabede yapılması istenen reform önerileriyle ilgili tartışmaları içerir. Büyük ölçüde Ağâh Sırrı Levend'in 9 Ağustos 1953 tarihli *Ulus*'ta çıkan bir makalesine dayanır.
- Edwards, H. Sutherland, *Sir William White, for Six Years Ambassador at Constantinople: his life and correspondence*, Londra, 1902. Oldukça incedir. White, 1875'ten 1878'e kadar Belgrad'da, 1876-1877 konferansı için de İstanbul'da bulunmuştur.
- Eichmann, F., *Die Reformen des osmanischen Reiches, mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft*, Berlin, 1858. Prusya'nın 1853-1856 yıllarında Bab-ı Âli'deki orta elçisi-

nin. Hatt-ı Hümayun'un kökenleri, hükümleri ve taşıdığı fikirlere ilişkin iyi bir çalışma.

Elliot, Gertrude, "Turkey in 1876, A Retrospect," *Nineteenth Century*, 64:380 (Ekim 1908), s. 552-566. Büyükelçinin kızının. Bilgilendirici, Midhat yanlısı, 1875 sonundan 1877 başına kadar olan dönemi kapsar ve birkaç mektup yer alır.

Elliot, Sir Henry G., "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform," *Nineteenth Century*, 23:132 (Şubat 1888), s. 276-296. Britanya Büyükelçisi'nin 1875-1877 yıllarına ilişkin anlatımı; Midhat'ı haklı çıkarır.

_____, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, Londra, 1922. Kızı tarafından yayına hazırlanmış, günlüğe ve mektuplara dayanan bir çalışma. Elliot, 1867 ile 1876 yılları arasında İstanbul'da büyükelçiydi.

The Encyclopaedia of Islam, Londra ve Leyden, 1913-1938. Gerek bilimsel makaleler, gerekse kaynakçalar açısından paha biçilmez bir kaynak.

The Encyclopaedia of Islam, yeni basım, Leiden ve Londra, 1954. Maddeler kusesursuz, pek çok yerinde ilk basıma kıyasla çok üstündür. Türkler hakkındaki konularda genellikle *İslâm Ansiklopedisi*'nden (buradaki kaynakçaya bakınız) bol bol aktarma yapar.

Engelhardt, Edouard, *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, 2 Cilt, Paris, 1882-1884. Belgrat'taki bir Fransız konsolosunun çalışması. Eşsiz bir kitap, sadece reformların tarihiyle bağlantılı, pek çok eksiğine rağmen çok yararlı. Her zaman kaynak belirtmemekle birlikte, belgelere ve koşullara ilişkin kendi notlarına dayanır. Maddi hata oldukça azdır.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 Cilt, 2. İstanbul, 1939-1943. Yararlı bilgilerle doludur, özellikle on dokuzuncu yüzyıl için yayınlanmış çalışmalara ve bazı yayınlanmamış belgelere dayanır. Tarihsel açıdan değil de konulara göre düzenlenmiştir. Son iki cilt 1908 sonrasına ilişkindir. Ama verilen tarihler her zaman doğru değildir.

Esad Efendi, *Hükûmet-i Meşrute*, İstanbul, 1293. Anayasayı savunan 26 Ekim 1876 tarihli broşür; Süleyman Paşazade, *Süleyman Paşa Muhakemesi*'nde (buradaki kaynakçaya bakınız) yeniden basılmıştır.

Eversley Lord, *The Turkish Empire from 1288 to 1914, and from 1914 to 1922 by Sir Valentine Chirol*, New York, 1923. Basmakalıp, ince, oldukça Türk düşmanı.

Farley, J[ames] Lewis, *The Decline of Turkey, financially and politically*, 2. basım, Londra, 1875.

_____, *Egypt, Cyprus and Asiatic Turkey*, Londra, 1878.

_____, *Modern Turkey*, Londra, 1872.

_____, *Turkey*, Londra, 1866.

_____, *Turks and Christians, a solution of the Eastern Question*, Londra, 1876.

_____, *Two Years in Syria*, Londra, 1858. Farley, Türkiye'de Osmanlı Bankası'nda görevliydi, daha sonra Bristol'de Osmanlı konsolosu oldu. İlk kitapları, ekonomik potansiyelini göstermeyi, sermaye ve göçmen çekmeyi amaçlayarak Türkiye'ye hep olumlu yaklaşır. Mali kalkınma tasarılarına Farley'in kendisi de katılmıştı. 1872'den sonraki kitapları Türklere karşı daha eleştirel, 1875'den sonrakilerse -belki Bab-ı Âli tasarruf amacıyla kendi konsolosluk maaşını kestiği için- Slav yanlısıdır. Yukarıda ismi geçen kitaplar Türkiye hakkındaki eserleri içinde en bilgilendirici olanlardır; başka birkaç kitabı daha vardır. Âli ile Fuad'ı iyi tanıdığını iddia ediyordu Farley. 1875 ve 1876 yılında yazdığı kitaplar tamamen Mahmud Nedim'in aleyhindedir. Eserlerinden üçünde Fuad'ın vasiyetnamesini yayınlr.

Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, 1332. Hukukçu ve devlet adamının kızı tarafından yazılmış bu yaşam öyküsü onun *Tezâkir*'ine ve özellikle No: 6 ve No: 40'a dayanır. Sadece Kırım Savaşı dönemine kadar uzanır, ama diğer Osmanlı devlet adamları hakkında değerli düşünceler vardır.

Fehmi Youssouf, *Histoire de la Turquie*, Paris, 1909. 1908 Jön Türklerinden birinin hafiften Türkleri savunan kısa, ender olarak kaynak gösteren bir çalışması.

Fesch, Paul, *Constaritinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*, Paris, [1907]. Bazı geçmişe ait bölümlerle birlikte, II. Abdülhamid dönemi Türkiye'si hakkında zengin bilgiler içerir.

Forsyth, Douglas, *Autobiography and Reminiscences*, kızı tarafından yayına hazırlanmıştır, Londra, 1887. Bu Hintli kamu görevlisi 1870 ve 1873'te Kaşgar'a kadar dolaşmıştı. Mektuplarından, raporlardan ve *The (London) Times*'dan alınmış bir anlatımdır. İngiliz-Türkistan ilişkileri üzerinde odaklanır, ama ayrı bir etken olarak İstanbul üzerinde de durur.

Franco, Gad, *Développements constitutionnels en Turquie*, Paris, 1925. Ne dipnot ne de kaynakça bulunmakla birlikte bazı Osmanlı tarihçilerinden yararlanan, ortalamayı aşan bir hukuk tezi. 1876 hakkında tarafsızdır.

Franco, M., *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman depuis origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1897. İstanbullu bir âyanın kabataslak, ama din, basın ve kitaplar konusunda bilgilendirici bir çalışması. On dokuzuncu yüzyıl üzerinde bir hayli durur.

Frechtling, Louis E., "Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkistan, 1863-1881," *Royal Central Asian Journal*, 26:3 (Temmuz 1939), s. 471-489. Dışişleri Bakanlığı ve öteki Britanya belgelerine dayanır.

- Freeman, Edward A., *The Ottoman Power in Europe, its nature, its growth, and its decline*, Londra, 1877. Salt suçlu Türkler aleyhinde ağır hakaretler vardır, kavramları neredeyse ırkçıdır.
- Fua, Albert, *Abdul-Hamid II et Mourad V, masque de fer*, Paris, 1909. Sürgündeki bir Jön Türk editörün çalışması. Murad'ın akli dengesinin yerinde olduğunu öne sürer ve Abdülhamid'i suçlar. Ama belge yoktur.
- Fuad, Muhammed-Paşa ve Ahmed Jawdat [Mehmed Fuad ve Ahmed Cevdet], *Grammatik der osmanischen Sprache*, Kellgren, çev. Helsingfors, 1855. Bu önemli ilk dilbilgisi kitabının çevirisi.
- Gallenga, Antonio, *Two Years of the Eastern Question*, 2 Cilt, Londra, 1877. Kasım 1875'den Nisan 1877'ye dek orada bulunan *Times* muhabirinin İstanbul'daki olaylara ilişkin değerli anlatımları. Özellikle vilayet konularında bazı yanlışlıklar vardır. Biraz Rus yanlısı ve Elliot karşıtıdır.
- Gambier, J. W., "The Life of Midhat Pasha," *Nineteenth Century*, III: 11 (Ocak 1878), s. 71-96. Midhat yanlısı, ama oldukça akla yatkın ve gerçeklere dayanan bir çalışma. Yazarı, 1877'de İstanbul'da bulunan bir İngilizdir.
- Ganem, Halil, *Les Sultans ottomans*, 2 Cilt, Paris, 1902. 1877 parlamentosunda mebus olan bir Suriyelinin çalışması, daha sonra Paris'te sürgün olarak yaşamıştır. Tarih açısından zayıftır ve belgeli değildir.
- Geary, Grattan, *Through Asiatic Turkey. Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus*, 2 Cilt, Londra, 1878. Mart-Haziran 1878'de at sırtında Irak ve Suriye'yi dolaşan *Times of India* editörünün kitabı. Zekice gözlemler vardır.
- Gelzer, Heinrich, *Geistliches und Weltliches aus dem türkischgriechischen Orient*, Leipzig, 1900. Türkler hakkında zayıftır, asıl olarak II. Abdülhamid döneminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum ve Ermeni kiliseleri konusunda daha iyidir.
- [Gerçek], Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği, Yüzüncü Yıldönümü Vesilesile*, İstanbul, 1931. 1831'den 1880 yılına dek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk basınına (sürgün gazeteleri hariç) ilişkin yararlı bir değerlendirme; kitap Fransız dilindeki basının 1790'dan itibaren bir öyküsüyle başlar.
- Gibb, E.J.W., *A History of Ottoman Poetry*, 6 Cilt, Londra, 1900-1909. Kusursuz bir çalışma, politika ve genel kültüre kadar uzanır. IV. cilt, 1700-1850 yılları üstünedir; V. cilt, Şinasi ve Ziya hakkındadır, ama asla tamamlanmamıştır. Karşıt yönde eleştiri için bkz. Martin Hartmann, *Der Islamische Orient* (Leipzig, 1902), C. I, s. 140, 144-145.
- Gibb, H.A.R. ve Harold Rowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, I: Islamic Society in the Eighteenth Century*, 2 Kısım. Londra, 1950-1957. Tarihsel bir

temelle birlikte, on sekizinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yönetim ve toplum yapısının ayrıntılı bir incelemesi. Hem Batı kaynaklarından hem Türk ve Arap kaynaklarından yararlanır.

Giese, Friedrich, "Das Seniorat in osmanischen Herrscherhause," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II (1923-1926), s. 248-256. Hanedandaki veraset sorunu üzerine.

"A Glimpse of the Yemen Insurrection," *Chamber's Journal*, 1:407 ve 11:408 (14 ve 21 Ekim 1871), s. 641-644, 659-662. Bir Türk askeri aracında seyahat eden bir İngiliz, ordudaki etkisiz ve acınası koşulları anlatır.

Gobineau, C. S. de, der. *Correspondance entre le Comte de Gobineau et le Comte de Prokesch-Osten* (1854-1876), Paris, 1933. Prokesch, bu yılların çoğunda İstanbul'da Avusturya büyükelçisiydi; Gobineau, Tahran, Atina ve başka yerlerde Fransız elçiliği yapmıştı. Babiler ve Doğu'ya ilişkin başka konular hakkında değerli bilgiler içerir.

Goldziher, Ignaz, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910. Bilimsel ve çok kapsayıcı. Asıl olarak eski devirler üzerine, ama hukuk, doğma, çilecilik ve mezhepler konularında 1908 yılına kadar gelir.

Gordon, Leland, J., *American Relations with Turkey, 1830-1930; an economic interpretation*, Philadelphia, 1932. 1900-1930 yılları üzerinde yoğunlaşır, baş kısımları daha zayıf ve yer yer yanıltır.

Gökalt, Ziya, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, çeviren ve yayına hazırlayan: Niyazi Berkes, New York, 1959. Bilimsel açıklamalarla donatılmış dikkatli bir çeviri. Gökalp, Tanzimat dönemi üstüne kimisi zekice, kimisi cehaletten gelen pek çok yorum yapmıştı.

Gövs, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, tarihsiz [1946-?]. On dokuzuncu yüzyılın ünlü isimleri için oldukça tam, yararlı kısa biyografiler.

Greppi, Comte, "Souvenirs d'un diplomate italien à Constantinople, 1861-1866," *Revue d'histoire diplomatique*, 24 (Temmuz 1910), 372-387. Temsilcilik baş kâtibinin çalışması. Öncelikle Abdülhamid'in tanıtılması açısından yararlı.

Hachtmann, Otto, "Türkische Übersetzungen aus europäischen Literaturen. Ein bibliographischer Versuch," *Die Welt des Islams*, VI:1 (1918), s. 1-23. Şinasi'yle başlar; asıl olarak 1890 sonrasına ilişkindir.

Haim, Sylvia G., "Islam and the Theory of Arab Nationalism," *Die Welt des Islams*, n.s., IV:2/3 (1955), s. 124-149. Milliyetçi terminolojinin gelişmesi açısından yararlıdır.

- Hajek, Alois, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*, Stuttgart, 1925. Konusunun en iyisidir, Bulgar kaynaklarından yararlanır, 1876 yılına yaklaştıkça daha eksiksizdir. Sorunun Türk tarafına ilişkin bazı düşünceler de yer alır.
- Halid, Halil, *The Diary of a Turk*, Londra, 1903. 1894'te ülke dışına kaçan bir Türk'ün hafif, kısa ama dürüst bir çalışması. Yeni Osmanlılar ve Abdülhamid hakkında bazı bilgiler vardır.
- Hamdy Bey, *Les costumes populaires de la Turquie en 1873*, Konstantinopolis, 1873. 1873 Viyana Sergisi'ne katılan fotoğraf ve yorumlar.
- Hamid, Mustafa, "Das Fremdenrecht in der Türkei. Mit einer geschichtlichen Darstellung über das türkische Recht und die Kapitulationen," *Die Welt de Islams*, VII: 1/2 (1919), s. 1-96. İyi ve kısa bir tarihsel özet.
- Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, New York, 1878.
- _____, *My Life and Times*, Boston, 1893. İlki genel ilgi ve zekice gözlemlerden çok daha fazlasını içerir; ikincisi daha kişiseldir. Hamlin, Robert College'ın ilk başkanıydı ve Türkçe'yi iyi bilirdi.
- Hammer-Pugrstaal, Joseph von, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 Cilt, Viyana, 1815. Pek çok kanun ve emirnamelerin çevirisiyle birlikte, merkezi yönetimin ve taşra yönetiminin tanıtılması.
- _____, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 Cilt, Pest, 1827-1835. Genelde bütünsel bir tarihten çok iyi bir kaynak kitabı. On dokuzuncu yüzyılın başlangıcında durur. X. Cilt, II. Mahmud'un bazı reformlarını ele alır.
- Harris, David, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*, Chicago, 1939. Türklerin düşünce ve açıklamalarının anlatımı açısından yararlı.
- _____, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878. The First Year*, Stanford, 1936. Britanya ve Avusturya arşivlerinden yararlanan son derece ayrıntılı bir çalışma.
- Hasluck, F.W., *Christianity and Islam under the Sultans*, Margaret M.M Hasluck, der., 2 Cilt, Oxford, 1929. Denemeler ve bilgiler, verimli ama bütünlüklü değildir. Asıl olarak Anadolu'daki, ayrıca Balkanlar ve Mısır'daki dini bilgi, folklor, karışımlar ve kalıntılar üstüne.
- Heidborn, A., *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, 2 Cilt, Viyana, 1908-1912. Toprak, adalet, idare, hukuk türleri ve kamu maliyesi üstüne.
- L'Hellénisme contemporaine, ikinci dizi, VII, ek fasikül, 1453-1953. *Le cinq-centième anniversaire de la prise Constantinople*, Atina, 1953. Yarısi 1453 yılı hakkında, geri kalanı Osmanlı egemenliği altındaki Rumlara dair on altı makaleden oluşan ve hepsi aynı nitelikte olmayan bir derleme.

- Hellwald, Friedrich, *Der Islam. Türken und Sloven*, Augsburg, 1877. Türkler aleyhindeki önyargıya rağmen parlak denemeler. Reformlar için hiç ümit ışığı görmez.
- Heuschling, Xavier, *L'empire de Turquie*, Brüksel, 1860. Bir değerlendirme ve el kitabıdır.
- Hidden Alexander, *The Ottoman Dynasty; a history of the Sultans of Turkey from the earliest authentic record to the present time*, New York, 1912. Osmanlı darphanesindeki bir görevlinin oğlu olan bir Robert Koleji mezunudur. Anektodlu, düzensiz ve fazla değerli değil.
- Hilaire, P. -de Barenton, *La France catholique en Orient durant les trois derniers siècles d'après des documents inédits*, Paris, 1902. Tarikatının belgelerinden yararlanan bir Kapüşen'in çalışması; ayrıca Cizvitler, Augustinusçular, Lazarcılar, vb. hakkında.
- Hill, George [Francais], *A History of Cyprus, IV: The Ottoman Province. The British Colony, 1571-1948*, Cambridge, 1952. Kötü biçimde yazılmasına rağmen Kıbrıs'taki olaylar ve idari sistem hakkında bilgi sağlama açısından kusursuzdur. Fransız ve Britanya konsolosluk raporlarından, pek çok Rumca ve az sayıdaki Türkçe kaynaktan yararlanır.
- Hobart Pasha, Admiral [Augustus Charles Hobart-Hampden], *Sketches from my Life*, New York, 1887. 1867'den 1878'e dek Türk donanmasında görevli bir İngiliz'in hayal kırıklığına uğratırcasına önemsiz ve üstünkörü bir çalışması.
- Holborn, Hajo, der., *Aufzeichnungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz*, 2 Cilt, Berlin, 1925. Genelde yararlı. Radowitz'in ailesi için yazdığı bir kitap. Radowitz, 1861-1862 ve 1871-1872 yıllarında İstanbul'da, 1870-1871 yıllarında Bükreş'teydi.
- Horn, Paul, *Geschichte der türkischen Moderne*, Leipzig, 1902. Şinasi'den itibaren modernlerin yazılarını özetleyen yararlı bir çalışma. Bazı seçme pasajlar verilir, hiç siyasal bilgi yoktur, yer yer de hatalıdır. Tuhaf biçimde Ziya'yı atlar.
- Hornby, Edmund, *Autobiography*, Londra, 1928. Hornby, 1856-1865'te İstanbul'daki Britanya konsolosluk mahkemesi yargııcıydı. Güçlü bir gözlemciydi.
- Hornby, Lady [Emilia B. Maceroni H.], *Constantinople During the Crimean War*, Londra, 1863. İstanbul'daki Britanya konsolosluk yargıcının karısının 1855 sonbaharı ile 1858 Ocak ayı arasındaki mektupları. Kolay okunur, yer yer bilgilendiricidir. *In and Around Stamboul*'un (1858) genişletilmiş bir basımıdır.

- Hoskiær, V., *Et Besøg i Grækenland Ægypten og Tyrkiet*, Kopenhag, 1879. Çoklukla Türkiye hakkında; Hoskiær 1872-1873 yıllarında İstanbul'da bulunmuştu, iyi bir gözlemciydi.
- Huszar, Emmerich von, "Die Memoiren des Grafen N.P. Ignatew," *Oesterreichische Rundschau*, 41:4 (15 Kasım 1914), s. 166-174. Değerlidir. Ignatyev'in 1861-1876 yıllarındaki faaliyetleri üstüne *Istoricheskii Viestnik*'teki (Ocak 1914) anılarından seçme parçalar vardır.
- Ignatyev, N.P., "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva (1868-1874)," [Kont N.P. Ignatyev'in Anıları], *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del* [Dış Haberler Bakanlığı], 1914, C. I, s. 93-135; 1914, C. II, s. 66-105; 1914, C. III, s. 92-121; 1914, C. IV, s. 75-103; 1914, C. V, s. 129-148; 1914, C. VI, s. 147-168; 1915, C. I, s. 142-174; 1915, C. II, s. 164-189; 1915, C. III, s. 160-175; 1915, C. IV, s. 222-236; 1915, C. VI, s. 109-127. Ignatyev'in Bab-ı Âli'deki Rus Büyükelçisi olarak izlediği siyaseti haklı çıkarmasına rağmen değerli bilgiler içerir.
- İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937. 1859 komplosunun ve onun altında yatan sebeplerin, güncel belgelere dayanan bilimsel bir incelemesi.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar*, sayfaları sürekli 14 fasikül, İstanbul, 1940-1953. Âli Paşa'dan (1852) sonraki sadrazamların oldukça eski tarz biyografileri, ağıdalı bir üslup kullanan, tarihi bütün olarak görmeyen, yine de kimi yayınlanmamış ve genellikle uzun uzun aktarılan çok geniş kapsamlı kaynaklardan alınmış bilgileri, yer yer zekice gözlemleri açısından büyük değeri olan bir çalışma. Sözlü bilgilerden de yararlanılmıştır. Pek çok aktarmanın eksik olmasıysa üzücüdür.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, sayfa numaraları sürekli 3 cilt ya da 12 fasikül, İstanbul, 1930-1942. Yapı olarak öncekinin benzeri. Edebî bilgilerin yanı sıra siyasal bilgiler verir.
- İnalcık, Halil, "Land Problems in Turkish History," *Muslim World*, 45:3 (Temmuz 1955), s. 221-228. İlk toprak tasarrufu sistemine, çöküşüne ve daha sonraki reform çabalarına kısa bir bakış.
- _____, "Tanzimat nedir?" *Tarih Araştırmaları*, 1940-1941, s. 237-263, İstanbul, 1941. Toprak sorununun temel bir sorun olduğunu ileri sürer.
- _____, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943. Türk arşivlerindeki kaynaklardan, bazı Bulgar ve Batı materyallerinden yararlanan iyi bir doktora tezi. Toprak sorunu üzerinde yoğunlaşır. Fransızca özet vardır.
- İskit, Server Rifat, *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul, 1943.

_____, *Türkiyede Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939.

_____, *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1939. Hepsı de yararlıdır, bazen biri diğerini tekrar eder. Verilen tarihleri kontrol etmeye gerek vardır. Genel olarak basın, düzenleme ve sansür üzerinde durur.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1940-... *The Encyclopaedia of Islam*'a (buradaki kaynakçaya bakınız) dayanır, bunun yanında yeniden yazılıp çok büyük ölçüde genişletilmiş ve Türk konuları üzerindeki maddeleri -sözgelimi Âli, Fuad, Cevdet ve Midhat maddelerinde olduğu gibi- düzeltilmiştir. Şu anda Ö harfinde olan değerli bir başvuru eseridir. (Elinizdeki kitap ilk olarak 1963'de yayımlanmıştır -ç.n.)

İstanbul Üniversitesi, *Hukuk Fakültesi Öğretim Üyeleri ve Yardımcılarının Yayınları, 1933-1947*, İstanbul, 1948. Yararlı bir kaynakça, her çalışmanın özetleriyle birlikte yazara ve konuya göre listeler vardır.

_____, *Université de Stamboul; historique, organisation, et administration actuelles*, Stamboul, 1925. Yarısi tarihsel yönler üzerinde duran ince bir broşür.

İzzet Rıza, *La Turquie réformatrice et Midhat Pacha*, Lille, 1913. Eleştiri aracını işletmeyen kötü bir tez; kaynakçada Türkçe kaynakları kaydetmekle birlikte yeni hiçbir katkısı yoktur.

Janossy, Dénes, "Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient," *Archivum Europae Centro-Orientalist*, V:1-4 (1939), s. 113-275. 1850-1856 yıllarını kapsar; Kossuth'un Kırım Savaşı krizinden yararlanma çabalarını gösteren, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Macarların bir listesini aktararak, 1853 yılı üstüne en eksiksiz çalışmadır.

Jäschke, Gotthard, "Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart," *Die Welt des Islams*, V: 1/2 (1917), s. 5-56. Asıl olarak 1876 ve 1908 anayasaları hakkında Türkçe kaynaklardan yararlanan iyi bir öncü anlatımdır. 1876 Anayasası konusunda hatalar vardır.

_____, "Türkische Gesetzsammlungen," *Die Welt des Islams*, n.s., III:3/4 (1954), s. 225-234. 1839'dan sonraki mevzuatlar, kanunlar ve çeviriler üstüne bilgiler.

Jelavich, Barbara, "The British Traveller in the Balkans: the abuses of Ottoman administration in the Slavonic provinces," *Slavonic and East European Review* 33:81 (Haziran 1955), s. 396-413. Seyahat öykülerinden yararlanarak Hristiyanların konumu üzerine.

Jenks, Leland H., *The Migration of British Capital to 1875*, New York, 1938. 1800-1875 yılları arasındaki Britanya yatırımlarını ele alır, siyasal tarih-

le bağlantısı oldukça iyi kurulmuştur. Yakın Doğu üzerine kısa bir bölüm vardır

Jerrold, W. Blanchard, *Egypt under Ismail Pascha, being Some Chapters of Contemporary History*, Londra, 1879. Esas olarak siyasal bir yaklaşım, 1863'e dek olan kısmı kabataslaktır. Halim ile Mustafa Fazıl hakkında bilgiler sağlar.

Jessup, Henry Harris, *Fifty-Three Years in Syria*, 2 Cilt, New York, 1910. 1855'ten sonrasını içeren bir günlüğe ve mektuplara dayanır; 1856'dan 1909'a dek Suriye'yi ele alır, ağırlıklı Beyrut misyonları üzerinde odaklanır, ama tipik misyoner üslubuyla olmakla birlikte başka konuları da ekler.

_____, *The Woman of the Arabs*. New York, 1873. Kültürel durum üzerine düşünceleri içerir.

Jonquière, le Vicomte de la, *Histoire de l'Empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, gözden geçirilmiş basım, 2 Cilt, Paris, 1914. Giriştiği işin altından kalkamamış ve bilimsel değil.

Jorga, Nicholas, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 5 Cilt, Gotha, 1908-1913. Oldukça iyidir. V. Cilt, 1774-1912 yıllarını kapsar.

Jwaideh, Albertine, *Municipal Government in Baghdad and Basra from 1869 to 1914*, Oxford, yayınlanmamış mezuniyet tezi, 1953. Görüşmelere, Arapça ve Türkçe eserler ile vilayet gazetesine dayanır. Midhat'ın valiliği hakkında bazı düşünceler de yer alır.

Kanitz, [Philipp] Felix, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1878*, 3 Cilt, Leipzig, 1875-1879. Bu bölgede yaptığı on yedi gezinin ağır ve sıkıcı anlatımı. Kanitz'in temel ilgi alanı coğrafyadır, ama Türk yönetimi üzerine de pek çok yoruma yer verir. II. ciltte Türk taşra idaresi konusunda söz verilen bölüm, kitap yayınlandığında çıkmamıştı.

Kaplan, Mehmed, *Namık Kemal, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1948. Yayınlanmamış kaynaklara dayanan, Namık Kemal'in hayatını özetleyen ve görüşlerini konu konu analiz eden iyi bir doktora tezi.

Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, V: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara, 1947. Çoklukla Avrupa'da çıkmış eserlere dayanan, yarı-sı askeri ve diplomatik yönlerle ilintili olan genel bir anlatım.

_____, *Osmanlı Tarihi, VI: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861*, Ankara, 1954. Bu da genel olup olaylara kronolojik açıdan yaklaşmaktansa konu konu ele almayı yeğleyen, II. Mahmud ya da III. Selim dönemlerine kadar geri uzanan bir çalışmadır. Çoğunlukla isyanlar, idari organlar ve ekonomi üzerinedir.

- _____, *Osmanlı Tarihi, III: İslahat Fermanı Devri, 1861-1876*, Ankara, 1956. Önceki cilt gibi düzenlenmiştir. Yönetim kurumlarının tanıtımı hakkında çok iyi pasajlar vardır.
- Kératry, E[mile] de, *Mourad V: prince - sultan - prisonnier d'état (1840-1878), d'après des témoins de sa vie*, Paris, 1878. Zaman zaman yanlış olmakla ve kontrol edilmeye gerek duyulmakla birlikte iyi bilgiler verir. Kératry, 1877 yılı civarında İstanbul ve Balkanlar'daydı, ama Murad'ın dostu Alexander Holinski'ye değinmeler dışında belgelemeyi ihmal eder.
- Khadduri, Majid ve Herbert J. Liebesny, der., *Law in the Middle East, I: Origin and Development of Islamic Law*, Washington, 1955. Düzensiz bir çalışma; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şeriat ve Mecelle üzerine olan bölümler diğer bazı bölümlerin düzeyinde değildir.
- Khérédine, Le Général [Hayreddin], *Réformes nécessaires aux états musulmans*, Paris, 1868. Tunuslu devlet adamının 1867'de yazdığı bir deneme. Devlet üzerine (Arapça yazılmış) daha geniş bir çalışmaya giriş olarak düşünülmüştür.
- Kissling, Hans J., "Die türkische Sprach-reform," *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, 1:3 (Ekim 1937), s. 69-81. Arap-Fars üslubundan Atatürk reformlarına kadar yapılan ilerlemenin ana hatlarını çizer.
- Koetschet, Josef, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Viyana, 1905. Temel olarak 1875-1878 yıllarını kapsayan, Osmanlı resmi hizmetindeki İsviçreli bir hekimin anıları. Koetschet bu zamanın çoğunda Bosna'daydı, ama Mart-Nisan 1876'da da İstanbul'daydı.
- _____, K., Dr., *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha (Michael Lattas)...* Sarajevo, 1885. 1856'dan sonra onunla birlikte olan Ömer'in hekiminin askeri yönden ve Ömer'in 1857-1859'daki Bağdat valiliği konusundaki değerli bir kitabı.
- _____, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909. Aynı yazarın, 1864-1874 yıllarını kapsayan, çoğunlukla 1869 yılına kadar valilik yapmış Osman dönemindeki sivil yönetimi ele alan bilgi yüklü ve dürüst bir anlatımı.
- Koray, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 1729-1950*, Ankara, 1952. Eleştirel olmayan bir liste, ancak çok yararlı, bir dizinle birlikte eski ve yeni harflerde kitapları ve makaleleri de kapsar. Başlıca bölümler Osmanlı ve Türk tarihi üzerinedir. İkinci basım, 1959, 1955'e kadar çıkmış eserleri kapsar.
- Köprülü, Fuad, "L'institution du Vakouf: Sa nature juridique et son évolution historique" *Vakıflar Dergisi*, II (1942), Fransızca kısım, s. 3-48. Vakıf kurumunun değerini açıklayan ve savunan çok güzel bir makale.

- Kukiel, M., *Czartoryski and European Unity, 1770-1861*, Princeton, 1955. Handelsman'ın biyografisi ile bazı arşiv materyallerine dayanır. Polonyalı sürgünün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilgilerini yansıtır.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 2 Cilt. İstanbul, 1944-1956. Kötü biçimde düzenlenmiş, çok sayıda yayınlanmamış belgeyi kullanan ve yeniden aktaran bir bilgi kaynağı.
- _____, *Sarklı İhtilâlcî Ali Suavi*, İstanbul, 1946. Ali Suavi'nin yazılarına, Ebüzziya'nın Yeni Osmanlılar'a anlatımlarına ve bazı yayınlanmamış belgelere dayanan bir biyografi.
- Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1956. 1948'deki İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki adlı eserini tekrarlayıp genişletir. 1877'ye dek olan olaylar konusunda zayıftır.
- Kyriakos, A. Diomedes, *Geschichte der Orientalischen Kirchen von 1453-1898*, çev. Envin Rausch, Leipzig, 1902. Atinalı profesörün Hristiyan kilisesi hakkındaki üç ciltlik tarihinin bir bölümü. Çok fazla Ortodoks yanlısı. Türkiye'deki milletler ve Rum kilisesine değinen bölümleri de vardır.
- Lamouche, Léon, *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1934. Tanzimat dönemi için fazla yararlı değildir.
- _____, *L'organisation militaire de l'Empire ottoman*, Paris, 1895. Olaylara dayanan, mantıklı, 1890'lardaki Türk ordusu hakkında mühendislik sınıfından bir yüzbaşı ve doğulu bir bilim adamının kitabı. Tuhaf biçimde Hüseyin Avni'nin 1869 reformlarını atlar.
- Landau, Jacob M., *Parliaments and Parties in Egypt*, Tel Aviv, 1953. 1860 sonrası için bilgi vardır.
- Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Hon. Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, 2 Cilt, Londra, 1888. Stratford'dan uzun aktarmalara yer verir. Biraz övücüdür.
- _____, *Turkey*, New York, 1899. Kısadır ve on dokuzuncu yüzyıl üzerine çok zayıftır.
- Langer, William L., *European Alliances and Alignments*, 2. basım, New York, 1950. 1871-1890 yıllarındaki Avrupa diplomasisi için standart bir kaynaktır. Osmanlıların iç olayları hakkındaki materyalleri tanıtır.
- Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan and the Deserts...* New York, 1853. 1849-1850'deki koşullar hakkındaki gözlemleri içerir.
- _____, "The Eastern Question and the Conference," *Quarterly Review* 143 (Ocak 1877), s. 276-320. Yeni gelen Britanya Büyükelçisi'nin Türkiye'yi destekleyen bir kitabı.

- Lee, Dwight Erwin, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Cambridge, Mass., 1934. 1875-1880 yıllarını kapsayan ve ağırlıkla yayınlanmamış Britanya belgelerine dayanan bir çalışma.
- _____, "The Origins of Pan-Islamism," *American Historical Review* 47:2 (Ocak 1942), s. 278-287. Batı kaynaklarına dayanır; muhtemel cevaplar ortaya atarak kökenler sorununu ele alır. 1876'da ilk kez kullanılan terimi bulur.
- Léouzon, le Duc Louis Antoine, *Midhat Pacha*, Paris, 1877. Çok kötü biçimde belgelenmiş ve övücü, ama olaylara ilişkin açıklamalar ağırlıkla doğru gibi gözükür. 1876 yılı hakkında hayal kırıklığı yaratan bir kitap.
- Leroy-Beaulieu, Anatole, "Les réformes de la Turquie; la politique russe et le panslavisme," *Revue des deux mondes*, 3. dönem, 18 (1 Aralık 1876), s. 508-537. Anayasaya güvenmez, Balkanlar'da yerel reformlar ve yerel özerklikler için kampanya yürütür.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara, 1949. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda üslup, sözcük hazinesi, alfabe ve dilbilgisiyle ilgilidir.
- Lewak, Adam, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)* [Türkiye'deki Polonyalı Göçmenin Öyküsü (1831-1878)], Varşova, 1935. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Polonya etkisini ve Yeni Osmanlılarla bağlarını gösteren, Polonya, Fransa ve Macaristan'daki arşiv materyallerine dayanan bilimsel bir inceleme. Polonya'daki belgeler II. Dünya Savaşı'nda yok olduğu için şimdi değer kazanmış bir kitaptır.
- Lewis, Bernard, "The Concept of an Islamic Republic," *Die Welt des Islams*, n.s., IV:1 (1955), s. 1-9. 'Cumhuriyet' terimi ile halifeliğin seçim ya da cumhuriyet ilkelerini somutlaştırmayı somutlaştırmadığını tartışır.
- _____, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961. On sekizinci yüzyıldan itibaren siyasal ve kültürel gelişmenin çok geniş kaynaklara dayanan en iyi öyküsü.
- _____, "The Impact of the French Revolution of Turkey," *Journal of World History*, 1:1 (Temmuz 1953), s. 105-125. Yeni fikirlerin sokulması üstüne kavrayışlı bir deneme.
- Lewis, Geoffrey, *Turkey*, New York, 1955. On dokuzuncu yüzyıl üzerine kısa bölümler içerir.
- Loeb, Isidore, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumaine*, Paris, 1877. Başlık yanıltıcıdır. Hemen hemen tümü Sırbistan ve Romanya üzerinedir; Yahudilerin eşitlik mücadelesini gösteren belgeler vardır.
- Longrigg, Stephen H., *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925. Midhat üzerinde biraz özel olarak durur.

- Lybyer, Albert H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., 1913. Öncü bir inceleme. Gerileme ve reformlar için temel sağlar.
- _____, "The Turkish Parliament," *Proceedings of the American Political Science Association*, 1910, s. 65-77. Emsalleri aktaran, 1908 parlamentosu üzerine bir çalışma.
- Lynch, H.F.B., *Armenia: Travels and Studies, II: The Turkish Provinces*, Londra, 1901. Bütünüyle tanıtıcı bir çalışma. Ek olarak Ermeni milleti anayasasını basar.
- MacColl, Malcolm, *The Eastern Question: its facts and fallacies*, Londra, 1977. 1876'da İstanbul'da bulunan bir kişinin Türklere karşı haklı kızgınlığı.
- _____, "Midhat Pasha on Turkish History and Reform," *Gentleman's Magazine*, 243 (Temmuz 1878), s. 31-49. Midhat'ın 1878'deki makalesine (buradaki kaynakçaya bakınız) sert ve cahilce bir karşılık.
- Mackenzie, G. Muir, ve A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europa*, Londra, 1866. 1863'deki geniş bir Balkan gezisinde çinko kaplı banyo küvetlerini taşıyan iki yiğit kadının raporları. Temel olarak Slav özgürlüğüne sempati duyan bir yaklaşım.
- Macler, Frédéric, "Les Arméniens en Turquie," *Revue du monde musulman*, 24 (Eylül 1913), s. 115-173. Kısmen Ermeni milleti anayasası üzerinde durur. Bu makaleye aşağıdaki kitapta yeniden yer verilmiştir.
- _____, *Autor de de l'Arménie*, Paris, 1917. Birinci sınıf bir Ermeni bilim adamının çalışması. Ermeni anayasasına ilişkin üç anlatımda olduğu gibi genellikle birbiriyle örtüşen makalelerden oluşan bir derleme. Ermeni eserlerinden, özellikle Varandyan'ın devrimci *Haykakan Charmjan Nahhapalmouthiun* [Ermeni Hareketinin Kökenleri] (Cenevre, 1912-1914) adlı eserinden özetler yönünden yararlı.
- Mahmud Celaleddin, *Mirât-ı Hakikat. Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa*, 3 Cilt, İstanbul, 1326-1327. Bab-ı Âli'de saray haberleşmesinden sorumlu mevkii (Amedci) başında bulunan yetenekli bir gözlemcinin, çoğu ilk elden bilgilere dayanan değerli çalışması. 1839 yılıyla başlar, ama neredeyse tamamen 1875-1878 yıllarında yoğunlaşır.
- Malcolm-Smith, E.F., *The Life of Lord Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*, Londra, 1935. Onun kadar tam olmasa bile Lane-Pool'un çalışmasından daha iyi bir biyografi.
- Mardin, Ebül'ulâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895)*, İstanbul, 1946. Bazısı yayınlanmamış pek çok belgeden yararlanan, Cevdet'in kendi zamanındaki tarihsel notlarından ya da anılarından (Te-

zâkir ve Mâruzât) parçalara yer veren yaşam öyküsü ve çalışmalarının bir analizi.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962. Önde gelen Yeni Osmanlıların siyasal düşüncesinin ve onların entelektüel temellerinin bilimsel bir analizi.

Mehmed Galip, "Tarihten Bir Sahife - Âli ve Fuad Paşaların Vasiyetnamele-ri," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1:2 (1329), s. 70-84. Güvenilirliği ve belgelerin tahmini yazarları hakkında bir girişle birlikte, Fuad'ın vasiyetnamesinin metnini verir.

Mehmed Memduh, *Mirât-ı Şuûnat*, İzmir, 1328. Bir saray memurunun ilkin 1876'da yazdığı ilk elden bir anlatımı. Çoğunlukla mahkeme ve nezaret politikaları üzerine, bazı yerleri saçmadır.

Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, 4 Cilt, İstanbul, 1308-1331. En iyi biyografik sözlüklerden birisi.

Melek Hanum, *Six Years in Europe...*, der. L.A. Chamarovzow, Londra, 1873. Büyük ölçüde kişisel ve hafif. Melek bu dönemde, 1866-1872, Kıbrıslı Mehmed'den boşanmış durumdaydı.

_____, *Thirty Years in the Harem: or, the Autobiography of Melek-Hanum, wife of H.H. Kibrizli-Mehemet-Pasha*, Londra, 1872. Dr. Millingen ve Kıbrıslı Mehmed'in Fransız-Ermeni karışımı karısı anılarını yazarken büyük olasılıkla yardım görmüş olmakla birlikte, naifliği genelde çok açıktır. 1866'ya kadar olan hayatını kapsar.

Midhat, [Ahmed Şefik], "The Past, Present, and Future of Turkey," *Nineteenth Century*, III: 18 (Haziran 1878), s. 981-993. Fransızca orijinali bunu hemen izleyen sayfalarda basılmıştır, s. 993-1000. Ayrıca *Revue scientifique de la France*, 2. dizi, VII:49 (8 Haziran 1878), s. 1149-1154'te de çıkmıştı; ayrıca A.H. Midhat'ın *La Turquie, son passé, son avenir* (Paris, 1901), adıyla yayına dikkatsizce hazırlanmış ama materyal olarak değiştirilmemiş çalışmasında bir girişle birlikte broşür biçiminde. Türkçe çeviriler broşür biçiminde 1295, 1324 ve 1326'da, Arapça bir çevirisi 1879'da Beyrut'ta çıkmıştı. Midhat sürgündeyken Türkiye lehinde ve Rusya aleyhinde yazılar yazmıştı. Onun görüşlerini iyi biçimde ortaya koyan bir kitaptır ama derine inmez.

_____, *Question d'Orient. Adresse des positivistes à Midhat-Pacha...* (26 aout 1877) *Réponse de Midhat-Pacha*, Paris, 1877. Midhat'ın kısa cevabı öteki açıklamalarını yansıtır.

Midhat, Ali Haydar, "English and Russian Politics in the East," *Nineteenth Century*, 53:311 (Ocak 1903), s. 67-78. Midhat'ın oğlunun, babasının

1876-1877 yıllarındaki mektuplarının bazısını yeniden aktaran ve reformlarına ilişkin kısa bir değerlendirmesi. Bazı maddi hatalar vardır.

_____, *Hâtıralarım*, 1872-1946, İstanbul, 1946. Biraz dağınıktır. 1877'ye kadar olan bölümler İngilizce *Life of Midhat Pasha* (buradaki kaynakçaya bakınız) adlı eserinden daha yetersiz olmakla birlikte hemen hemen yarısı babası Midhat Paşa hakkındadır.

_____, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment, and juridical murder, derived from private documents and reminiscences*, Londra, 1903. Oğlunun yazdığı çok yararlı ama çok sayıda yanlışlıkları ve çarpıtılmış tarihleri olan, İngilizce okuyan insanları düşünerek biraz uyarlanmış bir biyografi. Sadece birkaç belge aktarır. Oğlu, yazarın iyi editoryal yardım görmüş olmalı.

_____, *Midhat-Pacha. Sa vie-son oeuvre, par son fils...* Paris, 1908. Yazarın İngilizce kaleme aldığı *Life*'inin aldığı aynı eleştirilere açık, aynı zamanda genelde farklı bilgi ya da belgeler sunduğu için yararlı.

_____, der., *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı... I: Tab-sıra-i İbret, II: Mirat-ı Hayret*, İstanbul, 1325. Bu kitaplar, gerçekte Midhat'ın muhtıraları ve eksik anılarına, onun muhafaza ettiği belgelere dayanıyor görünmekle birlikte, Midhat Paşa'nın 'anıları'dır ve tamamı oğlu tarafından yayına hazırlanmıştır. Bkz. A.H. Midhat, *Hâtıralarım*, s. 83, 137-138. I. cilt, pek çok suretle birlikte, Midhat'ın ne Fransızca, ne de İngilizce yaşam öykülerine tam uyan bir biyografisidir. II. cilt, esas olarak Abdülaziz'in ölümü ve Midhat'ın onun ölümüne karıştığı iddiasıyla yargılanması üstünedir.

_____, *Midhat Paşa'nın Hayatı-ı Siyasiyesi, Hidematı, Şehadeti...* Kahire, 1322. Asıl olarak, üçte birinin Taifte sürgündeyken Midhat Paşa tarafından yazıldığını, geri kalanınınsa oğlu tarafından çeşitli belgelerden derlendiğini gösteren 1903'teki İngilizce *Life*'inin çevirisidir.

_____, *Souvenir de mon exil volontaire*, Cenevre, 1905. Makale ve belgelerden oluşan bir derleme, yarısı Midhat'a ait İngilizce biyografisinin değerlendirilmesidir. Diğer kısmı Abdülhamid'in egemenliği ile Jön Türkler üzerinedir.

Milev, Nicholas, "Réchid pacha et la réforme ottomane," *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, C. II (1912), s. 382-398. Esas olarak Reşid'in Metternich için hazırladığı 10 Mart 1841 tarihli muhtırasının özeti. Başka şeylerin yanı sıra 1839 Hatt-ı Şerifi üzerinde durur.

Miller, William, *The Ottoman Empire and its Successors*, Cambridge, 1927. Asıl olarak Balkan devletleri ve diplomatik sorunlarla ilgilidir; Osmanlıların iç olayları üzerinde çok az durur.

[Millingen Frederick], Major Vladimir Andrejevich Osman-Bey, *Les Anglais en Orient*, 1830-1876, Paris, 1877. Sözüünü etmeye değer bir kitap, Millingen'in önce Byron'ın hekimi, sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa'yla evlenen annesini savunuşu. Yeni Osmanlılar hakkında da biraz bilgi vardır.

_____, Vladimir Andrejevitch Osman-Bey, *Les imams et les derviches; pratiques, superstitions, et moeurs des Turcs*, Paris, 1881. Ulema, softalar, batıl inançlar ve veraset sorunu üzerine bölümleri vardır.

_____, Osman-Seify Bey, *La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz*, 1862-1867, Paris, 1868. Millingen 1853'ten 1864'e kadar Türk ordusunda hizmet vermiş, sonra Fuad'la bozuşmuştu. Bu tartışma kitaba güçlü bir renk katar, ama değerlidir.

_____, *Wild Life Among the Koords*, Londra, 1870. Yukarıdaki esere biraz benzer. 1862 yıllarındaki Doğu Anadolu'da var olan koşullarla ilgilidir. Mismar, Charles, *Souvenirs du monde musulman*, Paris, 1892. İstanbul'da 1867'den 1871'e kadar *La Turquie*'nin editörlüğünü yapmış, Âli'ye çok yakın ve bir süre Âli'nin 'Fransız kâtibi' olan bir Fransızın kitabı. Yararlı, ancak yirmi yıl sonra yazıldığı için kontrol edilmeli.

Moltke, Helmuth von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahre 1835 bis 1839*, 2. basım, Berlin 1876. 1841'de ya da daha önce yazılmış. Moltke, imparatorluğun pek çok yerini dolaşmıştı ve askeri danışman olarak resmi giriş hakkına sahipti.

Morawitz, Charles, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen*, çev. George Schweitzer, Berlin, 1903. Ağırlıklı yazım tarihine ve gelirlerle masraflara ilişkin bir anlatım; tarihsel açıdan Du Velay'a fazla şey eklemeyiz.

Mordtmann, Andreas David, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe (1850-1859)*, der. Franz Babinger, Hannover, 1925. Siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullar üzerine olduğu kadar coğrafya yer isimleri ve harabeler üstüne. *Das Ausland*, 1855-1863'de elli makale olarak çıkmıştı. Bir Hamburglu, iyi bir oryantalist ve bu sırada İstanbul'daki Hanse temsilciliğinin maslahatgüzarı.

_____, *Stambul und das moderne Türkenthum: politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen*, 2 Cilt, Leipzig, 1877-1878. Paha biçilmez bir kaynak. Mordtmann, 1846'dan 1879'a kadar Türk ticaret mahkemesi hâkimi, editör, profesör ve Hanse diplomatı olarak İstanbul'daydı. Kitap büyük ölçüde *Augsburger Allgemeine Zeitung* ve *Hamburger Nachrichten* gazeteslerine, olaylardan hemen sonra yazılmış mektuplardan oluşuyordu. Bazıları üzerinde tekrar çalışılmıştır. Kitap düzenli değildir, yer yer abartılıdır ve tekrarlara yer verir, ancak bilgiyle doludur.

- _____, "Ueber das Studium des Türkischen," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. III (1849), s. 351-358. Dilbilgisi, güçlükler ve çeşitli konuşma ve yazı dili türleri üstüne.
- Morris, Robert, *Freemasonry in the Holy Land*, Chicago, 1880. 1868'de Yakın Doğu'da seyahat etmiş saf ve coşkulu bir Kentucky'linin kitabı. Türkiye'deki Müslüman Masonlar üzerinde biraz bilgi olması açısından yararlı.
- Mosse, W.E., "The Return of Reschid Pascha: An Incident in the Career of Lord Stratford de Redcliffe," *English Historical Review*, 68:269 (Ekim 1953), s. 546-573. Reşid'in 1856'da tekrar iktidara gelişini aydınlatmak için Britanya, Fransız ve Avusturya arşivlerinden yararlanır; Temperley'in "Last Phase of Stratford de Redcliffe"ini (buradaki kaynakçaya bakınız) eleştirir.
- Moüy, Charles de, *Lettres du Bosphore: Bucarest-Constantinople-Athènes*, Paris, 1879. 1875'ten 1878'e kadar İstanbul'da bulunmuş Fransız maslahatgüzarının kitabı. Bu oldukça sıradan bir seyahat kitabıdır.
- _____, "Souvenirs d'un diplomate: un essai du régime parlementaire en Turquie (1876-1878)," *Revue des deux mondes*, 4. dönem, 157 (1 Şubat 1900), s. 616-652. Bu yıllardaki olayların ruhsal açıdan yeniden düzenlenmesi. Moüy, 1876-1877 İstanbul Konferansı kâtibiydi.
- Mudarris, Fahmi, "Al-mathal al-'alâ wa Midhat Bâshâ" [İdeal ve Midhat Paşa], s. 52-65, bu *Maqâlât siyâsiyya, târikhiyya, ijtimâ'iyya* [Siyasal, Tarihsel ve Toplumsal Makaleler], I, Bağdat, 1349/1931'de. Daha sonraki gelişmelerin eleştirisi için çıkış noktası olarak kullanılan Midhat'ın başarılarının övgüsü.
- [Murray, E.C. Grenville], *Turkey, Being sketches from life by the Roving Englishman*, gözden geçirilmiş basım, Londra, 1877. 1851-1856 arasında yazılmış makalelerin yeniden basımı; Osmanlı halkları ve âdetlerinden hoş kesitler.
- [Mustafa Fazıl], *Lettre adressée à Sa Majesté le Sultan par S. A. le prince Mustapha-Fazıl-Pacha*, Paris, tarihsiz [1867]. Mısırlının Abdülaziz'e yazdığı ünlü mektup. Başka baskıların bir listesi ve tartışılması için bkz. bölüm 6, notlar 109 ve 111.
- Mülinen, Eberhard Graf von, *Die Lateinische Kirche im türkischen Reiche*, 2. basım. Berlin, 1903. Önemsiz ve kısadır.
- [Namık] Kemal Bey, *Heimat öder Silistria*, çev. Leopold Pekotsch, Viyana, 1887. Namık Kemal'in 1873'de yazdığı *Vatan yahut Silistre* adlı oyununun Almanca çevirisi.
- Nelidow, "Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877-1878," *Revue des deux mondes*, 6. dönem. 27 (15 Mayıs 1915), s. 302-339 ve 28 (15 Tem-

muz 1915), s. 241-277. Değerli bir eser. Nelidov, İstanbul'da Rus elçiliğinde müsteşardı. Oldukça tarafsızdır; 1875-1877 yıllarını kapsar; tarihlerde bazı yanlışlar vardır.

Newton, Charles Thomas, *Travels and Discoveries in the Levant*, 2 Cilt, Londra, 1865. 1852-1859'da Mytilene'de, ayrıca Rodos'da konsolos vekilliği yapmış Britanyalının mektupları. İlgileri esas olarak eski çağlara yöneliktir, ama bazı politik konulara ışık tutar.

Newton, Lord [Thomas W. Legh], *Lord Lyons: A Record of British Diplomacy*, 2 Cilt, Londra, 1913. Lyons, 1865'ten 1867'ye dek Bab-ı Âli büyükelçisiydi. Bu dönem üzerine oldukça zayıf kalmıştır.

Nicola'dy, B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine: itinéraire et compte rendu de voyages dans les provinces ottomanes*, 2 Cilt, Paris, 1859. Bir Rum ordu mühendisinin kitabı; Makedonya ve Teselya'daki bir gezinin Türk düşmanı anlatımı, takriben 1858-1859.

Nour, Riza, "Namık Kemal, grand poète turc," *Revue de Turcologie*, C. II (1932), s. 1-25.

Noury, Soubhy, *Le régime représentatif en Turquie*, Paris, 1914. Büyük ölçüde Engelhardt'a dayanmakla birlikte değerlidir.

Østrup, J., *Islam under den Niltonde Århundredet* [Ondokuzuncu Yüzyılda İslam], çev. Axel Nihlen, Stockholm, 1924. Yakın ve Orta Doğu'da din, politika, edebiyat ve toplumun kısa bir değerlendirmesi.

_____, "Den moderne, literære bevaegelse i Tyrkiet" [Türkiye'de Modern Edebiyat Hareketi], *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri* (1900), s. 206-222. Şinasi, Namık Kemal, Ahmed Midhat ve birkaç kişi hakkında iyi bir genel makale.

Okandan, Recai G., *Âmme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri*, İstanbul, 1946. Sonraki çalışmasıyla bütünleştirilmiştir.

_____, *Umumi Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, I: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar*, İstanbul, 1948. 1876 Anayasası'nın ayrıntılı ve kısmen kaba bir incelenmesiyle birlikte yararlı bir bilimsel çalışma; kitabın son yarısı 1908 Meşrutiyet dönemi üzerinedir.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul, 1952. Yerel ve taşra idaresine yer verir. Çoklukla Cumhuriyet dönemi üzerinedir, ama bazı tarihsel bölümleri de vardır.

_____, "Les transformations de la structure administrative et juridique de la Turquie et son état actuel," *Revue internationale des sciences administratives*, C. IV (1955), s. 741-786. Geniş bölümü önceki çalışmadan türetilmiştir. Yararlı bir özettir.

- Onou, Alexander. "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review*, X:29, 30 (Aralık 1931, Nisan 1932), s. 386-407, 627-640; ve XI:31 (Temmuz 1932), s. 108-125. Ignatyev'in anıları, tercümanın oğlu tarafından düzenlenip tartışılmıştı.
- Ormanien, Malachia, *L'Eglise arménienne; son histoire, sa doctrine, son régime, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son présent*, Paris, 1910. Kilisenin kabataslak bir tarihini verir. Ormanyan, eski bir İstanbul patriği idi. İngilizce çevirisi: *The Church of Armenia*, Londra, 1955.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, 3 Cilt, 1, İstanbul, 1327. Her zaman güvenilir olmayan, kaynaklara başvurmadan insanı sinirlendirecek kadar kaçınan, popüler bir tarih.
- Ostrorog, Leon, *The Angora Reform*, Londra, 1927. Üç parlak konferans; hukukun kökleri, Türk psikolojisi ve on dokuzuncu yüzyıl reformları ile 1922-1926 reformları üzerine.
- Ost-Turkestan und das Pamir-Plateau nach den Forschungen der Britischen Gesandtschaft unter sir T.D. Forsyth 1873 und 1874 (Petermann's Mittheilungen, Ergänzungsheft 52)*, Gotha, 1877. 1875'de Kalküta'da yayınlanmış İngilizce rapordan. Petermann, siyasal etmenlerin çoğunu dışta bırakarak daha çok coğrafyayı ele alır.
- Ömer Hilmi, *A Treatise on the Laws of Evkaf*, çevirenler: C.R. Tyser ve D.G. Demetriades, Nicosia, 1899. Uygun olduğu yerlerde Mecelle'ye referansların da yer aldığı teknik bir tartışma.
- [Özön], Mustafa Nihat, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1934. Seçme alıntılarının yanı sıra biyografik kesitler ve kaynakçalarla birlikte, 1800'den sonraki dönemi kapsayan bir ders kitabı.
- _____, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, 1938. Zamanı ve Türk basını üzerine açıklayıcı bir yorumla birlikte, 1872-1873'de Namık Kemal'in bu gazetede çıkan makalelerinin yararlı bir seçkisi.
- _____, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1941. 1934'deki kitabına benzeyen bir lise kitabı.
- Padel, W. ve L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris, 1904. Alman elçilik tercümanı ile Selanik'teki Fransız konsolosunun bir ders kitabı.
- Pâkalın, Mehmed Zeki, *Tanzimat Maliye Nazırları*, 2 cilt, İstanbul, 1939-1940. Çok yararlı bilgiler taşıyan düzensiz biyografiler.
- Palgrave, William Gifford, *Essays on Eastern Questions*, Londra, 1872. 1867-1872 yıllarındaki İngiliz dergilerinde yayınlanan makalelerden oluşan bir derleme. Palgrave, Doğu'yu tanıyordu, Anadolu'da yaşamıştı, ama her zaman güvenilir olmayan tuhaf birisiydi.

- Palmieri, Aurelio, *L'Associazione commerciale artigiana di pietà in Constantinopoli. Cenni storici, 1837-1902*, Napoli, 1902. Katolik hayır kurumlarıyla ilgilenen, İstanbul'daki Latin topluluğuna yer yer ışık tutan bir kitap.
- Papadopoulos, Theodore H., "Prologomena to the History of the Greek Church under Turkish Domination (1450-1800)," s. 1-158, bunun için bkz. *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brüksel, 1952. Rum kilise örgütlenmesi, onun zayıflıkları ve reformları üzerinde bilimsel bir yaklaşımla durur.
- Pears, Edwin, *Forty Years in Constantinople*, New York, 1916. 1873-1915 yıllarında İstanbul'da bulunmuş bir İngiliz avukatın not tutmadan yazılmış anekdotlu anıları. Biraz Türk düşmanı; pek çok maddi hata içerir.
- _____, *Life of Abdul Hamid*, New York, 1917. Pears'in bulunduğu yerlerde yazdığı *Forty Years*'ın kopyası olan zayıf bir biyografi, ama daha doğrudur. Midhat'ın biyografisi ve Elliot'un makalesine dayanırken Abdülhamid'e ağır bir dille saldırır.
- Pelissié du Rausas, G., *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*, 2 Cilt, Paris, 1902-1905. II. cildin çoğu Mısır hakkındadır.
- Perrot, Georges, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris, 1864. Orta ve Batı Anadolu'yu dolaşan klasik bir arkeologun kitabı. Bu kitap, *Revue des deux mondes*'un Mart ve Nisan 1863 sayılarındaki dört makalelik diziyi birleştirir ve genişletir.
- Petrosian, IUrii Ashotovich, "Novye Osmany"i bor'ba za konstitutsiiu 1876 g. v Turtsii ['Yeni Osmanlılar' ve Türkiye'de 1876 Anayasası İçin Mücadele], Moskova, 1958. Türk ve Batı kaynaklarına dayanan, ama Rus arşivlerinin baştan sona taranmayışı ve Yeni Osmanlılar ile siyasal olayları Marksist ekonomi-politik terminolojiye uydurma çabası sebebiyle hayal kırıklığı yaratan bir inceleme.
- [Piazzi, Mme. Adriana Delcembre] Leila Hanoum, *Le Harem impérial et les sultanes aux xixe siècle, souvenirs...* 2. basım, Paris, 1925. Belki bir Türk bürokratiyle evli bir Fransız kadının, ya da yine belki iddia edildiği gibi, tanınmış bir Türkün kızının yazdığı, 1854'ten 1876'ya kadar ve daha sonraki yıllara ilişkin iddiasız anılar.
- Pitzipios-Bey, J.G., *L'Orient. Les réformes de l'Empire byzantin*, Paris, 1858. Anlaşılan sürgünde yazmış olan bir Rumun kitabı. Türkiye'yi eleştirir, sultanın Hristiyan olmasını önerir!
- "The Political Testament of Fuad Pacha," *Nineteenth Century*, 53: 312 (Şubat 1903), s. 190-197. Editörün notu, bunun güvenilir bir kopyadan tercüme edildiğini ve ilkin İngilizce olarak çıktığını ileri sürer. Bkz. R.H. Davison, *Belleken*, 1959'da.

- Poujade, Eugène, *Chrétiens et Turcs; scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*, Paris, 1859. Bir Fransız konsolosunun, 1854 öncesine ilişkin kitabı.
- Prime, E.D.G., *Forty Years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William Goodell*, 4. basım, New York, 1877. Goodell, 1822'den 1831'e kadar Beyrut'ta, 1831'den 1865'e kadar İstanbul'da bulunan bir Kongregasyon misyoneri idi. Kitap onun mektupları ile gazetesine dayanıyordu. Misyon dışı olaylara ilişkin bilgiler çok azdır.
- Prokesch-Osten, Anton Graf, "Ein Beitrag zur Geschichte der orientalischen Frage, aus dem Nachlass des Grafen Prokesch-Osten, k.k. Österr. Feldzeugmeisters und Botschafters," *Deutsche Revue*, IV:1 (Ekim-Aralık 1879), s. 6-19, 171-188.
- _____, "Erinnerungen aus Konstantinopel, aus den Nachlass des Grafen Prokesch-Osten, k.k. Botschafter und Feldzeugmeister," *Deutsche Revue* IV:2 (Ocak-Mart 1880), s. 61-74.
- _____, "Erinnerungen aus den Jahren 1870 und 1871. Aus den hinterlassenen Papieren des k.k. Botschafters Grafen von Prokesch-Osten," *Deutsche Revue*, IV:3 (Nisan-Haziran 1880), 11-21. Prokesch'in İstanbul'daki büyükelçilik yıllarına ilişkin yayınlanmamış anılarından seçilen üç parça. Birincisi 1855-1858, ikincisi 1860-1861, üçüncüsü 1870-1871 yıllarını kapsar.
- "Provincial Turkey," *Quarterly Review*, 137 (Ekim 1874), s. 313-354. Slade, Van Lennep ve konsolosluk raporlarına dayanır. Derebeylerinin reformlardan daha iyi olduğunu düşünür.
- Ramsay, William M., "The Intermixture of Races in Asia Minor: some of its causes and effects," *Proceedings of the British Academy* 1915-1916, s. 359-422. Esas ağırlığı on dokuzuncu yüzyıl sonlarına vererek, ırkların karışmaları, artışları ve azalışlarıyla ilgili tarihsel bir açıklama.
- Ranke, Leopold von, *The Ottoman and Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, çev. Walter K. Kelly, Philadelphia, 1845. İlk bölümü Osmanlı sistemi ve bu sistemin IV. Murad zamanına kadar olan gerilemesi hakkında, Venedik arşivleri ile Batı'da yayınlanmış kaynaklara dayanan kavrayışlı bir deneme.
- Raschdau, L[udwig], der., "Aus dem politischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 137 (Aralık 1908), s. 368-405.
- _____, "Die Botschafterkonferenz in Konstantinopel und der russisch-türkische Krieg (1877-1878), aus dem literarischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch," *Deutsche Rundschau*, 141 (Ekim-Aralık 1909), s. 12-28, 207-222, 361-379.

- _____, "Diplomatenleben am Bosphorus. Aus dem literarischen Nachlass des Unterstaatssekretärs Dr. Busch, *Deutsche Rundschau*, 138 (Ocak-Mart 1909), s. 203-222, 380-405. Keskin bir gözlemci olup Türkçe'yi iyi bilen, 1861-1868 yıllarında ve 1877 başında İstanbul'da bulunan Alman tercümanın anıları ve günlüklerinden oluşan makaleler. Üçüncü kitap 1861-1868, ilki esas olarak 1875-1876, ikincisi ise 1877-1868 yıllarını ele alır.
- Raschdau, Ludwig, *Ein sinkendes Reich; Erlebnisse eines deutschen Diplomaten im Orient 1877-1879*, Berlin, 1934. İstanbul'a Nisan 1877 sonunda gelmiş bir Alman konsolosluk görevlisinin.
- Reden, Freiherr F.W. von, *Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit; eine geschichtlich-statische Skizze*, Frankfurt a.M., 1856. 1855'de yazılmıştır. Asıl olarak Türkiye üzerinedir. Maliye, ordu, nüfus, vb. sorunlarını ele alır.
- Redjai, Ömer, *L'évolution constitutionnelle en Turquie et l'organisation politique actuelle*, Strasbourg, 1934. Esas olarak Ankara'nın yönetimi üzerine. 1877'e dek olan dönem hakkında çok zayıftır.
- Reed, Howard A., *The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826*, Princeton Üniversitesi, yayınlanmamış Ph. D. tezi, 1951. Hem Türk hem Batı kaynaklarından yararlanır; ayrıntılı bir incelemedir.
- Riker, Thad Weed, *The Making of Roumania: A Study of an International Problem, 1856-1866*, Londra, 1931. Asıl olarak büyük devlet diplomasisi konusunda, ama Osmanlıların durumu ve politikalarına da ışık tutan, Britanya, Fransız ve Avusturya arşivlerinden ayrıntılı biçimde yararlanan bir çalışma.
- _____, "Michael of Serbia and the Turkish Occupation," *Slavonic and East European Review*, 12:34-36 (Temmuz 1933), s. 133-154 (Ocak 1934), s. 404-429 (Nisan 1934), s. 646-658. Nitelik olarak öncekinin benzeridir.
- Risal, P., *La ville convoité-Salonique*, Paris, 1914. Eski zamanlardan 1914'e dek uzanan genel bir Selanik tarihi. Yahudi yanlısı. Tanzimat devri üzerine küçük bir bölümü vardır.
- Rodkey, F[rederick] S[tanley], "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856," *Journal of Modern History*, 30:4 (Aralık 1958), s. 348-353. Tamamen Britanya Dışişleri Bakanlığı arşivlerine dayanan ve hemen hemen tümü borç önerileri üzerinde duran bir eser.
- Rosen, Georg, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, 2 Cilt, Leipzig, 1866-1867. Temperley'le birlikte, bu dönem hakkındaki çalışmaların en iyisi. Prusya arşivleri ile İstanbul ve Suriye'deki kendi deneyimlerine temellenir.

- Rouvière, Franck, *Essai sur l'évolution des idées constitutionnels en Turki*, Montpellier, 1910. Kaynaklar yetersiz olsa bile, 1876 Anayasası'nın tarafsız bir tartışılmasıyla birlikte çoğu tezlerden daha iyidir.
- Rumbold, Sir Horace, *Recollections of a Diplomatist*, 2 Cilt, Londra, 1902. İstanbul'da 1871'den 1873'e dek Elliot döneminde maslahatgüzar olan birinin eğlenceli ve anektodlu kitabı.
- Sabry, M., *L'empire égyptien sous Ismail et l'ingérence anglo française (1863-1879)*, Paris, 1933. Başlıca olarak maliye, Süveyş, Sudan ve müdahale konularında Londra ve Paris arşivlerinden yararlanan bir çalışma. Bab-ı Âli'yle ilişkiler konusuna fazla yer vermez. Büyük bölümü 1924'te Paris'te hazırladığı tezinin kelimesi kelimesine aynısıdır.
- Said Paşa, [Mehmed], *Said Paşanın Hâtıratı*, 3 Cilt, İstanbul, 1328. Said, 1876'dan 1877'ye dek Abdülhamid'in kâtibiydi, ama bu yıllar hakkında neredeyse hiçbir şey söylemez.
- St. Clair, G.G.B., ve C.A. Brophy, *Twelve Years' Study of the Eastern Question in Bulgaria*, Londra, 1877. Yine kendilerine ait *A Residence in Bulgaria* (1869) adlı kitabın gözden geçirilmiş bir basımı. Polonyalı akrabaları olan, Edirne yakınında yaşayan ve Türkçe bilen eski bir İngiliz yüzbaşı ile eski bir konsolosun kitabı. Fazlasıyla Müslüman yanlısı, Hristiyan karşıtı. Bazı maddi hatalar olsa da pek çok bilgi sağlar.
- Salaheddin Bey, *La Turquie à l'exposition universelle de 1867*, Paris, 1867. Âli'nin damadının. 1865-1866 *Salname*'sinden alındığı anlaşılan, ama Ubicini'nin (*Etat présent*, s. vi'de) Viquesnel sayesinde yine kendisine ait *Lettres*'dan alındığını iddia ettiği Türkiye hakkındaki istatistiki bir bölümle birlikte, Türk sergilerinin bir değerlendirilmesi.
- Salname*, İstanbul, 1263 (1846-1847). Osmanlı hükümetinin yıllık, esas olarak merkezi ve taşra görevleri ile memurlarının kayıtları yönünden yararlı. No: 24 (1869-1870), No: 27 (1872-1873) ve No: 29'dan (1874-1875) yararlanılmıştır.
- Sammarco, Angelo, *Histoire de l'Egypte moderne, depuis Mohammed Ali jusqu'à l'occupation britannique (1801-1882), d'après les documents égyptiens et étrangers, III: Le règne du Khédive Ismail, de 1863 à 1875*, Kahire, 1937. Mısır, İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturya ve Amerikan arşivlerine dayanan, çok dikkatli ama yaratıcı olmayan bir çalışma. Bab-ı Âli'yle ilişkiler konusunda aşağıdaki çalışmasındaki kadar bazı bilgiler vardır, ama Douin kadar iyi değildir.
- _____, *Les règnes de 'Abbas, de Sa'id et d'Isma'il (1848-1879) avec un aperçu de l'histoire du Canal de Suez*, Roma, 1935. Kaynaklar ve yaklaşım bakımından tam önceki gibi.

- Sarkiss, Harry Jewell, "The Armenian Renaissance, 1500-1863," *Journal of Modern History*, IX:4 (Aralık 1937), s. 433-448. Kültürel bir yaklaşımla.
- Sarkissian, A.O., *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana, Illionis, 1938. Ermeni kaynaklarından alınmış bilgilerle doludur.
- Sassoon, David Solomon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth, Eng., 1949. On dokuzuncu yüzyıl hakkındaki kısımları ayrıntılı değildir.
- Sax, Carl Ritter von, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der "orientalischen Frage" bis auf die Gegenwart*, 2. basım, Viyana, 1913. Bazısı Türkçe olan iyi kaynaklara dayanır. Tamamen siyasal bir yaklaşımı vardır.
- Scheltema, J.F., der., *The Lebanon in Turmoil. Syria and the Powers in 1860*, New Haven, 1920. Notlar, giriş, ve sonuç bölümleriyle birlikte, İskender ibn Yaq'üb Abkâriyüs'un tarihinin çevirisi. Bir ölçüde Fuad'ın özel müfettişlik çalışması üzerinde durur.
- Schlechta-Wssehrd, O. Freiherr von, "Bibliographische Anzeigen. Bericht über die in Constantinopel erschienen neuesten orientalischen Druckwerke," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 20:2/3 (1866), s. 448-455. Bianchi ve Belin'in listelerine benzer. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften'de Wssehrd'in önceki listelerini devam ettirir.
- _____, "Über den neugestifteten türkischen Gelehrter-Verein," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 17:43/4 (1863), s. 682-684. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye üzerine bir rapor.
- Schmeidler, W.F. Carl, *Geschichte des osmanischen Reiches im letzten Jahrzehnt*, Leipzig, 1875. Kabataslak, ancak olduğu kadarıyla doğru. Bütünsel bir tarih değil arna bölüm bölüm imparatorluk hakkında bir değerlendirme.
- Schuyler, Eugene, *Selected Essays. With a memoir by Evelyn Schuyler Schaeffer*, New York, 1901. Anı, s. 1-204, kız kardeşi tarafından yazılmış ve mektuplarından pek çoğunu aktaran bir biyografidir. Schuyler, İstanbul'a Haziran 1876'da Amerika Birleşik Devletleri temsilciliğine gelmişti.
- _____, *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, 2 Cilt, New York, 1876. Rus bilim adamı ve Amerikalı diplomatın çarpıcı bir gezi öyküsü. Osmanlı-Türkistan ilişkilerine referanslar vardır.
- Schweiger-Lerchenfeld, Amand Freiherr von, *Bosnien, das Land und seine Bewohner*, 2. gözden geçirilmiş basım, Viyana, 1879. Vilayet sistemi üzerine bilgilerin yanında iyi bir genel tanıtım.
- _____, "Ingenieur Josef Cernik's Technische Studien-Expedition, durch die Gebiete des Euphrat und Tigris...", *Petermann's Mittheilungen*, Ergän-

zungshefte, 44 ve 45 (1875-1876). Günlükler ve kişisel anlatımlardan. Cernik, Pressel tarafından Suriye ve Irak'ta Bağdat demiryolu hatlarını incelemek üzere gönderilmişti. Ağırlıklı teknik bir kitap, ancak insanlar, yönetim ve Midhat'ın Bağdat'taki şöhreti üzerine gözlemler de vardır.

_____, *Serail und Hohe Pforte, Enthüllungen über die jüngsten Ereignisse in Stambul, nach Original-Aufzeichnungen und Documenten*, Viyana, 1879. Yazar anlaşılan Türkiye'yi iyi biliyor ve Yeni Osmanlılar'ı -herhalde sürgünde kaldıkları zamanlardan- tanıyordu. İstanbul Masonu olmuş da olabilir. Bir yerinde Midhat'ın notlarını kullanmıştır.

_____, *Unter dem Halbmonde: ein Bild des ottomanischen Reiches und seiner Völker nach eigener Anschauung und Erfahrung*, Jena, 1876. Açık bilgilere rağmen ayrıntıya girmemesi sebebiyle hayal kırıklığı yaratan, Osmanlılar'daki bozulma üstüne gerçekten uzun bir deneme.

Schweitzer, Georg, *Emin Pascha, eine Darstellung seines Lebens und Wirkens mit Benutzung seiner Tagebücher, Briefe, und Wissenschaftlichen Aufzeichnungen*, Berlin, 1898. Bar civarında 1864-1874'de Türk hizmetinde bulunan bir doktor, Eduard Schnitzer'in hikâyesi. Bol mektup vardır.

Senior, Nassau W., *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, Londra, 1859. İstanbul, İzmir ve Çanakkale bölgesinde yabancı ve yerli sakinlerle yapılan görüşmelerin kelimesi kelimesine raporları.

Seton-Watson, R.W., *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question: a study in diplomacy and party politics*, Londra, 1935. Az sayıda Fransızca ve Almanca kaynak yanında ağırlıklı Britanya kaynaklarına dayanır. Slav yanlısı, Türk karşıtı ama bilgilendirici.

[Sevük], İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz. Garpten Tercümeler*, İstanbul, 1940-1941. Antik Yunan'dan yirminci yüzyıla kadar, dönem ve ülkelere göre konu konu bölünmüş kronolojik bir bakış.

Shaw, Stanford J., "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey," *Journal of the American Oriental Society*, 80:1 (Ocak-Mart 1960), s. 1-12. Başvekâlet, Top Kapı ve öteki resmi arşivlerdeki kaynakların bilimsel, yöntemsel bir taranması ve bazı özel materyaller. Monografik incelemeler üzerinde daha ne kadar çok çalışma yapılmasına gerek olduğunu gösterir.

Sidarouss, Sésostiris, *Des patriarchats. Les patriarchats dans l'Empire ottoman et spécialement en Egypte*, Paris, 1906. Ortodoks, Ermeni ve Katolik patrikhaneleri ile mezhep bölünmeleri üzerinde duran oldukça iyi bir hukuk tezi.

Silbernagl, Dr. Isidor, *Verfassung und gegenwärtiger Bestand sämtlicher Kirchen des Orients. Eine kanonistischstatistische Abhandlung*, 2. basım, gözden geçi-

- ren: Joseph Schnitzer. Regensburg, 1904. Katolik, Ortodoks ve Gregor-
yen kiliselerinin olaylara dayanan iyi tanımlamaları, Hıristiyan kilisele-
rine daha az yer verir.
- Sousa, Nasim, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin, and Natu-
re*, Baltimore, 1933. Hukuki bir bakış açısından, yakın zamandaki ince-
lemelerin en ayrıntılısı.
- Sperling, E., "Ein Ausflug in die isaurischen Berge im Herbst 1862," *Zeitsch-
rift für Allgemenie Erdkunde*, Neue Folge, 15 (1863), s. 418-438; 16
(1864), s. 1-69. Prusyalı tercümanın kitabı. Sperling'in asıl ilgi alanı ha-
ritacılıktı, ama taşra yönetimi konusunda bazı zekice gözlemlere de yer
vermiştir.
- Spuler, Bertold, *Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei von der Reform-
zeit bis zum Weltkrieg (mit einer Einleitung über das türkische [mohammedanisc-
he] Schuhvesen)*, Breslau, 1936. 1800'den 1877'ye dek Türk eğitiminin ana
hatları, sonra da azınlıkları ele alır.
- Stavrianos, L[eften] S[tavros], *Balkan Federation: A History of the Movement
Toward Balkan Unity in Modern Times*, Northampton, Mass., 1944. 1860-
1878 ittifak sisteminin ayrıntılı bir irdelenişi dahil, 1770-1941 yıllarını
kapsar.
- Steen de Jehay, le Comte F. van den, *De la situation légale des sujets ottomans
non-musulmans*, Brüksel, 1906. Belçikalı bir orta elçinin. Millet örgütlen-
melerini özetler. İyi bir kaynakça vardır.
- Stern, Bernhard, *Jungtürken und Verschwörer, Die innere Lage der Türkei unter
Abdul Hamid II. Nach eigenen Ermittlungen und Mittheilungen osmanischer
Parteiführer*, 2. basım, Leipzig, 1901. İlk baskı Abdülhamid tarafından ya-
saklanmıştı. Kaynak göstermese bile iyi bilgi sağlar. Asıl olarak 1876 son-
rası üzerinedir. 1876 öncesi bölümü ağırlıkla daha sonraki Jön Türklerin
görüşlerini temsil eder. Stern, Midhat'ın doktorunu tanıyordu.
- Story, Sommerville, der., *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, Londra, 1920.
Midhat'ın yaverliğini yapan Müslüman bir Arnavutun anıları. Yetmiş ya-
şında Paris'te bulunduğu sırada dikte ettirmişti. Yer yer karışık olsa da
yararlıdır.
- Stratford de Redcliffe, "Turkey," *Nineteenth Century*, 1:4 (Haziran 1877), s.
707-728, ve 5 (Temmuz 1877), s. 729-752. 1877'de tutulmuş bazı not-
larıyla birlikte, 1861'de kaleme alınmış gözlemlerini içerir. Reformların
gerekliliği ve olasılıklarının bir analizi.
- Summer, B[enedict] H[umphrey], "Ignatyev at Constantinople," *Slavonic
Review*, 11:32 (Ocak 1933), s. 341-353, ve 33 (Nisan 1933), s. 556-571.

Istoricheskii Viestnik ve *Izvestiia Ministerstva Inostrannykh Del*'den Ignatyev'in anılarının kısa bir özeti.

_____, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Oxford, 1937. Osmanlı olaylarına yer yer ışık tutan basılmış Rus kaynaklarından geniş biçimde yararlanır. Çok iyi bir inceleme.

Sungu, İhsan, "Galatasaray lisesinin kuruluşu," *Belleten*, VII:28 (Ekim 1943), s. 315-347. Zamanın belgeleri ve basındaki yorumlardan yararlanır.

_____, *Namık Kemal, 21 Birincikânun 1840 - 2 Birincikânun 1888*, İstanbul, 1941. Kendisinden geniş alıntılarla, yazarın hayatını öven bir biyografi.

Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb, Yahud Sultan Abdülaziz'in Hali ile Sultan Murad-ı Hamisin Cülusu*, İstanbul, 1326. Bu olaylara katılan bir kişinin ilk elden anlatımlarını veren ve anılardan oluşan değerli, küçük bir cilt. Büyük olasılıkla hemen sonra, 1876 yazı ve sonbaharında yazılmıştır. Murad'ın hükümdarlığının ilk günlerinde anlamsız biçimde kesilir.

Süleyman Paşa Zade Sami, der., *Süleyman Paşa muhakemesi...* İstanbul, 1328. 1877 Rus-Türk savaşı sırasındaki paşalığından kaynaklanan sorgulanması ve yargılanması üzerine geniş bölümlerin de yer aldığı, oğlunun meşrutiyetçi babası hakkındaki biyografisi ve onu savunuşu. Süleyman'ın anayasaya ilişkin Aralık 1876 ve Ocak 1877'deki olaylar konusundaki bitmemiş incelemesinin bir bölümü de yer alır.

Süssheim, Karl, "Der Zusammenbruch des türkischen Reiches in Europa," s. 67-104, *Die Balkanfrage*'de, *Veöffentlichungen der Handelshochschule München*'in 3. cildi, Münih, 1914. 1566-1913 yıllarını kapsarken, 1826 sonrasında yoğunlaşır.

Synvet, A., *Les Grecs de l'Empire ottoman. Etude statistique et ethnographique*, 2. gözden geçirilmiş basım, Konstantinopolis, 1878. Osmanlı yönetimi ve Ortodoks kilisesi istatistikleriyle özel bilgilere dayanır. Avrupa hakkında, Asya hakkında olduğundan daha eksiksizdir.

_____, *Traité de géographie générale de l'Empire ottoman*, Konstantinopolis, 1872. Fransız eğitimi almış bir Galatasaray Lisesi öğretmenininin ders kitabı.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Sultan Aziz: Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, İstanbul, 1949. Belgelemeler eksik olmasına rağmen yayınlanmış en iyi kaynaklardan bir bölümüne ve bazı el yazmalarına dayanan bir kitap. 1876 üzerinde çok fazla durur.

Tanpınar, Ahmed Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, 2. gözden geçirilmiş basım, İstanbul, 1956. Genel olarak Batılılaşma hareketi üzerine; Yeni Osmanlı yazarlar hakkında oldukça eksiksizdir.

Tansel, Fevziye Abdullah, "Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884)", *Belleten*, 17:66 (Nisan 1953), s. 223-249. Münif Paşa, Ahundzade Feth-Ali ve dönemin öteki yazarlarının görüşleriyle önerileri.

_____, *Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid, Hususi Mektuplarına Göre*, Ankara, 1949. 1875-1885 yıllarını kapsar, edebi düşüncelerinin yanı sıra siyasal hayat ve kişiler üzerine düşünceler yer alır.

Tanzimat, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile, C. I, İstanbul, 1940. Dönemin çeşitli yönleri hakkında otuz kadar düzensiz denemeden oluşan, bütünsellik taşımayan, ama büyük çoğunluğu, dar hukuki bakış açısından ele alınmakla birlikte değer taşıyan hacimli bir çalışma. İhsan Sungu'nun Yeni Osmanlılar hakkındaki uzun denemesi, gerçekte gazetelerden alınmış yazılardan oluşan bir kaynak derlemesidir.

Taylor, J.G., "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia... in 1866," *Journal of the Royal Geographical Society*, 38 (1868), s. 281-361. Kızılbaşlar hakkındaki bazı bilgilerle birlikte, asıl olarak coğrafya ve ilk çağlar üzerine. Taylor, Kürdistan'daki Britanya konsolosuydu.

Temperley, Harold, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)," *Cambridge Historical Journal*, IV:2 (1933), s. 156-191.

_____, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-1858," *English Historical Review*, 47:186 (Nisan 1932), s. 216-259.

_____, "The Treaty of Paris of 1856 and its Execution," *Journal of Modern History*, IV:3 (Eylül 1932), s. 387-414, ve 4 (Aralık 1932), s. 523-543. Asıl olarak diplomasi üzerine, ama aynı zamanda Osmanlıların iç koşullarını yansıtan üç makale. Ağırlıkla Britanya ve Avusturya arşivlerine dayanır.

_____, *England and the Near East. The Crimes*, Londra, 1936. Britanya, Hollanda ve Fransız arşivlerine dayanarak Türk yönetimi ve reformları üzerine geniş bölümlerle birlikte, 1808'den 1853'e kadar Anglo-Türk ilişkilerinin öyküsü.

Thielmann, Max von, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien, und in der asiatischen Türkei*. Leipzig, 1875. 1872-1873'deki bir gezinin ilginç öyküsü: Poti-Tiflis-Tebriz-Bağdat-Şam-Beyrut.

[Thornbury, George Walter], "The Late Insurrection in Turkey," *Chamber's Journal*, 13:326 (31 Mart 1860), s. 193-197. O sırada İstanbul'da bulunan bir İngilizin ağzından, başarısız 1859 isyanının konuşma şeklindeki bir öyküsü.

- _____, *Turkish Life and Character*, 2 Cilt, Londra, 1860. 1859'da İstanbul ve Bursa'ya yapılan bir gezinin konuşma tarzındaki ve aşırı dramatize edilmiş bir öyküsü, çoğunlukla dış görünüşler üzerinde durur. 1859 Kuleli Vak'ası üzerine olan bölümünde yukarıdaki makalesi yeniden aktarılır.
- Thouvenal, L., *Trois années de la Question d'Orient, 1856-1859*, Paris, 1897. Büyük ölçüde, bu yıllarda Bab-ı Âli'deki Fransız Büyükelçisi olan Thouvenal'in mektuplarından oluşur. Diplomatik sorunlar üzerinde odaklanır.
- Tischendorf, Paul Andreas von, *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche*, Leipzig, 1872. Alman büyükelçiliği tercümanının 1858'e kadar olan toprak sorunlarını özetleyen, feodal araziler üzerine iyi bir çalışma. Aynı Ali'nin tumarlar üzerine çalışmasını yeniden basar.
- Treitschke, Heinrich von, "Die türkei und die Grossmächte," *Preussische Jahrbüchen*, 37:6 (1876), s. 671-712. Osmanlıların kuvvetini katı İslamcılıkta ve mutlak sultanda görürken, Batılılaşmacı reformları doğaya aykırı bir günah sayar.
- Tschihatscheff, P. von, *Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847-1863. Petermann's Mittheilungen, Ergänzungsheft 20* (1867). Yazarın, yayıma Kiepert tarafından hazırlanan, haritacılığa yönelik ama siyasal gözlemler de içeren, 1848-1863 yıllarındaki sekiz gezisinde tuttuğu muhtıra defterleri.
- Tunaya, Tarık Z., *Türkiyede Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952. Gerçek bir siyasal parti kimliği taşımayan grupları dahi, partilere ve programlara düzensiz ama çok yararlı bir bakış. Çoğu 1908'den itibaren gelişen dönem konu almakla birlikte, Tanzimat dönemi üzerinde de durur.
- Les Turcs et la Bulgarie*, Paris, 1869. Çok sert olmayan, Midhat'ın ve vilayet kanununun eleştirisini de taşıyan, imzasız bir Bulgar yanlısı broşür.
- La Turquie après la Conference*, Konstantinopolis, 1877. Bu çalışma büyük olasılıkla Midhat'ındır. Görünüşe bakılırsa 29 Ocak 1877 tarihli, Türkiye'nin konumunun yönetim açısından bir yorumu.
- Tutundjian, Télémaque, *Du pacte politique entre l'Etat ottoman et les nations non musulmanes de la Turquie*, Lozan, 1904. 1863 Ermeni milleti anayasası ile örgütlenmesinin ayrıntılı bir tanıtımını içerir.
- Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekilliği. *Türkiye Bibliyografyası, I: Resmi Neşriyat, 1928-1938, II: Hususi Neşriyat, 1928-1938*, İstanbul, 1939.
- _____, Milli Eğitim (ya da Kültür) Bakanlığı, *Türkiye Bibliyografyası*, İstanbul, 1935. Bütün bu ciltler, hiçbir seçmeci ya da eleştirel ilke bulunmasa bile, tarihsel eserler dahil alfabenin değişmesinden itibaren çıkan yayın-

ları kaydederek. Kitaplar, farklı basımlar, gazeteler ve dergiler birbirine karışmıştır. İkinci dizi yıllık fasiküllerin değişik sayılarıyla çıkmıştır.

Tyser, C.R., F. Ongley, ve M[ehmed] İzzet, *The Laws Relating to Immoveable [sic] Property Made Vaqf*, Nicosia, 1904. *Düstur*'a ve İstanbul'da çıkan çeşitli incelemelere dayanan bir inceleme.

Ubicini, J.H. Abdolonyme, *Letters on Turkey: an account of the religious, political, social, and commercial conditions of the Ottoman Empire; the reformed institutions, army, navy, etc*, çev. Lady Easthope, 2 Cilt, Londra, 1856. *Moniteur Universel* için yazılmıştır. Ubicini, Lombard doğumlu ve Eflak'ta taşra yönetiminde kâtip olup Fransız eğitimi almıştı.

_____, *La Turquie actuelle*, Paris, 1855. Bu da iyi bir kaynaktır; yerlerin, halkların ve kurumların tanıtılması.

_____, ve Pavet de Courtille, *Etat présent de l'Empire ottoman, statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communités non-musulmanes, etc*, Paris, 1876. *Letters*'dan daha ince ama çok yararlı. Büyük ölçüde resmi *Salname*'lere dayanır. 1876 devrimlerinden önce yazılmıştır.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950. Türk yanlısı ve kötü biçimde düzenlenmiş, ama aktarılan belgeler nedeniyle yararlı. Ermenice yayınlanmış kaynaklardan yararlanır. Çoğu 1878 sonrasına ilişkin olsa bile, 1863 Ermeni milleti anayasası üzerinde durur.

Urquhart, David (?), *Fragments on Politeness*, Londra, 1870. Türklerin vakarını yüceltir. Tamamen Türk yanlısıdır.

Us, Hakkı Tarık, der., *Meclis-i Meb'usan, 1293-1877 Zabıt Ceridesi*, 2 Cilt, İstanbul, 1940-1954. Gerçek zabıtlar değil, ama devrin gazetelerindeki raporlardan yeniden düzenlenmiş görüşmeler.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar, 1876-1905", *Belleten*, X:38 (Nisan 1946), s. 317-367. Esas olarak belgeler vardır, 1876 yılının yazı ve sonbahar başlarına ilişkin birkaç hekimin raporları da yer alır.

_____, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyini Ailesi," *Belleten*, 18:72 (Ekim 1954), s. 545-580. On sekizinci yüzyıl başlarından itibaren Tunus beylerinin kısa bir tarihi. Hayreddin Paşa'nın 1862-1877 dönemi üzerine anlatımları da vardır.

Valmy, le Duc de [F.C.E. Kellermann], *La Turquie et l'Europe en 1867*, Paris, 1867. Osmanlıların bütünlüğünü ve ilerlemesini destekler, akıllıcadır ama genelde yeterli kanıtlanma bulunmaz.

Vambéry, Arminius, [ya da Hermann], *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: a series of political papers*, çev. F.E. Bunnet, Londra,

1874. *Unsere Zeit'te*, ikisi Yakub Bey, birisi İran-Türk ilişkileri üzerine olan, 1867-1873 yıllarındaki makalelerden.

_____, "Erinnerungen an Midhat Pascha," *Deutsche Rundschau*, 11:8 (Mayıs 1878), s. 86-195. Vambéry 1858'de İstanbul'da, kâtibi Midhat olan Afif Bey'in evinde kalıyordu.

_____, "Freiheitliche Bestrebungen im moslemischen Asien," *Deutsche Rundschau*, 77:1 (Ekim 1893), s. 63-75. Esas olarak 1890'lardaki Türkiye, İran ve Hindistan üzerine, ama herhalde 1864'deki 'Genç Türkler' üzerine de ilk elden bilgiler verir.

_____, *His Life and Adventures, written by himself*, New York, 1883. Oryantalistin gençlik yıllarının otobiyografisi. 1856'dan 1860'a dek İstanbul'da bulunan Vambéry, 1862-1863'de Buhara'ya gitmişti.

_____, *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert; eine culturgeschichtliche Study*, Leipzig, 1875. İslamiyet ile onun Batı ilerlemesi ve ilişkilerine genel bir bakış. İngiliz yanlısı önyargılar taşır.

_____, "Jugendwanderungen," *Globus*, 25:11, 13, 14 (1874), s. 171-173, 201-204, 218-221. Egoistçe yorumlarla. İstanbul'dan Buhara'ya hareketi üstüne.

_____, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876. İran, Afganistan, Orta Asya ve hepsinden önce Türkiye'deki aile, kadınlar, tütün, okullar, dervişler, vb. üzerine denemeler. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı oyununu yeniden yayınlr.

_____, *Sketches of Central Asia*, Philadelphia, 1868. Edebiyat, giyim, hayat, İslamiyet, vb. üzerine bölümleri vardır.

_____, *Travels in Central Asia; being the account of a journey from Teheran across the Turkoman desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*, New York, 1865. Üç hanlık hakkındaki gözlemler. Vambéry bir derviş kılığına girmişti. Osmanlıların Orta Asya'yla ilişkilerine dair bilgiler bulunur. Mordtmann'ın 14 Temmuz 1865 tarihli *Augsburger Allgemeine Zeitung*'daki kusursuz ve küçümseyici değerlendirmesi.

_____, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beuehungen*, Leipzig, 1885. Osmanlıların karışması üstüne kısa bir bölümle birlikte, Asya'daki bütün Türkler hakkında.

_____, *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, çev. Georges Tirard, Paris, 1898. Argyll'in Türkiye'yi kınamasına cevap. Vambéry, 1856-1860 yıllarındaki deneyimlerini 1897 yılında yaptığı bir ziyaretteki deneyimleriyle karşılaştırarak kaydedilen ilerlemeyi değerlendirir.

- _____, *Ueber die Reformähigkeit der Türkei* (Separat-Abdruck aus dem Pester Lloyd), Budapeşte, 1877. Akla yatkın, Türklere dostlukla bakar, bazı reformların başarıldığını görür.
- Van Lennep, Henry J., *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, 2 Cilt, Londra, 1870. İstanbul, İzmir ve Tokat'ta otuz yıl kalmış bir Kongregasyon misyonerinin kitabı. Misyoner olmasından kaynaklanan önyargısı çok azdır, keskin gözlemler ve Türkiye hakkında yakından edinilmiş bilgiler vardır.
- "Vefyk Pasha on Asia and Europe," *Littell's Living Age*, Dizi V: 23 (20 Temmuz 1878), s. 185-188. Paris'te kendisiyle yapılan bir görüşmeye dayanır.
- Verney, Noël, ve George Dambmann, *Les puissances étrangères dans le Levant en Syrie et Palestine*, Paris, 1900. Büyük devletlerin, büyük ölçüde 1880'den 1900 yılına kadar olan, ama genelde geçmişteki siyasal, eğit-sel, dini ve ekonomik ilgilerinin sıkıcı bir özeti.
- Viquesnel, Auguste, *Voyage dans la Turquie d'Europe, description physique et géologique de la Thrace*, 2 Cilt, Paris, 1868. 1. cilt, yaklaşık olarak 1850 yılındaki Osmanlı İmparatorluğu'na genel bir bakıştır.
- Vucinich, Wayne S., "The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretations of Indigenous and Ottoman Institutions," *Journal of Modern History*, 27:3 (Eylül 1955), s. 287-305. On dokuzuncu yüzyıla ilgili pek çok makaleyi tanıtır.
- Wachenhusen, Hans, *Ein Besuch im Türkischen Lager*, Leipzig, 1855. Konuşma şeklinde, Balkanlar'da bulunmuş bir Prusyalının Osmanlı ordusu ve idaresine ilişkin çarpıcı anlatımı.
- Wanda, *Souvenirs anecdotiques sur la Turquie (1820-1870)*, Paris, 1884. Otuz yıl Osmanlı ordusunda subaylık yapmış bir Slavın çeşitli konulardaki anıları.
- Washburn, George, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston, 1909. 1872-1903'te Robert College'ın ikinci başkanlığını yapmış ve 1856'dan itibaren İstanbul'da yaşamış birisinin kitabı. Ağırlıkla kolej hakkındadır. Akla yatkın, Bulgar yanlısı ama Türk karşıtı değil.
- Wassa Efendi, *The Truth on Albania and the Albanians, historical and critical*, çev., Edward St. W. Fairman, Londra, 1879. Hristiyan bir Arnavut yetkilinin. Osmanlı yönetimi üzerine bir bölüm vardır.
- [Werner, Franz von], Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, 2 Cilt, Leipzig, 1877. Werner, Kırım Savaşı'nda Türkiye'de hizmet etmek üzere Avusturya ordusundan ayrılmış, daha sonra Türk hükümeti hizmetine girmişti.

- White, Wilbur W., *The Process of Change in the Ottoman Empire*, Chicago, 1937. Başlığı yanıltıcıdır, tarih çalışması olarak önemsizdir ve uluslararası hukuk üzerinde odaklanır.
- Widerszal, Ludwik, *Sprawy Kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831-1864*, Varşova, 1934. Türkiye'deki Polonyalı sürgünler ve onların Kafkas sorunundan yararlanma çabalarını yansıtır. Polonya, Britanya, Fransız arşivlerine dayanır.
- Wolff, Sir Henry Drummond, *Rambling Recollections*, 2 Cilt, Londra, 1908. Wolff, çeşitli Dışişleri Bakanlığı heyetleriyle Yakın Doğu'ya gönderilmişti ve Fuad'ı iyi tanıyordu.
- "A Word for Turkey," *Knickerbocker*, 58:6 (Aralık 1861), s. 476-486. Tahta çıkışında Abdülaziz'e bağlanan ümitleri yansıtan, Türkiye hakkında içten bir değerlendirme.
- Y.A. Midhat-Pacha, *la constitution ottomane et l'Europe. Extrait du "Mechveret"*, Paris, 1903. Midhat ile Said Paşa arasındaki bazı yazışmalardan yararlanarak, Yeni Osmanlılar'ı ve Midhat'ı değerlendiren, iyi bilgi veren bir broşür.
- [Yalman], Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914. Kabataslak ama -bazı maddi hataları olmakla birlikte- yararlı bilgilerle dolu. İlk yarısı 1908 öncesine ilişkindir.
- Ydlibi, Abdoullah, *Why Turkey is in its Present State; an exposition of diplomatic interference*, Manchester, 1861. Manchester'daki Osmanlı konsolosunun kapitülasyonlar ve dış müdahale aleyhindeki kitabı.
- Zboinski, H., *Armée ottomane. Son organisation actuelle tell qu'elle resulte de l'exécution de la loi de 1869....* Paris, 1877. İstanbul'daki harb okulunda ders vermiş bir Belçikalı topçu subayının yazdığı, Osmanlı askeri ve deniz gücü ile örgütlenmesi hakkında objektif ve istatistiki bir tanıtım.
- Zinkeisen, Johann W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 8 Cilt, Hamburg, 1840-1863. 1812'de kalır, o noktaya kadar oldukça tamdır, Batı kaynaklarından yararlanır, Avrupa ve dış ilişkiler üzerinde yoğunlaşır.

ÇEŞİTLİ YAYINLAR

- Augsburger Allgemeine Zeitung*. Osmanlılara dair haberleri oldukça eksiksiz olarak verir. 1856-1877 yıllarının çeşitli kısımları ve özellikle 1876 yılı için yararlanılmıştır. İstanbul muhabiri Mordtmann'dı. Başka haberleri yeniden basıyor ve ayrıca sık sık İzmir mektuplarına yer veriyordu.
- The Diplomatic Review*. Görünüşe bakılırsa Urquhart, Butler-Johnstone ve onların arkadaşlarının görüşlerini yansıtan bir organ. İmzasız Türk yan-

lısı makaleler. Ocak 1874 ile Ocak 1877 yılları arasında çıkan sayılarından yararlanılmıştır, c. 22-25.

Journal des débats, Paris. İstanbul ve Beyrut'tan gelen telgraflar ile mektuplara yer verir. 1867 yılının bazı kısımları için yararlanılmıştır.

The Levant Herald, İstanbul. 1873'den 1 Mart 1877'ye kadarki günlük sayıları düzensiz çıkan, daha önceki sayılar ve 5 Temmuz 1876 tarihli, sekiz haftalık bir kapatmadan sonra yeniden çıkan haftalık sayıdan.

The Levant Times and Shipping Gazette, İstanbul. 16 Kasım 1868 tarihli ilk sayıdan 30 Haziran 1874 tarihine kadar çıkanlardan yararlanılmıştır. Günlük, yarısı İngilizce yarısı Fransızca ve iki bölümü her zaman birbirinin aynısı değil. Ekonomik haberlere ek olarak resmi haberler, çok sayıda taşra mektupları ve azınlıklardan haberler yer alır.

Le Nord, Brüksel ve Paris. Ocak-Haziran 1867 sayılarından yararlanılmıştır. Yakın Doğu haberleri oldukça Türk karşıtıdır ve gazete Rus organı olarak tanınır.

Smyrna Mail, İzmir. 23 Eylül 1862'den 1 Ekim 1863'e ve 23 Nisan'dan 21 Mayıs 1864'e kadar çıkan sayılarından yararlanılmıştır. Haftalık; Ağustos 1863'den sonra aylık; anlaşılan yerel Britanya kolonisinin ve ticari çevrelerinin organı.

Stamboul, İstanbul. 16 Ağustos 1875 tarihli ilk sayısından 5 Mart 1877 sayısına kadar çıkanlardan yararlanılmıştır. Pek çok haber içerir.

La Turquie, İstanbul. 7-13 Mart 1867, 1870 (16 Ağustos'tan sonra), 1871, 1873, 1875'de (30 Eylül'e kadar) çıkan sayılardan yararlanılmıştır. Genellikle yarı resmi bir gazete sayılıyordu; resmi haberleri verir ve genellikle iş başındaki yönetimi savunur.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA REFORM, 1856-1876

Roderic H. Davison

Osmanlı devlet adamları, Kırım Savaşı sona erdiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun içeriden ve dışarıdan, ikili bir meydan okumayla karşı karşıya olduğunu biliyorlardı. Dışarıda Avrupa uygarlığının ve gücünün üstünlüğü, içerideyse azınlık milletlerin ayrılmış milliyetçilikleri, koskoca imparatorluğu dağılmanın ve yıkımın eşiğine getirmişti. Böyle kritik bir dönemde sahneye 'Jön Türkler'le Yeni Osmanlılar çıktı ve bu hareketin önderleri, yapısı heterojen bir nitelik taşıyan imparatorluğu canlandırmak ve 'Türklük' temelinde yeni baştan kurmak için -her ne kadar inişli çıkışlı ve istikrarsızca da olsa- büyük bir mücadeleye atıldılar....

Tarihçi Roderic Davison'ın, Tanzimat reformlarını ayrıntılarıyla incelediği bu önemli kitabı, 1839 Gülhane Hattı Şerifi'nin ilan edilmesinden başlayarak 1856 Hattı Hümayunu ve 1876 Anayasası'na kadar olan dönemi içine alıyor. Yazar bu kapsamda ve zengin referanslardan yararlanarak, merkezi hükümeti kuvvetlendirmeye, taşra yönetimine çeki düzen vermeye, gayri-müslim azınlıkların yapısını gözden geçirmeye, hukuk, eğitim ve orduyu modernize etmeye ve tüm bir reform hareketinin doruk noktası olarak 1876 Anayasası'nın ilan edilmesine yönelik girişimleri enine boyuna inceliyor:

"Tanzimat döneminin uzun vadedeki en büyük başarısızlığı, imparatorluğu Osmanlılık öğretisiyle bir arada tutmaya kalkışmasıydı. Yine de Tanzimat dönemi bir ekin zamanıydı. Batı'dan esinlenen ilk adımlarla, bazen eskileriyle yan yana var olan yeni kurumlar yaratıldı. Modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ünkü kadar kapsamlı değişiklikler gerçekleştirilememişti gerçi, ama Cumhuriyet döneminin reformlarının Tanzimat'ın hazırladığı temel üzerinde yükseldiği de bir gerçektir. Âli, Fuad ve Midhat Paşa gibi insanlar, genellikle suçlandıkları gibi, pervasız Batıcılar da değillerdi üstelik, sadece ölümcül bir tepkiyi kışkırtmadan ve önleri açıldıkça mümkün olduğunca hızlı yol aldılar. Son olarak, Tanzimat, yalnızca yeni ya da reformdan geçirilmiş kurumları ve bu kurumlarda tecrübe kazanmış insanları değil, aynı insanların zihinlerini dönüştürmüştü. Abdülhamid daha bir yıl geçmeden askıya almış olsa bile, 1908'i oluşturacak insanlar için bir simgeydi artık 1876 Anayasası."

ISBN 975-8829-95-5

9 789758 882995

